

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

3

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Заступник головного редактора проф. Микола Глобенко (†)

Редакційна колегія

проф. інж. Євген Гловінський, Іван Кошелівець (літературний редактор), д-р Василь Маркусь, проф. д-р Олександр Оглоблин, проф. д-р Наталія Полонська-Василенко, проф. д-р Матвій Стахів, проф. д-р Микола Чубатий, проф. д-р Юрій Шевельов, Софія Янів (секретар)

diasporiana.org.ua

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.
ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE
in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr K u b i j o v y č, Ph. D.
Volume II/3

Paris — New York
1959

**Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції**

All Rights Reserved
Copyright 1955 by Shevchenko Scientific Society, Inc.
and the Molode Zytia Press
Printed by „LOGOS“ G. m. b. H., Munich

Зернове господарство, найважливіша галузь сіль. госп-ва, яка полягає у виробництві *зернових культур* (З. к.).

Вирощування З. к. відоме на Україні ще з неоліту; в трипільську добу вони були підставою прохарчування населення. До З. к. належали тоді: просо, яра пшениця і ячмінь; за галыштатської доби (1000—500 літ до Хр.) появилось жито, в 1 в. по Хр. гречка, ще пізніше овес. Панівними системами землеробства були в степ. смузі — перелогова, в ліс. — вирубна (підсічна). За античної доби, почавши від пол. 7 в. до Хр. аж до 4 в. по Хр., причорноморська Україна була важливою житницею, вивозячи збіжжя до Греції й Малої Азії.

За слов. доби найважливішим збіжжям було просо, в другій пол. 1 тисячоліття по Хр. поширилася культура жита, яке разом з пшеницею й ячменем стало гол. З. к. Запровадження озимин дозволяло на частковий перехід до дворічної і навіть трирічної сівозміни. З. г. за княжих часів служило для покриття власних потреб та на вивіз: на півд. до Криму й Візантії, на півн. до Новгороду.

Для 14—15 вв. характеристичним є дальше поширення культури вівса, що ним платили данину державі, яка потребувала його для війська (харч для коней). В кін. 15 в. відроджувалося значення України як житниці у зв'язку з експортом збіжжя з Лит.-Поль. держави до Зах. Європи, гол. до Голландії; шляхта почала закладати нові фільварки, поширювати рілля й збільшувати панщину. Збіжжя вивозили водними шляхами до Балтики. Експорт його охопив насамперед Зах. Україну, що тяжіла до сточища рік Вугу і Сяну, а згодом у 16—17 вв. Побожжя і Придніпров'я. Одночасно з колонізаційною акцією на Лівобережжі й Слобожанщині 17 в. там поширювалися площі З. к., але З. г. ще не мало товарового характеру.

Новий розвиток З. г. почався в кін. 18 в., коли Рос. Імперія дійшла до берегів Чорного м. і почалося швидко заселення чорноморських степів. Посівна площа півдня незабаром зросла (з

0,8 млн десятин на поч. 18 в. до 6 млн в 1860 рр., себто з 4,5 до 34% всієї площі, і Україна стала важливим експортером хліба до Туреччини, Греції та до Зах. Європи (в Рос. Імперії вона посідала тоді друге місце після Центр. Чорноземної обл.). Значення З. г. на Україні особливо зросло з 1860-их рр., коли побудова залізниць улегшила вивіз збіжжя через чорноморські порти, а одночасно зріс на нього попит в пром. країнах Зах. Європи (Англія, Німеччина, Голландія). У зв'язку з цим зросла площа З. к. (на Центр. і Сх. Землях з 16,5 млн десятин в 1881 р. до 20,7 млн в 1913; на Передкавказзі з 3,4 млн в 1898 р. до 6,7 млн в 1913 р.), збільшилася участь товарових видів збіжжя — пшениці (з 35% збіжжевої площі 1881 р. на 38% в 1913 р.), а ще більше ячменю (16 і 25%), гол. коштом жита (26 і 18%). Ці зміни відбулися гол. в півд. Україні, яку характеризували такі процеси: повне розорання степів і перехід від переліжного госп-ва до безпар'я, однобічне З. г. (збіжжя займали 96% посівної площі), з перевагою ярої пшениці й ячменю (разом 75% зернової площі), заведення мех. обробки землі і с.-г. машин, низька урожайність, висока товарність (пол. збору йшла на експорт). Інтенсивнішим було З. г. на Правобережжі, яке характеризували перехід від трипільля до чотирипільля, участь усіх З. к. з перевагою озимої пшениці й жита, вища урожайність, м. ін. завдяки заведенню культури цукрового буряка, та стабілізація, а навіть деяке зменшення З. к. (на 5% за 1881—1913 рр.), завдяки великій густоті населення вивіз хліба становив ледве 20% заг. збору. З. г. Галичини було подібне до З. г. на Правобережжі (з тією різницею, що тут панувала сівозміна і тому було багато кормових, натомість не відіграло ролі буряківництва), Передкавказзя — до З. г. півд. України, а Лівобережжя було проміжним між Правобережжям і Степом; півн. Україна виявляла перевагу жита й вівса, переходила від трипільля до багатопільних сівозмін і відчувала недостачу хліба.

Урожайність 3. к. на Україні становила в 1909—13 рр. в сер. річно 9 центнерів з га, себто порівняно з 1860-ими рр. подвоїлася. (Докладніше див. ЕУ I, стор. 1058—59 і Урожайність).

В наслідок зростання площі під 3. к. і урожайності збільшився також їхній заг. збір, і то швидше, ніж зростання населення, так що збіжжєві лишки ставали все більшими. Заг. збір збіжжя для всіх укр. етногр. земель і для УССР в теперішніх межах був такий (пересічний річний збір за 1909—13 рр. в млн т):

	Всі укр. землі	В тому ч. в сучасних межах УССР
Пшениця	10,1	6,5
Жито	5,8	5,3
Ячмінь	6,4	5,0
Овес	4,0	3,4
Кукурудза	1,0	0,8
Просо	0,7	0,6
Гречка	0,7	0,5
Разом	28,7	22,1

Після забезпечення збіжжям населення (споживання пшениці й жита на душу становило 230 кг щороку, всіх зернових 290 кг) і худоби та засівного фонду залишалося на вивіз з усіх укр. земель в Росії в 1909—13 рр. в сер. щороку 8,6 млн т збіжжя, або $\frac{1}{3}$ заг. збору, що становило 80% вивозу з Рос. Імперії та 21% світового; з того ч. 6,7 млн т давало 9 укр. губ. (в тому ч. 3,9 млн т степова Україна, а 1,4 млн т Кубань. У вивозі пшениці (4,3 млн т) укр. землі посідали перше місце в світі (20% світового експорту), перед ЗДА (2,7), Аргентиною (2,6) і Канадою (2,5); вивіз ячменю (2,7 млн т) становив 43% світового; експорт ін. зернових (0,6 млн т) не мав великого значення; 20% збіжжєвих продуктів йшло до ін. країн Рос. Імперії — до Польщі, Білоруси, Прибалтики (гол. у

Г. Кривченком, вивіз збіжжя і борошна з самих 9 укр. губ. становив в 1909—11 рр. щороку в сер. вартість 368 млн карб., або 46,5% всього вивозу.

Роки 1915—22 були періодом занепаду сіль. госп-ва і 3. г. зокрема. Воєнні події, революція й зміна зем. устрою на Центр. і Сх. Землях, припинення експорту, а за сов. окупації примусове відбирання збіжжя від селян спричинилися до скорочення площі під 3. к., бо селяни продавали його лише для власних потреб (з 20,7 млн т в 1913 р. до 19,6 млн в 1916 і 15,6 млн т в 1921—22 рр.). Через зменшення урожайності ще більше впав заг. збір зернових: до пол. довоєнного в 1920 р., в 1921 навіть до 35%, в наслідок чого постав голод.

Під час НЕП-у почалося відновлення 3. г. й під кін. НЕП-у площа під 3. к. дійшла до довоєнних розмірів, але урожайність відставала від довоєнної (1924—28 — 8,1 центнерів з га), а тим самим заг. збір всіх 3. к. був на 17% менший (за 1924—28 рр. — 15,2 млн т — числа для УССР в границях з 1938 р.). Відсоток 3. к. у посівній площі зменшився з 90,5% в 1913 р. до 78,9% в 1928 р. у зв'язку з переходом на чотириріпільні й п'ятиріпільні сівозміни. Серед зернових в наслідок зменшення експорту за кордон знизилася посівна площа ячменю, а посів озимої пшениці збільшився коштом менше врожайної ярої та кукурудзи.

Перші роки колективізації сіль. госп-ва призвели до занепаду 3. г. Тільки з 1936 р. дійшло до поступового піднесення 3. г. (перерваного війною 1941—45) в наслідок механізації й підвищеної агро-техніки. В роки колективізації мали місце процеси: 1) дальшого витиснення 3. к. кормовими та техн.; 2) збільшення озимих, зокрема заміна маловрожайної ярої пшениці озимою; 3) сильного збільшення посівів кукурудзи, яка чимраз більше замінює менш урожайні кормові

	1913		1928		1940		1955	
	млн га	%	млн га	%	млн га	%	млн га	%
Озима пшениця	3,09	12,5	1,97	9,8	6,28	29,6	8,45	39,0
Яра пшениця	5,77	23,4	3,12	15,6	0,90	4,3	0,17	0,8
Жито	4,52	18,3	3,55	17,6	3,66	17,2	2,64	12,2
Ячмінь	5,84	23,6	3,60	18,9	4,10	19,3	2,41	11,1
Овес	2,92	11,8	2,33	11,6	2,25	10,6	1,15	5,3
Кукурудза	0,85	3,5	2,30	11,5	1,51	7,1	4,77	22,0
Гречка	0,70	2,8	1,00	5,0	0,72	3,4	0,63	2,9
Просо	0,52	2,1	1,59	7,9	0,96	4,5	0,84	3,9
Вобові	0,44	1,8	0,23	1,1	0,53	2,5	0,34	1,6
Інші	0,05	0,2	0,21	1,0	0,32	1,5	0,28	1,2
Всі зернові	24,7	100,0	20,1	100,0	21,23	100,0	21,68	100,0

вигляді борошна), 80% за кордони Росії, гол. до Німеччини (ячмінь, пшениця), Італії (пшениця), Англії, Франції, Греції та ін., майже все у вигляді зерна. За

збіжжя — овес і ячмінь. Подробиці видно з таблиці (вище), яка показує відносини в УССР в сучасних межах (в млн га і у % всіх зернових).

1956 р. скоротилася площа З. к. в УССР до 19,6 млн га, 1957 до 17,8 млн га (55,1% всієї посівної площі), з чого на озиму пшеницю припадало 8,1 млн га (45,4% зернових), на кукурудзу 2,7 млн га (15,2%).

Питома вага окремих З. к. підлягає короткочасним змінам з року на рік, гол. залежно від метеорологічних факторів (напр., 1956 упала площа озимої пшениці до 3,8 млн га, натомість ячменю — піднеслася до 4,2 млн га в наслідок того, що більшість озимої пшениці вимерзла). Нині гол. збіжжям України є пшениця і кукурудза, на які припадає (1957) — 62% площі зернових (1913 лише 38%).

Урожайність З. к. становила за офіц. даними в 1932—35 рр. — 8,7 центнера з 1 га, в 1936—39 — 12,5, 1950—53 — 15,6, в дійсності (за В. Голубничим) лише 6,7, 9,2 і 10,9, за останні роки (1955—58) зросла майже до 16, гол. завдяки поширенню більш врожайної кукурудзи і озимої пшениці (докладніше див. *Урожайність*). Пересічний річний збір зернових підлягає таким змінам (в млн т для рр. 1955—58 — приблизно) по УССР в нинішніх межах:

Роки:	1909	1924	1936	1955
	—13	—28	—39	—58
Всі зернові	22,1	19,0	20,5	30,5
В тому ч.:				
Пшениця	6,5	5,9	7,7	13,0
Жито	5,3	5,2	4,3	3,5
Ячмінь	5,0	3,1	3,6	3,0
Овес	3,4	2,1	2,2	1,5
Кукурудза	0,8	1,7	1,7	7,5

Збір З. к. в УССР становить бл. $\frac{1}{4}$ збору ССРСР; УССР продукує більш половини кукурудзи ССРСР, понад $\frac{1}{4}$ ячменю, бл. $\frac{1}{5}$ пшениці й жита.

Висота збіжжєвих лишків і вивозу хліба за сов. часів докладніше не відома. Вони впали в 1920-их рр. через зменшення заг. збору при рівночасному зростові населення; в 1932—34 рр. становили 3,6 млн т (до війни 8,6 млн т, числа для всіх укр. етногр. земель в ССРСР). Вивіз хліба з УССР зменшився в світлі статистики транспорту до 1,6 млн т — 1927—28 рр., 1,2 — 1932; мав становити 3,3 млн т 1940 р., 2,8 — 1950 р., 0,7 — 1955 р. Одночасно змінився напрям вивозу; до війни він йшов на 80% за кордони Росії, 1932—34 лише на половину; згодом вивіз скерований насамперед на внутр. сов. ринки (центр. пром. р-н, Ленінград тощо). Значення України як житниці зменшилося, а вартість експорту збіжжя становить нині менше 10% (?) всього експорту УССР. Причиною цього процесу є перехід до інтенсивніших галузей

сіль. госп-ва — тваринництва, техн. культур, садівництва й городництва, тим більше, що країнами ССРСР, наставленими насамперед на З. г., мають бути краї цілинних земель — Казахстан, півд. Сибір, Уральщина і Поволжя. Все ж таки сама лише УССР, при достатньому прохарчуванні свого населення і при врожайності 15 центнерів з га, може дати 4—5 млн т збіжжя на вивіз. (Див. також ЕУ I, стор. 1056—61 і 1067—68; гасла *Урожайність*, *Хліборобство* і *поодинокі роди З. к.*).

Література: Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. К. 1939; Карнаухова Е. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860—1914). М. 1951; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М. 1954; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сіль. госп-ві України першої пол. XIX ст. К. 1954; Архімович О. Зернові культури в Україні. Укр. збірник, кн. 4. Ін-т для вивчення ССРСР. Мюнхен 1955; Посевные площади ССРСР. Статистический сборник, т. I. М. 1957.

В. Кубійович

Зернові бобові культури (зернобобові), групи бобових культур, зерно яких багате на білковину (деяких також — на олію); важливий харч. продукт. В УССР засіви З. б. к. 1956 становили 336 000 га, або 1,6% всіх зернових культур (1913 р. — 438 000, 1940 — 526 000). Найпоширеніший горох (287 000 або 85,5% всіх З. б. к.), далі йде фасоль, сочевиця, біб, соя, чина, нут, арахіс. З. б. к. поширені гол. в лісостеп. смузі, зокрема на Правобережжі, найменше їх — в степах і на Кубані.

Зернові культури, збіжжєві рослини, збіжжя, найважливіша група культ. рослин, насіння — зерно яких становить один з основних продуктів прохарчування людини (хліб, крупи), концентрований харч для с.-г. тварин (також солома і половина) і сировину для харч. та ін. пром. З. к. належать до родини зернівців, гречка до гречкуватих. Зерно З. к. має 9—17% білка, 56—71% вуглеводнів у вигляді крохмалю, 1,6—4,5% товщу. На Україні вирощують з озимих З. к. *жито* і озиму *пшеницю*, з ярих — *кукурудзу*, *ячмінь*, *овес*, *яру пшеницю*, *просо* й *гречку*, а в найновіші часи також *риж*; окрему групу становлять *зернові бобові культури*. Геогр. розміщення З. к. на Україні залежить від природних умов (клімат, ґрунти) та від деяких факторів, як системи хліборобства, способу прохарчування населення, ринкової кон'юнктури, госп. політики держави тощо; ці фактори з часом змінюються. Докладніше див. *Зернове господарство* і *поодинокі роди З. к.*

Зерноїди (Bruchidae, Laridae), родина малих жуків, личинки яких живуть в зернах стручкових рослин (З. гороховий, сочевичний, З. бобовий й ін.); великі шкідники с.-г. культур.

Зеров Дмитро (* 1895), видатний сучасний ботанік, проф. Київ. Ун-ту (з 1933), д. чл. АН УРСР (з 1948), дир. Ін-ту ботаніки АН УРСР. З. працює в ділянці систематики і флористики рослин (зокрема мохів), болотознавства і палеоботаніки; ред. багатомовного вид. «Флора УРСР» і «Укр. Ботанічного Журналу». Гол. праці: «Торфові мохи України» (1928), «Визначник сфагнових (торфових) мохів України» (1935), «Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія» (1938) й ін.

Зеров Микола (* 1890), історик літератури, поет і перекладач, родом з Зіньків на Полтавщині; освіту дістав на іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту. В роки визвольних змагань редагував бібліографічний журн. «Книгар». Крім наук. й письменницької діяльності, був проф. укр. літератури в Київ. Ун-ті (пізніше Ін-ті Нар. Освіти). Заарештований на весні 1935, був засланий з 10-літнім терміном ув'язнення на Соловки; з весни 1938 р. доля невідома.

М. Зеров

Автономізм мистецтва є наріжним каменем іст.-літ. й крит. концепції З. З одного боку, вона являє собою цілковитий і безкомпромісний розрив з народницьким утилітарним трактуванням літератури, а з другого — протизагнущі марксистсько-соціологічному тлумаченню і плануванню мистецтва. Боротьба З. проти протезованих згори примітивізму та антикультуристичності тривала до розгрому нац. укр. культури в 1929—30 рр. Вбачаючи в насаджуванні на Україні сов. культурі новий різновид провінційної залежності від Москви, він кинув (як і М. Хвильовий) гасло європеїзму, підкресливши споконвічну належність України до євр. культ. циклу, а також гасло походу до античних першоджерел — основ кожної самостійної євр. культури. Літ. діяльність З. як поета і перекладача стоїть у цілковитій гармонії з його ідейними й теоретичними постулатами. Клясицист і парнасист за своїм мист. уподобанням, він став метром київ. неокласичної школи і, культивуючи в своїй оригінальній творчості насамперед сонет і олександрини, дав високі зразки цих віршових форм. Його перу належать численні переклади з латинської поезії (Горацій, Вергілій, Овідій, Марціал, Катулл та ін.). Велику увагу З. присвятив також сонетові в чужомовних літературах, створивши зразкові переклади сонетів Ере-

дія, Ронсара, Дю-Белле, Міцкєвича, Буніна та ін. Зб. поезій і переклади: «Антологія римської поезії» (1920); «Камена» (1924, 2 вид. 1943); переклад «Мазепи» Ю. Словацького (1925); вид. за кордоном: «Sonnetarium» (1948); «Catalepton» (1952); «Corollarium» (1958); іст.-літ. праці: «Нове укр. письменство» (I, 1924); «До джерел» (1926, 2 вид. 1943); «Від Куліша до Винниченка» (1928).

В. Державин

Зерова Марія (* 1902), міколог та фітопатолог; наук. співр. Ін-ту Ботаніки АН УРСР; праці про грибні хвороби каучукових рослин і зелених насаджень та з систематики грибів.

З'єднані Держави Америки — ЗДА (The United States of America — USA), півн.-амер. федеральна респ., що складається із 50 стейтів та кількох заморських територій. Простір — 9 364 000 км², населення — 176 млн (1958), федеральна столиця Вашингтон, найбільше м. — Нью-Йорк. ЗДА, наймогутніша країна т. зв. Нового Світу, постали у висліді визвольної війни бріт. колоній (1775—83) і проголошення незалежності та союзу 13 кол. колоній (1776). В 19 і 20 вв. ЗДА зросли політ., екон. і мілітарно; сьогодні ЗДА, поруч з СССР, найбільша країна світу. Більшість населення становлять імігранти з Європи та їх нащадки (85%), в тому ч. і з слов. країн.

ЗДА і Україна. Уряд та амер. громадська думка до 1917—18 рр. не цікавилися укр. політ. проблемою, якщо не рахувати дрібних спорадичних фактів. Укр. амер. орг-ції відносно пізно виявили активність на відтинку інформації і впливу на амер. чинники щодо держ.-політ. змагань України. На їх інтервенцію амер. уряд заперестував в 1914 р. перед рос. амбасадором проти заборони святкування 100-річчя народження Т. Шевченка в Росії, як також дав право притулку в ЗДА М. Січинському, виконавцеві замаху на гал. намісника А. Потоцького. 21. 4. 1917, на прохання Федерації Українців, уряд ЗДА оголосив т. зв. Український день для публічних збірок на користь укр. жертв війни, який широко спопуляризував укр. справу.

Відомі пункти през. В. Вілсона, не заторкаючи безпосередньо укр. питання, все таки ідеологічно стали підпорою укр. прагнення до самовизначення. Сам Вілсон і його дорадник М. Гавз зважували один час можливість визнання незалежної України. Ген. консул ЗДА в Києві Д. Дженкінс та в Москві М. Саммер в 1917—18 рр. інформували Вашингтон об'єктивно і стримано про укр. справи. В грудні 1918 була внесена резолюція до Палати послів і Сенату про погребу визнання України, але вона не була прийнята. Активно ангажувався в

підтримку укр. справи сенатор Фрелінггаузен. Різні чинники впливали на брак прихильної політики уряду ЗДА супроти України: сх.-євр. експерти Р. Лорд і Зовські (з русофільськими й польонофільськими тенденціями), держ. секретар Р. Лансінг, що перебував під впливом рос. дипломатів в питанні про неподільність Росії, наставлення амер. «Полонії» і, крім цього, позиція Франції. З поч. 1919 р. вже виразно окреслилася амер. компетенція федералістичної розв'язки і збереження єдності Росії. Уряд ЗДА висловився 25. 5. 1919 за повну підтримку О. Колчака, як верховного правителя Росії в її старих кордонах (без Польщі), при умові скликання Всерос. конституанти і визнання самоврядування земств. З цього становища ЗДА не визнали розмежування укр. території, проведене ризьким перемир'ям (в жовтні 1920). В питаннях Сх. Галичини позиція ЗДА спочатку не була прополь., але згодом амер. уряд погодився з ухвалою Ради Амбасадорів 1923. В справі Закарпаття ЗДА від початку схилилися чехо-словацьких і закарп. діячів до думки про приєднання його до Чехо-Словаччини.

Укр. місії, вислані в 1919—20 рр. до ЗДА укр. урядами (від УНР — Ю. Бачинський, А. Марголін, від ЗУНР — Л. Цегельський, Л. Мишуга), перебували у фактичних взаєминах з амер. урядовими чинниками, але не досягнули визнання своїх урядів. Спроба митр. А. Шептицького особисто звернути увагу амер. уряду на зах.-укр. ситуацію під поль. окупацією також не дала бажаних успіхів. Зате амер. орг-ція АРА брала участь в допомозі голодуючому населенню України в 1921—22 рр.

Між двома світовими війнами значно зросла діяльність укр. амер. орг-цій та їх зв'язки з амер. політиками. Але уряд ЗДА аж до 1945 р. не прийняв якихось формальних актів у справі України. На *Ялтинській конференції* у лютому 1945 р. през. Ф. Рузвельт погодився на включення укр. земель Польщі і Румунії до УСССР, як також на членство останньої в ОН. Не зважаючи на визнання ЗДА укр. сов. держави, у зв'язку з їх спільною участю в ОН, амер. уряд у своїй практичній політиці по другій світовій війні акцентує програму визволення поневолених большевизмом народів. Програма визволення ще не тожджна з програмою укр. незалежності; в цій справі уряд ЗДА та різні півофіц. політ. установи стоять на позиції, що про майбутні взаємини України й Росії має вирішити укр. конституанта. Амер. політику визволення провадять приватні установи, як *Комітет визволення від большевизму* і його інституції — *Інститут*

для вивчення СССР та радіо «Визволення» в Мюнхені. Крім останнього, укр. радіомовлення передається на Україну з 1949 р. також «Голосом Америки» у Вашингтоні. Ця політика уряду ЗДА і його установ є предметом критики укр. політ. угруповань на еміграції, які вимагають вже тепер визнання укр. незалежності як принципу амер. політики.

Останнім часом зросли кола прихильних справі укр. незалежності амер. політиків, до чого значною мірою спричинилася діяльність *Укр. Конгресового Комітету*. Про це свідчать численні виступи амер. парламентаристів, губернаторів, проголошення т. зв. українських днів по окремих стейтах, свідчення українців перед комісіями Конгресу ЗДА та включення до протоколу обох законодавчих палат цілої низки стверджень і заяв, прихильних незалежності.

До конгресменів, які прихильно виступили в укр. справі в 1950-их рр., належать: М. Фіген, III. Керстен, Л. Сміт, К. Кітінг, Т. Додд, сенатори — А. Сміт, II. Даглес, Дж. Джевітс й ін.; на укр. маніфестації в 40-річчя державності в Нью-Йорку виступав держ. секретар праці Дж. Мітчел. Видатним оборонцем України і поневолених народів є Е. М. О'Коннор, кол. гол. амер. комісії для переміщених осіб. Багато спричинилися до популяризації укр. проблеми своїми наук. і популярними працями К. Меннінг, В. Г. Чемберлейн, Дж. Бернтем.

Українці в ЗДА. Історія поселення. Слов'яни почали масово емігрувати до Півн. Америки щойно в пол. 19 в., між ними українці появились в ч. останніх. Про окремих українців на території ЗДА в 17—18 вв. існують тільки здогади, а про ін. точніші дані. Так капітан Сміт, що 1603 р. втікав з тур. неволі через Україну і пізніше виїхав до Америки та став засновником першої бріт. колонії в Джеймстаун у Вірджинії, згадує в своїх спогадах лікаря Лаврентія Вогуна, що був з ним. В 1662 р. зустрічаємо в Нью-Йорку ім'я А. Заборовського. В амер. визвольній війні відомі особи з укр. прізвищами, як Яків Немирич, Садовський, Самійло Грабовський. Також реєстри першого перепису населення, як і військ. реєстри гром. війни (1861—65) мають деякі укр. імена (Виговський, Заревич). На поч. 19 в. прибули колоністи з Аляски, що до 1867 належала до Росії; вони заснували в Каліфорнії колонію «Форт Росс» (1812). Між ними були також укр. козаки, заслані на Сибір після зруйнування Січі. Про цих козаків згадує укр. свящ. А. Гончаренко, що в 1868 р. видавав англ. і рос. мовами «Аляска Геральд», де містив згадки про Україну, козаччину і Шевченка. В Калі-

форнії був лікарем революціонер із Києва М. Судзиловський, який пізніше переїхав на Гаваї, де був обраний гол. першого гавайського сенату. Тут його заходами розпарцельовано частину пралісів для осель гал. емігрантів. Першим емігрантом із Зах. України в ЗДА заг. вважають І. Макогону з Заліщиків у Галичині, що прибув в 1860-их рр. і поселився в Кольорадо.

Укр. еміграція почалася тільки в 70-их рр. 19 в., і то гол. із зах. Закарпаття та гал. Лемківщини. Перші емігранти осідали як робітники на фермах, а пізніше й самі закладали власні госп-ва в стей-

Укр. емігрантки в черзі для контролю паспортів в нью-йоркському порті

тах Массачузетс, Вермонт, Коннактикут і Нью-Йорк. З кін. 1870-их рр. українці чисельно поселяються в Пенсільванії. Щойно в 1890-их рр. українці емігрують більшими групами з Сх. Галичини та Буковини. З одного боку, матеріальна нужда, а з другого — агітація вуглекопних компаній гнали укр. селян за море. Початково їхали, щоб заробити грошей і повернутися на власне госп-во. Але майже 80% емігрантів з часом залишилися на постійно в ЗДА. Крім екон. причин еміграції, як основних, пізніше відігравали деяку роль також рел. і політ. У зв'язку з рел. переслідуванням сектантів на Центр. і Сх. Укр. Землях до Америки прибуло в 1890-их рр. кілька тис. штундистів, які поселилися спочатку у Вірджинії, а згодом в Півн. Дакоті. Немало молоді емігрувало, щоб оминати військ. службу в австро-угор. монархії.

Найбільше укр. поселенців поселилося в ЗДА в 1900-их рр. Світова війна 1914—18 перешкодила еміграції, але в перші повоєнні роки вона знову відновилася. Проте, у зв'язку з урядовими обмеженнями іміграції до Америки в 1919—39 рр. до ЗДА приїхало ледве 15 000 українців (в 1899—1914 рр. — 260 000).

В рамках переселення політ. втікачів і переміщених осіб в 1947—1957 рр. до ЗДА виїхало бл. 80 000 укр. емігрантів

із Зах. Європи (див. докладніше *Еміграція*).

Демографічний огляд. Кількість перших емігрантів до ЗДА трудно встановити; з 1877 р. (поч. масової еміграції з Австро-Угорщини) до 1899 українці враховані разом із імігрантами ін. народів Австро-Угорщини. Щойно в 1899 Іміграційне Бюро подавало імігрантів за національністю, але тому що укр. елемент був нац. несвідомим і іміграційними перекладачами були здебільша поляки, словаки чи росіяни, українців вписували до інших національностей. Не відповідають дійсності також офіц. амер. переписи населення, які лише невелику частину українців реєстрували як таких; напр., перепис 1930 подав лише 68 500 українців, 1950 нараховував 79 780 осіб родом з України, в тому ч. 39 740 народжених на Україні і 39 940 таких, що їхні батьки (обоє або одне з них) приїхали з України. З цих причин ч. українців і осіб укр. походження можна лише приблизно встановити — на підставі різних джерел і різними методами. Першими, що намагалися підрахувати кількість українців, були о. К. Андрухович і о. А. Бончевський («Свобода», ч. 7, 1899); останній подавав їх ч. на 200 000 (1898), в дійсності їх могло бути бл. 120 000. Точніші обчислення зробив щойно Ю. Бачинський («Укр. еміграція в ЗДА», 1914), який підрахував, що до 1898 до ЗДА прибуло 108 000 українців імігрантів, а за 1899—1909 рр. — понад 280 000, і нараховував на 1909 р. бл. 470 000 українців в ЗДА. Церк. джерела нараховують самих гр.-католиків на 1914 р. бл. 500 000. До пізніших обчислень належать: Я. Чижа, який на 1935 р. нараховував 656 000 українців в 796 місцевостях, де в той час були укр. скупчення, і 50—100 000 поза ними; В. Галич в 1936 р. нараховував 801 000 осіб укр. походження; В. Кубійович встановлює на той же час кількість українців на 700—800 000. Приймаючи кількість осіб укр. походження напередодні другої світової війни бл. 800 000 і беручи до уваги пізніший природний приріст (він в українців, мабуть, не різниться від середнього в ЗДА — 1,5% річно) тієї маси та повоєнну іміграцію, можна встановити сучасне число осіб укр. походження в ЗДА на 1,1 млн душ, а можливо й більше. До такого самого числа (проте також досить проблематичної вартості) доходимо на підставі статистики церков, до яких належать українці.

Невідомі нам докладніше й прикмети укр. людности. Якщо мова про вікову і статеву структуру, то до першої світової війни переважали серед укр. імігрантів особи в працездатному віці (напр., в 1904—07 рр. аж 94% укр. імігрантів було

у віці 14—44 років) із значною перевагою чоловіків (їх було в два-три рази більше, ніж жінок). Ця нездорова структура була причиною невисокого природного приросту, бо частина укр. чоловіків не входила в подружні зв'язки або (невеликий відсоток) одружувалися з чужинками. Мірою того, як підростало молоде, в ЗДА народжене покоління, а вмирали особи старшого віку, при одночасному загальмуванні імміграції в 1915—46 рр. — структура укр. людності ставала нормальною; деякі зміни принесла найновіша імміграція, серед якої знову переважали чоловіки в силі віку.

Більшість українців в ЗДА — це вже народжені в Америці; нар. на рідних землях, можна припускати, є бл. 15—20%. Лише 15% українців чи їх батьків походять з Наддніпрянщини, половина з Галичини й Буковини, бл. 40% із Закарпаття (числа орієнтовні).

Колись 90% або й більше іммігрантів належало до Гр.-Кат. Церкви; в наслідок переходу частини гр.-католиків на православ'я вони становлять нині дещо понад 60%, православні понад 1/3 всіх українців, а бл. 3—5% припадає на ін. визнання; бл. 70% теперішніх правос. були раніше гр.-католиками. З понад мільйонної маси людей укр. походження лише якихсь 40% належить до укр. нац. табору, 1/4 — до русофільського, а 1/3 — до «рутенського» — загаль закарпатців і частина гал. лемків. (Докладніше див. стор. 818). Укр. іммігранти, належні до всіх цих течій, зокрема двох останніх, підпадають американізації й мовній англіканізації.

Геогр. розміщення. Від самого поч. укр. іммігранти поселялися в півн.-сх. стейтах, себто в пром. частині ЗДА. На 100 іммігрантів з 1899—1930 рр., яких

Українці в ЗДА (1914 р.)

Пояснення при карті Українці в ЗДА (1898 р.)
В. Кубійович

zareestrowano yak ukraїnciv, poselilosja аж 43 в Пенсільванії, 23 в стейті Нью-Йорк, 11 в Нью-Джерсі, по 4 в Огайо і в Іллінойс, по 3 в Коннектікут і Массачу-

зетс, 2 в Мічіган, а 7 в усіх ін. стейтах. Себто аж 77% українців поселилося в трьох перших стейтах, інші в сусідніх; окремим віддаленим скупченням були міста Чікаго і Міннеаполіс та хліборобські укр. колонії в Півн. Дакоті. І нині більшість українців, приблизно 2/3, живе в стейтах Пенсільванія, Нью-Йорк і Нью-Джерсі (1914 було на території цих трьох стейтів 76% всіх гр.-кат. парохій, тепер ще 68%). Значно збільшилося укр. скупчення в м. Нью-Йорку й околицях, багато українців наплинуло до м. Чікаго, ще більше до Детройту, за останні

Українці в ЗДА (1958 р.)

1 — 2 (1) укр. парохій. 2 — 10 укр. парохій.
3 — Кордони держав. 4 — Межі стейтів.

Скорочення: Conn. — Connecticut; Del. — Delaware; MD. — Maryland; MS. — Massachusetts; N. H. — New Hampshire; N. J. — New Jersey; Penna (P.) — Pennsylvania; Phila (Ph.) — Philadelphia; Pittsb. (Pitt.) — Pittsburgh; R. I. — Rhode Island; V. T. — Vermont; W. Virg. — West Virginia. Див. також зауваги до карти — Українці в півн.-сх. частині ЗДА. В. Кубійович, Т. Олесіюк

роки постали укр. скупчення в Каліфорнії (Льос-Анжелос), в Маямі на Флориді та ін.; невеликі укр. колонії розпорошені по всій території ЗДА. З різних укр. віток найменш рухливою є закарп.; половина закарпатців живе ще нині в Пенсільванії, 1/4 в стейтах Нью-Йорку і Нью-Джерсі.

Теперішні найважливіші укр. скупчення в ЗДА такі: 1) найстаріше і найбільше — сх.-пенсільванське з осередками Шамокін, Скрантон, Гейзлтон, Майнерзвіл та ін.; 2) зах.-пенсільванське з м. Пітсбургом (15 000 українців ?); в обох цих скупченнях переважають закарпатці; 3) м. Філадельфія (30 000 українців ?); 4) найбільше міське скупчення — Нью-Йорк (60 000 ?) і сусідні міста, положені в стейті Нью-Джерсі — Ньюарк, Джерсі-Сіті, Елізабет та ін.; 5) в півн.-сх. частині стейту Огайо з м. Клівленд (15 000 ?), Льорейн, Янгстаун та ін.; 6) м. Детройт (25 000 ?) і найбільш висунене на зах. 7) Чікаго (40 000 ?). До менших укр. скупчень належать в стейті Коннектікут — Гартфорд, Нью-Гейвен; в стейті Нью-

Йорк — Бюффало, Рочестер, Ютіка й ін.; в стейті Нью-Джерсі — Трентон; Міннеаполіс-Сент Пол в стейті Мінесота; хліборобські колонії в Півн. Дакоті (Україна та ін.); м. Денвер в стейті Колорадо, Лос-Анжелос в Каліфорнії та ін. Див. також карти і гасла — назви важливіших стейтів і міст.

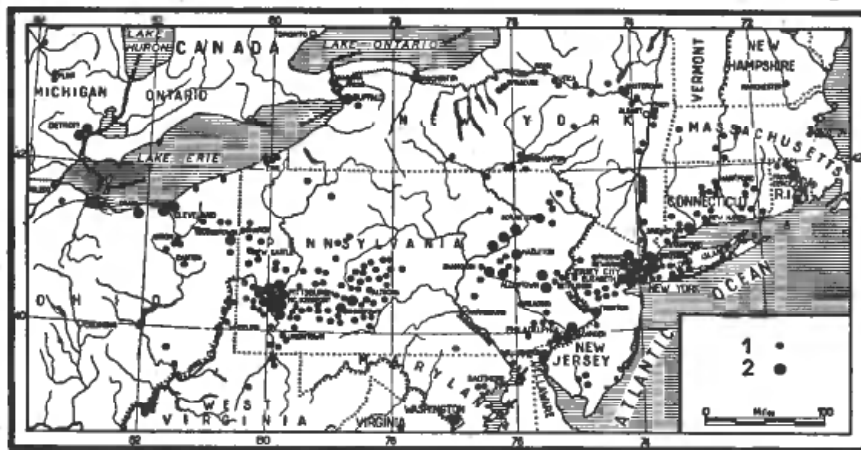
На відміну від укр. поселення в Канаді чи Бразилії, українці в ЗДА живуть на 90% по містах і, за винятком кількох сіл, осель, не творять ніде більшості або й компактної маси (навіть в Пенсільванії, де їх найбільше — становлять вони ледве 3—4% всього населення), а живуть розпорошено між основним англосакським масивом і багатьма євр., зокрема слов. нац. групами. Між останніми українці кількісно посідають друге місце після поляків (бл. 6 млн). В більших м. українці живуть здебільша в бідніших кварталах, всуші з ін. слов. народами (напр., Давн-Тавн у Нью-Йорку); з поліпшенням життєвого рівня оселяються й в ін. частинах міста.

Зайняття. Давніші укр. поселенці, не знаючи ні мови, ні умов країни, бралися за найтіршу працю по копальнях, фабриках, фермах. С.-г. праця їм найбільше підходила, бо вони звикли до неї дома, але була менше платна. Згодом деякі з них почали шукати ін. зайняття, а в тому ч. й розбудовувати власні підприємства. Одним із перших підприємств було утримування квартир і «салунів»

Хата укр. фермера-піонера в Півн. Дакоті (шинків), далі почали відкривати крамниці, в першу чергу харчові, потім галантерейні, одягові, м'ясарні тощо. Поширився серед укр. поселенців і будів.

промисел, похоронні заведення, ресторани, пекарні, аптеки. Частина поселенців, що працювали на фермах, з часом почала спеціалізуватися (продукція городи, кури, молочне виробництво тощо). Розвинулось також і ремесло, напр., тисменицькі кушнірі розгорнули й тут свій крайовий промисел. Деякі роди про-

Українці в півн.-сх. частині ЗДА (1958)

1 — 1 укр. парохія; 2 — 5 укр. парохій

Зауваження до карт розміщення українців в ЗДА

Розміщення українців в ЗДА подаємо посередньо, представляючи розміщення їх церков (парохій). 1914 р. зазначено як укр. всі гр.-кат. парохії. 1958 вважаємо за укр. такі парохії: а) кат. — філадельфської і стемфордської епархій та пітсбурзького екзархату; б) правос. — Укр. Правос. Церкви в ЗДА, Укр. Правос. Церкви в Америці, УАПЦ в Екзилі, УАПЦ Соборноправної і Карпато-руської Правос. Церкви в Америці; в) укр. євангельські

В. Кубійович, Т. Олесьюк

мислу не змогли витримати конкуренції з фабриками (шевство, бондарство та ін.), але рентабельними залишилися кравецтво, пральні, м'ясарні, радіопідприємства. Укр. поселенці працювали багато, виявили витривалість, навіть здібності; вони заощаджували й допомагали своїм рідним на батьківщині.

Серед емігрантів 1880—1900-их рр. не було інтелігентських професій. Щойно на поч. 20 в. і особливо після 1920 р. почало приїздити більше осіб з сер. і вищою освітою. Вони, разом із вихованими в ЗДА дітьми перших емігрантів, стали першою укр. фаховою інтелігенцією в ЗДА. В 1930-их рр. серед свідомих українців було 25 лікарів, 12 дентистів, 40 адвокатів, 20 інженерів, понад 100 учителів сер. і початкових шкіл та кількадесят осіб вільних професій. Ця кількість укр. проф. інтелігенції була дуже непропорційна до ч. українців в ЗДА. За останні 25 років ситуація змінилась на краще, зокрема у висліді виходу з амер. шкіл другої і третьої генерації та у зв'язку з найновішою еміграцією із Зах. Європи, в складі якої був великий відсоток інтелігенції найрізномірніших фахів. Теперішня структура укр. нац.

групи в ЗДА з проф. погляду є вже нормальною.

Церк. життя. Церква була першою інституцією, до якої горнулися укр. переселенці. За віровизнанням основна частина еміграції 1870—1900-их рр. нале-

Модерний дім укр. фермера у Вісконзін

жала до Гр.-Кат. Церкви. На поч., коли укр. поселенці не творили окремих організованих громад, вони належали до місц. латинських, польс. чи словацьких парохій; через що багато з них попали до цих нац. груп. З часом більші укр. скупчення почали організовувати власні парохії та будувати церкви. Цей рух зміцнів, коли до ЗДА почали прибувати перші гр.-кат. свящ. з Галичини і Закарпаття. Львівський ординаріат призначив І. Волянського (1884) першим гр.-кат. свящ. в Америці. Першим свящ. із Закарпаття був С. Дзюбай. В 1890 р. вже було в ЗДА 10 укр. свящ.; організовано ряд парохій, збудовано церкви і каплиці. В тому ж році відбуто перший соборчик священиків. Пекучим питанням церк. орг-ції українців була залежність від місц. латинських еп. Через незнання обряду і брак розуміння українців з боку цих еп. та у висліді постійних польс. доносів укр. священикам заборонено виконувати священичі функції, тому що вони були одружені, а в 1890 р. і Рим заборонив священичу діяльність в ЗДА одруженим гр.-кат. свящ.

Це викликало невдоволення серед вірних і духовенства. Дехто з одружених свящ. повернувся на батьківщину, а частина разом з громадами почала переходити на православ'є. В 1891 р. першим перейшов свящ. в Міннеаполісі, О. Товт з Пряшівщини. За 10 років правос. місія в ЗДА мала вже 13 церк. громад та бл. 7 000 вірних з кол. гр.-католиків. В 1917 р. Рос. Правос. Церква мала 169 парафій, організованих перев. з кол. гр.-католиків. Цей рух був фінансований Синодом з Петербургу, що, крім рел. цілей, мав на меті поширення русофільства серед укр. еміграції, а його промо-

торами були свящ.-малороси з Наддніпрянщини та гал. і закарп. москвофіли.

В самій же Гр.-Кат. Церкві виникла гостра боротьба між деякими свящ. із Закарпаття і Галичини. Закарп. свящ., що їх на поч. приїздило із своїми вірними більше, ніж галичан, були в більшості нац. несвідомі. Вони були мадярофілами до тієї міри, що подекуди навіть проповіді говорили по-угор., а деякі пословацьки. Менша на той час частина гр.-кат. священства, гол. з Галичини, очолила рух укр. нац. усвідомлення та виступила гостро проти гал. і закарп. русофільства і мадяронства. Радикальне наставлення нац. свідомої частини суспільства до решти своїх земляків (гол. серед священства) призвело до швидкого процесу оформлення укр. нац. спільноти в ЗДА, але рівночасно і до віддалення, а то й ворожого наставлення до укр. нац. руху частини укр. емігрантів, які навіть перекинулися до чужих таборів. Це початкове явище в житті укр. спільноти в ЗДА мало важкі наслідки на церк., культ., орг. та політ. відтинках.

В 1890-их рр. закінчився період спільного перебування всіх українців в одній Гр.-Кат. Церкві; коштом кол. гр.-католиків зміцніла Рос. Правос. Церква, а згодом по 1920 р. постали різні вітки Укр. Правос. Церкви та окремі групи протестантів і сектантів.

Гр.-Кат. Церква. В 1890-их рр. кількість гр.-кат. свящ. в ЗДА постійно зростала; вже в 1894 р. їх було 30 (26 з Закарпаття та 4 з Галичини); в 1900 р. українців гр.-католиків, організованих в парохіях, нараховувалося бл. 80 000.

Розвиток Гр.-Кат. Церкви супроводила гостра внутр. боротьба (між окремими свящ. і вірними на територіальній, нац., а навіть персональній базі). Але основну енергію вкладено в боротьбу за незалежність від латинських еп. Церк. громади домагалися власного еп., скасування декрету про заборону одруженим свящ. обслуговувати емігрантів та виступали проти втручання латинських еп. у внутр. орг. і обрядові справи гр.-кат. парохій. Коли невдоволення серед гр.-католиків почало виявлятися в переході на православ'є, їхні домагання частково були задоволені церк. владою.

На пропозицію Апостольського Делегата в ЗДА, гр.-кат. свящ. відбули в 1898 р. соборчик, який обрав о. Н. Ханата вікарієм і зв'язковим до латинських еп. На цьому посту він довго не пробув, бо розпочалися тертя і боротьба між самими закарп. свящ. на єпархіяльній основі (пряшівчани і мукачівці) за те, з якої єпархії має бути представник священства. Відбулося кілька сепаратних соборчиків, творились партикулярні т-ва свящ., напр., Братство гр.-кат. священи-

ків в Америці під покровом св. Андрія Первозванного (з мукачівців), Т-во гр.-кат. священників ім. св. Кирила і Методія (з ін. епархій). Найдовше, аж до іменування першого гр.-кат. єп. в ЗДА, протривала церк. орг-ція священників і світських п. н. «Т-во руських церк. громад в Сполучених Державах і Канаді», на чолі якого стояла *Духовна Рада* під проводом о. І. Констанкевича. Поруч із орг. зусиллями оформити Гр.-Кат. Церкву в ЗДА, зростали змагання піднести укр. нац. свідомість. В цьому русі відіграла визначну роль група молодих свідомих свящ., що ще в Галичині підготовлялися до діяльності серед укр. поселенців в ЗДА та створили у Львові т. зв. «Американський Кружок». Видатними діячами цієї групи були: Н. Дмитрів, І. Констанкевич, А. Бончевський, І. Ардан. Важливим етапом у боротьбі за власного єп. був церк. з'їзд в Гарісбургу (1902 р.), на якому прийнято домагання про заснування самостійного гр.-кат. єпископства в Америці. В 1902 р. призначено апостольським візитатором Гр.-Кат. Церкви в Америці пражівського крилошанина А. Годобая. Його не прийняли не лише галичани, які бачили в ньому мадярона, але й мукачівці, що були вражені цією номінацією, і він в 1905 р. відійшов.

Гр.-кат. єпископство в ЗДА утворено 1907 заходами митр. А. Шептицького, не зважаючи на опір амер. латинських єп. Першим єп. іменовано василіянина С. Ортинського з Галичини. Єп. Ортинський не мав повної юрисдикції, а був ген. вікарієм кожного латинського єп., в чий епархії жили греко-католики. Цей стан не задовольняв українців; вони домагалися створення окремої незалежної епархії та скасування булли про celibat і про заборону тайни миропомазання безпосередньо по охрищенні дітей. Врешті Рим 1913 р. вилучив гр.-кат. єп. з-під юрисдикції місц. латинських єп.; інші заборони були також усунені на практиці. Одночасно єп. Ортинський дійшов до порозуміння на культ.-політ. полі із закарп. священиками та установами. Його смерть (1916) припинила короткий період консолідованої співпраці всіх гр.-католиків під єдиним церк. проводом.

По смерті єп. Ортинського Рим призначив двох апостольських адміністраторів: о. П. *Понятин* для гал. та о. Г. Мартяка для закарп. парохій. Стан розподілу на дві частини за територіальним походженням українців гр.-католиків затверджено остаточно 15. 6. 1924 р., коли Рим створив окремі церк. одиниці та іменував двох єп.: К. *Богачевський* для гал. українців з осідком у Філадельфії та В. *Такача* для закарп. укра-

їнців, угор. та хорв. греко-католиків з осідком в Мунгалі, тепер у Пітсбурзі (пйтсбургський екзархат). Обидва екзархи переживали початково свої труднощі; як між галичанами, так і серед закарпатців в 1920-их рр. набрав сили правос. рух. Здебільша ті самі причини, що і в 1890-их рр., призвели багатьох до відступу від Гр.-Кат. Церкви (заведення celibatu, суперечки за церк. власність, намагання поширити вплив мирян на церк. справи тощо). На кін. 1930-их рр. рел. життя гр.-католиків цілком унорма-

Укр. кат. церква св. Миколая в Чикаго

лізувалося. Для допомоги правлячому філадельфському єп. призначено в 1942 р. єп.-помічника А. *Сенишина*, який має осідок в Стемфорді. В 1946 р. висвячено єп.-помічника для пйтсбургського екзархату Д. *Іванча*, який по смерті єп. Такача 1947 став правлячим єп. Його місце зайняв 1955 М. *Елько*, якому 1956 приділено єп.-помічника С. *Коцішка*. В 1956 р. з філадельфського екзархату відділено стемфордський, а екзархом став єп. А. *Сенишин*. Тоді ж іменовано Й. Шмондюка єп.-помічником філадельфського екзархату. В серпні 1958 Рим утворив окрему церк. провінцію з філадельфського і стемфордського екзархатів, підносячи їх до статусу епархій. Архiep. К. *Богачевський* став першим укр.-кат. митр. в ЗДА. (Докладніше про сучасний стан Гр.-Кат. Церкви в ЗДА див. *Філадельфська епархія. Стемфордська епархія і Пйтсбургський екзархат*).

Правос. церкви в ЗДА. Серед першої укр. еміграції до ЗДА було мало-

православних. Ними були емігранти з Буковини й підрос. України, які вливалися до існуючих парафій Рос. Правос. Церкви в ЗДА, що підлягала Синодові в Петербурзі. Проте згодом більшість чл. цієї та ін. правос. церков становили українці, кол. гр.-католики з Закарпаття, Лемківщини й Галичини, що перейшли на православ'я в таких гол. хвилях: 1891—1905, себто в роки боротьби проти залежності від латинських еп., далі під час заведення celibату та переписування церк. майна з громад на еп. (1910—13, 1923—29) і окремого руху переходу серед закарп. гр.-католиків (1929—35). Крім практичних — обрядових, орг.-дисциплінарних і часто персональних причин переходу на православ'я, деяку роль відігравали і рецидиви москвофільства, тоді ще глибоко вкоріненого на Зах. Україні.

Рос. Правос. Церква, не зважаючи на те, що більшість її вірних складалася з

Укр. правосл. церква у Вілтон (будов. 1916 р.) українців, була очолена єпископами росіянами або українцями-москвофілами; свящ. теж приїжджали з Росії. В 1911 р. між її вірними було 11 800 емігрантів з Галичини і 6 400 з Закарпаття. Чимало українців не задовольняв рос. дух цієї церкви, і вони почали повертатися до гр.-католицизму. Щоб протидіяти цьому, рос. ієрархія висвятила на еп. кол. гр.-кат. свящ. С. Дзюбая (1916), але він скоро відійшов від православ'я, і на цьому поступки українцям закінчилися. В 1920-их рр. свідомо частина українців стала відходити від Рос. Правос. Церкви і почала творити власну церк. орг.-цію. Вже в 1900-их рр. гол. гр.-кат. Духовної Ради о. І. Констанкевич вів переговори з рос. Синодом про масовий перехід гр.-католиків на православ'я, вимагаючи для укр. парафій нац. автономії, включно з назвою Укр. Правос. Церква в Америці, та незалежної ієрархії, на що Синод не погодився, і переговори перервалися. В 1915 р. група невдоволених, що не бажали підлягати ні рос. Синодові, ні Римові, заснувала в Чикаго Нар. Незалеж-

ну Церкву, яку очолив о. Р. Хомицький. Коли в 1919 р. проголошено автокефалію Церкви на Україні, укр. правос. рух в ЗДА посилювався. В 1920 р. відбувся в Нью-Йорку церк.-нар. з'їзд, який заснував Укр. Гр.-Правос. Церкву в Америці, а її адміністратором обрав о. М. Копачука. Ця Церква проголосила свою єдність з УАПЦ на Україні. В 1924 р. Всеукр. Правос. Рада в Києві призначила для її керування архиеп. Іоана Теодоровича. Прибуття правос. еп. з України мало великий відгомін, так що кількість правос. парафій швидко зросла (в 1924 під юрисдикцією І. Теодоровича їх було 11, а в 1932 р. вже 32 і 25 свящ.).

Одночасно почався новий рух переходу гр.-католиків на православ'я. Але його ініціатори не увійшли до Укр. Гр.-Правос. Церкви з канонічних міркувань щодо УАПЦ і її ієрархії з 1921 р., лише на з'їзді в Аллентавні (1926) створено окреме церк. об'єднання — Амер. Укр. Гр.-Кат. Церкву, на чолі з адміністратором о. Й. Пелеховичем. На соборі в Нью-Йорку (1931) ця церква обрала кандидатом на еп. гр.-кат. свящ. Йосифа Жука, що 1932 отримав хіротонію від представника царгородського патріярха. Тоді ж змінено назву церкви на Укр. Правос. Церкву в Америці. Наступником еп. Й. Жука († 1934) став Богдан Шпилька, хіротонізований у 1937 р.

Дві укр. правос. церкви намагалися поєднатися в 1948 р. на соборі в Аллентавні, коли на чолі об'єднаної церкви обрано архиеп. Мстислава Скрипника, що прибув з Європи. Проте до дійсного об'єднання не дійшло, хоч архиеп. І. Теодорович прийняв канонічні свячення від екзарха Олександрійського патріярха. На черговому соборі в Нью-Йорку (1950) оформилася Укр. Правос. Церква ЗДА, яку очолив митр. І. Теодорович, заступником став архиеп. М. Скрипник, чл. Собору еп. — архиеп. Геннадій Шиприкевич і Володимир Малець. Тільки частина парафій архиеп. Б. Шпильки пристала до церкви митр. І. Теодоровича. Архиеп. Шпилька очолює, як і раніше, окрему церкву як вікарій грец. екзархату. Ін. спробою церк. об'єднання правос. було проголошене в 1948 р. митр. Іларіоном Огієнком, еп. Б. Шпилькою і Орестом Черняком утворення укр.-карпатурської правос. митрополії Півн. і Півд. Америки. Однак цей акт не мав тривалих наслідків, і до фактичного об'єднання не дійшло. (Про сучасний стан див. докладніше *Укр. Правос. Церква в ЗДА і Укр. Правос. Церква в Америці*).

Із збільшенням еміграції після другої світової війни деякі правос. українці з новоприбулих оформили ще ін. церк. орг.-ції. УАПЦ в Екзилі існує з 1951 р.,

очолена архиеп. Палладієм Видибідою-Руденком і архиеп. Ігорем Губою. Її вірні вважають себе чл. УАПЦ, відновленої в 1942 р. Ця Церква нараховувала в 1956 р. 6 церков, 16 осіб духовенства і 1 650 вірних; пресовий орган «Життя і Церква». Ін. правос. церквою в ЗДА є УАПЦ (Соборно-правна), що постала в 1947 р. в Зах. Німеччині в наслідок суперечливих поглядів на канонічно-устарілі справи УАПЦ. Соборно-правна УАПЦ вважає себе продовжувачем УАПЦ митр. В. Липківського, її очолює архиеп. Григорій Огійчук. В 1957 р. ця церква мала в ЗДА 10 свящ. і 4 парафії, неперіодичний орган «Правос. Українець». В 1957 р. від Соборно-правної УАПЦ відійшла група духовенства і вірних, що вважають себе «дійсними перемцями УАПЦ, відродженої в св. Софії в Києві в 1921 р.». Вони видають неперіодичний журн. «Церква і життя» в Чикаго і співпрацюють із Зах.-евр. єпархією УАПЦ Соборно-правної, очоленої єп. Євгеном Бачинським.

Поза виразно нац. укр. правос. церквами, багато правос. українців перебуває в ін. гол. рос. церквах. Ними є: Рос. Правос. Церква, що колись підлягала Синодові, а після більш. перевороту оголосила себе «автономною». Нині її очолює митр. Леонтій Туркевич, родом з Волині; ця церква нараховує бл. 350 000 вірних — в ЗДА і Канаді, в тому ч. бл. 80—85% українців (походженням перев. з Закарпаття і Галичини і 10% з Наддніпрянщини); офіціоз — «Русско-Американский Православный Вѣстникъ». Чисельно незначною є Рос. Правос. Патріярша Церква, очолена Адамом Филиповським (родом з Галичини), екзархом моск. патріярха; кількість вірних в ЗДА і Канаді — бл. 20 000, в більшості українці — лемки і закарпатці, пресовий орган «Единая Церковь». Тільки 10% становлять українці в рос. старо-емігрантській, т. зв. Зарубіжній Рос. Правос. Церкві, яку очолює в ЗДА архиеп. Віталій Максименко, вірних в ЗДА і Канаді — бл. 15 000, орган — «Православная Русь». В 1930-их рр. значно поширився правос. рух серед закарп. еміграції. Суспендовані свящ. з екзархату єп. В. Такача створили незалежну правос. церкву і піддалися під опіку грец. архиеп. в Нью-Йорку. В 1938 р. посвячено в Константинополі на єп. Ореста Черняка, і він очолив Карпато-Руську Гр.-Кат. Правос. Церкву в Америці. Ця церква нараховувала в 1955 р. 50 свящ., 70 церков і бл. 60 000 вірних; офіціоз — «Церковный Вѣстникъ». В 1940 р. незначна група свящ. вийшла з послуху єп. О. Черняка і створила т. зв. «нар.» Карпаторуську Правос. Церкву, що склада-

ється гол. з свящ. і вірних, які походять із Пряшівщини; адміністратор о. А. Сліпецький, пресовий орган — «Vistnyk», нині ця група перебуває під юрисдикцією митр. Л. Туркевича.

Протестантизм між українцями в ЗДА, порівняно до укр. земель, більш поширений. Його початки зв'язані з боротьбою за незалежність від латинських єп. В тій рел. боротьбі мала успіхи серед українців не лише правос., але і пресвітеріянська місії. Перші пресвітеріянські й баптистські громади постали в 1904 р., вони поширилися гол. в Пенсільванії. В стейті Півн. Дакота живуть укр. штундисти і суботники. Тільки частина укр. протестантських церков творить окремі укр. рел. спільноти; більшість належить до спільних орг-цій з ін. американцями. Довголітнім суперінтендантом Укр. Пресвітеріянської Церкви і водночас гол. Укр. Євангельського Об'єднання в Півн. Америці був протопресвітер В. Кузів († 1958). (Див. також Євангелики, Укр. Євангельсько-Реформована Церква).

Гром. життя українців в ЗДА. Побіч орг-ції парохій та церк. життя взагалі, дуже швидко розпочато орг-цію допомогово-асеккураційних т-в, які були для поселенців одним з найважливіших, бо забезпечували їх і чл. родини на випадок недуги або смерті. Першу таку орг-цію Братство св. Миколая заснував о. І. Волянський в Шенандоа 1885. За два роки вже постало 7 таких самих братств, що об'єдналися в союз «Сполучене Руських Братств». З виїздом о. І. Волянського «Сполучене» перестало існувати, а багато українців, зокрема з Закарпаття, розплилося по словацьких допомогових т-вах. Щоб рятувати нац. і обрядово своїх земляків, вирішено заснувати новий власний союз, який постав 1892 р. п. н. «Соединеніє Греко-Кат. Руських Братств в Сіверній Америці», до якого належали галичани і закарпатці. В 1894 р. частина братств вийшла з «Соединенія» (галичани і пряшівчани), бо їм не подобалося господарювання і вузький локалізм проводу (емігранти з мукачівської єпархії), і заснувала «Руський Нар. Союз» з виразним укр. нац. напрямком. В 1900 р. постало ще третє об'єднання — «Общество Русских Братств», яке, в протиставу до Укр. Союзу та мадярофільського «Соединенія», виявилось русофільським. Між цими т-вами відбувалася запекла боротьба на регіональному, політ., рел. і персональному тлі. Вони часто роздрібнювалися, і поставали нові об'єднання. В 1903 р. вийшла з «Соединенія» сильна група пряшівчан, які пізніше підтримували єп. С. Ортинського і заснували «Собраніє Гр.-Кат. Церк.

Братств». Також «Руський Нар. Союз» переживав кілька криз, зокрема на базі боротьби між духовними та радикальними колами; у висліді кризи в 1910 р. постав теперішній Укр. Роб. Союз, заснований опозицією, невдоволеною надмірним впливом духовенства. Коли ж Союз почав ляцізуватися, з ініціативи еп. Ортинського в 1912 р. засновано кат. «Провидіння». В 1914 р. існувало вже 10 асекураційно-допомогових т-в, 5 укр. напряму, 4 русофільські, 1 нейтральне (конфесійно — 4 кат., 2 правос. 4 незалежні). Всі ці орг-ції мали перед першою світовою війною понад 72 000 чл. та бл. 650 000 дол. майна. Теперішній стан укр. допомогових орг-цій такий:

Укр. Нар. Союз (до 1914 Руський Нар. Союз) з осідком в Джерсі-Сіті нараховував у жовтні 1958 р. 72 500 чл., цінність майна 21 235 000 дол. Найстарішою укр. допомоговою орг-цією, що нині об'єднує тільки українців з Закарпаття, є згадуване «Соединеніє», з осідком в Гомстеді. Довгий час ця орг-ція була найсильнішою, об'єднавши 160 000 чл., тепер дорівнює членством і майном Укр. Нар. Союзові. Укр. Роб. Союз, заснований 1910 з осідком у Скрантоні, нараховує (1958) 22 600 чл., цінність майна 6 787 000 дол. «Провидіння» — Союз Українців Католиків в Америці, заснований 1912, осідок у Філадельфії, має 15 700 чл. і 3 429 000 дол. майна; Укр. Нар. Поміч, заснована 1915, осідок в Пітсбурзі, має 1 687 000 дол. майна. Ін. допомоговими орг-ціями, що гуртують перев. українців Закарпаття та Лемківщини, є: «Собрание Гр.-Кат. Церк. Братств» з осідком в Меккіз Порт, русофільські — «Общество Русских Братств», «Русское Православное Католическое Общество» та окрема орг-ція лемків «Лемко-Союз» з осідком в Йонкерс.

Допомогово-асекураційні т-ва відіграють важливу роль у всьому гром., а навіть культ. житті амер. українців. Їхні впливи і вага в суспільстві, поруч церк. інституцій, найсильніші. Всі вони видають власні пресові органи, будують нар. дома, клуби, мають вирішальний вплив на низку гром. справ. Деякі з них своїми фондами допомагають укр. визвольній справі. Напр., Укр. Нар. Союз видав по другій світовій війні понад 15 книжок про Україну англ. мовою.

Суспільно-політ. орг-ції. Братства і допомогові орг-ції були довгий час також єдиними осередками суспільно-політ. життя. Причиною постанови нових допомогових т-в була, крім рел., ще й політ. орієнтація членів. Так, Укр. (раніше Руський) Нар. Союз був від поч. нац.-дем. напряму, Укр. Роб. Союз — роб.-дем., «Провидіння» — кат. (нині з

гетьмансько-націоналістичними впливами), а Укр. Нар. Поміч — правос. (нац.-дем.).

Першою спробою створити укр. т-во типу політ. партій в ЗДА була заснована в 1900-их рр. радикальними колами — Укр. Роб. Партія, яка однак не проіснувала довго. По першій світовій війні постало кілька політ. орг-цій з орієнтацією на крайові або еміграційні партії в Європі: соц. — «Оборона України», радикальна — Ліга визволення України та існуючі ще досі — націоналістична (під впливом ОУН А. Мельника) — *Орг-ція Держ. Відродження України* і монархістсько-консервативна — *Укр. Гетьманська Орг-ція Америки*.

Нова еміграція, після другої світової війни, створила ряд політ. орг-цій, що здебільша відповідають окремим політ. групам в Європі: *Орг-ція Оборони Чотирьох Свобід України* (під впливом Закардонних Частин ОУН), *Об'єднання Українців Рев.-Дем. Перекопань* (відповідник УРДП І. Вагрянного), *Об'єднання Укр. Соціалістів, Союз Укр. Нац. Демократів* (задуманий як відповідник центрово-дем. укр. партій в Європі), *Укр. Вільна Громада Америки* (гуртує прихильників суспільної роб. демократії); крім того, в ЗДА діють орг-ції еміграційних партій — *УНДС, УНДО, Союз Соборних Земель України і Сел. Партія*. В кін. 1957 р. прихильники ОУН за кордоном створили в ЗДА свою окрему орг-цію «Однодумців ОУНЗ». Існує також *Спілка Визволення України*, яка має дві фракції. *Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України* стоїть на позиціях УГВР, а *Т-ва Сприяння УНРаді та Т-ва Прихильників УНР* підтримують УНРаду. Регіональними орг-ціями з політ. цілями є ще *Орг-ція Оборони Лемківщини та Карп. Союз* (об'єднання закарп. українців). В просов. Лізі Амер. Українців зорганізована незначна група советофільських елементів.

Основною метою укр. політ. орг-цій в Америці є сприяння визвольній справі та вплив на відносини на батьківщині. Для цієї мети часто укр.-амер. політ. орг-ції об'єднувались, створюючи заг.-політ. репрезентації. В 1914 р. постала Руська Нар. Рада (див. *Амер. Руська Нар. Рада*). Відбутий в Нью-Йорку в жовтні 1915 т. зв. Перший Укр. Соїм в ЗДА з представників різних орг-цій створив *Заг. Укр. Комітет*, який пізніше прийняв назву *Укр. Федерація в Злучених Держав.* В листопаді 1915 постала з ініціативи Гр.-Кат. Церкви ін. репрезентація — *Укр. Нар. Комітет*, який провадив жваву політ. діяльність на користь укр. справи під час визвольних змагань. Для репрезентації інтересів Закарпаття існувала *Амер. Руська Нар. Рада*. В період між

двома війнами репрезентативним центром амер. українців було Об'єднання Укр. Організацій в Америці, що постало в жовтні 1922. В 1930-их рр. існував Амер.-Укр. Комітет Визволення України, створений кат. колами. На Вашингтонському Конгресі, скликаному в травні 1940 р. чотирма укр. допомоговими орг-ціями, створено Укр. Конгресовий Комітет Америки (УККА), який донині є репрезентативним суспільним центром амер. українців. В 1946 р. закарп. емігранти «рутенської» орієнтації створили Карпаторуський Конгрес, що був мало активний і незабаром перестав існувати.

Інші орг-ції (культ.-осв., жін., ветеранські, молоді, фахові). Спроби створити масову осв. орг-цію на зразок відомої на батьківщині «Просвіти» не дали тривких наслідків. В 1909 р. постала «Амер. Просвіта», але вона не проіснувала довго. Вся осв., а навіть культ.-мист. діяльність велася в гром., церк. і також допомогових установах. Число різних орг-цій в ЗДА надзвичайно велике, воно змінюється, бо й стан самих т-в, за винятком допомогово-асеккураційних, церк. і деяких політ., мінливий; одні замирають, ін. виникають. Вони роздріблені, без активних центрів; це зокрема відчувається в культ. житті.

Першою жін. орг-цією в ЗДА було «Сестрицтво св. Ольги», засноване 1897 в Джерсі-Сіті. Укр. жін. рух в ЗДА розвивався поволі. Тільки в 1925 р. постає заг.-укр. жін. орг-ція — Союз Українок Америки. Поруч нього, в 1930-их рр. постала жін. харитативна орг-ція Укр. Золотий Хрест. З ініціативи Союзу скликано в 1948 р. в Філадельфії Світовий Конгрес Укр. Жіноцтва і створено Світову федерацію Укр. Жін. Орг-цій (див. також *Жіночий рух*).

Кол. вояки укр. армій організовані в «Стрілецькій Громаді» (1925), а ветерани амер. армії об'єдналися 1948 в т-во Укр.-амер. ветеранів. В 1949 р. постала ветеранська орг-ція перев. нових емігрантів Об'єднання бувших Вояків Українців.

Укр. молодь ЗДА організована в кількох давніших орг-ціях, які постали між двома світовими війнами: *Ліга Укр. Молоді Півн. Америки* (з 1933 р.), *Ліга Укр. Кат. Молоді* (1933), *Орг-ція Укр. Правос. Молоді*. З 1948 р. розвинули широку діяльність *Укр. Пласт* в Америці та *Спілка Укр. Молоді Америки* (СУМА), гол. серед новоприбулої молоді. В 1950 р. постало — Об'єднання *Дем. Укр. Молоді*, а 1953 Союз *Укр. Студентських Т-в Америки*, що об'єднує укр. студентські клуби чи громади при різних високих школах. Із фахових орг-цій за останні роки створено: Т-во Укр. Інженерів, Т-во Укр. Лікарів, Об'єднання Укр. Ветеринарних Лікарів й ін.

Політ. позиції і діяльність. Серед емігрантів 19 в. політ. свідомість була зовсім низька, бо на рідних землях, звідки вони приїжджали, політ. життя було ще слабо розвинене. Нові умови життя і праці в ЗДА примушували укр. емігрантів суспільно організуватися і активізуватися. Суспільне життя укр. спільноти в Америці кін. 19 і поч. 20 в. характеризується такими етапами: боротьба за рел. і нац. відрубність, боротьба за укр. мову і правопис у пресі, за нац. ім'я та, цойно згодом, боротьба за нац.-держ. інтереси власного народу на рідних землях. На всіх цих відтинках українці мусіли відстоювати свої права проти росіян, поляків, угорців і навіть словаків. Церква, допомогові орг-ції, школа, читальні, преса ширили нац. свідомість. Важливим чинником, що впливав на формування культ. і політ. свідомости укр. поселенців, були події на Україні, зокрема від поч. першої світової війни. Українці в ЗДА, з погляду нац.-політ. орієнтації, були в той час поділені на кілька напрямків: 1) Укр. нац. течія, що виступила в 1890-их рр. під прапором газ. «Свобода» і об'єднання Руський (Укр.) Нар. Союз проти русофільства частини гал. і закарп. еміграції; цей напрям, підтриманий значною мірою Укр.-Кат., а пізніше і Укр. Правос. Церквами, переміг. 2) Русофільська течія, занесена москвофілами з укр. земель, сильно підтримувана в Америці рос. православ'єм. Ця група пізніше дуже ослабла, і тепер вона не відіграє ніякої ролі в укр. житті, натомість частина прихильників цієї течії відійшла від власного нац. пня і включилася до рос. амер. життя, піддаючись найскорше процесові асиміляції, поскільки втратила всякий контакт з рідним народом. 3) Рутенська течія з мадярофільською, чехофільською або русофільською політ. орієнтацією; її прихильники — більша частина закарп. еміграції та частина гал. лемків. Вона є витвором мадярофільського священства і характеризується низьким рівнем свідомости та майже цілковитою відсутністю ідейних зв'язків з тими процесами, що відбувалися за останні 40 рр. на укр. землях. Немало сприяли постанню і існуванню цього середовища угор., рос., словацька й поль. нац. групи в Америці і їх держ. уряди в Європі та відповідні їм культ.-політ. течії, що ще існували на укр. землях.

Події на Україні в 1914 р. активізували укр. суспільність в ЗДА. Перший укр. Сойм в Америці і політ. представництва — Федерація Українців в Злучених Державах та Укр. Нар. Комітет, а раніше Амер. Руська Нар. Рада, заініціювали і провадили політ. діяльність амер.

українців на користь своєї батьківщини. В меморіалі з 30. 10. 1915 р. сойм заявив: «Остаточна ціль укр. руху є створення укр. незалежної держави, що обняла б землі, замешкані українцями». Постанова власної держави в 1917—18 рр. викликало піднесення настроїв серед українців Америки і підвищило їх активність. Відбувалися віча, провадилися грошові збірки на укр. цілі в Європі, влаштовано, за дозволом през. ЗДА, «Укр. день» (заг.-амер. збірку), вислано делегацію на мирові переговори до Парижу. Укр. Нар. Комітет створив у 1919 р. спільно з литовцями, лотиськими й естонцями в ЗДА Лігу Чотирьох Народів з метою спільної оборони нац. інтересів. В Нью-Йорку існувало Укр. Інформаційне Бюро, яке ширило інформацію про Україну. Федерація Українців належала до Сер.-Евр. Дем. Унії, гол. якої був Т. Масарик. Великі хвилі протесту серед українців в Америці викликала поль. окупація Зах. України; проведено збірку для укр. жертв поль. терору та для підтримки політ. заходів екзильного уряду ЗУНР. З цією метою була організована т. зв. Позичка нац. оборони і негайної допомоги, на яку зібрано за короткий час 140 000 дол. Амер. українці співпрацювали тісно з укр. дипломатичною місією у Вашингтоні.

В 1918—19 рр. закарп. українці в Америці відіграли важливу роль в справі майбутньої долі їхньої вужчої батьківщини. 26. 10. 1918 підписано в Пітсбурзі чех.-закарп. угоду (з чех. боку Т. Масарик, а з карп.-укр. Г. Жаткович) про включення Закарпаття до Чехо-Словаччини з наданням йому широкої автономії на всій території 10 угор. комітатів, заселених українцями. 19. 11. 1918 Амер. *Руська Нар. Рада* в Скрантоні, після заг. плебісциту по всіх закарп. т-вах і парохіях висловила за з'єднання Закарпаття з Чехо-Словаччиною. Амер. еміграція дала Закарпаттю (офіц. Підкарп. Русі) першого губернатора в особі Г. Жатковича.

Після визвольних змагань (1917—21) і окупації укр. земель амер. укр. суспільність вживала заходів до оборони рідного краю за допомогою Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці. До 1939 р. Об'єднання вислало до Зах. України на нац. цілі понад 365 000 дол., вело жваву вид. і інформативну діяльність. В 1939 р. організовано допомогу молодій державі Карп. Україні.

Укр. Конгресовий Комітет Америки, що постав на весні 1940 р., скликав Конгрес Амер. Українців до Вашингтону на 24. 5. 1940, який при участі 805 делегатів, що репрезентували понад 2 000 орг-цій, прийняв меморіал до уряду ЗДА в спра-

ві держ. визволення України. В конфлікті світових держав українці висловились проти нім. нац.-соціалізму і більшовизму — за перемогу альянтів та за визволення України. Така настанова не зовсім ішла по лінії актуальної амер. політики, яка тоді орієнтувалася на тісну дружбу з СРСР. Не обійшлося без інсинуацій проти окремих укр. діячів і установ з боку амер. і різних слов'янських просов. груп. УККА вислав делегацію на організаційну Асамблею ОН до Сан-Франсиско, яка 26. 6. 1945 внесла меморіал в справі України. В порозумінні з УККА засновано в Філадельфії 24. 6. 1944 р. *Злучений Укр. Амер. Допомоговий Комітет* (ЗУАДК), який веде харитативно-допомогову і переселенчу акцію. Організована з ініціативи УККА Пан.-Амер. Укр. Конференція (ПАУК) з 1947 р. провадить політ. інформацію в заг.-амер. масштабі.

Участь українців в амер. політ. житті не велика, якщо врахувати їх кількість. Причиною є їхня територіальна і орг. розпорошеність, брак попереднього укр. вкладу в амер. життя та донині майже цілковита орієнтація на укр. проблеми на батьківщині. На поч. взагалі мало українців приймало амер. громадянство, але й ті, що з часом його приймали (безпосередньо перед першою світовою війною таке наставлення вже стало заг.), не могли мати поважніших успіхів, бо активної участі в партійному житті не брали, а при голосуванні часто піддавались агітації чи обіцянкам за дрібні функції в комунальному управлінні. Останнім часом українці починають активізуватись і у внутр. амер. житті, зокрема в ЗДА народжена і вихована інтелігенція. Однак досі немає українців в федеральних легіслативних палатах, як це є в Канаді, а лише зрідка є чл. стейтових легіслатив, міських управ та суду чи посадники міст. Існує деяка кількість укр. клубів респ. і дем. партій.

Культ. життя. Побіч орг-ції власного церк. життя, допомогових установ, незабаром притягла увагу перших укр. поселенців в ЗДА і осв. справа. З батьківщини вони не принесли належного розуміння культ. справ, бо належали до найбіднішої верстви і між ними був значний відсоток неписьменних. Щойно в Америці, з одного боку, завдяки активності невеликого гурту духовної і світської інтелігенції, а з другого — під впливом нац.-культ. відродження на рідних землях, вони почали творити власне культ. життя.

Шкільництво. Поскілки в ЗДА існувало обов'язкове навчання, українці посиляли дітей до амер. шкіл. З часом,

щоб дати дітям знання рідної мови й письма та навчити їх релігії, стали організовувати додаткові школи, як правило, при церквах. Таку першу укр. парохіяльну школу створено в 1893 р. в Шамокіні, а в 1894 р. їх було вже 6. Діти ходили до них у вільний від навчання в амер. школах час (також увечорі і вранці в суботу). Стан цих шкіл був незадовільний. Більшість учителів не мали пед. освіти, а були тільки дяко-вчителями, які одночасно вели при церкві хор, аматорський театр тощо. Шкільні підручники вживалися довільно кожним учителем; свідоміші вчили з нових гал. підручників укр. мовою, русофіли — по-рос., а в закарп. парохіях йшло навчання ще закарп. говіркою, змішаною з ц.-слов. мовою (підручники, вид. угор. урядом). Шкільні приміщення не відповідали вимогам; щойно пізніше будувалися окремі шкільні будинки.

З поживаленням укр. громад життя в ЗДА в 1900-их рр., а заразом і загрозою денационалізації дітей питання школи стало в центрі уваги укр. спільноти; по-стали Шкільний Фонд, Шкільна Комісія, Укр. Вурса в Нью-Йорку. Гол. дія-

Укр. кат. школа св. Юра в Нью-Йорку

чем цього першого періоду в пед. діянці був о. П. Тимкевич. Велику увагу на нар. освіту звернув еп. С. Ортинський. Філадельфське просвітне віче в 1909 р., що дало почин т-ву «Просвіта», винесло ряд постанов у справі шкільництва; видано перші в ЗДА укр. підручники. Допомогові установи, як напр., Укр. Нар. Союз, сприяли поширенню шкільної освіти шляхом заснування в 1912 р. Шкільного Фонду та видання дитячої літератури. По першій світовій війні справою шкільництва займалося також Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці, яке створило Шкільний Реферат, видало кілька підручників, намагалося скоординувати різні укр. школи, однак ґрунтовнішої реформи не провело. Створена в 1927 р. Управа Рідної Школи в Америці проіснувала короткий час, хоч на поч. визначалась позитивною працею, гол. в

уніфікації підручників. В 1920-их рр. по-стали перші цілоденні укр.-кат. школи. Справу укр. шкільництва знов активізовано після прибуття нової еміграції, а серед неї ряду кваліфікованих педагогів. Постада низка нових шкіл і курсів українознавства, 1953 зорганізовано при УККА Шкільну Раду, яка керує навчанням в світських школах українознавства, розробляє програми і видає підручники.

Укр. школи діляться на цілоденні і на додаткові. Цілоденні — майже всі організовані при укр. кат. парохіях Філадельфської Митрополії (2 коледжі з 66 учнями, 4 гайскули з 600 учнями, 29 цілоденних нижчих, 22 дитячі садки). Навчання в них відбувається англ. мовою, укр. мова є лише як предмет (і то не завжди на відповідному рівні), перев. укр. мовою ведеться навчання релігії. В Пітсбургському екзархаті є 1 гайскул і 22 нижчі цілоденні школи. В додаткових школах і на курсах вчать вечорами або в суботу українознавчих предметів. Деякі з них організовані при укр.-кат. (39) і укр.-правос. парохіях, здебільша (52) світськими установами. Мережа і рівень цих шкіл піднеслися з прибуттям нової еміграції. Все ж таки кількість дітей, що нині відвідують в ЗДА укр. або утримувані українцями англкомовні школи (цілоденні і додаткові), не перевищує 25 000, себто становить ледве 15—20% дітей укр. батьків (цей відсоток значно вищий серед нової еміграції). Справу укр. шкільництва не вдалося поставити як слід і донині.

Позашкільна освіта. В перші десятиліття еміграції осередками культ.-осв. життя укр. громад були читальні (перша заснована 1887 в Шенандоа), які працювали за старими просвітнянськими методами. Вони не задовольняли українців в амер. умовах і тому незабаром замінилися на типові амер. клуби, які мають більш розваговий, ніж культ.-осв. характер. Амер. «Просвіта» (заснована 1909), що спочатку організувала курси для неписьменних, читальні, школи при парохіях, видавала популярні книжки, незабаром припинила свою діяльність. Гол. культ. осередками амер. українців надалі лишалися парохії й допomoгові т-ва; при них поставали хори, які плекали, крім церк., також нар. пісню, театральні гуртки, оркестри, влаштовувало концерти, вистави тощо. Тільки по першій світовій війні вживалися культ. заходи та влаштовувалися імпрези на ширшій базі, що об'єднували всіх українців. Поважно поживавила культ.-осв. працю свіжа хвиля еміграції.

Укр. преса в ЗДА від поч. служила двом основним завданням: орієнтації

укр. читача в практичних справах життя на амер. континенті та плеканню укр. патріотизму. Мало яка ін. нац. преса в ЗДА була і досі є настільки звернена обличчям до батьківщини, як укр.

вже 72 (більшість з них — бюлетені, інформативні листки). Це зростання пояснюється активністю нової еміграції. Сьогоднішній стан преси ілюструє таблиця (1958):

Преса і періодичні видання українців в ЗДА в 1958 р.¹

	Щоден- ники	Тижне- вики	Двотиж- невики	Місяч- ники	Двоми- сяч- ники	Квар- таль- ники	Інші	Разом
Мова ²								
Українська	2	6	—	20	6	8	5	47
Закарп. говір і рос.	—	4	3	4	1	2	—	14
Англійська	—	2	1	5	—	3	4	15 ³
Рел. визначення								
Католицькі	1	4	1	2	1	2	—	11 ⁴
Православні	—	1	2	3	3	2	—	11 ⁵
Протестантські	—	—	—	4	—	—	—	4
Неконфесійні	1	7	1	20	3	9	9	50
Специфікація за змістом								
Органи допомо- гових орг-цій	2	6 ⁶	1	—	2	2	—	13
Суспільно-політ.	—	2	—	9	—	3	2	16
Релігійні	—	3	2	8	3	2	—	18 ⁷
Літ. і наук.	—	—	—	2	1	1	5	9
Професійні	—	—	—	1	1	3	1	6
Виховання і молоді	—	—	—	6	—	2	1	9
Гумористичні	—	—	—	2	—	—	—	2
Інші	—	1	1	1	—	—	—	3
Разом	2	12	4	29	7	13	9	76

¹ В таблиці не враховано внутр. бюлетені орг-цій, додатки до газет, парохіяльні листки та ін. одноднівки; до інших зараховуємо ті, які виходять кілька разів на рік; річники, альманахи і календарі не взято до уваги.

² Деякі періодичні вид. укр. мовою і закарп. говором мають англійські стор.

³ В тому ч. 3 видавані українцями з-поза нац. табору.

⁴ В тому ч. 6 укр. кат., 5 закарп. кат.

⁵ В тому ч. 4 укр. правос., 7 закарп. і рос.

⁶ В тому ч. 4 закарп. і русофільські.

⁷ Преса конфесійних допомогівих орг-цій тут не врахована.

Першу спробу видання укр. газ. зробив о. І. Волянський, який в 1886 р. випустив газ. «Америка» в Шенандоа (виходила 4 роки). Дві наступні спроби «Руське Слово» та «Новий Світ», також не протривали довше. З того часу появилось понад 180 назв укр. часописів в ЗДА, що виходили в різний період. Рівень цієї преси популярний, пристосований до вимог місц. читача і назагал нижчий порівняно з укр. пресою на батьківщині. Мало тут діяло добрих журналістів, а роздільнення вид. спроможностей довело до стану, що, поза кількома поважними органами, всі ін. матеріально стоять слабо і є фінансовим тягарем різних установ — видавців.

В 1946 р. нараховувалося в ЗДА 29 різних назв укр. часописів, а в 1951 р.

Мова преси, призначеної для українців, в основному укр. літ., в русофільській пресі — рос., а в пресі для закарп. українців — штучне «язичіє», змішане з говіркою. Виходить кілька органів англ. мовою, а частина укр.-мовної преси має англ. сторінки, присвячені для молодшої генерації.

Найстарішим існуючим органом є тижневик «Амер. Русскій Вѣстникъ», видаваний з 1892 в Гомстеді (з 1952 п. н. «Вѣстникъ Гр.-Кат. Соединенія»). Найвпливовішим часописом є щоденник «Свобода», орган Укр. Нар. Союзу, заснований 1893 в Джерсі-Сіті, з англійським тижневим додатком «Ukrainian Weekly» (напрям нац.-дем.). «Провидіння» видає кат. щоденник «Америка», заснований 1912 в Філадельфії. Тижневик «Народна

Воля», орган Укр. Роб. Союзу, виходить у Скрантоні і редагується в роб.-дем. дусі; «Народне Слово», орган Укр. Нар. Помочі в Пітсбурзі — з правос. тенденцією; у Філядельфії виходить двомовний кат. тижневик «Шлях—The Way», в Чікаго — інформативна газ. «Укр. Життя». До кін. 1958 р. виходив у Детройті тижневик рев.-дем. напрямку «Укр. Прометей» (тепер «Прометей» у Нью-Йорку). В Меккіз Порті виходить «Просвіта» — місячник «Собранія» для закарп. українців. В русофільському дусі видаються газ. «Правда» (Філядельфія, тижневик «Общества Русских Братств») та «Свѣтъ» в Вілкс Бері (правос.-консервативний напрям). У Нью-Йорку виходили советофільські «Укр. Щоденні Вісті» (тепер тижневик «Укр. Вісті»).

Решта часописів — це журн. різного характеру і призначення — рел. (див. розділ Церк. життя), суспільно-політ. («Вісник», «Самостійна Україна», «Листи до приятелів», «Вільна Україна») жін. («Наше Життя»), літ. («Київ»), універсальний («Овід»), гумористичний («Лис Микита»), молодіжні, фахові тощо.

З англомовної преси, крім згадуваного додатку до «Свободи», видаються кварталник «Ukrainian Quarterly» та інформативний двотижневик «Ukrainian Bulletin», обидва — вид. УККА.

Крім редакцій та культ.-грм. і наук. т-в з вид. діяльністю, існують ще такі в-ва в ЗДА: «Книгоспілка» (заснована 1952), вид. і дослідне бюро «Пролог» (1953), «Булава» (1950), «Червона Калина» (1951), «Говерля» (1950), в-во М. Денисюка в Чікаго й ін. З 1950-их рр. більшість (55—60%) укр. книжкової продукції на еміграції виходить в ЗДА.

Література. Перші поезії укр. авторів в ЗДА — це наслідування нар. творчості; їх тематика — важке еміграційне життя, осамітнення, туга за батьківщиною. До перших укр.-амер. поетів належить о. Г. Грушка, ред. «Свободи», найталановитішим був С. Чернецький. Війна 1914—18 змінила тематику, поезія стала патріотичною, відгомонам великих подій визвольних змагань. В той час писали ще Д. Захарчук, о. С. Мусійчук, М. Костишин та ін. Першим почав писати оп. Г. Грушка, далі Ю. Чупка, о. С. Макар, о. Н. Дмитрів, З. Бичинський, М. Беля й ін. Тематика оп. — нові умови життя, конфлікти, боротьба з важкими відносинами; мист. вартість губилася серед проповідницького характеру творів. Ще слабше виїшли деякі спроби з повістю («При битій дорозі» о. М. Струтинського). Драматична творчість представлена деякими цікавими п'єсами (Струтинський, о. І. П. Луцик, о. С. Мусійчук), але й тут справжнього мист. твору немає.

Цілий ряд поетів і письмен., що оселилися в ЗДА по другій світовій війні, не творять емігрантської літератури. Вони тематично і психологічно продовжують бути частиною заг.-укр. літ. процесу. Укр. письменники в ЗДА нині згуртовані в літ. об'єднанні «Слово» та виступають разом з ін. працівниками в літ.-мист. клубах, з яких найактивніший в Нью-Йорку, далі в Філядельфії і Чікаго.

Заснований 1952 р. В. Джусом Укр. Ін-т Америки має завданням допомагати укр. культ. життю й мистецтву.

Образотворче мистецтво. Першими укр. малярами в ЗДА були церк. малярі: Е. Василенко, Стеценко та о. Г. Верховський; твором останнього є святилище в укр.-кат. церкві св. Миколая в Чікаго. Пізніше виступило ряд мистців, між ними і народжених в Америці, які присвятилися виключно малярству (М. Мирош, Ю. Полюга, І. Кучмак й ін.). Деякі з них перейшли до практичного малювання, чи то в фільмі (А. Паливода), чи в графіці (М. Бервенчак), в ілюстрації (О. Даркович, І. Росолович) або в композиції одягу (О. Габ, М. Нагірна). М. Мирош працював також як рисівник рухомих фільмових образків у Голівуді. Різьба має світової слави представника в особі О. Архипенка. Його праці виставлені в багатьох амер. музеях. Для укр. громади він виконав різьби в Укр. Культ. Парку в Клівленді й в оселі «Союзівка».

По другій світовій війні прибуло до ЗДА із Зах. Європи понад півсотні укр. малярів і різьбарів. Вони сильно поживали укр. мист. життя. 1949 постала в Нью-Йорку Спілка мист. праці, пізніше «Спілка укр. мистців Нью-Йорку й околиці»; з цих тимчасових груп бформилося Об'єднання мистців українців в Америці (засноване 1952, доволітній гол. С. Литвиненко, тепер С. Гордиський), яке щорічно влаштовує збірні виставки; деякі мистці влаштовували індивідуальні виставки. При Об'єднанні існує група молодих мистців, вихованих вже в амер. школах. Крім Нью-Йорку, який став на поч. 1950-их рр. центром мист. життя, місц. мист. гуртки в Філядельфії (тут діє Мист. студія, якою керують П. Мегик і П. Андрусів), Чікаго, Мінеаполіс й ін. влаштовують також виставки. Укр. мистці в ЗДА працюють здебільша в церк. малярстві (іконопис, декорація, різьба, вітражі) або влаштовуються в амер. установах як рисівники і проєктанти текстильних узорів, архітектурні креслярі, ілюстратори телевізії, викладачі шкіл тощо.

Великі можливості розвитку мають на амер. ринку різні ділянки ужиткового нар. мистецтва в укр. стилі (вишивки, килими, писанки, дереворізьба, керамі-

ка). Існують спеціальні робітні і крамниці виробів укр. нар. мистецтва.

Нар. мистецтво і досягнення укр. культури продемонстрував перед широкою публікою укр. павільйон на світовій виставці в Чикаго 1933, організований амер. українцями.

Музика. Переселенці принесли пісню рідного краю до Нового Світу. Перші хори постали звич. при церквах і читальнях. Уже в 1890-их рр. відбувся ряд концертів, на яких виступали укр. хори, солісти-співачи, а згодом і оркестри. Укр. пісня спричинилася немалою мірою до поширення нац. свідомості серед широких кіл емігрантів. Засноване 1913 р. Т-во дяко-вчителів мало одним з своїх завдань плекати укр. пісенну культуру. Підвищення культури і техніки хорового співу викликала діяльність Укр. Хору під управою О. Кошиця, який, перебуваючи в ЗДА і Канаді, витворив цілу школу хорових диригентів. По першій світовій війні прибули до ЗДА композитори М. Гайворонський, Р. Придаткевич і П. Печеніга-Углицький та численні співаки-солісти, зусиллями яких значно піднесено вокальне мистецтво. З більш відомих укр. хорів у ЗДА слід відзначити: хор «Укр. Бесіди», Укр. Молодецький Хор в Нью-Йорку і Джерсі-Сіті та Злучений Хор, складений із сімох хорів Нью-Йоркської округи. Помітними виступами Злученого Хору були концерти для вшанування М. Гайворонського (1933—34), концерт укр. церк. музики в Карнегі Гол в Нью-Йорку (1936), виступ О. Кошиця на світовій виставці. Визначні хори існували в Скрантоні, Чикаго, Детройті та Клівленді.

По другій світовій війні в ЗДА розвинули свою діяльність *Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка* під керівництвом Г. Китастого і В. Божика; до відомих хорів нині належать: чоловічий «Думка» в Нью-Йорку (диригент Л. Крушельницький), мішаний «Кобзар» у Філадельфії (диригент А. Рудницький), «Трембіта» в Детройті (К. Цепенда) та ін. До популяризації укр. інструментальної музики в ЗДА спричинилося Т-во приятелів укр. музики. Струнною оркестрою в Нью-Йорку керував М. Гайворонський. Згадані композитори працювали і в ділянці інструментальної музики. Широку концертну діяльність розвинув як скрипаль-соліст Р. Придаткевич. 1956 засновано камерний ансамбль ім. Н. Нижанківського. Солісти-інструменталісти в ЗДА: піяністи — В. Максимович, Р. Савицький, В. Кіпа, Д. Каранович-Гординська, І. Соневицький; віолончелістка З. Полевська; скрипалі В. Цісик і Я. Мигасюк. Тепер працюють в ЗДА укр. композитори: Р. Придаткевич, М. Фоменко, В.

Грудин, А. Рудницький, В. Витвицький та ін.

В Нью-Йорку у 1920-их рр. існувала укр. муз. консерваторія. Нині діє *Укр. Муз. Ін-т* з відділами по різних містах ЗДА. Укр. музика знайшла доступ і до радіо та телевізії. В ЗДА випродуковано багато грамофонних платівок з укр. репертуаром, не завжди на належному мист. рівні. Видавці муз. літератури в ЗДА — укр. жид Г. Смолянський та Укр. Муз. Накладня в Нью-Йорку.

Театр, фільм, танок. Укр. театр в ЗДА веде свої початки від аматорських гуртків 1890-их рр. Репертуар складався або з укр. побутово-етногр. театру, або із спроб місц. авторів на сучасні теми («Амер. шляхтич», «Скупар» С. Макара й ін.). В 1907—10 рр. т-во «Запор. Січ» в Нью-Йорку на чолі з А. Цукровським робило спроби створення укр. постійного театру, який проіснував недовго. В 1917 р. С. Комишевацький заснував постійну театральну трупу, яка грала в Нью-Йоркському Нар. Домі. Тут також виступала, а іноді об'їжджала й ін. укр. осередки трупа Д. Медового, що в ній здебільша були акторами жиди з України. В 1922 р. утворилася трупа В. Іваницького. 1923—28 існував у Нью-Йорку укр. проф. театр, яким керував І. Базяк, згодом В. Кедровський, а далі М. Карлаш. Д. Чутрові належить в 1930-их рр. спроба створення оперової трупи при «Укр. Бесіди» в Нью-Йорку («Мазепа» П. Чайковського, «Тарас Бульба» М. Лисенка). Постійний укр. театр намагалися створити в Чикаго і Детройті, але ці трупи незабаром перестали існувати, як і попередні, здебільша за браком фондів.

Від 1949 р. укр. театральне життя стає на проф. рівень, завдяки приїзду труп В. Блавацького до Філадельфії та Театру-Студії Й. Гірняка й О. Добровольської до Нью-Йорку. Перша проіснувала до смерті її керівника (1953), давши ряд цікавих вистав; тепер її чл. спорадично виступають під керівництвом Б. Паздрія і В. Шашаровського. Театр-Студія Й. Гірняка (нині *Укр. театр Америки* в Нью-Йорку) працює й досі, але не як постійна трупа.

Деякі з амер. українців досягли успіхів у фільмі. В Голівуді працював І. Годяк, а тепер працюють: режисер Е. Дмитрик, актори Н. Кошиць, Л. Стен, М. Мазурки (Мазуркевич), І. Палагнюк-Паленс, Л. Скот та ін. В 1930-их рр. в укр. фільмових студіях в ЗДА випродуковано кілька побутових фільмів («Наталка Полтавка», «Маруся», «Запорожець за Дунаєм»), мист. вартість яких невисока.

В справі популяризації укр. танка багато зробив В. Авраменко, хоч і не піднявся на проф. рівень. В цій ділянці та-

кож працювали А. Кість і М. Лаврик, а Д. Чутро робив спроби створити укр. балетну групу. На більшу увагу заслуговують професійні виступи Р. Прийм. В Нью-Йорку працює нині балетна школа В. Переяславець.

Наука. Щойно по першій світовій війні прибули до ЗДА з Європи українці, які працюють науково в дослідних ін-тах або викладають в ун-тах: Ю. Кістяківський, визначний хемік і дослідник атомової енергії в Гарвардському Ун-ті, історик Ю. Вернадський (в Єльському Ун-ті), технолог С. Тимошенко і економіст В. Тимошенко (Стенфорд), зоолог О. Грановський і біолог М. Гайдук (Міннесота), історик В. Галич (Вісконсін) й ін. Однак до кін. 1940-их рр. в ЗДА не було укр. організованого наук. життя, за винятком індивідуальної ініціативи археолога О. Сушка, який в 1930-их рр. очолював засновану ним Укр. Академію Наук в Чикаго.

Після припливу останньої хвилі укр. емігрантів більшість науковців на еміграції нині перебуває в ЗДА. Вони згуртовані в Науковому Т-ві ім. Шевченка (перший гол. М. Чубатий, теперішній гол. Р. Смаль-Стоцький) та в Укр. Вільній Академії Наук (гол. М. Ветухів), що постали в ЗДА в 1948—50 рр. Вони видають неперіодичні публікації: НТШ — «Записки» і англомовні «Proceedings», а УВАН — наук. зб. і «The Annals» англ. мовою. В 1955 р. створено в Нью-Йорку Укр. Техн. Ін-т. Разом з цим кількість українців проф. амер. високих шкіл значно збільшилася; славіст Ю. Шевельов, історик І. Решетар, економіст Л. Добрянський, мовознавець Р. Смаль-Стоцький, фізик З. Храпливий, візантолог І. Шевченко та ін. Останнім часом включається до амер. наук. життя ряд молодих сил з-поміж українців, абсолювентів амер. ун-тів. В 1956—57 рр. працювало в амер. високих школах 8 лекторів укр. мови, натомість немає в ЗДА ні однієї катедри україністики. Деякі знання з українознавства на вищому рівні подаються лише в межах праці катедр славістики (тепер 9).

Музеї, архіви, бібліотеки. На поч. 1940-их рр. був організований перший укр. музей в ЗДА в кат. осередку в Стенфордї (при Колегії св. Василія). Повоєнна еміграція звернула більшу увагу на музейну справу, бажаючи зберегти вивезені і врятовані пам'ятки з України, як також матеріяли і пам'ятки життя укр. емігрантів в ЗДА. 1954 утворено Укр. Нац. Музей і Бібліотеку в Онтаріо, Каліфорнія (дир. К. Лисюк); при музеї виходив неперіодично журн. «На слідах», перейменований в 1957 р. на «Музейні вісті»; одночасно засновано

Архів-Музей в Чикаго (дир. Ю. Каме-нецький); обидва музеї об'єдналися 1958 в Укр. Нац. Музей з осідком в Чикаго (гол. М. Сіменович). З 1952 існує в Клівленді Архів-Музей (дир. Л. Бачинський), при якому був розбудований пластовий відділ (з 1957 самостійний Пластовий Музей). Крім цього, УВАН має свій Архів-Музей, розбудовується архівний відділ бібліотеки при правос. духовному осередку в Бавнд Брук. Жін. орг-ції мають колекції нар. мистецтва, а т-ва кол. вояків організували невеликі військ. музейно-архівні колекції (Філадельфія, Укр. Ін-т Америки в Нью-Йорку, колекція К. Дацька та ін.).

Ряд рел. і суспільно-культ. інституцій мають свої бібліотеки: найбільші з них є при УВАН і НТШ. З амер. установ українця добре представлена в бібліотеках: Конгресовій у Вашингтоні, Публічній і Колумбійського Ун-ту в Нью-Йорку, Гарвардського Ун-ту та Гувера в Стенфордї.

Радіомовлення укр. мовою в ЗДА як приватна ініціатива існує з 1930-их рр. Радіостанції в різних містах ЗДА винаймають по кілька годин тижнево окремим особам, що передають укр. культ. програму, інформації та реклами, з яких перев. утримуються. Тепер діє бл. 20 укр. радіомовлень у всіх скупченнях українців: Нью-Йорк, Філадельфія, Чикаго, Детройт, Боффало, Клівленд, Скрантон, Пітсбург й ін.; найвідомішим є «Голос України» в Чикаго. Іноді також бувають укр. телевізійні передачі. Крім цього, ЗДА передають щоденні аудіоції укр. мовою, призначені в рамках «Голосу Америки» на Україну.

Спортове життя плекала до першої світової війни орг-ція «Гайдамаки», заснована 1907 р. в Нью-Йорку, слабше — розкидані по ЗДА т-ва «Січ», «Запор. Січ», «Подільська Січ» й ін., що мали радше допомоговий характер. 1915 р. постало, за прикладом рідних земель, перше руханково-стрілецьке т-во «І відділ Укр. Січ. Стрільців» (кошовий П. Заде-рацький), а за ним й ін. відділи, які на з'їзді 1916 р. у Нью-Йорку створили централю «Січ. Орг-ція Українців у ЗДА» (в 1920 бл. 60 відділів, 3 000 чл.). Вона організувала кілька «здвигов» — січові свята (1917, 1918, 1923 рр.), видавала свій орган «Січові Вісті» (1916—25), підручники для вправ та ін., заснувала «Січовий Базар»; з 1925 р. централія прийняла назву «Гетьманська Січ» і перенеслася до Чикаго, де існувала до 1940 р. Молодь закарп. українців створила місц. значення сокільські відділи при допомогових т-вах «Соединеніє» і «Собраніє». Велику спортову працю розгорнула Укр. Ліга Молоді, яка відбула в 1935 і 1936 рр.

свої олімпіади за участю і кан. укр. молоді. 1938 р. створилася «Бейзболева Ліга Укр. Нар. Союзу» (28 дружин).

З прибуттям найновішої еміграції постав ряд клубів, об'єднаних в Укр. Спортову Централю Америки і Канади (УСЦАК), яка діє через Союз Укр.-Амер. Спортових Т-в (СУАСТ; 1958 р. бл. 30 клубів) і відбуває щорічні змагання за першість (футбол, відбиванка, ситківка, лецетарство); плекається також легка атлетика, плавання, шахи й ін. Крім того, укр. футбольні клуби змагаються за першість в амер. місц. лігах, де здобувають чільні місця. Спортове життя широко розгортається в СУМА, Пласті, які щороку відбувають свої внутр. змагання за першість.

Багато українців відзначилося в заг.-амер. спорті; на Олімпійських ігрищах репрезентували ЗДА П. Файк, Ю. Каджек у плаванні, О. Галайко у боксі; у футбольній збірній ЗДА виступав З. Снлик. Поважних успіхів добилися М. Назарук в автомобілізмі, К. Кияк у мист. ковзанні, С. Хома, І. Савчук у голфі, а крім них Б. Нагурський, Т. Савчук, В. Левицький, С. Бельський та ін.

Госп. життя. Укр. емігранти в ЗДА — це у своїй масі робітники, що працюють в індустрії, торгівлі й транспорті. Тільки 8% з них живе в с.-г. р-нах і працює на фермах. Ділянка, в якій українці досягли поважних екон. успіхів, — це дрібна торгівля. Підприємства українців будувалися на індивідуально-власницькій основі й ініціативі. Вже в 1936 р. в ЗДА нараховувалося 2723 укр. самостійних підприємств різного типу, в тому ч. 847 споживчих крамниць, 487 ресторанів, 307 готелів, 46 підприємств чищення вікон (ділянка праці зокрема поширена серед новоприбулих емігрантів), 11 фінансових інституцій і т. д. В тому ж році українці були власниками 14 фабрик, між ними 8 — шкіряних виробів, 3 — одягу, 1 — соди, 1 — автобусів (Бріджпорт), 1 — парашутів (Трентон).

Кооперація, яка мала свою традицію на батьківщині, тут приймається поволі. В 1887 р. засновано «Нар. Торгівлю», а пізніше «Руську Торгівлю», споживчі спілки з філіями, які однак не проіснували довго. В нові часи засновано тільки 3 споживчі кооперативи з невеликими оборотами, 2 вид. кооперативи — «Червона Калина» (Нью-Йорк) і «Укр. Життя» (Чикаго) та кооперативу «Нар. мистецтво» у Філадельфії. Заснований на кооп. базі «Руський Нар. Дім в Америці» (Оліфант 1904) не міг довго втриматися. Тепер укр. повноправних банків не існує, зате добре діють 4 ощадно-позичкові спілки (Saving Loan Associations): «Парма» в Клівленді (заснована 1915 р., капітал

нині перевищує 12 млн), «Трайде́нт» у Чикаго (1913 р. — бл. 10 млн), Укр. Щадничо-Позичкова Спілка у Філадельфії (1918 р. — понад 2 млн) і «Трайде́нт» у Ньюарку (1924 р. — понад 2 млн). Крім них, «Самопоміч», суспільно-госп. установа нової повосенної еміграції, створена в 1950-их рр., має 8 кредитових кооператив, з капіталом понад 4 млн дол.

Починаючи від 1890-их рр., укр. підприємці намагалися створити свої проф. орг-ції. Тоді засновано перше т-во укр. купців у Нью-Йорку. Пізніший Союз Укр. Бізнесменів (1942) охопив не більше ста укр. підприємців і недовгий час був активний. Заходами нової еміграції відновлено Союз Укр. Купців і Професіоналістів (СУКіП) у Філадельфії, Нью-Йорку і Детройті. Існує також багато років Укр. Проф. Орг-ція, яка має свої відділи в різних містах і відбуває щороку свої конвенції спільно з Лігою Укр. Молоді Півн. Америки. Кооператори з нової еміграції заснували Т-во Укр. Кооператорів; в 1957 р. організовано Т-во Укр. Кооперації (ТУК), як орг. централю всіх видів укр. кооперації.

Відношення еміграції до ЗДА і України. В основному укр. етнічна група, що має 80-річне минуле в ЗДА, жила досить відокремленим життям, зокрема в рел. і культ. ділянках. Все ж вона жила і творила свої вартості в амер. оточенні, яке виявляло постійно зростаючий вплив на укр. життя. Амер. духовість, а в тому ч. й поняття амер. нації вважається вислідом змішання різних расових і культ. елементів, т. зв. процесу «перетоплення» (melting pot) з виразною домінантою англосакських первнів. Вклад українців в амер. життя мало помітний. Українці ще не дали Америці політ. діячів, а тільки небагато діячів науки, екон. життя, мистецтва, спорту. Все ж деякі українці перейшли межі власної спільноти, здобуваючи заг.-амер. значення. Про оригінальний внесок в амер. культуру можна говорити у зв'язку з поширенням укр. муз. культури, нар. мистецтва та відмінностей побуту, що стало широко відомим і навіть плекається й поза укр. спільнотою в ЗДА (вишивки, кулінарія, пісні, танці). Натомість важливішим є вклад усієї емігрантської маси в амер. економіку та біологічний організм амер. нації. Укр. поселенці віддали для розбудови госп. сили ЗДА свою працю, часто найчорнішу, дешеву і солідну, як рідко в кого іншого. Укр. елемент виявився корисним для Америки також з популяційного погляду.

Вклад укр. еміграції в ЗДА в укр. життя на рідних землях далеко поваж-

ніший. Доля поневоленої України стала долею амер. українців. Їхні політ. установи й репрезентації зробили немало для актуалізації укр. проблеми в англосакському світі, зокрема вони вибилися на своєрідне друге представництво України під кін. першої світової війни чи під час другої. На окрему увагу заслуговує матеріальна допомога імігрантів на різні цілі на укр. землях: позичка, фонд негайної допомоги, допомога Рідній Школі, інвалідам, Нар. Лічниці, Нац. Музеєві, допомогова акція Карп. Україні. Видатною була допомога односельчанам на будову церков і нар. домів. Еміграція в ЗДА зміцнювала екон. становище своїх рідних на батьківщині висилкою їм грошей і піднесенням добробуту заробітчана-поворотців. В період між двома світовими війнами вплив грошей від амер. українців тільки до Галичини оцінюється в 5 млн дол. щороку, така ж сума приходила на Закарпаття. Допомогу новій еміграції по 1945 р. організували дві установи: *Злучений Укр.-Амер. Допомоговий Комітет (ЗУАДК)* та *Укр. Кат. Допомоговий Комітет*.

Асиміляція і перспективи. З'ясовані факти і явища, з одного боку, майже повне включення укр. спільноти в ЗДА в амер. життя та, з другого — її велике прив'язання до батьківщини визначають темп, результати і можливі відміни того процесу, якому підлягає кожна етнічна група в ЗДА — асиміляції. Нині росте й працює в укр. житті третє покоління, яке називається «американцями укр. походження». Тоді коли перше покоління жило в більшості духом і стилем життя рідних земель, а Америкою цікавилася настільки, наскільки вона була джерелом матеріального існування, то друге і третє, себто теперішнє покоління більш прив'язане до своєї нової батьківщини Америки, а супроти України, «батьківщини батьків», зберігає тільки свої симпатії і готовість допомоги. Це покоління виховане в амер. культурі: воно перев. ще двомовне, але також вже і одномовне (англ.). Амер. стиль життя (way of life) має притягальну силу для українців, як і для всіх емігрантів. Дальшим чинником включення в нове суспільство є натуралізація, якою охоплені майже всі емігранти. Навіть церква, з своєї природи найконсервативніша інституція, йде шляхом американізації (введення деяких обрядів, англ. мови для практичного користування тощо).

Укр. культ. вартості (мова, мистецтво, література, побут) піддаються переважачому динамікою і масою впливу амер. цивілізації. Нормальний процес асиміляції чуженац. груп, за тверджен-

ням амер. соціологів, закінчується в третьому поколінні. Він може бути сповільнений посиленням життям власної нац. спільноти. В укр. випадку це явище можна ствердити, якщо мова про свідомий укр. нац. табір у ЗДА; закарп. еміграція та русофільський табір менш відповідні на асиміляцію саме через брак інтенсивного нац.-культ. життя й через брак допливу свіжих сил. Деякою перешкодою в процесі асиміляції українців є власна церква і обряд.

Пануючою концепцією серед амер. українців на сьогодні є «ідеал двох батьківщин» і подвійного патріотизму: служби і лояльності Америці та симпатії і допомоги поневоленій Україні. Нинішній стан укр. життя в ЗДА ще відзеркалює цей ідеал майже загально; чи так воно буде і в майбутньому, залежить від того, чи і наскільки цю концепцію сприймуть наступні покоління. Тут висуюються перед амер. українцями важливі проблеми плекання двомовної культури та належної адаптації нац. вартостей в амер. середовищі. Вплив нової еміграції по другій світовій війні з погляду збереження укр. патріотизму і укр. характеру є позитивним. Визвольна боротьба на рідних землях сприяє також зростові симпатії до евр. батьківщини. Можна припускати, що існування укр. незалежної держави підсилило б ті фактори, що стримують, але не спиняють асиміляцію.

Література: Андрухович К. З життя русинів в Америці. Коломия 1904; Королів В. Українці в Америці. К. 1909; Бачинський Ю. Укр. еміграція, I. Л. 1914; Кириленко О. Українці в Америці. Відень 1916; Vilchur M. Russians in America. Нью-Йорк 1918; Ясінчук Л. За океаном. Л. 1930; Настасівський М. Укр. іміграція в Сполучених Державах. Нью-Йорк 1934; Пропамятна книга Укр. Нар. Союзу 1896—1936. Джерсі-Сіті 1936; Halich W. Ukrainians in the United States. Чикаго 1937; Chyz V. J. The Ukrainian immigrants in the United States. Скрантон 1939; Ювілейний альманах 1894—1944. Джерсі-Сіті 1944; Стахів М. Минуле й майбутнє укр. іміграції в ЗДА. Скрантон 1950; Українці у вільному світі. Джерсі-Сіті 1954; Weresch W. Guide to Ukrainian-American Institutions, Professionals and Business. Нью-Йорк 1955; Czuba N. Ukrainian Catholic Parochial Schools. Чикаго 1956.

Опрацював В. Маркус (на підставі власних дослідів та надісланих матеріалів співр. ЕУ: Л. Бачинський, В. Витвицький, С. Демидчук, В. Дорошенко, А. Драган, Е. Жарський, Е. Зиблікевич, І. Коровицький, В. Мудрий, В. Несторович, Т. Олесіюк, К. Паньківський, М. Стахів). Підрозділи — демографічний огляд і геогр. розміщення опрацював В. Кубійович.

Зелінський (Zieliński) Тадей (1859—1944), визначний поль. класичний філолог й історик, родом з Київщини; з 1884 р. проф. Петербурзького Ун-ту, з 1922 Варшавського; підтримував зв'язки з укр. колонією в Петербурзі; прихильник укр. культ. руху.

Земенцький (Ziemięcki) Теодор (1845—1916), поль. археолог і історик мистецтва,

кустос Нар. Музею у Кракові; провадив м. ін. розкопи на городищі Плісесько (1881—83) і робив дослідні археологічні екскурсії по зах. Поділлю (1882—84).

Земляковський (Ziemiałkowski) Фльоріан (1817—1900), проф. Львівського Ун-ту, поль. політик в Галичині, 1867 обраний послом до гал. сойму і австр. парламента, 1873—88 мін. для Галичини; неприхильний до українців.

Зенкевич Ромуальд (1811—68), етнограф, що зібрав і видав м. ін. поліські пісні з Пинщини з поль. перекладом („Piosenki gminne ludu pińskiego“, 1851).

Зжидоватілі (рос. — жидовствующие), рел. секта, що поширилась на Україні в 15 в. під впливом хуситизму. Про науку й поширення З. на Україні відомо мало; більше вісток про З. походить з Новгороду й Москви. За літописом, цю секту заснував у Новгороді жид Схарія, що перебував в оточенні кн. Михайла Олельковича й прибув до Новгороду з Києва 1470 р. З. високо цінували Старий Завіт і зокрема дотримувалися Мойсеевого закону, відкидаючи божественність Христа, вчення про св. Трійцю, таїнства, церк. ієрархію, святкували Великдень разом із жидами тощо. З. перекладали книги Старого Завіту з давньожид. мови, в чому користувалися з допомоги знавців-жидів, а також наук. твори, зокрема філос. («Логика» Мойсея Маймоніда) й астрономічні («Шестокрил»). З Новгороду З. попирилися в Москві, де до них приєдналися навіть деякі вищі духовні особи. Пізніші суворі переслідування (спалювання, вирізування язика) зламали цей рух; рештки З. втекли на Литву й до Польщі, де збереглися до 19 в. Звідси цар Микола I переселив їх над Чорне море і на Закавказзя.

З. називали також з поч. 19 в. *суботників*, що дотримувалися деяких іудейських обрядів, як обрізування, святкування суботи й ін.

І. К-кий

Зибачинський Орест (* 1912), діяч ОУН родом з Буковини, журналіст, керував працею ОУН в Румунії (1934—40), на Донбасі (1941), на Волині і Поліссі (1942—43); на еміграції організатор і ген. секретар «Інтернаціоналу Свободи» в Мюнхені (1946—49); статті і брошури. Тепер в Австралії.

Зибенко Олександр (* 1893), інж.-архитектором і кооператором, родом з Маріупольщини; з 1927 працював у Ревізійному Союзі Укр. Кооператив (РСУК) на Волині,

1932—44 керував молочарським відділом РСУК у Львові. Тепер в Австралії.

Зиблікевич (публіцистичний псевд. К. Порохівський) Євген (* 1895), журналіст, сотн. Корпусу Київ. Січ. Стрільців, чл. УВО і чл.-засновник ОУН, згодом діяч гетьманського руху; ред. «Укр. Голосу» (1926—30), «Бескиду» (1931—33), «Змагу» (1935—37) в Перемишлі, «Нового Часу» (1937—39) у Львові, з 1953 «Америки» в Філадельфії.

Е. Зиблікевич

Зиблікевич (Zyblikewicz) Микола (1825—87), поль. політ. діяч у Галичині укр. роду; посол до гал. сойму й австр. парламенту, 1880—86 гал. крайовий маршалок.

«Зиз», сатирично-гумористичний двотижневик, з'являвся у Львові 1924—33 за ред. Л. Лепкого, згодом Е. Козака, що з 1926 був гол. ілюстратором-карикатуристом; співр.: О. Бабій, М. Вороний, В. Гірний, Р. Голіян, Т. Крушельницький, Р. Купчинський, А. Курдидик, М. Рудницький; ілюстратори: П. Ковжун, М. Бутович, О. Сорохтей, П. Холодний (син), Р. Лісовський, Р. Чорний. Журн. відзначався високим рівнем щодо змісту й оформлення.

Зизаній-Тустановський Лаврентій († після 1634), протоієрей, граматики і правос. теолог, з походження імовірно підкарпатчанин; в 1590-их рр. учитель братських шкіл у Львові, Бересті і Вільні; з 1597 виховник по домах правос. аристократії, а з 1619 працював у Києві в гурті вчених, зібраних Є. Плетенецьким для вид. «Бесід Івана Золотоустого на послання апостола Павла», і як учитель. За припущенням, помер протопопом у Корці на Волині. З.-Т. надрукував 1596 скопійовану з львівського «Адельфотесу» 1591 р. за граматами Ласкаріса, Крузія й Меляхтона «Граматику словенску» і буквар «Наука ку читанню и розумѣню писма словенскаго языка...», до якого доданий «Лексис сирѣчь реченія въкратцѣ събраны и из словенскаго языка на простый рускій діялектъ истолкованы» — перший друкований ц.-слов.-укр. словник (1061 слово). «Лексис» перевидавали: незадовільно І. Сахаров (1848) і М. Возняк («ЗНТШ», Сп.). 1620 р. З.-Т. склав правос. катехизис (з деякими кат. елементами), надрукований 1627 в Москві, а згодом спалений моск. церк. владою за неправовірність; цим катехизисом користувалися старообрядці, перевидавав-

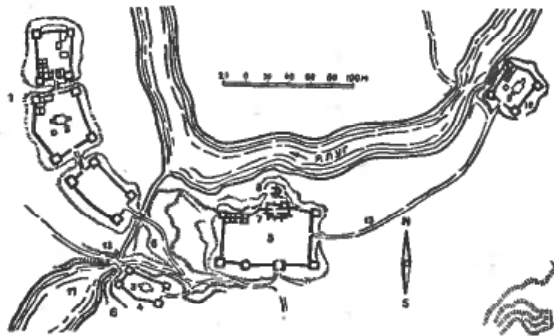

О. Зибачинський

ши його кілька разів. Життєпис і писання З.-Т. досліджував М. Возняк («ЗНТШ», LXXXIII, CI—CII). О. Г.

Зизаній-Тустановський Степан († поч. 17 в.), брат Лаврентія, правос. церк. діяч і письм. кін. 16 й поч. 17 в.; з 1586 р. учитель братської школи у Львові, згодом її ректор; з 1593 дидакал у Вільні; проповідник проти католицизму й унії. Обвинувачений в «єресях» і позбавлений митр. М. Рогозою, як світська людина, права проповіді, пізніше відлучений від Церкви; 1596 виправданий правос. собором у Бересті. Автор полемічних творів: «Книжица на рим. костел» (1595), «Защита православия от папизма» й ін. «Малий Катехизис» З.-Т. не зберігся до нашого часу.

Зимне, с. 5 км на півд. від Володимира Волинського, старовинне поселення; б. З. відкрито неолітичне городище й могили, селище лятенсько-рим. доби і городи-

Архітектурний комплекс в Зимнім. Ситуаційний план (реконструкція)

ще княжої доби (1); печери, церква св. Василя з 12—13 в. Манастир-фортеця, збудований в 15 в. (5); однонавна і одноапсидна церква св. Трійці (1465—75) (7); готична Успенська церква (1495) (8); церк.

Успенський собор і церква св. Василя в Зимнім

будівлі згодом реставровано у псевдорос. стилі. (Див. *Зимненський монастир*).

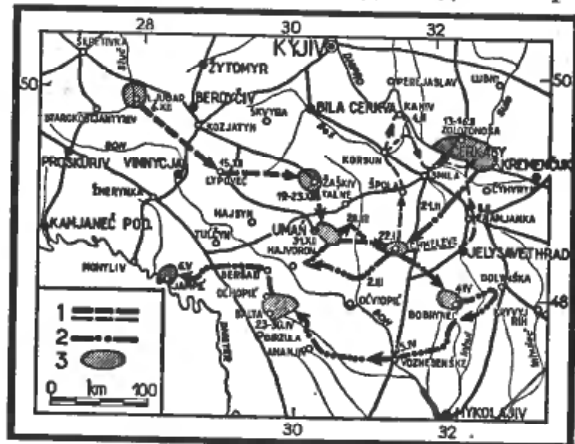
Зимненський монастир, правос. монастир в с. Зимному, один з найдавніших на Волині; 1062 в З. м. упокоївся преподобний Варлаам; ігуменом З. м. був один

з літописців, преподобний Нифонт. В 17 в. с. Зимне перейшло у власність кн. Чорторийських, що мало вплив на приєднання З. м. до унії 1698. Згодом монастир занепав. В 20 в. З. м., відновлений як жін., став осередком рел. життя Володимирщини. Під час другої світової війни монастир і його гол. будівля, Успенський собор, багато потерпіли; тепер у занепаді.

Зимний (псевд. Писаревського) Леонід (1907—42), поет в УССР; почав друкуватися з 1929; зб. поезій перев. офіц. тематики: «Не в дні ювілеїв» (1930), «Штурм шахт» (1931), «Риба», «На-гора», «Магнетобуд» (1932), «Пісенник» (1937), «За Радянську Україну» (1942).

Зимовий спорт, збірна назва для всіх видів спорту взимку на снігу чи льоду: лежцетарство, санчарство, ковзання, льодове вітрильництво (див. *Буерний спорт*), з спортивних ігор гаківка (див. *Гокей*). Завдяки своїм позитивним прикметам З. с. став за останні десятиліття важливим засобом у фіз. вихованні; тому З. с. входить на Україні до комплексу «ГПО» («Готовий до праці й оборони»). З давніх часів сани й лежцата вживають на Україні до транспорту; спортові ковзання, лежцетарство й ін. почали розвиватися на Україні щойно в кінці 19 в. (див. *Ковзання*, *Лежцетарство*).

Зимові походи Армії УНР, військ. партизанські операції — рейди з'єднань Ар-

Зимовий похід армії УНР
6. 12. 1919 — 5. 5. 1920

1 — Похід 6. 12. 1919 — 16. 2. 1920. 2 — Похід 16. 2. 1920 — 6. 5. 1920. 3 — Простори, зайняті армією УНР

мії УНР в запіллі Добровольчої і больш. армій в 1919—20 і 1921 рр.

Перший З. п. тривав від 6. 12. 1919 до 6. 5. 1920, себто до з'єднання рейдуючих частин з відділами Армії УНР, що стояли на протибольш. фронті тоді вже в союзі з поль. армією. Після того, як в кін. 1919 р. большевики почали окупувати Правобережжя, зайняте здебільша військами Денікіна, а з заходу рештки

території під владою УНР займали поляки, уряд УНР вирішив ліквідувати регулярний фронт, здемобілізувати небоєздатних вояків, а боєздатні частини послати у вороже запілля для ведення партизанської боротьби аж до часу, коли буде знову можливість створити регулярний фронт.

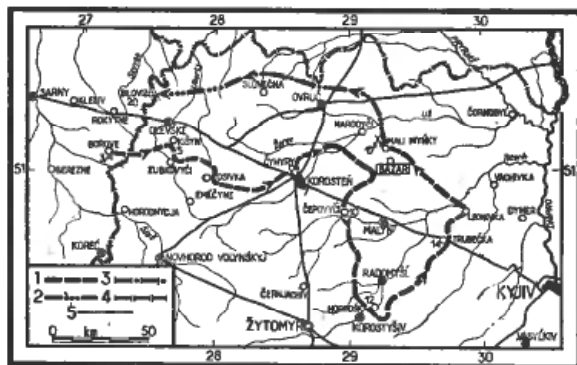
Частини Армії УНР, які брали участь в першому З. п., перебували під гол. командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка; його помічником був ген. Ю. Тютюнник, начальник штабу полк. А. Долуд. При армії існували постійно політ. референти, призначені урядом УНР для зв'язку між ним, військом і населенням; з армією був в контакт і деякий час перебував з нею прем'єр І. Мазепа. Войові з'єднання обіймали такі групи (з лютого 1920 — дивізії): Запор., створена з решток кол. Запорізького Корпусу (командир ген. А. Гулий-Гуленко); Київська, до складу якої увійшли рештки кол. дивізій — 5, 9 і 12 та уцілілі групи Січових Стрільців (ген. Тютюнник); Волинська (ген. О. Загородський). Спочатку з'єднання першого З. п. оперували між червоною армією та військами Денікіна на Єлисаветчині. Після пересунення больш.-денікіньського фронту на півд. укр. частини далі просуvalися на схід в запілля большевиків, перейшовши в лютому 1920 за Дніпро на Золотоношину. В квітні рейдуючі частини в боях пробивалися назад, щоб об'єднатися з укр. відділами на поль.-больш. фронті, що і сталося 6. 5. 1920 в р-ні Ямполь.

Під час першого З. п. з'єднання Армії УНР промаршували бл. 2 500 км, беручи участь в боях за міста: Липовець, Жашків, Умань, Канів, Черкаси, Сміла, Золотоноша, Ольвіопіль, Голованівське, Гайсин, Вознесенське (захоплення великих військ. трофеїв 14 сов. армії), Ананьїв і Балта. В першому З. п. брало участь за різними джерелами 3—6 тис. старшин і козаків. Учасників його нагороджено відзнакою Залізного Хреста (див. також ЕУ I, стор. 524—25).

Другий З. п., або Листопадовий рейд (також Льодовий похід) відбувся в листопаді 1921 р., коли вже уряд УНР і роззброєна армія УНР перебували в Польщі, а на Україні не вгамовувався повстанський рух. Сміливий плян рейду в запілля большевиків мав на меті скоординувати повстанські дії і призвести до повалення сов. режиму на Україні. Відділи під назвою Укр. Повстанчої Армії склалися з добровольців з-поміж інтернованих в Польщі вояків УНР. Цей зав'язок Повстанчої Армії очолював ген. Ю. Тютюнник, начальником штабу був полк. Ю. Отмарштайн.

Гол. волинською групою (800 бійців) командував Тютюнник, другою, поділь-

ською (400 бійців), підполк. М. Палій, а пізніше полк. С. Чорний; басарабська група ген. Гулого-Гуленка не виявила поважніших дій і за кілька днів повер-

Другий зимовий похід
армії УНР

1 — Рейд волинської групи 3—17. 11. 1921. 2 — Поворот решти групи після катастрофи під Малими Мінками. 3 — Поль.-сов. кордон. 4 — Кордон УССР і ВССР. 5 — Залізниця

нулася з України на рум. територію; бійці всіх груп були погано одягнені й слабо озброєні. Подільська група вирушила в похід 25. 10, пройшла з успішними боями Поділля, при чому розбила сов. кінноту й сама перетворилася на кінну групу та вийшла на Київське Полісся (с. Вахнівка, 60 км на півн. від Києва), звідти повернула через Волинь на зах. і 29. 11 перейшла поль. кордон. Волин-

Група учасників Другого зимового походу, перед виїздом на Україну, в товаристві інтернованих вояків у таборі в Каліші. Сидять зліва: 3. полк. Г. Чижевський, 4. ген.-хор. О. Загородський, 5. пол. М. Медведський, 6. полк. М. Чижевський, 7. підхор. Шура-Бура

ська група вирушила в похід 4. 11 (див. карту), 7. 11 здобула Коростень, проте не спромоглася його втримати, дійшла на сх. до с. Леонтівки, але, втративши надію на з'єднання з подільською групою і на поповнення вивінування, повернула на зах. Під час повороту повстанці були оточені в р-ні м-ка Базару больш. кавалерією Г. Котовського; в бою під Малими Мінками (17. 11) частина бійців полягла, більшість (443) потрапила до полону, з яких розстріляно під Базаром 359 (23. 11. 1921), а решту 84 старшин і коза-

ків передано больш. слідчим органам. Всього 120 людей із штабом групи ви-йшло з оточення і добилось 20. 11 до поль. кордону. Трагічний другий З. п. був останнім збройним виступом Армії УНР проти больш. окупації України.

Література: Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919—20 рр. Коломия 1923; Базар, зб. Ін-ту Военно-Іст. Т-ва. Каліш 1932; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. Каліш 1934; Доценко О. Зимовий похід. В. 1935; Мазепа І. Україна в вогні й бурі революції 1917—21, т. II. Мюнхен 1931. Р. М.

Зимовники, оселі запоріжців 18 в. поза Січчю, де вони заводили своє госп-во. З. було багато на р. Самарі. 1775 на правому березі Дніпра було 763 З., де мешкало 8 684 козаків.

Зимовники (VI—23), с. в надсальських степах над р. Малою Куберлею, притокою р. Саль, р. ц. Ростовської обл. РСФСР. Р-н лежить на півд.-сх. межах укр. етногр. території; в 1926 р. в р-ні українці становили 53,5% всього населення.

Зинов'єв Климентій († 1727), укр. епіграматист, ієромонах. На поч. 18 в. написав зб. 369 епіграм про найрізноманітніші сторони укр. життя, з додатком зб. укр. прислів'їв; цінне джерело до іст. укр. побуту.

Зібер Микола (1844—88), видатний економіст і соціолог з швейцарсько-укр. роду, укр. гром. діяч 1870—80 рр.; чл. Київ. Громади і Півд.-зах. відділу Геогр. Т-ва, з до-ручення якого склав програму для статистично-екон. дослідів; 1873—75 доц., згодом проф. політ. економії в Київ. Ун-ті. Екон. погляди З. мали деякий вплив на чл. Київ. Громади, зокрема на С. Подолінського. З. приятелював з М. Драгомановим, після звільнення якого з Київ. Ун-ту, на знак протесту також залишив Ун-т й оселився в Швейцарії. Звідси дописував до рос. журн. на екон. теми, співробітничав у Женевській «Громаді» та був у тісному зв'язку з діячами молодшої генерації у Львові та віденською «Січчю». З. перший на Україні і в Росії популяризував твори К. Маркса; сприйнявши його теорію цінності та критику капіталізму, З. радше підкреслював еволюційний порядок суспільних процесів, зумовлений поступом екон. виробничих відносин. З. був великим прихильником кооп. руху і сам брав у ньому участь; був одним із засновників першої споживчої кооперативи в Києві і писав про кооперацію. Гол. праці

М. Зібер

З.: «Теория ценности и капитала Д.Рикардо...» (1871), «Очерки первобытной экономической культуры» (1883), «Д. Рикардо и К. Маркс в их общественно-экономических исследованиях» (1885) й ін. Ряд розвідок і статей З. вміщено в журн. «Знание», «Отечественные записки», «Вестник Европы» і в швейцарських та франц. журн.

І. В.

Зібрт (Zibrt) Ченск (1864—1931), чес. історик культури, бібліограф і етнограф, проф. Карлового Ун-ту, ред. журн. „Český lid“, д. чл. НТШ.

Зілинський Іван (1879—1952), визначний фонетист і діалектолог, проф. Краківського і Празького ун-тів, д. чл. НТШ; дослідник говірок лемків, замішанців та бойків, а також явищ еанд-гі та лямбілізації по укр. говірках. Зокрема цінна його фонетика літ. мови та укр. говірок „Opis fonetyczny języka ukraińskiego“ (1932), методом близька до праць О. Брока. Його спроба генетичної класифікації укр. говірок, спершу за О. Соболевським («Проба упорядкування укр. говорів», «ЗНТШ», СХVII—СХVIII), була змодифікована після появи праці В. Ганцова, що ж до взаємин півн. і півд. групи укр. говірок — втрималася й донині в науці, зокрема щодо півд.-зах. говірок («Карта укр. говорів з поясненнями», 1933). З. склав змодифікований щодо вживання апострофа акад. правопис, прийнятий в укр. школах та виданнях Ген. Губернії 1940—44. В 1941—44 рр. дир. «Укр. В-ва» в Кракові. Помер у Празі.

І. Зілинський

Зілинський-Содоль Петро (* 1893), сотн. Армії УНР, відзначився під час Кримського Походу в квітні 1918 (його сотня штурмом здобула Чонгарський міст на Сіваші); на еміграції діяч гетьманського руху, гол. Т-ва Запорожців ім. Волбочана в Америці.

Зільберфарб Мойсей (* 1876), жид. політ. діяч на Україні, 1917 чл. Укр. Центр. Ради від жид. П. Зілинський-Содоль об'єднаної соціалістичної партії, товариш ген. секретаря міжнац. справ, чл.

П. Зілинський-Содоль

Крайового Комітету для охорони революції, на поч. 1918 мін. жид. справ в уряді УНР.

Зільберштейн Андрій (*1897), учений педагог, на поч. 1930-их рр. проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти і наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки; «Система нар. освіти» (1929) й ін.

Зільницький Павло (1888—1920), полк. Армії УНР, командир Запор. ім. гетьмана Наливайка піхотного полку в 2 (7) Запор. дивізії; поляг під час Зимового походу.

Зіморович (Zimorowicz) Шимон (1604—29), брат Юзефа Бартоломея З., поль. поет, залишив зб. сентиментальних віршів „Roksolanki, to jest ruskie rannu“ (вид. 1654), в яких помітний вплив укр. нар. пісні.

Зіморович (Zimorowicz) Юзеф Бартоломей (1597—1677), первісне прізвище Озімек (Ozimiek), поль. історик і поет з вірменського роду у Львові; бургомістер Львова, боронив місто від турків 1672. Автор віршів і пісень з укр. іст. тематикою „Żywot Kozaków lisowskich“, поеми „Pamiętka wojny tureckiej“, зб. поезій „Sielanki nowe ruskie“ та кількох праць латинською мовою з іст. Львова, м. ін. „Leopolis triplex“ (вид. поль. мовою 1835).

Зініна Олена (1871—1955), драматична акторка й співачка, дружина М. Ярошенка, працювала в трупі свого чоловіка і Д. Гайдамаки; гол. ролі: Маруся Богуславка і циганка Аза (в одноіменних п'єсах М. Старицького), Лимерівна (в п'єсі тієї ж назви П. Мирного).

Зіновать (Cytisus L.), крокитник, куші, рідше деревця з родини стручкових, підродини метеликуватих. Ростуть дико й плекаються в садах. Багато з них отруйні — містять алькалоїд цитизин. Важливіші види: щедринець золотий (*Laburnum anagyroides* Medic. = *C. laburnum* L.), до 6 м заввишки, часто садять для прикраси; З. українська (*C. ruthenicus* (Fisch.) Woll. = *C. biflorus* Ldb.), до 60 см заввишки; З. чорнушка (*Lembotroxis nigricans* (L.) Criseb. = *C. nigricans* L.), до 1 м заввишки; З. віничкова (*Sarothamnus scoparius* (L.) Wimm. = *Spartium scoparium* L. = *C. scoparius* Link.) до 2 м висоти, сечогінний засіб при серцевих захворюваннях; з стебел виробляють вініки.

Зінович Степан (1779—1856), один з перших укр. хеміків, проф. Київ. Ун-ту.

Зінов'єв Георгій (1883—1936), рос. больш. діяч, 1919—26 ген. секретар Комінтерну. З. з погордою ставився до укр. руху й висловлювався в рос. шовіністичному дусі. Очолюючи Комінтерн, перешкодив боротьбістам і УКП бути визнаними самостійними укр. нац. ком. партіями та

примусив їх влитися до КП(б)У. Зліквідований Сталіном.

Зінов'ївське, в 1920-их і першій пол. 30-их рр. назва м. Кірозограду (кол. Єлисаветграду).

Зіньське щеня, див. *Сліпець звичайний*.

Зіньків (III—15), м. на Придніпровській низовині, над р. Грунь, притокою Псла, р. ц. Полтавської обл., положений далеко (36 км) від залізниці й тому не розвивається (1860 — 9 500 меш.; 1926 — 10 900). Керамічна, деревообробна й харчова пром-сть, кустарні промисли (мист. вишивки, колись чинбарство, ганчарство, вироби люльок, центр чумацтва). З. згадується 1604 р., з 1649 сотенне м. спочатку Полтавського, згодом Гадяцького полків, з 1780 р. пов. м. хліборобсько-ремісничого значення.

Зіньків (IV—8), кол. м-ко, нині с. Віньковецького р-ну Хмельницької обл., положене над р. Ушицею на сх. Поділлі;

Руїни замка в Зінькові

в 15—17 вв. оборонний город. З. відомий архітектурними пам'ятками: руїни оборонного замка з 16 в., мурована Троїцька церква (1521) — найдавніша тринава церква на Україні, кат. костіол з 1450, синагога переходового стилю від готики до ренесансу.

Зіньківський Василь (*1882), рос. філософ укр. роду, проф. філософії Київ. Ун-ту (1912—19), 1918 мін. ісповідань в кабінеті Ф. Лизогуба (за гетьманату); з 1919 на еміграції в Београді, Празі, Парижі, тепер протоієрей, ректор рос. Духовної Академії (Париж). Численні праці з психології, філософії та педагогіки.

В дусі укр. традиції його висока оцінка емоційних елементів психіки. Для укр. науки важливі його праці про Гоголя та «История русской философии», де багато укр. матеріалу, цінний розділ про Сковороду.

Зіньківський Трохим (1861—91), письм. і публіцист, родом з Бердянського, співр. гал. газ. «Зоря» і Т. Зіньківський «Правда»; в публіцистичних статтях порушував питання укр. нац. автономії. Зб.

оповідань «Малюнки справжнього життя» (1889); твори З. видав посмертно Б. Грінченко — «Писання Т. Зінківського» (I—II, 1893—96).

Зінківці, передмістя Кам'янця Подільського, на якому жили жиди, що їм було заборонено мешкати в місті. Згадується вперше в 1549 р.

«Зірка», ілюстрований тижневик ком. виховання для піонерів і школярів, орган Центр. і Київ. комітетів комсомолу (ЛКСМУ), виходить з 1925, спочатку п. н. «На зміну» (1925—41) в Харкові, а з 1943 «З.» в Києві.

Зірочки, звідень, гусяча цибуля (*Gagea Salisb.*), весняні маленькі багаторічні рослини з одною або кількома цибульками, з родини лілеюватих. На Україні росте бл. 10 видів, всі декоративні. Найбільш поширені: З. жовті (*G. lutea* L. Ker.-Gawl.), З. дрібненькі (*G. pusilla* (Pers.) Roem. et Schult.), З. українські (*G. ucrainica* Klok.).

З'їдки (IV—17), с. м. т. Зміївського р-ну Харківської обл.

З'їзди рад, сов. органи центр. і місц. влади на різних щаблях адміністративно-територіальних одиниць до 1936 р. Найвищим органом держ. влади в УССР був *Всеукр. З'їзд Рад* роб. сел. і червоноармійських депутатів. В губерніях (пізніше — округах, а з 1931—32 в областях), в повітах і волостях (пізніше — районах) існували відповідні З. р. Вибори делегатів на З. р. були багатоступеневі й нерівні (див. *Вибори*). В час між З. р. їх компетенції здійснювали виконавчі комітети (*Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет*, губ., окружні, повітові, волосні, пізніше — обл. і районів та міські) і їх президії.

Компетенції З. р. не були точно з'ясовані; вони зводилися до місц. справ даної адміністративної одиниці в рамках постанов вищих З. р. та їх органів. Їхню діяльність суворо контролювали централізовані органи ком. партії. На поч. 1920-их рр. делегатами на З. р., гол. на нижчих щаблях, обиралися також представники ін. укр. лівих партій, яких з часом поступово усунуто. З 1936—37 системно З. р. було заступлено органами, що зветься *Ради депутатів трудящих*.

В. М.

З'їзд Народів, скликаний в Києві Укр. Центр. Радою 21—28. 9. 1917 з'їзд поневолених народів Росії. В З. Н. взяли участь представники білорусів, бурятів, грузинів, естонців, жидів, литовців, лотиських, донських козаків та союзу коз. військ. В питанні про майбутній лад Рос. республіки З. Н. домагався її перебудови за федеративним принципом. На з'їзді обрано Раду Народів, очолену М. Грушевським (він же почесний гол. З. Н.), й розпочато вид. окремого журн., але

рев. події не сприяли розгорненню праці Ради Народів.

З'їзд руських учених (19. 10. 1848), див. *Собор руських учених* (19. 10. 1848).

«Златая Цѣпь», зб. староукр. проповідей, перекладних і оригінальних (повчання про віру, любов, піст й ін., «Слово нікогого Христомлюбця» — проти поганства тощо).

Златогоров Семен (1873—1931), мікробіолог і епідеміолог, чл.-кор. АН ССРСР, проф. Військ.-Мед. Академії в Ленінграді, з 1924 проф. бактеріології Харківського Мед. Ін-ту і дир. Першого Укр. Санітарно-бактеріологічного Ін-ту ім. Мечнікова в Харкові. Праці з етіології і профілактики кору і шкарлятини; в дослідках над змінністю мікроорганізмів З. застосував закони спадкування Менделя.

Златопіль (V—12), с. м. т. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, р. ц. Черкаської обл.; невелика шкіряна й харч. пром-сть, зоотехнікум. З. заснований у 18 в. під назвою Гуляй-Поле; населення З. зменшується (1860 р. — 9 600 меш., 1926 — 6 300).

«Златоструй», зб. проповідей, приписуваних *Івану Золотоустому*. Церк.-слов. переклад постав у Болгарії в 10 в. Найстаріший укр. рукопис (12 в.) мовно, а часті й за змістом ґрунтовно досліджено. Розповсюджена на Україні зб. мала завдяки своїм поетичним якостям значний вплив на укр. літературу старшої доби.

«Златоуст», зб. проповідей, що їх автором вважали Івана Золотоустого, в церк.-слов. перекладі. Іноді до проповідей додавалися пояснення (т. зв. «Вчительний Златоуст»). Пізніше до зб. увійшли твори ін. проповідників, м. ін. Кирила Турівського.

Зленко Андрій, сов. політ. діяч, 1945—49 секретар Львівського обл. комітету КП(б)У, з 1950 секретар президії Верховної Ради УРСР.

Зленко Петро (* 1891), бібліограф на еміграції в Чехо-Словаччині, співр. «Книголюба». Праці: «Бібліографічний показник наук. праць укр. еміграції» (1932), «Періодичні вид. Наддніпрянщини в 1918 р.» («Укр. Книга», IV—VII. 1938) й ін.

Зленко Климентій (1868—1934), гр.-кат. апостольський адміністратор на Буковині (1923—30) з осідком у Сереті; 40 років був душпастирем у Сереті.

Злобин Микола (1874—1933), військ. діяч, займав ряд різних посад при уряді УНР, в тому ч. виконував обов'язки морського мін. і начальника Військ. Морської Управи.

Злоцький Теодосій (1846—1926), закарп. гр.-кат. свящ., автор оп. і збирач нар. творчості; писав поезії, на етногр. й

іст. теми та по-угор. дав спробу граматики мови закарп. українців (1883).

Злочевський Петро (* 1910), маляр-декоратор; з 1933 в Київ. Опері, як асистент І. Курочки-Армашевського оформлював «Білий рейд» (О. Патоцького), «Яблуневий полон» (О. Чипка). З 1935 в одеських театрах; краща праця — «Корсар» (балет) А. Адама й ін.

Злочинність на Україні. За княжої доби злочин називали «обидою». Серед злочинів проти приватного добра найбільш поширеним було порушення майна. Хліборобський і ловецький лад та невільництво як екон. фактори визначали форми та кваліфікацію цих злочинів. Так крадіжка («тятьба»), найбільше поширений із майнових злочинів, була найважчим злочином, коли предметом її був, напр., невільник чи бобер; крадіжка звіра, зловленого в сіті, худоби з госп-ва, коней була важчим злочином, ніж крадіжка ін. речей; коли ж господар крав річ закупа, ця тятьба була зовсім легким злочином. Вже в ті часи був відомий злочин привласнення, безправного користування чужим майном, пошкодження майна (підпал). Напад на життя і здоров'я належав теж до поширених злочинів. Станові різниці засадничо не впливали на кваліфікацію вчинку, якщо потерпілий був вільною людиною або піввільним закупом, але напад на невільника вважався нападом на майно. У княжу добу порушення честі і свободи вільної людини вважалося поважним злочином; це видно з різних форм образи та високих кар. Між злочинами проти громадського добра частими були злочини проти релігії, особливо після прийняття християнства: чарівництво («зелейництво»), відомство («волхвування»), поганство, ересі. Родина і подружжя були під охороною права, як суспільні інститути: злочини між членами родини, особливо двоєженство і дво-мужжя, подружжя зрада і т. п., вважалися злочинами проти громадського добра. Такими вважалися і злочини проти моралі. Вже в княжу добу зустрічаємо такі форми злочинів проти держ. ладу, як змова з ворогом, порушення спокою і виміру справедливості та службові злочини, за які міг відповідати і сам князь. Але не було ще злочину держ. зради і образи маєстату.

Лит.-руська доба зберегла в більшості традицію укр. правового світогляду, отже і поняття З. Але новий держ. лад, розвиток суспільно-екон. відносин, а особливо нова станова нерівність витворили також нові форми З. Злочини проти майна стали більш різномірними: крім крадіжки («злодійство») й ін. старих форм, ця доба знає злочин перевідництва, порушення спокійного посідання

землі або дому і обман. Появляється також злочин держ. зради, як і образи маєстату (В. князя і його роду).

Доба Гетьманщини, зберігаючи старі закони (Лит. Статут), не витворила назагал нових форм законодавства щодо З. Тільки Запоріжжя, із своїм особливим військ. ладом і особливими умовами життя, витворило ряд нових форм злочинів, або достосувало старі до своїх умов. Поруч з важкими злочинами порушення дисципліни, службовими провинками, вчиненими старшинами, знаходимо такі важкі злочини, як «безчоловіччя» (мужеложство і скотоложство); злочинство між козаками, перевідництво, а особливо вбивство козака козаком вважалися найважчими проявами злочинів.

Нова доба, хоч визначається поділом укр. земель і політ.-суспільним поневоленням, дозволила розвинутися модерній укр. суспільності з її моральними цінностями, з новим суспільним поглядом на добро і зло. Нові соц.-екон. відносини витворили й нові форми З., а модерне законодавство держав, до яких належали укр. землі (Росія й Австрія), і відносно нормальне діяння карного судочинства впродовж кількох генерацій вплинули на модерне розуміння З. серед укр. народу. Але збереглися і старі традиційні поняття злочинності: напр., в різних місцевостях, всупереч новим законам, укр. народ уважав «конокрадство», яке було одним із найбільших злочинів ще княжої доби, за такий самий злочин і тепер, і ще в 19, а навіть на поч. 20 в. траплялися випадки самосуду над конокрадами.

Сов. окупація України після першої світової війни принесла радикальні зміни в політ., екон. і суспільних відносинах, що також викликали деякі нові форми З. серед нашого народу, зовсім для нього не типові, напр., хуліганство серед безпритульної молоді, позбавленої родинної атмосфери, або навіть випадки канібалізму під час голоду в тридцятих роках. Так само нове законодавство надавало старим формам З. нового правного окреслення, напр., поширюючи обсяг протидерж. злочинів, або й не вважало злочинними вчинки, які народ за традицією вважає за злочинні (напр., блязнірство). Тому цей період укр. іст. не дав довготривалої нормалізації правового стану, на тлі якого могли б розвинутися нові форми З., що їх можна б назвати «типовими» для укр. народу з погляду форми чи поширення.

Поширення З. на укр. землях, яке можна назвати приблизно типовим у формах, прийнятих в модерній кримінології, вдається ствердити тільки за час релятивно унормалізованого суспільного

життя, хоч і під чужими режимами, до першої світової війни. В кін. 19 і в першій декаді 20 в. припадало на укр. етногр. землях на 100 000 меш. 42 особи, засуджених протягом одного року за вчинки, кваліфіковані як злочини. Порівнюючи з сусідами, це число майже рівне числу засуджених на етнічно рос. землях (49), але значно нижче, ніж ч. засуджених на польс. землях під Росією (115). Територіяльно Одеська суд. округа з її різномірним населенням та портовими містами стоїть на першому місці (65), Київська округа — на другому (59), а Чернігівська (33) і Могилівська (32) на останньому. Порівняно з цим у Сх. Галичині ч. засуджених становить 90, отже в два рази вище. Ця різниця пояснюється насамперед значно більшою густотою населення в Галичині, далі значним аграрним перенаселенням, більшою густотою міст і гострішим екон. суперництвом населення. Але порівняно з сусідами це ч. ще значно нижче, ніж, напр., в Зах. Галичині (140 засуджених); з 15 країв тодішньої Австро-Угорської монархії Сх. Галичина стояла на 14 місці в поширенні З.

Серед окремих злочинів злочини проти майна (гол. крадіжка, а далі грабіж, присвоєння, обман і т. д.) були найпоширеніші. На Центр. і Сх. Укр. Землях сер. ч. засуджених за ці злочини становило 17, а в Сх. Галичині 48. Важке пошкодження тіла стоїть на другому місці з сер. ч. 10 на Центр. і Сх. Укр. Землях і 22 в Сх. Галичині. Вбивство (душоубство і звич. вбивство) дає сер. ч. 2—2,3 по обидва боки р. Збруча, а злочини проти моралі мають першість на Центр. Укр. Землях (4) порівняно з 1,5 в Сх. Галичині.

Після першої світової війни, в нових соц. та екон. обставинах, зросло поширення злочинності як в ін. країнах, так і на укр. землях. В пол. 30-их рр. пересічне ч. засуджених за усі роди каригідних вчинків в Сх. Галичині становило до 170 на 100 000 населення (в усій Польщі 185). Чисельно перше місце посідали злочини проти майна, а між ними крадіжка, друге місце — злочини проти особи, між ними легке пошкодження тіла.

Сов. джерела не дають певних даних про поширення З. Але наявні дані для окремих родів злочинів (1935) стверджують, що в нових сов. умовах злочини проти режиму і урядові злочини, популярно називані також політ., висунулись на перше місце (31,6 та 30,2% усіх засуджених); майнові злочини опинилися на третьому місці (28,7%), далі пошкодження тіла (0,9), вбивства (0,5) і злочини проти моралі (0,2%).

Укр. нац. група за межами рідних земель визначається відносно дуже низьким поширенням злочинності. Напр., з-поміж укр. емігрантів в ЗДА було засуджено в 1904 і 1908 рр. сер. 0,05% за різні каригідні вчинки, гол. висувалися пошкодження тіла і порушення громад. спокою під впливом алкоголю як найбільш чисельні і типові; це був найнижчий відсоток злочинності між усіма нац. групами емігрантів. (Див. також *Карне право*).

Література: Итоги русской уголовной статистики за 20 лет. II. 1899; Министерство Юстиции. Сборник статистических сведений 1900 до 1907 гг.; Oesterreichische Statistik, 1904 i Neue Folge. Відень 1914; Герцензон А. Советская уголовная статистика. М. 1935; падох Я. Нарис іст. укр. карного права. Мюнхен 1951; Остроумов С. Советская Судебная Статистика. М. 1954.

Ю. Старосольський

Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет, ЗУАДК (United Ukrainian American Relief Committee), допомогова установа амер. українців, заснована 20. 6. 1944 на базі створеної в січні 1944 Другим конгресом амер. українців підготовчої комісії для заснування допомогової орг-ції у Філадельфії і Укр. Воєнної Допомоги в Детройті. Мета ЗУАДК — матеріальна допомога українцям на батьківщині й розпорошеним у висліді війни по різних країнах. У зв'язку з тим, що сов. уряд заборонив безпосередню допомогу окремим установам і особам на Україні, діяльність ЗУАДК була звернена майже виключно на політ. еміграцію в Зах. Європі. Базою цієї діяльності, веденої у співпраці з Фондом Допомоги Українців Канади, були вкладки чл.-установ ЗУАДК і т-в та збірки серед укр. поселенців у ЗДА. Обидві установи здійснювали свою допомогу через створену в 1945 р. Укр. Центр. Допомогове Бюро в Лондоні. В 1946 р. постало Евр. Представництво ЗУАДК у Мюнхені та відділи у Зальцбургу, Парижі, Брюсселі (недовгий час діяли відділи в Трієсті й Берліні) і місц. станиці в містах більшого скупчення українців у Німеччині. Гол. діяльність ЗУАДК в 1947—57 рр. була звернена на переселення укр. емігрантів до заокеанських країн; до ЗДА заходами ЗУАДК емігрувало бл. 50 000 осіб. Так само здійснено низку заходів з метою правової оборони укр. «переміщених осіб» (проти примусової репатріації, за визнання нац. статусу укр. емігрантів, за визнання прав емігрантів кол. воюючим Дивізії «Галичина», бійцям УПА тощо). ЗУАДК подає допомогу культ. установам в Європі й за океаном (субвенції для наук. установ, мист. ансамблів, утримання дитячих садків). Нині він опікується гол. залишками в Німеччині й Австрії (допомога харчами, у проф. влаштуванні тощо).

В 1945 р. ЗУАДК був оформлений в амер. урядових установах (Президентська Воєнно-Допомогова Контрольна Рада) та став чл. Амер. Ради добровільних допомогових орг-цій. ЗУАДК співпрацює з міжнар. допомоговими і переселенчими установами (раніше — УНРРА, ІРО, тепер Міжнар. Комітет Евр. Еміграції, Високий Комісар для справ біженців й ін.). Керівним органом ЗУАДК є рада директорів, вибрана заг. зборами. Чл. ЗУАДК є т-ва і окремі особи. През. ЗУАДК були В. Галан, І. Панчук, Л. Мишуга, М. Стахів, від 1955 р. знову В. Галан, який фактично увесь час керує установою на посту през. чи ексекютивного дир. Неперіодично виходять «Вісті ЗУАДК».

В. Галан

«Змаг», спорт. тижневик, виходив спочатку в Перемишлі, згодом у Львові (1937—39); ред. Є. Зиблікевич.

Змієвий острів, Зміїний, Фідонісі, єдиний не прибережний острів на Чорному м., положений на віддалі 40 км від гирла Дунаю; 0,17 км², плаский, з стрімкими берегами; належить до УССР.

Змієвики, медальйони чи амулети княжої доби, що мали охороняти від недуг. На їх лицевій стороні є звичайно св. Михайл, Теодор Стратилат, Богородиця або ін. малюнок, а на зворотній — голова медузи з гадюками, часом людська постать до колін.

Змієві вали, нар. назва земляних валів на Україні, гол. на півд. Київщині й Уманщині, десятки й сотні км завдовжки; їх рештки збереглися б. річок Віта, Красна, Стугна, Трубіж, Сула, Рось й ін. Подібні вали йдуть також уздовж зах. боку Збруча, що їх давніше археологи називали неправильно «валами Траяна». Геогр. положення З. в. вказує на їх стратегічне значення у боротьбі з кочовиками. Питання про походження З. в. науково ще не досліджене; припускають, що їх побудувало хліборобське населення в 1 тисячолітті до Хр. з метою оборони проти чорноморських скитів; інші вказують на пізніше походження (побудовані антами), а дехто відносить їх до 10—11 вв. (оборонна лінія Київ. Держави). Про З. в. писали І. Фундуклей, В. Ляскоронський, В. Антонович, В. Данилевич й ін.

Я. П.

Змієвський Антон, родом із Львова, антрепренер театральної трупи, що їздила в 20-их рр. 19 в. по Правобережжю, виставляючи романтичний репертуар.

Змієнко Всеволод (1884—1938), ген. штабу ген.-хорунжий Армії УНР, 1917 начальник штабу Одеської гайдамацької дивізії, 1918 начальник штабу 3 Херсонського корпусу, за Директорії помічник командувача півд.-сх. групи військ, на-

чальник штабу 1 дивізії Січ. Стрільців та 6 Січ. Стрілецької дивізії; на еміграції один з засновників Укр. Воєнно-Іст. Т-ва в Варшаві.

Змії (Serpentes), ряд з кляси рептилій (Reptilia), підкляси лускатих плазунів (Squamata). До зміїв належать також родини вузів і гадюк.

Зміїв (IV—17), м. на півд. Слобожанщині при впадінні р. Можга до Дінця, р. ц. Харківської обл., 6 000 меш. (1926); обозний зав., паперова і тарно-меблева фабрики. З. заснований К. Сулимою 1640 як фортеця для оборони від татар. В 1797—1920 — пов. місто. З 1688 до 1788 б. З. існував Зміївський Миколаївський коз. монастир.

Змії-Миклошій Йосиф (1792—1848), маляр родом з Пряшівщини, студіював у Відні, з 1823 придворний маляр пряшівського еп.; ряд іконостасів, між ними в Бардієві, каплиця св. Хреста в Пряшеві й ін.; портрети, жанрові і краєвидні етюди.

«Зміна», ілюстрований місячник, вид. ЦК Комсомолу України (ЛКСМУ), виходить у Києві з 1953 р.

Змія поганка, див. Гадюка звичайна.

Знаменна нотація, за княжої доби записи богослужбових співів (знам'я — нота); З. н. користувалася знаками-невмами без ліній.

Знам'янка (V—13), м. обл. підпорядкування, р. ц. Кіровоградської обл. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, 20 000 меш. (1956 р.), 1926 — 9 100; велика вузлова ст. на перехресті зал. шляхів Київ-Дніпропетровське і Харків-Одеса. В лютому 1919 р. в наслідок зради отамана Григор'єва більшовики прорвали укр. фронт на лінії З.—Єлисаветград.

«Знання», наук.-популярний ілюстрований двотижневик, виходив у Харкові, згодом у Києві 1923—35; ред. А. Приходько, І. Немоловський.

Значковий товариш, чл. нижчої категорії Значного військ. товариства в гетьманській Україні, яка створилася в кін. 17 в. З. т. йшли в похід під «значком» полк., якому вони підлягали в адміністративному і суд. порядку, з тим, що були вилучені з-під сотенної адміністрації. До категорії З. т. зараховував полк., згодом Ген. Військ. Канцелярія; з 1734 кількість З. т. по полках була устійнена від 30 до 50 (разом 420).

Значко-Яворський Мелхиседек, світське ім'я Матвій (бл. 1716—1809), архимандрит з лубенського коз. роду, вихо-

В. Змієнко

ванець Київ. Академії, з 1753 ігумен Мотронинського монастиря, осередку правос. життя на півдні Київщини. Противник Унії, З.-Я. сприяв гайдамацькому рухові. Після *Коліївщини* переведений до Переяславського монастиря, згодом був настоятелем монастирів у Києві, Лубнях і на Глухівщині.

Значне військове товариство, заг. назва осіб, приналежних до зверхнього стану на Гетьманщині в 17—18 вв.; спеціально стосується вона до тих чл. цього стану, які не мали постійних посад в держ. та військ. орг-ції й т. ч. не належали до *військ. старшини*. З. в. т. складалося з кол. реєстрових козаків, кол. укр. шляхтичів, що в укр.-польс. війнах стали на сторону козацтва, та заслужених козаків. В кін. 17 в. зформувалися дві категорії значних військ. товаришів — бунчукові (вища категорія), піднесені в цей стан гетьманськими універсалами, і значкові (нижча категорія), які одержували відзначення від полковників. На поч. 18 в. утворилася третя (сер.) категорія, т. зв. *військ. товариші*, що були безпосередньо підпорядковані Ген. Військ. Канцелярії.

Указом царського уряду 1734 визначено кількість значкових товаришів при полках, що штучно гальмувало розвиток укр. зверхнього стану. Ці обмеження обходили тим, що була утворена категорія осіб, вилучених із заг.-коз. юрисдикції, т. зв. «асигнованих у значкові товариші».

Правне становище З. в. т. полягало в обов'язку його членів виконувати військ. і адміністративні доручення держ. влади та нести військ. службу особисто чи виставляти за себе певну кількість озброєних козаків; привілеєм його було володіння населеними маєтностями з правом на частину праці їх населення. Значні військ. товариші брали участь в старшинських радах і тим самим в держ. законодавстві й були вилучені з-під звич. судівництва; бунчукові товариші були підсудні судові гетьмана, у 18 в. Ген. військ. судові; значкові товариші — судові полковника і полкової канцелярії. Із створенням шляхетських судів (земських і підкоморських) З. в. т. здобуває привілей судитися цими судами.

Об'єднавши в своїх рядах провідні елементи укр. суспільства, З. в. т. у 18 в. виявляє тенденцію перетворитися у замкнену і спадкову станову групу. 1768

р. ордер правителя Гетьманщини П. Румянцева виказує, що до значкових товаришів мають належати тільки діти З. в. т. і коз. старшини. 1785 ліквідується З. в. т. як укр. зверхній стан, а його членів — бунчукових і військ. товаришів зараховано до рос. дворянства. Лише частина із значкових товаришів одержала привілеї дворянства (див. також *Бунчуковий товариш*, *Значковий товариш*).

Література: Окішневич Л. Значне військ. товариство в Україні-Гетьманщині 17—18 ст. Мюнхен 1948.

Л. О.

Зніт вузьколистий (*Chamaenerium angustifolium* Scop. = *Epilobium angustifolium* L.), багаторічна рослина з родини веслинуватих до 1,5 м заввишки, росте на лісових вирубах, по сухих піскових місцях на Поліссі й у лісостепу. Найліпший медонос. Листки використовують як сурогат чаю.

Зноб-Новгородське (І—14), с. над р. Знобою, притокою Десни, на крайній півн. УССР; р. ц. Сумської обл.

Зноба Валентин (*1929), скульптор у Києві, син Івана; працює перев. в ділянці іст. портрета («Кобзар Остап Вересай», 1954); ін. різьби: «На стадіоні» (1957), «Бокораш» (1957).

Зноба Іван (*1903), скульптор у Дніпропетровському, працює в ділянці іст. портрета, гол. з сов. тематики; деякі різьби виконує спільно з сином Валентином (див.).

Зноско-Боровський Олександр (*1908), композитор, родом з Києва, учень Л. Ревуцького; твори: симфонія «Київ», концерт для скрипки з оркестрою, квартет на укр. теми, твори для скрипки (соната, скерцо, п'єси).

Зноско-Боровський С. (†1899), поміщик у с. Берестнягах, Канівського пов., аматор-археолог; досліджував могили на Київщині й Полтавщині, зокрема скитські могили б. с. Аксютинець. Мав велику археологічну колекцію, яка по його смерті перейшла до Київ. міськ. музею.

Зобків Михайло (1864—1928), суддя, родом з Галичини, д. чл. НТШ; през. сенату при Вищому суді у Сараєві, доц. рим. і цивільного права ун-ту в Загребі. Праці укр., сербо-хорв. й нім. мовами.

Зовнішня торгівля, заг. визначення для міжнар. обміну товарами і послугами; вона охоплює експорт, або вивіз, своїх товарів і послуг за кордон, імпорту, чи довіз, закордонних товарів і послуг та транзит або транспорт закордонних товарів через територію даної країни.

Княжа доба. Про З. т. України за княжих часів, зокрема з народами середземноморської культури, збереглося чимало слідів у формі археологічних знахідок; багато віків посередниками в

3. т. України були грец. колонії навколо Чорного м. Обміном з населенням України цікавилися араби, як про це зустрічаємо згадки в їх джерелах з 7—8 вв. Міжнар. торгівля була важливим фактором розвитку і основою сили Київ. Держави, що на її території схрещувалися шляхи, які сполучали Азію з Сер. Європою і Чорне м. з Балтицьким.

3. т. була підставою княжих фінансів, тому князі й дбали про забезпечення торг. шляхів; в інтересах 3. т. вони вели війни й договорювалися з сусідами, як про це свідчать договори з греками з 907, 911, 944 і пізніші воєнні походи та договори князів — Святослава Завойовника й Ярослава Мудрого. Купці з бояр і міщан, які вели 3. т., — це вища суспільна верства з великим політ. впливом. Чужоземних купців («гостей») пильно охороняло руське право. Вони мали свої окремі ринки, про які збереглися сліди в назвах деяких частин і вулиць міст Києва, Галича, Львова й ін. Княже право регулювало торг. кредит, відсотки, справи, зв'язані з спадщиною, тощо. Напр., коли збанкрутував чи вмер якийсь купець, а в його операціях були гроші чужоземних і місц. купців чи навіть самого князя (бо князі часто брали участь в торгівлі і самі вели торг. операції), право вимагало насамперед задоволення інтересів князя, далі чужоземних купців-кредиторів і пізніше місц. купців.

З Києва на всі сторони виходили, крім Дніпрового водного шляху, і караванні шляхи, зокрема *Солоний* — на зах. і *Залозний* — на півд. схід. Морська торгівля 10—11 вв. зосереджувалася в пристані Олеш'ї при гирлі Дніпра (б. нинішнього Херсону). Звідси плили руські кораблі з хутрами, воском, рідше збіжжям й ін. с.-г. продуктами до гирла Дунаю, попри Білгород, Кілію, Варну до Константинополя чи в протилежний бік через Херсонес (Корсунь) і Сурож, через Тану і Тмутарокань Озівським м., а далі до Ітиля в Хозарії, гол. центру сх. торгівлі над Хоросанським (Каспійським) м., а звідти іноді й далі до Месопотамії, Персії й Єгипту. Руські купці привозили до своїх складів в Олеш'ї і подніпровських городах орієнтальні товари: шовки — паволоки, килими, тонкі сукна й полотна, металеві вироби, ювелірні прикраси, зброю, вино, коріння тощо. Київ посередничав в доставі орієнтальних товарів на зах. та північ до Новгороду Великого та до складів руських купців на о. Готланд (Балтицьке м.).

В 11—12 вв. напади кочовиків, особливо половців, ослабили півд.-сх. торгівлю, врешті в 13 в. татари надовго припинили її. Тоді посередництво в орієнтальній торгівлі перейняли італ. колонії над Чорним м. і в Криму. Після за-

непаду Києва Гал.-Волинська Держава намагалася втримувати контакт з Чорним м. Дністровим шляхом та шукала нових шляхів через Львів і Холм, на Литву й Польщу, до Балтицького м.

Лит.-польс. доба. На поч. 15 в., коли була усунена тат. загроза й на місці пізнішої Одеси, в т. зв. Хаджибейській затоці, постала нова пристань, були намагання відновити чорноморську торгівлю. Але коли на Чорному м. запанували турки і їхні васали татари засіли в Криму, торгівля України з чорноморським побережжям занепала.

В 16—17 вв. гол. напрям 3. т. України скерувався до Гданську або через Краків і Вроцлав на захід. Магнати й шляхта, поширюючи фільваркове госп-во, вивозили на зах.-евр. ринки пшеницю, частіше перероблені с.-г. і ліс. продукти: горілку, мед, віск, лій, прядиво, поташ, смолу.

В добу коз. держави гетьманська влада надає більше свободи містам в їх зовн.-торг. стосунках, зростає торгівля Стародуба, Ніжена, Полтави та ін. міст. В 3. т. брали активну участь старшина й монастирі. Орг-ція фінансів коз. держави спиралася значною мірою на прибутки з «індукти і евекти» (митні побори з довозу й вивозу). В договорах України з Туреччиною й Кримом помітні намагання гетьманів відновити чорноморську торгівлю. Також цікаві спроби меркантильної політики за гетьманування Хмельницького, Дорошенка і особливо Мазепи, як напр., скасування внутр. митниць і запровадження єдиної зовн. лінії митниць, держ. заохочування і допомога в орг-ції пром. закладів в старшинських і монастирських маєтках. Жваві були торг. взаємини Гетьманщини з Кенігсбергом, Гданськом, Вроцлавом і Ляйпцієм, з дунайсько-балканськими країнами, згодом з Московщиною й кавказько-каспійськими країнами. Вивозили з України продукти сіль. госп-ва, тютюн, горілку, прядиво, вовну, салітру, поташ, скляні вироби тощо. Довозили різні пром. вироби, зокрема текстильні й металеві, вина, коріння тощо. Запоріжжя також ширило торг. зносини з Кримом, Туреччиною, балканськими країнами.

Після поразки Карла XII й Мазепи під Полтавою 1709 р. цар Петро I і його наслідники щораз посилюють тиск моск. колоніальної політики на Україні. Вони примушували укр. купців міняти звичні їм напрями торг. зносин із Заходом, скеровуючи торг. рух з України в бік Петербургу, Риги, Москви й Архангельську, запроваджували систему держ. монополії на т. зв. «заповідні товари», обмежували, а іноді й цілком забороняли експортний та імпорتنний торг з Зах. Ев-

ропою, намагаючися перетворити Україну на постачальника потрібної для моск. пром-сти сировини й споживача моск. пром. виробів. На Україну напливають моск. купці, які часто були «відкупниками» митних поборів. З. т. укр. купців, крім ін. перешкод на форпостах-митницях, утруднював заведений царським урядом паспортний примус і заборона вивозу грошей, за винятком мідяних.

І. Витанович

З. т. перед 1917 р. Інкорпорація укр. земель Рос. Імперією дуже обмежила торг. зв'язки із Зах. Європою, і натомість привела до поширення екон. стосунків з Московщиною, чому великою мірою сприяла екон. політика рос. уряду, яскравим виявом якої був митний тариф 1822 р. Проте, в наслідок колонізації чорноморсько-озівського побережжя, побудови портів (Одеса, Херсон, Миколаїв) і залізниць, продукти укр. нар. госп-ва знову здобули вихід до Зах. Європи.

Перед першою світовою війною гол. масу укр. вивозу (з 9 кол. губ. Рос. Імперії) складали продукти сіль. госп-ва і с.-г. пром-сти (85,5%, в тому ч. збіжжя — 32,5%, цукор — 28%, борошно — 14%). За кордон Рос. Імперії в основному йшло збіжжя (до 70%), решта припадала на ін. с.-г. продукти, натомість до ін. частин Росії йшли перев. продукти с.-г. пром-сти, гол. цукор (до 50%) і борошно (18%) та метали і вироби з металів (20%). Довіз до України складався здебільша з готових пром. виробів, при чому на першому місці стояли текстильні вироби (40%), далі нафта і нафтові продукти (7,2%), дерево, риба. Текстильні вироби йшли майже виключно з центр. Росії, і в її довозі на Україну вони становили 52%, натомість в закордонному довозі перше місце посідали машини й металеві вироби (28%) і колоніальні товари (26%). Розміри З. т. України видно з таблиці (пересічно за 1909—11 рр.) в млн карб.:

Увесь вивіз	790,0
В тому ч.:	
Вивіз за кордони Росії	363,7
Вивіз до Росії	426,3
Увесь довіз	467,0
В тому ч.:	
Довіз із-за кордону	106,0
Довіз з Росії	361,0

Ця таблиця показує, що 1) Україна приблизно на $\frac{3}{4}$ довозила товари з ін. частин Росії, натомість вивіз розподілявся приблизно нарівно між закордоном і Росією; 2) Україна мала активний торг. баланс, при чому активне сальдо складалося перев. за рахунок товарообміну з закордоном. Це активне сальдо, гол. з вивозу укр. хліба, йшло на покриття па-

сивних позицій заг.-рос. розрахункового балансу.

Назагал бракує даних щодо зовн. товарообороту укр. земель під Австро-Угорщиною. Деякі дослідники (К. Коберський) припускають, що товарооборот Галичини був в основному вирівняний. За межі Галичини йшли такі товари: нафта, дерево, рогата худоба, масло, яйця. Натомість Галичина довозила пром. вироби, а також збіжжя. Докладніше див. ЕУ I, стор. 1104—07.

Часи укр. державності 1917—20. Війна 1914—17 рр. обірвала торг. зв'язки України з закордоном, зате збільшився вивіз укр. продуктів до ін. частин Рос. Імперії. Донецьке кам'яне вугілля, яке до цього часу споживалося майже виключно в межах України, почали вивозити до центр. Росії і Петрограду, що до цього часу користувався англ. вугіллям. Революція і укр.-рос. війна 1918—20 рр. не могли сприяти розвиткові З. т. Лише за гетьманату Україна провадила більш-менш регулярну З. т. з Доном, Кримом, Кубанню, Грузією. З Всевеликим Військом Донським був підписаний спеціальний договір про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького басейну. В жовтні 1918 р. була підписана екон.-торг. конвенція з Румунією, а 5. 12. 1918, вже за Директорії, торг. договір з Грузією. Були спроби нав'язати торг. стосунки з Сов. Росією, але фактично товарообмін з нею налагодився в незначному розмірі. Деяко жвавішими були торг. стосунки з Німеччиною й Австро-Угорщиною. На підставі Берестейського договору було підписано ряд конвенцій, які встановлювали контингенти належних до обміну товарів, як і співвідношення між карбованцем та маркою і короною. Залишено в силі заг. рос. митний тариф з 1903 р. та рос.-нім. договір про торгівлю і мореплавство з 1894 і 1904 рр. й аналогічний договір з Австро-Угорщиною з 1906 р. (з деякими змінами). Дійсність, однак, далеко не виправдала сподівань, що покладали на ці угоди обидві сторони. Україна не змогла постачити 60 млн пудів с.-г. продуктів, визначених угодою; ще менше дали взамін обидві центр. держави.

Для справ З. т. за Ценр. Ради було створено Держ. комісію для товарообміну, яка за гетьманату була перетворена на Комітет для З. т. при Мін-ві Торгу і Пром-сти.

Є. Гловінський

З. т. УССР. В СССР запроваджена держ. монополія З. т. В 1919 р. в УССР був свій Наркомат З. т., але на підставі договору з 28. 12. 1920 торгівля між УССР і РСФСР стала вважатися внутр. торгівлею, а З. т. УССР з рештою світу, крім сов. республік, перейшла під фор-

мальну зверхність об'єднаного наркомату З. т. РСФСР. З. т. в УССР керував Укрзовнторг, що був автономним відділом наркомату З. т. РСФСР, але мав право безпосередніх торг. зв'язків із закордоном і свої, окремі від РСФСР, торг. представництва в 9 євр. державах. Із створенням ССРСР у 1923 р. апарат Укрзовнторгу за кордоном був злитий з апаратом союзних торг. представництв, а в УССР — підпорядкований Уповноваженому наркомату З. т. ССРСР, що був чл. Раднаркому УССР і підлягав подвійному контролю — Москви і Харкова. З 1937 р. він перестав належати до уряду УССР, і т. ч. цей останній втратив всякий стосунок до З. т. УССР. У 1958 р. уповноваженого союзного мін-ва З. т. знову введено до складу уряду УССР, хоч окремого мін-ва З. т. в УССР і далі немає.

З. т. УССР впродовж 1921—30 рр. вели кілька підприємств, гол. серед них Укрдержторг, Вукбоопспілка, Хлібопродукт, Держбанк та пром. трести; існували також дві держ. імпорتنі контори — «Укртехімпорт» та «Укрторгімпорт». Торговельні операції цих підприємств контролював Укрзовнторг, а пізніше — Уповноважений нар. комісаріату З. т. ССРСР по УССР, але ці підприємства мали чимало автономії в своїй діяльності. Від 1930-их рр. і донині З. т. УССР провадиться виключно через централізовані союзні експортно-імпорتنі підприємства в Москві, тільки 1956 р. створено контору «Укркнигоекспорт». Через централізацію фінансових розрахунків у Москві і штучну оцінку чужої валюти, в якій ведеться вся З. т. ССРСР, увесь зиск із З. т. УССР залишається в держ. скарбниці ССРСР.

Неповні дані про З. т. України є тільки по 1934 р. Участь УССР в З. т. всього ССРСР становила 1934 р. — як і до першої світової війни — 25% вивозу всього ССРСР, натомість дещо збільшився довіз України — з 11% до 16%. Значно змінилося співвідношення між товарооборотом із закордоном і іншими частинами ССРСР: майже $\frac{9}{10}$ З. т. УССР припадає в 1930-их рр. на РСФСР; ледве $\frac{1}{10}$ на країни поза межами ССРСР, тепер дещо більше. Експорт УССР поза ССРСР становив 1936 р. 339 млн карб. (в карбованих цінах), 1950 р. — 1 701, 1956 — 3 675; числа імпорту: 216, 929, 2 305; баянс: +123, +772, +1 370 (числа приблизні).

Значних змін зазнала структура товарообміну. В вивозі зменшилась участь с.-г. продуктів до 30%, натомість зросла участь гірничих продуктів (вугілля, руда) і металів та металевих виробів. В 1950-их рр. $\frac{3}{4}$ укр. експорту йшло до країн «нар. демократії». Від експорту укр. залізної руди й коксу цілком зале-

жить металургія Угорщини й Румунії, а в чималій мірі також і Польщі та Чехо-Словаччини. Укр. трактори й с.-г. машини вивозять до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехо-Словаччини. Взамін з Румунії Україна одержує нафтопродукти, з Угорщини — боксити, з Польщі й Болгарії — кольорові метали, з Чехо-Словаччини — електромотори й ін. машини. Бл. 300 млн карб. експорту УССР в 1956 р. припадало на Китай; туди з України вивозяться вироби важкого машинобудування, пром. устаткування, вугільні комбайни, металообробні варстати й ін. З країнами поза сов. блоком З. т. України мало розвинена. Однак донецький антрацит експортується до Франції, Італії, країн Бенелюксу, чавун — до Великобританії; до країн Близького Сходу вивозиться зерно, трактори, пром. устаткування, а ввозиться звідти бавовна, шовк, півд. овочі. Останнім часом пром. підприємства УССР стали виконувати замовлення з Індії.

Проте гол. вага З. т. УССР лежить у внутр. товарообороті ССРСР, насамперед з РСФСР. Поскілки на Україні, попри зріст обробної пром.-сти в післявоєнний час, і далі переважає ще пром.-сть видобувна чи первинної обробки сировини, УССР продовжує вивозити до Росії цю сировину й півфабрикати, а з Росії довозить готові вироби. З с.-г. продуктів і їх перетворів УССР вивозить до ін. частин ССРСР, гол. до РСФСР, цукор і зернові продукти; з сировини — вугілля, залізу й манганову руду; з півфабрикатів — метали та в меншій мірі продукти машинобудування. УССР привозить з сировини — нафту й дерево; з харчових продуктів насамперед рибу; найбільшу позицію в рос. імпорті становлять текстильні вироби, різні машини, металеві вироби широкого вжитку й ін. готові вироби. Така структура З. т. з Росією для України є невигідною і вже здавна ненормальною, поскілки укр. пром.-сть вже давно є на такому високому щаблі розвитку, коли, при дещо більшій розбудові машинобудів. пром.-сти, вона могла б сама переробити свою сировину. В наслідок децентралізації планування й управління підприємств і раднаргоспів в межах УССР почало дещо зростати, а штучна їх спеціалізація й обмін з Росією — зменшуватися.

Про баянс З. т. УССР з РСФСР і рештою ССРСР в грошовому обрахунку немає ніяких даних; однак, він може бути для України дефіцитним, тому що Україна імпортує перев. готові вироби, за які мусять платити більше, ніж дістає від Росії за свої товари, що є в більшості сировиною й півфабрикатами. Найбільш дефіцитною для УССР є торгівля хлі-

бом й ін. с.-г. продуктами, які заготовляються на Україні за низькими примусовими цінами (див. *Заготівлі сільсько-госп. продуктів*) 'союзними заготівельними орг-ціями, а продаються в Росії за кілька разів вищими. (Див. також *Торгівля, Мито, Транспорт, Ціни та ЕУ* I, стор. 1104—07).

В. Голубничий

Література. Величко Г. Політ. і торг. взаємини Руси й Візантії, ЗНТШ. Л. 1897; Грушевський М. Іст. України-Руси, I, II, VI. К.-Л. 1898—1907; Крип'якевич І. Матеріали до іст. торгівлі Львова, ЗНТШ LXV. Л. 1905; Jabłkowski A. Handel Ukrainy w XVI st., Pisma V. 1910; Джиджора І. Екон. політика рос. правительства. ЗНТШ, тт. ХСVIII, CI, CII, CV. Л. 1910—11; Укрвнешторг при Совнаркомі УСРСР. Сборник статей по вопросам внешней торговли и экономики 1917—22. X. 1922; Копорский А. Торговый баланс Украины в 1913 г. X. 1923; Кривченко Г. Внешняя торговля Украины в настоящее время и до войны. К. 1923; Статті І. Браславського, В. Введенського, М. Горна, М. Чернова, Я. Шамраєвського й ін. в ж. Хозяйство Украины (Господарство Украины). X. 1924—30; Слабченко М. Матеріали до екон.-соц. іст. України 19 ст., I—II. О. 1925—27; Оглоблин О. Транзитний торг України в першій пол. 19 ст. К. 1927; Тищенко М. Нариси іст. торгівлі Лівобережної України з Кримом в 18 ст., Іст.-Геогр. 36. II. К. 1928; Дубровський В. До питання про міжнар. торгівлю України в першій пол. 18 ст. ЗІСВ УАН, XXVII. К. 1931; Оляничин Д. До іст. торгівлі Руси-України з Вальтикою... Записки ЧСВВ, VI, 1—2. Жовква 1932; Коберський К. Україна в світовому госп.-ві. Прага 1933; Внешняя торговля СССР за первую пятилетку. Статистический обзор. М. 1933; Кубішович В. Географія українських й сумежних земель. Кр.-Л. 1943; Holubnychy V. The Industrial Output of the Ukraine 1913—1956. Мюнхен 1957.

Зограф Олександр (1889—1942), археолог, дослідник античних монет, гол. в півд. Україні, «Античные моменты» (1941).

Зоз Іван (*1903), фльорист-систематик та ботаніко-географ, доц. високих шкіл у Харкові; вивчав фльору України, м. ін. боліт і плавань; бл. 30 друкованих праць.

Зозулинці (*Orchis* L.), багаторічні бульбисті рослини з родини зозулинцеватих. На Україні бл. 15 видів, ростуть здебільша в лісах (на луках, де переважають вогкуваті ґрунти). Багато з них декоративні, деякі лікувальні (*O. morio*, *O. piramidalis*, *O. mascula*, *O. militaris*), їстівні (*O. latifolia* L.).

Зозуля (*Cuculus canorus* L.), перелітний птах, поширений по лісах всієї України, довж. бл. 35 см, вага бл. 100 гр; корисна, бо годується комахами та їхньою гусінню.

Зозуля Яків (*1893), правник, публіцист, діяч УПСР, чл. Укр. Центр. Ради, адвокат на Закарпатті, чл. правничої комісії при карпато-укр. уряді 1938—39; з 1943 проф. Укр. Техн.-Госп. Ін-ту, а з 1954 Укр. Техн. Ін-ту в Нью-Йорку. Праці про фінанси України та публіцистичні статті.

Золота Балка, с. Ново-Воронцовського р-ну, Херсонської обл. Тут було досліджуване поселення з часу бл. народження Хр. (М. Вязьмітіна, 1951—55). Один з важливих виробничих і торг. центрів на нижньому Подніпров'ї. Виявлено залишки виробництва заліза, кам'яних житлових споруд і будівель, що були частинно складами для товарів; докази торг. зв'язків з Ольвією та Кримом.

Золота Бистриця, див. *Бистриця Золота і Бистриця*.

Золота грамота, нар. назва легендарної грамоти, виданої нібито Катериною II на підтримку селян під час гайдамацького повстання 1768 на Правобережній Україні і зверненої проти поляків і жидів.

«Золота Грамота до Селянського Народу», відозва поль. повстанського уряду 1863, укр. і поль. мовами, до селян Правобережної України із закликом підтримати поль. повстання. Ін. подібний документ, опублікований тільки укр. мовою, називався «Грамота Сельському Народу».

«Золота Легенда», зб. житій та легенд, складена бл. 1270 р. (не пізніше 1288) Яковом де Воражін (de Voragine). Матеріал зібрано некритично. Популярна на Заході, на Україні відома в 17—18 вв., частково вплинула на укр. агіографічну літературу тих часів.

Золота Липа, ліва подільська притока Дністра, 125 км довж., сточище —

Золота Липа

1310 км²; 1915—16 на лінії З. Л. важкі бої між рос. і нім. та австро-угор. арміями і УСС; в червні-липні 1919 укр.-поль. бої.

Золота могила (Алтин-оба), величезна могила б. Керчі в Криму; 21 м заввишки, з кам'яним облицюванням ззовні та трьома поховальними коморами з круглим уступчастим склепінням і коридором. З. м. — величава будів. споруда доби розквіту Боспорського царства бл. 4 в. до Хр. В ній було поховання місц. вельможі, пограбоване ще в старовину. Донині зберігається лише частина кам'яної обкладки могильного насипу.

Золота могила (також Золотий курган), могила бронзової доби б. Симферополя, на насипу якої було пізніше поховання скитського воїна з багатим виводом: золота нашийна гривня й гудзики, рештки панциря із залізних лусок, залізний меч, бронзові наконечники стріл, бронзові бляхи із зображенням орлів, грифонів та левиці. Поховання належить до 5 в. до Хр.

Золота Орда, частина монгольсько-тат. імперії в 13—15 вв. над Волгою із столицею Сарай, збудованою Батисем, до складу якої входили також залежні руські князівства на окремих правах. З. О. занепала в 1480 р., на її місці утворилися царства Казанське й Астраханське. Від З. О. відірвалася Орда Кримська, що грала в 16 і 17 вв. велику роль в іст. України (див. також *Татари*).

Золотаренки, коз. рід з Корсуня, згодом переселилися до Ніжена. Найбільш відомі З.: брати Василь (див.) і Іван (див.); їх сестра Ганна (в чернецтві Анастасія), третя дружина (з 1651) Б. Хмельницького; Остап З. (Васютенко), син Василя, кошовий отаман Запоріжжя (1667), полк. ніженський (1669—70).

Золотаренко Василь, ніженський полк. (1655—56, 1659—63), грав видатну роль в повстанні проти гетьмана Виговського (1659). Чекаючи на прихід кн. Трубецького до Ніжена, З. разом з Сомком утримував Лівобережжя під Москвою. Бажаючи стати гетьманом, З. заздрив наказному гетьманові Сомкові і посилав на нього доноси цареві. Але новий гетьман Брюховецький наказав після Чорної Ради 1663 стратити З.

Золотаренко Євген (* 1891), драматичний актор і режисер. Працював у театрі ім. Заньковецької (1922—26). Тспер у Полтавському обл. муз.-драматичному театрі ім. М. Гоголя. Краці ролі: Шельменко, Возний («Наталка-Полтавка»), Лейба («Гайдамаки»), Бен-Акиба («Уріель Акоста») та ін.

Золотаренко Іван, брат Василя, ніженський полк. (1653—56), наказний гетьман; 1654 був висланий на чолі 20-тисячного коз. корпусу під Смоленськ, куди прийшло моск. військо під проводом царя Олексія Михайловича. Більша частина Литви опинилася в руках росіян, а З. зайняв півд. Білорусь, організувавши в ній коз. лад. З цього приводу виник у З. конфлікт з Москвою, яка також мала претенсії на цю країну. З. був убитий при облозі Старого Бихова.

Золотарьов Василь (* 1873), композитор рос. походження, проф. Одеської Консерваторії (1924—26), Муз. Драм. Ін-ту в Києві (1926—30); частина творів зв'язана з укр. тематикою: опера «Хвесько Андигер» на лібретто М. Рильського,

«Шевченківська сюїта» для хору й оркестри, твори для фортепіано, дитячі п'єси, увертюра на укр. теми.

Золотарьов Олександр (* 1880), жид. діяч на Україні з партії «Бунду», чл. Укр. Центр. Ради, на поч. 1918 держ. контролер; згодом перейшов до КП(б)У; в 1930-их рр. репресований.

Золоте (V—19), м. Попаснянського р-ну Луганської обл.; кам'яновугільна пром-сть.

Золотий Потік (V—6), кол. м-ко, на півд.-зах. Поділлі, нині с., р. ц. Тернопільської обл.; руїни замка з 18 в.

Золоті Ворота, гол. брама, збудована Ярославом Мудрим 1037 з цегли і каменю в міськ. укріпленнях Києва на півд. зах. міста. Бувала складалася з двох ярусів: башти з проїзними ворітьми (проїзний проїзд мав 7,5 м шир.) і невеликої Благовіщенської церкви, що стояла на воротах; ворота були покриті позолоченою бляхою, звідки, мабуть, і назва; З. В. зруйновані татарами 1240.

Під час будівництва рос. фортифікаційних споруд в сер. 18 в. З. В. були засипані землею. Руїни, відкриті 1832, збереглися донині; цінна пам'ятка давньоукр. архітектури. На зразок кий. З. В. збудував подібні ворота 1164 А. Боголюбський у Володимирі над Клязьмою.

Золотник, давня одиниця ваги за княжих часів (10 в.), що відповідає 4,3 гр. Див. також *Міри*.

Золотники (IV—6), с. над р. Стрипою на Зах. Поділлі; р. ц. Тернопільської обл. **Золотництво**, див. *Ювеліrstво*.

Золотницький Василь (* 1741 — дата смерті невідома), укр. богословсько-філос. письм. Вчився в Київ. Академії та Моск. Ун-ті; працював як перекладач (м. ін. Сенеки); представник укр. шляхти в Комісії Катерини II (1767), пізніше старшина пікінерського війська на Україні. Крім перекладів, написав кілька компілятивних трактатів з етики, про безсмертя душі та природне право.

Золотницький Ілля (1870—1930), суддя, родом з Полтавщини; з 1918 гол. Вищого Військ. Суду в ранзі полк., пізніше керуючий Гол. Управлінням Місць Замкнення і 1920 товариш мін. юстиції; на еміграції у Варшаві — гром. діяч.

Золотов Григорій, маляр і графік 1920-их рр., викладач друкарської школи В. Кульженка в Києві; ікони, книж-

Золоті Ворота в Києві (спроба реконструкції)

кова графіка, рисунки до укр. грошей (10 і 1 000 карб.).

Золотоверхий Михайлівський монастир у Києві, див. *Михайлівський Золотоверхий монастир*.

Золотомушка жовточуба (*Regulus regulus* L.), маленький птах (довж. тіла до 10 см, вага до 6 гр) з ряду горобиних, поширений гол. в лісостепу України. Зрідка зустрічається З. червоночуба (*Regulus ignicapillus* Temm.).

Золотоноша (IV—13), м. на Придніпровській низовині, р. ц. Черкаської обл., 13 000 меш. (1933 р.; 1860 — 7 200, 1897 — 8 700); мех. зав., харчова пром-сть, обробка конопель, м'яти, с.-г. технікум. З. вперше згадується 1570 р.; за поль.-лит. часів належала кн. Вишневецьким, які збудували в З. замок; за Гетьманщини сотенне м-ко Переяславського полку; пізніше пов. м. Полтавської губ. хліборобсько-ремісничо-торг. значення.

Золотоношка, ліва притока сер. Дніпра, довж. — 90 км, сточище — 1 260 км².

Золототисячник, центурія, жарка (*Erythraea centaurium* L. Pers. = *Centaurium umbellatum* Gilib.), дворічна рослина з родини тирличуватих з рожевими квітками, росте на лісових луках і в рідких чагарниках. Важлива лікувальна рослина, що має глюкозиди, еритаурин й еритроцентаурин, алькалоїд еритроцин й ін. В медицині вживають при шлункових захворюваннях для збільшення апетиту й поліпшення травлення; раніше використовували на ліки проти малярії.

Золотча, урочище на лівому березі Дніпра проти Києва. Місце наради укр. князів 1101 р., де обговорювали гол. справу спільного походження половців.

Золочів (IV—5), м. обл. підпорядкування на верхів'ях р. Бугу, на місці виходу на Подільську височину; р. ц. Львівської обл., до другої світової війни пов. м., 11 000 меш. (1956); осередок буровугільного р-ну, розвинена харч. пром-сть. З. відомий з 15 в. як оборонне м.; замок з поч. 16 в., церква св. Миколая з кін. 16 в. і парохіяльна церква з поч. 17 в. З. був відомий з другої пол. 16 в. ярмарками.

Золочів (III—16), с. м. т. на півд. Слобожанщині над р. Уди, р. ц. Харківської обл.; цукрова і спиртова пром-сть, цегельня. З. заснований 1677 козаками з Правобережжя.

Золочівська (4) бригада УГА, постала з групи «Схід», вславилася боями під Підгайчиками (б. Теревовлі), Поморянами, Гологороми, Білобожницею, під Прокуровом, Старокостянтиновом і Шепетівкою; восени 1919 перейшла на фронт проти Денікіна, весною 1920 повернулася на поль. фронт. Командири: полк. С.

Чмелик, майор К. Лясковський, сотн. С. Шухевич і Б. Шашкевич, начальник штабу сотн. О. Демчук.

«Золочівське Слово», інформаційна газ., виходила двічі на тиждень в Золочеві 1918—19; ред. М. Голубець.

Зоогеографія, див. *Зоологія і Тваринництво*.

Зоологічні сади, з. парки, зоопарки, сади, в яких тримають диких, рідше домашніх тварин для ознайомлення широких кіл населення з тваринним світом та для н.-д. цілей; звичайно це також місце відпочинку. На Україні існують (крім зоопарку в заповіднику *Асканія Нова*) великі З. с.: в Києві (з 1908 р., найбільший З. с. України з багатим рельєфом) і в Харкові (з 1896), менші в Миколаєві (з 1901), Одесі (з 1936), Дніпропетровському та наймолодший у Львові. В Севастополі й Одесі є морські акваріуми.

Зоологія, система наук, які вивчають тваринний світ з різних поглядів: морфологія вивчає будову тварин (макроскопову — описова анатомія, мікроскопову — гістологія, будову клітин — цитологія); систематика описує і класифікує тварин у певні природні систематичні категорії; палеонтологія — досліджує вимерлі тварини. Життєві функції організмів тварин та життєві прояви організму вивчає фізіологія, розмноження та зародковий і післязародковий розвиток організму — ембріологія й розвиткова механіка, спадковість — генетика. Тварину як частину цілості природи розглядає екологія (взаємовідносини тварин з оточенням), зоогеографія (закономірності поширення тварин на земній кулі), філогенія й еволюція (історія, розвиток життя, походження й розвиток тварин). Великий зв'язок тварин з життям і діяльністю людини витворили окремі дисципліни ужиткової (прикладної) З. (лісову, с.-г., рибальську, мисливську, техн., медичну). Межові проблеми філософії й психології розглядають теоретична З. і психологія тварин. Окремі тваринні групи досліджують: протозоологія (найпростіші одноклітинні організми), гельмінтологія (черви), малакозоологія (м'якуни), ентомологія (комахи), іхтіологія (риби), орнітологія (птахи) і т. д.

Перші описи природи України античними географами, а в часи раннього середньовіччя візант. й араб. подорожниками (див. *Географія*) дають багато матеріалу про тварин України. Літописи княжої доби згадують численних диких тварин, що складали тодішню фауну (тур, зубр, лось, олень, сарна, ведір, ведмідь, рись, лис, бобер, горностай, видра, лебідь, журавель, тетерук, рябчик, перепілка й ін.), звичайно, об-

екти мисливства. Зоол. відомості тоді черпали з «Фізіолога», «Шестоднева», «Толкової Палей» чи з Арістотеля й ін. Малонки деяких тварин знаходимо на стінах Софійського собору, а раніше на викопаних вазах чи ін. посуді. Багато згадок про тваринний світ України зустрічаємо в ітинерах чи мемуарах різних зах.-евр. подорожників з 13 по 18 в. (див. *Географія*). Цінними для 18 в. є праці Г. Жончинського, Г. Юнкера, Ф. Германа, Б. Гакета (про Карпати) й ін. з багатим природознавчим матеріалом для Зах. України. Під впливом «фізіократів» помітний (у 18 в.) у Київ. Могилянській Академії деякий розвиток природознавчих наук; вихованцями Могилянської Академії були природознавці: Антін Прокопович-Антонський (1762—1848), пасічник Петро Прокопович (1775—1850), М. Тереховський, проф. Петербурзького Ун-ту та ін.

В кін. 18 в. почалися систематичні дослідження природи України, які провадилися з доручення влади, насамперед експедиції Рос. Академії Наук. Праці цього періоду стояли під впливом К. Ліннея і мали здебільша фавністичний характер та намагалися подати перелік фавни досліджуваних земель. Праці акад. С. Гмеліна, І. Гюльденштедта та П. Палласа дають багато цінного матеріалу про тварин України, зокрема степ. Криму й Кавказу. Зах. частини вивчали в перш. пол. 19 в. проф. Крем'янецького ліцею А. Анджейовський і В. Бессер, пізніше проф. Київського Ун-ту, Ф. Бауер, К. Ейхвальд, А. Бегр, А. Демідов, Й. Блязінс, Г. Бельке й ін.

Всебічний наук. підхід до різномірних зоол. проблем — на зах. зразок — виробився із створенням ун-тів на Україні. Спершу помітний фавністичний підхід згодом поступився місцем ін. новішим напрямам. У Київському Ун-ті в дослідженні фавни України багато зробив К. Кесслер (1815—81) — праці про птахів Київщини, амфібій, рептилій, риб. З катедри Київ Ун-ту вийшли світового значення праці ембріолога і фізіолога О. Ковалевського (1840—1901), згодом проф. Одеського й Петербурзького ун-тів, ініціатора заснування морської гідробіол. станції у Севастополі 1871 (праці про розвиток ланцетника, акул, черви, яєць *Стернаспіс* й ін.), в Києві працювали в ділянці ембріології К. Румшевич (ембріологія розвитку ока) і М. Бобрецький (ембріологія безхребетних; видав перший повний університетський курс З.), в ділянці анатомії — В. Бець, гістології — Л. Артемівський (гістологія кістного мозку), фізіології — О. Вальтер (експериментальне вивчення симпатичних нервів, регулюючих кровообіг); над нижчи-

ми морськими тваринами працював А. Коротнів, що організував (1863) у Вільфранш (Франція) біол. станцію Київ. Ун-ту; над найпростішими — С. Кушакевич та ін. В Харківському Ун-ті І. Криницький досліджував павуків, птахів й ін. тварин України, О. Чернай — фавну Харківщини й півд.-сх. України; з його школи вийшли гістолог-ембріолог О. Масловський, славнозвісний І. Мечников, що працював в Одесі, а пізніше в Парижі, диптеролог В. Ярошевський, гістолог В. Райнгардт, паразитолог П. Степанів та ін. В Харкові працювали також фізіологи В. Данилевський, М. Білецький, І. Калиниченко, О. Никольський (1858—1940), що вивчав риби, амфібії та рептилії України і Росії; П. Сушкін залишив низку праць з орнітології та зоогеографії, Н. Сомов про птахів Харківщини, Т. Тимофіїв про немертини Севастопільської затоки. Одеський Ун-т присвятив багато уваги дослідкам Чорного м. й лиманів (див. *Чорне м.*), при чому гол. роллю відіграла його морська біол. станція; О. Нордман залишив цінні спостереження над фавною Чорного м., В. Шманкевич — з експериментальної З.; розвиток риб, сальп досліджував ембріолог В. Заленський (відкрив фолікулярне пупкування); ссавців степ. зони і Криму та риб досліджував О. Браунер (1857—1941), орнітофавну — Б. Вальх, І. Подушкін, Г. Боровіков й ін.

Окрему ролу в розвитку З. на Україні відіграли природознавчі т-ва, засновані в 1869—70 рр. при ун-тах, що в своїх працях присвячували багато місця вивченню фавни України; м. ін. Київ. Т-во спричинилося до заснування Дніпровської біол. станції (1909), Харківське Т-во заснувало гідробіол. станцію на Дінці (1912), а Одеське Т-во досліджувало фавну Чорного м. й лиманів.

На Зах. Укр. Землях зоол. досліді зосереджувалися б. Львівського Ун-ту, в другій пол. 19 в. також у Природничому Музеї графа В. Дідушицького у Львові та в Т-ві Природників ім. Коперніка; з кін. 19 в. укр. дослідники гуртувалися в Математично-Природописно-Лікарській Секції НТШ у Львові, згодом також в його фізіографічній Комісії й Природничому Музеї. Серед перших дослідників переважав фавністичний напрям; фавну хребетних Галичини й Буковини досліджував А. Завадський (1798—1868), риби — проф. Львівського Ун-ту Р. Кнер, але вже їхні продовжувачі звертали увагу на ін. ділянки З. Ш. Сирський (1829—82) досліджував органи розмноження вугра («орган Сирського»), в 1900-их рр. Б. Дибовський дав морфологічні й анатомічні праці, Й. Нусбаум-Гілярович (1859—1917) досліджував гісто-

логічну будову тварин; у 1920—40-их рр. Я. Гіршлер працював в цитології та ембріології (також К. Сембрат, Я. Поллошинський, М. Монне та ін.). Фавністичну роботу продовжували М. Новицький (1824—90), ентомолог і іхтіолог, організатор річкового госп-ва Галичини, а в 1920—40-их рр. ентомологи М. Ломницький, Г. Кінель, Р. Кунце, Я. Носкевич й ін. Першими укр. дослідниками були І. Верхратський, що багато зробив для укр. зоол. термінології, І. Яхно, І. Раківський; у 1920—30-их рр. їх число значно збільшилося; анатоми В. Бригідер і О. Тисовський, ентомолог — В. Лазорко, іхтіолог і цитолог Е. Жарський, В. Романишин та ін.

1920—30-і рр. Буйний розвиток З., як і ін. природничих наук (див. Біологія, Ботаніка) починається із заснуванням Укр. Академії Наук (1918—19), яка стала осередком зоол. дослідів. Вони згущуються в таких закладах, як Зоол. Секція II Відділу УАН (керівник М. Шарлемань), Біол. Ін-т (І. Шмальгаузен), катедра експериментальної З., Дніпровська Біол. Станція (Д. Белінг) і насамперед Зоол. Музей (спочатку Зоол. Кабінет), заснований 1919 р. за ініціативою М. Кащенко На базі цих закладів створено 1930 Ін-т Зоології і Біології, який 1938 перейменовано на Ін-т З., під кін. 1940 р. виділено з нього Ін-т Ентомології. Зоол. робота розгорнулася також при катедрах З. високих ішкіл, в С.-Г. Наук. Комітеті України (1919—27), в Наук. при УАН Т-вах в ряді міст України, краєзнавчих т-вах, численних біол. станціях, музеях, зоол. садах і заповідниках. УАН видавала «Зоол. Журнал України» (1921—23), перейменований згодом на «Укр. Зоол. Журнал», «Збірник праць Біол. Ін-ту ім. Хв. Омеляченка» (з 1926), «Збірник праць Зоол. Музею» (з 1926), «Збірник праць Дніпровської Біол. Станції» (з 1926) й ін.

В 1920-их рр. і пізніше працювали на Центр. і Сх. Укр. Землях в ділянці зоол. науки фізіологи: Н. Бордзиловська, М. Зелінська, К. Кжишковський, С. Радзимовська, В. Правдич-Немінський, О. Сковорода-Зачинаєв й ін.; цитологи В. Алексенко, М. Білоусів, С. Веліш, С. Шахів; генетики: Т. Добжанський (до 1924 р. на Україні, з 1927 р. в ЗДА), М. Ветухів, Г. Карпеченко (засланий); в Саратові й Москві, а з 1931 у Києві працював визначний укр. патофізіолог, з 1931 р. през. АН УРСР О. Богомолець. З порівняльної анатомії хребетних, експериментальної ембріології, механіки розвитку, феногенетики працював І. Шмальгаузен, а побіч нього Д. Третяков, В. Балинський, М. Воскобойников й ін. Багато уваги присвячено дослідом наземної та водної

фавни України. Так, найпростіших досліджували С. Кушакевич, С. Крашенінников, зоопланктон — Г. Вережакін, Ю. Марковський («Фавна безхребетних низинних рік України»), В. Ролл, Г. Мельників; губки околиць Києва й Богу М. Гримайлівська; двокрилих С. Парамонов; мух І. Білановський, полутвердокрильців В. Грос-Гайм, А. Кириченко; лускокрилих В. Совинський, Ю. Клеопов, В. Храчевич, Л. Шелюшко; жуків — Д. Зайців, М. Таран, Г. Петрушевський, Є. Савченко; одонати-бабки — Г. Артоболовський; прямокрилих — С. Медведєв; мурашок — В. Караваєв; черви — О. Макаров, м'якунів — С. Паночіні, В. Ліндгелм. В іхтіології працювали Д. Белінг, М. Овчинник, Ю. Сластененко, Ф. Великочатко, П. Балобай, Ф. Овсянников, К. Татарко, О. Ісаченко, І. Сироватський й ін. Амфібії й рептилії досліджували Ф. Сухов, Б. Волянський й ін.; птахів — М. Шарлемань (визначник птахів України), О. Кістяківський (птахи Києва), В. Герхнер, М. Бурчак-Абрамович, Л. Портенко (птахи Поділля), М. Щербина (Волинь), М. Гавриленко, В. Артоболовський (сх. частина України); ссавців — В. Храчевич (Поділля), І. Тарнани, В. Аверін, О. Мигулін, І. Барабаш-Нікіфоров, Я. Зубко, Б. Більський, І. Підолічка й ін.

Багато зроблено для упорядкування зоол. термінології. Ще в 1918 р. Укр. Наук. Т-во в Києві видало «Словник укр. ентомологічної номенклатури» (І. Щоголів). В 1920-их рр. ряд термінологічних словників видав Природознавчий Відділ Ін-ту Укр. Наук. Мови: анатомічна і зоол. термінологія міститься в словниках «Nomina Anatomica Ucrainica» (Ф. Цешківський, О. Черняхівський, 1925), «Словник природничої термінології» Х. Полонського (1928), «Словник біол. термінології» С. Паночіні (1931) і насамперед «Словник зоол. номенклатури» (1927—28, п'ять випусків), що його опрацювали С. Паночіні, К. Татарко, М. Шарлемань, І. Щоголів.

Найновіші рр. Всебічний розвиток З. на Україні припинив на деякий час терор 1930-их рр. Проведено реорганізацію ВУАН і зоол. установ, які підпорядковано Всесоюзній Академії Наук чи окремим мін-вам у Москві та пов'язано тісніше з високими школами; Біол. Ін-т ім. Хв. Омеляченка з'єднано з Зоол. музеєм і створено Н.-Д. Зоолого-Біол. Ін-т (з 1938 знову Ін-т З.), якому підлягали філії в Одесі, Харкові (пізніше перетворені на ін-ти). Багато видатних зоологів заслано; ліквідовано низку зоол. журн., обмежено видання, заведено русифікацію наук. термінології. Наук. праця була поставлена під контроль влади

і спрямована на практичні потреби с.-г. виробництва, пром-сти, медицини, ветеринарії тощо. Звернено більше уваги на опрацювання проблем еволюції, фактору онтогенезу (їх розробляє кафедра експериментальної біології та дарвінізму Київ. Ун-ту) чи різних спекулятивних проблем. Попри деяке полегшення в 1940—50-их рр. і поживавлення вид. діяльності (все ж таки дотепер немає зоол. журн.), попередній курс тримається далі.

Багато уваги приділяється прикладній З.; низка ентомологів досліджує шкідників різних с.-г. і ліс. культур; матеріяли з цієї ділянки, зібрані на Україні, опублікували А. Знаменський, Г. Бей-Вієнко, В. Щоголів («Насекомые, вредящие полевым культурам», 1934); досліди над шкідниками бобових культур підсумував О. Петруха («Шкідники бобових рослин та заходи боротьби з ними», 1949); зоол. праці про шкідників цукрового буряка (М. Улашкевича, О. Житкевича, В. Бельського й ін.) зібрав опісля Є. Зверозомб-Зубовський в монографії «Вредители сахарной свеклы» (1956). Шкідників ліс. госп-ва досліджують Ін-т Ліс. Госп-ва (Харків) з ліс. дослідними станціями в Дарниці, Чугуєві, Тростянці й ін., Ін-т З. та Ін-т Ентомології і Фітопатології АН (Д. Руднев й ін.). Біологію шкідників плодових і ягідних культур вивчає організований в 1930 р. Укр. Н.-Д. Ін-т Плодівництва (Київ, Китаєве).

Проблеми паразитології вивчають паразитологічні відділи при Ін-ті З. АН, Одеський Біол. Ін-т, кафедри паразитології при Харківському й Київському ветеринарних ін-тах й ін. (праці О. Станкова, Н. Щупака, М. Пивинського та ін.). Ці ін-ти чи кафедри ун-тів присвячують свою увагу боротьбі з малярійним комаром, вивченню кровососних комарів (О. Прендель в Одесі, Р. Рейнгард у Дніпропетровському й ін.), москітів, паразитофавни диких хребетних тварин, риб (О. Маркевич) й ін.

В ділянці морфології та порівняльної анатомії працюють м. ін. — М. Воскобойніков, В. Касьяненко, В. Домбровський, К. Татарко, П. Балабай і ін.; в ділянці гістології — О. Леонтович, Д. Третьякова, Є. Маловічко, В. Рубашкін і ін. Регенерацію у тварин досліджують Е. Уманський, М. Савчук, Г. Машталер, Н. Шевченко й ін. В систематико-фавністичних дослідженнях усіх типів тварин звертається увага на їхню біологію чи екологію, при чому останній присвячено багато уваги з огляду на її зв'язок з актуальними с.-г. проблемами (розмноження шкідників, підвищення продуктивності тваринництва, акліматизація тварин тощо). Екологічні проблеми опрацьовують гол. Ін-т З. і Ін-т Екології АН, Ін-т Біо-

логії Харківського Ун-ту й ін. В ділянці зоогеографії працюють М. Шарлемань («Зоогеографія УСРР», 1936), О. Мігулін, В. Жадін, О. Кістяківський та ін.; гідробіологічні дослідження ведуть Ін-т Гідробіології АН УРСР, Укр. Н.-Д. Ін-т Озерно-річкового та Ставкового Рибного Госп-ва (Київ), Ін-т Гідробіології Дніпропетровського Ун-ту, Озівсько-Чорноморський Н.-Д. Ін-т Морського Рибного Госп-ва і Океанографії в Керчі, Одеська і Севастопільська біологічні станції й ін. На базі донині зібраних фавністичних матеріялів Ін-т З. АН приступив до вид. праці «Фавна України» (ред. колегія: І. Білановський, В. Касьяненко, О. Маркевич, І. Підплічко), розрахованої на 40 тт. (задум такого вид. сягає 20-их рр.).

Після окупації Зах. Укр. Земель розгорнуто фавністичні дослідження в Чернівецькому, Ужгородському та Львівському ун-тах, а також на зоол. кафедрах пед. ін-тів та в деяких н.-д. установах. Праці в цій ділянці охоплюють іхтіофавну (О. Маркевич), орнітофавну — І. Андреев, О. Кістяківський, М. Кучеренко, І. Страутман («Птицы советских Карпат», 1954), ссавців — В. Абеленцев, І. Сокура, К. Татаринов («Звірі зах. обл. України», 1956) й ін.

Укр. зоологи, що опинилися в 1920-их рр. на еміграції, вели наук. роботу по різних чужинецьких чи укр. (насамперед, Укр. Госп. Академія в Подєбрадах, згодом Укр. Техн.- Госп. Ін-т) установах; після 1945 р. їхнє ч. значно збільшилося. З них слід згадати: генетиків Т. Добжанського і М. Ветухова; іхтіологів Ф. Великохатка, Е. Жарського, Ю. Русова, О. Сластененка; ентомологів О. Грановського, С. Парамонова, Д. Зайцева, В. Лазорка; протистолога С. Крашеніннікова й ін.

Література: Каталог видань ВУАН. К. 1928; Белінг Д., Татарко І. Бібліографія праць по рибам. К. 1932; Шарлемань М. Зоогеографія УСРР. К. 1936; Волчанецкий Н. и другие. Очерк по истории биологии в Харьковском университете. Х. 1955; Маркевич О. Зоол. дослідження на Україні за роки радянської влади. Розвиток науки в УРСР за 40 років. К. 1957; Полонська-Василенко Н. Укр. Академія Наук, т. I—II. Мюнхен 1955—58; Жарський Е. Розвиток досліджень фавни хребетних Зах. України. Нью-Йорк 1958.

Е. Жарський

Зоотехніка, зоотехнія, наука про тваринництво, вивчає розведення, догляд, утримування с.-г. тварин, поліпшення наявних порід і створення нових з метою підвищення їх продуктивності; поділяється на заг. З. і спеціальну, яка вивчає поодинокі види с.-г. тварин (велику рогату худобу, конярство, свинарство, вівчарство, козівництво й ін.).

Зоотехн. заходи існують від часу племінництва людиною домашніх тварин. На Україні вже за княжих часів була високо розвинена техніка конярства, бо

коні відігравали важливу роль в захисті країни; за козащини славними були стаїні Кочубея. В першій пол. 18 в. для розвитку вівчарства, зокрема тонкорунного, спроваджено було з-за кордону до-свідчених вівцеводів, організовано перші племенні вівчарні і розроблено зоотехн. норми для утримування овець. Сучасна З. зформувалася в 60—70 рр. 19 в., при чому в дискусії над проблемою поліпшення тваринництва виявилось два по-гляди: один — схрещувати місц. породи з вже відомими зах.-евр., другий — за-стосовувати методу поліпшення умов утримування й експлуатації місц. рас. До 1917 р. наук. праця зупинувалася при високих школах — Харківському Вете-ринарному Ін-ті (М. Іванов), Київському (М. Червинський) і Львівському (в Дуб-лянах) Політехн. Ін-тах; з конярства — в Дубрівському кінному зав. (на Полтав-щині); в заповіднику Асканія-Нова.

До революції 1917 р. З. на Україні не мала певних орг. форм і була справою місц. самоврядування (земства) або приватних аматорів; на Зах. Україні багато уваги З. присвячував «Сіль. Господар». Щойно за укр. державности був ство-рений відповідний Департамент Тварин-ництва при Мін-ві Сіль. Госп-ва. З 1919 р. створено спеціальний відділ тварин-ництва при Сіль.-Госп. Наук. Комітеті України, якому підлягали всі наук. і практичні зоотехн. станції.

Після занепаду З. в перші роки колек-тивізації вона піднеслася в другій пол. 1930-их рр., а ще більше після другої світової війни. Всі заходи щодо З. ма-ють на меті підвищувати в швидкому темпі тваринництво і збільшити м'ясну та молочну продукцію у зв'язку з на-ставленням усього сіль.-госп.-ва УРСР на тваринницький напрям.

Нині наук. працю з питань З. об'єднує відділ тваринництва Укр. Академії С.-Г. Наук, а орг. і осв. діяльною керує Гол. Управління Тваринництва при Мін-ві Сіль. Госп-ва УРСР, яке має свої відді-ли по обл. і р-нах. Гол. Управління Тва-ринництва керує всією племенною ро-ботою, організовує виставки тварин і ве-де племенні книги для кожної раси тва-рин. Виробничими одиницями З. є держ. племенні розплідники, держ. племенні госп-ва, племенні ферми, держ. кінські зав., що в них працюють зоотехніки-фахівці. Зоотехн. робота координується спеціальним законодавством, пов'язаним з ветеринарними законами.

Наук. досліді з обсягу З. веде 6 укр. н.-д. ін-тів (Укр. Н.-Д. Ін-т Тваринниц-тва степових р-нів, Н.-Д. Ін-т Лісостепу і Полісся УРСР й ін.) та численні менші заклади; в Асканії-Новій діє Всесоюзний Н.-Д. Ін-т гібридизації й акліматизації тварин ім. акад. М. Іванова. Ці наук.

установи розробили плян племенного по-ліпшення тваринництва, удосконалення раніше виведених порід і виведення но-вих, пристосованих до різних природних р-нів України. М. ін. поліпшено якість асканійських тонкорунних овець, виве-дених М. Івановим, виведено породи гір-ських мериносів (М. Іванов), чорнорьбих свиней м'ясожирних (Л. Гребін) і жир-них миргородських; застосовуються за-соби поліпшення місц. великої рогатої худоби — червоної степової й сірої укр. (О. Мокеєв, П. Пшеничний, О. Яценко); методом схрещення виведено м'ясожирну зебовидну і лебединську породу. Розроб-лено методу штучного запліднення с.-г. тварин (І. Смірнов, Т. Козенко, О. Ко-ротков й ін.) з широким її застосуван-ням у практиці (Україна посідає одне з перших місць у світі). З ін. діянок укр. З. треба згадати розробку питань між-видової гібридизації й акліматизації тва-рин (М. Іванов й ін.), їхньої фізіології та біохемії (С. Гжицький, В. Нікітин, Т. Горб, І. Лисенко та ін.), раціональної го-дівлі й утримування, заготівлі й збері-гання кормів (П. Каленич, «Корми УРСР»). Підсумки праць про тваринниц-тво подав І. Романенко («Розвиток про-дуктивного тваринництва в УРСР»).

Зоотехнічна освіта ведеться Харків-ським Зоотехн. Ін-том (в Дергачах) і зо-отехн. фак. при Дніпропетровському, Херсонському і Білоцерківському с.-г. ін-тах та при Львівському Ветеринарно-му Ін-ті. Сер. і нижча освіта — спеці-альними зоотехн. відділами при с.-г. тех-нікумах і масовими короткотерміновими курсами; велике значення мають також заочні курси і масова фахова література (напр., «Довідник зоотехніка», 1959). Див. також Тваринництво, Ветеринарія; там же й література. *І. Розгін*

Зореслав, псевд. Сабола Степана Се-вастіяна (*1909), свящ.-василіянин, поет, родом з Пряшева; в зб. «Зі серцем в ру-ках» (1933) та «Сонце й блакить» (1936) переважає патріотична й рел. лірика та імпресіоністичні описи природи. З 1950 в ЗДА — настоятель закарп. популярих св. Василя В., ред. рел. популярних вид.: «Католицтво і православ'я» й ін.

Зорицький Іван, чернігівський гравер на міді в пол. 18 в.; гравюра Богородиці в овалі (1758) й ін.

Зорка Самійло, «старий секретар» Б. Хмельницького, за твердженням С. Ве-личка; вів щоденник, який не зберігся. Уривки його відомі з численних цитат (іноді непевних щодо їх походження), наведених у літопису Величка. Останній подав м. ін. зворушливу промову Зорки на похороні Б. Хмельницького.

«Зоря», двотижневий часопис, «письмо-літ.-наук. для руських родин», з 1891

ілюстрований, виходив у Львові 1880—97, спочатку етимологічним, з 1891 фонетичним правописом; вид. О. Партицького (1880—84), з 1885 «З.» перейшла у власність НТШ і стала всеукр. репрезентативним органом, приєднавши співробітників і передплатників з усіх укр. земель; ред. — О. Партицький (1880—85), О. Калитовський (1886), Г. Цеглинський (1887—88), О. Борковський (1889), В. Лукіч-Левицький (1890—97). В «З.» друкувалися Б. Грінченко, М. Вороний, О. Кобилянська, Н. Кобринська, О. Кониський, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, О. Левицький, О. Пчілка, В. Самійленко, Л. Українка, І. Франко й ін.

Особливо цінні літ.-крит. статті М. Грушевського, В. Кошовського, А. Кримського, О. Огоновського, В. Щурата; іст. — К. Заклинського, О. Калитовського, І. Шараневича, І. Франка; статистично-екон. — С. Жука; етногр. — Д. Лепкого, Б. Познанського; життєписи, спомини, листування визначних людей. 1883—85 при «З.» виходила «Бібліотека З.» «З.» заступив «Літ.-Наук. Вісник».

«Зоря», т-во укр. ремісників, промисловців і торгівців у Львові, засноване в 1884 р.; продовжувало традицію кол. міщанських братств. «З.» мала філії в ін. містах Галичини, 1932 їх було 12, а чл. кільканадцять тис.; при «З.» існувала секція ремісничої молоді. З 1896 «З.» утримувала ремісничу бурсу. Основоположником і довголітнім гол. був львівський архітект В. Нагірний, згодом дир. друкарні «Діла» Ю. Сидорак. В 1939 р. «З.» припинила працю, а в 1941—44 рр. вела її в рамках УЦК як «Об'єднання праці укр. ремісників».

«Зоря», популярний місячник, вид. К. Трильовського 1902—05 в Коломиї.

«Зоря», ілюстрований тижневик, вид. І. Оппокова в Москві 1906 р.; містив твори красномовного письменства і практичний курс для вивчення укр. слова, редагований А. Кримським.

«Зоря», перша укр. двотижнева газ. в Бразилії, вид. т-ва «Просвіта» в Курітібі 1907—09 і неперіодично 1910; ред. С. Петрицький.

«Зоря», двотижневик, орган Підкарпатського Народнопросвітнього Союзу; виходив в 1921—31 рр. в Ужгороді за ред. К. Коханого-Гаральчука, пізніше П. Федора.

«Зоря», тижневик, орган нац.-дем. партії, виходив 1923—25 в Чернівцях, ред. Л. Когут.

«Зоря», літ.-мист. і політ.-громад. ілюстрований місячник у Дніпропетровському, орган філії ВУСПП, виходив 1925—37; 1935—37 п. н. «Штурм».

«Зоря», тижневик, згодом квартальник соц. напрямку, виходив в Сан-Павлю (Бразилія) 1937—40; ред. Н. Коршнівський.

«Зоря» — „Hajnal“, наук. журн. «Подкарпатського Общества Наук» в Ужгороді; виходив в 1942—44 за ред. І. Гарайди й І. Контратовича укр. і угор. мовами.

«Зоря Галицька», перша укр. тижнева газ., «письмо повременное для справ нар.-політ., церк., словесности і сіль. госп-ва гал.-руського і бук.-руського народа», провідний часопис українців Австро-Угорщини. «З. Г.» виходила у Львові нар. мовою (1848—51 і 1854—57) і язичем (1851—54). Спершу, як орган Гол. Руської Ради, «З. Г.», проголосивши гасла нац. окремішності і єдності українців, користувалася великою популярністю; в 1850—54 рр., видавана на кошти Ставропігійського Ін-ту, вона перейшла на москвофільські позиції й підупала; з кін. 1854 знову переходить в укр. руки, але з фінансових труднощів не втримується. «З. Г.» підтримувало гол. чином гр.-кат. духовенство. 1853—54 при «З. Г.» виходить додаток «Поученія Церковні»; з 1850 «З. Г.» багато уваги приділяла літературі. «З. Г.» редагували: А. Павенцький (1848—50), М. Коссак (1850), І. Гушалевиц (1850—53), Б. Дідицький (1853—54), С. Шехович (1854), П. Костецький (1855—56), М. Савчинський (1857); гол. співр.: Є. Згарський, о. М. Куземський, Й. Левицький, о. М. Малиновський, о. А. Могилянський, о. А. Петрушевич, о. Л. Трецаківський і ін.

Зотов Рафаїл (1848—93), рос. історик, автор праці «О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время» (1893).

Зошенко Михайло (1895—1958), рос. новеліст, родом українець з Одеси, сатирик, висміює обставини і людей післяреволюційної доби та сов. систему: «Рассказы Назара Ильича господина Синебрюхова», «Юмористические рассказы», «Тяжелые времена», «О чем пел соловей» й ін.; повісті й оп. З. засуджені офіц. критикою.

Зрошення, зрошення, іригація, штучне зволоження ґрунту для одержання високих і постійних урожаїв с.-г культур, там, де для їхнього розвитку надто мало атмосферних опадів. З. здійснюється за допомогою гідротехн. споруд і агро меліораційних заходів; через вели-

ку витрату праці й коштів на зрошених землях (З. з.) плекають гол. цінні с.-г. культури. З. є однією з галузей водного господарства і одним з видів водопостачання.

На Україні З. застосовують перев. в півд. її частині. До революції З. не відігравало великої ролі і його стосовано гол. в околицях великих міст півд. України; 1916 р. З. з. займали 6 000 га. Система З. поширилася в 1930-их рр., а ще більше після другої світової війни. З. з. займають в УРСР 1940 р. — 102 000 га, 1950 — 159 000, 1955 — 220 000 га (в усьому СРСР — 11 млн га).

До пол. 1950-их рр. З. відбувалося гол. чином за рахунок використання вод невеликих місц. річок і місц. стоку. З. з. УРСР становили 1955 ледве 0,5% всієї с.-г. площі, а 94,5% їх знаходилася в півд. Україні. В дійсності лише 67% земель із зрошувальною мережею було фактично полито, гол. через недосконалість розподільної мережі каналів та брак техн. устаткування. З. з. використовують насамперед під городи і баштани (64% всієї З. з.), під сади, ягідники та виноградники (разом 17%); з зернових культур на З. з. плекається лише риж. Взагалі без З. управа згаданих вище культур була б на посушливому півдні майже неможливою.

До певної розв'язки боротьби з посухою приступлено цойно в останні роки шляхом будівництва великих зрошувальних систем з використанням води великих рік — передусім Дніпра; їхня реалізація пов'язана з комплексною розв'язкою проблеми «Великого Дніпра» (див. Дніпро). До найважливіших з них належать: Інгулецька зрошувальна система (60 000 га), система Півд.-Кримського каналу (50 000 га зрошеної землі і бл. 300 000 га обводнених) і Півн.-Укр. каналу, Симферопільське водоймище з Салгирською системою З. та ін. Деяке значення для З. мають Донецько-Донбаський канал та Дніпро-Криворізький, гол. значення яких полягає в постачанні техн. й питної води для Донбасу й Криворіжжя. Після закінчення цих споруджень, себто в 1959—60 рр. зросте площа З. з. УРСР до 400 000 га, а після їх розбудови й реалізації нових до бл. 1 млн га.

Ще більше значення З. має для посушливих частин Сх. Передкавказзя вже на межових укр. землях, де іригаційні системи збудовані частково ще в 1920—30-их рр. і використовують воду великих рік — Кубані, Дону, Терка. Вони обіймають 4 зрошувальні системи: Кубансько-Єгорлицьку (канали — Невинномиський, Право-Єгорлицький, Лівов-Єгорлицький); Кубансько-Калауську

(канали — Кубансько-Калауський, Калаусько-Кумський, Ставропольський); Терську (канали — Терсько-Кумський, Кумсько-Маничський, або Чорноземельський Під'єргенинський); Волзько-Донську (канали — Донський магістральний, Нижне-Донський, Озівський).

В. Кубійович

Зрубна культура, група своєрідних археологічних пам'яток бронзової доби (1500—1000 до Хр.) у півд.-укр. степах, генетично пов'язана з полтавкінською культурою на Поволжі (могили, стоянки, скарби), визначена В. Городцовим у 1901 р. і названа так від дерев'яних зрубів у могилах. Хати населення З. к. були легко вглиблені в землю, стіни плетені з хворосту між стовпами; в могилах скорчені покійники в рубленому обрамуванні, прикриті дошками чи хворостом; різноманітне знаряддя з бронзи, кераміка біко-нічних форм, прикрашена геометричними узорами. Зайняття — хліборобство й скотарство. Носії З. к. увійшли більшістю в союз скитських племен.

„*Źródła dziejowe*“, зб. іст. матеріалів і праць, виданих поль. істориком О. Яблоновським разом з А. Павінським в 1876—99 рр. (22 тт.). В серії під назвою „*Ziemia ruskie*“ багато матеріалів до іст. заселення, адміністративного устрою й госп. життя України під поль. пануванням.

ЗУАДК, див. Злучений Укр.-Амер. Допомоговий Комітет.

Зубарев Микола (* 1896), оперовий співак-баритон, спочатку в Тифлісі, з 1923 р. провідний співак Київ. Опери, де виконував партії Самійла Кішки («Дума Чорноморська»), Кармелюка (в одноіменній опері), Тугара Вовка («Золотий обруч»), поєднуючи вокальне виконання з добрими акторськими даними. В світовому репертуарі Яго («Отелло»), Скарпія («Тоска»), Ріголетто (в одноіменній опері) та ін.; 1943—44 працював як режисер у Львівському Оперному Театрі («Фавст»).

Зубатий (Zubaty)

Йосиф Іжгі (1885—1931), видатний чес. мовознавець-індоевропеїст, проф. Карлового Ун-ту, през. Чес. Академії Наук; з 1925 д. чл. НТШ.

Зубенко Іван (1889—1940), письмен. і журналіст, родом з Херсонщини; 1920—22 ред. газ. «Залізний стрілець» в Каліші; з 1926 р. в Коломиї, співр. ж. «Жіноча Доля». Драматичні твори З. «Дівча з лелією», «Орленя» й ін. йшли в гал. театрах;

І. Зубенко

повісті «Фатум», «Галина» (1934), «Квітка на багні» (1937) новелі «За кулісами життя» (1937) й ін.

Зубер (Zuber) Рудольф (1858—1920), польс. геолог; дослідник нафтових піль і Сх. Карпат.

Зубик Роман (1902—40?), історик-економіст у Львові, д. чл. НТШ, дослідник іст. цін у 15—17 вв., господарства м. Львова в минулому тощо. Заарештований 1940, загинув в НКВД.

Зубковський Георгій (* 1921), київ. маляр-пейзажист; серія «Давній Київ».

Зубниця бульбиста (*Dentaria bulbifera* L.), багаторічна рослина з родини хрестоцвітних до 70 см висоти; росте в тінистих лісах і чагарниках.

Зубні приголосні (передньоязикові), звуки, творені зімкненням і проривом або лише наближенням передньої частини спинки язика та його кінчика до верхніх сікачів (експлозивні: т, д; носове н; спіранти: с, з; і палятальні допарки до них: ть, дь, нь, сь, зь, під час вимови яких спинка передньої частини язика наближається до твердого піднебіння). Якщо зімкнення згаданих органів мови переходить у процесі артикуляції в щілину, постають *африкати* (дз, ц) з палятальними допарками: (дзь, ць). Від вібраційних рухів кінчика язика проти ясен за горішніми сікачами постає вибрантне р (з палятальним допарком рь, — при одночасному піднесенні середньої частини язика до твердого піднебіння); при зімкненні кінчика язика з горішніми яснами за сікачами та при одночасних бокових щілинах (між краями язика й черинними зубами) постають *латеральні л, ль* (див. ще *палятальзація*). У вживанні З. п. особливістю укр. мови є те, що перед е, и вони виступають тільки в твердому варіанті, за винятком тих категорій, де пом'якшення зумовлене морфологічно (сине, життєпис). Іст. зміни в системі З. п. полягали в ствердінні праслов. нь, ль; у ствердінні рь у всіх позиціях, крім перед а, у, о — царя, царю, але цар, царем (у півн. говірках рь стверділо в усіх позиціях, імовірно в 10—11 в. — бура замість буря, а в великій частині півд.-зах. далеко пізніше — бурйа), нарешті у впровадженні африкати дз у 16 в., правдоподібно під впливом контактів з балканськими мовами.

О. Г. і Ю. Ш.

Зубр (*Bison bonasus* Bojan.), найбільша тварина в Європі (довж. до 3,5 м, висота до 1,8 м, вага до 1 000 кг, з родини паростокопитих. Колись З. жив у лісах всієї майже Європи, на Україні та Передкавказзі. Згодом винищений і до 1914 р. залишився на волі лише в Біловезькій пущі (700) й на півн.-зах.

Кавказі, збережений рос. урядом від знищення. Винищений під час першої світової війни; живе тільки в заповідниках: Біловезькій пущі (1952 р. в білор. частині — 16 штук) і в Кавказькому — 2.

Зубрицький Володимир (* 1888), учитель гімназії, осв. діяч на Перемищині, 1928—30 посол до польс. союму; з 1944 на заслання.

Зубрицький Денис (1777—1862), історик родом з Галичини, досліджував на підставі архівних матеріалів іст. Галичини й зокрема Львова. Гол. праці: „Rys historyi narodu ruskiego“ (1836), „Kronika miasta Lwowa“ (1844), „История Галичско-русского княжества“ 3 тт. (1852—55), „Галицкая Русь в 16 веке“ (1862), про Ставропігійський Ін-т у Львові, про руські друкарні в Галичині. Прихильник ідеї «єдинства русского народа», З. заперечував можливість самостійного розвитку укр. мови і свої твори писав «язичієм» і нім. й польс. мовами.

Д. Зубрицький

Зубрицький Михайло (1856—1919), гр.-кат. свящ., довголітній парох с. Мшанки на Бойківщині, д. чл. НТШ. Розвідки з іст. Галичини 19 в. («Село Мшанець. Причинки до іст. гал. села», «Причинки до іст. руського духовенства в Галичині в рр. 1822—53» й ін.), з етнології Бойківщини, друковані у вид. НТШ, в «Ділі» й ін.

Зубрицький Никодим, визначний укр. гравер на дереві й металі; походив з Галичини, працював у Крехові, Львові (1691—1702), Почаєві (1704), Києві (1705) й Чернігові (1709—24) і виконав понад 370 гравюр своєрідного реалістичного стилю й досить високої техніки. Крім численних ілюстрацій і прикрас до рел. видань, 62 мідерити (деякі способом офорту) до «Іфіки» 1712 р.; символи до деяких образів брав з укр. нар. оповідань і легенд.

Зубрівка пахуча, див. *Чаполоч пахуча*.

Зубря, ліва опільська притока Дністра, довж. — 45 км, сточище — 240 км².

Зугрес (V—19), м. в Донецькому басейні, Харцизького р-ну Сталінської обл., над р. Кричкою. З. виник 1930 р. у зв'язку з будовою Зуевської електростанції; ливарно-мех., щебневий зав., комбінат будів. матеріалів.

Зуев Василь (1754—94), рос. природознавець і подорожник, чл. Петербурзької Академії Наук; 1781—82 відбув на-

ук.-дослідну експедицію по Півд. Україні в р-ні Бога і півд. Дністра. «Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г.» (1787).

Зуевський Олег (*1920), поет і перекладач; з 1944 в Німеччині, з 1950 — в ЗДА. У своїй ліриці поновив укр. символізм, надавши йому своєрідного інтимно-філос. забарвлення, в сполученні з бездоганною поетичною мовою. Опублікував низку віршованих перекладів з С. Георгі, Р. М. Рільке, Е. Дікінсон, сонетів Шекспіра й ін. Зб. поезій «Золоті ворота» (1947), «Під знаком фенікса» (1958).

О. Зуєвський

Зуївка (V—19), с. м. т. в Донецькому басейні над р. Кринкою Харцизького р-ну Сталінської обл. Вугільна пром-сть; одна з найпотужніших електростанцій

України (450 000 квт), побудована 1924—26 рр.

Зуйченко Петро (†1886), етнограф, приятель П. Куліша, збирач катеринославської старовини. Надрукував у «КСт.» (1885, кн. 8) укр. легенду у віршованому переспіві кін. 18 в. «Пекельний Марко».

Зуя, річка в Криму, права притока р. Салгир, довж. — 55 км, сточище — 420 км².

Зуя (VIII—15), с. на Кримському передгір'ї, над р. Зуєю, р. ц. Кримської обл.

Зяблик (*Fringilla coelebs* L.), невеликий (довж. тіла до 17 см) співучий птах з родини юркуватих, з ряду горобиних, найчисленніший по лісах України. Корисний, бо живиться гол. комахами й гусінню.

Зяловський Євстрат, церк. писм. першої пол. 17 в., закінчив прот. ун-т в Альтдорфі; 1641 написав латинською мовою твір про сх. грец. церкву, виданий в Нюрнберзі.

I

Ібн-Баттута Мохаммед Ібн-Абдаллах (1304—77), араб. подорожник, побував у всіх араб. країнах, Індії, Китаї й ін. м. ін. відвідав Крим і Півд. Україну; залишив цінні описи цих подорожів.

Ібн-Даста (Ібн-Руста) Абу-Алі-Ахмед, араб. географ і подорожник 10 в., у «Книзі дорогоцінних скарбів» подав цінні відомості про народи Сх. Європи.

Ібн-Фадлан Ахмед, араб. подорожник і писм. першої пол. 10 в.; м. ін. подав відомості про побут і релігію сх. слов'ян.

Ібн-Хаукаль, араб. географ і подорожник 10 в.; його твори доповнюють літописні відомості з іст. України 10 в., зокрема про походи Святослава на болгар і хозарів.

Ібн-Хордадбех (бл. 820 — бл. 912), араб. географ і писм. пер. походження; у творі «Книга шляхів і держав» подав цінні інформації про сх. слов'ян й українців; зокрема про їх торг. шляхи.

Іва, див. *Верба*.

Іваї (Ivai), м-ко в штаті Парана в Бразилії, засноване 1907—10 рр., де поселилось понад 2 000 українців і 1 000 поля-

ків; нині бл. 600 укр. родин, монастир оо. Василіян із новіціятим і філос. студіями й ін.

Івакін Олексій (1893—1942), лікар, проф. Київ. Мед. Ін-ту; автор і ред. підручників з анатомії, гістології та ембріології укр. мовою.

Іван Данилюк (1896—1953), архиеп. УАПЦ в Австралії й Новій Зеландії, родом з Буковини; свящ. з 1925, гром. і церк. діяч на Буковині й на еміграції; хіротонізований у 1952 р.

Іван Павловський (*1890), митр. УАПЦ, хіротонізований 1921, спочатку на кафедрі в Чернігові, з 1930 в Харкові, з 1934 в

архиеп. Іван

Києві; заарештований 1936 і засланий до Казахстану, дальша доля невідома.

Іван Василькович (†1141), один з двох синів *Василька* Ростиславича теребовельського, кн. галицький; допомагав бе-

зуспішно Ростиславу Володаревичу перемиському проти Володимирка, бл. 1140 залежав від Всеволода Ольговича київського.

Іван Вишатич, полководець і держ. муж у 2 пол. 11 в. з старого аристократичного роду, київ. тисяцький. В 1070-их рр. служив Святославу Ярославичу в Ростовщині, пізніше Володимирові Мономаху, уславився в походах на половців (1093 і 1106).

митр. Іван

Іван Войтишич, полководець і держ. муж 1 пол. 12 в., воевода київ. Служив Володимирові Мономаху, його синові Мстиславу й синові останнього Із'яславу, а в 1139—46 і Всеволодові Ольговичу київ., ворогові Мономаховичів. 1116 Володимир Мономах посилав його на дол. Дунай захопити міста, опановані Левом Діогеновичем, зятем Мономаха; 1127 р. І. В. ходив на непокірних половецьких князів, 1139 посол Всеволода Ольговича до Новгороду.

Іван Дамаскин (675—749), богослов, з 726 р. чернець монастиря св. Сави в Єрусалимі. Автор філос.-теологічної енциклопедії «Джерело знання», що в трьох частинах під значним впливом Арістотеля обговорює діалектику (основи філософії), граматику та богословіє. Частково перекладений в Болгарії в 10 в., твір пізніше в повному перекладі відомий на Україні; вплинув на укр. термінологію, зокрема граматику. Вид. в «Четьях Мінеях» (Макарія) за листопад.

Іван Екзарх Болгарський, болг. еп., письм. 10 в. Гол. твір — «Шестоднев», трактат про створення світу, що подає силу відомостей з природознавства та філософії; складений на підставі відповідного твору св. Василя В. та ін. джерел. На Україні відомий з 11 в. Вид. О. Бодянского (1874).

Іван Золотоустий (грец. Хризостомос, 354—407), найвидатніший візант. проповідник. З 398 р. царгородський патріарх, з 404 р. на вигнанні. Його (або йому приписувані) численні проповіді в старо-болг. та староукр. перекладах були розповсюджені на Україні, зокрема в складі різних зб. проповідей (див. Златоустий, Златоуст).

Іван Малала (грец. Малалас), візант. письм. 6 в.; його «літопис» є власне малюничо написана всесвітня, перев. візант. іст. до Юстиніана. Болг. переклад 10 в. відомий в Києві вже з 11 в., пізніше увійшов до складу «хронографів».

І. М. подає численні відомості з античної мітології та іст. (м. ін. про Троянську війну), що увійшли в укр. традицію. Доповнення до грец. тексту подає також відомості про слов. поганство.

Іван Михайлович, воевода Данила Романовича з прихильних Данилові волинських бояр, 1227 вибив кн. Ярослава Інгваровича з Луцького, пізніше викрив змову гал. бояр на життя Данила.

Іван Ростиславич (Берладник) († 1161), кн. звенигородсько-гал., пізніше берладський (від м. Берлад у теперішній Молдавії), син Ростислава Володаревича перемиського. Прогнаний з Звенигорода Володимирком (1140), пробував захопити Галич. Служив Із'яславу Давидовичу, київ. й ін., панував якийсь час у Берладі й вів боротьбу з Володимирком та його сином Ярославом Осмомислом. Помер (мабуть, отруєний) на засланні в Солуні (Греція).

Іван Синайський, або Ліствичник (грец. *Ἰλλίμακος*) (бл. 580—650), автор повчального твору «Ліствиця», що дає поради про ступні («щаблі») духового вдосконалення. На Україні відомий в перекладі 11 в.

Іван Христитель, свято 7. 7 (24. 6 старого стилю), що в нар. календарі має назву Івана Купала (див. Купало).

Івана св. собор у Перемишлі, назва кількох єпископських соборів. Першим був собор з тесаного каменю, одна з найстаріших візант.-романських будов Галичини, за хронікою Я. Длугоша, збудований кн. Володарем Ростиславичем († 1124), переданий 1412 р. польс. королем Ягайлом латинникам і перебудований, з розібраного матеріалу, на костіол в іншому місці. Другий І. с. с., збудований 1450 р. на Владичу, згорів 1535 р., і бл. 1540 побудовано третій І. с. с., з певним сполученням візант. архітектурних елементів з готичними; він проіснував до 1780 р., коли був розібраний.

Сучасний І. с. с. це кол. кармелітський костіол і монастир, які стояли з 1630 р. на місці стародавньої укр. церкви невідомої назви, передані 1784 р. австр. цісарем Йосифом II перемиським владикам. Собор поставлений в межах давніх міськ. мурів, на горбі, побудований за пляном італ. архітекта Г. Аппіяні, зберіг донині риси бароккової архітектури й орнаментики пол. 17 в. При відновленні І. с. с. 1880—85 побільшено центр. баню, перебудовано і відновлено

Собор св. Івана в Перемишлі

середину церкви, поставлено іконостас, на фасаді уміщено кам'яні статуї св. кн. Володимира і св. кн. Ольги, а поруччя сходів прикрашено статуями святих. 1886 р. домуровано каплицю св. Миколая — проєкт архітекта Ю. Захарівича. В соборній скарбниці зберігалася м. ін. владича митра, за переказом, перероблена з корони, що її 1246 р. прислав папа королеві Данилові. Бібліотека і архів капітули переховували до 1945 р. акти з глибокого середньовіччя. Б. З.

Івана Франка (IV—4), с. м. т. (раніше Янів) над р. Верещицею й великим ставом на узгір'ях Росточчя; р. ц. Львівської обл.; мебльова пром-сть; церква з поч. 19 в. в класичному стилі.

Іванейко М., див. Шлемкевич Микола.

Іваненко Дмитро (1859—?), журналіст, ред. газ. «Полтавские Губернские Ведомости», «Полтавский Вестник» і «Полтавский Голос».

Іваненко Євген (1883—1941), математик, проф. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі, автор шкільних підручників з математики.

Іваненко Михайло (1879—1948), педагог і пластовий діяч, родом з Батурина, організатор таборів для новаків у Галичині, перший гол. Уладу Пластунів-Сеньйорів; помер у Німеччині.

Іваненко Оксана (* 1906), дитяча письменниця, родом з Полтави; казки, поезії, оп.; повість про долю дітей під час другої світової війни «Рідні діти» (1951), біографічна повість про Т. Шевченка «Тарасові шляхи»; переклади на укр. мову казок Андерсена й ін.

Іваненко Петро (Петро Іванович, Петрик), політ. діяч кін. 17 — поч. 18 в. родом з Полтави; старший канцелярист Ген. Військ. Канцелярії за гетьмана І. Мазепи (1691). І. був прихильником союзу України з Кримом; 1691 р. втік на Запоріжжя, де став військ. писарем, а 1692 р. уклав у Казикермані союзний договір з Кримом, скерований проти Москви. Обраний на гетьмана, розпочав, за допомогою крим. війська, боротьбу проти Москви й Мазепи (походи 1692, 1693, 1694 і 1696 рр.), яка закінчилася поразкою І. З 1696 до 1712 р. (з перервами) І. був гетьманом т. зв. Ханської України (частина Півд. України між Богом і Дністром, яка належала до Крим. ханства).

Іваненко Юрій (* 1910), режисер і театрознавець з Києва; постанови в театрі ім. Франка в Києві «Ой, не ходи, Грицю» (1938), «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука (1938). Упорядник і ред. «Укр. одноактних п'єс» (1939), співр. ж. «Радянське Мистецтво» і «Театр». З 1941 доля невідома.

Іванець Іван (1893—1945?), маляр і графік, ілюстратор перев. стрілецьких вид.

і вид. «Червоної Калини»; в 1942—44 рр. гол. Спілки укр. образотворчих мистців у Львові; батальні композиції, пейзажі. Автор численних статей на мист. теми.

Іванис Василь (* 1888), інж.-технолог

і економіст, політ.-громад. діяч, родом з Кубані, вищі студії в Москві і Новочеркаському Політехнікумі; в 1918—20 рр. чл. Кубанських рад, 1919 мін. торгівлі й пром-сти, 1920 гол. Кубанського уряду і виконуючий обов'язки отамана Кубанського

В. Іванис

Краю, згодом на еміграції в Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині, з 1948 р. в Канаді. Доц., з 1927 проф. Укр. Госп. Академії, УТГІ (катедра хем. технології), д. чл. НТШ. Праці — експериментальні, гол. з нафтопереробки; з економіки України й Півн. Кавказу, зокрема «Енергетичне госп-во України й Півн. Кавказу» (1934), «Пром-сть України й Півн. Кавказу» (1937), високошкільні підручники; публіцистика, м. ін. під псевд. О. Болотенка «Козацтво й Україна» (1950), «Імперіялізм Московщини, Росії й СССР» (1951), «Симон Петлюра — Президент України» (1952); спогади «Стежками життя» (1958).

Іваниця (III—13), с. на Придніпровській низовині, р. ц. Чернігівської обл., гол. сотенне м-ко Прилуцького полку.

Іваниця Григорій (1892—1937?), педагог-україніст, проф. Київ. Ін-ту Нар. Освіти, секретар Комісії Іст.-Філол. Відділу УАН, співред. пед. журн. «Радянська Освіта» в Києві, автор статей з методики навчання укр. мови й літератури, підручників і читанок, зокрема курсу укр. мови для росіян (1925, 2 вид. 1927). Засуджений в процесі СВУ, помер на заслання.

Іваницький Борис (1878—1953), визначний лісознавець і громад. діяч, родом з Сум. Після закінчення Ліс. Ін-ту в Петербурзі І. працював в 1902—17 рр. в держ. лісах України; 1917 один з організаторів Ліс. Департаменту УНР, з кін. 1918 його дир. На еміграції один з організаторів і проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах (1922) й УТГІ, кілька разів ректор, д. чл. НТШ; з 1948 гол. Укр. Нац. Ради. Помер в Детройті (ЗДА). І. є осно-

Б. Іваницький

воположником укр. лісознавства; більшість його праць — про природу, історію й економіку укр. лісів; найважливіші: «Ліси й лісове госп-во на Україні», 2 тт. 1936—39; високошкільні підручники: «Курс лісівництва», «Дендрологія» й ін. І. створив свою школу укр. лісівників.

Іваницький Григорій (1867—1942), хірург-травматолог і анатом, родом з Чернігівщини, з 1920 проф. Київ. Ун-ту, згодом Мед. Ін-ту, в орг-ції якого брав діяльну участь; автор ряду праць і кількох метод хірургічних операцій.

Іваницький Григорій (1881—1918), гром. і політ. діяч, родом з Переяславщини; діяльний чл. РУП-УСДРП на Полтавщині, 1917 за Укр. Центр. Ради комісар Вишнівського пов. на Буковині; вбитий збольшевизованими моряками в Одесі, куди його послав уряд УНР для порозуміння з неукр. дем. колами в квітні 1918.

Іваницький Омелян (1868—1941), педагог, бук. гром. діяч і журналіст; організатор учительства на Буковині, співред. двотижневика «Камеляри» (1908—14), автор шкільних підручників і праці «Чоловік у вселенній» (1923).

Іваницький Сократ (* 1897), син Омеляна, правник, родом з Буковини, доц. Укр. Техн.-Госп. Ін-ту, автор праці «Переяславський договір з 1654 р.» (1954).

Іваницький Теодор (1860—1935), учитель, гром.-політ. діяч Буковини; 1911—18 посол до бук. крайового сойму, гол. «Селянської Каси» в Чернівцях (1912—20), чл. ексективи Укр. Нац. Партії, з 1929 засновник і гол. вид. спілки «Час».

Іваницький-Василенко Сергій (1883—1938?), історик укр. права, наук. співр. Комісії іст. укр. права ВУАН. Досліджував іст. маґдебурзького права та шляхетського землеволодіння за Гетьманщини.

Іваничі (III—5), с. м. т. в півд.-зах. частині Волині, на пограниччі з Галичиною й Холмщиною; р. ц. Волинської обл.

Іванищев Микола (1811—74), історик-правник із старого укр. священницького роду; проф. Київ. Ун-ту, 1862—66 його ректор, гол. Археологічної Комісії і один із засновників Центр. Архіву в Києві; провадив археологічні розкопки з Т. Шевченком як рисівником на Київщині. Автор ряду праць, в тому ч. з іст. укр. права: «О древних сельских общинах Юго-западной России» (1857, 1863), «Постановления дворянских провинциальных сеймиков Юго-западной России»

(1860) й ін. В 1876 р. вийшло в Києві «Собрание сочинений» І.

Іванів Михайло (* 1868) укр. генерал, ген.-поручник рос. служби, чл. Центр. Ради, начальник інспекторського відділу Укр. Ген. Військ. Комітету.

Іванівка (V—19), с. м. т. в центр. частині Донецького басейну, р. ц. Луганської обл.; машинобудів. зав., харчова пром-сть.

Іванівка (VII—11), кол. Янівка, с. на Причорноморській низовині над р. Великий Куяльник, р. ц. Одеської обл.

Іванівка (VII—15), с. в центр. частині Причорноморської низовини, р. ц. Херсонської обл.

Іванівський Анатоль (* 1885), сов. педагог, проф. Харківського Ін-ту Нар. Освіти і наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки (на поч. 1930-их рр.); праці з методики політ. освіти в офіц. дусі.

Іванків (III—10), с. м. т. над р. Тетеревом на кїв. Поліссі, р. ц. Київ. обл.

Іванов Андрій (* 1900), співак-баритон; вчився в Києві. З 1925 співав в оперових театрах Києва, Одеси, Баку; з 1950 соліст Великого Театру в Москві: Ігор (в «Кн. Ігор»), Демон (в одноіменній опері), Фігаро («Севільський цирульник»), Онеґін («Євгеній Онеґін»), Остап («Тарас Бульба»), Мазепа (в одноіменній опері) й ін.

Іванов Борис (1902—1941), скульптор, учасник всеукр. виставок (1937, 1938); праці «Валерій Чкалов», «Снайпер», «Г. Котовський», «Моряки» й ін.

Іванов Вадим (* 1892), лікар-терапевт і фізіолог, д. чл. АН УРСР і Академії Мед. Наук СРСР, проф. Київ. Мед. Ін-ту. Автор понад 70 праць, які вносять значний вклад у фізіологію і патологію травлення, діагностику і клініку легеневих захворювань та клінічну онкологію.

Іванов Василь, етнограф, у 1880-их рр. секретар Харківського Статистичного Комітету. Гол. праці: «Обычное право крестьян Харьковской губернии» (1898), зб. «Жизнь и творчество Харьковской губернии» (1898), де подано опис побуту, одягу, етрав, звичаїв та пісень.

Іванов Василь (* 1896), соліст Київ. радіо; 1937—41 проф. співу в Київ. Театральному Ін-ті; виступав у кїв. телецентрі.

Іванов Євген (1873—1929), архівар, учень Д. Багалія; з 1897 архівар Харківського Іст.-Філол. Т-ва, брав участь у розбудові Іст. Архіву, з 1922 завідувач Центр. Іст. Архіву в Харкові; співред. журн. «Архівна справа».

Іванов Микола (1810—80), визначний співак-тенор, родом з Полтави, в 1830-их і 40-их рр. один з кращих тенорів Європи. Після закінчення студій в Італії виступав з великим успіхом в оперових те-

Г. Іваницький

атрах Італії, Франції, Англії; був приятелем Россіні. Залюбки співав укр. нар. пісні, якими справив велике враження на Г. Берліоза. Покинувши сцену, жив у Больоні, де й помер.

Іванов Михайло (1748—1823), рос. маляр; картини і нариси з рос.-тур. війни (1787—92) над Дунаєм в Басарабії, подорожні альбоми і пейзажі на укр. теми. Приятель А. Головатого, лишив кілька його портретів, м. ін. на картині «Штурм Ізмаїлу».

Іванов Михайло (1871—1935), визначний зоотехнік, в 1900—14 рр. викладач і проф. Харківського Ветеринарного Ін-ту, д. чл. Академії С.-Г. Наук СРСР, в 1925 організував зоотехн. дослідну ст. Асканія-Нова. Вивів нову породу асканських овець і укр. степ. білих свиней, провадив праці над акліматизацією диких копитних і свійських с.-г. тварин. Наук.-дослідний Ін-т гібридизації й акліматизації тварин в Асканії-Новій носить ім'я І.

Іванов Михайло (*1909), маляр, належав до школи М. Бойчука; великі полотна на воєнні теми: «Наші прийшли», «Київ» й ін.

Іванов Олександр (1836—80), окуліст, з 1869 проф. Київ. Ун-ту; праці рос. і нім. мовами, присвячені перев. анатомії і гістології ока.

Іванов Олександр, психолог, до 1945 доц. УВУ в Празі, наук. співр. Психотехн. Ін-ту Масарикової Академії в Празі; праці з ділянки психотехніки, гол. чес. мовою.

Іванов Петро, історик, учень В. Антоновича; праці з іст. Волині й Півд. України, між ними «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца 14 в.» (1895), «Материалы по истории Запорожья 18 в.» (1897) й ін.

Іванов Петро (1837—1926), етнограф, автор багатьох праць і збірок етногр. матеріалів про вірування, звичаї та обряди, друкованих у зб. Харківського «Историко-Филологического Общества», «КСт.», «Этнографическом обозрении» і окремо: «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии», «Игры крестьянских детей в Купянском уезде».

Іванова Анна (*1903), історик античного мистецтва Півд. України; «Искусство античных городов Северного При-

черноморья» (1953), «Боспорская живопись первых веков нашей эры» (1948) й ін.

Іванова Долина (ІІ—7), оселя на Волинському Поліссі над. р. Горинь, Костопільського р-ну Рівненської обл. Великі копальні базальту, які почали експлуатувати бл. 1930 р.

Іваново (І—6), раніше Янів, с. м. т. на Зах. Поліссі, на зах. від Пинська; р. ц. Берестейської обл. Білор. ССР.

Івано́піль (ІV—9), до 1946 — Янушпіль, с. м. т. на зах. від Бердичева, р. ц. Вінницької обл.; цукрозавод.

Іванцев Денис (*1910), маляр-імпресіоніст, рідом з Галичини; студіював у Краківській Академії Мистецтв; гол. краківської укр. мист. групи «Зарево»; брав участь у виставках у Кракові, Львові, Варшаві й ін.

Іванченко Григорій (1856—?), робітник, належав до гуртка Є. Заславського в Одесі, а потім до терористичного гуртка «Півд. бунтарів» у Києві, за збройну відсіч поліції при арешті (1879) засуджений на каторгу. При тій відсічі загинули брати Іван і Гнат Івченевичі.

Іванчо Олексій (*1885), гр.-кат. свящ., гром. і пед. діяч на Закарпатті; автор підручників іст. й географії для сер. шкіл.

Іванюх Володимир (1905—43), маляр, родом з Перемишля, учень В. Пещанського і О. Новаківського; брав участь у виставках у Львові; розмалював кілька церков.

Івасюк Василь (1859—?), педагог, бук. осв. діяч, 1910—23 дир. укр. учительського семінару в Чернівцях; розвідки з методики рисунка.

Івасюк Іван (1879—1933), кооператор, гром.-політ. діяч на Кубані; дир. Кубанського кооп. банку, 1920 мін. фінансів Кубанського Краю. На еміграції — в Чехо-Словаччині викладав в Укр. Госп. Академії. Праці з економіки та кооперації, підручник кооп. рахівництва, «Кредитова кооперація на Україні» (1934) й нариси з іст. Кубані.

І. Івасюк

Івасюк Микола (1865—1936?), маляр-реаліст, родом з Буковини; студіював у Відні й Мюнхені. З 1913 мав у Чернівцях малярську школу, 1925 виїхав до Києва, де був короткий час проф. Художнього Ін-ту. Виставляв у Львові,

Відні й Чернівцях. Спеціалізувався в іст. малярстві, з праць найважливіші: «Хмельницький під Зборовом» (1893), «В'їзд Хмельницького до Києва» (1912), «Богун під Берестечком» (1921); крім того, побутові і жанрові картини, портрети й іконостаси. Твори І. відзначаються живим кольором і акуратністю рисунка. Лишив бл. 500 творів, доля яких здебільша невідома.

М. Івасюк

Івах Онуфрій, Honore Evach (* 1900), укр.-кан. письменник і журналіст, родом з Галичини; поема про Сковороду «Той кого світ ловив» (1932), повість «Голос землі» (1937); видав англ. мовою „Ukrainian Songs and Lyrics“ (1933) і „Ukraine's Call to America“ (1947).

Іванчик Дмитро, див. Геродот Дмитро.

Іващенко († 1924), повстанський провідник, що в 1923—24 рр. оперував із своїм загonom проти большевиків на Лубенщині. 1924 відбувся в Полтаві процес 77 учасників загону. І. з чотирма товаришами страчено.

Іващенко Петро (* 1846—?), етнограф, писав про рел. культ укр. народу в його приказах, записував кобзарські думи.

Іващенко Сергій (* 1899), співак-баритон, з 1933 соліст Київ. Опери на характерних партіях: Скоробреха (Наталка-Полтавка), Данкайро («Кармен»), Спрінгер («Продана наречена») та ін.

Івлів Ілько (1880—1938), співак-бас і актор в трупах Д. Гайдамаки і М. Ярошенка, в театрі М. Садовського, в Вінницькому драматичному та Харківському пересувному театрах. Кращі ролі: Зевс («Енеїда», музика М. Лисенка), Панько («Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського), Стольник («Галька» С. Монюшка), Маркіз («Корневільські дзвони») й ін.

Івонич (Іванич) (IV—2), курорт у Рясівському восводстві (Польща) на пограниччі Лемківщини; бромно-йодові солі джерела, нафтова пром-сть.

Івченко Людмила, див. Коваленко Людмила.

Івченко Михайло (1890—1939), письменник, родом з Полтавщини; зб. оповідань

М. Івченко

«Шуми весняні» (1919), «Імлистою рікою» (1926), «Порваною дорогою» (1927), «Землі дзвонять» (1928); найвизначніший твір — роман «Робітні сили», в якому алегорично висловлена ідея плекання нац. свідомих укр. кадрів. Засуджений умовно в процесі СВУ, жив на Кавказі; помер в м. Орджонікідзе.

Ігнатівка, місцевість на Київщині, над р. Ірпенем; в лютому 1918 після евакуації Києва Центр. Радою в І. відбулася перша реорганізація укр. військ. відділів — постав Окремий Запор. загін; 29. 8. 1919 перемога Равської (6) бригади УГА над большевиками.

Ігнатієнко Варфоломій (* 1892), бібліограф і дослідник преси; «Укр. преса 1816—1923» (1926), «Бібліографія укр. преси за сто літ, 1816—1916» (1930), численні ст. в журн. «Бібліографічні Вісті», «Книга», «Життя й Революція» й ін.

Ігнатович Володимир (1883—1928), діяч доби визвольних змагань, чл.-засновник Укр. Федеративно-Дем. Партії (грудень 1917), за гетьманату виконував обов'язки дир. Держ. Банку, брав участь в укр. делегації для мирових переговорів з Советською Росією та в заключенні торг.-консульського договору з Кубанським урядом (1918).

Ігнатович Володимир (* 1901), актор і режисер з школи Л. Курбаса; на сцені з 1917 в «Молодому Театрі», Держ. Драматичному Театрі і «Березолі», де ставив «Людина маса» Е. Толлера. В 1920-их рр. декан драматичного відділу Київ. Театрального Ін-ту, пізніше Харківського. Усунений з театру й ін-ту за «курбасівщину», в 1930-их рр. працював на київ. кінофабриці, з кін. 1940-их рр. був мист. керівником обл. театру в Ужгороді, в 1950-их — у Кіровограді.

Ігнатович Яким, кошовий отаман Війська Запорозького (1749, 1751—52, 1754).

Ігор, великий кн. київ. 913—45, за літописом син Рюрика, в дійсності міг бути його внуком. Джерела подають мало відомостей про нього і його добу. За І. відбулися перші напади печенігів на Русь (915, 920). 914 р. руські війська відбули успішний похід на півд. побережжя Каспійського м., але при поверненні зазнали поразки від хозарів. 941 р. відбувся похід на Царгород і в Малу Азію, у якому руська флота була знищена т. зв. грец. вогнем. Відомий ще похід Руси на Бердаю в Азербайджані (943—44). Похід І. на Візантію закінчився договором (945), який, хоч і обмежив дещо права руських купців у Візантії, мав характер русько-візант. союзу проти хозарів і чорних болгар. Про внутр. діяльність І. відомо лише, що він передав збирання данини з деревлян і уличів во-

єводі Свинельду, а в деяких випадках збирав її й особисто. Загинув при зборі додаткової данини з деревлян б. Коростеня. За свідченням візант. історика Лева Диякона, деревляни прив'язали І. до двох дерев і розірвали його надвое.

П. Г.

Ігор Губа (*1885), архієп. УАПЦ, родом з Херсонщини; між двома світовими війнами свящ. на зах. Волині; 1942 єп. Уманський, пізніше одержав титул архієп. полтавського і кременчуцького. На еміграції — в Авгсбурзі; згодом в Нью-Йорку, належить до окремої укр. правос. вітки — «УАПЦ в екзилі перебуваючої», яку очолює архієп. *Палладій Видибіда*.

архієп. Ігор

Ігор Ольгович, брат Всеволода Ольговича кийв., кн. новгород-сіверський і (короткочасно) кийв. по смерті Всеволода. Хоровитий, нелюблений киянами, піддався *Із'яславу Мстиславичу* й постригся в ченці. Вбитий киянами 1147 як представник непопулярної династії Ольговичів.

Ігор Святославич, кн. новгород-сіверський, організатор походів на половців, відомий як герой походу 1185 р., оспіваного в «Слові о полку Ігореві».

Ігор Ярославич, син Ярослава Мудрого, кн. волинський і смоленський.

Ігровище (IV—V), другий по висоті (1807) верх в *Горгіанах* на вододілі Лімниці і Солотвинської Бистриці.

Ігумен, настоятель монастиря в сх. Церкві, в давнину кожного, згодом тільки менших монастирів; настоятелі великих монастирів стали зватися архимандритами. В Росії після реформи 1764 р. І. керував лише монастирями т. зв. третьої класи, а інші очолювали архимандрити. Настоятелем усіх монастирів однієї провінції в Гр.-Кат. Церкві є протоігумен. Настоятельки жінь монастирів називаються ігуменями. Богослужбовим облаченням І. є чернеча мантия і набедренник. На Україні становище І. було впливовим в княжу і коз. добу, зокрема в ділянці письменства й освіти; І. брали участь в соборах, виборах єп., на коз. радах.

Ігнат'єв Олексій (1846—98), граф, рос. держ. діяч, 1889—96 Київ. ген.-губернатор; 1893 скасував заборону укр. театральних вистав, що її завів 1883 його попередник О. Дренгельн.

«Ідея і Чин», офіціоз проводу ОУН на

Укр. Землях, підпільне вид. (1942—46); ред. Д. Маївський.

Ідзіковський (Idzikowski) Леон, поль. в-во у Києві 1866—1917 рр.; видало в 1905—17 рр. багато творів укр. композиторів: М. Лисенка (350 творів), К. Стеценка, О. Кошиця й ін.

Ідилія, поетичний твір, що зображує безтурботне, радісне життя простих людей, здебільша селян; часті еротичні мотиви, в старовину здебільша діалогічна форма. Автори античних І.: Теокрит, Віон, Моск, Вергілій («Еклоги»). Як певний літ. гатунок І. дожила до часів класицизму, але ідилічні мотиви часто трапляються й пізніше. В укр. літературі як певний гатунок не репрезентована: наслідування Вергілія *Лобисевича* (18 в.) загублені. Трагічна доля укр. народу уможливила укр. поетам лише окремі ідилічні малюнки: деякі ідилічні мотиви є в панській поезії 18 в., у Шевченка «Садок вишневий...» та деякі сцени в поемах, у Куліша «Орися», лише окремі сцени в укр. прозі, починаючи з Квітки або часті і здебільша неорганічно зв'язані з дією епізоди в укр. драмі. Зате ідилічні мотиви яскраво зустрічаються у поетів та письмен. «українських шкіл» або в окремих чужих творах з укр. тематикою: в поль. «селянках» (зокрема Ш. Шимоновича), в оп. Гоголя, в рос. описах мандрівок по Україні, в віршах Б. Залеського, А. Толстого й ін.

Д. Ч.

Ієрархія (грец. *hierarchia*), вища духовна влада, церк. достойники, у вужчому розумінні — єпископат. В Кат. Церкві найвища ієрархічна влада перебуває в руках рим. єп. — папи, якому підлягають єпископи місц. церков. У Правос. Церкві найвищою ієрархічною інстанцією є собор єп.; автокефальні правос. церкви мають самостійне керівництво, їх часто очолює патріярх.

Церк. І. на Україні утворилася з прийняттям християнства; вона складалася на поч. з українців та греків. В княжій Русі-Україні йшли постійні змагання за призначення І. з місц. осіб; в домонгольський період тільки три митрополити (всі невизнані Царгородом) були українцями, всі інші були греками. Єп. в більшості були місц. духовні. Потім до 16 в. іноді зустрічаємо на митрополичих престолах осіб неукр., зокрема грец. і півд.-слов. походження. Церк. І. користувалася впливовим становищем також в держ. справах; її чл. брали участь у війнах, княжих радах, згодом за лит.-поль. доби в соймах. На укр. землях під чужою владою боротьба за власну І. утворювалася з боротьбою за нац. права; братства, а особливо козацтво були оборонцями укр. І., відігравши гол. ролі під час відновлення правос. І. в

1620 р. Чужій владі нерідко вдавалося поставити І. на укр. землях із своїх ставлеників, проти яких було нижче духовенство і нац. свідомі світські кола. В 19 і 20 вв. на укр. землях під Росією більшість І. була з росіян, що сприяли русифікації Церкви. З другого боку, церк. І., складена з українців, зокрема на зах.-укр. землях під Австро-Угорщиною, була чи не єдиним і відносно впливовим укр. нац. проводом; деякі її представники відіграли видатну роль у культ.-нац. відродженні. Проблема українізації правос. І. була однією з турбот укр. церк. руху після революції 1917 р., зокрема Київ. собору 1921 р., що оформив УАПЦ. Її І. в кількості понад 30 осіб була в 1930-их рр. фізично ліквідована больш. владою. Нинішня І. Рос. Правос. Церкви на Україні складена здебільша з росіян, а І. Укр. Кат. Церкви з ліквідацією останньої в 1946—50 рр. зазнала важких переслідувань. На еміграції існує правос. і укр. кат. І. в Зах. Європі, Півн. Америці й Австралії (див. також *Духовенство, Екзарх, Єпископ, Єпархія, Митрополит, Патріархат*). **І. К-ий**

Іессен Олександр (*1896), рос. археолог; досліди пам'яток бронзового віку, зокрема на Півн. Кавказі, а також скитського періоду на Причорномор'ї. М. ін. працями: «Греческая колонизация Северного Причерноморья» (1947).

Іза, с. на півн. від Хусту Закарп. обл., осередок правос. руху на Закарпатті в 20 в.; 1913—14 угор. суд в Мармароському Сиготі судив бл. 30 селян з І. й околиць за пропаганду православ'я.

Ізарський (псевд.) Олекса (*1919), письмен., літературознавець, критик, перекладач. Друкувався в сов. журн. і на еміграції. Кн. «Рільке на Україні» (1951). Тепер в ЗДА.

Ізбеков Володимир (*1881), хемік, родом з Астрахані, працює з 1920-их рр. в Києві; проф. і зав. катедрою неорганічної хемії Київ. Політехн. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР.

Ізборник, ц.-слов. збірник, пізніше збірник або соборник, 1) богослужбові книги з календарними датами про богослужби протягом року, іноді з текстами богослужб, 2) твори, складені з текстів різного походження: перекладні, напр., *Ізборник* т. зв. Святослава 1073 р., також деякі зб. проповідей («Златоструй» і ін.); інші збірки постали на Україні: ймовірно *Ізборник* 1076 р. та зб. проповідей («Ізмарагд» та ін.); деякі збірки лише доповнено укр. матеріалом (Торжественник, проповіді на свята, доповнено проповідями Кирила Турівського). В 16—18 вв. постають численні приватні

збірки різноманітних текстів, зокрема віршованих і новелістичних. В наук. літературі назва «збірник» для компілятивних суцільних творів не вживається (напр., «Бджола» та под. збірки).

«Ізборник Святослава» (1073), уставний рукопис на 266 листків (фоліо) у 2 стовпці на пергамені, з цікавим малюнком родини кн. Святослава, відкритий 1887 р. К. Калайдовичем у Воскресенському Новоєрусалимському монастирі під Москвою, зберігається в Моск. Іст. Музеї. За змістом своєрідна енциклопедія — виписки з писань отців Церкви, хронологія, огляд фігур і тропів, притчі, загадки і перший у нас список заборонених книг. З грец. оригіналу пере-

«Ізборник» Святослава 1073 р. (деталь сторінки) кладений у сх. Болгарії для царя Симеона (892—927), якому й присвячений у передмові, а в Києві лише переписаний з заміною імени Симеона на кн. Святослава. Переписували текст у Києві два писарі (один з них «Іоанн дякъ»), що внесли деякі фонетичні українізми; виданий фототипічно (з деякими підправленнями) Карповим 1880; третину рукопису підготував до друку О. Бодянский з грец. і латинськими текстами в «Чтениях в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете» (1882). Мову досліджував А. Розенфельд («Русский Филологический Вестник» I—II, 1899).

О. Г.

«Ізборник Святослава» (1076), також Щербатовський, бо в 18 в. належав рос. історикові А. Щербатову, та Ермітажний (по смерті А. Щербатова зберігався в бібліотеці Ермітажу в Петербурзі, нині в Бібліотеці ім. Салтикова-Шchedрина), рукопис на 276 листків (кварто) у 2 стовпці, складений у Києві «ізъ многъ книгъ княжихъ» невідомим Іоаном. Містить різні заг.-моральні повчання й тлумачення Св. Письма; припускається, що частина матеріалу складена в Києві (А. Попов, У. Будовніц). У фонетиці, морфології й лексиці є українізми. Виданий незадовільно двічі В. Шимановським як додаток до праці «К истории

древне-русских говоров» (1887 і 1894); поправки С. Кульбакіна («Журнал Министерства Народного Просвещения», 2, 1898) та В. Боброва («Русский Филологический Вестник», 47, 48, 1902).

Ізгої (від слова «гоїти» — заспокоювати, жити), в княжу добу категорія неповноправних людей, що зірвали зв'язки із своїм дотогочасним суспільним середовищем та занепали соц. і матеріально. За уставом кн. Всеволода кийв. (12 в.) І. ставали: попович, який не навчився грамоті; холоп, що викупився на волю і не мав засобів на життя; збанкрутований купець; осиротілий князь без права наслідства. І. були вільними людьми, але під опікою Церкви. Найбільше було І. з-поміж тих, які виходили з холопства та осідали на чужих землях; вони згодом ставали залежними від землевласника. В 14 в. І. як окрема категорія населення перестали існувати, а ізгойством називався ще в 15 в. викуп, що його платив холоп панові за звільнення. В лит.-руську добу І. відповідали *лезні люди*.

Ізмаїл (VIII—9), м. обл. підпорядкування Одеської обл., положене в півд. Басарабії, важливий порт на лівому березі Килійської відноги Дунаю на віддалі 80 км від моря; 43 000 меш. (1956). Судноремонтний зав., харчова (зокрема консерва) пром-сть. І. належав з 16 в. до 1812 р. і знову в 1856—77 до Туреччини і був, гол. в 80-90-их рр. 18 в., сильною фортецею, 1609 знищений козаками, 1790 І. здобули рос. війська під командуванням О. Суворова; в 1812—56 і 1877—1917 належав до Росії, в 1918—40 і 1941—44 до Румунії, згодом до СРСР (УРСР). В 1940—54 рр. був гол. м. Ізмаїльської обл., яку пізніше приєднано до Одеської обл.

Ізмайлов Микола (* 1907), електрохемік, проф. фіз. хемії Харківського Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР; досліджує капілярні явища і електрохемію розчинів; бл. 130 наук. праць.

Ізмайлович Дмитро (* 1890), маляр-портретист, родом з сх. Поділля, з 1927 р. в Бразилії; твори: копії фресок з мечеті Kahrie Djami в Царгороді, мадонни візант. стилю, типи населення півн. Бразилії й ін.; мист. виставки: Атени, Нью-Йорк, Ріо-де-Жанейро, Сан Павльо, Курітіба.

«Ізмарад», зб. проповідей Івана Золотоустого, Василя Великого, папи Григорія, Теодосія Печерського, Кирила Турівського й ін., почасти невідомих авторів. Можливо, що постання цієї зб. зв'язане з «ерессю» т. зв. «стригольників» (14 в.).

«Ізмарад», в-во і випозичальня книжок М. Матчака у Львові (1923—39), ви-

дало повні зб. творів М. Черемшини (3 тт) і В. Стефаника, мист. зб. «Екслібрис», антологію сучасної укр. поезії; крім того І. видавало твори молодих письмен., класиків для шкільної молоді та ін.

Ізраельсон Яків (1859—1926), орієнталіст, знавець жид. та араб. літератури; 1919—22 завідувач відділу «Юдаїка» Всенар. Бібліотеки України в Києві.

Ізюм (IV—18), м. обл. підпорядкування, р. ц. Харківської обл. на півд. Слобожанщині, мальовничо положене на правому високому березі Дінця (гора Крем'янець), 34 000 меш. (1956). І. заснований як оборонний пункт проти татар харківським полк. Г. Донцем 1681, хоч як населений пункт І. існував і давніше; до 1765 — осідок одного із слобідських полків, згодом пов. м. адміністративно-торг. характеру (1860 р. — 9 200 меш., 1926 — 12 000). За останні десятиліття швидко зростає завдяки положенню на шляху між Харковом і недалеким Донецьким басейном. Пром-сть: металообробна (зокрема паротягоремонтний зав.), харч., будів. матеріалів, скляна; виробництво фарб з глини, видобуваної поблизу І. В околицях родовище природного газу. Відомий *Ізюмський Краєзнавчий Музей*.

Ізюмов Овсій (1898—1937?), лексиколог-мовознавець, упорядчик популярних «Словника рос.-укр.» (3 вид.), «Укр.-рос. словника» (1930) і «Правописного словника» (1931) з деякими відхиленнями від харківської Держ. Правописної Комісії (1929); автор праць з укр. словотвору і курсів укр. граматики; співавтор (з Бойковим та ін.) «Словника чужомовних слів» (1932). Арештований за «єшовщини», засланий в Казахстан, дальша доля невідома.

Ізюмський Краєзнавчий Музей, заснований 1920 р. М. Сібільовим; з 1925 визнаний музеєм респ. значення. Між збірками І. К. М. виняткового значення передіст. донні знахідки (бл. 50 000 виробів), описані М. Сібільовим у вид. І. К. М.

Із'яслав, Заслав (III—7), м. в півд.-сх. частині Волині над. р. Горинню; нині р. ц. Хмельницької обл.; 11 700 меш. (1926; 12 600 — 1897), деревообробна і харч. пром-сть. Згадується з 1340, з 14 в. належав кн. Острозьким, згодом став володінням роду *Заславських*, з 1673 — Сангушків; в 1796—1920 пов. м. Волинської губ. Залишилися рештки укріплень і руїни старих будівель.

Із'яслав Давидович, кн. чернігівський, тричі захоплював Київ (1154, 1157, 1161), згинув у бою з Мономаховичами 1162.

Із'яслав Мстиславич († 1154), великий кн. кийв. 1146—54, з роду Мономаховичів, кн. волинський, пізніше переяслав-

ський. Талановитий і популярний володар, що всю енергію зосередив на опанування Києва і боротьбу (ведenu з змінним щастям) з Юрієм суздальським. У війні з останнім опирався на Волинь, Турово-Пинцину, Київщину, Переяслав та Смоленськ, організуючи таким чином понадудільну систему на Русі, що базувалася на Дніпрі й Правобережжі. Гарячий прихильник усаможітнення Укр. Церкви від візант. патріарха. Під його протекторатом еп. України на Київському Соборі 1147 на місце грека Михайла вибрали київ. митр. українця Кліма Смолятича без згоди Царгороду. В І. М. слушно вбачають втілення укр. держ. ідеї в 12 в.

Із'яслав Ярославич (1024—78), син Ярослава Мудрого, великий кн. київ. 1054—78 (з перервами). Володів більшістю земель Руської держави, в 1060-их рр. опанував усі землі на зах. від Дніпра. Посвоячений з поль. династією, І. Я. орієнтувався в своїй політиці на зах. Європу. Двічі мусів залишити Київ: раз під натиском нар. повстання (1068), удруге по невдалій війні з братами Святославом і Всеволодом (1073), шукаючи чужої підтримки. Не здобувши допомоги від Болеслава II поль., І. Я. подався до Німеччини і вів переговори з цісарем Генріхом IV, а пізніше вислав сина Ярополка до папи Григорія VII, віддаючи себе й свої землі під опіку Риму. 1076 помер його наступник у Києві Святослав, і І. Я. повернувся на Русь. Виступив по стороні брата Всеволода проти синів померлого Святослава і загинув у боротьбі з ними. П. Г.

Іква, ліва притока гор. Бога, довж. — 55 км, сточище — 510 км².

Іква, права притока Стира, довж. — 155 км, сточище — 2250 км², впливає на Поділля, далі пливе Волинською височиною, в гор. частині б. Крем'янця і Дубна творить мальовничу долину.

Ікель, права басарабська притока Дністра.

Ікона, в візант. мистецтві назва кожного зображення Христа, Богородиці, святих і подій з св. Письма, переносне або настінне, виконане будь-якою технікою; в сучасній правос. церкві поняття І. обмежене зображеннями св. предметів на окремих дошках, рідше кам'яних або металевих плитах, як також в емалі й мозаїці. І. виконувало спеціальною технікою за традиційними приписами: липову, дубову або кипарисову дошку заліплювали тонким полотном і покривали кількома верствами левкасу (алябастер з клеєм), шліфували і, за порядком, виконували рисунок, золочення, розпис яйцевою темперою і вкінці покривали по-

костом (олифою). Музей Духовної Академії в Києві мав кілька ікон з 6 в., виконаних енкавстикою (восковими фарбами) в монастирі на Сінаї; тепер в Музеї зах. і сх. мистецтва в Києві.

Перші ікони на Україні були грец. походження, літопис згадує, що кн. Володимир прикрасив церкву св. Богородиці в Києві (Десятинну) «іконами, які привіз з Корсуня». Найстаріші збережені укр. І. походять з 11—12 вв., найкраще досліджені — з 15—16 вв.

Матері Вожої з 11 в. Старі І. були часто перемальовувані, і їх первісний вигляд важко встановити, до того ж не багато з них залишилося на Україні. Численні І. на Україні були особливо шановані або вславилися як чудотворні і часто ставали предметом воєнної здобичі або дарування. Найвідоміші з них: Вишгородська, звана «Володимирська» (11 в., тепер у Третьяковській галерії в Москві), Ігоревська (12 в., в Києво-Печерській Лаврі), Печерська або «Свінська Божа Мати», припускають, твір преподобного Алімпія, але певніше з 14 в., Бориса і Гліба (11—12 в.), «Межигірський Спас», Успіння Вожої Матері Печерської, Чернігівська (12 в., нині Смоленська), Холмська, Зарваницька, Гошівська, Крехівська, Белзька (тепер Ченстохівська — копія), Самбірська, Жирівська (нині в Римі), Дубенська, Теребовельська (тепер у Львові), Марія Повч з Закарпаття (нині у Відні), Почаївська, Супрасльська, Покрови з Січової церкви на Запоріжжі та ін. Серед них з іконографічних типів найчисленніше збереглися варіанти з «Одигітрії» (провідниця в дорозі), «Оранти» (молитовної), «Предста Маріє», «Цариці Небесної» і «Заступниці». І., як предмет рел. пошани, має місце в кожній укр. христ. хаті. (Див. Емалі, Іконографія, Іконопис, Іконостас).

Іконографія, Іконопис, Іконостас). Література: Білбус Ф. Описание иконъ по церквахъ русскихъ въ столичномъ градѣ Львовѣ. Л. 1857; Петров М. Альбом достопримечательностей Церковно-археологическаго музея при Киевской Духовной Академии. К. 1912; Петров М. Южно-русские иконы,

Ікона Вишгородської Матері Вожої з 11 в.

св. Георгій, гал. нар. ікона з 16 в.

Іконопис, Іконостас). Література: Білбус Ф. Описание иконъ по церквахъ русскихъ въ столичномъ градѣ Львовѣ. Л. 1857; Петров М. Альбом достопримечательностей Церковно-археологическаго музея при Киевской Духовной Академии. К. 1912; Петров М. Южно-русские иконы,

Искусство в южной России. К. 1913; Шептицький А. З іст. і проблем нашої штуки. «Діло», ч. 279—81. Л. 1913; Wulff O. — Alpatov M. Denkmäler der Ikonmalerei. Дрезден 1925; Пещанський В. Дещо про укр. і великоруські ікони, ж. Богословія, III. Л. 1925—26; Свенціцький І. Ікони Гал. України XV—XVI вв. Л. 1929; Поклін Марії, зб. Мюнхен 1947. С. Гординський

Іконніков Володимир (1841—1923), видатний історик, з 1870 проф. іст. Росії в Київ. Ун-ті, чл. Рос. Академії Наук, з 1920 д. чл. ВУАН і гол. її Археографічної Комісії; засновник і перший гол. Іст. Т-ва Нестора Літописця, на протязі 40 рр. редагував «Университетские Известия» в Києві. Автор багатьох праць, з них деякі з іст. України, зокрема: «Киев 1654—1855, исторический очерк» (1904), «Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—27 гг.» (1905). Капітальна праця І. «Опыт русской историографии» (2 т. в 4 кн., 1891—1908) є справжньою енциклопедією джерелознавства й іст. бібліографією.

Іконніков Михайло (1818—?), архітект, збудував разом із І. Штромом і К. Скаржинським будинок суду (1854—57) й університетську клініку (1873—88) в Києві в стилі ренесансу.

Іконографія, спочатку вивчення, опис і пояснення різних видів зображень визначних постатей старовини (іст., мітологічних і т. п.), згодом поширене на вивчення зображень христ. святих, устійнення їх характеристичних рис, вияснення символіки, атрибутів, алегорій. Вивченням укр. І. займалися Ф. Білоус, М. Голубець, Д. Горняткевич, А. і І. Грабар, Н. Кондаков, М. Осінчук, Г. Павлуцький, В. Пещанський, В. Подляха, І. Свенціцький, М. Соколовський, М. Сумцов, П. Холодний, К. Широцький та ін.

Іконопис, «писання» ікон, рід настінного (фреска, мозаїка) і станкового малярства, виконуваного мистцями-іконописцями, що «милостю Божою зображують надприродні речі, виконані самою вірою», за традиційними зразками, а згодом приписами, зібраними в окремих підручниках (атоська Єрмінія й ін.). На Україні І. відомий з 10 в., але систематичне його вивчення припадає щойно на пол. 19 в. Спочатку І. розглядали як археологічні пам'ятки або рід ужиткового мистецтва, і тільки дослідники з поч. 20 в. підійшли до нього також з критеріями чисто мист. До цього чимало спричинилася нова техніка розчищення старих ікон і настінних розписів, яка розкрила багатство композиції і кольору старого І. (М. Бойчук, М. Касперович, К. Кржемінський, І. Грабар, В. Пещанський, Я. Музикова, П. І. Холодний та ін.), і вдосконалення репродукційної тех-

ніки, що дозволило краще охопити порівняльний матеріал.

Варстатами наук. і мист. досліду стають передусім Київ з невеликими, але

Св. Алімпій, іконописець, зображує м. ін. уздоровлення сліпого (дереворит з 17 в.)

цінними збірками Миського Музею і Музею Дух. Академії і Львів з дуже багатими збірками Нац. Музею і Музею Ставропігії. Великий порівняльний матеріал показав спільне для І. всієї України візант. підложжя, іконографічні типи сюжетів і композиції та однакову техніку і зв'язані з нею назви. Заг. візант. основа і техн. засоби індивідуалізувалися в творах місц. укр. мистців, і мистецтво І. набирало нац. рис. І. вріс органічно в укр. ґрунт і став виявом духу укр. культури, це відрізняє укр. І. від однорідних пам'яток Греції та півд. і півн. слов'янства. Ці відміни виявляються не тільки в стилістичних рисах, а також у сюжетному підході, у трактуванні природи (місц. краєвид), одягу, побуту (гол. в Страшних судах) і нових рел. постатях (кн. Борис і Гліб, Антоній і Теодосій Печерський) тощо.

Найчастіше зображуваною темою староукр. І. була Богородиця, значно більше, ніж Ісус Христос. Це можна пояснити особливим богородичним культом на Україні від часів прийняття християнства. Далі велика кількість ікон присвячена таким святим, як Миколай, Іван Христитель, архангели Михаїл і Гавриїл, мученики Георгій і Дмитро, отці Церкви св. Василій, Іван Золотоустий і Григорій Богослов. Дуже популярними були

ікони пророка Іллі і св. П'ятниці. Велика кількість ікон присвячена таким сценам, як Різдво Богородиці і Різдво Христове, Хрищення в Йордані, Розп'яття, Сходження в ад (замість Воскресіння), Успіння Богородиці. Хоч композиції цих творів традиційні, іконописці виявляли велику винахідливість форми і давали все нові зображення. Настінне малярство або зображувало ті самі композиції, що й ікони, або виробляло собі свої власні. Так на фресках наших іконописців 15 в. на землях Польщі є мотиви, яких нема в іконах станкових.

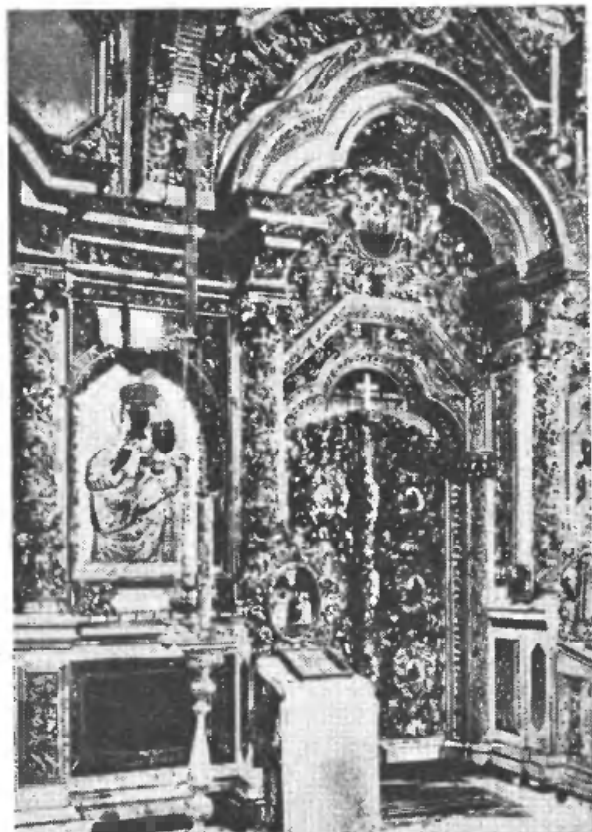
Досліди над І., перервані больш. окупацією, не визначили поодиноких шкіл укр. іконописної техніки. Мистці-іконописці не підписували ікон, часто міняли місце осідку, розписуючи на замовлення чужі церкви, напр., Петро Ратенський († 1326) працював у Москві, а гал. малярі 14—15 вв. на землях Литви, Білоруси і Польщі. Стверджено тільки окремі групи І., а саме І. простонар. письма, що був твором мистців самоуків, І. іконописців, що перев. належали до іконописних цехів, і твори вишколених майстрів-іконописців. Існують здогади про іконописну школу в Києво-Печерській Лаврі, на підставі згадки в «Патерику» про ченців-іконописців Григорія і Алімпія († 1134), а в «Початковому Літописі» про Мойсея і Авраама Смоленського. В кожному разі в Київ. державі мусіли існувати по всіх важливіших осередках іконописні майстри й школи; кн. Данило, прикрашуючи нову церкву в Холмі, вже не звертався до греків, а, як нотує літопис з 1259 р., прикрасив її іконами з Києва. Діяльність малярських цехів зановитована з 15 в. в міських актах Львова і Перемишля. Києво-Могилянська Академія видала своєрідний тип мандрівних мистців, з 17 в. при Києво-Печерській Лаврі існувала школа І., реорганізована 1763 р., учні якої брали участь при розмалюванні Лаври на поч. 18 в. (по пожежі Лаври) і згодом (1772—76). Укр. І., що досягнув найвищого рівня на центр. землях в 11—12 вв., а на зах. у 14—15, в добу ренесансу й барокко почав втрачати свій строгий візант. характер, засвоюючи більш реалістичні форми зах. малярства. З другого боку, візант. елементи поєдналися з нар. мистецтвом, зовсім українізуючись (козак Мамай, малюнки на склі). Перехід до олійної техніки у 18—19 вв. фактично виелімінував традиційні форми І. З поч. 20 в. укр. І. відроджується в формі неовізантизму, його представники М. Войчук і його школа «монументалістів», М. Сосенко, П. І. Холодний, М. Осінчук, В. Дядинок, Д. Горняткевич, В. Крижанівський й ін. В 1948—58 рр. в ЗДА і Канаді оформлено в цьому стилі багато цер-

ков (М. Осінчук, П. Андрусів, П. П. Холодний, С. Гординський, М. Дмитренко, М. Білинський, М. Левицький, Я. Гніздовський й ін.). (Див. *Ікона, Мозаїка, Фреска*).

Література: Sokołowski M. Malarstwo ruskie (Wystawa archeologiczna pol.-ruska), Л. 1885; Łoziński W. O Malarzach lwowskich, Sprawozdania komisji do badania sztuki w Polsce. Кр. 1889; Bostel F. Z dziejów malarstwa lwowskiego. Кр. 1889; Айналов Д. и Редін Е. Киево-софийский собор. П. 1899; Свенціцький І. Націоналізація в іконописі, Временникъ Ставр. Ин-ту Л. 1900; Сумцов Н. К истории украинской иконописи (Сборник Харьковского Исторического Филологического Общества, XVI), Х. 1905; Podlacha W. Malowidła ścienne w cerkwiach Bukowiny. Л. 1912; Podlacha W. Historia malarstwa polskiego, Sztuka ruska na ziemiach polskich. Л. 1913; Голубець М. Укр. малярство під покровом Ставропії XVI—XVII ст. Л. 1920; Свенціцький І. Іконопис гал. України XV—XVI віків. Л. 1928; Горняткевич Д. Укр. малярство середніх віків на землях Польщі. ж. Логос. Роттерфорд (Канада) 1950.

С. Гординський

Іконостас (грец. *εἰκονοστάσιον*), в сх. церквах стіна з ікон, яка відокремлює святилище від храму вірних; має «цар-

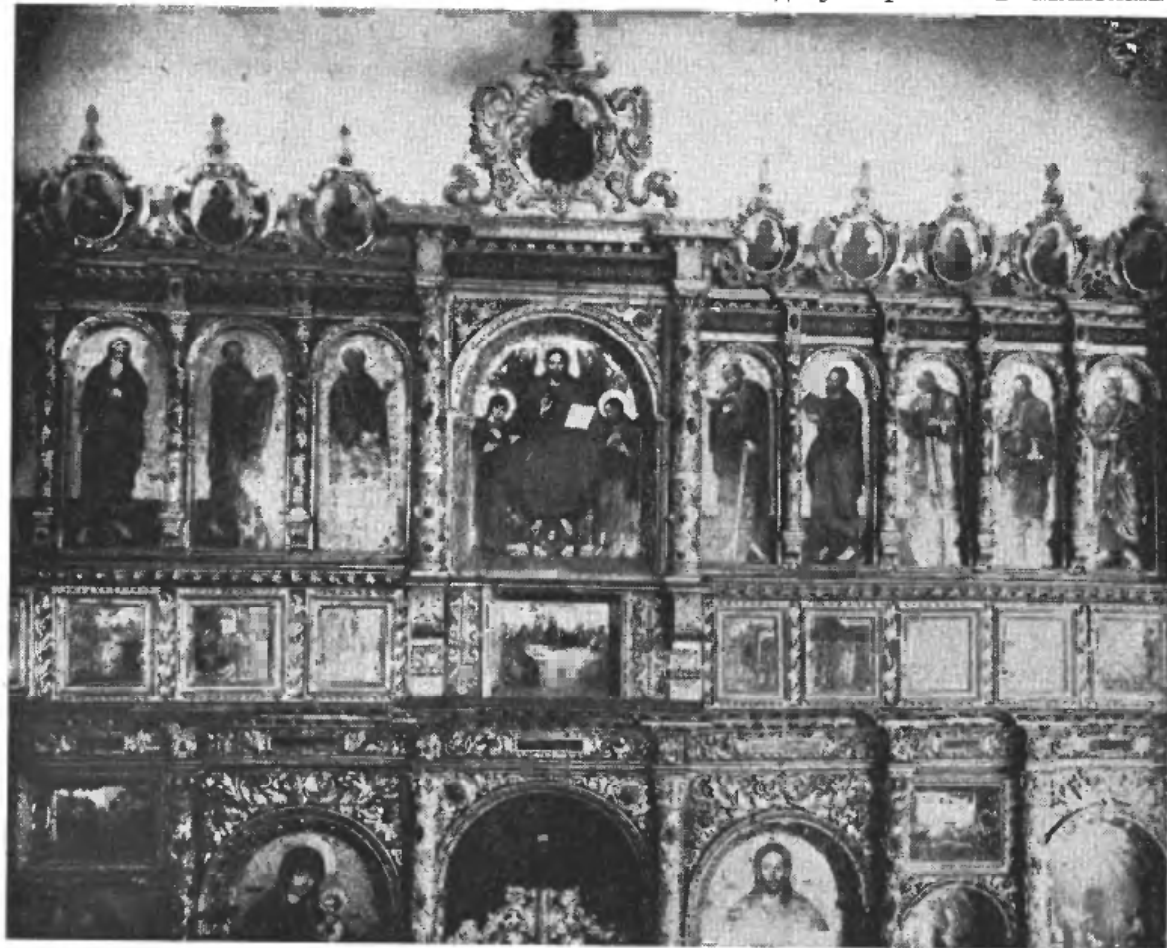
Деталь іконостасу церкви св. Георгія, Видубецького монастиря

ські» та двоє бічних «дияконських» дверей. І. стоїть на підвищенні — солеї, за «царськими вратами», має завісу. В зах. церквах (кат. і прот.) немає І., є лише невисокі бар'єри. В давнину всі церкви мали лише бар'єр, що відокремлював вівтар від вірних. В наслідок різного трактування на Сході й Заході внутр.

прикрас храму, на Сході бар'єр згодом розвинувся в стіну — І., а образ Тайної Вечері перенесено із запрестольної стіни на І., де він займає центр. місце. І. складається з кількох рядів ікон: в першому ряду — на «царських вратах» звич. міститься образ Благівіщення і 4 еван-

гелістів, праворуч — образ Спасителя, а далі храмовий образ, ліворуч ікона Богоматері й одного з найбільш почитаних святих. В другому ряду, по обидва боки Тайної Вечері, образи Господніх і Богородичних празників, у третьому, по обидва боки образа Христа на троні, образи апостолів, в четвертому — пророки, а іноді вище — патріярхи або Христові страсті. І. завершує Розп'яття. Повний І. має понад 50 ікон в 4—6 рядах, а його тип устійнився в 14—15 в. Існують також нижчі І. з одним або двома рядами ікон. Ікони звич. переділені колонками, і вся будова оздоблена золоченими різьбами орнаментального характеру (поширені перев. рослинні мотиви).

На Україні є багато високомист. І.: в церкві св. П'ятниці у Львові з кін. 16 в. (семирядовий із 70 іконами), богородчанський (перенесений до Нац. Музею у

Іконостас у Рогатині з 1649 р. (сер. частина)

ському соборі, збудованому гетьманом Мазепою (знищений більшовиками), в Золотоверхому Михайлівському соборі, в Юр'ївській церкві Видубецького монастиря й ін. В неовізант. стилі відомий І. П. Холодного в каплиці Духовної Академії у Львові (різьби А. Коверка). Укр. церкви в Америці характеризує часто поєднання візант. стилю з модерними напрямками.

І. К-ий і С. Г.

Іларіон, перший київ. митр. не-грек, висвячений (1051) на вимогу Ярослава Мудрого; блискучий промовець, автор «Слова о законі і благодаті» — похвала Володимирі В. і Ярославу Мудрому. У «Слові», що мало значний вплив на пізнішу укр. й ін. слов. літератури, подано також характеристику християнства в протиставленні до Старого Завіту. Крім «Слова», І. належить «Визнання віри». Гіпотези про його ідентичність з Ником В. і про його авторство обробки лі-

топису (бл. 1070) й «Ізборника» 1076 (О. Шахматов, А. Попов) не доведені. Після І. митр. знову став грек.

Іларіон, монах, гравер на дереві бл. пол. 18 в. у Києво-печерській друкарні; рамки для заголовків до 12 книг «Міней місячних» (1750), «Хрищення Івана Христителю» і «Народження Божої Матері» в «Євангелії» (1771), заставки й ін.

Іларіон, світське ім'я Огієнко Іван (* 1882), правос. митр., мовознавець й історик церкви, церк. і культ. діяч, д. чл. НТШ. Нар. в Брусиліві на Київщині, закінчив 1909 Київ. Ун-т, де потім був приват-доц. на кафедрі мови й літератури; 1918 проф. Київ. Держ. Ун-ту, 1919 організатор і ректор Кам'янець-Подільського Держ. Укр. Ун-ту. 1918 мін. освіти в уряді УНР, 1919—21 мін. віроісповідань. В жовтні 1920, коли Директорія залишила Кам'янець-Подільський, І. став головноуповноваженим уряду, звідки згодом емігрував до Польщі. 1926—32 проф. церк.-слов. мови й палеографії правос. фак. Варшавського Ун-ту. 1940 І. хіротонізований і став архієп. холмським і підляським, згодом з титулом митр. (1943); з 1947 у Вінніпезі, де з 1951 є гол. Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді.

митр. Іларіон

І. працює науково в ділянках укр. мовознавства, славістики, іст. церкви, культури, канонічного права. Автор багатьох праць; серед них: «Огляд укр. язикознавства» («ЗНТШ», LXXIX—LXXX, 1907), кілька розвідок про Іоанікія Галатовського (1910—14), «Укр. культура» (1918), «Укр. стилістичний словник» (1924), «Історія укр. друкарства» (1925), „Wzory pism syglickich“ (1927), «Костянтин і Мефодій...» (2 тт., 1927—28), «Пам'ятки старослов. мови 10—11 вв.» (1929), «Укр. мова 16 ст. (Крехівський апостол)» (1930), «Складня укр. мови» (2 тт., 1937—38), «Укр. Церква» (2 тт., 1942), «Слово про Ігорів похід» (1949), «Історія укр. літ. мови» (1950), «Іконоборство» (1954), «Укр. церква за час Рубіні» (1956), «Кн. Костянтин Острозький і його культ. праця» (1958). І. — перекладач св. Письма та багатьох богослужбових книг на укр. мову, автор віршованих творів ред. змісту, напр., зб. «Філосо. містерії» (1957), ред. і видавець ж. «Рідна Мова» і «Наша Культура» у Варшаві (1933—39) та «Слово Істини», «Наша Культура», згодом «Віра й Культура» в Канаді.

І. К.-ий

Іларіонове (V—16), с. м. т., Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.

Ілевич Роман (1868—1931), класичний філолог, учитель гімназії в Галичині; «Вплив класичної освіти на евр. культуру» (1903), «Грец. театр» (1907) та ін.

Ілешіч (Ilješić) Франьо (1871—1944), словінський філолог, проф. ун-ту в Загребі; з 1924 д. чл. НТШ.

Іліодор, чернігівський гравер пол. 18 в.; праці на міді в «Октоїху» (Чернігів, 1757).

Іллін Іван (* 1890), оперовий співак, бас; в 1920—30-их рр. соліст Одеської Опери; кращі партії: Кончак («Кн. Ігор»), Мефістофель («Фавст»), Марсель («Гугеноти»), король Генріх («Льонгрін»); в Київ. Опері 1928 — Ганс Сакс («Майстерзінгери»).

Іллінойс (Illinois), стеєт в півн. частині ЗДА; 147 000 км²; 8 700 000 меш., в тому ч. бл. 50 000 українців. Майже всі українці живуть в найбільшому м. стеєту — Чикаго; невеликі укр. скупчення в Джолиет (Joliet) на півд. зах. від Чикаго і в Мадісон (Madison) на півд. зах.

Іллінський Тимофій (1820—67), патолог-анатом, родом з Чернігівщини, з 1853 проф. Харківського Ун-ту, з 1859 Мед.-Хірургічної Академії в Петербурзі; ряд праць з різних галузей медицини.

Іллінський монастир, див. Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові.

Іллінці, Лінці (IV—10), с. м. т. над р. Собом, р. ц. Вінницької обл. Олійний зав. і цукроварня. Велика скитська могила з 2 в. до Хр. (досліджена 1901—02 Н. Бранденбургом).

Іллі св. церква в Києві, на Подолі, ймовірно мурована, згадується в договорі кн. Ігоря з греками 945, будова візант.-романського характеру, на будівничого був запрошений «майстер од грек».

Іллі св. церква в Чернігові, з 12 в. збудована при Іллінському монастирі на сх. узбіччі Болдвиних гір; одноапсидна з копулою на циліндричному барабані, спертому на внутр. виступи стін, візант.-романського характеру, перебудована 1649, мабуть, Церква св. Іллі з 12 в. рос. майстрами; добудовано бабінець і дві менші копули. Див. ще Троїцько-Іллінський монастир.

Іллічевський Сергій (* 1895), фльорист, ботанік-географ, фенолог, старший наук. співр. Ботанічного Саду АН УРСР; бл. 80 праць, гол. про рослинність укр. степів.

Ілля († 1020), найстарший син Ярослава

Мудрого, кн. у Новгороді, помер у молодому віці.

Ілля, гравер на дереві 17 в., чернець львівського Онуфріївського монастиря (в 1630-их рр.), потім Києво-Печерської Лаври. Виконав понад 400 дереворитів до кін. «Євхологіону» (1646), львівських «Євангелій» (1664, 1665, 1670), «Труб словес проповідних» Л. Барановича (1674), Біблії, «Патерика Печерського», львівського «Службеника» (1691) й ін.

Ілля Пророк, свято св. Іллі (20. 7 ст. ст.), на день якого, так само як і на свята Маковея і Спаса, що з прийняттям християнства перебрали ролі поганських Волоса і Перуна, припадали нар. звичаї і обряди, зв'язані з періодом жнив. З особою І. П. пов'язана віра в те, що він опікується врожаєм (Див. ЕУ І, стор. 238).

Ілляшевичі, також Еліяшевичі, львівський міщанський рід, що в 18—19 вв. відіграв визначну роль у Ставропігійському братстві. Відоміші з І.: Юрій († 1735), 1722—35 сеньйор братства; Василь, сеньйор, 1756 посадник Львова; Олександр († 1825), віцесеньйор Ставропігійського братства.

Ілляшенко Севастіян (1840—90), революціонер; перевозив з-за кордону заборонені вид., твори Шевченка, друкарські черенки; засуджений 1880 на 15 років, помер на Карійській каторзі (Забайкалля).

Іловайське (VI—19), м. в півд. частині Донецького басейну, Харцизького р-ну Сталінської обл.; важливий зал. вузол.

Ілурат, античне м., фортеця в Боспорському царстві, що мала обороняти його столицю *Пантікапей*; нині руїни 17 км на півд. зах. від Керчі, б. с. Іванівки. Городище І. було укріплене могутніми подвійними мурами й вежами; відкопані рештки кам'яних будинків і святища з 3 в. по Хр. Основне населення — скити, також сармати; корінне населення сильно гелленізоване. Розкопи дали яскраву картину греко-скитської культури в Боспорському царстві. Досліджував В. Гайдукевич в 1947—49 рр.

Ілюстрація, зображення, що пояснює або прикрашає текст. Побіч чисто декоративних орнаментів (заставка, ініціал, кінцівка), І. є одним з елементів мистецтва оформлення книги, журн., газ. До винаходу друку І. виконували ручно. На Україні 11—15 вв. рукописні книги звич. прикрашували мініатюристи: краснописці й рисівники, даючи часто високомист. І. рел. та іст. змісту. (Див. *Мініатюра*). Друковані книги (з пол. 16—18 вв.) ілюстровано дереворитною, згодом граверною (мідерит, сталерит), а з поч. 19 в. і літографічною технікою. Широко відомі київські й львівські май-

стрі-різчики, прецизна дереворитна І. яких служила зразком для ін. укр. і чужих (рос. і особливо молдаво-волоських) майстрів. В І. тих часів зберігся, побіч рел. побутово-обрядових подробиць, багатий матеріал для іст. культ.-нац. життя. (Див. *Дереворит*, *Графіка*).

В кін 19 і на поч. 20 в., з удосконаленням фотомеханічного кліша, з'являється, побіч станкової графіки, І., виконувана перев. тушшю або акварелею, для масового фотомеханічного помноження. Найвідоміші ілюстратори О. Сластін, І. Іжакевич, О. Кульчицька, Ю. Нарбут, Е. Козак, О. Судомора, В. Крюков, М. Деревус, М. Дмитренко, П. Андрусів. Твори укр. класичної літератури ілюстрували: П. Андрусів, Я. Гніздовський, О. Кульчицька («Слово о полку Ігореві»), М. Деревус (І. Котляревського, М. Вовчка, І. Франка), О. Довгаль (Вовчка, Франка), І. Іжакевич (Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Коцюбинського, Л. Українки, Франка, Шевченка), В. Касіян (Шевченка, Франка, Стефаника, Кобилянської), П. Мартович (Котляревського), Г. Пустовійт (Шевченка, Коцюбинського), В. Седляр (Шевченка), О. Сластін (Шевченка), О. Сахновська (Л. Українки), К. Трутовський (Шевченка, Вовчка) й ін. Світових класиків для чужих в-в ілюстрували В. Крюков, С. Левицька, В. Масютин і ін.

Найбагатше ілюстровані книжки і журн. для дітей і молоді. В цій ділянці визначилися Е. Козак, О. Кульчицька, О. Курилас, О. Судомора, П. Андрусів, М. Левицький, Г. Мазепа, П. Холодний; на Центр. Укр. Землях — В. Литвиненко, Л. Джолос, Є. Соловійов, О. Яблонська, А. Резниченко й ін., відомі як ілюстратори книг для дітей і юнацтва перев. з ком. виховною тематикою. (Див. ще ЕУ І, стор. 833—39).

Література: Касіян В., Турченко Ю. Укр. радянська графіка. К. 1957; Укр. радянська графіка. К. 1958. **С. Гординський**

«Ілюстрована Україна», популярний літ.-наук. двотижневик, виходив у Львові 1913—14 за ред. І. Крип'якевича; поширений також поза Галичиною.

Ільїн В. (* 1913?), мовознавець, секретар Ін-ту Мовознавства АН УРСР, ред. його «Діалектологічного бюлетеня», 3 том «Укр.-рос. словника», готованого цим Ін-том; праці з укр. словотвору («Префікси в сучасній укр. мові», 1953), лексикології та морфології.

Ільїнський Григорій (1876—193?), рос. мовознавець-славіст укр. походження, проф. ун-ту в Саратові, потім у Москві. Гол. праці в царині праслов. мови («Праславянская грамматика», 1916, «Звук» в славянських языках», 1916), ц.-слов. і староболг. мови, історії укр. мови (асиміляція голосних, подвоєння приголос-

них у словах типу «зілля», укр. імператив) і етимології (низка слов. етимологій, в тому ч. укр.). Для праць І. типова переоцінка ролі чергувань звуків і намагання пояснити ними мовні факти без уваги до іст. тла і лінгвістичної географії, з тенденцією применшити вагу чужих впливів. І. був засланий у 30-их рр. і помер на засланні.

Ільїнський Федір (* 1863), рос. історик церкви. Праці з укр. історії: «Внешнее состояние православия на Волыни», «Большой катехизис Лаврентия Зизания, как учено-литературное произведение».

Ільчеське (VII—11), с. м. т. на півд. зах. від Одеси, підпорядковане Одеській міськраді.

Ількевич Григорій (1803—41), етнограф, видавець гал. приповідок і загадок. Наเลжав до гуртка М. Шашкевича.

Ільків Микола (* 1890), гр.-кат. свящ., посол до поль. союму (1922—28) з виборів, збойкотованих укр. суспільністю, від т. зв. Укр. Хліборобської Партії і гол. Укр. Хліборобського Клубу в соймі (5 осіб); суспендований еп. Г. Хомишином, став по 1928 р. душпастирем в поль. армії.

Ільм, ільма (*Ulmus scabra* Mill. = *U. montana* With.), дерево до 30 м висоти з родини в'язових; на Україні росте гол. в мішаних лісах сер. і півн. смуги та в Карпатах. Деревно вживається як берестове чи в'язове (див. *Берест*, *В'яз*); насаджується в парках.

Ільниця, с. Іршавського р-ну Закарп. обл., осередок видобутку бурого вугілля і лігніту; поклади вугілля експлуатувалися вже в 1865 р. Вугільні шахти розбудовано гол. після 1945 р.; в 1956 р. видобуток в 6 шахтах становив 460 000 т.

Ільницький Василь (1823—95), гр.-кат. свящ., педагог і письмен.; дир. гімназії в Тернополі, 1868—92 у Львові, гол. Руського Т-ва Педагогічного (1884—87); автор оп., низки популярно-іст. статей і підручників (псевд. Денис з-над Серету, Денис з Покуття).

Ільницький Володимир (1887—1942), адвокат, спеціаліст у нафтових справах, гром. і осв. діяч на Дрогобищині; засновник і гол. т-ва укр. власників нафтових теренів і буртовців «Підойма» (1923—39), організатор приватного шкільництва, діяч Фронту Нац. Єдності; 1939 заарештований більшовиками, загинув на засланні.

О. І. Ільницький

Ільницький Іван (1806—83), свящ., гал. церк. і культ. діяч, з 1839 віцереєктор гр.-кат. семінарії у Львові, з 1868 в Перемислі — крилошанин і ректор духовної семінарії.

Ільницький Лука, гром. діяч 70-их рр. 19 в., чл. київ. Громади (відомий під ім'ям Лука Веселенька) та Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, для якого збирав етногр. матеріали. І. мав у Києві друкарню і керував під своїм ім'ям в-вом Громади.

Ільницький Олександр (1889—1956), гр.-кат. свящ., прелат, церк. і політ. діяч на Закарпатті, представник автохтонного й мадярофільського напрямку в протестагу до укр. і русофільського; ред. «Душпастиря» й ін. рел. видань; 1939—44 гол. радник угор. комісара на Закарпатті; 1956 засуджений більшовиками.

Ільницький Роман (* 1915), журналіст, гром. і політ. діяч (ОУН), чл. Тимчасового Правління у Львові (1941), ув'язнений німцями. Видавець і ред. тижневика «Час» (1945—49), гол. Міжнар. Союзу Екзильної Преси та ген. секретар Міжнар. Комітету переміщених осіб і політ. емігрантів у Німеччині (1947—52), ред. «Укр. Самостійника» (1955—56), з 1957 — гол. Політ. Ради ОУН за кордоном. Автор праці «Deutschland und die Ukraine 1934—45» (2 тт. 1955—1959).

Ільницький-Занкович Іван (* 1894), склав нім.-укр. і укр.-нім. словник військ. термінології (1938), нім.-укр. і укр.-нім. словник летунської термінології (1939); співр. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні при редагуванні укр.-нім. словника (1943), для якого опрацював військ. лексику.

Ільський (IX—19), с. м. т. Сіверського р-ну Краснодарської обл. над р. Убинкою, лівого притокою р. Кубані; в І. була виявлена де Басм (1898) та частинно досліджувана С. Замятніним (1926, 1928) і В. Городцовим (1936—37) стоянка мустірської доби (сер. палеоліт), з залишками робітень знаряддя з яшми, роговика, хальцедону, кварциту та доломіту; кістки вловлених тварин: мамута, бізона, оленя, печерного ведмеда і гієни, коня, осла, вовка й дикого кабана.

Ільченко Олександр (* 1909), журналіст і письмен. в УРСР, роман з життя Т. Шевченка «Петербурзька осінь» (1947), «Козацького роду нема переводу, або Мамай і чужа молодиця» (1958), п'єса з колгоспного життя «Завтра вранці» (1951) й ін.

Іман, м. на Зеленому Клині над р. Іман поблизу її гирла; р. ц. Калининського р-ну Приморського краю, ліс. і деревообробна пром-сть. І. і р-н заселені українцями. В 1917—22 рр. І. був одним з осередків укр. руху на Зеленому Клині.

Іменник, в укр. мові частина мови,

відмінювана в *відмінках* і здебільша *числах* (не творять множини деякі І. з абстрактним і збірноречовим значенням — творчість, клоччя; не мають однини деякі І., гол. з значенням парности, збірности або абстрактности — сани, дріжджі, пестоці) і характеризується в однині приналежністю до одного з трьох родів. Сучасні чотири *відмини* І. визначаються закінченням І. в називному відмінку й родом. Ця система постала в наслідок перебудови праслов. системи відмини за основами. Надмір закінчень, залишених старою системою, почасти був утрачений, почасти використаний для граматичного оформлення нових категорій: істоти в протиставленні не-істоти (бачу хлопця — будинок), оформленості/цілості, в протиставленні безформності/частковості (нема метра — дощу, даю кашу — каші). Зовсім усунені родові відмінності в закінченнях непрямих відмінків множини, в однині виявилася тенденція зблизити давальний і місцевий відмінки, поширене протиставлення чисел наголосом (рука — рўки, пісня — пісні, озеро — озёра), натомість рух наголосу в межах одного числа сильно обмежений. У словотворі І. характеризується розгалуженою системою суфіксів при майже повній відсутності власної префіксації (мало продуктивні і функційно обмежені префікси па-, пра-, уз-, недо-). Синтаксично І. узгоджує з собою прикметники і, в називному відмінку, дієслова, керує непрямыми відмінками інцих І. і може бути керований дієсловом, рідше прикметником або прислівником.

Ю. Ш.

Іміграція, вїзд з однієї країни до іншої з метою постійного або тимчасового перебування; з погляду країни виїзду це — *еміграція*. В І. на укр. землі беруть участь гол. ті народи, які окупували укр. землі — росіяни, поляки. З юридичного погляду це — внутр. І. в межах тієї самої держави, не обмежена ніякими законами, навпаки з політ. міркувань підтримувана державою (див. також *Колонізація*).

За княжих часів І. не відігравала поважнішої ролі. У великих м. оселялися чужинці, що займалися здебільша торгівлею — вірмени, греки, жида, в Гал.-Волинській державі в 13—14 вв. також поляки і німці. У зв'язку з війнами час від часу оселявано на території держави полонених (печенігів, торків, половців, ятвягів тощо).

За лит.-поль. доби збільшився приплив вірменів (14—15 вв.); до м. Зах. України наїхали італ. купці, сильно зросла І. німців (14—15 вв.) не лише до міст, але й як сіль. колоністів. На 15—16 вв. припадає хвиля великої І. жидів, але

найбільше імігрували поляки, спочатку лише до Галичини, а після Люблинської унії на всі укр. землі; вони оселялися гол. на врожайних землях Поділля, Правобережжя, а в першій пол. 17 в. і Лівобережжя. У висліді цих процесів поляки і жида аж до поч. 19 в. були гол. нац. меншинами на Україні.

За коз. часів І. чужинців на Україні була мінімальною, але в процесі посилення впливів Московщини припливали в невеликій мірі росіяни; в другій пол. 18 в. рос. уряд оселявав на запор. землях сербів і німців.

Після розподілу України між Росією і Австрією припинився приплив поляків і жидів на Центр. і Сх. Землі, натомість зросла І. росіян. У зв'язку з колонізацією *Степової України* тут оселялися в другій пол. 18—першій пол. 19 в., побіч українців, росіяни, німці, греки, болгар, молдавани та ін. Росіяни напливали також до міст, зокрема великих (Одеса, Київ, Харків); їхня І. збільшилася в кін. 19 в., коли рос. робітничий елемент наплинув до Донбасу і до ін. пром. р-нів. В другій пол. 19 в. в наслідок парцеляції великих земельних посіlostей на Волині оселилося бл. 200 000 німців, чехів і поляків. І. на Центр. і Сх. Землях за 1890—1930 рр. становила бл. 2 млн. перев. росіян до міст і пром. р-нів. За переписом 1926 р. на території УССР жило 941 000 осіб, що народилися за межами УССР, але під час перепису перебували на її території; з них 70% жило по містах (докладніше див. ЕУ І, стор. 148, і Донбас).

На укр. землі, які перебували в межах Австрії й Угорщини, прийшло в кін. 18 і на поч. 19 вв. невелике ч. німців; далеко більше припливало до Галичини і на Буковину поляків: до міст, Дрогобицько-Бориславського р-ну та колоністів на розпарцельовані землі поль. великих посіlostей. Ще більше поляків приплинуло на Зах. Україну під час поль. окупації 1920—39 рр. — бл. 300 000 осіб; все це діялося в обставинах, коли укр. людність мусіла емігрувати з надто агран перенаселеної країни. В період між двома світовими війнами наплинуло на Закарпаття бл. 30 000 чехів і деяке число румунів на Буковину і в Басарабію.

Від 1930-их рр. починається сильна І. росіян, насамперед до міст і пром. р-нів. Її скеровує сов. влада з метою русифікації України, тим більше, що тоді ж вона винищила мільйони українців голодом, політ. репресіями або засланнями їх за межі України. І. росіян за останні 30 років можна оцінювати на яких 5 млн. (Докладніше див. ЕУ І, стор. 152—53 і 156 та окремі нац. меншини України: Росія-

ни, Жиди, Поляки, Німці, Болгари, Румуни, Греки, Вірмени, Чехи. В. Кубійович

ІМКА (YMCA), Христ. Союз Молодих Людей (Young Men's Christian Association), орг-ція молоді для її всебічного виховання в христ. дусі; заснована 1844 в Англії, нині поширена в різних країнах поза сов. сферою. Поруч з чоловічою орг-цією ІМКА, існує ІВКА (YWCA — Young Women's Christian Association), Христ. Союз Молодих Жінок. За Укр. Центр. Ради світова ІМКА призначила своїм представником Е. Т. Гельда (Heald).

Серед українців ІМКА провадила осв.-філантропічну діяльність по першій світовій війні гол. в таборах інтернованих і емігрантів в Польщі і Чехо-Словаччині. Ця діяльність продовжувалась і серед еміграції по 1945 р. в таборах Німеччини й Австрії, де також постали перші укр. гуртки ІМКА. 1946 р. була створена укр. ІМКА-ІВКА, що стала чл. Міжнац. Союзу орг-цій ІМКА в екзилі, а через нього і чл. Світового об'єднання ІМКА. Укр. делегації взяли участь в ряді міжнар. з'їздів, зустрічей і конференцій. Діячі укр. ІМКА: О. Литвиненко, Т. Білостоцький, Г. Семененко, О. Савицька (нині гол. укр. ІМКА).

Імператив (наказовий спосіб), дієслівний спосіб із функцією спонукання до дії; виник у праслов. добу з індоєвр. оптатива (способу бажання); в укр. мові І. має окремі форми лише для 2 особи однини (на якій побудовані афлітинативно множинні форми) і для 1 й 2 особи множини, — решта осіб твориться описово (часткою нехай, хай і відповідними формами дієслова в дійсному способі). І. твориться в кінцево-наголошених дієсловах закінченнями -й, -ім(о), -іть (архаїчне й півн.-укр. -іте): пиши, -ім, -іть, а також у некінцево-наголошених, коли перед -и група приголосних (крикни) та коли наголос на префіксі ви- (вістрижи); в ненакінцево-наголошених: —, -мо, -те (вір, -мо, -те); в атематичних: їж, оповіж, дай. Тенденція уніфікувати отак форми І. відома укр. мові з 12 в. Форма 2 особи однини може набирати значення 3 особи в неокреслено-особовому розумінні (рятуйся, хто може); без наказової інтонації вона вживається для всіх 3 осіб з значенням самодовільної дії, перев. в усно-оповідних жанрах (а він прийди сюди, то що буде? — Він поїхав, а я тут сиди!). О. Г.

Императорское Одесское Общество Истории и Древностей, займалося перев. дослідженням Півд. України, з античної доби починаючи; видавало в 1844—1915 свої «Записки» (див.).

Імперфект (минулий недоконаний час), особова дієслівна форма, морфологічний новотвір праслов. доби, який у живій

староукр. мові вийшов з ужитку в 12-13 вв., а в пам'ятках церк.-філос. й іст. жанру — як засіб архаїзації мови — вживався й до 17-18 вв. Утворювався від основи інфінітиву недоконаних дієслів закінченнями: -ѡхъ-аахъ, -ѡше-ааше, -ѡше(ть)/-ааше(ть); -ѡхомъ/-аахомъ, -ѡшете (-ѡсте)/-аашете (-аасте), -ѡху(ть)/-ааху(ть); ѡховъ/-ааховъ, -ѡшета, (-ѡста)/-аашета (-ааста), -ѡшете (-ѡсте)/-аашете (-аасте): видѡхъ, писахъ, — «я бачив», «я писав». Заміна І. на перфект наступила у зв'язку 1) з розбудовою видів дієслова, які замінили систему доконаних і недоконаних часів дієслова, 2) з частковим збігом форм аористу й І.

Імпресіонізм, мист. напрям, що постав у Франції в 70-их рр. 19 в., у зв'язку з творами Е. Мане, який виставив малюнок заходу сонця п. н. „Impression“. Для імпресіоністів джерелом кольору є соняшне світло, а свою палітру вони намагаються звести до чистих тонів веселки. І. в протиставу ательєрному малярству культивує малювання в природі (плєнеризм). І. мав сильний вплив на укр. малярство. Перші укр. імпресіоністи з'явилися в кін. 19 в., при чому важливу роль відіграла Краківська Академія Мистецтв, де викладали м. ін. уродженці України: Я. Станіславський, Л. Вичулковський і Ю. Фалат. І. Труш тільки частинно відійшов від реалізму, оперуючи радше притьмареними кольорами, тоді як М. Бурачек передавав сонячну барвистість степ. України. М. Жук і І. Северин увели в І. елементи декоративності. Ранній І. О. Новаківського еволюціонував згодом до символічного експресіонізму типу Ван Гого і Годлера. І. був панівним напрямом укр. малярства до поч. 1930-их рр. Визначніші представники: О. Мурашко, В. і Ф. Кричевські, П. Холодний старший (у краєвиді й портреті), М. Глуценко, О. Шовкуненко, а пізніше М. Дмитренко, М. Неділко, М. Кричевський, М. Мороз.

З І. розвинулися **неоімпресіонізм**, що намагався внести в малярство певну інтелектуальну систему, тоді як **постімпресіонізм** культивував передусім естетику кольору, а **пуєнтилізм** розкладав барви на їхні елементарні тони, кладучи їх цятками, наче мозаїку. До нео- і постімпресіоністів можна зарахувати С. Борачка, М. Радиша, В. Хмелюка. В добу т. зв. соцреалізму на Україні І. переслідувано як занепадницький напрям, проте його засоби проявлялися виразно у всіх визначніших укр. мистців.

В скульптурі імпресіоністи оминали гострі обриси і надмірну деталізацію, відбиваючи більш заг. враження зображуваного (типовий О. Роден). З україн-

ців помітні: М. Паращук, М. Гаврилко, Б. Кратко, С. Литвиненко, А. Павлось.

І. відбився і в музиці, і в літературі. В музиці **І.** намагається пливкими тонами гармоній передавати інтимні й витончені настрої душі; типовий представник — композитор В. Барвінський.

І. в літературі виходить від дійсності, але не намагається відтворювати її об'єктивно, а хоче передати її діяння на душу. Звідси — не опис, а шукання вражень-імпресій, антиінтелектуальне наставлення письменника. Типові укр. імпресіоністи це — М. Коцюбинський, Г. Косинка, М. Хвильовий (хоч цей уже позначений рисами експресіонізму), в поезії — О. Олесь; **І.** часто сполучався з ін. напрямками, напр., символізмом (Д. Загуд), романтизмом (В. Сосюра), неокласицизмом (ранній М. Рильський).

С. Гординський

Імстичово, с. Іршавського р-ну Закарп. обл.; відомий монастир Василіян, заснований 1689 р. мукачівським еп. **І.** Зейканем; місце прощ.

Імпенецький (1832—92), математик і механік, один з основоположників Харківського Матем. Т-ва (1891), чл. Рос. Академії Наук; праці з теорії диференціальних рівнянь.

Інгвар Ярославич († після 1211), з волинських Мономаховичів, кн. дорогобузький і луцький, у 1202 недовгий час княжив у Києві як підручний Романа Мстиславича. По смерті останнього здобув на короткий час Володимир.

Інгул, ліва притока бузького лиману, до якого впадає б. м. Миколаєва, довж. — 350 км (з того 30 км сплавні), площа сточища — 9 900 км². Гор. **І.** пливе серед Придніпровської височини в гранітових берегах.

Інгулець, права притока дол. Дніпра, довж. — 550 км, сточище — 14 460 км². Степова р. із змінним водостаном, перетинає Придніпровську височину й Причорноморську низовину. Доступна для малих суден на відстані 110 км від гирла; на **І.** будується *Інгулецька зрошувальна система*.

Інгулець (VI—14), с. м. т. Широківського р-ну Дніпропетровської обл., над р. **Інгулець** в Криворізькому залізнично-пром. басейні; залізнична пром-сть.

Інгулецька зрошувальна система, має зросити дніпрового водою 64 000 га, обводнити 175 000 га земель, положених між Бузьким лиманом і дол. **Інгульцем**, та забезпечити питною водою м. Миколаїв. Вода з Дніпра підходить, розчищеною **Інгульцем**, 80 км вгору аж до с. Снігурівки, де за допомогою насосної станції збирається в приймальному басейні і згодом розходить магістральним каналом (довж. 53 км) і розподіль-

ними каналами (бл. 2 000 км). Будівництво **І.** з. с. розпочалося 1952 і ще не закінчене; перші землі зрошено 1957 р.

Інгеґерда († 1050), хресне ім'я Ірина, дочка швед. короля Олафа, друга жінка Ярослава Мудрого.

Інґольштадт (Ingolstadt an der Donau), м. над р. Дунаєм в Баварії, 50 000 меш.; 1945—50 табір укр. переміщених осіб (бл. 3 000), 2 укр. кат. і 1 правос. церкви, гімназія, ряд ін. установ і т-в, між ними Капеля бандуристів ім. Шевченка; тепер в **І.** й околицях бл. 600 українців, укр.-кат. душпастирство.

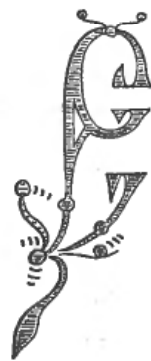
Індик (Meleagris gallopavo L.), велика птиця з родини фазанових з ряду кураків, плекана в сіль. госп-ві завдяки смачному м'ясу. На Україні найбільше **І.** розводять на Одещині, Київщині, Черкащині, Харківщині, Полтавщині й на Кубані. На 1.10.1955 було в УРСР в самих колгоспах 255 000 **І.** (лише дорослих), що становило бл. 40% у всьому СРСР. Гол. породи: широкогруді бронзові, півн.-кавказькі, білі, сірі й чорні. Див. також *Птахівництво*.

Індишевський Степан (1892—1938), інж., родом із Станиславова, до 1914 організатор січ. руху, під час визвольних змагань при штабі корпусу Січ. Стрільців і організатор техн. відділів; в 1922—24 рр. на Закарпатті, в 1925 переїхав до Харкова; ліквідований в час «єжовщини».

Індишевський Ярослав (1895—1937), сотн. УСС і військ. відпоручник при посольстві ЗУНР у Відні, чл. і другий Крайовий Комендант УВО на Зах. Укр. Землях (1924—26). Згодом на еміграції у Празі, де й помер.

Ініціал, «буквиця», початкова велика декоративна буква частин, розділів і відступів у рукописних і друкованих текстах. На Україні **І.**, разом з заставкою й кінцівкою, прикрашував твори 11—18 вв. **І.** — виконуваний перев. червоною фарбою або чорною тушшю і червоною фарбою. Найдавніші **І.** під візант. впливом мають плетінчасті або рослинні мотиви. З 14 в. з'являється т. зв. тератологічний стиль з тваринними і рослинними фантастичними мотивами, з людськими постатями, краєвидами, подіями. В 15—16 вв. помітний вплив зах.-евр. ренесансу. В 16—18 вв. **І.** часто побудовані з нар.

мотивів. Окрему групу становлять **І.**, побудовані на зразок давніх архітектурних фрагментів (одвірків, дверей, стовпів і т. п.), до яких долучаються первні рослинного орнаменту. Вплив ре-

Буква **Є** з Сатанівського рукописного євангелія 1552 р.

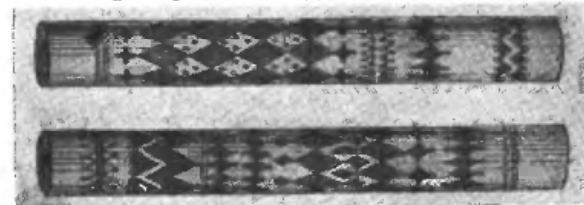
несансу найпомітніший в І. стародруків. Див. ще *Графіка*.

Інкерман (IX—14), місцевість у Криму б. Севастополя над р. Чорною; сліди кол. заселення з 3—2 вв. до Хр.; руїни печерного м. Калимити з 12—15 вв. і фортеці генуїців, печерні церкви й монастир.

Інків Дмитро (*1894), сотн. Армії УНР, з походження кримський татарин; на поч. 1919 командир 4 гарматного полку Січ. Стрільців, згодом в складі 3 Залізної дивізії.

Інкіжинов Валерій (*1899), актор і режисер родом з Сибіру; учень В. Мейерхольда; з 1924 на Україні; 1927—28 режисер у «Березолі» (Харків), де поставив «Седі» С. Могема, «Мікадо» А. Суллівана. З 1930 на еміграції, тепер у Парижі.

Інкустація, прикраси з кусків різного матеріалу: кости, дерева, перламутру,

Інкустація вуглем

металу, бісеру й ін., врізувані в поверхню прикрашеного предмета, на одному з нею рівні. На Україні І. зустрічаємо в гуцульських дерев'яних різьбах 17 в., у яких в рівчики різаного орнаменту втирали потовчене вугілля, що надавало виразності взорові на тлі ясного дерева. В 19 в. на Гуцульщині розвинулися й ін. роди І.: М. Мегеденюк вперше запровадив І. кольоровим бісером («пацьорками»), В. Девдюк — різнокольоровими породами дерева, металу, перламутру (див. *Інтарсія*); цими засобами користувалися також видатні майстри-різьбари В. і М. Шкрибляки й їхні послідовники аж донині.

Інніцер (Innitzer) Теодор (1875—1955), австр. церк. діяч, з 1932 архієп. Відня, з 1933 кардинал; ординарій українців католиків у Австрії,

Інкустований жезл (робота В. Шкрибляка)

для яких призначив 1945 ген. вікарієм о. М. Горникевича. Вже в 1920-их рр. допомагав укр. еміграції через Укр. Рел. Комітет у Відні; в 1933 р. організатор міжнар. допомоги для голодуючого населення в УССР; опікун укр. втікачів і духовенства.

ІНО, див. *Інститути Народної Освіти*.

Іноземцов Олександр, митр., див. *Олександр Іноземцов*.

Інокентій Борисов (1800—57), правос. богослов, єп. чигиринський, архієп. харківський, херсонський і таврійський, визначний проповідник; ректор Київ. Академії, підніс наук. рівень викладання, прихильник іст.-порівняльної методи в богословських науках; засновник київ. тижневика «Воскресное Чтение», автор низки наук. праць з іст. церкви й св. Письма. Проповіді й праці видано 1901 в 12 тт. у Петербурзі.

Інокентій Гізель, див. *Гізель Інокентій*.

Інокентій Кульчицький (†1731), правос. св., єп. іркутський. Походив з шляхетського роду на Волині; вихованець Київської Академії, з 1708 р. — ієромонах Печерської Лаври. З 1721 єп. іркутський в Сх. Сибіру, де присвятився апостольству серед бурятів, тунгусів та якутів. Моці І. були знайдені нетлінними і прославилися настільки, що 1805 р. його канонізовано.

Інокентій IV, папа в 1243—54 рр., відомий з боротьби проти нім. цісаря Фрідріха II і його наслідників. В 1245 р. скликав вселенський собор до Ліону; на ньому м. ін. брав участь і Петро, архієп. руський. На соборі вирішено організувати оборону Сх. Європи перед тат. загрозою. І. IV робив заходи приєднати до Риму Сх. Церкву, вислав послів до Монголії, Суздалью і на Україну; 1246—47 листувався з кн. Данилом і Васильком Романовичами з метою організації протитат. коаліції й церк. єдності. У 1253 р. окремим посольством передав Данилові королівську корону, видав буллу із закликом до боротьби проти татар, але плянований хрестовий похід не відбувся.

Інсабато (Insabato) Енріко (*1878), лікар, італ. політ. діяч і публіцист; знавець араб. і укр. проблеми, прихильник укр. держ. незалежності; 1922 виступав в укр. справі в італ. парламенті, чл. управи Т-ва італ.-укр. приязні. Автор публіцистичних праць, зокрема: „Uscaina

кард. Інніцер

e la Chiesa Cattolica" (1933), „Ucraina: popolazione e economia" (1938) й ін. Д. чл. НТШ.

Інсбрук (Innsbruck), м. над р. Інном в Австрії, столиця Тіролю, 95 000 меш.; влітку 1945 в І. жило до 4 000 українців, згодом ч. їх зменшилося в наслідок виїзду до Баварії (1945), а в 1949—51 рр. за океан. 1945—50 в І. мало осідок Укр. Центр. Допомогове Об'єднання в Австрії. Нині в І. й околицях живе 100—120 українців. До 1951 р. діяли численні укр. установи, м. ін. укр.-кат. й укр.-правос. парохії, укр. гімназія, Об'єднання Українців в Тіролі й Форарльбергу, Братство св. Андрія тощо; в ун-ті студіювало до 450 українців. У відомій езуїтській богословській академії вчилися м. ін. владики митр. Й. Сліпий, архієп. І. Бучко.

Ісигній, на Україні також клейноди, дорогоцінні предмети, що є ознаками влади, гідності, спеціального відзначення. З археологічних знахідок на укр. землях відомі ще з кам'яного віку як І. декоративні кам'яні булави та топирці. В княжу добу І. були домові знаки, у князів — тризуб та його варіанти, що робилися на списках прапорів, на зброї, печатках, кераміці тощо. До І. належали вже тоді також бунчуки та стяги, рідше булава.

В коз. добу І. були: корогва, булава, бунчук, гербова печать, літаври, сурми, тростинові палиці з срібними кулями. Булава, як ознака влади, сх. походження; вживалася гетьманами та полк. з 16 в. Б. Хмельницький одержав срібну булаву — від поль. короля, прикрашену перлами та дорогоцінними каменями; від тур. султана — срібну з довгим написом; також від моск. царя в 1654 р. Булава була й ознакою отаманської влади на Запоріжжі; звідти була перенесена на Кубань, де і вживалася кубанськими отаманами аж до захоплення Кубані більшовиками. Коз. полк. мали перначі — менші, ребристі булави, які носили за поясом.

Бунчук (тур. походження), дерев'яний спис з металевим декоративним наверхком, що складається з срібних шнурів з китицями та прикріпленим до верхка одним чи двома жмутами кінського хвоста. За давньою коз. традицією С. Баторій надіслав в 1578 р. укр. гетьманові, крім корогви, також бунчук та ін. клейноди. Гетьманські бунчуки мали червоні хвости, в наголов'ї білі та чорні шnurки; у спільних гетьманів для реєстрових козаків і запорожців бунчуки були різного кольору — білого, червоного та чорного.

Коз. стяги («хоронгви златописані»), здебільша кармазинові з вишитими на них образами святих, хрестами і герба-

ми, носили поперед війська та поруч гетьмана чи отамана. Літаври — великі мідяні котли, натягнені шкурою, вживалися для сигналів при різних урочистостях. Рос. царі також дарували коз. гетьманам і Запор. війську різні клейноди.

Укр. духовництво мало за І. митру, панагію і посох. Митра відома з 11 в. у формі корони, яка згодом перетворилася на вкриту зверху шапку з металевими ребрами та емалевими медальйонами по боках. Спочатку митри були відзнакою влади лише єп., а з кін. 12 в. їх надавали також архимандритам та заслуженим ієреям (митрофорним) з білого духовенства. Панагія — це перев. округла металева ікона Богоматері на ланцюгу, яку носять на грудях правос. архиєреї та архимандрити в ставропігіяльних манастирях. Посох (жезл) одержує архиєрей під час свого висвячення. На верхку посоха є металевий хрест, посередині перекладка, яка переходить в роздвоєних зміїв, звернених головами до хреста (символ мудрости).

М. Міллер

Інститут Археології АН УРСР, н.-д. установа, створена 1938 у Києві після розгрому попередніх археологічних інституцій при ВУАН (Археологічна Секція 1921, Всеукр. Археологічний Комітет 1922—33, Секція Іст. Матеріальної Культури 1933—34, Ін-т Іст. Матеріальної Культури 1934—37) за «незадовільну наук. діяльність»; відділи первісної, скито-античної та слов'янської археології, лабораторія, бібліотека; має аспірантуру. До його складу увійшов з 1952 р. заповідник «Ольвія» і з 1956 р. відділ античної та середньовічної археології Криму в Симферополі, археологічна станція в Бахчисарай і заповідник «Кам'яна могила». Львівський філіял, організований у 1939 р., був 1951 ліквідований та заступлений Археологічним Відділом Львівського Ін-ту Суспільних Наук. Керівники І. А.: М. Ячменьов (1938—39), Л. Славін (1940), П. Єфименко (1953), нині С. Бібіков. До співр. Ін-ту належали: П. Курінний, В. Козловська, І. Фабриціус, В. Петров, Н. Кордиц, М. Макаревич, Я. Пастернак, І. Старчук, М. Смішко, В. Гончаров, І. Самойловський, В. Довженко, О. Кульська й ін. Ряд археологічних експедицій на Україні здійснено І. А. при співпраці з Ін-том Матеріальної Культури АН СРСР, як також у вид. його співпрацюють укр. й чужі дослідники з-поза УРСР.

І. А. провадить археологічні дослідження на Україні, координує праці наук. установ в ділянці археології. Дослідження на місці провадяться системою окремих експедицій, гол. останнім часом на місцях будівництва великих гідротехн. споруд (Кахівка, Кременчук, Донецько-Донба-

ський канал і ін.). Організуються археологічні конференції (8 до 1956 р.). І. А. — єдина установа на Україні, що дає дозвіл на ведення розкопів, чим сильно обмежена самостійність та напрям наук. праці університетських кафедр археології. І. А. публікує три серійні вид.: наук. записки «Археологія» (11 тт. за 1947—58), зб. звітів і матеріалів археологічних експедицій «Археологічні пам'ятки УРСР» (6 тт. за 1949—58 рр.), «Краткие сообщения Института археологии» (рос. мовою), монографічні праці й зб. (напр., останні: «Нариси стародавньої іст. УРСР», 1957; І. Шовкоп'яс: «Археологічні дослідження на Україні 1917—57», 1957 й ін.). В своїх працях І. А. застосовує марксо-ленінську інтерпретацію розвитку культур, спирається на фальшиво сконструйовану етногенезу укр. народу, знецінює досліди дорев. археологів, відносно мало уваги присвячує дослідам зах. областей України. І. А. фактично позбавлений самостійності, а працю провадить скоординовано із заг. пляном Ін-ту Іст. Матеріальної Культури АН СРСР, залежність від якого найкраще виявляє факт призначення секретаря останнього С. Бібікова теперішнім дир. І. А.

Я. Пастернак

Інститут для вивчення СРСР, н.-д. установа з осідком у Мюнхені, заснована 1950 р., фінансована Амер. Комітетом для визволення від большевизму; гуртує вчених і фахівців — емігрантів з СРСР та досліджує актуальні проблеми совєтоснавства. І. д. в. СРСР видає наукові праці, монографії, журн. й бюлетені (місячник „Bulletin“, чвертьрічник „Вестник“, чвертьрічник „Sowjetstudien“ й ін.) різними мовами, насамперед рос. і англ., має бібліотеку, влаштовує наук. з'їзди і конференції, дає стипендії. Українці входять до складу Ін-ту з 1954 р., в 1954—56 рр. гол. Наук. Ради І. д. в. СРСР був Б. Мартос; наук. секретарем є М. Міллер, заступником дир. І. Бакало; вид. Ін-ту містять багато українознавчого матеріалу, зокрема в публікаціях: «Український Збірник» (до 1959 р. — 16 тт.), „Ukrainian Review“ (до 1958 р. — 8 т.) та кілька монографій (ред. — П. Курінний).

Інститут Дослідів Волині, заснований у 1951 р. з осідком у Вінніпезі (Канада) з метою наук. дослідження Волинської землі; перший гол. Ю. Мулик-Луцик, згодом А. Шумовський, тепер М. Боровський, почесний гол. митр. Никанор Абрамович. І. Д. В. видає неперіодичні зб. «Літопис Волині» (до 1958 вийшло 3 кн.), серію монографій «Волиніана» й ін.

Інститут Дослідів Національних Справ („Instytut Badań Spraw Narodowościowych“) у Варшаві, діяв у 1921—39 рр. з метою

досліджень нац. меншин у Польщі; І. Д. Н. С. влаштовував публічні доповіді, фахові семінари, мав свою бібліотеку, видавав праці, насамперед з 1927 цінний чвертьрічник „Sprawy Narodowościowe“; першим дир. був Л. Васілевський, з 1927 — С. Папроцький. І. Д. Н. С. присвячував багато уваги дослідам укр. проблематики.

Інститут Економіки АН УРСР, створений в листопаді 1936 на базі відповідних установ Соц.-Екон. Відділу УАН та Ін-ту Нар. Госп-ва Всеукр. Асоціації Марксо-Ленінських Ін-тів з практичними завданнями «допомоги соц. будівництву». До 1939 І. Е. складався з 2 секторів (пром-сти і сіль. госп-ва) та 2 груп (іст. нар. госп-ва та фінансів). В 1957, після кількох реорганізацій, мав 5 відділів: економіки пром-сти, економіки сіль. госп-ва, розміщення виробництва, іст. нар. госп-ва та політ. економії.

В перші роки існування (1936—38) І. Е. видав лише один пропагандивний зб. «Радянська Україна за 20 років» (1937). Умови дослідної праці були дуже важкі. Першого дир. Ін-ту О. Асаткіна розстріляли у зв'язку з переписом 1937, його наступник В. Теплицький також був заарештований в 1938, але по війні реабілітований. В 1939—41 І. Е., очолений В. Рудницьким, дещо активізував працю. В ньому розроблялися проблеми продуктивності праці в Донбасі, видано «Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины» (1939) та ін. монографії. Більше наук. значення мали праці акад. М. Птухи в царині іст. укр. і рос. статистики й праці акад. К. Воблого в галузі екон. географії України.

По війні праця І. Е. була тісно зв'язана з відбудовою нар. госп-ва УРСР. Продовжувано досліди в ділянці продуктивності праці в пром-сті, екон. районування та іст. нар. госп-ва, видано праці: «Екон. географія УРСР» (т. I), «Нар. госп-во УРСР» й ін. Згодом праця І. Е. знову підупала завдяки обмеженим можливостям використання партійного доктринерства, що частково послабло після 1953. З праць цього періоду можна назвати: «Нариси екон. географії УРСР» в 2 тт. (1949—52), «Нариси розвитку нар. госп-ва УРСР» (1949), згодом доповнені і перевидані рос. мовою, «Нариси з іст. екон. думки на Україні» (1956), «Радянська Україна» (1957) й кілька монографій з прикладної, галузевої економіки. Останнім часом досліджуються також питання собівартості, цін, екон. ефективності та теоретичні проблеми політ. економії. І. Е. видає неперіодичні зб. «Наук. Записки», а з 1958 р. двомісячник «Економіка Радянської Ук-

раїни». Публікації І. Е. з'являються здебільшого рос. мовою. Ін-т також веде підготовку наук. кадрів.

Протягом останніх 10 років в І. Е. активно працювали такі економісти: В. Бондаренко, Д. Вірник, М. Герасименко, Л. Горелік, Г. Давидов, Л. Корецький, О. Короїд, І. Кугукало, Є. Лазаренко, П. Першин, М. Птуха, А. Радченко, І. Романенко, М. Середенко, М. Хотимченко, П. Хромов, Я. Фейгін, В. Чуїстов, А. Шевченко, Я. Яснопольський (†). Теперішній дир. І. Е. О. Нестеренко. В. Голубничий

Інститут ім. митр. А. Шептицького, кат. виховна установа в Саскатуні (Канада) під керівництвом оо. Редемптористів; інтернат для студентів (бл. 100), літні курси українознавства. Ін-т постав 1953 р. і є продовженням бурси Братства Українців Католиків ім. О. Шашкевича, заснованої 1935 р.

Інститут ім. митр. А. Шептицького в Саскатуні

Інститут ім. П. Могили, правос. виховна установа в Саскатуні, заснована 1916 р. (спочатку як Бурса ім. П. Могили) найдавніша з діючих нині подібних інституцій в Канаді; інтернат для молоді (бл. 100), літні курси українознавства. Деякий час Ін-т мав філію в Вінніпегу. І. і. П. М. в 1920—30-их рр. був важливим осередком укр. освітнього руху в Канаді.

Інститут Історії Матеріальної Культури, див. **Інститут Археології Академії Наук УРСР**.

Інститут Історії АН УРСР (до 1950 р. **Інститут Історії України АН УРСР**), заснований у Києві 1936 р. В 1939—41 рр. існував філіял І. І. у Львові. На поч. війни 1941 р. І. І. евакуйовано до Уфи, де він увійшов як відділ до складу новоствореного Ін-ту Суспільних Наук АН УРСР. Літом 1942 р. організовано Ін-т Іст. і Археології України, який після повороту до Києва 1 липня 1944 поділено на дві окремі установи — Ін-т Історії України та Ін-т Археології. У 1950 р. Ін-т Іст. України АН УРСР перетворено на І. І. АН УРСР. Ін-т має (1958) такі відділи: іст. феудалізму (керівник В. Голубуцький), іст. капіталізму (Ф. Лось), іст. радянського суспільства (М. Супруненко), іст. країн «нар. демократії» (Ф. Шевченко), археографії (М. Рубач), заг. історії. Дир. І. І. — О. Касименко, заступник дир. по наук. частині — І. Гуржій.

Від поч. існування діяльність І. І. підпорядкована вимогам больш. партії і режиму, дослідники змушені керуватися у

своїх працях методологією та фразеологією марксизму-ленізму.

У довоєнний період виходили друком за ред. тодішнього дир. І. І. С. Белоусова «Нариси з іст. України» (у 1937—40 рр. появилися випуски 1—4 і 8 К. Гуслистого, М. Петровського та Ф. Ястребова, в 1944 р. випуск 11 — Ф. Лось), в яких епоха Київ. держави трактувалася як спільний період історії рос., укр. і білор. народів і багато уваги присвячувалося іст. зв'язкам України з Росією, зокрема в період 1648—54. З ін. видань І. І. в 1939—41 рр. з'явилася «Історія України в документах і матеріалах» (т. I і III), монографія С. Юшкова «Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (1939), зб. «Полтавська битва» (1940) і «Західня Україна» (1940) та ін.

Передвоєнні київ. вид. І. І., і зокрема «Історія України. Короткий курс», що вийшов за гол. ред. С. Белоусова (1940), як також видані в Уфі «Нарис історії України» за ред. К. Гуслистого, Л. Славіна та Ф. Ястребова (1942; пізніше перевиданий у Канаді) і перший том підручника «Історія України» С. Юшкова, Л. Славіна, М. Петровського та К. Гуслистого (1943) були після закінчення війни засуджені постановою ЦК КП(б)У про роботу І. І. 1947 р. за «серйозні помилки», м. ін. за те, що в основу періодизації згаданих вид. покладено не «марксистсько-ленінське вчення про соц.-екон. формації», а «зовнішньо-політ. моменти», що іст. укр. народу розглядалася відірвано від іст. ін. народів СРСР, а автори «недостатньо показували велику прогресивну роль рос. держави».

Після згаданої постанови ЦК КП(б)У 1947 р. вид. діяльність І. І. значно послабла. За вісім років (1947—54) вийшло всього три томи вид., розпочатого в Уфі 1943 р., «Наукові записки». З повоєнних публікацій 1940-их рр. слід згадати зб. документів «Україна перед визвольною війною 1648—54», за ред. М. Петровського та К. Гуслистого (1946), «Устим Кармалюк» за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова (1948) і «Селянські рухи на Буковині в 40-их рр. XIX ст.», складену Ф. Шевченком (1949). У 1950-их рр., і зокрема після смерті Сталіна (1953), вид. діяльність І. І. пожвавилася. 1953 видано перший том курсу «Історія Укр. РСР», за гол. ред. О. Касименка (другий том за гол. ред. М. Супруненка вийшов 1958), написаний повністю з позицій тогочасної партійної лінії; обидва томи видано також у рос. перекладі. У 1954 р., у зв'язку з 300-літтям переходу України під протекцію моск. царя, вийшли різного роду вид., в тому ч. зб. «Визвольна війна 1648—54 рр. і возз'єднання України з Росією»

(теж рос. мовою) та спільно з Ін-том Слов'янознавства АН СРСР видано зб. ст. «Воссоединение Украины с Россией 1654—1954». Всі вони базуються на проголошених ЦК КПСС «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією». Разом з Ін-том Іст. АН СРСР І. І. опублікував зб. документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией» у трьох томах за ред. П. Гудзенка, О. Касименка, О. Новосельського, А. Сидорова, Л. Черепніна та Ф. Шевченка (1954). З окремих досліджень доби Хмельниччини видано студію О. Компана «Участь міського населення у визвольній війні укр. народу 1648—1654 рр.» (1954), монографію О. Касименка «Російсько-укр. взаємовідносини 1648—поч. 1651 р.» (1955) та ін. З приводу 50-річчя революції 1905 р. вийшов, виданий І. І. спільно з Архівним Управлінням УРСР та Центр. Держ. Іст. Архівом УРСР, зб. документів і матеріалів «Революция 1905—1907 гг. на Украине» у двох томах (1955, відповідальний ред. Ф. Лось); І. І. та Держполітвидав УРСР опублікували монографію Ф. Лося «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст.» (1955), з нагоди 40-ліття Жовтневої революції разом з Архівним Управлінням УРСР — зб. документів і матеріалів «Робітничий контроль і націоналізація пром-сти на Україні, березень 1917—березень 1921 рр.», за ред. П. Гудзенка та ін. (1951), «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни 1919—1920» за ред. М. Рубача (відповідальний ред.) та ін. (1957) й ін. Появилася низка публікацій з іст. пореволюційної України, напр., С. Белюсова «Возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. радянській державі» (1951, кн. перевидана в перекладі Словацькою Академією Наук, 1953), Г. Шевчука «Боротьба трудящих радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р.» (1956) та ін. В 1955—58 рр. вийшли томи 6—12 «Наукових записок» (відповідальний ред. О. Касименко). Починаючи з 1957 публікується двомісячник «Український Історичний Журнал» (відповідальний ред. — Ф. Шевченко), орган І. І. та Ін-ту Іст. партії ЦК КП України — філіялу Ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПСС.

У перших річниках «Укр. Іст. Журналу», як і в ін. виданнях І. І. 1950-их рр., тематика обмежена майже виключно (за винятком публікацій, зв'язаних з «возз'єднанням» України з Росією) періодом другої пол. 19 і, гол. ч., першої пол. 20 в. (іст. робітничого руху та соціал-дем. орг-цій на Україні, революція 1905—07 рр., столипінська реакція та рев. піднесення 1910—14 рр., Жовтнева революція

і роки гром. війни на Україні, «вітчизняна війна», об'єднання укр. земель в УРСР тощо), при чому дослідження ведеться за «ленінським принципом партійності в іст. науці». Л. Соневицький

Інститут Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, заснований 1926 р. у Харкові як н.-д. установа з гол. завданням дослідження творчості Т. Шевченка й іст. укр. літератури в цілому. Проект орг-ції такого ін-ту при УАН у Києві подав С. Єфремов, але створено його при Нар. Комісаріаті Освіти, а керували ним партійні літератори: С. Пилипенко (дир. ін-ту), В. Коряк, А. Річицький, тільки формально на чолі його стояв Д. Вагаль (вчений секретар Я. Айзеншток). До кін. 1920-их рр. у працях І.Л.Ш. і в його органі (річник «Шевченко», I—II, 1928—30) брали участь і С. Єфремов, О. Дорошкевич, Б. Якубський, П. Филипович, В. Міяковський, В. Державин, В. Петров й ін. У Києві була відкрита філія І.Л.Ш. За перші роки його існування була проведена значна праця над дослідженням текстів Т. Шевченка (С. Єфремов, М. Плевако, О. Дорошкевич, Я. Айзеншток й ін.), хоч не бракувало й спроб його фальсифікації, яка особливо розгорнулася з поч. 1930-их рр. (зокрема в працях Є. Шабліовського) і завершилася тепер остаточним визначенням Т. Шевченка як «рев.-демократа», послідовника В. Белінського, М. Чернишевського й ін.

У зв'язку з перенесенням столиці України з Харкова до Києва і черговою реорганізацією АН УРСР в середині 1930-их рр. І.Л.Ш. перенесено до Києва і разом з його філією передано до складу АН УРСР під теперішньою назвою. Дир. його був спочатку Є. Шабліовський, потім П. Тичина, з 1939 р. і досі О. Білецький. 1941 І.Л.Ш. був евакуйований до Уфи і входив до складу об'єданого Ін-ту Мови й Літератури АН УРСР, 1944 р. повернувся до Києва.

З цього часу І. Л. Ш. став центром усієї літературознавчої праці в УРСР. Крім вид. 5-томника Т. Шевченка (1939), розпочато ще до війни акад. вид. його творів, з якого 6 тт. уже надруковано, а 7—10 тт., що містять малярську й графічну спадщину, готує до друку Інститут Мистецтвознавства, Фольклору та Етнографії. Низка праць про Шевченка, виданих заходами І.Л.Ш. після війни (Д. Косарик — «Життя і діяльність Т. Г. Шевченка»; І. Пільгук — «Т. Г. Шевченко — основоположник нової укр. літератури» і «Творчість Т. Г. Шевченка і його вплив на розвиток укр. літератури 19 ст.», Є. Ненадкевич — «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання», праці Є. Кирилюка, Є. Шабліовського, О. Білецького, О. Дейча й багато ін.), як і велика кількість сту-

дій про ін. письм., завдяки партійній тенденційності позбавлені великою мірою наукової вартості. Це саме треба сказати й про велику низку праць, що вийшли до 100-річчя з дня народження І. Франка (1956): М. Возняка — «З життя і творчості І. Франка», О. Білецького, І. Басса, О. Кисельова, — «І. Франко. Життя і творчість», П. Колесника — «Син народу. Життя і творчість І. Франка», І. Басса — «І. Франко. Біографія» й багато ін. Маючи великі рукописні фонди (35 814 одиниць розібраних і 8 000 ще не розібраних), І. Л. Ш. видав по війні ряд збірок творів класиків укр. літератури: В. Стефаника (3 тт., 1949—54), Л. Українки (5 тт., 1951—56), І. Котляревського (2 тт., 1952—53), П. Мирного (5 тт., 1954—55), М. Вовчка (6 тт., 1955—56), І. Франка (20 тт., 1950—56) і багатьох готує до друку. Добір творів (іноді зфальшованих) і коментарі так само тенденційні.

В І. Л. Ш. зосереджена праця над виданням заг. курсів іст. укр. літератури. 1941 р. почала друкуватися «Хрестоматія давньої укр. літератури» О. Білецького (вийшла 1949, 2 вид. 1952), тоді ж був підготований до друку 2-томовий курс іст. укр. літератури (за ред. О. Білецького, С. Маслова і І. Єрьоміна), але поч. війни перервав вид.; «Нарис іст. укр. літератури» (1945) С. Маслова і Є. Кирилюка був гостро критикований за «націоналізм» і вилучений з ужитку. 1954 р. вийшов новий «Нарис іст. укр. літератури» рос. і укр. мовами, що, пристосований до сталінських концепцій укр. культури, цілковито спотворює укр. літ. процес. У цьому ж дусі вийшов і перший том «Історії укр. літератури» (1954) за ред. О. Білецького, М. Бернштейна, М. Гудзій і ін. 2 том цього вид., присвячений сов. літературі, завдяки тому, що зовсім збіднював сов. літературу замовчуванням великої кількості заборонених письм., був вилучений з ужитку і поновно (дещо поширений) вийшов 1957 р. Найбільша з запланованих тепер праць І. Л. Ш. — вид. 10-томової «Історії укр. літератури», що має бути здійснене до 1966 р.

І. Л. Ш. складається тепер з відділів: давньої, дожовтневої, радянської, рос. літератури, літератури слов. країн нар. демократії, шевченкознавства, теорії літератури, відділу рукописів. Нещодавно засновано відділ франкознавства, що склав проспект повного зібрання творів І. Франка. В І. Л. Ш. працюють кількадесят наук. співр. і готуються кадри літературознавців через ін-т аспірантури. Видатніші з співробітників останнього часу: О. Білецький, М. Гудзій, С. Маслов († 1957), О. Дорошкевич († 1946),

А. Шамрай († 1952), Є. Кирилюк, Н. Крутікова, С. Крижанівський, Л. Новиченко, Д. Косарик й ін.

Орган І. Л. Ш. — «Радянське літературознавство» (1938—40 вийшло 6 випусків), поновлене 1957 як двомісячник.

Література: Айзеншток Я. Орг-ція шевченкознавства. Шевченко, І. Х. 1928; Білецький О. Укр. літературознавство за сорок років. 1917—57; Історія укр. літератури, п. к. 1957.

І. Кошелівець

Інститут Маркса-Енгельса-Леніна, вища партійна н.-д. установа в УРСР, постала 1939 на місці ліквідованої 1936 *Всеукр. Асоціації Марксо-Ленінських Ін-тів* (ВУАМЛІН), як Укр. філіял Ін-ту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б); завдання — перекладати на укр. мову класиків марксизму й досліджувати іст. КПУ(б)У; дир. Й. Лисенко. 1940 вийшов один том «Наук. записок» Ін-ту, після війни переклад повного вид. творів Леніна, Сталіна, з 1956 — також Маркса, Енгельса. В 1956 І. М. Ф. Л. перейменований на Ін-т іст. партії при ЦК КПУ — Філіял Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПСС, дир. І. Назаренко. З 1958 видає разом з Ін-том іст. АН УРСР «Укр. Іст. Журнал» (див. також *Марксизм*).

Інститут Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР у Києві, н.-д. установа, створена в 1944 р. на базі Ін-ту Укр. Фолкльору (1936—41, керівники А. Хвиля, Ю. Соколов, В. Петров) і пізнішого Ін-ту Нар. Творчості та Мистецтва (1942—44) й ін. установ, які в свою чергу були створені після розгрому етногр. і мистецтвознавчих установ ВУАН в 1933—36 рр.: *Етногр. Комісії*, Музею Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, Кабінету Примітивної культури та Кабінету муз. фолкльору. Ці інституції видавали свої «Записки», «Збірники» й наук. журн. («Етнографічний Вісник», «Укр. Фолклор», «Образотворче Мистецтво» 1937—40, «Нар. Творчість» 1937—41). Дир. І. М. Ф. Е. був П. Тичина, з 1957 — М. Рильський. Ін-т з 1947 р. має право приймати кандидатські дисертації. Праці І. М. Ф. Е. зосереджені у відділах словесного фолкльору, музики й муз. фолкльору, образотворчого мистецтва, рукописних фондів і лабораторії звукозапису. В 1945—49 рр. Ін-т мав свій відділ у Львові з фолклорною групою, яка 1949—51 працювала при Львівському етногр. музеї, а з 1951 працює в складі Ін-ту Суспільних наук АН УРСР у Львові. Основна увага в працях І. М. Ф. Е. спрямована на сов. тематику, на дальшому пляні — вивчення нар. творчості дорев. періоду. Вивчення образотворчої, театральної та муз. нар. творчості донедавна приділялося менше уваги.

І. М. Ф. Е. провів ряд наук. експедицій. Частину зібраних матеріалів опубліковано м. ін. в 3 зб. «Матеріалів» Укр. Держ. Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові. В І. М. Ф. Е. зберігаються великі фонди записів нар. творчості та матеріалів з питань етнографії, почавши з кін. 18 в. до останніх років, які частково використовуються в друкованих працях. Останнім часом І. М. Ф. Е. видав кілька монографій, м. ін. про М. Лисенка, думки про театр П. Саксаганського, зб. нар. казок, приповідок, «Укр. нар. пісні» (2 тт., 1956), «Нариси з іст. укр. радянської музики» (1 випуск, 1957, «Укр. нар. ліричні пісні» (1958), «Укр. нар. поетична творчість» (2 тт., 1958) й ін. З 1951 видаються неперіодично наук. записки «Нар. творчість та етнографія», а з 1957 під тією ж назвою журн. за ред. М. Рильського (див. також *Етнографія*).

Інститут Мовознавства АН УРСР (з 1945 ім. О. Потебні) в Києві, постав 1931 р. у висліді ліквідації давніших мовознавчих інституцій Іст.-Філол. Відділу УАН. Їх ліквідація й зформування натомість І. М. були пов'язані з русифікаторським курсом в УССР, з розгромом українознавчих та взагалі гуманістичних наук, з фізичною ліквідацією та репресіями діячів укр. науки, з різким обмеженням дослідницької й наук.-публікаційної діяльності. Свою працю під проводом дир. Н. Кагановича І. М. розпочав непереставляючою критикою репресованих попередніх керівників і видаванням (1934—36) відповідно зрусифікованих термінологічних бюлетенів і словників, замість давніших, виготовлених *Ін-том Укр. Наук. Мови*, та видав заг. рос.-укр. словник за ред. С. Василевського (1937). Від 1934 р. І. М. випускав свій неперіодичний ж. «Мовознавство», здебільша з нефаховими погромницькими статтями (до 1939 р. — 14 чч.); від 1941 р., після арешту Кагановича (1937), директорства М. Калиновича (до 1941) і призначення дир. Л. Булаховського, його заміняє нова серія «Наук. записки. Мовознавство», неперіодичні, з перервою 1941—46 рр. (до 1958 р. 14 тт.); статті рос. авторів друковані тут уже по-рос. В 1941—44 рр. евакуйовані з Києва співр. І. М. входили як «Відділ мови» до складу об'єднаного Ін-ту Мови й Літератури АН УРСР (в Уфі), що видавав свої «Наук. Записки» (2 тт. до 1946 р.). Організований 1940 р. львівський філіял І. М. відновив свою діяльність 1945 р. як відділ Ін-ту Суспільних Наук Львівського філіялу АН УРСР (під керівництвом І. Свенціцького, з 1956 р. Л. Гумецької) з неперіодичною публікацією «Дослідження з мови й літератури» (2 тт. до 1958 р.).

Реорганізований І. М. поділяється нині на відділи: укр. мови (опрацьовує граматику сучасної літ. мови та історію літ. мови), словниковий (складає й переробляє укр.-рос. словники, також — шкільні англ., нім. та франц., опрацьовує словники укр. мови: іст., тлумачний, синонімічний, мови окремих письменників, напр., Т. Шевченка), діалектологічний (збирає матеріал до діалектологічного атласу укр. мови в УССР, веде топонімічні студії УССР) та заг. мовознавства (малоактивний). Львівський відділ мовознавства опрацьовує поль.-укр. словник. Керівник І. М. і гол. ред. «Мовознавства» Л. Булаховський. Свої робочі пляни І. М. докладно підпорядковує плянам рос. І. М. АН СССР у Москві. Вид. діяльність І. М. депо посилювалася з 1950-их рр.: діалектологічний відділ став випускати «Діалектологічний бюлетень» за ред. В. Ільїна (з 1950 р. — 6 випусків), словниковий відділ — з 1951 р. «Лексикографічний бюлетень» за ред. І. Кириченка (досі 6 випусків), «Курс сучасної укр. літ. мови» 2 тт. за ред. Л. Булаховського (1951), зб. статей «Полтавсько-київський діалект — основа укр. нац. мови» (1954), «Питання походження укр. мови» Л. Булаховського (1956), «Іст. граматика укр. мови» (1957), «Нарис з історії укр. мови» П. Плюща (1938), «Нарис словотвірної системи укр. актової мови XIV—XV ст.» Л. Гумецької (1958) та деякі чисто пропагандивні видання.

О. Горбач

Інститут Народної Творчості у Львові, під керівництвом о. С. Сапуна, в рамках УЦК, діяв у 1941—44 рр. І. Н. Т. організував сіль. і містечкові хори та театральні гуртки. Заходами І. Н. Т. відбувся 1942 р., у століття народження М. Лисенка, конкурс з участю 27 хорів.

Інститут Суспільних Наук АН УРСР у Львові, створений 1951 і входить до складу Відділу суспільних наук АН УРСР, має різні відділи: історії, археології, мови, літератури, фолклору, етнографії, економіки й ін. І. С. Н. вивчає насамперед проблематику Зах. України, багато ваги приділяє питанням «рев.-визвольної боротьби і соц. будівництва на Зах.-Укр. Землях та розвитку соц. реалізму в творчості зах.-укр. сов. письмен.» І. С. Н. має бібліотеку, видає неперіодично «Наукові Записки», поодинокі відділи ведуть семінари, які об'єднують всіх науковців Львова даної галузі науки, досліди в терені тощо. Дир. І. С. Н. — І. Крип'якевич.

Інститут Української Наукової Мови (ІУНМ), створено при ВУАН 1921 р. на базі Термінологічної комісії при УНТК і Правописно-термінологічної комісії при Іст.-філол. відділі УВАН (див. *Терміно-*

логія). ІУНМ мав відділи — правничий (керівник І. Черкаський), природничий (П. Тутковський, Х. Полонський), техн. (К. Туркало), сіль.-госп. (К. Осьмак), екон. (Т. Кривченко), гол. був А. Кримський, секретарем М. Любинський, з 1925 П. Холодний, що згодом став керівником ІУНМ. Найбільший розвиток ІУНМ припадає на 1925—28 рр.; в той час він мав до 25 працівників. ІУНМ видав в 1923—28 рр. такі термінологічні словники: хем. — О. Курило, геол. — П. Тутковського, матем. — Ф. Калиновича (2 частини), анатомічний, зоол. (3 частини) — М. Шарлеманя, К. Татарка, І. Щоголева, С. Паночіні, ботан., пед. — П. Горецького, мануфактурний — Ф. Лоханька, природничий — Х. Полонського, комунального госп-ва — К. Туркала й В. Фаворського, електротехн. — І. Шелудька, заг.-техн. — Шелудька й Т. Садовського, рос.-укр. словник військ. термінології — С. та О. Якубського й ін., а також кілька чисел «Вісника» ІУНМ й інструкцію до збирання термінологічного матеріалу. У зв'язку з процесом СВУ заарештовано 8 співр. ІУНМ, а попередню працю схарактеризовано як націоналістично-шкідницьку. Словники, видані після цього, стояли вже на нижчому рівні. З 1931 р., в зв'язку із заснуванням Ін-ту Мовознавства при АН УРСР, останньому передано й вид. термінологічних матеріалів.

К. Туркало

Інститути, фахові або спеціальні вищі школи в УССР з 4—6 рр. навчання. До 1918 р. існували на Україні 12 ін-тів; після ліквідації ун-тів 1920 р. і спеціалізації високого шкільництва їх ч. значно збільшилося, при чому характер і назви поодиноких родів І. зазнавали постійних змін. 1956 було в УССР 125 ін-тів. Докладніше див. *Високі школи, Педагогічна освіта, Сіль.-госп. освіта, Мед. освіта, Правнича освіта, Екон. освіта, Торг. освіта, Ветеринарія, Музична освіта, Театральна освіта, Техн. освіта, Фізкультури Інститути, Чужих Мов Інститути* й ін. Див. також окремі найважливіші І.

Інститути Академії Наук УРСР, н.-д. установи, в яких нині зосереджується праця АН УРСР. Число ін-тів — 44 в 5 відділах АН УРСР: Відділ Суспільних Наук — 8 ін-тів: Ін-т Філософії, Ін-т Економіки, Ін-т Археології, Ін-т Історії (орган «Укр. іст. журнал»), Ін-т Літератури ім. Т. Шевченка (орган «Радянське літературознавство»), Ін-т Мовознавства ім. О. Потебні (орган «Мовознавство»), Ін-т Мистецтва, Фольклору та Етнографії (орган «Народна творчість та етнографія») і Ін-т Суспільних Наук; Відділ Біологічних Наук — 6

ін-тів: Ін-т Ботаніки (орган «Укр. ботан. журнал»), Ін-т Гідробіології, Ін-т Зоології, Ін-т Мікробіології ім. Д. Заболотного (орган «Мікробіологічний журнал»), Ін-т Біохемії (орган «Укр. біохем. журнал»), Ін-т Фізіології ім. О. Богомольця (орган «Фізіологічний журнал»); Відділ Фіз.-Матем. Наук — 4 ін-ти: Ін-т Математики (орган «Український математический журнал»), Ін-т Фізики, Ін-т Металофізики, Ін-т Радіофізики і Електротоники; Відділ Хем. і Геол. Наук — 5 ін-тів: Ін-т Заг. та Неорганічної Хемії, Ін-т Органічної Хемії (орган «Український хімічний журнал»), Ін-т Геол. Наук. (орган «Геол. журнал»), Ін-т Геології Корисних Копалин, Ін-т Мінеральних Ресурсів; Відділ Технічних Наук — 11 ін-тів: Ін-т Гідрології і Гідротехніки, Ін-т Будів. Механіки (орган «Прикладна механіка»), Ін-т Електрозварювання ім. Є. Патона (орган «Автоматическая сварка»), Ін-т Машинознавства і Автоматики, Ін-т Гірничої Справи ім. М. Федорова, Ін-т Чорної Металургії, Ін-т Електромеханіки (орган «Автоматика»), Ін-т Теплоенергетики, Ін-т Використання Газу в комунальному госп-ві й пром-сті, Ін-т Металокераміки і спеціальних сплавів, Ін-т Машинознавства. Див. також *Укр. Академія Наук* і статті з окремих ділянок науки, як *Біологія, Ботаніка, Геологія, Зоологія, Математика, Техніка, Фізика, Філософія, Хемія* й ін.

Інститути Благородних Дівць, див. *Жіноча освіта*.

Інститути Народної Освіти (ІНО), високі школи в УССР, створені на поч. 1920-их рр. після ліквідації ун-тів (1920) на базі їх фіз.-матем.-природничих й іст.-філол. фак. та учительських ін-тів з метою готування учителів до заг.-осв. і проф. шкіл; ІНО ділилися на факультети соц. виховання і проф. освіти з різними відділами: фіз.-матем., фіз.-хем., біол., геогр., історії, мови й літератури тощо. Час навчання 4—5 років. 1929 р. в УССР було 12 ІНО (в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському, Ніжені, Полтаві, Кам'янці Подільському, Житомирі, Миколаєві, Херсоні, Чернігові, Луганському) з 6 200 студентами, серед яких українці становили 65%. Більшість ІНО видавало свої «Записки». Після відновлення ун-тів ІНО були ліквідовані, а їхні функції перебрати ун-ти й Педагогічні Інститути. Див. також *Високі Школи*.

Інститути Фізкультури, див. *Фізкультури Інститути*.

Інститути Чужих (іноземних) Мов, див. *Чужих мов інститути*.

Інструменталь, орудний відмінок, має в укр. мові різноманітні синтаксичні функції; з первісної соціативної (виражати особу, з якою разом виконується

якась дія: йти з батьком) розвинулися в придієслівному вжитку (і при відповідних віддієслівних іменниках, прикметниках) функції знаряддя дії, дійової особи в пасивних конструкціях, способу дії і порівняння (літати орлом), причини дії, обмеження прикмети (молодий літами), місця й часу (йти дорогою, днями просиджувати). Із функції способу дії та порівняння розвинувся в 15—17 вв. (перші прояви вже в 11—12 в.) присудковий І., зокрема при зв'язці *був, буде* (був козаком), замінюючи тут присудковий номінатив (був козак). Закінчення І. — в іменниках чоловічого і сер. роду -ом (-ем), жін. роду на голосний -ю (-ею), на приголосний -ю, в множині -ами, дуже рідко -ьми, -има.

Інструментальна музика, призначена для виконання на муз. інструментах: сольова (з акомпаньяментом або без), камерна (ансамблева) і оркестрова. На Україні І. м. розвинулася з кін. 18 в. (Д. Бортнянський), існування численних капелъ призвело до постановки оркестрових творів (симфонія М. Овсяннико-Куликовського 1809), з кін. 19 в. помітні фортепіанові твори М. Лисенка. На поч. 20 в. постали інструментальні твори В. Барвінського, С. Людкевича, згодом Л. Ревуцького, В. Косенка, Б. Лятошинського. В сучасних укр. композиторів І. м. посідає панівне місце.

Інтарсія, «викладанка», дерев'яна відполірована інкрустація різноколіровими породами дерева, поширена в другій пол. 18 в. на Зах. Україні в оздобі меблів, посуду, муз. інструментів, предметів рел. культу і т. д.; з 19 в. гол. в мист. дерев'яному виробництві на Гуцульщині. В гуцульському різьбарстві вперше застосував І. В. Девдюк з Старого Косова. З 1945, побіч традиційної нар., перев. геометричної орнаментики, застосовано І. як гол. спосіб у пропагандивних тематичних сов. сюжетах.

Інтелігенція (від латинського *intelligere* — розуміти), як психологічне поняття охоплює духові функції, які не належать до категорії почувальних і волевих явищ; вона обіймає всі пізнавальні функції від відчуття і сприймання аж до логічного мислення. У вужчому окресленні під І. розуміємо здібність розуму (інтелекту) схоплювати логічні зв'язки між думками та причинові — між подіями. До цього зближене і популярне поняття І., що означає вміння

Тарілка з портретом
В. Хмельницького
(робота М. Тимченка)

знаходити відповідні засоби для бажаних цілей, знання зв'язків між фактами і подіями. Як І. визначається також здібність пристосуватись до обставин, де самих тільки інстинктів і звичок, здобутих досвідом, не вистачає. В найширшому соціологічному розумінні І. це верства людей з виробленою І. в психологічному значенні. Коли під клясовим поділом суспільства розуміти вертикальний його поділ, себто залежно від того, яке місце займають окремі люди й їх групи в соц.-екон. порядку життя, тоді це найширше поняття І. означало б у горизонтальному розрізі, найвищу верству освічених людей усіх клас: землевласників, буржуазії, селянства, робітництва.

У вужчому, нині особливо актуальному розумінні термін І. охоплює сукупність осіб, які на основі освіти, знання, орієнтації, отже на основі І. в психологічному сенсі, а не на основі традиції чи соц.-екон. становища здобувають вирішальний вплив на всі, не тільки духові, ділянки життя, отже здобувають владу в державі. Цей процес серед цюраз складніших умов сучасної цивілізації, яка вимагає всюди теоретичного знання і не може спиратись тільки на досвід поколінь, відбувається еволюційно в усьому світі. В молодших суспільствах, зокрема там, де природний розвиток спинявся або викривлювався старим режимом (напр., царська Росія) або чужою окупацією (напр., Україна), цей процес росту впливу і переймання влади І. відбувається більш революційно. Сх.-євр., зокрема укр. революція 1917 р. була ведена й опанована І. Прийнятий ком. теорією поділ на робітництво, селянство і трудову І. затемнює фактичний стан. Подібно сучасним протиколоніальним революціям (яскравий приклад арабського світу) надає динаміки молода І. тих народів.

І. в соціологічному розумінні, себто І. як сукупність людей, які передусім або виключно на основі освіти, знання й їх пристосування, а не на основі традиції чи соц.-екон. становища здобувають вирішальний вплив на життя суспільства, стала провідною верствою укр. історії 19 і 20 вв.

На землях, що належали до Рос. Імперії, І. різноманітна за своїм соц. походженням. Вній представлені міські групи, нащадки попередньої, панівної, старшинсько-дворянської верстви, виходці з селянства і робітництва. З цього погляду символічне значення має поява і місце Т. Шевченка в новій укр. історії. На землях, що перебували під австро-угор. пануванням та нова інтелігентська верства формувалася спочатку в лоні духовен-

ства і поволі визволялась у духово й соц. самостійну провідну верству. Як для формування світогляду і суспільних настанов сх.-укр. сучасної І. мав вирішальний вплив кріпацький син Шевченко, так модерного обличчя зах.-укр. І. надав сел.-ремісничий син І. Франко.

Першим ідейно-орг. оформленням новочасної укр. І. було *Кирило-Методіївське Братство* (1845) з М. Костомаровим, М. Гулаком, П. Кулішем, а згодом і Шевченком у провіді. Захоплення коз. мислим зв'язувало кирило-методіївців із останніми духовими відгомонами старшинської верстви, найяскравішим виразом яких була *«Історія Русів»* та її ідейне середовище, Новгород-Сіверський гурток кін. 18 і поч. 19 в. Однак швидко виявився контраст: старшинська ідеологія була перейнята своїми класовими привілеями і спрямована на їх оборону. Новий напрям звертав увагу насамперед на духову творчість народу, на його соц. рухи до рівності і братерства; мрія соц. рівності завершувалась мрією про міжнар. рівність, що мала б здійснитись у слов. федерації, з Україною як її наріжним каменем.

Інтелігентське покоління 1860-70-их рр. знайшло свої духові й орг. форми в «громадах», гол. в Старій, Київській, та в громадах провінційних міст (див. *Громади*). Центр. постатями цього етапу були вчені історики: В. Антонович і М. Драгоманов. В ідеології Громади народ залишався далі основним поняттям, але відношення до історії міняється. Місце романтизму займає раціоналістичний позитивізм. Центр духа переходить від поетичного надхнення і мрійницьких візій майбутнього, типових для кирило-методіївців, до критичного розуму, до науки й нар. освіти. Ідеологія Громади виявляє типово інтелігентські тенденції; з'являється навіть суворий інтелігентський цензус: чл. може стати тільки людина з вищою освітою.

Реакція часів Олександра III ослабила Громаду і звузила провідницьку роллю І. виключно до справ культури, і то в тісному засягові. Наслідком цього був розрив між політ. орієнтованим Драгомановим, який вів укр. пропаганду в Європі, і Громадою, а далі прояви нових ідейно-орг. тенденцій молодой І. наступного покоління. Воно на зламі 19 і 20 вв. дало нові, вже суто політ. партійні оформлення (РУП, на чолі з Д. Антоновичем, сином Володимира, згодом УСДРП; *Укр. Партія Соціалістів-Революціонерів*; *Укр. Дем.-Радикальна Партія*, згодом ТУП; *Укр. Нар. Партія*). Всі ці партії залишилися і далі типово інтелігентськими угрупованнями літераторів, публіцистів, науковців, студентів, земських службовців. Але

при слабнучій силі імперії, зокрема після 1905 р., ті провідні гурти могли вже спиратись на ширші бази «Просвіт» і кооп. спілок, де створювалась, пізніше в 1917 р. вирішальна на провінції, проміжна верства місц. інтелігенції чи півінтелігенції. Т. ч. у тій вже інтелігентській ієрархії нова провідна верства дозрівала до революції і утворення держави 1917—20 рр.

Під Австро-Угорщиною розвиток мав такі самі риси. 1830-і рр. (*«Руська Трійця»*, *«Русалка Дністровая»*) і 1840-і рр. (*Весна народів*, *Гол. Руська Рада*) дали перше духово-політ. оформлення провідної верстви. В соц. відношенні це здебільша духовенство; дальший процес формування І. відбувався під знаком спочатку повільної, а в 1890-их рр. радикальнішої емансипації модерної, світської інтелігентської провідної верстви; на поч. 20 в. ця емансипація завершується. Одночасно відбувалась еволюція суспільно-політ. ідеології зах.-укр. І. Ідеї 1848 р. (українці Галичини, Буковини, Закарпаття — це частина 15 млн укр. народу; вони лояльні до Австрії і вимагають окремого коронного укр. краю в її межах) розроблюються у виразніший політ. світогляд *народоуцтва* в боротьбі проти наступу насамперед поляків, далі проти сил клерикального консерватизму, політ.-культ. москвофільства і австро-поль. угодовства. Останнє десятиріччя 19 в. приносить усі гал. оформлення, що в них тривала і боролась інтелігентська провідна верства Укр. Зах. Земель до 1918 р. (*Укр. Радикальна Партія*, *Укр. Нац.-Дем. Партія*, *Укр. Соц.-Дем. Партія*). Ці партії втягли у свої ряди різні класи суспільства: міські (ремісників, службовців і пролетаріят) та — гол. селянство.

І. винесла на своїх плечах укр. революцію і будівництво укр. новітньої держави. Зв'язана органічно й інтересами з нар. масами, вона знайшла серед них підтримку своїх суспільно-політ. ідей. І. була рушієм і фактичним керівником організованого робітництва і сел. стихії та ідейно визначувала всі прояви революції. Типовими представниками цього інтелігентського проводу були і учений М. Грушевський, і письменник В. Винниченко, і публіцист С. Петлюра.

Упадок укр. нац. державности 1920 р. викликав природну в таких іст. ситуаціях реакцію проти дотогочасного інтелігентського проводу. Та реакція виявилась в обох вищезгаданих аспектах І.: психологічному і соціологічному. Це була реакція проти переоцінки розуму і його творів — різних систем, програм, що намагались охопити іраціональне життя почувань і передусім вольових поривань

та не давали вільно розгортатись первісним стихійним силам (іраціоналізм, волюнтаризм, зокрема в писаннях Д. Донцова і в ідеології націоналізму); з другого боку, це була реакція взагалі проти провладу І. в суспільстві й державі. За І. мали б залишитися тільки провідні духові функції і допоміжна роля в держ. і госп. орг-ції суспільства, яку провести можуть тільки кляси, що мають у розпорядженні засоби продукції й війни (клясократична доктрина В. Липинського, прийнята гетьманським рухом). Все ж ті теорії й рухи не спинили дальшого іст. розвитку, що в укр. світі та взагалі у світі щораз більше висуває І. на провідні місця. Врепти, нині й іраціоналістичний волюнтаризм, і навіть клясократична ідеологія репрезентовані в укр. суспільстві знову ж І. Провід легально орг. життя Укр. Зах. Земель залишався між двома світовими війнами в руках І., яка під децю зміненими назвами продовжувала традиційні нац.-дем., радикальні й соц. форми. Так само окупаційний ком. режим при всьому підкреслюванні влади пролетаріату і селянства, не вніс змін у цей заг. розвиток. Провідною верствою на сучасній Україні є партійно-бюрократична І. апаратчиків, що в останній інстанції підлягає знову ж московсько-партійно-бюрократичній І. Поруч із панівною партійно-бюрократичною І., в УССР є маси культ. і техн. І., неполіт. і часто непартійної, яка не має впливової позиції в сов. суспільно-політ. житті і духові й матеріальні інтереси якої йдуть урозріз із парт. бюрократією. Це потенційно категорія, що в ній може зформуватися свідомість ролі речника й провідника опору режимові. На еміграції з 1920-их рр. І. зберігає свою провідну ролю суспільно-політ. життя.

У ретроспективних підсумках можна сказати, що після того, як Україна втратила давніші провідні верстви, коз, старшину, багате й свідоме міщанство, вона в 19 в. почала створювати нову, модерну провідну верству у своїй І., що наростала з усіх соц. кляс. Ідейні й політ. вияви тієї провідної верстви (романтизм, потім раціоналістичний позитивізм, а далі іраціоналістична й клясократична реакція) мають свої паралельні течії в зах. світі. Однак, ці укр. напрями зроджувалися, росли і в'янули з іманентних причин укр. життя і не були звич. наслідуюванням чи простим перейманням. Так і сучасна криза орг. форм і світоглядівішування І. це — рівнобіжне явище до залому дотеперішніх духових і політ.-соц. форм світу.

Література: Драгоманов М. Собрание политических сочинений, I—II. Париж 1905—06. М. 1908; Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. 1879, 2 вид.

К. 1914; Грушевський М. На порозі Нової України. К. 1918; Охримович Ю. Розвиток укр. політ. думки. Л. 1922; Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень 1926; Левицький К. Іст. політ. думки гал. українців 1848—1918. I—II. Л. 1926—27; Bog-schak E. Le mouvement national ukrainien en XIX siècle. Париж 1930; Донцов Д. Маса і провід. Л. 1935; Мазепа І. Підстави нашого відродження. I—II. Новий Ульм 1946—49; Підгайний С. Укр. інтелігенція на Соловках. Новий Ульм 1946; Шлемкевич М. Загублена укр. людина. Нью-Йорк 1954; Rudnytsky I. L. The intellectual origins of modern Ukraine. Аналіз УВАН. VI, 3—4. Нью-Йорк 1958. М. Шлемкевич.

Інтерлюдія, див. *Інтермедія*.

Інтермедія, коротка весела сценка, що виконувалася між актами поважної п'єси. Вперше І. з'явилася в Англії в 15 в. (у п'єсі Г. Медволла). Перші укр. І. є в польс. драмі Я. Гаватовича про смерть Івана Христителю (1616). І. не зв'язані змістом з п'єсами, в які їх вставляли, іноді й писали їх ін. автори. Це перев. мандрівні анекдоти, дієві особи в яких не схарактеризовані ближче: козак, селянин, чужинці-цигани, поляки, жиди, москалі, «литвини» (білоруси), тому мова І. часто мішана, але укр. дієві особи говорять чистою укр. мовою. Майстром укр. І. був М. Довгалевський, що додав по 5 І. до своїх драм (1736—37). 5 І. додано до драми Ю. Кониського (1747), є вони в п'єсі «Стефанотоко» (автор українець, але драма виставлена в Новгороді). Є відомості про ін. загублені І. Вплив І. помітний на творах І. Некрашевича, на вертепі, гумористичних віршах 18 в. та на поч. укр. комедії. Про І. у М. Возняка: «Початки укр. комедії» (1919, 2 вид. Нью-Йорк 1955). Там же й вибір текстів. Д. Ч.

Інтернаціонал, назва міжнар. об'єднань соц. і ком. рухів. Перший І. (1864—72) діяв під значним впливом К. Маркса. 1889 утворено Другий І., що об'єднував перев. соц.-марксистські і реформістські партії, а також ін. ліві течії. В 1919 Другий І. відмежувався від більшовизму і гостро виступив проти Сов. Росії; з того часу в ньому гуртувалися здебільша праві соц. партії в протизаг. до заснованого в Москві Третнього І. Між обома останніми існував 2½ І., складений з соц. центристських груп (1921—23), що згодом об'єднався з Другим І. в Соц. Трудовий І. Укр. соц. і ком. групи перебували у зв'язку з Другим і 2½ І. (див. *Соціалістичний Трудовий Інтернаціонал*) та з Третім І., т. зв. Комінтерном (див. *Комуністичний Інтернаціонал*).

Інтернаціоналізм, ідеологічна і суспільно-політ. течія, яка відстоює концепцію співпраці вільних і рівноправних спільнот. І. виходить із принципу, що нація і нац. приналежність не можуть бути виключними чинниками у розвитку су-

спільних взаємин; він ставить ідею міжнац. співпраці й солідарності понад нац. інтерес. В сучасному ідеологічно-політ. оформленні концепція І. виникла паралельно з дем. і ліберальними ідеями франц. революції, хоч деякі його елементи існували в універсалістичному вченні Кат. Церкви вже за середньовіччя та в теоріях окремих філософів. Зокрема із зародженням соціалізму та лівих рев. течій (анархізм, синдикалізм тощо) з пол. 19 в. почали І. обґрунтовувати теоретично (К. Маркс, Ф. Енгельс, П. Прудон, К. Кавтський, Р. Люксембург й ін.). Течія І. знайшла орг. оформлення в соц. міжнар. формаціях, що відомі з кін. 19 в. п. н. інтернаціоналів (див. *Інтернаціонал*). Від І. як насамперед політ. течії і програми слід розрізняти космополітизм як світоглядovu настанову і філософський погляд, який заперечує фактор нації і нац. держави.

На Україні ідеї І. знайшли перший відгомін після франц. революції в гуртках укр. масонів та в укр. вітці декабристського руху (див. *Декабристи*). Укр. слов'янофільство, а зокрема діячі *Кирило-Методіївського Братства* ставили наголос на ідеї міжнар. співпраці, рівності і братерства народів. Перше теоретичне обґрунтування укр. аспекту І. дав М. Драгоманов, гол. в працях: «Вільна спілка», «Шевченко, українофіли і соціалізм» та «Іст. Польща і великорос. демократія». Він пов'язував свою концепцію І. з ідеєю європеїзму і федералізму; передумовою інтернац. співпраці має бути визнання засади, що «кожна нація має сама собі бути господарем».

Ідея І. мала місце і в політ. мисленні та публіцистиці укр. нац. лівиці кін. 19 і поч. 20 в. (І. Франко, М. Павлик, С. Подолинський). Укр. соц. партії (УСДРП, УПСР, УСДП, Укр. Радикальна Партія) бачили в І. одну з важливіших можливостей укр. політики. Одна з течій в УПСР в 1918—19 рр. прямо прийняла назву «інтернаціоналістів». Також в укр. ліберальних партіях (Укр. Нац. Дем. Партія, УПСФ, УНДО) частково прищепилася концепція ліберального І.

Програма і пропаганда ідей І. відіграли значну роль в ком. русі, зокрема І. набув різної інтерпретації і практичного застосування у взаєминах між рос. і укр. комуністами. В боротьбі з рос. централізмом в підсов. умовах укр. комуністи, згуртовані в Укр. Ком. Партії — боротьбістів та УКП (україністи), спиралися на програму І. як важливий аргумент проти рос. переваги в СРСР і великодерж. шовінізму. Рос. більшовики з свого боку трактували укр. націонал-комунізм як відступ від І. Ця сама проблема виринула у зв'язку з кризою в Ком.

Партії Зах. України в 1926—30 рр., що призвело до втручання *Комуністичного Інтернаціоналу* в Москві. Укр. комуністи згаданих напрямів відстоювали класичне марксистське розуміння І., себто рівності і солідарності пролет. рухів, до речі, зафіксоване в першій конституції УССР з 1919 р. про творення світової федерації радянських республік, до складу якої мала б увійти й УССР. (Див. також *Марксизм*).

Інтернаціоналісти, назва лівої течії УПСР, яка оформилася на поч. 1918 р. На 4 з'їзді партії в травні 1918 І. були в більшості в ЦК і вели свою пропаганду через нелегальний орган «Боротьба» (звідси пізніша назва *боротьбістів*). І., в протизага до Укр. Нац. Союзу, як легальної опозиції до гетьманського уряду, були на становищі рев. опозиції.

Інтернаціонал Свободи, міжнац. політ. орг-ція емігрантів, створена з ініціативи українців 1946 в Зах. Німеччині з метою боротьби проти рос.-болш. імперіалізму. З 1952 осідок президії в Римі, а основним тереном діяльності І. С. стала Італія. В І. С. представлені албанці, білоруси, болгары, грузини, китайці, литовці, поляки, румуни, словаки, словінці, хорвати, чехи, угорці й українці (стан з 1958); гол. президії з 1954 — угорець К. Калляї, а ген. секретар українець В. Федорончук (з 1952). І. С. влаштував ряд пропагандивних маніфестацій, пресових конференцій, висилає меморіали, утримує контакт з урядовими колами.

Інтернаціональні організації, див. *Міжнародні організації*.

Інтонанція, значеннєво важлива (релевантна) різниця в перебігу висоти муз. тону при вимові речення або складу. І. речення має в укр. мові важливі функції, як експресивні, так і суто комунікативні. Різниця між оповідним і питальним реченням може виявлятися тільки І. (Він дома. — Він дома?). І. може компенсувати зсуви від звичного порядку слів. Діапазон інтонаційних контрастів сильніший на сх. України, ніж на зах.

Складові І., що відігравали важливу роль в праслов. мові, в укр. мові як фонологічний чинник утрачені, імовірно на заранні іст. доби, але їх сліди відбиті в деяких фонетичних явищах: 1) у рефлексії праслов. *ot-, *ol-, що при акутовій І. дали ra-, la-, а при циркумфлексивній ро-, ло- (рало — рокита, ланя — діалектне — лодка); 2) імовірно (теорія Булаховського) в переході о в і під новоакутовою інтонацією в повноголосних групах (голова: голівка, але солома: соломка); 3) у переході є в і під новоакутовою І. (село — сіл, тітка, але клепка). Але найбільші й безперечні сліди давніх інтонацій лишилися відбиті в ви-

гляді пересувів наголосу, хоч первісна ситуація чимало затемнена впливами морфологічних чинників.

Праслов. мова розрізняла на довгих голосних дві давні інтонації, умовно називані акутова і циркумфлексова. Акутова І. постала, імовірно, в наслідок западу наявного в праіндоевр. мові лярингального звука. Пізніше, але ще в праслов. добу з'явилася нова, новоакутова І., в висліді метатонії (переінтонування) давнього циркумфлекса й короткостей, за умов, що ще достатньо не досліджені, але сходять загалом на різного роду зміни в числі звуків і пересуви наголосу в слові. Гол. пересуви місця наголосу укр. мови, що кореняться в цих інтонаційних стосунках, такі: 1) у 2-складових словах, коли початковий склад був циркумфлексивний або короткий, а другий — акутовий, а наголос первісно падав на початковий склад, цей наголос пересувався на кінцевий акутовий склад (закон де Соссюра-Фортуна: укр. голова — го́лову, земля́ — зе́млю; про́шу, про́си, про́сити — про́сиш, про́шено супроти ві́рю, ві́р, ві́рити — ві́риш, ві́рено; дія́лектні при сме́рті, на ме́дї й ін.); ці наголосові зміни широко використані в словозміні й словотворі укр. мови, зокрема для протиставлення множини однині, і спричиняються до морфологічної індивідуалізації укр. наголосу супроти рос. і білор. 2) Коли перед початковим наголошеним циркумфлексивним чи коротким складом слова появлявся проклітичний склад (прийменник, префікс), то наголос переходив на цей приставлений склад (закон Шахматова: во́рон — га́й-во́рон; го́лову — на́ голову; го́род — при́-го́род; пізніші аналогічні вирівнювання здебільша посували вислід діяннн цього закону; його діяннн зміщується ще й з давнім словотвірним перекиданням наголосу у словоскладеннях типу: сли́ва — терно́-сли́в; нога́ — від-но́га). 3) Хронологічно останньою важливою зміною інтонацій у протоукр. говірках була метатонія інтонації циркумфлексивої, та подекуди й короткостей в новоакутову (укр. го́лову, голо́вами — голі́в; але сме́ре́ка, сме́ре́ками — сме́ре́к), спричинена гол. заником півкоротких голосних ь, ь у наступних складах, передусім наголошених, — ще, крім родового множини, гол. суфіксальні утворення із -ькь, -ька, -ька, -ько, -ьць, -ьнть, -ьщ-ий (солóдкий — солóд; у степенюванні прикметників — молóдший — мо́лод(о) та ін.).

Література: Leht-Spławiński T. Ślady dawnych różnic intonacyjnych w językach ruskich. Rocznik Slawistyczny, IX, 1918; Булаховський Л. Порівняльно-іст. розвідки в ділянці укр. наголосу. Мовознавство VII, 1936; Сх.-слов. мови як джерело відбудування спільнослов. акцентологічної системи. Мовознавство III—IV. 1947; Акцентологический закон А. А.

Шахматова. А. А. Шахматов, Сборник статей и материалов. М.-Л. 1947; Kuryłowicz J. L'accentuation des langues indo-européennes. Кр. 1958. Див. ще ЕУ I, стор. 339. О. Г.

Інтранзитивні дієслова (неперехідні), як протиставлення перехідним, дієслова, що не можуть мати після себе об'єкта в знахідному відмінку: ходити, боятися, горювати. Неперехідність в укр. мові морфологічно може бути виявлена постфіксом -ся (мити — митися); в ін. випадках вона має чисто синтаксичний характер.

Інфантерія, див. Піхота.

Інфінітив (дієйменник), невідмінна дієслівна форма, що не має часу, числа й особи (тому в реченні може заступати підмет, а при наказовій інтонації висловлювати наказ), але має вид; до слова, від якого граматично залежить, прилягає; як об'єкт при дієсловах (крім модальних: могли, сміти...) та при іменах може бути замінений віддієслівним іменником (люблю читати — люблю читання), зокрема в абстрактніший, наук. мові; проте укр. мова вживає після імен залюбки І., що дає змогу зберігати різноманітніше дієслівне керування (машина плести светери). Тавтологічний І., повторений при особовій формі дієслова, підсилює дію (бачити бачив). І. це первісно скам'яніла форма давального відмінка однини віддієслівного іменника типу ст а т ь, закінчена на -ти (в староукр. і говірках ще на -чи: печи); під впливом змішання з формами супіну на -ть (вживаної як об'єкт при дієсловах руху на означення мети: по́шла ќняжити «півслав княжити») вже в 11 в. появилося закінчення І. -ть, поширене сьогодні в укр. сх. говірках не під наголосом (ходить, але не́сти), в літ. мові використовуване лише в поезії.

Інформаційна служба, орг-ція і засоби інформації з різних ділянок життя для внутр. і зовн. вжитку; на Україні розвивалася з ростом укр. нац. руху і залежно від можливостей, які створювали пануючі на укр. землях чужі режими. (Про внутр. І. с. — див. Преса на Україні).

Предтечами зовн. І. с. кін. 19 в. можна вважати діячів, що постійно чи тимчасово перебували за кордоном й інформували зах. світ про укр. справи (М. Драгоманов і його жене́вський кружок, гал.-бук. парламентаристи у Відні, І. Франко й ін.). В Росії І. с., гол. у Петербурзі, виконували чл. Укр. Громади і Держ. Думи, зокрема М. Костомаров, П. Куліш, Д. Мордовець, О. Лотоцький, П. Стебницький, М. Могилянський, М. Грушевський, О. Саліковський, М. Славинський, С. Петлюра й ін., співпрацюючи в рос. пресі або видаючи власні органи: «Украинский Вестник» у Петербурзі

(1906) і «Украинская Жизнь» у Москві (1912—17). В 1902—05 рр. в Женеві, а згодом у Франції інформатором укр. справ був Я. Федорчук, в Лондоні В. Степанківський і зокрема Г. Рафалович, який продовжував свою працю до 1916 р., у Празі О. Бочковський, в Софії Людмила Шишманова-Драгоманова і її чоловік І. Шишманов. Координувати і допомагати І. с. в країнах зах. світу мав Укр. Інформаційний Комітет у Львові (1912—14) під керівництвом Р. Залозецького і А. Жука.

З 1900 до 1920 р. центром систематичної І. с. став Відень. Початок поклав журналіст Р. Сембратович, видаючи 1901—02 р. журн. «X-Strahlen», присвячений укр. справам в Австрії й Росії, а 1903—05 «Ruthenische Revue», пізніше, в 1906—16 рр., «Ukrainische Rundschau» (ред. В. Кушнір); В. Кушнір заснував також 1907 р. у Відні перше Укр. Пресове Бюро, інформаціями якого користувалася преса Зах. Європи.

Під час першої світової війни І. с. перебрали на себе гол. Союз Визволення України і Головна (згодом Загальна) Укр. Рада у Відні; остання видавала тижневики «Ukrainisches Korrespondenzblatt» (1914—16) і «Ukrainische Korrespondenz» (1917—18). СБУ видавав «Ukrainische Nachrichten» (1914—18) у Відні, «La Revue Ukrainienne» (1915—17) в Льозанні і ряд інформативних брошур (11 мовами). У важливій для І. с. нейтральній Швейцарії видавав у Льозанні В. Степанківський «L'Ukraine» і неперіодично «The Ukraine» (1915—20); в Берні виходила англ., нім. і франц. мовами «Korrespondenz der Nationalitäten Russlands» (1916—17, ред. Д. Донцов і В. Степанківський). Укр. Пресове Бюро в Берліні, під керівництвом Д. Донцова, видавало «Nachrichten des Ukrainischen Pressebüros» (1914—16) і політ. брошури. В Будапешті закарп. діяч Г. Стрипський видавав, у порозумінні з СБУ, угор. мовою журн. «Ukránia» (1915—16). В ЗДА видали низку інформаційних публікацій Укр. Нар. Комітет і Федерація Українців.

З постановом укр. держави 1917 р. ролі і орг-цію І. с. перебрали на себе держ. установи, зокрема укр. посольства і місії за кордоном. Нормально організована внутр. і зовн. І. с. існувала за гетьманської влади 1918 р. При мін-ві внутр. справ утворено Укр. Телеграфне Агентство (УТА) та Держ. Бюро Преси, очолювані Д. Донцовим; УТА систематично видавала чужомовні бюлетені. В Відні виходили «Ukrainische Blätter» (1918), редаговані В. Калиновичем. В період Директорії УНР агентство існувало далі, а в грудні 1918 р. організовано у Від-

ні Укр. Пресову Службу (УПС) (керівник О. Кушак), фінансовану спочатку посольством ЗУНР, 1919—20 посольством УНР; вона була гол. укр. інформаційно-пропагандивним осередком для Європи і виявляла жваву вид. діяльність. Крім цього, в 1919—20 рр. пресові бюра укр. посольств і місій видавали свої бюлетені чи журн., як правило, мовою даних країн: в Лондоні, Софії, Римі, Газі, Копенгагені, Берліні, Будапешті, Гельсінкі, Парижі, Берні і Льозанні, Атенах, Нью-Йорку. Особливо широку інформаційну діяльність вела укр. мирова делегація в Парижі. Взагалі ж перев. частина діяльності більшості місій зводилася до І. с., і на цю мету призначувалося значні фонди з держ. бюджету.

Між двома світовими війнами інтенсивну І. с. вів уряд УНР в екзилі через своїх представників, які працювали в чужих пресових агентствах (М. Ковалевський, М. Єремійв й ін.) і через свої місії, гол. паризьку. При її участі видавано «L'Europe Orientale» (1919—20) франц. і англ. мовами, «France et l'Ukraine» (1920), «Prométhée» (1924—38, ред. Г. Гвазави), згодом «La Revue de Prométhée» (1938—40, ред. О. Шульгин), «L'Ukraine Nouvelle» (1927—29), «Bulletin du Bureau de Presse Ukrainienne» (1934—39) й ін. В Швейцарії видавець і ред. агентства «Ofinor» М. Єремійв видавав пресові бюлетені в Женеві (1928—44) франц., нім. і укр. мовами, в Парижі франц. (1929—39) і есп. (1932—36), в Римі (1929—43) італ. мовою. У Німеччині Нім.-Укр. Т-во в Берліні видавало журн. «Die Ukraine» (1918—26, ред. А. Шмідт); виходили «Deutsch-Ukrainische Zeitung» (1920, ред. Г. Клюк), «Osteuropäische Korrespondenz» (1926—34, ред. З. Кузеля і Р. Ярий) і «Ukrainische Kulturberichte» Укр. Наук. Ін-ту (1933—40). Широку діяльність розвинуло в 1931—39 рр. Укр. Бюро в Лондоні Я. Макогона, яке вів Ю. Кисілевський (видавало м. ін. пресовий бюлетень); тут неперіодично виходив видаваний групою гетьманців бюлетень «Investigator» (1920—40, ред. В. Коростовець). У Празі в 1930-их рр. появлялися «Укр. Кореспонденція» і «Ukrájina», про укр. справи інформував систематично на сторінках щоденника «Prager Presse» і журн. «Slavische Rundschau» М. Гехтер. У Варшаві виходили журн. «Natio» (1926—27, ред. П. Лисяк) англ., франц., нім. і польс. мовами, присвячений проблемам нац. меншостей в Польщі, тижневик «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932—38) і місячник «Problemy Europy Wschodniej» (1939) за ред. В. Бончковського. В 1930-их рр. ОУН активізувала І. с., видаючи свої бюлетені в Берліні («Ukrainischer Pressedienst» Укр. Інформаційного Бюро нім. і

укр. мовами, за ред. М. Селешка 1931—34 і В. Стахова 1937—41), Нью-Йорку („Ukrainian Press Service“, 1938—41, ред. С. Скоцко і журн. „Trident“, ред. В. Душник), в Женеві (спорадично з 1930 р. за ред. М. Кушнір-Богуща й ін.), в Лондоні (1931—34, під керівництвом Є. Ляховича і 1937—39 С. Давидовича), в Римі, Празі, Кавнасі, Відні та ін.

Після другої світової війни І. с. виконує на еміграції низка укр. політ. і громад. установ, які м. ін. видають журн. чужими мовами. Лише деякі з них виходять тривало і стоять на вищому рівні. Укр. Конгресовий Комітет Америки (УККА) в Нью-Йорку видає з 1944 р. чвертьрічник „The Ukrainian Quarterly“ (до 1957 р. ред. М. Чубатий), з 1948 двотижневий бюлетень „The Ukrainian Bulletin“ і ряд інформативних книжок і брошур; в Буенос-Айресі видається з 1951 р. есп. мовою піврічник „Ucrainia Libre“; Союз Українців у Великобританії видає з 1954 „The Ukrainian Review“. Деякий час виходили чвертьрічники: в Римі „Ucraina“ (1954—56, видавець В. Федорончук), в Мюнхені „Ukraine in der Gegenwart und Vergangenheit“ (1952—56). З 1954 І. с. веде в-во і дослідне бюро „Пролог“ в Нью-Йорку, зокрема видаючи з 1957 р. „Digest of Soviet Ukrainian Press“ і журн. „Prolog“ та ряд книжок англ. мовою. Багато укр. матеріалу містить місячник Антибольш. Більоку Народів „ABN-Correspondence“ в Мюнхені (з 1949 р. англ. і нім. мовами) та чвертьрічник „Problems of the Peoples of the USSR“, що його з 1959 видає в Мюнхені Ліга для визволення народів СССР (ред. С. Довгаль). З інформативних бюлетенів можна згадати: „Ukrainian Commentary“ (з 1952 р. видає Комітет Українців Канади) у Вінніпегу, „Bulletin Informativo“ (з 1950 р. португальською мовою) в Курітібі, місячний бюлетень, видаваний з 1946—49 рр. Укр. Пресовою Службою з ініціативи УГВР, бюлетень Укр. Інформаційного Бюро при УНРаді тощо.

І. с. займаються різні укр.-чужинецькі т-ва співпраці чи приязні як Англо-Укр. Т-во, Болгарсько-Укр. Т-во, Італ.-Укр. Т-во приязні, Нім.-Укр. Т-во тощо (див. відповідні країни). Наук. інформацію ведуть наук. інституції (в минулому Укр. Наук. Ін-ти у Варшаві й Берліні, тепер Ін-т дослідів СССР у Мюнхені тощо). (Про зовн. І. с. через радіопередачі — див. Радіомовлення).

І. с. СССР централізована — в 1918—24 рр. в Рос. Телеграфному Агентстві (РОА), а з 1925 в ТАСС (Телеграфне Агентство Сов. Союзу), яке має внутр. і зовн. службу і керує працею респ. агентств. РАТАУ (Радіо-Телеграфне Агентство України) є тільки однією з експозитур ТАСС, з обов'язком постача-

ти відомості з України до централі без права самостійно поширювати їх для внутр. інформації, а тим більше за кордоном. ТАСС забезпечує партійну пресу СССР статтейним і фотоінформативним матеріалом, організує інформації з-за кордону через свої відділи в Нью-Йорку, Берліні, Відні, Пекіні і кореспонденційні пункти в усіх столицях світу та інформує закордон про події в СССР. Всі інформації ТАСС подаються в пляні заг. сов. політики.

Література: Грушевський М. М. Драгоманов і женецький соц. кружок. Відень 1921; Давидів І. Укр. пресова служба в Відні. Календар Червоної Калини. Л. 1939; Животко А. Історія укр. преси. Регенсбург 1946; Вачинський Є. Ярослав Федорчук заслужений укр. публіцист (1878—1916), ж. Україна, ч. 6. Париж 1951; Євшан І. Укр. пропаганда в Лондоні. Календар Альманах друкарні. Париж 1956.

Р. М.

Іоан І, київ. митр. в 1008—20 рр.

Іоан II, київ. митр. в 1077—89 рр., родом грек; мав славу ученого та доброго ієрарха. Відомі два його послання: до папи Климента III, викликане зверненням папи, що бажав встановити зв'язки із сх. ієрархами, і канонічного змісту до ченця Якова. І. II дбав про скликання соборів єпископів.

Іоан III, київ. митр. в 1089—90 рр.; прибув з Греції з великою кн. Анною Всеволодівною; брав участь у візант. соборі, скликаному імператором Олексієм I. Автор полемічної відповіді папі; за літописними джерелами, І. III був «некнижен».

Іоан IV, київ. митр. в 1164—66 рр., з роду грек, присланий до Києва константинопільським патріархом проти бажання кн. Ростислава Мстиславича, який хотів митр. із місц. людей.

Іоан Максимович (1651—1715), правос. св. (канонізований 1916), церк. діяч і письмен., родом з Ніжена, вихованець Київ. Колегії, де потім викладав, ігумен Єлецького монастиря в Чернігові. На бажання І. Мазепи, 1697 став архиеп. чернігівським. В 1711 р. цар Петро I призначив його митр. сибірським з катедрою в Тобольську, де І. М. проявив визначну місійну діяльність серед тубільців. Твори: «Театр нравоучительный...» (1703), «Вирши и три проповѣди» (1705), «Осьмь блаженства евангельскія» (1709) й ін. Митр. Іоан Теодорович

Іоан Теодорович (* 1887), митр. Укр. Правос. Церкви (УПЦ) в ЗДА, церк. діяч, родом з Волині; вчився в духовній семі-

нарії в Житомирі, з якої був звільнений за укр. діяльність; з 1915 р. свящ., 1918 — дивізійний капелян сірожупанників, за Директорії — військ. свящ. Півд.-Зах. фронту, пізніше Холмської і Київської груп військ УНР. 1920—24 організатор УАПЦ на Волині й Поділлі. 1921 р. Собор УАПЦ у Києві обрав його на єп. подільського (хіротонізований митр. В. Липківським). 1924 І. прибув до ЗДА, очоливши громади правос. українців в ЗДА, Канаді й Півд. Америці. 1949 оформив свій єпископський сан за канонами Вселенської Правос. Церкви; гол. собору єпископів і первієрарх УПЦ в ЗДА. Автор зб. проповідей і популярно-богословських праць.

Іпатово (VIII—23), кол. Винодільне, с. на півн.-сх. Передкавказзі над р. Калаус, р. ц. Ставропольського краю РСФСР. В 1926 р. в р-ні українці становили 74,3%.

Іпатський літопис, зб. літописів: «Несторового», з деякими відмінами, зокрема в кінцевому тексті, Київського за 12 в. і Гал.-Волинського. Найстарший список поч. 15 в. — з Іпатського монастиря в Костромі (Росія) і 2 списки 16 в. Місце постанови першої ред. зб. не встановлене (можливо, Білорусь). Найліпше освітлення І. л. у М. Грушевського («Історія України-Руси», III, «Історія укр. літератури»); новіші праці М. Приселкова, В. Пащута, Д. Чижевського. Вид.: «Полное собрание русских летописей», II (1843), «Летопись по Ипатскому списку» (1871), А. Шахматова (1908, 1923).

Іполитович Паїсій, див. *Паїсій Іполитович*.

Іпуть, р. на півн. Чернігівщині й на Білорусі, ліва притока Сожу; довж. — 475 км., в дол. частині судноплавна.

Іранізми, словникові позичення з мов півн.-іранських кочових племен (скитів, сарматів, аланів), які від 6 в. до Хр. межували в півд. Україні з слов'янами, а потім ранньоукр. племенами чи то й політ. опановували їх; І. увійшли зокрема в сх.-слов. мови (топір, собака, хом'як, морда, рай, вирій, Хорс; назви річок: Дон, Дніпро, Дністер, Кубань; племен: хорвати, яси, касоги). Низка І. (з сер.-й новоперської мови) увійшла в укр. мову від 12 в. як тюркізми (гол. назви ноші, городництва, купецтва: базар, майдан), а в закарп. говірки як *угризми* (вашар — ярмарок, орсак — держава). При низці виразів рел.-мітологічної ділянки (Бог, див, святий) більшість етимологів відкидає прямі позичення з іранських мов, але приймає іранський вплив на оформлення їх значення.

Іранці, меш. Ірану, Туркестану й Афганістану, належать до сх.-арійської групи індо-євр. сім'ї народів; в перед-

христ. часи займали півд.-сх. частину Європи, м. ін. Україну, де з 8 в. до Хр. проживали впродовж віків іранські племена *скити* і *сармати*.

Ірасема, також Ірапутан (Irasema-Iraputā), одна із найстаріших укр. осель у Бразилії (штат Санта Катаріна), заснована 1895—96 рр. із 200 укр. родин; манастир оо. Василіян. У сусідніх оселях ще бл. 300 укр. родин.

Іраті (Irati), муніципальне м. в Бразилії (штат Парана); понад 7 000 меш., у тому ч. 60 укр. родин; на зах. від І. — дві укр. оселі, засновані 1908—10 рр.: Гонсальвес Жуніор (Gonçalves Junior) із 250 укр. родинами й Ітапара (Itapará) з бл. 1 250 меш.; всього в цій муніципії понад 600 укр. родин.

Іригація, див. *Зрошення*.

Іриней, київ. гравер на дереві пол. 18 в., ієромонах Києво-Печерської Лаври; копії на дереві з апостолів Г. Левицького, «Богородиця в хмарах» в «Канонику» Києво-Печерської Лаври (1751) й ін.

Іріє, див. *Півник*.

Ірклів (IV—13), с. на Придніпровській низовині, р. ц. Черкаської обл.; кол. сотенне м-ко Переяславського полку, засноване 1608, в 1660—70-их рр. кілька разів зруйноване татарами.

Ірклій, ліва притока Дніпра на Полтавщині, довж. — 55 км, сточище — 650 км².

Ірлявський (псевд. Рошка) Іван (1919—42), поет родом з Закарпаття; друкувався в пражьких журн. «Пробоем», «Наступ» і львівських — «Обрії» і «Напередодні»; розстріляний німцями в Києві. Зб. поезій: «Моя весна» (1940), «Вересень» (1941), «Брості» (1942).

Ірміне (V—19), м. над р. Луганню в центр. частині Донецького басейну, підпорядковане Кадіївській міськраді Луганської обл.; кам'яновугільна пром-сть.

Ірмолой, Ірмологіон (грец. *εἰρηολόγιον*), одна з богослужбових книг, нотна книга Сх. Церкви; містить т. зв. ірмоси (важливіші співи канонів) та ін. літургічні й церк. співи. Найстаріший збережений рукопис в Супраслі, перший укр. І. надруковано у Львові 1707 (з датою 1700).

ІРО (IRO — International Refugee Organization), Міжнародна Організація для Втікачів, заснована 1947 при Об'єднаних Націях з метою допомоги влаштуватися, репатріюватися чи переселитися до ін. країн поселення втікачам, політ. емігрантам по першій світовій війні та т. зв. переміщеним особам перев. з окупованих СРСР країн Сер. і Сх. Європи. ІРО перебрала опіку над втікачами від УНРРА та Міжурядового Комітету для втікачів у 1947 р. До 1952 (рік ліквідації ІРО) опі-

кувалася бл. 1 600 000 втікачів, в тому ч. бл. 200 000 українців, що в 1947—52 перебували в Зах. Німеччині й Австрії, здебільша в таборах (в 1948 р. 140—150 000 на 720 000 всіх втікачів). З 1952 опіку над втікачами в Зах. Європі перебрав Високий Комісар при ООН (осідок у Женеві) та урядові установи країн перебування втікачів (див. також *Еміграція, Переміщені особи*).

Ірпінь, права притока Дніпра, довж. 160 км, сточище 3 330 км²; в гор. течії на Придніпровській височині творить вузьку долину, згодом пливе на Поліській низовині. Своїми болотами І. захищав Київ із заходу і тому мав чимале стратегічне значення. За Андрусівським договором і «вічним миром» 1686 р. І. становив в 1667—1793 рр. межу моск. і поль. володінь. Над І. спинився фронт армії УНР по виході її з Києва на поч. лютого 1919 р.; тут влітку 1919 Равська (б) бригада УГА зломилася останній опір большевиків перед Києвом, взявши 2 000 полонених і багатр здобич.

Ірпінь (III—II), с. м. т. Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.; курортно-відпочинкова місцевість в лісах над р. Ірпенем; цегельня, виробництво торфодобувних машин, видобуток торфу. В лютому 1918 бої Січ. Стрільців із большевиками при поверненні Центр. Ради до Києва; в кін. 1918 бої Чорноморського коша з гетьманськими відділами.

Ірчан Мирослав, псевд. Андрія Баб'юка (1896—1937), письмен. родом з Коломиїщини; 1920 р. перейшов з УГА до Червоної Армії, 1922 — виїхав до Канади, де оформився як ком. письмен., 1929 повернувся до сов. України, був гол. літ. орг-ції «Зах. Україна» і ред. її органу цієї ж назви. За часів «сжовщини» зліквідований, 1956 реабілітований. Агітаційні в ком. дусі новелі «Фільми революції» (1923), «Мати», «За кров», «Вони» й ін. (1924), «Проти смерті» (1927); повість «Карп. ніч» (1924); п'єси «Дванадцять» (1923), популярна свого часу «Родина цїткарів» (1924), «Підземна Галичина» (1925), «Радій» (1927), «Пляцдарм» (виставлена в «Березолі» 1930) і багато ін. З 1957 р. деякі п'єси І. відновлені в театрах УРСР.

Ірша, ліва поліська притока Тетерева, довж. — 130 км, сточище — 3 070 км².

Іршава (V—4), с. м. т., р. ц. Закарп. обл., положене над р. Іршавою в підгір'ї Вулканічних Карпат, 3 600 меш. (1956); текстильна фабрика, деревообробний комбінат, лісопильний зав. і харч. пром-сть; в р-ні видобуток бурого вугілля, поклади мергелю і вапняку.

Ісаїя Копинський († 1640), церк. діяч, митр. київський (1631—32). Походив з Га-

личини, вчився в Львівській братській школі; замолоду чернець, організовував монастирі, м. ін. Гусятинський. При відновленні правос. ієрархії 1620 р. був висвячений на еп. перемиського, але не зміг дістатися до своєї єпархії; після смерті митр. Йова Борецького вибраний на митрополичу катедру. І. тримався консервативних поглядів, був прихильником орієнтації на Москву і тому після легалізації правос. ієрархії в Польщі 1632 р. змушений був зректися митрополичої катедри.

Ісаїв Петро (* 1905), пед. і суспільний кат., діяч, журналіст; д. чл. НТШ; ред. пластового ж. «Молоде Життя» (1927—29), кат. ж. «Дзвони» (1931—39) у Львові; з 1939 на еміграції — шкільний референт УЦК і ред. «Укр. Школи» (1942—43 в Кракові і 1947—48 в Авсбурзі); з 1949 ред. тижневика «Шлях» у Філадельфії. Праці з іст. церкви і на пед. теми.

Ісаковський Михайло (* 1900), рос. сов. поет, перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки.

Ісаченко Борис (1871—1948), видатний мікробіолог, родом з Херсонщини, д. чл. АН УРСР і ССРСР; працював у Петербурзі й Москві, з 1946 був дир. Ін-ту Мікробіології АН ССРСР; автор численних праць, зокрема дослідження бактерій Льодового океану й Чорного м., праці про значення мікроорганізмів в геол. процесах.

Ісидор (кін. 14 в. — 1463), київ. митр., грек, 1436 висвячений царгородським патріархом Йосифом II на митр. «всієї Русі»; прихильник церк. Унії з Римом, 1439 на ферраро-флорентійському соборі підписав об'єднання грец. і рим. церков (див. *Флорентійська унія*), 1440 проголосив унію на укр. землях; 1441 прибув до Москви, де був ув'язнений, але врятувався втечею; не був прийнятий і на Русі-Литві, тому виїхав до Риму, де був іменований «руським кардиналом». Перебував у Царгороді при його падінні, в той час був короткотривало царгородським патріархом як І. II Ксантопулос. 1458 зрікся титулу руського митр.; помер у Римі, похований у Ватиканській базиліці.

Ісиченко-Бурцева Таїсія, з 1949 солістка Харківської Опери. Найкращі ролі — Настасія («Чародійка»), Русалка (в одноіменній опері), Ярославна («Кн.

Митр. Ісидор

Ігор»), Марія («Мазепа»), Оксана («Черевички»).

Іскандер Олена (*1892), дружина О. Смирнова, режисер і викладач Муз.-Драматичного Ін-ту ім. Лисенка в Києві (1923—31); м. ін. постанови в театрі ім. Франка в Києві: «Седі» С. Могема (1927), «Невідомі солдати» Л. Первомайського (1931); з 1932 на рос. сцені.

Іскоростень, див. Коростень.

Іскра Іван (†1658), син Яцка, наказний полк. полтавський (1652), кандидат на гетьмана від прихильників Москви.

Іскра Іван, внук Яцка, полк. полтавський (1696—1703), страчений разом з Кочубеєм 1708 з наказу царя Петра І.

Іскра Яцко, див. Острянин Яцко.

Іскрицькі, шляхетсько-старшинський рід на Чернігівщині; походить від Михайла І., київ. шляхтича, одруженого з сестрою гетьмана Тетері — Євою Моржковською. Син його — Василь І. (†1696), «заслужений товариш Війська Запорозького» (1659), був полк. димерським у кін. 17 в. Дочка Василя І. — Уляна (Олена, †1742) була дружиною гетьмана Д. Апостола. Кілька І. були визначними гром. діячами Чернігівщини 18—20 вв.

Іслям Гірей (Герай) ІІІ (1604—54), кримський хан (з 1644), союзник Б. Хмельницького з 1648, брав участь у битвах Б. Хмельницького з поляками під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653); два рази зрадив Хмельницького: під Берестечком, де взяв його в полон і тим спричинив поразку коз. армії, і вдруге в час облоги поль. війська під Жванцем, коли на власну руку уклав перемир'я з поль. королем Яном Казіміром; використовував обидві воюючі сторони й тому не давав переваги ні козакам, ні полякам.

Іслам-Терек, кол. назва с. Кіровське в Криму.

Ісопенко Микола, сучасний скульптор на Буковині; бюсти-портрети О. Кобилянської, Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича. О. Довбуша, Л. Кобилиці. Ін. праці: «Учень часів Ю. Федьковича», «Мати».

Ісправник (справник), адміністративно-поліційний чин в повітах за царської Росії, введений Катериною ІІ 1775 р. І. спочатку був начальником повіту і обирався з дворян. З 1862 р. І. призначав губернатор, і його функції були поширені: керівництво пов. поліційним управлінням, завідування тюрмами, участь в різних пов. комісіях, а з 1874 р. також членство у пов. «присутствії» для сел. справ. І. підлягав безпосередньо губернаторові і користувався в повіті необмеженою поліційною владою (див. також *Поліція*).

Істамбул, див. Царгород.

Історична палей, виклад іст. Старого Завіту; складався з цитат з Біблії, переказів змісту гол. «іст. книг» Старого Завіту та деяких додатків з апокрифів. Місце і час постанови непевні (не пізніше 12 в.).

Історичне Товариство Нестора Літописця (Историческое Общество Нестора Летописца), засноване в Києві 1873 р., спочатку при Київ. Ун-ті, з 1920 при ВУАН. Довголітніми гол. були В. Іконніков, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Василенко. І. Т. Н. Л. займалося насамперед дослідженням археології й іст. України та розробкою питань з іст. укр. і рос. права, церкви, літератури тощо; відбувало наук. засідання та видавало праці п. н. «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца» (1879—1914), яких з'явилося 24 тт.; важливіші з них містили тематично об'єднані праці: 2 т. присвячений 900-річчю християнства на Русі-Україні, 16 т. 50-річчю смерті М. Гоголя, в деяких надруковано документи («Акты по истории землевладения в Малороссии», 4 т. й ін.). В «Чтениях» містили свої праці ряд відомих істориків: В. Антонович, О. Лазаревський, В. Іконніков, М. Дашкевич, М. Владимирський-Буданов, О. Грушевський й ін. В 1920-их рр. І. Т. Н. Л. провадило жваву діяльність; 1920 нараховувало 212 чл., в 1920—28 рр. було прочитано бл. 300 наук. доповідей. На поч. 1930-их рр. І. Т. Н. Л. було ліквідоване сов. владою. Р. М.

Історичні пісні, жанр усної нар. творчості в якому, як і в *думам*, оспівуються іст. події. Змальовуючи події та окремих осіб, І. п. дають мист. узагальнення, і в передачі подробиць, імен та фактів у них можуть траплятися неточності. І. п. виникли одночасно з думами, а можливо й раніше від них. Вони відрізняються від дум описом конкретних іст. подій і постатей, меншим завершенням сюжету, більшою різноманітністю тону, перевагою ліричного елементу над епічним, ритмічно упорядкованою строфою, найчастіше дворядковою або чотирирядковою; мелодія пісні охоплює один куплет, повторюючись без змін в дальших куплетах.

Найстаріші І. п., відомі з 16 в., оспівують боротьбу з татарами та турками (Байду, облогу Почаївського монастиря, здобуття Варни), другий цикл — пісні про боротьбу з Польщею (Хмельниччина, коз. ватажки: Нечай, Перебийніс, Морозенко), третій цикл — про моск. гніт (каналські роботи, зруйнування Січі, смерть козака в моск. неволі: «Стоїть явір над водою» тощо), четвертий цикл — пісні про гайдамачину (Залізняк, Швачка і т. д.). Окремі пісні стоять поза

межами цих циклів (Бондарівна, Сава Чалий тощо). Найпізнішого постання пісні про панцину та боротьбу за визволення селян (Кармалюк, Довбуш й ін.). Події останніх 40 рр. також відбилися в піснях (див. ЕУ I, стор. 266).

Найбільш відомою працею про І. п. є 2-томово зб., опрацьована М. Драгомановим спільно з В. Антоновичем («Исторические песни малорусского народа», 1874—75). Продовженням цієї праці є дальші зб. І. п. з цінними коментарями М. Драгоманова: «Нові укр. пісні про громадські справи» (1881), «Політ. пісні укр. народу 18—19 ст.» (2 т., 1883—85). Див. також ЕУ I, стор. 266.

Література: Див. ЕУ I, стор. 272; Плісецький М. Укр. думи та іст. пісні. М. 1944; Павлій Д., Родіна Л., Стельмах М. Укр. нар. думи та іст. пісні. К. 1955; Родіна Л. Іст. пісні. Укр. нар. поетична творчість. К. 1958.

Історично-Філологічний Інститут у Ніжені, див. *Безбородьківський Ліцей*.

Історіографія. Предметом укр. І. є розвиток укр. наук. праці над дослідженням минулого України і, разом з тим, розвиток укр. іст. думки. Укр. І. починається в першій пол. 11 в. у формі т. зв. літописання. З часом форми і методи вивчення укр. минулого мінялися, і старе літописання дедалі поступалося місцем новим формам історіописання. Починаючи з 19 в., іст. України наук. досліджується як укр. вченими, наук. інституціями та орг-ціями, так і в рамках чужої І., передусім рос. та поль. На зламі 19 і 20 в. була створена перша наук. схема іст. України (М. Грушевський), а далі укр. І. входить в новий період, позначений перевагою, а згодом перемогою нац.-державницького напрямку (В. Липинський), різні течії якого репрезентують сучасну укр. іст. науку поза межами УССР.

Княжа доба (11—13 вв.). Літописання на Україні провадилося, починаючи з першої пол. 11 в., гол. в Києві, при катедрі св. Софії, а згодом у Печерському й Видубецькому монастирях, а також у Чернігові, Переяславі, на Волині, в Галичині тощо. Перші літописи були хронологічним записом поточних подій. Незабаром з'являються літописні компіляції (зводи), що їх автори ставлять собі наук.-іст. цілі, цільно пов'язані з тогочасним політ. і церк. життям. Найстарішими літописними зводами є — Початковий (до 1111 р.), Київський (до 1200 р. включно) і Галицько-Волинський (1201—1292 рр.). Найвизначнішим твором укр. І. княжої доби є «Повість временних літ», що її автором давня традиція і досліді деяких вчених (зокрема О. Шахматова) вважають києво-печерського ченця Нестора.

Лит.-поль. й коз. доба (14—17 вв.). Літописання не переривалося і за 14—15 вв., хоч іст. пам'яток з тих часів збереглося дуже мало. Воно відроджується в 15 в., у вигляді т. зв. лит. (або «зах.-руських») літописів. Якщо найдавніші з них є безпосереднім продовженням літописів (зводів) київ. доби і носіями староукр. іст. традиції, то в пізніших (напр., літопис Биховця, кін. 16 в.) помітний вплив нових умов держ.-політ. життя В. Князівства Лит. Укр. іст. традицію репрезентують нові укр. літописи 16—17 вв. (зокрема Густинський літопис). Великий культ.-нац. рух 16—17 вв. утворив багату літературу церк.-полемічних і політ. трактатів, що їх автори для обґрунтування своїх думок і оборони нац.-рел. прав укр. народу покликалися на історію. Твори Юрія Рогатинця, Степана Зизанія, Христофора Філалета (Мартина Броневського), Іпатія Потія, Захарії Копистенського, Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, києво-могилянського вченого гуртка (Атанасія Кальнофойського тощо) та ін. цінні для історіографа відновленням нац.-іст. традиції, намаганням нав'язати нитку безпосередньої тягlosti подій і всього іст. процесу в житті укр. народу.

Коз.-гетьманська доба (17—18 вв.). Хмельниччина й утворення другої укр. держави мали великий вплив на розвиток укр. І. Іст. праця виходить поза літописні рамки і набирає форм прагматичної історії з синтетичним наставленням. У другій пол. 17 в. з'являються такі твори, як «Кройника» Теодосія Сафоновича 1672 р., «Синопис», автором якого раніше вважали Інокентія Гізеля (перше вид. 1674 р.), «Літописец си ест кроника» Леонтія Боболінського (1699 р.) та ін. Особливу категорію становлять т. зв. «коз. літописи», складені здебільшого в кін. 17 і в першій чверті 18 в. Це прагматичні огляди укр. історії, перев. іст. козаччини. Найважливіші з них: *Самовидця* (ймовірно, Романа Ракушки, 1648—1701), Григорія *Гр'ябки* (1648—1708) і Самійла *Величка* (1648—1700).

У 18 в. виходять іст. твори, які генетично зв'язують коз.-гетьманську добу з княжою. В 1730-их рр. складено «Краткое описание Малороссии». 1751 р. Григорій Покас склав «Описание о Малой России». До цієї групи належать твори: Петра Симоновського «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765), Степана Лукомського «Собрание историческое» (1770), Олександра Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» (1785—86), Опанаса Шафонського іст. нарис Укра-

їни в його праці «Черниговского наместничества топографическое описание» (1786), Михайла Антоновського «История о Малой России» (видана 1799 р.), іст. нарис України (до 11 в.) Якова М. Марковича в його «Записках о Малороссии», ч. I (видана 1798 р.), історія України Архипа Худорби (до нас не дійшла) й ін.

Над історією України в цілому або над її окремими проблемами працювали в другій пол. 18 або на поч. 19 в. архієп. Георгій Кониський, Григорій А. Полетика, Федір Туманський, Андріян Чепа, Василь Ломиковський, Микола Бантиш-Каменський, Василь Полетика, Михайло Марків, Максим Берлінський, Ілля Квітка, згодом митр. Євгеній Болховітинов та ін.

Наприкін. 18 в. за кордоном вийшли в світ іст. праці чужих авторів, присвячені Україні. Двотомові «Annales de la Petite Russie» Жана-Бенуа Шерера (вид. 1788 р.), «Geschichte der ukrainischen und saporogischen Kosaken» Карла Гаммерсдорфера (вид. 1789 р.) і «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken» Йоганна Христіяна Енгеля (вид. 1796 р.).

Десь наприкін. 18 або на поч. 19 в. постає «История Русов или Малой России» (див. *Історія Русів*), твір невідомого автора, що мав величезний вплив на дальший розвиток укр. І.

Укр. І. 19 в. Укр. І. першої пол. 19 в., продовжуючи державницькі традиції коз.-гетьманської доби, шукає синтези у формі заг. праць з іст. України. «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського (1822 р.), «Історія України» Олексі Мартоса, з якої було опубліковано лише кілька уривків (цілість її загинула), «История Малороссии» Микрилі Маркевича (1842—43 рр.) дають систематичний огляд історії України від давніших часів до кін. 18 в., докладніше спиняючись на Козаччині й Гетьманщині. Але одночасно укр. І. в добу романтизму ставить в центр уваги народ, його життя і рухи. Романтичне захоплення народністю згодом переходить у співчуття до соц. та екон. недоул. нар. мас, гол. — селянства. Досліджуючи спочатку народ як об'єкт історії, укр. І. згодом висуває його на чоло укр. іст. процесу. При певних відмінах, в різні часи й у різних дослідників, народницький напрям характеризує всю укр. І. сер. і другої пол. 19 в., а відгуки його мають вплив ще в перших десятиліттях 20 в. Народницький напрям найяскравіше виявився в працях Максимовича, Костомарова, Куліша, Лазаревського й Антоновича.

Представником романтичного народництва в укр. І. був Михайло Максимович, автор численних розвідок з іст. Ки-

єва й Київської Русі, Козаччини й Гетьманщини, а також коз. І. Микола Костомаров присвятив гол. увагу дослідам над політ. історією коз.-гетьманської України. Його монографії про Хмельниччину, Руїну, добу Мазепи та розвідки про гетьманування Виговського, Ю. Хмельницького, Полуботка, оперті на багатому джерельному матеріалі й написані з властивою йому художністю викладу, дали яскраву (стихійні нар. рухи), але однобічну (недооцінка держ.-творчої діяльності укр. гетьманів, навіть Б. Хмельницького) картину іст. життя й розвитку України другої пол. 17 і першої чверті 18 в. Великий вплив на дальший розвиток укр. іст. думки мали історіософічні розвідки Костомарова (зокрема «Мысли о федеративном начале в древней Руси» і «Две русские народности»). Іст. досліді Пантелеймона Куліша були пов'язані гол. з добою Козаччини. В працях Лазаревського та Антоновича домінують питання соц.-екон. історії. Олександр Лазаревський досліджував іст. Лівобережної України 17—18 вв., зокрема селянства, коз. старшини й шляхетства, колонізації та землеволодіння (капітальне «Описание Старой Малороссии» I—III, 1888—1902 й низка розвідок), адміністративний та суд. устрій Гетьманщини, а також укр. І. 18 і поч. 19 вв. Володимир Антонович найбільше уваги присвятив соц.-екон. іст. Правобережної України 16—18 вв., а також політ. іст. Лит.-Руської держави. Йому належить низка монографій з іст. Козаччини та гайдамаччини, селянства, шляхетства, міст та міщанства, Церкви. У своїх наук.-популярних лекціях з іст. Козаччини («Бесіди про часи коз. на Україні», 1897; 2 вид. п. н. «Виклади про часи коз. на Україні», 1912) Антонович дав заг. огляд укр. історії за часів Козаччини. Особливою заслугою Антоновича перед укр. І. було створення наук.-іст. школи (т. зв. «київ. школа»), що в особі учнів Антоновича з Київ. Ун-ту (Д. Багалій, І. Линниченко, М. Довнар-Запольський, М. Дашкевич, П. Грушевський, В. Ляскоронський, О. Грушевський, В. Данилевич, О. Андріашев, П. Іванов, Н. Молчановський та ін.) поклала підвалини новітньої укр. І. З цієї ж школи вийшов найвидатніший укр. історик М. Грушевський. З ім'ям В. Антоновича зв'язана діяльність трьох осередків укр. іст. науки: Київ. Археологічної Комісії, Іст. Т-ва Нестора Літописця і наук. осередку, що видавав журн. «Киевская Старина». Крім того, велася іст. праця в Київ. Ун-ті св. Володимира (досліді в царині іст. України та іст. укр. права) і Київ. Духовній Академії (досліді з іст. укр. Церкви, освіти та культу-

ри М. Петрова, С. Голубева, Ф. Тітова й ін.).

Укр. іст. досліді велися в другій пол. 19 в. також у Харкові (ун-т, Іст.-Філол. Т-во), Одесі (ун-т, т-во «Истории и Древностей», праці А. Скальковського з іст. Запоріжжя та Полудневої України), в Галичині (праці Д. Зубрицького, о. А. Петрушевича, І. Шараневича, Ю. Целевича, К. Заклинського, А. Добрянського, еп. Ю. Пелеша, о. С. Качали та ін.; вид. «Гал.-Руської Матиці», Львівського Ставропігійського Ін-ту, «Руська Іст. Бібліотека» О. Барвінського) тощо. На еміграції працював М. Драгоманов, який своїми історіософічними працями (його студія «Пропавший час. Українці під Московським царством. 1654—1876») мав великий вплив на розвиток укр. іст. думки.

М. Грушевський і укр. І. поч. 20 в. На кін. 19 в. укр. І. вже диспонувала великим доробком монографічної літератури та археографічних вид. Разом з цим заг. зріст укр. культури й нац. свідомості владно висував потребу наук. синтези іст. процесу укр. народу і якнайширшої популяризації іст. України. Першу наук. схему іст. укр. народу, на заселеній ним території, протягом усього його іст. життя, побудував, уґрунтував і впровадив у наук. вжиток М. Грушевський. Його монументальний твір «Історія України-Руси» в 10 тт., виданий у Львові й Києві в 1898—1937 рр., знайшов цілковите визнання і в укр. І. і в І. чужій (зокрема поль. і рос.). Заг. огляд усієї історії України Грушевський подав у своїх наук.-популярних нарисах іст. України, що, починаючи з 1904 р., вийшли в світ в різних і численних вид., як укр., так і чужими мовами («Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», «Про старі часи на Україні» та ін.). Теоретичне обґрунтування своєї іст. схеми Грушевський зробив у ст. «Звичайна схема »руської історії« і справа раціонального укладу іст. сх. слов'янства» (надрукований в «Сборнике статей по славяноведению», вид. Академією Наук у Петербурзі, І, 1904). Поза тим Грушевський опублікував кілька сот наук. праць з іст. України та укр. І. й джерелознавства.

В основі іст. концепції М. Грушевського лежав примат соц. інтересів над інтересами держ.-політ., що споріднювало її з народницькою І. Але в процесі дальшого студіювання іст. України (зокрема Козаччини й Хмельниччини) й своєї участі в сучасній укр. політиці Грушевський надає чимраз більшого значення держ.-політ. чинникові, і це мало певний вплив на його учнів.

Великою заслугою Грушевського було створення іст. «школи» у Львові, наслідки праць якої, гол. над часами лит.-поль. і коз.-гетьманськими, друкувалися перев. у вид. НТШ (праці учнів Грушевського — С. Томашівського, М. Кордуби, І. Крип'якевича, І. Джиджори, І. Кревецького, В. Герасимчука, В. Барвінського, О. Терлецького та ін.). Праці львівського іст. осередку мали загальноукр. характер і своєю тематикою, і тим, що у вид. НТШ брали найжвавішу участь історики з Центр. і Сх. України (О. Грушевський, В. Липинський, В. Доманицький, М. Василенко, В. Модзалевський, О. Лотоцький, М. Слабченко, В. Барвінський та ін.). Після 1905 р. М. Грушевський переносить осередок своєї наук. діяльності до Києва, де укр. іст. праця концентрується перев. навколо створеного ним Укр. Наук. Т-ва та його видань («Записки УНТ», «Україна», «Наук. Збірник» тощо). Крім згаданих вище дослідників, тут брали участь також О. Левицький, І. Каманін, В. Щербина, Л. Добровольський, В. Данилевич, Д. Дорошенко, М. Стадник та ін.

Наук.-іст. праця велася також у Харкові (здебільша над проблемами іст. Лівобережної і Слобідської України) при ун-ті й Іст.-Філол. Т-ві (праці Д. Багалія, Д. Міллера, М. Плохинського, В. Барвінського, М. Максимейка й ін.), в Одесі при Ун-ті й Т-ві Історії і Древностей (досліді І. Линниченка, М. Слабченка, П. Клепацького та ін.), в Катеринославі (Катеринославська Архівна Комісія, що присвятила свої досліді гол. іст. Запоріжжя та Півд. України в працях Д. Яворницького, Д. Дорошенка, В. Біднова та ін.), в Чернігові (праці Чернігівської Архівної Комісії, в яких брали участь В. Модзалевський, відомий укр. історик-генеалог, П. Дорошенко, А. Верзилов та ін.), в Полтаві (Полтавська Архівна Комісія та її співр. — І. Павловський, Л. Падалка, В. Пархоменко та ін.), в Житомирі (О. Фотинський), в Кам'янці (праці о. Ю. Сіцинського), в Ніжені (Іст.-Філол. Т-во: праці М. Бережкова, Ю. Максимовича та ін.), на Кубані (праці П. Короленка, Ф. Щербини), в Криму (Таврійська Архівна Комісія, праці А. Маркевича) тощо.

Дослідження історії України в чужій І. Питаннями іст. України займалися в 19—20 вв. також чужі вчені, гол. рос. і поль. Це викликане було іноді суто наук. інтересами, а здебільша тим, що рос. і поль. І., плекаючи відповідно до своїх держ.-політ. концепцій — звичайні схеми «руської» (рос. чи СРСР) або поль. (в розумінні іст. Польщі) історії, анектували історію України, розбиваючи її до того ще на окремі

фрагменти. Проте, досліди рос. і поль. вчених, не зважаючи на свою тенденційність, принесли чимало нового документального матеріалу, а деякі з них становили поважний вклад до студіювання укр. минушини. Зокрема з рос. вчених можна назвати С. Соловйова, Г. Карпова, О. Лаппо-Данилевського, О. Шахматова, Є. Голубінського, М. Любавського, О. Преснякова, М. Присьолкова, В. Ейнгорна, П. Жуковича, Є. Шмурло, Б. Грекова, В. Пічету, Г. Вернадського та ін. В поль. І. над питаннями іст. України працювали М. Грабовський, Е. Руліковський, Ю. Бартошевич, Т. Ю. Стецький, К. Шайноха, О. Яблоновський, Й. Ролле (д-р Антоні Й.), М. Дубецький, Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, К. Пуласький, Й. Третьак, Л. Кубаля, М. Гандельсман, К. Ходиницький, В. Томкевич, С. Кучинський, О. Галецький, Г. Пашкевич та ін.

Новітня укр. І., спираючись на дослідях попередньої доби, встановлює тяглість укр. іст. традиції від часів Княжої держави 10—14 вв., через Коз.-Гетьманську державу 17—18 вв. до новітнього укр. нац.-держ. відродження. Ця традиція була державницька, і вона стала провідною ідеєю новітньої укр. І., визначивши весь її дальший розвиток. Основоположниками укр. державницької І. були В. Липинський і С. Томашівський.

В. Липинський бачив завдання новітньої укр. І. у відновленні іст. традиції доби Коз.-Гетьманської держави і, досліджуючи історію укр. шляхетської верстви, присвятив багато уваги студіям над державою Б. Хмельницького. С. Томашівський, після низки поважних джерельних студій над тією добою, звернувся до іст. княжої України і дав її синтезу в своїй книзі «Українська історія І. Старинні і середні віки» (1919).

Після недовгої доби укр. державности в 1917—20 рр. укр. історики на еміграції, в Галичині і навіть на підсов. Україні, попри несприятливі умови, продовжують наук. діяльність, розвиваючи далі традиційну схему укр. іст. процесу, оформлену М. Грушевським, і заповнюючи її новим ідейним державницьким змістом. Великого розмаху набуває наук.-іст. праця на Україні в 1920-их рр., гол. завдяки М. Грушевському, який з 1924 р. зосереджує свою діяльність в Укр. Академії Наук у Києві. За його ред. вийшов ряд важливих для укр. І. видань («Україна», 1924—30; «За сто літ», 1927—30; «Записки Іст.-Філол. Відділу УАН», 1925—30 — праці Іст. Секції; вид. Археографічної Комісії тощо) з працями самого М. Грушевського, його співроб. — О. Грушевського, Й. Гермайзе, П. Клименка, В. Данилевича, В. Щербини, Л.

Добровольського, К. Лазаревської та ін., а також його учнів (С. Шамрай, О. Баранович, М. Ткаченко, В. Юркевич й ін.).

Другим осередком укр. І. були наук. інституції в Києві й Харкові, керовані Д. Багалієм, які провели значну роботу в царині історії України 17—19 вв.: праці Д. Багалія, О. Оглоблина (з екон. і політ. іст. України), Н. Полонської-Василенко (з іст. Запоріжжя й Півд. України), В. Романовського, В. Барвінського, Н. Мірзи-Авак'янц, В. Дубровського, О. Багалій-Татаринової, В. Базилевича, М. Горбана, Д. Соловія, А. Козаченка та ін. Поважну наук. роботу в царині іст. укр. права й держ. ладу було проведено в дослідях М. Василенка та його співр. — Л. Окіншевича, І. Черкаського, В. Новицького, М. Тищенка, В. Гришка та ін., а в ділянці екон. історії України — в дослідях К. Воблого, А. Ярошевича, Є. Сташевського та ін.

Важливу наук.-іст. працю було проведено в Одеському іст. осередку, керованому М. Слабченком, автором праць з екон.-соц. історії України 17—19 вв., а також з історії укр. права, де працювали також Є. Загоровський, О. Рябінін-Скляревський та ін. Ін. осередками укр. І. були: Дніпропетровське (Д. Яворницький, В. Пархоменко та ін.), Полтава (П. Клепацький та ін.), Ніжен (М. Петровський, А. Єршов), Чернігів (П. Федоренко й ін.). Окреме й досить ізольоване місце в укр. І. 1920—30-их рр. посідав марксистський історичний напрям, гол. осередок якого був у Харкові (праці М. Яворського та його учнів і співр. — М. Рубача, З. Гуревича, М. Свідзінського та ін.).

В 1930-их рр. майже всі ці наук. осередки були ліквідовані сов. владою, багато істориків були репресовані або позбавлені можливості працювати, і укр. іст. наука на Центр. і Сх. Укр. Землях перестала нормально розвиватися.

В Галичині, не зважаючи на важкі матеріальні умови і політ. обмеження, працював в 1920—30-их рр. ряд істориків, здебільша об'єднаних навколо НТШ: С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, О. Терлецький, В. Герасимчук, І. Кревецький, В. Барвінський, М. Чубатий, М. Андрусак, о. Й. Скрутень, о. Т. Коструба, о. Р. Лукань та ін., що їх іст. праці друкувалися в ЗНТШ, «Старій Україні», «Записках ЧСВВ», «Богословії» тощо. На Закарпатті іст. досліди провадили о. В. Гаджега, А. Годипка й ін.

Гол. осередками укр. І. на еміграції були Прага (Укр. Вільний Ун-т, Укр. Іст.-Філол. Т-во, Музей Визвольної Бороти України), Берлін (Укр. Наук. Ін-т), Варшава (Укр. Наук. Ін-т, Укр. Военно-

Іст. Т-во), частково Париж. На еміграції працювали М. Грушевський (до 1924 р.), В. Липинський, С. Томашівський (деякий час), Д. Дорошенко, А. Яковлів, Р. Лавченко, В. Віднов, В. Прокопович, І. Борщак, Б. Крупницький, С. Наріжний, Д. Оляничин, М. Антонович, І. Лоський та ін. Більшість із них розробляла зах.-евр. архівні матеріали, перед тим майже невідомі в укр. науці. Наслідком цієї праці з'явилася низка дуже поважних наук. публікацій. Особливе значення мають праці Д. Дорошенка (зокрема синтетичні праці з іст. України та укр. історіографії), А. Яковлева (зокрема «Укр.-моск. договори XVII—XVIII ст.»), В. Крупницького (про гетьмана Пилипа Орлика, Мазепу й ін.), І. Борщака (м. ін. про Григора і Пилипа Орликів), Д. Оляничина (розвідки з іст. укр.-нім. відносин 17—18 вв.).

Після другої світової війни вільна іст. наука на Україні фактично перестала існувати. Хоч в УРСР є іст. установи (зокрема Ін-т Історії АН УРСР), де працює чимало істориків, старших і молодших (І. Крип'якевич, К. Гусликий, Ф. Ястребов, М. Супруненко, П. Лавров, В. Дядиченко, Ф. Лось, К. Стецюк, В. Голубуцький, І. Гуржій, І. Бойко та ін.), видається чимало праць з іст. України, виходить (з 1957 р.) «Укр. Історичний Журнал», але сучасна укр. советська історіографія цілком підпорядкована політ. цілям і наказам ком. уряду, отже змушена провадити лінію моск. большевизму. Це визначає всю діяльність укр. советських істориків — їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того — диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць. Цим позначені як заг. огляди історії України (зокрема «Історія Укр. РСР», I—II, 1953, 1958), так і монографічні іст. праці (визначніша з них: «Богдан Хмельницький» І. Крип'якевича, 1954), а навіть документальні вид. (гол. з них: «Воссоединение Украины с Россией», I—III, 1954; спільне вид. АН СРСР і АН УРСР).

Укр. історики на еміграції в Європі і в Америці, старшої і молодшої генерації (М. Андрусак, (†) І. Борщак, о. А. Великий, І. Витанович, (†) П. Грицак, В. Гришко, (†) Д. Дорошенко, В. Дубровський, (†) Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, о. І. Назарко, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Д. Оляничин, Н. Полонська-Василенко, О. Прицак, (†) о. Й. Скруть, М. Чубатий, О. Шульгин, (†) А. Яковлів та ін.) працюють над розробленням синтетичних оглядів історії України та укр. І., поширюючи свою увагу також на іст. Сх. Європи в цілому. Наук.-вид. працю провадять: НТШ (Іст.-Філософ. Секція), УВАН (Іст. Секція), УВУ,

Василіянський наук. осередок у Римі та ін. З окремих наук.-іст. публікацій треба згадати капітальне вид. ватиканських архівних документів до іст. України й Укр. Церкви (за ред. о. А. Великого), монографії І. Борщака «La légende historique de l'Ukraine. Istoriia Rusov» (1949), Б. Крупницького («Гетьман Данило Апостол і його доба», 1948), Л. Окіншевича («Значне військово-товариство в Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст.», ЗНТШ, т. 157, 1948), А. Яковлева («Укр. кодекс 1743 року», ЗНТШ, т. 159, 1949); Н. Полонської-Василенко («The Settlement of the Southern Ukraine 1750—75», The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. vol. IV—V, 1955), англ. вид. Укр. І. Д. Дорошенка й О. Оглоблина (1957) та ін. Наслідком співпраці укр. істориків був складений іст. відділ в ЕУ I, а також в англійській «Укр. Енциклопедії», яка друкується в ЗДА.

Література: Дорошенко Д. Огляд укр. історіографії. Прага 1923; Вагаль Д. Нарис укр. історіографії, I—II. К. 1923—25; Крип'якевич І. Укр. історіографія. Л. 1923; Кривецький І. Укр. історіографія на переломі, ЗНТШ, т. 134—35. Л. 1924; Андрусак М. Укр. історіографія 1921—1930 рр. Літопис Червоної Калини, IX—X. Л. 1932; Kwartalnik Historyczny, т. 48, чч. 1—2. Л. 1934; Наріжний С. Укр. історіографія. УЗЕ, III. Л.-Станиславів-Коломия 1935; Korduba M. La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917—31. В. 1938; Krupnytskyj B. Die historische Wissenschaft der Sowjet-Ukraine 1921—41, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, II—IV. Breslau—Berlin 1941; Крупницький Б. Укр. історична наука під Советами (1920—1950). Мюнхен 1957; Doroschenko D. A survey of Ukrainian Historiography; Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917—1956; The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. vol. V—VI, ч. 18—20. Нью-Йорк 1957.

О. Оглоблин

«Історія Русів» («Історія Русовъ»), найвизначніший твір укр. нац.-політ. думки кін. 18 — поч. 19 вв. В яскравій, місцями художній формі автор «І. Р.» подає картину іст. розвитку України, укр. народу й укр. державності від найдавніших часів до другої пол. 18 в., гол. увагу приділяючи Козаччині, Хмельниччині й Гетьманщині. Іст. концепція твору продовжує традиції коз. історіографії, пам'ятками якої широко користується автор «І. Р.», доповнюючи їх різними переказами, власними спогадами й подекуди (щодо 18 в.) архівними документами. Основна засада «І. Р.» — право (натуральне, моральне, іст.) кожного народу на самостійний держ.-політ. розвиток, а боротьба укр. народу проти

чужого (поль. й моск.) поневолення — це гол. зміст твору. Автор не мав на меті писати об'єктивну іст. України. Він показав її такою, якою, на його думку, вона повинна була бути. «І. Р.» — це іст. легенда України (І. Борщак), політ. трактат, втілений в іст. форму. «І. Р.» написана тогочасною рос. літ. мовою, але має велику домішку укр. мови. З огляду на цензурні умови, автор нерідко ховає справжні свої думки поміж рядками, приписує їх різним іст. діячам, наводячи їх легендарні промови, вигадані листи тощо.

Автор «І. Р.» невідомий. Спочатку вважали автором архиеп. Г. Кониського, але пізніше його авторство було заперечене і з'явилася низка ін. гіпотез. Найпоширеніша була думка про авторство Г. Полетики (В. Іконніков, О. Лазаревський, М. Василенко, Д. Дорошенко) або його сина Василя (В. Горленко, А. Ершов, І. Борщак); дехто припускав спів-авторство батька й сина Полетик (М. Грушевський). В останніх десятиліттях кілька дослідників (М. Слабченко, П. Клепацький, А. Яковлів, М. Возняк) висунули думку про авторство кн. О. Безбородька. Називалося також ім'я кн. М. Репніна (М. Драгоманов), В. Лукашевича (М. Петровський), О. Лобисевича та ін. Час написання «І. Р.» відносять або на 1760—70-і рр. (Лазаревський, Дорошенко, Слабченко, Возняк та ін.), або на 1790-і рр. (Яковлів, Б. Крупницький), або навіть на 1815—25 рр. (Горленко, Ершов, Борщак та ін.). Можна думати, що «І. Р.» була написана десь в кін. 18 в. (1790-і рр.) або на поч. 19 в. (1802—05), можливо, двома наворотами, на терені Новгородсіверщини, і там же перейшла ще одну редакцію десь між 1815 і 1822 рр. Автор (чи автори) «І. Р.» вийшов з кіл новгородсіверського патріотичного гуртка 1780—90-их рр. і був зв'язаний з кн. О. Безбородьком службовими, особистими й ідейно-політ. інтересами.

Першу згадку про «І. Р.» маємо в 1825 р. Довгий час твір розходився в численних рукописних копіях. Популярність «І. Р.» була величезна. Укр. історіографія 19 в. розвивалася під великим впливом «І. Р.». Іст.-літ. твори М. Маркевича, Є. Гребінки, І. Срезневського, М. Гоголя, А. Метлинського, М. Костомарова, П. Куліша й насамперед Шевченка були побудовані на «І. Р.»

Вперше видав «І. Р.» О. Бодянський у Москві в 1846 р. в «Чтениях Общества Истории и Древностей российских» (і окремо). В 1956 р. у Нью-Йорку вийшов укр. переклад «І. Р.», зроблений В. Давиденком, за ред. і вступною статтею О. Оглоблина.

Література: Дорошенко Д. «Історія Русов» як пам'ятка укр. політ. думки другої пол. 18 в., журн. Хліборобська Україна, III. Відень 1921; Яковлів А. До питання про автора «Історії Русів», «ЗНТШ», CLIV. Л. 1937; Возняк М. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика («Історія Русов»). Л.—К. 1939; Bor-schak E. La légende historique de l'Ukraine. Istorija Rusov. Париж 1949; Yakovliv A. Istorija Rusov and its Author. The Annals of the Ukr. Acad. of Arts and Sciences in the U. S. т. III, ч. 2 (8). Нью-Йорк 1953; Ohloblyn O. Where was istoriya Rusov written? ibid.; Історія Русів, ред. О. Оглоблина. Нью-Йорк 1956.

О. Оглоблин

Історія України, див. ЕУ I, стор. 406—591 і *Історія України — синхроністично-хронологічна таблиця*, стор. 893—904.

Істр, давня назва дол. течії р. Дунай, тракійського походження, відома грекам вже від 8 в. до Хр. В перші віки по Хр. увесь Дунай набув назву Данубій.

Істрі, Істрія, одна з найстарших грец. колоній на півн. причорномор'ї, заснована 654 до Хр., б. гирла Дунаю.

Істрін Василь (1865—1937), рос. історик літератури культ.-іст. школи; видавець пам'яток старої літератури («Александрія русских хронографов», 1893, «Хроніка» Малали, «Книга временныя» Амартола, 1920—30, Йосиф Флавій, 1927—29 і ін.) і автор праць з старої літератури («Исследования в области древнерусской литературы», 1906; «Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода», 1922 й ін.), в яких І. заперечує зв'язок пізньої укр. літератури з традицією старої доби, розглядаючи останню цілковито приналежною до рос. літератури.

Італія (Italia), країна в Півд. Європі, 301 200 км², 48,6 млн меш. (1957 р.); респ., столиця — Рим.

Починаючи з 13 в. італ. міста-республіки утримували торг. взаємини з Україною. Венеція і Генуя мали свої колонії в Криму (порти Кафа, Судак й ін.) та над Озівським м. В 15 в. Тматорокань перебувала під владою генуезької родини Грізольфі. Через Україну проходила італ. торгівля з Азією; торгували м. ін. також невольниками. З 15 в. італійці поселяються у Львові й ін. гал. містах, утримуючи банки, торг. школи тощо. Б. Хмельницький мав дипломатичні зв'язки з Венецією (посли Джованні Тепольо і свящ. Альберто Віміна); останній намагався 1650 намовити Хмельницького до військ. коаліції проти турків.

З 16 в. сильніше проникають італ. культ. впливи на Україну безпосередньо (студії українців в І., між ними найвидатнішим був Ю. Дрогобич, ректор ун-ту в Болоньї, поширення італ. літератури, перебування італійців на Україні) чи посередньо через Польщу, Чехію, Угорщину. Вплив італ. ренесансу знач-

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ СИНХРОНІСТИЧНО-ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Сто- ліття	УКРАЇНА	СУСІДНІ КРАЇНИ	ІНШІ ВАЖЛИВІ ПОДІИ
Дев'яте століття	Історія України до 9 ст., див. <i>Археологія України</i> .	814 Смерть болг. хана Крума при облозі Царгороду.	800 Відновлення зах. цесарства (коронація Карла В.). 814 Смерть Карла В. 826 † Теодор Студит. Острів Крит зайнятий арабами (—961). 828 Араби в Сіцилії (—1091). бл. 830 св. Анстар у Швеції. 830-і—40-і рр. Норманські напади на Зах. Європу (845 на Париж і Гамбург). 843 Поділ Франконської держави (Договір у Вердені).
	839 Згадка Бертинської хроніки про Русь у зв'язку з посольством до Людовіка I франкоського. бл. 840 Захоплення Києва хозарами й уграми. Алмус (Олом) київ. воєвода. бл. 858 Прибуття Аскольда до Києва. 860 Напад Руси на Царгород. Константин-Кирило на півн. Чорномор'ї (бл. 860—61, можливо й раніше). бл. 878 Прихід кн. Олега з Новгороду до Києва.	845 Хрищення зах.-чес. князів. 846—70 Ростислав моравський кн. 852—90 Борис болг. бл. 858 Прихід Рюрика в Новгород. 862 Константин-Кирило і Методій у Моравії; створення слов. письма. 864 Хрищення Бориса болг. 870—94 Святополк кн. моравський. 886 Перехід учнів Методія († 885) з Моравії в Болгарію. 893 Прийняття слов. мови для болг. Церкви. Симеон болг. († 927). 896 Поселення угрів у Паннонії.	867 Розрив між Фотієм і Римом Македонська династія у Візантії. 871—99 Альфред В. англ. 885—96 Облога Парижу норманами.
ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ			
Дев'яте століття			

- 907 Похід київ. кн. Олега на Царгород.
 911 Договір київ. кн. Олега з Візантією.
 913 Похід Руси на каспійське побережжя Закавказзя.
 940-і рр. Походи кн. Ігоря на Царгород і Закавказзя.
 945 Договір київ. кн. Ігоря з Візантією; згадка про християнську Русь.
 957 Ольга (перша християнка на київ. престолі) у Царгороді.
 961—62 Місія еп. Адалберта до Києва.
 960-і рр. — 972 Походи Святослава. Розгром хозарів; експансія на Оку і Волгу та за Дунай. † Святослав у бою з печенігами.
 973 Посольство київ. кн. Ярополка до цесаря Оттона в Кведлінбургзі.
 979 Папські послы в Києві.
 бл. 980—1015 Київ. кн. Володимир.
 981 Кн. Володимир В. приєднує Червенські городи.
 988—89 Хрищення Руси. Одруження Володимира з Анною візант.
 990-і рр. Будова Десятинної церкви в Києві.
- 906 Зруйнування Моравської держави утрами. Розірвання зв'язку між півд. і півн. слов'янами.
 911 Норманське князівство у Франції.
 911 Кінець сх.-франконських Каролінгів.
 912—59 Константин Багрянородний візант.
 919—1024 Саксонська династія в Німеччині.
 929 Кордовський каліфат в Іспанії.
 936—73 Оттон В. у Німеччині.
 948 Заснування єпархії в Бранденбурзі (нім. колонізація).
 955 Розгром угрів над Лехом. Віднова сх. мархії (Австрія).
 962 Коронація Оттона В. Поч. Рим. Цісарства нім. народу (—1306).
 965 Кіпр очищений від арабів.
 976 Бабенберги в Австрії (—1246).
 976—1025 Василь II візант.
 983—1002 Оттон III нім.
 987 Кінець зах.-франконських Каролінгів. Династія Капетингів у Франції (—1328).
- 913, 922 і 924 Симеон, «цар ромей і болгар», облягає Царгород
 921—29 св. Вацлав чесь. князь.
 924 Хорватська держава Томіслава.
 963 Перша документальна вістка про Польщу.
 966 Хрищення Польщі (Мешко I).
 968 Перше поль. єпископство (у Познані).
 973 Заснування єпархії у Празі (—1344 під верхністю архієп. Майнцу).
 бл. 975 Хрищення Гейзи угорського († 997).
 992—1025 Болеслав Хоробрий поль.; поль. гегемонія над зах. слов'янами.

ДОВА РОЗКВІТУ
КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИФОРМУВАННЯ НОВИХ
ДЕРЖАВИХ ЦЕНТРІВ
НА ТЕРИТОРІЇ
КИЇВСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- 1007 Архiep. Бруно в Києві (місія до печенігів).
 1015—19 Боротьба між синами кн. Володимира В.
 1018 Болеслав Хоробрий захоплює Червенські городи.
 1019—54 Ярослав Мудрий київ. князь.
 1024 Вій під Лиственом; кн. Мстислав у Чернігові.
 1030—31 Повернення Червенських городів. Заснування м. Ярославла.
 1030-і рр. Розгром печенігів (1035). Будова церкви св. Софії (1037). Перший київ. літопис (бл. 1039).
 1043 Останній похід Руси на Царгород.
 1049 Посли з Парижу в Києві (сватання кн. Анни).
 1051 Іларіон — перший київ. митр. — русин.
 1054 Поділ земель на уділи. Тріярхія і «Правда» Ярославичів (—1073). Остромирове євангеліє (1056—57).
 1068 Перший великий напад половців. Згадка про київ. віче.
 1073 «Ізборник» Святослава (київ. кн. 1073—76).
 1075 Кн. Із'яслав у Генріха IV в Майнці. Коронація Ярополка Із'яславича Григорієм VII.
 1080-і рр. Прихід Ростиславичів до Галичини.
 1097 З'їзд князів у Любечі; спадковість уділів.
 Кінець 11 ст. Перший напад угрів на Галичину.

1000 Заснування поль. архiep. у Гнезні. Коронація Стефана угор. († 1038) папою.

1018 Підкорення Болгарії Візантією; упадок охридського патріархату.

1025 Коронація і смерть Болеслава Хороброго поль.

1030 Заснування Ярославом Юр'єва (Тарту) в землі естів.

1034—55 Ержегіслав чes.; гегемонія чехів над зах. слов'янами.

1045—50 Будова Софійського Собору в Новгороді.

1058—79 Болеслав Сміливий поль.

1076—77 Папа Григорій VII коронує Болеслава поль., звонимира хорв. і Михайла чорногорського.

1086 Коронація Вратислава чes. царем Генріхом IV.

бл. 1000 Нормани в Півн. Америці.

1018—35 Кнут В. данський; об'єднання Англії (—1042) і Норвегії (1028—35) з Данією.

1024—1125 Франконська (салийська) династія в Німеччині.

1031—80 Генріх I король франц. (одружений з Анною, дочкою Ярослава Мудрого).

1035 Початок есп. королівств Арагонії і Кастилії.

1048—54 Папа Лев IX; початок реформ (заборона симонії, целібат).

1054 Остаточний розрив між Зах. і Схід. Церквою.

1056—1106 Генріх IV нім. (1089 одружений з дочкою київ. князя Всеволода I Євпраксією).

1066 Вій під Гастінгсом; початок завоювання Англії норманами.

1073—85 Папа Григорій VII.

1076—1122 Спів за інвеституру.

1081—1185 Династія Комненів у Візантії.

1092 Перший союз льомбардських міст.

1096—99 Перший хрестоносний похід; здобуття Єрусалиму (1099).

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ДЕРЖАВНИХ ЦЕНТРІВ
НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- 1103 Долобський з'їзд. Похід на половців.
1106—08 Паломництво ігумена Данила до Єрусалиму.
1111 Успішний похід князів на половців.
1113 Несторова редакція «Повісти временних літ».
1113—25 Володимир Мономах київ. князь.
1124—52 Князювання Володимирка галицького. Об'єднання гал. князівств із столицею Галич (вперше згаданий 1140 р.).
1147 Вибір митр. Кліма Смолятича собором єпископів незалежно від Візантії.
1152—87 Ярослав Осмомисл гал. князь. Поширення гал. князівства до гирла Дунаю.
1155—57 Юрій Долгорукий суздальський — київ. кн.
1169 Зруйнування Києва Андрієм суздальським.
бл. 1170 Початок князювання Романа Мстиславича на Волині.
1185 Похід Ігоря на половців (бл. 1187 «Слово о полку Ігореві»);
1187 Назва Україна вперше згадана в літопису.
1189 Угор. інтервенція; Бела III — «король Галичини».
1199 Об'єднання Галичини і Волині кн. Романом (бл. 1201 оволодів Києвом).
- 1102 Приєднання Хорватії до угор. корони (—1918).
1108 Володимир Мономах укріплює Володимир над Клязьмою.
1126 Перший виборний посадник у Новгороді.
1138 Поділ Польщі на уділи.
1147 Перша літописна згадка про Москву.
1157—74 Андрій Боголюбський кн. володимиро-суздальський.
1158 Чехія — спадкове королівство.
1168—96 Стефан Неманя: поч. серб. держави.
бл. 1170 Привілей чес. кн. Собеслава II нім. поселенцям.
1180 Ленчицький привілей поль. духовенству.
1185 Поч. другого болг. царства (Асеніди).
1187 Салядин здобуває Єрусалим.
1189—92 Третій хрестоносний похід.
1189—99 Річард Левине Серце англ.
1198—1216 Папа Інокентій III.
- 1109 † Ансельм кентерберійський, «батько схоластики».
1119 Найстаріший університет (у Вольснї).
1130 Норманський кн. Неаполя і Сицилії коронований папою.
1138—1254 Гогенштауфи в Німеччині.
1141—77 Генріх II Язюміргот австр. Відень — столиця Австрії.
1147—49 Другий хрестоносний похід.
1152—90 Цісар Фрідріх Барбаросса.
1154—1399 Династія Плянтаджентів в Англії. Приєднання Нормандії і півн. Франції до Англії.
1163 Початок будови катедрі Нотр Дам у Парижі. Готика.
1180—1223 Філіпп II Август франц.; зріст королівської влади у Франції.
1187 Салядин здобуває Єрусалим.
1189—92 Третій хрестоносний похід.
1189—99 Річард Левине Серце англ.
1198—1216 Папа Інокентій III.

- 1203 Слустощення Києва кн. Рюриком і половцями.
 1205 † Роман. Початок боротьби за його спадщину.
- 1214 Боярин Володислав Кормилічич — гал. князь. Угорсько-поль. угода про управу Галичиною (Спш).
- 1223 Б'й над р. Калкою (Перший зудар з татарами).
- 1227 Об'єднання Волині синами Романа.
- 1238 Остаточне опанування Галича кн. Данилом.
- 1239 Київ під зверхністю Данила.
- 1239—42 Велика монголо-татарська навала Батия (1240 упадок Києва).
- 1245 Б'й під Ярославом. Кінець угор.-поль. інтервенції і боротьби за Романову спадщину.
- 1250—і рр. Заснування Данилом м. Львова.
- 1253 Папський легат коронує Данила († 1264).
- 1259—60 Походи татар (Бурундай) на Галичину і Волинь.
- 1264—6л. 1301 Лев І галицький. Приєднання Люблінщини (—1300—і рр.). Зверхність над Закарпаттям.
- 1270—і рр. Заснування на півн. побережжі Чорного м. колоній Генуї (Каффа) і Венеції (Судак).
- 1286 Слустощення татарами (Телебута) Галичини і Волині.
- 1292 Кінець оповідання Гал.-Волинського літопису.
- 1299 Переїзд у Володимир на Клязьмі кн. митр. Максима (прийняв титул «митр. всея Руси»).
- 1201 Заснування Рити. Нім. орден мечоносців у Лівонії (1202).
- 1219 Естонія під Даниєю (—1346).
- 1222 Золота була Андрія II угор. (1205—35).
- 1226—30 Конрад Мазовецький запрошує тевтонських рицарів на дол. Вислу.
- 1237—1480 Володимиро-Суздальська землі під зверхністю татар.
- 1241—42 Татари в Польщі, Угорщині та Моравії.
- 1240—і рр. Утворення Золотої Орди (—1502) з столицею Сарай на дол. Волги.
- 1252—63 Олександр Невський — великий кн. володимирський.
- 1253 Мендовг лит. король († 1263).
- 1253—78 Пржемысл Оттокар II чех. Спроба приєднання Австрії до чехії.
- 6л. 1267—69 Шварно, син короля Данила, лит. кн.
- 1285—86 Таг. походи в Угорщину і Польщу.
- 1290—і рр. Вацлав II чех. приєднує Польщу до чехії (—1306).
- 1204—61 Латинська імперія у Царгороді.
- 1206 Темуджін Джінгіс-хан († 1227). Початок монгольської експансії.
- 1212—50 Цісар Фрідріх II.
- 1215 Англійська Велика Хартія.
- 1220 і 1232 Обмеження королівської влади в Німеччині на користь духовних і світських князів.
- 1227—68 Останній конфлікт і перемога пап над цісарством.
- 1244 Перша згадка про Берлін.
- 1245 Київ. митр. на соборі в Ліоні.
- 1245—46 Подорож папського посла Пліно Карпіні до Монголії.
- 1246 Кінець австр. Вабенбергіє.
- 1252—53 Роман, син Данила, в Австрії.
- 1258 Зруйнування багдадського каліфату монголами.
- 1261 Відновлення Візантії під династією Палеологів (—1453).
- 1268 Кінець Гогенштауфів.
- 1271—95 Подорож Марка Польо до Китаю.
- 1273 Рудольф Габсбург нім. король.
- 1274 † Тома Аквінський.
- 1282 Габсбурги в Австрії (—1918).
- 1291 Початок Швайцарського Союзу.
- 1291 Кінець Єрусалимського королівства.

1300-і рр. Юрій I «король Руси, кн. Володимирі». бл. 1303 Заснування галицької митрополії (—1347).
1316 Союз Андрія I Лева, кн. «всієї землі Руської, Галичини і Володимирії» з тевтонськими рицарями.
1320-і рр. † останні Романовичі. Син їхньої сестри Болеслав Юрій кн. «усієї Малої Руси».
1330-і рр. Шлюб кн. Юрія з дочкою Гедими́на (1331); похід на люблінську землю (1337).
1339 Грамота кн. Юрія м. Сяноку на нім. право.
1340 † Юрій-Болеслав, Боярин Дмитро Дедько — «управитель землі Руської»; Любарт — кн. волинський.
1349 Завоювання Галичини Казіміром польським.
1350-і рр. Спроба відновити митрополію в Києві.
1360-і рр. Ольгерд громить татар на Синій Воді; перехід Київщини і Поділля під зверхність Литви; син Ольгерда київ. кн.; Коріятовичі кн. Поділля (— бл. 1393).
1370-87 Галичина під зверхністю Угорщини.
1372-78 Володислав Опольський, останній гал. кн.
1375 Організація латинської ієрархії на Зах. Землях.
1387-1772 Галичина під пануванням Польщі.
1390-і рр. Усунення князів лит. династії; перехід укр. земель під безпосередню зверхність Витовта; кн. Федір Коріятович у Мукачеві († 1414).

1301 Кінець угор. Арпадів.
1306 Кінець час. Пржемишчів.
1308-82 Династія Анжу в Угорщині.
1310-1437 Династія Люксембургів у Чехії.
1315-41 Гедимін В. кн. лит.
1320 Коронація Володислава Люкка поль. († 1333).
1326 Перенесення митрополії до Москви.
1328 Моск. кн. одержує ярлик на В. князівство володимирське.
1333-70 Казімір В. король поль.
1342-82 Людовік — король угорський.
1345-77 Ольгерд кн. лит.; початок лит.-моск. суперництва.
1348 Університет у Празі.
1353 Моск. кн. починає титулувати «кн. всея Руси».
1359 Заснування молдавського господарства мармароським воєводою Богданом.
1364 Університет у Кракові.
1374 Кошицький привілей поль. шляхти.
1377-82 Перша спроба Москви скинути тат. зверхність (1380 Куликівська битва).
1385 Унія Литви з Польщею (Крев). Династія Ягеллонів (—1572).
1389 Розгром сербів турками (Косово Поле).
1392-1430 Панування Витовта лит.
1393 Болгарія під турками (—1878).

1303 † Боніфатій VIII; кінець гермонії пап у Зах. Європі.
1309-77 Папи в Авіньйоні.
1321 † Данте (* 1265).
1328 Перехід франц. корони до лінії Валуа (—1589).
1337-1453 Столітня війна між Англією і Францією.
1346-78 Карл IV цісар і король чех.
1347-50 Велика чума в Європі.
1354 Турки в Європі (Галліполі).
1360-і рр. Згадка Петrarки (1304-74) про вогнепальну зброю.
1361 Турки здобули Адріанополь.
1365 Університет у Відні.
1370 Мир Данії з Ганзою. Гегемонія Ганзи на Балтицькому морі.
1378-1417 Велика зах. схизма.
1380 Венеція нищить флоту Генуї.
1384 † Віклеф.
1397 Кальмарська унія скандинавських держав (—1523).

- 1415 Собор у Новгородку; Григорій Цамблак митр.
1418 Митр. Цамблак на констанцькому соборі.
1425 Перший реєстр ремісничих цехів у Львові.
1430-і рр. Приєднання зах. Поділля до Польщі; заведення польс. права на укр. землях Польщі.
1439 Київ. митр. Ісидор приймає унію на Фльорент. соборі.
1440 Оленько стає київ. князем («государ-отчич»).
1443 Грамота Володислава III руський Церкві.
1452 † Свидригайло. Волинь — провінція В. Князівства Лит.
1458 Укр.-білор. єпархії остаточно відділені від моск. митр.
1463 Перша згадка про церк. братство (Успенське у Львові).
1466 † Хаджі-Грей, засновник династії крим. ханів.
1470 Відібрання київ. князівства від Оленьковичів. Лит. магнат Гаштольд — київ. намісник.
1475 Здобуття турками генуезької колонії Каффи; Крим під тур. верхністю (—1774).
1481 Відкриття змови руських князів В. Князівства Лит.
1482 Погром Києва крим. ханом, союзником Москви; початок безупинних нападів крим. татар.
1490-і рр. Перші документальні відомості про укр. козаків.
1490—92 Повстання у Галичині проти Польщі (Муха).
1491 Перші друки кирилицею (краківські вид. Фіоля).

- 1404 Здобуття Смоленська Витовтом. Ріка Утра — сх. межа В. Князівства Лит. (1408).
1410 Погром тегонських рицарів (Грюнвальд).
1413 Поль.-лит. городельська унія.
1415 Спалення Гуса.
1420-і—30-і рр. Гуситські війни.
1429 З'їзд у Луцьку (плян коро-нації Витовта).
1430 Свидригайло В. кн. лит.
1435 Погром Свидригайла.
1440—82 Казімір Ягайлович В. кн. лит. (від 1447 кор. польс.).
1444 Перемога турків під Варною.
1448 Початок незалежності моск. мітрополитів від Царгороду.
1454 Поширення прав польс. шляхти (Нешавські статуті).
1457—1504 Стефан В. молд.
1462 Волощина — тур. васаль.
1462—1505 Іван III моск. «государ всея Руси»; одружений з візант. княжною (1472).
1466 Перехід Помор'я до Польщі. (Торунський мир).
1471 † Юрій з Подебрад — останній король чех. походження; династія Ягеллонів у Чехії (—1526).
1478 Москва завойовує Новгород.
1480 Москва скидає тат. зверхність.
1485 Москва підбиває Тверь.
1490 † Матвій Корвін, останній король угор. походження; Ягеллони в Угорщині (—1526).
1494 Перші лит. територіальні поступки Москви.

- 1400 † Чосер.
1402 Погром турків Тімуром (†1405).
1414—18 Констанський собор; кінець Великої зах. схизми.
1415 Гогенцоллерни в Бранденбургській мархії.
1429 Поразка англійців під Орлеаном (Жанна д'Арк).
1434 Медічі у Фльоренції. Гуманізм.
1438—1806 Габсбурги — нім. цісарі.
1439 Фльорентійська унія.
1447—1521 Папи гуманізму і ренесансу.
Бл. 1450 Перші друки (Гутенберг).
1453 Здобуття Царгороду турками.
1455—85 Війна Чорвоної й Білої Рож в Англії.
1469 Іспанія: шлюб Фердинанда арагонського з Ізабеллою кастільською.
1470-і рр. Початок боротьби Франції з Габсбургами (Бургундія); Габсбурги в Нідерландах.
1485—1603 Тюдори в Англії.
1492 Кінець держави еспанських маврів.
1492 Відкриття Америки Колумбом (†1506).
1498 Відкриття морського шляху до Індії (Васко-да-Гама).

ЛІТОВСЬКО-РУСЬКА ДОВА

КАЛЕНДАРНИЙ РІК
ЗПІСЬ КОЗАЧИННИ

- 1500 Перехід Чернігово-Сіверщини до Москви (—1618).
1508 Повстання князів Глинських проти Литви.
1509 Похід молд. воєводи Богдана на Галичину.
1514 Кн. К. Острозький (? 1530) готує війну під Оршею.
1529 Перший Статут (збірник законів) В. Князівства Лит.
1535 † О. Дашкович, організатор боротьби з татарами.
1538 Остаточний перехід Буковини під тур.верхність.
1539 Відновлення гал. владництва.
1541 Спроба лит. уряду запровадити реєстр укр. козаків.
1545 Перші вістки про виріб горілки на укр. землях.
1550-і рр. Кн. Дмитро Вишневецький засновує козацьку твердиню на Запоріжжі.
1563 Зрівняння в правах правос. шляхти В. Князівства Лит.
1569 Люблінська унія; перехід укр. земель В. Князівства Лит. (крім Полісся і Берестейщини) до Польщі.
1573 Іван Федорович засновує друкарню у Львові.
1580 Заснування школи і друкарні в Острозі; Острозька Вібілія.
1586 Львівське братство одержує права створення.
1590-і рр. Перші козацькі повстання (Косинський, Наливайко).
1594 Посольство цісаря Рудольфа II до Запор. Січі (Лясота).
1596 Берестейська унія. Початок ред. боротьби.

- 1502 Крим. татари нищать Золоту Орду.
1505 Обмеження влади поль. короля («Nihil novi»);
1510 Москва приєднує Псков.
1517-19 Вілоруська біблія Скотини.
1521 Здобуття Београду турками.
1521 Москва приєднує Рязань.
1526 Інкорпорація Мазовша до Польщі.
1526-1918 Габсбурги — королі Чехії та Угорщини.
1530-і —40-і рр. Поділ Угорщини; Буда під турками (1541-1686); відокремлення Семигороду.
1547 Іван Грозний (? 1584) приймає титул царя.
1548-72 Сігізмунд II Август. Реформація, єзуїти в Польщі.
1552 Москва завоює Казань.
1556 Москва підбиває Астрахань.
1558-83 Лівонська війна.
1561 Естонія під Швецією (—1721); Лівонія під поль.верхністю.
1572 Кінець династії Ягеллонів; елекційні королі в Польщі (—1795).
1576-86 Стефан Баторій поль. король.
1581 Єрмак починає похід у Сибір.
1587-1688 Вази — королі Польщі.
1589 Московський патріархат.
1591 Татари встанне під Москвою.
1593-1801 Михайло Хоробрий воєвода.
1598 Кінець Рюриковичів у Москві.

- 1500 Відкриття Бразилії португальцями (Кабраль).
1503-13 Папа Юлій II; будова капели св. Петра в Римі.
1516-1700 Габсбурги в Іспанії.
1517 Початок реформації (Лютер).
1519 † Леонардо да Вінчі. Карл V цар († 1558).
1519-22 Перша морська експедиція навколо землі.
1520 † Рафаель.
1527 † Макіавеллі. Погром Риму.
1529 Перша облога Відня турками.
1531 Перша біржа (в Антверпені).
1534 Церк. розрив між Англією і Римом.
1536 † Еразм з Роттердаму.
1540 Папа затверджує чин єзуїтів.
1545-63 Трідентський собор.
1550-і рр. Тютюн в Європі (з Америки; також кукурдза і соняшник).
1556-98 Філіпп II іспанський.
1558-1603 Єлисавета I англійська.
1562-98 Гугенотські війни у Франції.
1564 † Мікель-Анджело. † Кальвін.
1571 Погром тур. фльоти (Лепанто).
1579 Поч. Нідерландської республіки.
1580-і рр. Поява картоплі в Європі (поширення — кін. 17 і 18 в.).
1582 Реформа календаря (папа Григорій XIII 1572-85).
1588 Знищення іспанської Армади.
1589-1792 Бурбони у Франції.
1592-1605 Папа Климент VIII.
1598 Нантський едикт.

ДОВА
РЕЛІГІЙНОЇ БОРОТБИ.
ЗМІЩЕННЯ КОЗАЧНИИ

ДОВА
КОЗАЧЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- 1608 † Константин Острозький; угодок острозької Академії.
1610-і рр. Коз. морські походи. Гетьман П. Сагайдачний († 1622). бл. 1615 Заснування Київського братства, школи і друкарні.
1620 Відновлення православної ієрархії.
1628—29 Спроба церк. угоди; ідея київського патріярхату.
1630-і рр. Коз. повстання проти Польщі.
1631 Петро Могила († 1647) засновує колегію в Києві.
1638 Перше масове переселення на Слобожанщину.
1648 Початок визвольної боротьби гетьмана Богдана Хмельницького (1648—57) з Польщею.
1649 і 1651 Спроби замиріння з Польщею (Зборів. і Білоцерк. договори).
1650-і рр. Заснування Острогозька, Сум, Харкова на Слобожан.
1654 Прийняття протекції моск. царя (Переяслав).
1657 Шведсько-укр.-семигородська коаліція.
1658 Спроба федерації з Польщею (Гадяцька унія).
1659 Погром Москви під Конотопом гетьм. І. Витовським (1657—59).
1663 Окремі гетьмани на Правобережжі.
1665—76 Гетьман Петро Дорошенко († 1698); тур. орієнтація.
1670-і рр. Руїна Правобережжя.
1685 Передача правос. Київ. митрополії під зверхність моск. патр.
1687—1709 Гетьман Іван Мазепа. Козацьке барокко.
1692 і 1700 Перехід на унію Перемиського і Львівського владик.

- 1605—06 Царювання самозванця у Москві (моск. смута).
1610—12 Поляки у Москві.
1613—1917 Династія Романових.
1620 Упадок Чехії (Біла Гора).
1621—1721 Лівонія під Швецією.
1630—60 Ракоці — князі Семигороду.
1632 Побудова Якутську (Ленський острів).
1632—48 Владислав IV король поль.
1643—46 Похід Пояркова на Амур.
1645—76 Цар Олексій Михайлович.
1652 Заснування Іркутську.
1652 Перше ліберум вето в Польщі.
1655—60 Війна Шаєції з Польщею.
1657 Польща зрікається суверенитету над Східною Пруссією.
1667 Моск.-поль. Андрусівська угода (поділ України по Дніпру).
1670—71 Повстання Разіна (Дон).
1674—96 Ян Собеський — поль. король.
1689—1725 Царювання Петра I.
1697 Завоювання Камчатки.
1697—1763 Саксонські курфюрсти поль. королі.

- 1607 Початок англ. колоній в Америці.
1611—12 Перші англ. торг. станції в Індії.
1616 † Шекспір. † Сервантес.
1618—48 Тридцятилітня війна.
1624—42 Правління Рішельє у Франції.
1630 Заснування Бостону.
1635 Заснування Франц. Академії.
1640 † Рубенс. Барокко.
1640-і рр. Англ. пуританська революція.
1648 Вестфальський мир.
1650 † Декарт. Раціоналізм.
1652—54 Перша англо-голландська війна.
1653—58 Кромвел — «лорд-протектор».
1654—60 Карл X Густав король шведський.
1661—1715 Абсолютизм Людовіка XIV.
1664 Англіїці займають Новий Амстердам (Нью-Йорк).
1669 † Рембрандт.
1673 † Мольєр. Франц. класицизм.
1683 Тур. облога Відня.
1688 Друга англ. революція.
1690—91 Перша англо-франц. війна за амер. колонії.
1697—1718 Карл XII король швед.
1699 Турки зреклися Угорщини.

ДОВА
КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ
ПЕРЖАВИ

- 1708 Шведсько-український союз.
1709 Полтавська битва. Зруйнування Січі. †Мазепа.
1710 Гетьман Орлик. Бендерська конституція.
1714 Вихід Пилипа Орлика (†1742) на еміграцію.
1720 Перший царський указ проти укр. слова.
1722—27 Перша Малорос. Колегія. Гетьман П. Полуботок (†1724).
1734 †Гетьман Данило Апостол (1727—34). Нова Січ. Повстання на Правобережжі (гайдамаки).
1744—64 Будова катедри св. Юра у Львові (рококо).
1745 †Олекса Довбуш, вагажок опришків.
1750—64 Гетьман К. Розумовський.
1755 Скасування укр.-рос. митного кордону.
1764 Скасування гетьманства. Друга Малорос. Колегія (—1781).
1765 Ліквідація козацького устрою Слобожанщини.
1768 Коліївщина. Залізник і Гонта.
1772—1918 Галичина під Австрією.
1775—1918 Буковина під Австрією.
1775 Знищення Запор. Січі. Заснування Херсону (1778), Катеринослава (1787), Миколаєва (1789).
1780—і рр. Кінець автономії Гетьманщини. Закріпачення селян.
1790—і рр. Початок заселення Кубані. Заснування Одеси (1794).
1791 Протиросійська місія Капніста до Пруссії.
1793 Перехід Правобережжя від Польщі до Росії (1795—по Буг).
1798 Видання «Енеїди» Івана Котляревського (†1838)

ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМІЇ
УКРАЇНИ
ПОЧАТОК ЗАСЕЛЕННЯ
ЧОРНОМОРЩИНИ

- 1700—21 Північна війна.
1703 Заснування Петербургу.
1707—08 Повстання Булавина (Дін).
1711 Пруський похід Петра I.
1721—1913 Естонія і Лівонія під Росією.
1721 Проголошення Російської імперії (—1917).
1732—41 Друга експедиція Берінга (відкриття Аляски).
1741—61 Царювання Єлисавети.
1742—1945 Сілезія під Пруссією.
1755 Університет у Москві.
1760 Перша рос. окупація Берліну.
1762—96 Царювання Катерини II.
1768 Барська конфедерація.
1772 Перший поділ Польщі.
1774—83 Незалежність Кримського ханства.
1781 Йосиф II австр. (1780—90) скасував кріпацтво.
1783 Росія приєднує Крим. ханство. Заснування Севастополя (1784).
1791 Поль. конституція 3 травня.
1793 і 1795 2 і 3 поділи Польщі.
1794 Повстання Косцюшка.
1799 Похід Суворова до Італії.

- 1701 Пруссія — королівство.
1701—13 Війна за еспанську спадщину; друга англо-французька колоніальна війна.
1713 Утрехтський мир. Бурбони в Іспанії.
1717 Перша льожа масонів (Лондон).
1720 Кн. Савой — сардинський король.
1727 †Ньютон, «батько» нової фізики.
1738—1859 Бурбони в півд. Італії.
1740 Перший австро-пруський конфлікт (Марія Терезія — Фрідріх II).
1748 «Дух законів» Монтеск'є (†1765).
1756—63 Семилітня війна.
1759 Англіїці здобули Канаду.
1763 Франція зреклася півн.-амер. колоній.
1769 Парова машина Ватта (Англія).
1776 Проголошення незалежності ЗДА (Вашінгтон през. 1789—97).
1778 Смерть Вольтера і Руссо.
1781 «Розбійники» Ф. Шіллера.
(«Штурм унд Дранг»). «Критика чистого розуму» Канта.
1788 Початок заселення Австралії.
1789 Французька революція.
1790 Метрична система. †Адам Сміт. †Франклін.
1799 Переворот Наполеона Бонапарта. †Вашінгтон.

ДОВА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Заселення Степової України

Індустріялізація України

- 1805 Відкриття університету в Харкові (1834 у Києві).
- 1808 Відновлення галицької митрополії.
- 1819 Перша вистава «Наталки-Полтавки» (Полтава).
- 1820-і рр. Перші цукроварні на укр. землях.
- 1823—25 Тасмне Товариство З'єднаних Слов'ян.
- 1831 Спроба кн. Репніна поновити козацьке військо.
- 1837 Поява «Русалки Дністрової» (Руська Трійця).
- 1840 Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1814—61).
- 1846—47 Кирило-Методіївське Братство (у Києві).
- 1848 Скасування панщини, політ. відродження в Галичині.
- кін. 1850-их рр. Перша Громада (Петербург), недільні школи на Наддніпрянщині (1859—62).
- 1861 Перша залізниця на укр. землях (Перемишль—Львів).
- 1861 Скасування кріпацтва в Рос. Імперії. «Основа» (—1862).
- 1863 Заборона укр. друкованого слова в Рос. Імперії (Валуєв).
- 1870-і рр. Початки індустріялізації Донбасу (Юз.).
- 1876 Емський указ. Галичина — укр. П'ємонт.
- 1881 Початок експлуатації залізних руд Кривого Рогу.
- 1882 «Борислав сміється» І. Франка (1856—1916) (робітнича тематика).
- 1890 Перша укр. гал. (1900 — наддніпрянська) політ. партія.
- 1898 Поява І тому «Історії України-Руси» М. Грушевського.

- 1801—25 Цар Олександр І.
- 1809—1917 Фінляндія під Росією.
- 1812 Росія приєднує Вазарабію.
- 1812 Похід Наполеона на Росію.
- 1815 Приєднання «Королівства Поль.» до Рос. Імперії.
- 1817 Початок сербського князівства.
- 1825 Декабристи. Микола І (—1855).
- 1829 Визнання незалежності Греції.
- 1830—31 Польське повстання проти Росії («листопадове»).
- 1830-і рр. Поль. еміграція. «Пан Тадеуш» Міцкевіча. † Пушкін (1837).
- 1846 Приєднання Кракова до Австрії.
- 1848 «Весна народів» у Австрії.
- 1846—1916 Франц Йосиф — цар.
- 1858—60 Росія дістає Зелений Клин.
- 1859 Росія підкорює сх. Кавказ (капітуляція Шаміля).
- 1859—62 Об'єднання румунських князівств.
- 1860-і — 70-і рр. Реформи Олександра ІІ.
- 1863 Поль. повстання проти Росії («січневе»).
- 1867—1918 Австро-угорський дуалізм.
- 1878 Утворення болгарської держави.
- 1882 Чеський університет у Празі.
- 1885 Середня Азія підкорена Росією.
- 1891—94 Укладення франц.-рос. союзу.
- 1894—1917 Микола ІІ — останній цар.

- 1801 Перша цукроварня (Сілезія)
- 1804 Наполеон Імператор (—1815).
- 1810—24 Відокремлення Латинської Америки.
- 1814—15 Віденський конгрес; доба Метерніха (—1848).
- 1819 Перше фабричне законодавство (Англія).
- 1825 Перша залізниця (Англія).
- 1827 † Веловен.
- 1832 † Гете.
- 1832 Виборча реформа в Англії.
- 1837 Телеграф (Морзе).
- 1842 Відкриття портів Китаю.
- 1845 Приєднання Тексасу (Каліфорнії) до ЗДА.
- 1846 Швацька машина (Гав; 1863 — Зінгер).
- 1848 Комуністичний маніфест Маркса—Енгельса.
- 1853—56 Кримська війна.
- 1854 Відкриття портів Японії.
- 1859 Теорія еволюції Дарвіна.
- 1859—61 Об'єднання Італії.
- 1861—65 Війна Півдня з Півн. в ЗДА (през. Лінкольн).
- 1867 ЗДА купують від Росії Аляску.
- 1869 Відкриття Суєзького каналу.
- 1871 Об'єднання Німеччини (Бісмарк).
- 1876—79 Телефон Белла, електрична лампа Едісона.
- 1879 Союз Центральних держав (—1918).
- 1880-і рр. Нові хвилі імперіалізму.
- 1891 Енцикліка папи Лева ХІІІ (1878—1903) про роб. питання.
- 1895—99 Рентгенівське проміння, кінематограф, бездротовий телеграф, радіо.

Двадцять століття		Індустріалізація України	
ДОБА НАЦІОНАЛНО-ДЕРЖАВНО-РОДОВЕДЧЕННЯ*)	ПЕРІОД УСРС**)	Індустріалізація України	
		1900 «Самостійна Україна» М. Міхновського (РУП). 1905 Скасування обмежень укр. слова в Рос. Імперії. 1917 Відродження української держави*). 1918—19 Зах.-укр. держава. Окупація зах. земель Румунією (—1940), Польщею і Чехо-Словаччиною (—1939). 1921 Ризький мир. Закріплення режиму УСР. 1920-і рр. «Українізація» в УСР. 1929—34 Розгром укр. науки. Колективізація. Голод. 1939 Карпатоукр. держава. Угорська окупація Закарпаття (—1944). 1939—40 Приєднання Зах.-Укр. Земель до УСР. 1941—44 Нім.-румунська окупація України. УПА (1942). Дивізія «Галичина» (1943). 1943—44 Червона Армія відвоює Україну. Еміграція. 1945 УСР член ОН. Перехід Закарпаття до УСР. 1945—47 Насильне виселення укр. населення Лемківщини, Посаяння і Холмщини. 1954 Приєднання Криму до УСР.	1900-і рр. Літак Райта, автомобіль Форда. 1904—07 Зформування Антанти. 1914 Відкриття Панамського каналу. 1914—1918 Перша світова війна. 1918 14 пунктів през. Вілсона. 1918 Розпад Оттоманської Імперії. 1919—20 Паризька Мірова Конференція. 1920 Створення Ліги Націй. 1920-і рр. Радіостанції, звуковий фільм. 1922—43 Фашизм в Італії (Муссоліні). 1929 Світова економічна криза. 1930-і рр. Реформа Рузвелта (през. 1933—45) в ЗДА. 1933—45 Нацизм у Німеччині (Гітлер). 1939—45 Друга світова війна. Кінець світової гегемонії Зах. Європи. ЗДА і СССР — керівні держави. Політ. емансипація колоніальних народів. 1945 Створення ОН. Перші атомові бомби. 1949 Ком. режим у Китаї. 1957 Перші штучні супутники. Початок експансії людини у всесвіт.

*) Про події 1917—21 рр. див. таблиця «Українська держава 1917—21 рр.»

**) Докладніше див. таблиця «УСР. Історія», в якій подаються окремо також події з історії Зах. Укр. Земель та еміграції того ж періоду. Див. також Військо, Література, Народне господарство, Церква.

ний гол. в укр. мистецтві. В 16—17 вв. в Галичині, зокрема у Львові, перебував ряд італ. майстрів і архітектів, що будували палаци й церкви (А. Дель-Аква, П. Римлянин, В. Скомоцці). Італійці принесли на Україну також барокко, яке тут зазнало своєрідного розвитку. Видатний був італ. вплив і на укр. письменство 16—18 вв. та на музику.

У 18—19 вв. І. відвідували при різних нагодах укр. письменники й учені: Г. Сковорода, А. Могильницький, О. Федькович, П. Куліш, М. Гоголь, М. Коцюбинський, М. Драгоманов, Л. Українка, М. Вовчок та ін. В поезіях А. Могильницького, О. Федьковича і Л. Українки зустрічаємо італ. мотиви. 1873 флорентійський журн. „Rivista Europea“ надрукував розвідку М. Драгоманова «Руський літ. рух в Росії й Галичині в 1798—1872 вв.».

З 1596 столиця І. Рим є важливим осередком Укр. Кат. Церкви.

Під час першої світової війни в І. на островах Азінара б. Монте-Кассіно і в Арквата перебувало кількадесят тисяч укр. військовополонених з австро-угор. армії. Е. Інсабато, посол до італ. парламенту, робив заходи, щоб перевести їх на укр. протибольш. фронт, але гол. через опір Франції це не вдалося. В 1919—20 рр. в І. були відкриті дипломатичні місії УНР (Д. Антонович) і ЗУНР (О. Колесса), але тому що І. не визнала України, ці місії не мали офіц. характеру. Військ. місію очолював О. Севрюк (заступник полк. І. Коссак). Дипломатична місія видавала тижневик „La Voce Ucraina“.

Між двома світовими війнами в І. працювали укр. політ. і культ. діячі, зокрема Є. Коновалець, Є. Онацький, І. Токаржевський, М. Липовецька, І. Курах й ін. В Римі існувала з 1933 р. невелика «Укр. Громада» (гол. до 1947 Є. Онацький, згодом В. Федорончук). Політ. контакт з італ. офіц. колами утримувала гол. ОУН. Під час другої світової війни на протибольш. фронті на Україні брав участь італ. експедиційний корпус під командуванням ген. Дж. Мессе.

Після 1945 р. в І. опинилося бл. 15 000 українців, в тому ч. більшість військовополонених в таборі Річйоне б. Ріміні з 1 дивізії Укр. Нац. Армії та невеликі групи втікачів в таборах переміщених осіб. Ними опікувався Укр. Допомоговий Комітет у Римі, заснований з ініціативи архієп. І. Бучка. 1947 військовополонені були перевезені до Великобританії. В І. залишилися нечисленна громада, складена перев. з духовних осіб у Римі, в монастирі Гроттаферрата і в салезіянському осередку в Торіно.

Для популяризації укр. справи серед італійців постало в 1952 р. Т-во італ.-

укр. приятні, на чолі якого є кол. амбасадор А. Джанніні. Інші видатніші приятелі України: сенатор Р. Чяска, кн. Дж. Альята, д-р Е. Інсабато, Дж. Бернабеї й ін. 1954—56 з'являвся італ. мовою журн. „Ucraina“. В т-ві, як і в ін. установах — «Інтернаціоналі Свободи», «Асоціації Інтелектуалів-Біженців», «Середземноморській Академії» та в орг-ціях євр. руху активним з укр. боку є В. Федорончук. Він також є керівником укр. щоденних радіопересилань, які 1951 р. відкрила італ. закордонна радіослужба (див. також Рим). В. Федорончук

Ітеративні дієслова (наворотні), виражають дію, що повторюється в часі (приношувати), словотвірно в укр. мові як правило вони не різняться від недоконаних протяжних (дуративних), які виражають дію, що триває (давати, купувати); як і останні, вони утворюються найчастіше суфіксами -увá-, óвува- (купувáти, скупóвувати), від первісних протяжних суфіксами -й-, -á-, іноді із зміною корінного голосного (носіти: нести; ставляти: стáвити), від спросткованих доконаних зміною наголосу (розкидáти: розкидати). Чисто І. д. безпрефіксні, застарілі вже в 19 в. (живати — Свидницький), тепер зовсім вийшли з ужитку.

Ітиль, столиця хозарського каганату в 9—10 вв., положена в гирлі Волги, зничена Святославом 963. І. розвинувся на важливий торг. осередок завдяки транзитній торгівлі та вигідному положенню на перехресті волзького водного шляху й суходільного торг. шляху з Європи в центр. Азію. Серед різноманітного населення І. було багато слов'ян.

Іфіка Ієрополітика, зб. емблематичних малюнків з віршами до них (див. Емблема), видана у Львові 1712 р., кілька разів перевидана пізніше.

Ічки, кол. назва с. м. т. Советський в Криму.

Ічня (III—13), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Чернігівської обл.; 12 000 меш. (1926), харчова пром-сть; кол. сотенне м. Прилуцького полку.

Ічнянський Мирослав, псевд. Івана Кмети-Єфимовича (*1901), поет родом з Чернігівщини, з 1928 в Канаді; зб. поезій «Арфа» (1924), «Ліра емігранта» (1936), «Записки розстріляного» (1929).

Ішлінський Олександр (*1913), математик, д. чл. АН УРСР, деякий час дир. Ін-ту Математики АН УРСР; праці з ділянки матем. фізики, в яких І. розробив м. ін. теорію гіроскопу, хвиль у в'язких матеріалах.

Ішуміна Марія (1878—1920), гром. діячка в Києві, чл. ТУП, 1906—07 активно працювала в Київ. «Просвіті», під час першої світової війни — в комітеті допомоги жертвам війни.

Ішун, кол. назва с. м. т. Красноперекоська в Криму.

Іщак Андрій (1887—1941), укр.-кат. святиц., церк. діяч, проф. канонічного права і догматики правос. Сходу в Богословській Академії у Львові; вбитий більшовиками. Наук. праці друковані в ж. «Богословія», м. ін. «Унійні і автокефальні змагання на укр. землях від Данила до Ісидора» (1923—27), „De Zacharia Kopystenskyj eiusque Palinodia“ (1930—31), підручник «Догматика нез'єдиненого Сходу» (1939), ст. в «Ниві» й ін.

О. А. Іщак

Іщенко А., сучасний геолог і палеонтолог, секретар об'єднаної ради ін-тів геологічних наук і геології корисних копалин АН УРСР, дослідник Донбасу.

Іщенко Василь (* 1883), різьбар; праці: «Бабуся», «Портрет», «Поцілунок» (під впливом Родена).

Іщенко Іван (* 1891), хірург-уролог, проф. Київ. Мед. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР, тепер гол. Наук. Т-ва хірургів УССР.

Іщук Арсен (* 1908), літературознавець, критик і письм., керівник катедри іст. укр. літератури в Київ. Ун-ті. Автор праць з іст. укр. літератури 20 в.: «Леся Українка» (1950), «Павло Тичина» (1954) й ін., роман-хроніка «Вербівчани» (1958).

Іщук-Шульгина Надія (* 1888), математик-педагог; 1920—23 викладач в Київ. ПНО, 1927 в Пед. Ін-ті ім. Драгоманова в Празі, в 1928—42 рр. в сер. школах у Рівному; праці з методики математики; нині в ЗДА.

І

Іжак звичайний (*Erinaceus europaeus* *gambicus* Bar.-Ham.), тварина з ряду комахоїдних, поширена по всій Україні, довж. тіла 20—25 см, годусться комахами, червами, овочами, а також малими птахами, гадюками. На зиму засипає. На півд. сх. України живе рідкий децю менший І. вухатий (*Hemiechinus auritus* Gmel.), центр.-аз. вид.

Іжак Микита (1800—69), церк.-культ. діяч, святиц., кустос львівської гр.-кат. митрополичої капітули; 1852—57 цензор для укр. видань у Галичині.

Іжакевич Іван (* 1864), маляр родом з Уманщини, один з найпопулярніших мистців України; вчився в іконописній майстерні при Києво-Печерській Лаврі, пізніше в Київ. малярській студії М. Мурашка і 1884—88 в Академії Мистецтв у Петербурзі; працював над відновленням фресок Кирилівської церкви в Києві і виконав розпис трапезної церкви Київ. Лаври. В 1884—1917 рос. журн. «Нива» вміщав репродукції малюнків І. з іст. і побуту укр. народу. З 1907 працює в

І. Іжакевич

Києві, присвячуючись виключно малярству, короткий час був діяльний як педагог. І. належить ряд реалістичних ілюстрацій до «Кобзаря» Шевченка, «Бориславських оповідань» Франка, «Лісової пісні» Л. Українки, «Енеїди» Котляревського й ін. укр. письм. І. — маляр укр. побуту й пейзажу та іст. минулого: «Святять паски», «На Спаса»; «Запорожці підготовляються до походу», «На стійці», «Гайдамаки», серія видів Києва й ін. Праці останнього часу в сов. дусі.

Іжакевич Михайло (* 1909), композитор родом з Києва; учень Л. Ревуцького. Твори: 2 оркестрові сюїти на теми укр. нар. пісень, кuartет, твори для фортепіана.

Іжевський Василь (1863—1926), визначний металург рос. роду, проф. Київ. Політехн. Ін-ту 1912—26 рр. Ряд важливих праць з металургії чавуну й сталі (доменна справа, електрометалургія, вальцювання, металографія, гартування й ін.); нова метода нагрівання сталі в розтопленій солі перед гартуванням (1903), «реактив Іжевського» для виявлення мікроскопічної структури сталі (1903), оригінальна конструкція електричної печі (1907) й ін.

Іречек (Jireček) Йосиф (1825—88), чес. філолог і політ. діяч, співред. шкільних підручників для всіх народів Австрії. У

зв'язку із спробою намісника Галичини А. Голуховського накинати українцям латинську абетку І. перший склав з доручення австр. мін. освіти систему латинки до укр. мови („Über den Versuch

das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben“, 1859), яка, хоч і затверджена урядом, не прийнялася через опір гал. українців і викликала лише т. зв. *азбучну війну* в Галичині.

И

Йоаким Мороховський, див. *Мороховський Йоаким* еп.

Йоаким Савйолов (1620—90), моск. патріарх з 1674; деякий час був ченцем Київ. Межигірського монастиря, на який потім давав великі пожертви (в Києві Й. опинився з моск. військом). За патріархату енергійного і неперемінливого в засобах Й. Київ. митрополія була підпорядкована Москві в 1685—86 рр. Й. виступав проти зах. тенденцій в церк. літературі й освіті, зокрема проти укр. духовних осіб (Симеон Полоцький), що тоді перебували в Москві.

Йоаким V, патріарх антиохійський бл. 1581—92; відбув подорож на слов. Схід для збору пожертв, мав доручення від царгородського патріарха обслідувати стан київ. митрополії. У 1586 р. Й. V відвідав Львів, затвердив новий статут Львівського братства, надав йому широкі права і повноважень, обмеживши владу єпископа. Цей статут став зразковим для ін. укр. братств. (Див. *Братства*).

Йоакимович Авксентій, див. *Якимович Авксентій*.

Йоасаф Горленко, правос. св., див. *Горленко Йоасаф*.

Йоасаф Кроковський († 1718), митр. київ. Вчився в Київській Колегії та в Італії, з 1690 — ігумен Микола-Пустинського монастиря і ректор Києво-Могилянської Колегії, яка при ньому перетворилася на Академію (1694). 1697 — архимандрит Києво-Печерський, 1708 обраний на київ. катедру. Того ж року його схоплено з наказу Петра I, бо «оний архиерей був при-
знаний ніби согласник Мазепі», і приведено до Глухова, де він змушений був взяти участь у проголошенні анатем

Митр.

Йоасаф Кроковський

гетьманові Мазепі. Пізніше, запідозрений в опозиції до Петра I, був викликаний до Петербургу, але туди не поїхав, померши загадково в Твері. Збереглися його лекції (1686) з філософії, писані латинською мовою, де Й. поділяє філософію на «умственну» (логіку), «естественну» (фізику) та «божественну» (метафізику) і подає зразки диспутів.

Йов Борецький, див. *Борецький Йов*.

Йов Залізо, світське ім'я Іван (1551—1651), преподобний Правос. Церкви родом з гал. Покуття, ігумен Дубенського, а згодом Почаївського монастирів; обороняв православ'я проти унії, запровадив суворий чернечий лад (студитський устав, поєднуючи церк.-адміністративну й осв. діяльність (писання книг, проповідей) з подвижницьким аскетичним життям. Численні перекази оповідають про чуда, які сталися за життя й по смерті Й. (напр., популярний кант «Ой, зійшла зоря»). Мощі відкрито 1659 р., тоді ж канонізовано Й.; життя Й. описав чернець Досифей (друковане в Почасві 1791).

Йов Княгиницький († 1621), у світі Іван, ігумен, подвижник і схимонах, відомий відновленням правос. чернечого життя, жив в Угорницькому монастирі та Манявському скиті; приятель Івана Вишенського, Захарії Копистенського та ін. церк. діячів. До Й. зверталися як до авторитету в справах чистоти віри (відоме звернення Кирила Транквіліона).

Йогансен Михайло (1895—1937?), поет, прозаїк, сценарист, теоретик літератури і мовознавець, чл. Валуїте. Зб. поезій «Д'гори» (1921), «Револуція» (1923), «Пролог до комуни» (1924), «Кроковес коло» (1923), «Доробок» (1924), «Ясен» (1930),

М. Йогансен

«Поезії» (1933). У прозі Й. виявився цікавим експериментатором, стосуючи засоби «учуднення» та гумористичного зафарблення сюжету. Зб. оп. «17 хвилин» (1925); «Подорож доктора Леонардо по Слобожанській Швейцарії» (1928), де «героєм є пейзаж ріки Дінця» (Глобенко), становить комбінування різних жанрів; «Подорож людини під кепі» (1932) й ін. З ділянки теорії літератури — «Елементарні закони версифікації» (1922), «Як будувати оповідання» (1926).

Як мовознавець Й., учень Булаховського й Синявського, працював у фонетиці (опис літ. і діалектної укр. вимови, зокрема с. Шишаки на Миргородщині) й словництві (рос.-укр. словник у співпраці з Наконечним, Німчиновим і Ткаченком, рос.-укр. словник приказок у співпраці з Млодзінським). Й. брав участь у складанні проекту укр. правопису 1928 р. і виготовував проект латинізації укр. письма. Заарештований за «ежовщини» Й. помер на засланні 1937 або 1938 р.

Йозефів (Josefov), м. в півн. Чехії; в 1921—26 рр. табір для інтернованих частин УГА — бл. 4000 осіб, це число з 1924 поступово зменшувалося; укр. комендантами табору були ген. А. Вольф, згодом сотн. І. Козак; інтенсивне культ.-осв. життя, кероване Культ.-Просвітнім Кружком, різні курси, гімназія (220 ма-турантів), учительська семінарія, бібліотека, архів, оркестра, хори, театр; виходив двотижневик «Укр. Скиталець».

Йона (†1461), правос. св., еп. рязанський, останній митр. з титулом «митр. київ. і всієї Русі» (1448—61) з осідком у Москві; змагався безуспішно за юрисдикцію в білор. і укр. єпархіях, підпорядкованих митр. Григорію Болгарину, ставленнику Риму. Й. завершив фактично відділення моск. митрополії від київської.

Йона І Глезна (†1494), архиеп. полоцький, з 1492 митр. київський, мав славу оборонця православ'я, ученого та побожного ієрарха.

Йонкерс (Yonkers), м. в ЗДА поблизу Нью-Йорку; 152 000 меш. (1950), в тому ч. бл. 10 000 українців; 2 укр.-кат. і 1 правос. парохії.

Йорґа (Iorga) Ніколай (1871—1940), визначний рум. історик і політ. діяч; довголітній чл. парламенту, прем'єр рум. уряду (1931—32). В іст. працях заперечував автохтонність українців на Буковині і Басарабії, вважаючи їх за «зрутенізованих румунів», висував рум. претенсії на т. зв. «Трансністрію», тенденційно навітлював рум.-укр. відносини. Гол. українознавчі праці: «Ucraina moldovenească» (1913), «Chestiunea rutenească în Bucovina» (1915), «Românii de peste Nistru» (1918),

„Notarul etnic dinspre Apus: printre Bucoveneni si Maramureşeni“ (1919), „Iurg Coriatovici în Moldova“ (1928) й ін.

Йордан (Jordanes, Jomandes), готський історик у 6 в. по Хр., кротонський еп.; подає цінні відомості про готів на Україні й давніх слов'ян.

Йорин Володимир (1899—1945), композитор і диригент, автор опер «Кармелюк», «Шевченко» і балету «Бісова ніч»; переробляв «Наталку Полтавку» і «Запорожця за Дунаєм», додаючи чимало власної музики.

Йорктон (Yorkton), м. в провінції Саскачеван у Канаді, 7100 меш. (1951), в тому ч. 1600 українців; монастир і вид-во оо. Редемптористів, з 1919 діє Колегія св. Йосифа для хлопців під керівництвом Братів Христ. Шкіл і з 1917 Академія Серця Христового для дівчат під керівництвом Сестер Службниць.

Йосафат, св., див. *Кунцевич Йосафат*.
Йосафат Булгак, митр. див. *Булгак Йосафат*.

Йосафатки, укр.-кат. чернече жін. згромадження св. Йосафата, засноване в 1911 р. о. О. Диким і о. Жигалем у Галичині. Й. мали осідок у Бужському, крім цього, 7 домів у львівській і 1 в станіславській єпархіях. Й. утримували сиротинці й дитячі садки. Згромадження Й. ліквідоване під час другої больш. окупації Галичини.

Йосипенко Микола (*1912), театрознавець і режисер, родом з Конотопу; 1937—39 викладач у Театральному Ін-ті й дир. Держ. Укр. Театрального Музею в Києві, після 1945 мист. керівник обл. театру в Житомирі, тепер наук. співр. Ін-ту Мистецтвознавства, Фольклору та Етнографії АН УРСР. Праці: «Шевченко і театр» (1941, разом з О. Борщаківським), «У творчій співдружбі» (1954), монографія про М. Кропивницького (1958), ст. в рос. ж. «Театр» й ін.; був критикований за нац. ухили.

Йосиф, почаївський гравер на дереві 30-их рр. 18 в.; 12 гравюр в «Службнику» (Почаїв, 1735) й ін.

Йосиф Жук (1872—1934), правос. еп. в Америці родом з Галичини; спочатку гр.-кат. свящ., ректор гр.-кат. семінарії у Львові; ген. вікарій у Боснії; з 1924 в Канаді, згодом в ЗДА, де перейшов на православ'я, 1932 хіротонізований як перший еп. Укр. Правос. Церкви в Америці.

Йосиф Курцевич-Коріятович (†1642), у світі Єзекиїл, правос. діяч, нащадок

княжого лит. роду, архимандрит запор. Терехтемирівського монастиря. Хіротонізований на єп. володимирського під час відновлення правос. ієрархії 1620 р., але до своєї катедри не дістався. Поль. переслідування спонукали Й. шукати притулку на Московщині, де він дістав катедру суздальського архиєп.; 1634 р. судом освященного собору його «за лихоїмство і нечисте життя» позбавлено сану.

Йосиф Нелюбович-Тукальський, правос. єп. мстиславський, митр. київський в 1663—75 рр., фактично керував лише частиною митрополії, бо зах.-укр. єпархіями керував митр. А. Винницький. Й. мав резиденцію в Чигирині й був одним з гол. до радників гетьмана П. Дорошенка; неприхильно ставився до поль. втручань в укр. церк. справи, за що був ув'язнений поляками в Марієнбургу, і до моск. претенсій на Київ. митрополію (усунув єп. М. Филимоновича, моск. кандидата на київ. митрополичий престол). Автор проповідей, посланій і цікавого листування.

Митр. Йосиф Нелюбович-Тукальський

Йосиф Оксіюк (1894—?), архиєп. лубенський і полтавський УАПЦ; 1919 доцент Держ. Ун-ту в Кам'янці Подільському, перекладач богослужбових книг на укр. мову; хіротонізований в 1922 р. На 2 Всеукр. Соборі УАПЦ 1927 обраний другим заступником митр. В. Липківського. З 1931 на заслання, дальша доля невідома.

Архиєп. Йосиф Оксіюк

Йосиф Флавій (бл. 37—100 років), грец.-жид. письм., під час війни Тита проти жидів перейшов на бік римлян. Написав грец. мовою «Жидівські старовинності» та «Іст. жидівських воєн». Останній, блискуче написаний твір, перекладений імовірно в Києві в 11 в., мав значний вплив на стиль укр. «військ. новель», зокрема на Гал.-Волинський літопис та «Слово о полку Ігореві». В 17 в. постав новий переклад (з поль.). Вид. В. Істріна (2 тт., 1927—29) та В. Мещерського (1958).

Йосиф І Болгаринович, з 1494 р. єп. смоленський, 1498—1501 рр. митр. київ-

ський; становище митр. отримав від В. кн. лит. Олександра, який 1499 видав на руки Й. І привілей на самоуправу Церкви і незалежність церк. судів. Й. І був прихильником Флорентійської унії. Папа Олександр VI прийняв одну із його пропозицій: окремою буллою визнав хрищення в сх. обряді дійсним в Кат. Церкві.

Йосиф II Солтан († 1522), правос. митр. київський з 1507, раніше єп. смоленський (з 1498), видатний церк. діяч; починає ряд київ. митрополитів, що на завжди зірвали з Римом по Флорентійській унії; відбув три собори єпископів, з яких найважливіший Віленський (1508—09); був автором його постанов, т. зв. «Правил». Й. II працював над усуненням недоліків і зміцненням дисципліни в Церкві. В 1511 р. одержав привілей від Жигмонта I з підтвердженням давніх прав укр.-білор. єпископату; римо-католикам заборонено втручатися у справи Сх. Церкви. Й. II подорожував по правос. Сході; автор опису Слуцького монастиря.

Митр. Йосиф II Солтан

Йосиф II (1741—90), син Франца I і Марії Терезії, з 1765 нім. цісар, в 1765—80 рр. співрегент Марії Терезії, представник освіченого абсолютизму. В новоприєднаних Галичині (1772) й Буковині (1774) завів, як і в усій державі, низку реформ: зніс кріпацтво, яке замінив на панщину (1773) і зменшив привілей магнатів; підпорядкував церкву державі («йосифінізм»), запровадив свободу релігії (толеранційний едикт 1781), зніс ряд монастирів (м. ін. «Скит Манявський»), гр.-кат. духовенство зрівняв у правах з латинським; запровадив нову систему освіти, для укр. духовенства заснував духовну семінарію у Відні (Барбареум — 1774), а згодом 1783 у Львові, відкрив Львівський Ун-т, а при ньому „Studium Ruthenum“. В адміністрації заведено централізацію, на укр. землі напало багато урядовців з Австрії й Чехії та нім. колоністів. В ділянці нар. госп-ва Й. сприяв розвиткові ремесла й торгівлі; пропагував нові методи в сіль. госп-ві, змінив правне становище міст, заснував харитативні установи, дбав про гігієну. Хоч більшість реформ Й. протрималася недовгий час, деякі з них мали позитивне й тривке зна-

чення для українців в монархії Габсбургів.

Йосиф III († 1534), правос. архиеп. полоцький, з 1522 р. митр. київський і галицький; 1526 призначив архимандрита К. Гдашицького своїм намісником у Галичині і на Поділлі.

Йосифітки (також Йосифінки), укр.-кат. чернече жіноцтво згромадження св. Йосифа в Галичині, засноване 1896; новіціят заснував еп. Й. Коциловський в Цеблові, де знаходився також матірний дім Й.; домів — 11 в перемиській і 1 у львівській єпархії. Всіх сестер — 80 (до другої світової війни). Й. опікувалися хворими, старшими жінками, вели ди-

тячі садки тощо. Після 1945 згромадження Й. ліквідоване сов. владою.

Йосифович Дмитро, псевд. Василь Ріленко, Орест Дубенський (1867—1942), гал. поет, співр. «Зорі» й «ЛНВ»; переклади баллад Ф. Шіллера, «Іфігенія в Таврії» Гете (1895), В. Короленка, Г. Данилевського й ін.

Йоффе Абрам (*1880), рос. фізик, д. чл. АН СРСР, дир. ІІ Фізико-Техн. Ін-ту; в 1920-их рр. гол. Наук. Ради Укр. Фізико-Техн. Ін-ту в Харкові, д. чл. НТШ.

Йоха Дометій (*1898), співак-баритон і муз. педагог, до 1938 в Києві, 1939—44 у Львові, з 1950 в Канаді.

К

Кабан дикий, дик, свиня дика (*Sus scrofa scrofa* L.), ссавець з ряду парнокопитих до 2 м довж. та до 1 м висоти, вага до 180 кг і більше; живе по лісах і чагарниках Європи, півн. Африки й зах. Азії; раніше зустрічався по всій Україні, нині на зах. і північ від лінії, що йде від гирла р. Дністер по Могилів—Вінницю—Київ—Чернігів та у передгір'ях і горах Кавказу; шкодить городині й посівам.

Кабане (IV—19), с. м. т. Кременського р-ну Луганської обл., положене в півн. частині Донбасу над р. Красною.

Кабанців Анатоль (*1907), оперовий співак, ліричний тенор; з 1936 в Дніпропетровській опері; на еміграції керівник вокальної студії в Буенос-Айресі.

Кабардино-Балкарська Автономна ССР, автономна респ. в межах РСФСР, *положена в горах і на передгір'ї Кавказу в сточищі лівих приток р. Терека (Малка, Баксан й ін.); 12 500 км², 420 000 населення, в тому ч. 161 000 міськ. (1959), гол. м. Нальчик. Основне населення К.-Б. А. ССР до війни становили *кабардинці* (бл. 45% всього населення) і *балкари* (12%), що жили в горах і на передгір'ї, та українці і росіяни (разом 40%), які жили в півн. рівнинній частині. 1944—45 большевики виселили балкарів і ввели назву Кабардинська АССР; після повороту частини балкарів відновлено давню назву — К.-Б. АССР.

Кабардинці, народ у горах і на передгір'ї Півн. Кавказу, близько споріднений з *адигейцями* (самі К. звуть себе *адиге*); мохаммедани, їхня мова належить до абхазо-адигейської вітки іберійсько-

кавказьких мов. За переписом з 1939 р. — 164 000. К. живуть в півд. частині Кабардино-Балкарської АССР на півд. від укр. мішаної етногр. території.

Кабарівська Северина (1880—1929), уроджена Данилевич, вчителька і гром. діячка у Львові, зб. оп. для дітей «Україні служу», дитячі п'єси.

Кабачки (*Cucurbita Pepo* L.), один із столових сортів *гарбуза*, що їх вживають в недозрілому стані, поширені гол. в степ. і лісостеп. р-нах; урожай 20—30 т з га й більше.

Кабачків Іван (*1874), економіст і правник, 1919—20 держ. контролер УНР, з 1920 на еміграції, в 1925—34 рр. доц. Високого Пед. Ін-ту в Празі, з 1944 доц. згодом проф. УВУ; праці про структуру держ. бюджету в Чехо-Словаччині і на Україні, про податкову систему в ССР, високошкільний підручник політ. економії; тепер в ЗДА.

І. Кабачків

Кабачок Володимир (1885?—1937?), кобзар, мист. керівник Полтавської капелі бандуристів (1923—33); 1934 заарештований і засланий на Колиму, де й помер.

Кабинет Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, наук. установа при ВУАН в 1921—34 рр. під керівництвом учня Вовка А. Носова; з 1926 відділ антропології К. А. Е. виділено в окремий Кабинет Антропології, який вів досліди гол. на

Кавалерідзе (Кавалляр) Володимир (*1999), проф. ґрунтознавства; праці про ґрунти Донбасу, Криму й ін.; на еміґрації праці з ґрунтознавства Альжіру; тепер у Бразилії.

Кавалерідзе Іван (*1887). скульптор-

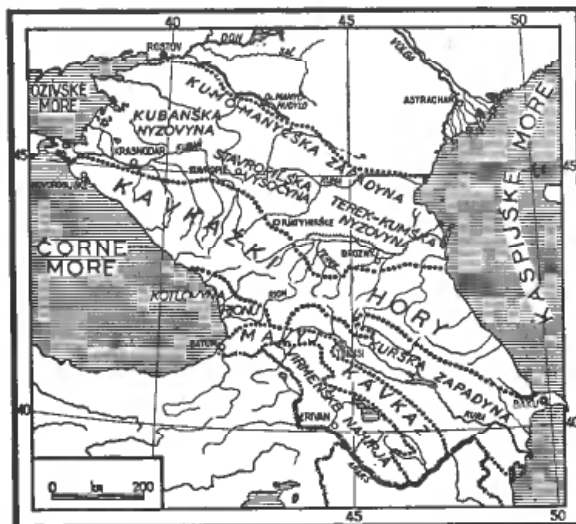

лі Миколи Задорожного» («Украдене щастя»), «Богдан Хмельницький посилав кобзарів на села» (1954) та ін.

Кавалерія, див. Кіннота.

Кавецький Ростислав, сучасний патофізіолог, д. чл. АН УРСР, деякий час дир. її відділу біології; праці з ділянки онкології (наука про опухи) й ін.

Кавказ, комплекс країн, положених між Чорним і Каспійським м. на пограниччі Сх. Європи й Передньої Азії, перетятий горами К. (що дають назву усьому комплексові), заселений в півн.-зах. частині українцями. На півн. К. сягає по Кумо-Маничську западину, на півд. по кордони СРСР з Туреччиною й Персією. Територія понад 440 000 км², населення 18 млн (1959). К. обіймає 3 геогр. одиниці: 1) високі і труднопрохідні *Кавказькі гори* (або К., рос. назва — Великий К. або Кавказький хребет); 2) на півн. від них положені степові рівнини *Передкавказзя*, розділені Ставропольською височиною на низовини — Кубанську на зах. і Терек-Кумську на сх. (котловина Ріону і западина Кури) та 3) гори Закавказзя (Малий К. і Півд.-Кавказьке або Вірменське нагір'я). Кавказький вододільний хребет ділить К. на дві іст.-політ. країни: 1) Закавказзя — 190 000 км² і бл. 10 млн населення, на території якого лежать Грузія, Азербайджан і Вір-

На історію і етнічний склад людності К. вплинуло його переходове положення, завдяки якому він був відвічним шляхом мандрівок народів між Європою і Передньою Азією і навпаки; далеко менше значення, з огляду на півпустинний характер Сх. Передкавказзя, мав Півн. К. як шлях степових народів з

Азії на захід. Деякою перешкодою в цих мандрівках були гори К.; в них знайшли захист численні дрібні народи, які поза К. ніде не існують. За винятком Грузії, до деякої міри Вірменії — на К. не постали більші самостійні й тривкіші держ. орг-ції, натомість К. підпадав політ. і культ. впливам та завоюванням з боку

Кавказі 1921—22 існувала Горська Автономна ССР в межах РСФСР, згодом поділена на ряд автономних республік і областей (див. *Кавказькі верховинці*).

Зв'язки України з народами К. сягають ще княжих часів; вони відновилися в 19 і зокрема в 20 в. Це були гол. зв'язки з *грузинами*, менше з *вірменами*.

сусідів — персів, греків, римлян, Візантії, арабів, Туреччини. Великий вплив мали наїзди монголів-татар в 13 в., які опанували Півн. К. Почавши з 15 в. К. став предметом боротьби між Туреччиною і Персією. Християнство поширилося на Закавказзі з 4 в., на Півн. К. (Тамань) з 6 в., араби принесли іслам, який у 18 в. поширився, за винятком грузинів, вірменів і частинно осетинців, на всі народи К. Від 18 в. почалася експансія Росії, яка призвела на поч. 19 в. до окупації більшості К. Цей процес закінчився, попри опір кавказьких народів, в 1860-их рр. і призвів до майже цілковитої слов'янізації Півн. Кавказу (давні народи становлять без Дагестану ледве $\frac{1}{8}$ всього населення. Див. докладніше *Кубань, Передкавказзя й Кавказькі верховинці*). Натомість на Закавказзі росіяни і українці становлять лише 1 млн або $\frac{1}{10}$ усього населення (гол. народи: грузини — понад 3 млн, азербайджанці до 3 млн, вірмени 1,5 млн).

Після революції 1917 постали в 1918 р. незалежні держави Грузії, Азербайджану, Вірменії (короткий час вони творили спільну федерацію) і Республіка Кавказьких верховинців, але 1920—21 їхні країни окупували большевики, так само як Кубань та Донщину. Закавказзя большевики переіменували в 1921 р. на Закавказьку СФСР, яку 1936 поділили на три сов. республіки: Азербайджанську, Вірменську і Грузинську; на Півн.

Політико-адміністративна карта Кавказу

1. — Кордони держав. 2 — Кордони союзних республік. 3 — Границі автономних республік. 4 — Границі автономних областей. 5 — Границі країв і областей. 6, 7 — Межі укр. нац. території (6 — суцільної; 7 — мішаної). 8 — Межі Кубані (разом з Чорноморщиною)

I — Чечено-Інгуська АССР. II — Кабардино-Валкарська АССР. III — Півн.-Осетинська АССР. IV — Абхазька АССР. V — Аджарська АССР. VI — Нахичеванська АССР. VII — Адигейська АО. VIII — Карачаєво-Черкеська АО. IX — Півд.-Осетинська АО. X — Нагірно-Карабаська АО. Столиці союзних республік підкреслені 2 рази; гол. міста автономних республік — 1 раз, автономних областей рисками і крапками, країв і областей рисками

ми. Українці і народи К. співпрацювали між собою в рос. Держ. Думі (Союз Автономістів); у вересні 1917 представників К. брали участь у з'їзді представників поневолених народів Росії в Києві; незалежна Україна і держави К. встановили з 1918 р. дипломатичні зв'язки, а їхні дипломатичні місії за кордоном (зокрема делегації на мирову конференцію до Парижу) спільно діяли по лінії взаємної оборони своєї незалежності. Цю співпрацю продовжували на еміграції екзильні уряди й політ. орг-ції; 1926 р. уряд УНР склав договір про союз

України з конфедерацією К.; делегації УНР і К. тісно співпрацювали між собою на терені Ліги Націй у Женеві; з 1926 р. ця співпраця виявилася в діяльності *Прометейського руху* в Варшаві й Парижі, а по другій світовій війні АБН і *Паризького блоку*.

Під сов. режимом укр.-кавказькі зв'язки можуть виявлятися лише в культ. площині (див. *Вірмени, Грузини*).

В. Кубійович

Кавказька (VIII—21), станиця над р. Кубанню, р. ц. Краснодарського краю РСФСР.

Кавказький заповідник, найбільший заповідник на укр. землях (208 000 га),

Зубри в Кавказькому заповіднику
положений на Кубанщині на Зах. Кавказі, у верхів'ях р. Білої і Малої Лаби на вис. 500—3 150 м; організований 1920—24 р. Високогірський краєвид з кількома невеликими льодовиками; всі рослинні зони, характеристичні для Кавказу (див. *Кавказькі гори, рослинність*). Багата фауна — тур, сарна, олень, кабан, козел, скельниця, куниця, видра, рись, дикий кіт, ведмідь, прометеева миша й ін.; з птахів найцікавіші — кавказький тетерук, чорний гриф, гірський беркут, бородач-ягнятник, гірський індик та ін. Спеціальним завданням К. з. є охорона кавказького зубра, винищеного під час першої світової війни (до 1917 р. було бл. 1 000); в 1940 р. заведено 5 гібридних зубрів, поповнених 1948 чистокровним зубром з Біловезького заповідника.

Кавказькі верховинці (кавказькі горці, півн.-кавказькі народи), група невеликих народів, що заселяють Кавказькі гори та півд. частину Передкавказзя, в сусідстві укр. мішаної території; перев. рептки більших народів, вимерлих під час монгольського наїзду, а згодом витиснених колонізацією росіян і українців у гори; у 18 і 19 вв. (до 1860-их рр.) підкорені Росією. До К. в. належать (йдучи з зах. на сх.): з черкеської групи — *адигейці* (за переписом 1939 — 87 000) і *кабардинці* (164 000), з тюркської — *балкари* (42 000) і *карачаївці* (75 000), іранського походження *осетинці* (на Півн. Кавказі понад 200 000), з чечен-

ської групи — чеченці (407 000) й інгуші (92 000) та численні народи Дагестану (кумики, аварці, даргинці, лесгінці та ін., разом 857 000). За винятком частини осетинців, К. в. є сунітськими мохаммеда-нами.

По революції 1917 р. К. в. проголосили свою державу (11. 5. 1918), яку однак знищили Денікін і большевики. 1921—22 існувала Горська Автономна ССР в межах РСФСР, поділена згодом на ряд автономних респ. і обл. Після другої світової війни 1944—45 большевики виселили балкарів, карачаївців, чеченців та інгушів, а їхні автономні країни зліквідували; 1957 відновили попередній стан, так що нині на Півн. Кавказі існують автономні респ.: *Кабардино-Балкарська, Півн.-Осетинська, Чечено-Інгуська* і *Дагестанська* та автономні обл.: *Адігейська* і *Карачаївсько-Черкеська*.

Політ. еміграція К. в. діяла у Варшаві (до війни), нині — в Парижі, Мюнхені, Істамбулі й співпрацює з українцями (див. *Кавказ*).

Кавказькі гори, Кавказ (К) (рос. назва Великий К.), могутня молода гірська система, від якої названо Кавказом всю територію між Чорним і Озівським м. (див. *Кавказ*); лише невелика півн.-зах.

Краєвид гряд (Куест); Чорні гори на півд. від Кисловодська

частина К. лежить на укр. нац. території або в її безпосередньому сусідстві. К. простягається від Чорного м. на півн.-зах. зах. (Таманський півострів) до Каспійського м. на півд.-сх. сх. (Апшеронський півострів); довж. бл. 1 500 км, шир. 160—180 км (в р-ні Казбеку лише 110 км), площа бл. 145 000 км², найвищі верхи сягають понад 5 000 м (Ельбрус 5 633 м). На півн. сх. К. спадає здебільша ступенями до рівнин *Передкавказзя* (*Кубанська низовина, Ставропольська височина, Терек-Кумська низовина*), на півд. гостро спадає до котловин і западин Закавказзя. К. ділиться на три частини: 1) Західний К., що далі поділяється на нижчу частину на зах. — Чорноморський К. (до 2 000 м) і вищу на сході — Абхазький К. (до 4 000 м); 2) Центральний, що обіймає найвищу частину від Ельбруса до Казбеку з верха-

ми понад 5 000 м і 3) Східній (до 4 500 м).

Геологія. К. являє собою потужне гірське піднесення, зумовлене перев. третинною (особливо верхньотретинною) складчастістю і четвертинними епейрогенічними рухами, ускладненими розломами й скидами. Горотворчі процеси мали місце вже на поч. і в кін. палеозою (каледонська і герцинська складчастість)

Зах. Кавказ, район Кавказького заповідника. Долина р. Мостик, на першому пляні хребет Масаган

і в юрі (кіммерійська складчастість); вони й брилові та моноклінальні піднесення чергувалися з опусканнями суходолу і морськими трансгресіями. Молоді горотворчі процеси, зв'язані з альпійською складчастістю, виявили особливу інтенсивність в міоцені і пліоцені. При кін. третинного і на поч. четвертинного періоду К. зазнав досить великого зрів-

Високогірський краєвид Центр. Кавказу няння, але незабаром і підняття склепінноподібного характеру із скидами; про сучасні горотворчі рухи свідчать часті землетруси. З молодими рухами пов'язана діяльність верхньотретинних і четвертинних вулканів. В четверторяді наступило зледеніння К. (мабуть, тричі), яке значно перевищувало сучасне.

В геол. будові К. беруть участь найрізномірніші гірські породи. Найвищі хребти Центр. і Зах. К. збудовані з докембрійських порід — гнайсів, кристалічних лупаків, гранітів, до яких від півн. додається вузька смуга палеозою; натомість весь Сх. К. і півн. узбіччя Центр. збудовані з осадових порід, пе-

рев. нижньокрейдських лупаків з прошарками пісковиків і вулканічних порід. Периферичні частини гір і передгір'я зложені з молодих відкладів гор. юри, крейдяних і третинних, серед яких найбільшу роль відіграють вапняки, пісковики, фліш, глини та мергелі.

Високогірський, альпійський, красевид найкраще виявлений в Центр. і Абхазькому К., саме в твердих кристалічних породах двох найвищих хребтів — Водороздільного або Головного і паралельного від півн. до нього Бокового, розчленованого поперечними долинами на ряд окремих масивів. Тут під впливом сучасного і четвертинного зледеніння виступають льодовикові кари й долини, скелясті гребені й вершки гір, кар'єві озера тощо; кари виповнені фірном і снігом, з яких спускаються в долини льодовики. Вершки Ельбрус і Казбек є слідами вигаслих вулканів, насаджених на масиви Бокового хребта. В Абхазькому К. щипилі підносяться в напрямі із зах. на сх. від 3 до 4 тис. м (Чугуш — 3 240, Домбай-Ульген — 4 040 м, Гвандра — 3 983), провали — високі і труднопрístupні (Псеашх — 2 010 м, Клухорський — 2 816 м й ін.). Центр. К. сягає понад 5 000 м (Ельбрус — 5 633 м, Шхара — 5 201, Дих-тау, Коштан-Тау, Казбек — 5 047, Джанш-Тау й ін.); важливіші провали: Рокський 2 991, Мамісонський 2 829, яким проходить Воєнно-Осетинська дорога (з долини р. Ардону, притоки Терека, до долини р. Ріону на Закавказзі), і найважливіший Хрестовий (2 358), що ним проходить Воєнно-Грузинська дорога з Владикавказу до Тбілісі. В Сх. К. гірсько-гляціальні форми слабше виявлені і через меншу висоту (до 4 500 м) і тому, що лупаки, з яких він зложений, менш відпорні, а снігова межа нижча. Найбільше на зах. висунений Чорноморський К., збудований з мергелів, вапняків, глинястих лупаків і пісковиків перев. крейдяної системи, має типовий середньогірський красевид.

На півн. сх. від Центр. і Абхазького К., зокрема між р. Лабою і Баксаном, простягаються паралельно до Водороздільного і Бокового хребтів різко асиметричні гряди з крутим півд. і похилим півн. схилом, утворені в наслідок нерівномірного розмиву осадових порід (куести). Півд., найвища гряда, Скелястий хребет (до 3 610 м), побудована з твердих вапняків верхньої юри і нижньої крейди, відома з красивих явищ; сер. — Чорні гори — доходить до 1 500 м і складається з верхньокрейдових вапняків; півн. — найнижча, зложена з третинних пісковиків і вапняків. Всі ці гряди розчленовані поперечними долинами на окремі відрізки, а між ними заляга-

ють знижені зони й улоговини, розмиті в більш м'яких верствах.

К. становить різкий бар'єр між поміркованим кліматом Передкавказзя і субтропічним Закавказзя і Чорноморщини; рівночасно в сх. напрямі збільшується континентальність і зменшується вологість. В межах гір ці різниці виявляються передусім на схилах, зменшуються в горах, де насамперед виявляється вертикальна кліматична зональність, характеристична зниженням температури, зменшенням амплітуди й збільшенням атмосферичних опадів з максимумом на весні та на поч. літа й мінімумом зимою. Як приклад альпійського клімату може служити Хрестовий провал на вис. 2380 м: сер. температура січня $-11,5^{\circ}$, серпня $+11,8^{\circ}$, 1487 мм річних опадів, сніговий настил 6—7 місяців на рік. Особливістю клімату К. є фєнові вітри на півночі і бора в околицях Нюворосійського.

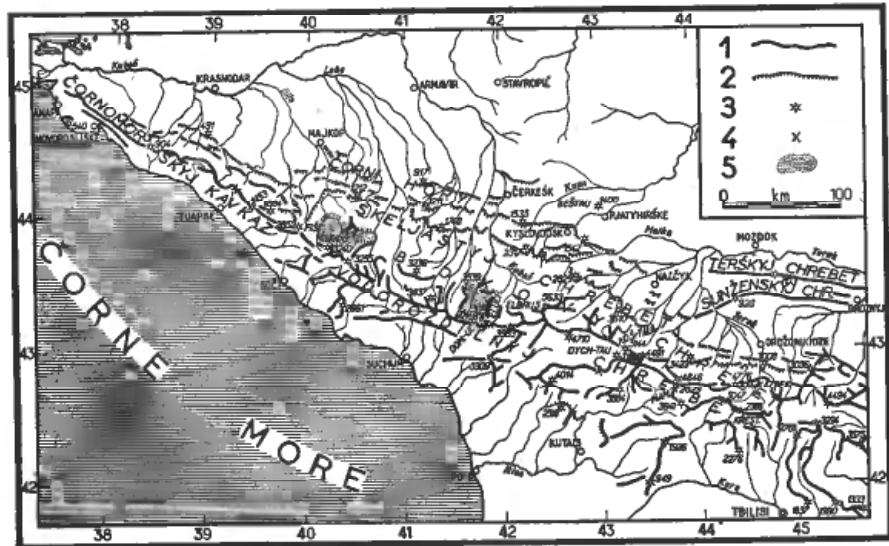
Зледеніння К. досягає найбільших розмірів у Центр. К.; його заг. площа бл. 2000 км². Дол. межа вічного снігу підноситься з 2700 до 3000 м в Абхазькому К., до 3000—3500 в Центр. і до 3500—3700 у Сх. К. у зв'язку з зростанням сухості клімату. Найбільші льодовики на півн. узбіччях: Дих-Тау (довж. 15,2 км), Безенш (13,6), Карахом й ін.; найбільшим їх вузлом є Ельбрус, на схилах якого 13 льодовиків.

Ґрунти К. виявляють таку саму зональність, як клімат і рослинність. Нижня смуга півн. схилів К. вкрита частково чорноземними, частково каштановими ґрунтами, вище йдуть смуги: півд. лісові буроземи, гірсько-попільнякові ґрунти, гірсько-лукові звичайні й (в альпійській зоні) гірсько-лукові торф'яні.

Рослинність К. і його флора відзначаються багатством та різноманітністю видів в наслідок різноманітних фізико-геогр. умов і складної історії розвитку рослинного покриву. Серед флори К. (бл. 6000 видів) зустрічаємо релікти з часів пліоцену, альпійські види, багаті на ендеми, елементи широколи-

стяної євр. області, євр.-азійського степу й азійської пустелі.

Рослинність К. має виразну зональну будову. Передгір'я, зокрема в центр. частині, — це лісостеп; в наступній смузі широколистяних лісів поширені дубові ліси (скельний й ін.) з домішкою граба,

Кавказькі гори

1 — Гірські хребти. 2 — Береги куест. 3 — Вершки. 4 — Провали. 5 — Заповідники. Dom.-Ul.—Домбай-Ульген; Kluch.—Клухорський провал; Koš. Tau—Коштан-Тау; Krest.—Хрестовий провал; Mam.—Мамісонський провал

а вище них букові (*Fagus orientalis*) з домішкою граба, берези, осики, іви, клена й ін. Листяні ліси переходять у мішані, а мішані в шпилькові, зложені перев. з кавказької смереки (*Abies Nordmanniana*) і кавказької ялини (*Picea orientalis*), а в менш вологих частинах Центр. К. гачкуватої сосни (*Pinus hamata*). Вище межі лісів, яка найчастіше залягає на висоті 2000 м, поширена смуга альпійської рослинності, що ділиться на субальпійську, альпійську й субнівальну. До складу субальпійської смуги входять гол. гірські луки (полонини) з густою, високою травою («високотрав'я» Зах. К.), серед якої багато барвистих видів і ендемів; в нижчих висотах цієї смуги виступає також низьке букове і березове (*Betula verrucosa* і *B. Litwinowii*) криволісся, особливий вид клена (*Acer Trautvetteri*), густі зарослі кавказького рододендрона на торф'яних ґрунтах і низького ялівця (*Juniperus depressa*) на кам'янистих схилах. Луки альпійської смуги складаються з осоково-злакових формацій, барвистого різнотрав'я (дзвоники, приворотень, незабудька, кульбаба й ін.) та рослинності скель; і тут багато ендемічних форм. Вище 3000 м рослинність не творить однотайного покриву і вбога на види.

Рослинність півд.-зах. схилів Зах. К., звернених до Чорного м., має середземноморський і субтропічний характер. На півд. від Туапсе до вис. 500—600 м поширені реликтові колхідські ліси з каштана, бука, закавказького дуба (*Quercus ibetica*), граба і вільхи, повиті вічнозеленими ліянами; підлісок становлять вічнозелені куці понтійського рододендрона, лаврової вишні (*Laureus nobilis*), падуба (*Ilex colchica*), самшита (*Buxus colchica*) тощо. В півн. частині Чорноморського побережжя (між Анапою і Туапсе) панівними є ліси середземноморського типу з пушистого дуба (*Quercus pubescens*), кримської сосни (*Pinus Pallassiana*), рідколісся з середземноморських видів ялівця (*Juniperus excelsa*, *J. foetidissima*) та поширені ксерофільні чагарники типу шибляка і фригiani. Вищу смугу становлять дубові ліси, вершки вкриті гірськими луками і чисельними середземноморськими видами. Взагалі Зах. К. далеко багатший на ліси (гол. дубові) і види, ніж Центр., в якому ліси (гол. букові і соснові) становлять відносно вузьку смугу між смугами лісостепу й альпійською.

В. Кубійович

Фавна К. своїм походженням зв'язана з фавною Сер. Азії, Зах. і Півд.-сх. (через Малу Азію) Європи. Вона відзначається наявністю низки ендеміків (зах. кавказький зубр і гірський козел, прометеева полівка, кавказький тетерюк, кавказька гадюка). Із зах.-евр. тварин на К. мають межу поширення: скельниця, кіт дикий, олень, сарна, грець черепаха, а з азійських: тигр, шакал, леопард, фазан; з другого боку, багато тварин, які знаходимо в горах Зах. Європи, відсутні у гірському К.

В лісах живе ведмідь, що відрізняється від бурого ведмеда меншим ростом, рись, дикий кіт, лис, олень, куна, сарна, в гірських лісах басейну Кубані ще донедавна водився зубр, в смереково-ялинових лісах є чорний дятель, шишкар ялиновий, снігур звичайний, птахи півн. лісів, а крім того — сич волохатий, пухляк буроголовий та ін., з півд. К. заходить шакал і леопард-барс. В альпійській смузі виступають гірські козли, кавказька скельниця, дуже близька до скельниць гір Європи чи Малої Азії, — кавказький тетерюк і улар, ендемічна прометеева полівка, снігова полівка, альпійські галки і ворони, скельні голуби, ягнятник-бородач, що в Європі вже вимирає, й ін. Середземноморська фавна Чорноморщини назагал вбога: фазан, багато різних молюсків, багатоніжок, скорпіонів (середземноморський та мінгрельський) й ін.

Е. Ж.

Про людність і нар. госп-во К. див. Кубань і Передкавказзя.

Література: Динник Н. Звери Кавказа, ч. 1—2. Тифліс 1910—14; Велюсов В. Вольшой Кавказ, ч. 1—3. Л.—М. 1938—40; Щукін И. Очерки геоморфологии Кавказа, ч. 1, Вольшой Кавказ. М. 1926; Добрынин Б. Физическая география СССР (Европейская часть и Кавказ). М. 1948; Гроссгейм А. Растительный покров Кавказа. М. 1948; Гвоздецкий Н. Физическая география Кавказа, выпуск 1. М. 1954; Северный Кавказ. Академия Наук СССР, Институт Географии. М. 1957; Паффенгольц К. Геологический очерк Кавказа. Ереван 1959.

Кавказькі Мінеральні Води, група курортів: Кисловодськ, П'ятигорськ, Железноводськ, Ессентуки, положених між Кавказькими горами і Ставропольською височиною, понад 130 різномірних джерел, в тому ч. 77 використаних. К. М. В. розпочали експлуатувати 1803 р.; 1914 — 40 000 осіб на рік, 1930 — 100 000, 1940 — понад 200 000, 1955 — бл. 300 000.

Кавос Катеріно (1776—1840), італ. композитор, диригент опери в Петербурзі (1803—40); музика до п'єси О. Шаховського «Козак-стихотворець» (1812), побудована на укр. нар. пісні, й ін.

Кавун (*Citrullus vulgaris* Schrad.), однорічна рослина з родини гарбузових, поширена в лісостеп. і степ. Україні на баштанах; овочі (1—10 кг ваги) мають 4—10% цукру. Гол. сорти на Україні: улюбленець хутора П'ятигорського, кримський переможець, кубанський король, слава України.

Кавунник Данило, див. Велланський Данило.

Кагал, жид. самоуправна громада і, зокрема, її управління; обсяг його діяльності був різний залежно від країн і часу. К. виникли на укр. землях, які входили до складу Польщі і В. Князівства Лит., в 16 в. і були підставою широкої автономії, що її мали жиди. Влада К. над жид. громадою була майже повна: К. нормував і контролював екон., рел., осв., ритуальне і навіть особисте життя чл. громади і виконував над ними судочинство на підставі жид. права; К. міг відлучати жидів від синагоги («жерем»), що ставило їх поза законом. З другого боку, К. за принципом кругової поруки збирав для держави податок від жидів. Управління К. складалося здебільша з сімох осіб: старшин (рабин, судді, писар і «школьник»), які одержували від громади платню, і почесних членів. Чл. К. вибирала громада: спочатку кожний мав право голосу, згодом тільки багаті та впливові. К. відбували свої щорічні т. зв. «ваади», які були верховною владою жидів та їх представництвом перед державою.

Після упадку Польщі в межах рос. держави обсяг діяльності К. постійно зменшувався, а 1844 їх було формально скасовано, хоч насправді вони існували аж до кін. 19 в. Під Росією і в Австрії

жид. рел. громадам залишалися справи рел., харитативні, частково шкільництво.
о. П. К.

Кагальник, р. на Кубанській низовині, довж. — 130 км, сточище — 5 000 км²; впадає до Таганрізької затоки Озівсько-го м.

Кагальницька (VII—21), станиця на Кубанській низовині над р. Кагальником, р. ц. Ростовської обл.

Каганович Лазар (*1893), больш. діяч жид. роду з Київщини. У 1925 Сталін призначив К. на Україну першим секретарем ЦК КП(б)У (1925—28) з завданням допустити розвиток «українізації», але одночасно розколоти укр. нац. комуністів та знищити опозицію О. Шумського та М. Хвильового. Згодом у Москві; в 1932, на ІІІ конференції КП(б)У, К. разом з В. Молотовим відмовився знизити надто високі хлібозаготівлі, призначені Україні, в наслідок чого вибух голод. В 1933 керував с.-г. відділом ЦК ВКП(б), організував політвідділи МТС і терором та голодом здійснював колективізацію України. В 1947 К. був знову призначений першим секретарем ЦК КП(б)У, провів велику чистку серед укр. інтелігенції, обвинувачуючи її в укр. націоналізмі. Від 1925 К. постійно був одним з гол. дорадників Сталіна в питаннях укр. політики і немало впливав на всі події на Україні. Після смерті Сталіна К. опинився в неласці за опозицію проти реформ М. Хрущова і в 1958, разом з ін. провідними сталіністами, був виключений з керівництва КПСС.
В. Гол.

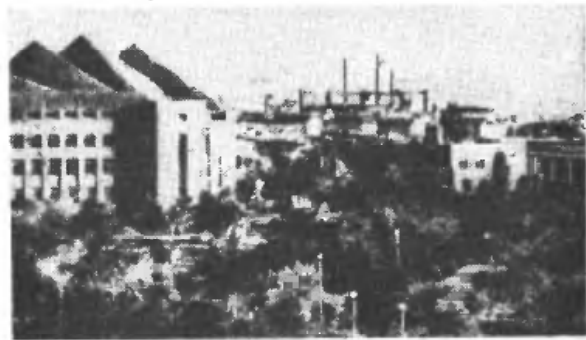
Каганович Наум (*190?), мовознавець, вихованець Харківського Ін-ту Нар. Освіти. Статтями в «Більшовику України» і «Критиці» на поч. 30-их рр. розпочав гостру кампанію проти укр. мовознавства 20-их рр., спершу як вияву народництва, а потім «укр. буржуазного націоналізму». У 1933—37 рр. був чл.-кор. АН УРСР, дир. Інституту Мовознавства АН УРСР, ред. «Мовознавства», упорядником підручника укр. мови для шкіл і фактичним диктатором у справах укр. мови. Своє становище використав для безоглядної русифікації укр. літературної мови і дискредитації укр. лінгвістів. Заарештований 1937.

Кагарлик (IV—11), с. м. т. на Придніпровській височині, р. ц. Київської обл.; рештки городища.

Кагаров Євген (*1882), етнолог та класичний філолог, дослідник старо-грец. і слов'янської етнології, проф. Харківського Ун-ту, від 1928 в Ленінграді. Праці з обсягу заг. етнології, етнографії та старовинної культури, м. ін.: «Религия у старинных славян», «История этнографии» (1923).

Кадети, див. Конституційно-Демократична Партія Нар. Свободи.

Кадіївка (V—19), м. обл. підпорядкування Луганської обл., положене над р. Луганню, один з найважливіших центрів важкої індустрії Донбасу. К. виникла як шахтарське селище б. шахти ч. 1 «Карл» (тепер шахта ім. Ілліча), збудованої 1896; 1926 р. мала 17 000 населення,

Кадіївка, сквер на Центр. площі

1939 — 68 000, 1959 — 180 000. Шахти високоякісного коксового вугілля, коксо-хем., хем., металургійний зав., підприємства деревообробної, харч. і легкої пром-сти; вечірній гірничий ін-т.

Кадлец (Kadlec) Карель (1865—1928), чес. історик слов. права; проф. Карлового Ун-ту в Празі, ген. секретар Чес. Академії Наук, д. чл. НТШ. Досліджував первісне право слов'ян, м. ін. «Руську Правду» та звичаєве право Словацьчини й Закарп. України.

Кадлубек (Kadlubek) Вінцентій (бл. 1160—1223), краківський еп., поль. хроніст; його хроніка Польщі, доведена до 1206 р., цінна і для історії України.

Кажани (лилики, летючі миші), дрібні й сер. комахоїдні рукокрилі нічні ссавці; на зиму засипають, корисні. На Україні зустрічаються 24 види, виділені у дві родини: підковикуватих (Rhinolophidae) з наростом на носі (підковик великий — *Rhinolophus ferrum equinum* Schreb. і П. малий — *Rh. hipposideros* Bechst., обидва поширені гол. на Закарпатті, в Криму й на Кавказі) і кажануватих (Vespertilionidae) без наростів на носі. З кажануватих на Україні поширені: кажан пізній (*Eptesicus serotinus* Schreb.); лилик двобарвний (*Vespertilio murinus* L.); вухань (*Plecotus auritus* L.); ніч-вид (*Myotis*) довговухий (*M. Bechsteini* Kuhl.) і сірий (*M. myotis* Boreh. — обидва на Зах. Україні), ставковий (*M. dasycneme* Ogn.) і вусатий (*M. mystacinus* Kuhl.); нетопир (*Pipistrellus*) малий (*P. pipistrellus* Schreb.) і волохатий (*P. nathusii* Keys. et Blas.), широковух звичайний (*Barbastella barbastella* Schreb.) та ін.

Казанівський Василь (*1889), піонер укр. аматорських театрів у Канаді, актор і режисер родом з Галичини, керівник

Муз.-Драматичної Секції Укр. Нар Дому в Вінніпеґу (1922—50).

Казанка (VI—13), с. над р. Висунь на Причорноморській низовині, р. ц. Миколаївської обл.

Казанський Петро (* 1866—?), правник-інтернаціоналіст, з 1896 проф. Одеського Ун-ту; низка праць гол. з міжнар. адміністративного права, м. ін. «Договорные реки» (1895), «Всеобщие административные союзы государств» (1897). В правній публіцистиці виявився прихильником самодержавства («Власть Всероссийского императора»).

Казахи, тюркський народ, який живе в основному в *Казахській ССР*, перев. всуміш з укр. і рос. поселенцями. Самі К. називають себе казакми, росіяни до 1925 р. називали їх помилково киргизкайсаками або киргизами. Мова К. належить до кіпчацької групи тюркських народів (літ. мова витворилася тільки після 1920 р.), віра — мохаммедансько-сунітська. Заг. число К. бл. 3,5 млн, в тому ч. 3,1 млн (1939) живе в ССРСР (крім Казахстану, також в ін. сер.-азійських сов. республіках, гол. в Узбекистані, на Надволжі й у Зах. Сибіру), решта в сусідніх частинах Китаю й Монголії. Казахська народність постала в 15 в., коли вони відокремилися від узбеків; аж до 20 в. вони ділилися на три орди — Велику, Сер. і Малу, та були кочовиками з родинно-племінним устроєм. Поселення козаків (на пограниччі з Сибіром в 18 в.), а ще більше укр. і рос. хліборобських поселенців з кін. 19 в. зменшило простори земель К. і спричинило частковий їх перехід до осілого життя. Примусова колективізація викликала катастрофічне зменшення поголів'я домашніх тварин (1928 в Казахстані було 6,5 млн рогатої худоби і 19,2 млн овець; 1940 р. лише 3,4 і 8,1 млн), голод і вимирання К. (за переписом з 1926 р. — 3 960 000, 1939 р. — ледве 3 099 000).

Нині К. змушені до осілого життя, а їхнє зайняття — перев. сіль. госп-во і пром-сть. В Казахстані вони становлять лише $\frac{1}{3}$ всього населення; при чому переважають лише в слабо заселених півпустелях; більшість К. живе всуміш з українцями і росіянами в густіше заселених хліборобських частинах краю та по містах.

В. К.

Казахська ССР, Казахстан (К.), сов. респ., положена на півд. зах. азійської частини ССРСР, між Волгою і Каспійським м. на зах. і Китаєм на сх., між Уральщиною і Зах. Сибіром на півн. і сер.-азійськими сов. республіками — Туркменською, Узбекською і Киргизською, на півдні; територія 2 756 000 км², 9,3 млн населення (1959), в тому ч. 4,1 млн (44%) міського, столиця — Алма-

Ата. Бл. 30% населення К. становлять українці, а частина К. є укр. поселенчою землею.

Більшість К. це — великі, слабо розчленовані, здебільша напівпустельні й пустельні рівнини; на зах. Прикаспійська і Туранська низовини, на півн. частина Сибірського низу, у центрі — Казахська дрібносопкова височина; на сході простягаються гори: Алтай, Тарбагатай, Джунгарський Алатау і півн. частина Тянь-Шаня. На вузькій смузі півн. К. тягнеться чорноземний лісостеп (продовження сибірського), далі на півд. (у зв'язку з зменшенням вологості) широка смуга степів на чорноземах і барнястих ґрунтах та смуга півпустель і пустель; у півніжжя гір на півд. сх. простягається знову смуга урожайних степів на лесовому підложжі; для хліборобства придатні лише смуги лісостепу і степу та смуги вздовж більших рік.

Територію сучасного К. населявали тюркські племена, з яких в 15 в. витворилися *казахи*. З 1730-их рр. розпочалася рос. експансія, що в 1860-их рр. призвела до прилучення усього К. до Рос. Імперії. Першими слов. поселенцями були козаки (18 в.) в півн. К.; почавши з останніх десятиліть 19 в., К. став разом із сусідніми частинами Сибіру і Уральщини гол. р-ном укр. і рос. хліборобських поселенців (див. *Еміграція*). Тоді ж теперішній К. входив до складу Степового (разом з сусідніми частинами Сибіру й Уральщини, гол. м. — Омськ) і частково Туркестанського ген.-губернаторств. Після окупації Сер. Азії більшовики створили 1920 р. Киргизьку і Туркестанську Автономні ССР в складі РСФСР; 1924 були виділені землі, заселені казахами, в Казахську Автономну ССР (до 1925 р. п. н. Киргизька Автономна ССР), а 1936 її перейменували на КССР. Так посталий К. є штучним твором, кордони якого не покриваються ні з іст., ні (на півн.) з етногр.

Ще за дорев. часів змінився екон. характер К. із скотарського на скотарсько-хліборобський (деяке значення мав видобуток поліметалів), з кін. 1920-их рр. розвивається різноманітна пром-сть на базі корисних копалин, з 1954 р., у зв'язку з розоранням «цільних земель», знову хліборобство. Нині К. є однією з баз зернового (гол. пшениця) і тваринного госп-ва ССРСР, найважливішим р-ном кольорової металургії (мідь, оливо, цинк й ін.), третьою вугільною базою (Карагандинський басейн), важливим р-ном хем., нафтової й рибної пром-сти.

Паралельно із зміною госп. структури краю зазнало змін і населення. За переписом з 1926 р. казахи становили 57,1% населення К., українці 13,2% (в дійсності

більше), росіяни 19,7%, 1939 р. казахи становили вже лише 47%. Нині припадає на них, мабуть, $\frac{1}{3}$ населення, приблизно по 30% на українців і росіян, а кілька відсотків на ін. Українці (приблизно 3 млн) населяють насамперед півн. частину К., придатну для хліборобства, та підгірські степи. Землі, заселені ними, становлять одне ціле з сусідніми землями Зах. Сибіру, Уральщини й півн. Киргизстану та творять, побіч Зеленого Клину, другу укр. поселенчу країну в Азії. Ці землі подекуди називають Сірим Клином або «Сірою Україною». (Див. докладніше *Сер.-Азійський Степовий Край*).

Казбан Михайло (1861—1929), драматичний актор, герой і резонер. В 1920-их рр. в 1 Держ. театрі Харкова; Богдан Хмельницький, Сірко («Про що тирса шелестіла»), Бурлака й ін.

Казенний Торець, р. в півн.-зах. частині Донецького басейну, правобічна притока Дінця; довж. — 130 км, сточище — 5 400 км².

Казимира Богдан (*1913), історик і публіцист, родом з Галичини, тепер у Канаді; 1950—55 ред. і вид. місячника «Кат. Акція» в Едмонтоні; статті з ділянки соціології та історії.

Казімір III Великий (1310—70), поль. король (з 1333 р.), останній з роду Пйастів, розпочав експансію Польщі на укр. землі. Замирився на Заході з Чехією і нім. лицарями, запевнив собі підтримку Угорщини і неутралітет татар. 1340, після смерті Юрія II, пішов походом на Галичину, зайняв Львів та знищив його укріплення. Через опір бояр, під проводом Дедька Дмитра, відійшов, але по його смерті 1349 зайняв Галичину і Зах. Волинь і в війнах з Литвою (кн. Любарт) закріпив свої володіння. Роздавав гал. маєтки і привілеї поль. вельможам, підтримував поль. купців і нім. колоністів та надавав містам, зокрема Львову — нім. право. Підтримував місії кат. чинів — францисканців і домініканців, хоч не переслідував православ'я і погодився відновити гал. митрополію.

Казімір IV Ягеллончик (1427—92), син Ягайла і укр. княжни Софії Гольшанської, В. кн. лит. (з 1440) і поль. король (з 1447). Вів централістичну політику щодо укр. земель і давав перевагу у В. Князівстві Лит. литовським (католикам) панам; 1452 скасував Волинське князівство, 1470 Київське, 1481 викрив змову укр. князів під проводом Михайла Олельковича і покарав їх на смерть; ін. кн. із своїми землями перейшли на бік Москви. За К. IV відновилися напади татар, що стали тоді васалами Туреччини (1482 знищили Київ). На церк. від-

тинку відбулося остаточне відокремлення моск. митрополії від київ. Докладніше див. ЕУ I, стор. 433.

Казка, один з найпоширеніших видів усної нар. поетичної творчості, що відзначається фантастичним змістом, традиційними образами і своєрідною композицією. К. різних народів світу мають багато подібності в своїх ідеях, темах, сюжетах і образах. Проте К. кожного народу мають свою нац. специфіку, що яскраво виявляється в мові, в побутових подробицях, у типовості образів і характерів. Укр. нар. К. відбивають найдавніші часи життя укр. народу, його вірування, погляди, прагнення та мрії про перемогу правди, волі й добра. За змістом і формою укр. К. можна поділити на такі основні групи: про тварин, фантастично-пригодницькі, героїчні, соц.-побутові. Найдавніші з них — К. про тварин, в яких гол. дійовими постатями виступають звірі або птахи. Найпоширеніші персонажі в укр. К. про тварин — хитра лисиця, дурнуватий вовк, ласун-ведмідь, полохливий заєць, а з свійських тварин: коза, кіт, собака і кінь. Одним із засобів типізації персонажів є діялог («Коза-дереза», «Колобок», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат»). В укр. К. про тварин засобами сатири і гумору, індивідуалізованої мови, пересипаної дотепами

Обкладинка роботи
О. Кульчицької

Обкладинка роботи Л. Лапина

ми, жартами, примовками, відтворюються типові риси нац. характеру укр. народу. Давні за своїм походженням і фантастично-пригодницькі та героїчні К. В героїчних К. знайшла свій відбиток багатовікова визвольна боротьба укр. народу. Герої-багатирі визволяють народ від ворожих сил: зміїв-людоджерів, ко-

щеїв-смертоносців («Кирило Кожум'яка», «Яйце-райце», «Котигорошко»). Помічниками героїв виступають чудодійні сили Вернигора, Вернидуб, Крутивус, вдячні звірі і птахи, неживі предмети: шапка-невидимка, чоботи-самоходи, килими-літаки, живуца-цілюща вода. В цих образах втілені мрії людини про прискорене пересування по землі і воді, про зцілення хвороб, про продовження людського життя, про оволодіння таємницями і силами природи. Ідея перемоги розуму над грубою силою висловлена в К. про Івасика Телесика. Глибокий моральний зміст мають К. про невинно переслідувану жінку («Кобиляча голова», «К. про калинову дудку»). Соц.-побутові К. належать до К. пізнішого походження, вони діляться за характером своїх образів на дві групи: К. з алегоричними образами Кривди, Долі, Гора, Бід, Злиднів, Правди і Щастя і К. сатирично-гумористичного типу. Ці К. малюють соц.-побутові умови життя селянина, соц. контрасти і висловлюють співчуття бідним і поневоленим. Особливу групу соц.-побутових К. становлять К., в яких змальовуються гострі конфлікти родинного життя. В них висміюється егоїзм, скупість, брехня; високо підносяться людяність, працьовитість, щирість і мудрість («Бабина і дідова дочка», «Золотий черевичок»). Для композиційної структури К. характеристичні такі засоби, як повторення, казковий вступ, казкове завершення та певні типові словесні формули.

Збирання і вивчення К. в Україні існувала від найдавніших часів. Казкові мотиви є в літописах, у «Слові о полку Ігореві», у творах І. Вишенського, в проповідях Л. Барановича, І. Галатовського. Проте лише на поч. 19 в. з'явилися перші публікації укр. нар. К.: зб. О. Бодяньського «Наські укр. казки» (1835), кілька К. в альманасі «Галатея» (1839), в альманасі «Молодик» (1843), «Вінок русинам на обжинки» (1847), в «Записках о Южной Руси» П. Куліша (1857). Першими збирачами і дослідниками укр. нар. К. були: О. Бодяньський, І. Срезневський, М. Костомаров, І. Головацький, Д. Мордовець, П. Куліш, Т. Шевченко, Л. Жемчужников, А. Димінський, С. Руданський, І. Рудченко, І. Манжура, а пізніше П. Чубинський, М. Драгоманов, В. Грінченко, О. Пчілка, Леся Українка, І. Франко, В. Гнатюк, С. Савченко, а з новіших дослідників М. Левченко, М. Возняк, М. Андреев, П. Лінтур та Г. Сухобрус. До найвидатніших збірників укр. нар. К. належать: І. Рудченка «Народные малорусские сказки, I—II (1869—70)»; П. Чубинський «Труды...», т. 2 (1878); М. Драгоманов «Малорусские народные предания и рассказы»

(1876); В. Гнатюк «Укр. нар. байки» та «Етногр. матеріали з Угорської Руси» (1898—1911), О. Роздольський «Гал. нар. К.» (Етногр. 36. 1—6), М. Левченко «К. та оповідання з Поділля» (1928); І. Гайдай «Подкарпатські нар. К.» (1946); М. Попов «Укр. нар. К., легенди, анекдоти» (1957). Записи нар. К. виявляють у своєму стилі, а то й композиції, індивідуальні риси відомих (Р. Чмихало, А. Калин і ін.) та анонімних оповідачів, від яких їх списувано; для друку в різній мірі їх стилізували перев. видавці.

Вивчення укр. К. починається від теоретичних праць М. Цертелева (1820), І. Срезневського (1834), О. Бодяньського, згодом Костомарова і Куліша, які перші взяли до систематизації зібраного матеріалу. Костомаров був ознайомлений вже з вченням мітологічної школи братів Грімів, В. Буслаєв дав першу аналіз укр. К. з мітологічного погляду, визначний укр. мітолог О. Потебня висунув оригінальне вчення, тісно пов'язане з його поглядами на думання й мову («Мысль и язык», 1862), до мітологічної школи належав також О. Котляревський. Визначнішими представниками школи міграції були М. Драгоманов, М. Сумцов, І. Франко. Драгоманов спершу вважав Індію батьківщиною К., пізніше Єгипет, Малу Азію, Грецію. В укр. К. він бачив багато впливів буддійських ідей, що потрапили сюди за іранським посередництвом, пізніше казкові мотиви доходили з Візантії й Балканів (вплив перекладних повістей, апокрифів, вчення богомільської секти) та з Зах. через Польщу (лицарські романи). Сумцов вважав батьківщиною К. Грецію; на Україну вони дійшли через Балкани, Польщу і Кавказ.

Перед першою світовою війною Етнографічна комісія НТШ вела систематичний запис і публікування укр. нар. К.

У 20-их рр. 20 в. праця над збиранням і вивченням укр. нар. К. була зосереджена в Етногр. Комісії Укр. Академії Наук, а з 1936 р. в Ін-ті Укр. Фолклору, переіменованому останніми часами в Ін-т Мистецтвознавства, Фолклору та Етнографії. Сов. дослідники фолклору особливо підкреслюють відзеркалення в К. соц.-екон. відносин певної доби, а опублікований матеріал не завжди надійний.

К. літературна, літ. твір, що найчастіше використовує теми, образи й сюжети нар. К. і наслідує її оповідальний стиль. В укр. літературі мист. образами К. користувалися І. Котляревський («Енеїда»), Г. Квітка-Основ'яненко («Мертвецький Великдень»), О. Стороженко («Марко Проклятий»), Л. Українка («Лісова пісня») й ін. До жанру К. звертаються перев. автори дитячої літератури, спираючись передусім на нар. традиції

(укр. нар. К.) або користуючись запозиченими сюжетами з світового фолкльору і літ. казкової класики, переносячи дію в укр. обстановку (І. Франко, О. Федькович, Л. Українка, С. Рудачський, Б. Грінченко, І. Липа, Я. Вільшенко, О. Білосусенко-Лотоцький, Р. Завадович, О. Цегельська, О. Іваненко, Т. Вілецька, Н. Забіла, І. Нехода, П. Воронько й ін.). Літ. К. часто писана віршем (Б. Грінченко, А. Лотоцький, Б. Лепкий, В. Гренджа-Донський, Р. Завадович, Н. Забіла, І. Нехода, Л. Полтава) або драматизована (М. Кропивницький, О. Олесь, В. Королів-Старий, Г. Орлівна, Є. Яворівський, А. Шиян й ін.); деякі казкові сюжети використані як лібретта до К.-опер («Коза-Дерева», «Пан Коцький», «Івасик-Телесик»).

Літ. казкова класика представлена в багатьох перекладах укр. мовою.

Література: Bolte J. u. Polivka G. Anmerkungen zu den Kinder u. Hausmärchen der Brüder Grimm, 5 тт. Ляйпціг 1913—32; Савченко С. Русская народная сказка. К. 1914; Грушевський М. Історія укр. літератури, т. І. Л. 1923; Возняк М. Укр. нар. казки, кн. 1—3. К. 1946—48; Укр. нар. казки, легенди, анекдоти, ред. Попов П. К. 1957; Сухолюб Г. Казка. Укр. нар. поетична творчість, т. 1—2. К. 1959. Див. також ЕУ І, стор. 272—73.

П. Одарченко

Казка Аркадій (1890—1933), поет родом з Чернігівщини, друкувався в «ЛНВ», «Новій Громаді», «Червоному Шляху». Для невеликої літ. спадщини К. (неопублікована зб. «Ляментабіле») прикметне плекання класичних форм сонета, тріолета, рондо. Поповнив самогубство в одеській в'язниці НКВД.

Кайніт, див. *Калійні солі*.

Кайндль (Kaindl) Раймунд Фрідріх (1866—1930), нім. історик і етнограф родом з Буковини, проф. ун-ту в Чернівцях (1901—15), згодом у Граці, д. чл. НТШ; дослідник історії Буковини і німців на сході та етнографії гуцулів. З численних українознавчих творів найважливіші: „Die Ruthenen in der Bukowina“ (1889—90, разом з А. Манастирським), „Die Huzulen“ (1894), „Geschichte der Bukowina“ I—III (1896—99), „Die Ethnographie der Huzulen“ (1897), „Geschichte der Deutschen in Karpathenländern“ (3 томи 1906—11), „Geschichte von Czernowitz“ (1908) й ін.

Кайнозойська ера, див. *Геологія України*.

Калайдович Константин (1792—1832), рос. археограф-історик та мовознавець; відкрив і видав багато пам'яток староукр. літератури: «Святославов Изборник 1073».

«Памятники российской словесности XII века» й ін. Праця «О языке Слова о полку Игореве».

Калакути, зневажлива назва, вживана на Підляшші і частково також на Холмищині, на означення українців, які змінили свою нац. приналежність на поль. Див. *Підляшшя*.

Каламіта, середньовічна укріплена пристань над *Каламітською затокою* в Криму (нині передмістя Севастополя), знищена в кін. 15 в. татарами і турками; руїни давніх укріплень.

Каламітська затока, затока Чорного м. на півд.-зах. березі Криму, між Тарханкутським і Херсонським півостровами.

Каланники, каланні люди, категорія невольного населення в Галичині в добу т. зв. руського права (15 і 16 вв.); вони були прикріплені до землі, найчастіше на церк. і держ. добрах, та платили чинш, проте могли диспонувати своїм майном та виступати в суді як свідки. Подекуди вони жили цілими оселями. К. нагадують *закупів* з доби Руської Правди та селян-отчичів на укр. землях В. Князівства Лит.

Каланчак (VII—14), с., р. ц. Херсонської обл., поблизу Каркінітської затоки.

Калаус, степ. р. на Сх. Передкавказзі, права притока Сх. Манича, довж. — понад 200 км, сточище — 9 900 км².

Калач (III—22), м. над. р. Підгорною на півн. Слобожанщині, р. ц. Воронізької обл. РСФСР; підприємства по обслуговуванню зал. транспорту, харч. пром-сть. За переписом 1926 р. українці в р-ні становили 84% населення.

Калачевський Михайло, див. *Калачевський Михайло*.

Калачевський Сергій († 1911), лікар, видатний підприємець-мільйонер на Криворіжжі; збудував для робітників лікарню, школу, театр, заповів свій будинок на гірничу школу, а копальню подарував Верхньодніпровському земству.

Калачики, слиз (Malva L.), рід зіллястих рослин з родини калачикуватих (мальвових). На Україні росте 9 видів, з них найбільше поширений К. ліс., дзінзівер (M. silvestris L.); росте як бур'ян на полях, при дорогах; містить в собі багато слизу, цукрози й каротин (провітамін А), листки мають і вітамін С. В нар. медицині настоянку квіток та листків уживають при простуді та запаленнях шлункових органів і, як зовн. засіб, при опухах, опеченнях та ін. З пелюсток добувають фарбувальні речовини. Те ж саме застосування мають й ін. види: К. дрібненькі (M. pussilla Sm. = M. rotundifolia L.), К. занедбані (M. neglecta L.).

Р. Кайндль

Калачов Микола (1819—85), рос. архі-віст й історик права; проф. Моск. Ун-ту. Його досліді «Руської Правди» і «Корм-чої Книги» мають значення для іст. укр. права.

Калґарі (Calgary), м. в півд. частині провінції Альберта в Канаді, 200 000 меш., в тому ч. понад 3 000 українців; парохії Укр.-Кат. і Укр. Гр.-Правос. Церк-ков, низка укр. орг-цій.

Календар, система міряння часу, побудована на періодичності явищ природи. Про укр. К. дохрист. часів відомо дуже мало, хоч про існування якоїсь календарної системи свідчать нар. назви ряду місяців (див. *Народний календар*).

Прийнявши християнство з Візантії, Київ Русь взяла звідти і К., введений Юлієм Цезарем у 46 р. до Хр. (т. зв. юліанський) в його візант. формі. В цьому К. за сер. довж. року прийнято 365 днів і 6 годин; це перевищує дійсний астрономічний рік на 11 хв. і 14 сек., так що розбіжність юліанського К. з астрономічним дедалі зростає (тепер 13 днів). Папа Григорій XIII реформував К. (1582), і новий (григоріанський) К. тоді ж був офіц. прийнятий в Кат. Церкві і в кат. країнах, а в прот. — у 18 в.

Польща ввела григоріанський К. 1583 р., але король Стефан Баторій грамотами 1584, 1585 та 1586 рр. надав правос. населенню право дотримуватися юліанського К. Правос. діячі засуджували григоріанський К. з догматичного та обрядового погляду (Г. Смотрицький, В. Суразький, С. Зизаній та ін.). Юліанського К. (старий стиль) трималися також українці, що прийняли унію, не зважаючи на намагання, гол. в 17 в., прийняти григоріанський К. (новий стиль). По розділах Польщі Росія відновила знов юліанський К. там, де польс. уряд завів новий стиль у цивільному житті; з другого боку, Австрія даремно намагалася завести новий стиль для українців у Галичині (1773, 1798, 1812).

Новий стиль був заведений на Україні Центр. Радою 1 березня 1918 для цивільного вжитку; в церк. житті донині залишився юліанський К. Невдачею закінчилися намагання завести григоріанський К. у 1917—18 р. в станиславівській укр.-кат. єпархії за єп. Г. Хомишина і в 1930-их рр. під польс. натиском у Правос. Церкві в Польщі, проти чого гостро виступила укр. суспільність. Новий стиль тепер прийняли частково укр. церк. громади на еміграції.

Різниця в обох К. стосується не лише нерухомих, але й рухомих свят великоднього циклу, які обраховують за т. зв. пасхалією, побудованою на місячному циклі, при чому Сх. Церква тримається

пасхалії, уложеної Діонісієм Малім (525), яку Зах. Церква також реформувала.

В К. Київ. Руси рахували роки від створення світу, і тому давні укр. документи датуються звич. від того часу (а з 14 в. також роком від народження Хр. з різницею між цими датуваннями 5 508 рр.). Календарний рік починався в цивільному житті 1 березня, а в церк. — 1 вересня, як це було у Візантії з часів Юстиніана. Це спричинилося до неясности датування багатьох записів у літописах; тільки з кін. 15 в. і цивільний і церк. новий рік почали рахувати з 1 вересня. З 1700 р., за наказом Петра I, на підрос. Україні поч. року за зах. зразком перенесено на 1 січня, проте в церк. житті старий звичай тримається ще й досі. Тоді ж було офіц. введено рахунок років від Різдва Христового.

В. Павловський

К. — також назва популярної книги, поширеної з 17 в., гол. на Зах. Укр. Землях, що розвинулася з первісного додатку до богослужбових книг — *місяцеслова* (що, крім календаріюму, подавала найрізноманітніші відомості), до типу альманахів універсального популярно-наук. й літ. характеру.

Відомий К., друкований Ф. Скориною 1525 р. у Вільні п. н. «Малая подорожная книжица», зміст якої творили псалтир, часословець, акафісти, канон, шестидневець, календар і пасхалія. По підписанні акту унії 1595 р. І. Потій і К. Терлецький видали в Римі «Календар римський новий» для майбутніх уніятів.

В 17 і 18 вв. були популярними К., видаваний у Львові і в Замості польс. мовою, Ормінського, С. і Ф. Невеских і особливо С. Дуньчевського (1725—75, п. н. «Kalendarz polski i ruski»). Найбільше поширений на всій Україні був т. зв. бердичівський «Коліндар» — «Kalendarz Gospodarski», що виходив польс. і рос. мовами 1760 (або 1780) — 1864 рр., спершу з бердичівської друкарні, а по її закритті в Києві й Житомирі. Цей К. був передрукований в різних містах України, м. ін. у Харкові (1797, 1799, 1808 і 1809).

На поч. 18 в. К. видавала друкарня Києво-Печерської Лаври. Перший К. п. н. «Календарь или мѣсяцесловъ» вийшов 1700 р. В кін. 18 в. у Києві виходили періодично два К.: церк. і «Астрономо-политический».

У 19 в. відомий К. з 1845, друкований в Києво-Печерській Лаврі п. н. «Полный христіанский месяцесловъ з присовокуплениемъ разныхъ статей къ російской истории и киевской єпархіи относящихся», в якому, крім церк. відомостей, подано показник укр. князів, моск. володарів, спис київ. архиєреїв, ст. про мана-

стирі й церкви київ. митрополії й ін. Там же видавано 1864—1915 «Киевский Народный Календарь», який за 1867 р. містить гравюри Л. Кваса.

На Зах. Укр. Землях цікавий матеріал укр. читачеві давали К. поль. мовою „Pielgrzym Lwowski“ (1822) і нім. „Der Pilger vom Lember“ (1823), укладені проф. ун-ту з участю історика Д. Зубрицького.

Укр. К. друкувалися з 1850 р., спочатку неперіодично («Місяцослов» у Львові, «Перемишлянин» у Перемишлі, і «Поздравление Русиновъ», вид. для Закарпаття). Заслужують на увагу «Перемишлянин» (1850—61, 1863, 1864), за ред. о. А. Добрянського, що своїм багатим змістом дорівнював кращим чужинецьким К.; «Львовянин, приручений і госп. місяцослов» (1861—62, 1882—84), уложені В. Величком і Я. Величком. 1862 р. вийшов перший жін. К. «Перемишлянка». Першим гумористично-сатиричним був К. «Фуркало» (1869) в Коломиї.

Періодичне вид. К. розпочав Ставропігійський Ін-т у Львові, видаючи від 1864 до 1939 р. «Временникъ Ставропігійского Института съ Мѣсяцословомъ», щорічний К. наук. характеру з багатим змістом. Від 1870 до 1939 виходив К. т-ва «Просвіта» у Львові, спочатку п. н. «Календар Народный». На Закарпатті виходив К. «Місяцослов» Общества св. Василя Великого (Ужгород, 1867). На Буковині «Місяцослов буковинско-руський» (1873) накладом «Русской Бесіди» в Чернівцях.

З 1920—30-их рр. на Зах. Укр. Землях К. видавали різні укр. орг-ції. Деякі з них надовго залишались джерелом матеріалів до історії культ.-осв. (К. «Просвіти»), визвольно-політ. (К. Запорожець», 1904—14, К. «Червоної Калини», К. «Дніпро»), сіль.-госп. і кооп. (К. «Сіль. Господаря», «Календарці Кооператора», «Золотий Колос»), виховного (К. «Місіонар»), жін. (альманах «Жіночої Долі») руху. К. сягали й до таких теренів, куди укр. книжка з політ. причин не доходила, як напр., Холмські К. М. Ваврисевича (Холмщина,

Підляшшя), «Правос. К.» (Полісся, Підляшшя).

На Центр. і Сх. Землях найбільше поширені були рос. «Крестный Календарь» Гатцука (з 1866 р.), К. Андріяшева і «Адрес-Календарі», що їх видавали губ. уряди або земства. З укр. відомий К. київ. «Просвіти» (1907, 1908) і «Одривні календарі» в-ва «Час». 1919 р. появилася перший сов. К., що нині виходить п. н. «Календар-довідник» (вид. Укр. в-ва політ. літератури в Києві), який імен святих не подає, обмежуючись іст. подіями в СССР, датами народження і смерті сов. політ. і культ. діячів та матеріалами госп. і культ. пропагандивного характеру. Обл. К. не різняться від столичного.

Під час першої світової війни К. видавано для укр. емігрантів і війська у Відні, таборах полонених Вецляр, Фрайштадт, біженців у Гмюнді. Бачванські українці видавали «Руски календар за югославянских русинов» з 1920 р. На еміграції К. видавали в Варшаві, Кракові («К.-альманах Укр. В-ва»), Празі («Наступ»), Берліні і видають тепер різні гром. і церк. орг-ції в усіх країнах поселення. Вони містять іст. матеріал, відомості про культ. життя і політ. змагання на укр. землях та про всі ділянки укр. життя на еміграції. Цінні для історії укр. поселення в ЗДА К. Укр. Нар. Союзу (з 1897 р.), Укр. Роб. Союзу (з 1911), «Провидіння» (з 1918) й ін.; в Канаді К. «Укр. Голосу» (з 1915), «Канадійського Фармера» (з 1920) й ін.; в Бразилії К. «Праця» (з 1921); в Аргентині К. «Просвіти» і К. «Відродження».

Література: Щ у р а т В. Дещо про календар. К. Неділя. Л. 1930; В. Р. Як постали календарі. К. Криниця. Л. 1936; Календар — книга знання. Календар для всіх. Л. 1936.

С. Янів

Каленик Андрійович, коз. гетьман на Запоріжжі (1624—25 і 1632?); брав участь у Смоленській війні на чолі коз. відділу (1610). К. був оборонцем правос. Церкви.

Калениченко Іван (1805—76), лікар, ботанік і зоолог, проф. Харківського Ун-ту; займався систематикою рослин

Календар
Укр. Нар. Союзу

Буковинський
календар

(Daphne, Crataegus й ін.), вивчав комах, залишив Харківському Ун-тові значний гербарій; його ім'я носить кілька рослин (Euphorbia Kaliniczenkoi Czern. та ін.).

Калимон Осип, свящ. 17 в., проповідник, вихованець Києво-Могилянської Колегії; «Поновлений жаль» — проповідь на похороні П. Могили (1647).

Калина звичайна (Viburnum opulus L.), кущ до 4 м висоти з родини козолостих з білими квітками і червоними ягідками, які вживаються в нар. медицині проти кашлю; тверду деревнину використовують на дрібні токарські вироби. К. часто розводять як декоративний кущ, зокрема безплідний вид — т. зв. снігову кулю. К. чорна — інколи вживана назва гордовини звичайної.

Калина Володимир (*1896), фізик і математик, педагог, д. чл. НТШ; до 1944 у Львові, тепер в ЗДА (гол. Шкільної Ради при Укр. Конгресовому Комітеті); праці з ділянки вивчення часточок фарб у розчинах; спомини з визвольних змагань «Стрілецький Курінь Смерти».

Калиненко Петро (1875—1925), актор на героїчних ролях у трупах О. Суслова, М. Ярошенка, вихователь багатьох акторів.

Калинець Мирон (1899—1944), свящ.-василіянин родом з Галичини; ігумен монастиря ЧСВВ в Ужгороді (1931—38) і ректор Духовної Семінарії св. Кирила і Методія для гр.-кат. богословів в Оломовці (Моравія, 1938).

Калинець Сильвестер (*1886), автор популярних оп., байок, казок тощо для простолюддя; родом із Зах. України, з 1932 в Бразилії.

Калинівка (IV—9), с. м. т. на сх. Поділля, р. ц. Вінницької обл., зал. вузол; літом 1919 успішні бої укр. армій під час наступу на Київ.

Калинович Володимир (1884—1945), педагог і публіцист; шкільні підручники нім. мови, ст. на пед. теми; ред. „Ukrainische Blätter“ у Відні (1918), «Україна» в Києві (1919) і журн. «Укр. Школа» у Львові (1925).

Калинович Іван (1884—1927), бібліограф, видавець і політ. діяч; вів в-во «Всесвітня Бібліотека» (1916—26) в Золочеві; ред. «Дрогобицького Листка» (1919) і «Нашого Слова» (1927); автор низки бібліографічних показників; 1918—19 посол до Укр. Нац. Ради ЗУНР і депутат Трудового Конгресу в Києві.

І. Калинович

Калинович Михайло (1890—1949), мовознавець, санскритолог і романіст, проф. Київ. Ун-ту, д. чл. АН УРСР, керівник Ін-ту Мовознавства АН УРСР (1937—41); праці з заг. мовознавства (серед ін. «Вступ до мовознавства», 1939) та про нову франц. літературу; переклади з санскриту; гол. редактор рос.-укр. словника (80 000 слів, 1948) в офіц.-русифікаторському дусі.

Калинович Федір (*1891), математик у Києві; автор праць «Елементи наближених обчислень», «Словника матем. термінології» (1926) й ін.

Калинове (V—19), с. м. т. Попаснянського р-ну Луганської обл. над р. Луганню.

Калиновський Григорій, один з перших укр. етнографів, автор праці «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии» (1776).

Калиновський (Kalinowski) Мартин (†1652), поль. гетьман польний (з 1646 р.), 1648 під Корсунем узятий козаками в полон; загинув у битві з укр. військом під Батогом на Поділлі.

Калинський Іван (1799—1866), свящ., помічник, а по смерті єп. Тарашкевича адміністратор Холмської єпархії; не був висвячений на єп. через опір рос. уряду; за спротив проти скасування унії 1866 р. вивезений до Вятки, де й помер.

Калинський Тимофій (пол. 1740-их рр. — після 1809), шляхтич з Правобережжя або Білоруси, вихованець Київської Академії; автор кількох, не опублікованих у цілості, іст.-юридичних записок, де він обстоював дворянські права не тільки для шляхетства, але й для козацтва. К. належать відомі малюнки українців різного стану в Історії Рігелямана.

Калитва, ліва притока Дінця, довж. — 300 км; перетинає Сер. височину і Донецьку низовину.

Калитовська Марта (*1916), дочка Єроніма К., поетка на еміграції; зб. «Лірика» (1955), «Рими й нерими» (1959); переклади, статті.

Калитовський Єронім, псевд. Трохим Дріт (1866—1926), гал. адвокат і письмен., співр. гумористичних часописів; поезії, оп. «Декани з гір», популярні книжечки.

Калитовський Омелян (1855—1924), педагог і осв. діяч, в 1900—07 рр. дир. укр. гімназії в Тернополі; автор шкільних підручників з географії й ін.; статті на іст. і пед. теми; співр. журн. «Зоря» (II ред. 1886), «Діла» та ін.

Калиш Олександр, в монашестві Анастасій (1875—1930), церк. і громад. діяч, василіянин, з 1920 р. протоігумен гал. провінції та настоятель усього Чину

Василя В.; його заходами приєдналися до Чину закарп. василян. Писав на популярно-рел. та гром. теми.

Каліграф Володимир, укр. вчений жид. походження, проф. Київ., згодом Моск. Духовної Академії у 18 в., приятель Сковороди; послідовник філософії Ляйбніца (можливо лише через посередництво Хр. Вольфа).

Калійні солі, мінерали калію (К), які використовують перев. як штучне добриво. На Україні поширені силівніт (руда силівну хлористого калію) і каїніт (подвійна сіль магнію і калію) — обидва на Передкарпатті, та *глявконіт*. Докладніше див. *Калійно-добривна промисловість*.

Калійно-добривна промисловість, галузь добривної промисловості, що полягає у видобуванні й переробці на добрива *калійних солей* (К. с.). К. с. (силівніт, каїніт) поширені на Україні на Передкарпатті в смугі довж. на 100 км від Дрогобича до Калуша; гол. родовища, Калусько-Голинське і Стебницьке (б. Дрогобича). К. с. відкрили з поч. 19 в., але експлуатацію почато щойно з 1910 р.; видобуток скоро піднісся з 14 000 т 1913 р. до 208 000 т 1926 і 567 000 т 1938 р. (або 120 000 т в перерахуванні на калій K_2O). Теперішня продукція — після воєнного занепаду — приблизно та сама. Завдяки високому вмістові калію (пересічно 20%) К. с. Передкарпаття можуть іти як добриво без хем. переробки; частково переробляють їх на добрива в Калуському калійному комбінаті. До 1938 р. К. с. експортовано гол. до Зах. Польщі; нині вони покривають насамперед попит УССР.

Калінінське (VI—13), кол. Калінін-дорф, с. над р. Інгульцем, р. ц. Херсонської обл.

Каліш (Kalisz), м. в Польщі, Познанського воєводства, 64 000 меш. (1956). В 1920—30-их рр. К. був одним з осередків укр. політ. еміграції в Польщі, скупченої в 1920—24 рр. в таборі інтернованих вояків армії УНР; в 1930-их рр. в К. і околицях жило бл. 1 500 українців. Табір жив інтенсивним культ.-осв. життям (школи, курси, в-ва, театр, школа нац. танків В. Авраменка, літ. місячник «Веселка» тощо). Згодом діяли установи: Укр. Станиця, Т-во вояків Армії УНР, Спілька укр. інвалідів Армії УНР, укр. гімназія ім. Т. Шевченка (за весь час бл. 1 000 учнів, 130 абсолювентів); деякий час К. був осідком Укр. Воєнно-Історичного Товариства і його органу «За Державність», воєнного ж. «Табір» (перенесені згодом до Варшави); в 1920-их рр. виходив місячник «Укр. Інвалід».

Калішевський Юхим, еп. УАПЦ, див. *Юхим Калішевський*.

Калішевський Яків (1856—1923), диригент хору при Софійському соборі (1898—1919), з 1919 керівник хорової капелі ім. М. Лисенка в Києві; автор церк. муз. творів.

Калка (тепер Кальчик, Калець), мала степ. р., правобічна притока р. Калміюс, що впадає до Озівського м.; довж. — 90 км, сточище — 1 260 км². К. відома з битви 1223 р. (за ін. джерелами 1224), в якій укр. князів, що, підтримуючи половців, зайшли глибоко в степи, розбили монгольсько-тат. війська Джінгіс-Хана. Після цієї перемоги татари дійшли аж до Дніпра, але раптом повернулися за Волгу. Битва над К. була першою між українцями і татарами.

Калкан чорноморський (*Rhombus maeoticus* Pal.), пром. цінна риба з родини калканових, ряду камбулоподібних, до 1 м довж., бл. 10 кг ваги, поширена в Чорному м. Менші розміри має К. озівський (*R. torosus* Rathke). Середньорічні вилови обох видів бл. 8 000 центнерів.

Каллаш Володимир (1866—1918), рос. етнограф і історик літератури; серед ін. праць «Из истории малорусской литературы 20 годов XIX в.», «Несколько догадок и соображений о «Слове о полку Игореве», «Палий и Мазепа в народной поэзии».

Калліпіді, за Геродотом, «греки-замішанці», гелленізовані скити, у 3—4 вв. жили в околицях Ольвії.

Каллістов Дмитро (*1904), рос. дослідник античної іст. Півд. України; автор праць: «Очерки по истории северного Причерноморья античной эпохи», 1949; «Северное Причерноморье в античную эпоху», 1952, укр. вид. 1953.

Калмики, монголомошна народність, що заселює Прикаспійську низовину в сусідстві укр. етногр. території; прийшли у 18 в. з центр. Азії; віровизнання — буддисти, колись кочовики, у 20 в. переходять до постійного поселення; заняття: тваринництво, сіль. госп-во, рибальство. За переписом з 1926 р. К. нараховувалось 129 000 (1939 р. — 134 000), з того ч. 107 000 жило в *Калмицькій АССР*. 1946 виселені більшовиками, 1957 частині К. дозволено повернутися. Кілька тис. К. живе з 1944 р. на еміграції в Зах. Європі й Америці.

Калмицька Автономна ССР, автономна респ. в складі РСФСР, положена на Прикаспійській низовині (пустельний степ); площа — 75 960 км², населення 183 000 (1939 р.), в тому ч. 38 000 міського; гол. м. Еліста. Створена 1920 р. як автономна обл., зліквідована у зв'язку з виселенням *калмиків* 1946 і знов відновлена 1957 р., спершу як автономна обл., згодом як автономна респ. Нац. склад населення за переписом 1926 р. (на

1 000 меш.): калмиків — 756, росіян — 101, українців — 103. Українці заселяли зах., придатну для хліборобства частину (в р-нах Зах. і Яшкульському вони становили 21% всього населення).

Калміус, Кальміус, р., що перетинає Донецький кряж та Приозівську височину і низовину і впадає до Озівського м.; довж. 210 км, сточище — 5 070 км². Несудноплавна, постачає питну і техн. воду для півд.-зах. Донбасу; на верхів'ях сполучена Донецько-Донбаським каналом з Дінцем.

Калмук Іван (*1891), гром.-політ. соц. діяч в ЗДА (з 1912) родом з Галичини; організатор «Гайдамаків» та Укр. Федерації Соц. Партії ЗДА; в останній виступав проти її сов. орієнтації; згодом діяч «Оборони України» і Укр. Вільної Громади в Америці.

Калнишевський Петро (1690—1803), останній кошовий отаман Війська Запор. Низового (1765—75). Здібний адміністратор і дипломат, К. багато зробив для екон. та культ. піднесення Запоріжжя й оборони його держ. автономії; він дбав про колонізацію Запор. території, поширення хліборобства й торгівлі; кілька разів був послом Коша в Петербурзі, де обстоював територіальні права Запоріжжя від зазіхань рос. уряду та оселених ним на півдні України чужоземних військ. колоній. Але відвернути остаточного знищення Запоріжжя йому не вдалося. 1775 р. К. був засланий до Соловецького монастиря, де перебував ув'язненим до 1801 р. Після звільнення постригся там у ченці й незабаром помер.

Калужняцький Омелян (1845—1914), славіст і палеограф, проф. ун-ту в Чернівцях; видавець староукр. (Путнянське Євангеліє, Крестинопільський Апостол) і староболг. пам'яток; досліджував впливи ц.-слов. мови на рум.; «Обзор славенорусских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах Львовских» (1877), разом з Ф. Міклошичем „Über die Wanderungen der Rumänen in den dalmatischen Alpen u. den Karpathen“ (1879), „Die ruthenische Sprache und Literatur“ (1899) й ін.

Калуш (IV—5), м. на гал. Передкарпатті в Калуській котловині над р. Сивкою, р. ц. Станиславівської обл., за Австрії і Польщі пов. м., 12 000 меш. (1931). К. заснований як м. 1549; видобуток кам'яної соли, відомий вже з неоліту (кам'яні знаряддя знайдено на старих галдах), зазнав великого розвитку в 16—18 вв.; згодом підупав і нині не має значення. Натомість великого розвитку набув видобуток калієвих солей (див. *Калійнодобувна промисловість*). Ін. галузі промсти: лісообробна, пивоварна, цегельні.

Калужний Микола (*1908), кінооператор; «Злива» (1929), «Кармалюк» (1939); заарештований 1940, дальша доля невідома.

Калужний Наум (*1885), справжнє прізвище Шайтельман, журналіст жид. роду з Миргородщини; діяч групи боротьбістів, брав активну участь у творенні УССР, ред. боротьбістської газ. «Пролетарская Правда» в Харкові згодом офіційно КП(б)У «Селянська біднота» та ж. «Червоний Шлях». В 1921—26 рр. працював у Празі в посольстві УССР, згодом ССРСР і намовив чимало укр. студентів на виїзд до УССР, де багато з них згодом зліквідовано; заарештований і зник б. 1933 р.

Калужниця болотяна, латат болотяний (*Caltha palustris* L.), довгорічна рослина з родини жовтцеватих; росте по болотах, коло берегів, на луках, отруйна. Листки К. б. вживають в нар. медицині від опечень та ран; молоді квітучі бруньки іноді використовують як гостру приправу до страв.

Калюс, лівобічна подільська притока Дністра; довж. — 65 км, сточище — 300 км².

Калюс (V—8), с. Новоушицького р-ну Хмельницької обл., на сх. Поділлі, при впадінні р. Калюса до Дністра; колись торг. м. та пристань над Дністром; вперше згадане в 13 в. як одне з міст Пониззя, що входило до складу гал. князівства.

Калыник Іван (1911—39), поет, на поч. 1930-их рр. належав до студії Пролітфронт, гостро критикований за «націоналізм»; зб. поезій: «Риси обличчя» (1931), «Струм» (1931), «Висока путь» (1932), «Поезії» (1933), «Майдан» (1934), «Гордість» (1936), «Дорога на схід» (1939), поема «Товариш Карий» (1934), «Східні новели» (1934).

Кальвінізм, див. *Реформація на Україні*.

Кальки, слова й фрази, побудовані на зразок відповідних слів і фраз чужої мови; кальковані слова буквально перекладають морфологічні елементи чужого слова-зразка (укр. роз-куркул-ити з рос. рас-кулач-ить); в калькованих фразах підставляються слова рідної мови замість чужих, із збереженням чужомовної конструкції: укр. «кисле лице (міну) робити» з нім. ein saures Gesicht machen — показати незадоволення чимсь. К. становили важливий словотвірний засіб староцерк.-слов. мови (майже всю абстрактну термінологію скальковано з грец.) і з нею поширилися й на Україні, гол. в рел.-філософському жанрі, де втримуються й досі. Друга хвиля К. — з нім., чес. та поль. виразів — залила укр. наук.-термінологічну ділянку на поч. 20

в., гол. в Галичині (землезнання з нім. *Erdkunde*; рівнолежник з поль. *rownoleżnik*), третя хвиля — К. рос.-мовних виразів — посилилася з русифікаційним курсом в УРСР 1930-их рр. (п'ятирічка з рос. п'ятилетка; колгосп з рос. колхоз). К. сповнена зокрема укр. наук. термінологія: ботан. (гол. в 17 в. з поль. і латинських зразків) зоол., хем. тощо.

О. Г.

Кальнофойський Атанасій, київ. письм. 17 в.; його «Тератургіма» (1638) є спробою пов'язати тогочасне богослов'є з старою традицією князівських часів, зокрема подає низку відомостей про новіші чудеса 16—17 вв. Вона була важливим джерелом латинської книги Й. Гербінія про київ. печери (1675). Про К. див. М. Глобенко «Тератургіма Атанасія Кальнофойського», 1956.

Кальокір, посол візант. царя Никифора Фоки до кн. Святослава, якому обіцяв після здобуття для себе візант. корони допомогти завойовувати Болгарію.

Кальос Лімен, Прекрасна Гавань, античний город, положений на території сучасного с. Чорноморського (кол. Ак-Мечеть) Кримської обл.; заснований у 4 в. до Хр. на півд. березі перекопської затоки як пристань Херсонесу, далі підлягав крим. скитам та був знищений у 2 в. до Хр. Під час розкопів (1929) на його городищі були виявлені оборонні мури з вежею 3—4 вв. до Хр. і могильник того ж часу.

Кальченко Галина (*1926), скульптор, працює в Києві; «Подружки», «Після допиту», «Леся Українка» (1957) й ін.

Кальченко Никифор (*1906), сов. політ. діяч родом з Полтавщини; з 1946 мін. різних ресортів УРСР, 1952 — заступник гол. ради мін.; з 1954 гол. ради мін. УРСР, заступник гол. Ради Союзу і депутат Верховної Ради УРСР; з 1938 чл. ЦК КП(б)У, з 1952 — її президії та чл. ЦК КПСС.

Кальчик, див. *Калка*.

Каманін Іван (1850—1921), архівіст-дослідник, довголітній співр. (з 1883 р.), а згодом дир. Київ. Центр. Архіву, 1920—21 гол. Комісії ВУАН для вивчення історії зах.-руського і укр. права. К. досліджував укр. історію 17—18 вв., видав багато важливого актового матеріалу, зокрема з іст. Хмельниччини; автор цінних палеографічних студій староукр. письма («Палеографический Изборник» 1909), був постійним співр. «КСт.», «ЗНТШ» й ін.

Камара Жайме де Баррос (Jaime de Barros Camara) (*1894), браз. кардинал і архієп. Ріо-де-Жанейро; з 1952 — перший ординарій для українців-католиків у Бразилії; прихильно наставлений до укр. справи.

Камбула річкова (*Pleuronectes flesus* Lin.), пром. риба з ряду камбулоподібних до 25 см довж., поширена в прибережній смузі Чорного і Озівського м., інколи запливає в прісні води (напр., Дністром до Бендер).

Камеліс (де) Йосиф (1641—1706), василіанин італ.-грец. походження; прокуратор ЧСВВ у Римі (1674—89), з 1690 р. єп. мукачівської єпархії, організатор шкільництва на Закарпатті; видав «Катехизис для науки угорським людям» (1698) та «Буквар язика словенська» (1699).

Каменецький Данило (1830—81), завідувач друкарні та вид. П. Куліша й «Основи» в Петербурзі; ініціатор популярних книжок для народу п. н. «метеликів», видав «Збірник укр. пісень з голосами».

Каменецький Юліян (*1892), педагог і пластовий діяч з Галичини, відомий з протилежогольної акції (у т-ві «Відродження»); на еміграції організатор і гол. управи Укр. Музею в Чикаго.

Каменський Степан, учень і пізніше проф. малярської школи Києво-Печерської Лаври, кін. 18 в. Розмалював гол. церкву Лаври в монументально-реалістичному стилі.

Каменський Федір (1838—1913), укр. скульптор-реаліст; закінчив Академію Мистецтв у Петербурзі (1863); з 1871 працював у ЗДА, проф. різьби у Нью-Йорку.

Каменярі, див. Союз Укр. Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі».

«Каменярі», двотижневик, становий орган Вільної орг-ції укр. вчителства на Буковині, виходив у Чернівцях 1908—14 (ред. О. Іваницький і І. Карбулицький) і 1921—22 (ред. І. Данилевич).

«Каменярі», місячник, орган Союзу Укр. Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі», виходив у Львові 1932—39; ред. І. Лучишин і П. Костюк.

Камерна музика, твори для невеликої кількості виконавців (2—10), спершу виконувалася в кімнатах (звідки назва), з 19 в. також у концертних залах. На Україні початки К. м. поклав Д. Бортнянський (квінтет, 1787 р.), згодом М. Колачевський (тріо, квартет). З першої чверти 20 в. К. м. плекали В. Барвінський, В. Косенко, В. Костенко, Б. Лятошинський та ін. Сучасна укр. К. м. багата і різноманітна. З виконавців відомі: Квартет Укр. Респ. Філармонії, Квартет ім. Леонтовича, Квартет ім. Вільйома, Укр. Держ. Тріо та ін.

Камерон Чарльз (1740—1812), шотландський архітект, за його проектом побудовано палац гетьмана К. Розумовського в Батурині (1799—1803), найкращий зразок класицизму на Україні.

Камишеваха (V—19), с. м. т. Попаснянського р-ну Луганської обл.; зал. вузол, алябастровий зав.

Камишеваха (VI—16), с. м. т. над р. Конкою, р. ц. Запор. обл.

Каміш-Зоря (VI—17), с. м. т. Куйбишевського р-ну Запор. обл. на Приозівській височині; зал. вузол.

Камінка Бузька (III—5), кол. Камінка Струмилова, м. над гор. Бугом в Надбузькій котловині; р. ц. Львівської обл.; за Австрії й Польщі пов. м.; місц. харч. пром-сть; лісопильно-паркетний зав., зал. вузол. Заснована 1448 р.; сліди кол. укріплень; дерев'яна церква св. Миколи з 1667 р.

Камінка Струмилова, кол. назва м. Камінка Бузька.

Камінко-Струмилівське євангеліє 1411 р., зберігалося в Києві (звідси називане й Київ.); рукопис переписаний з півд.-слов. оригіналу з деякими рисами волинських говірок, описаний Г. Крижановським у праці «Рукописные евангелия киевских книгохранилищ» (1889), який подав і його мовну аналіз у ж. «Волинские Епархиальные Ведомости» (1886, ч. 17—18).

Сторінка з Камінко-Струмилівського євангелія 1411 р.

Камінне (V—20), с. м. т. Боково-Антрацитового р-ну Луганської обл.; 2 вугільні шахти.

Камінський Андрій (1873—1957), псевд. Підеша; свящ., педагог і публіцист з Галичини, в 1906—18 рр. в ЗДА, з 1921 в Югославії. Брошура «Ун-т через підписку» (1902), роман із студентського життя «Восток і Запад» (1903), ряд популярних праць, виданих в ЗДА. В 1920—30-их рр. К. наголошував ідеї слов'янофільства і потребу укр.-рос. співпраці проти поль. і нім. наступу на сх. («Галичина Піємонт», «Синтеза українства і русофільства» й ін.; ст. в журн. «Земля і Воля»).

А. Камінський

Камінський Антін (1862—1936), рос. кліматолог; праці з кліматології й гідрології Сх. Європи, в яких багато матеріалу про Україну; регіональні праці про клімат Криму, Вороніжчини.

Камінський Боніфатій (1873?—1919), гром.-політ. діяч у Харкові в 1890—1900-их рр.; один із засновників РУП.

Камінський Василь (*1899), історик, дослідник іст. робітництва та рев. рухів, автор праці «До іст. реформи 1861 р. на Поділлі» (1929); у 1930-их рр. репресований більш. владою.

Камінський Вячеслав (1869—1938), філолог, етнограф, дослідник укр. звичаєвого права, довголітній секретар Комісії для вивчення звичаєвого права України при ВУАН, проф. Київ. Художнього Ін-ту. Праці з діалектології, вивчення побуту та про звичаєво-правні інститути, гол. Волині. Найважливіші: «Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні» (1925), «Нариси звичаєвого права України» (1928) та ін. Помер в сов. тюрмі.

В. Камінський

Камінський Йосип (1878—1945), закарп. гром. і політ. діяч, мадярофіль; співзасновник партії «Автономний Земледільський Союз», посол до чехо-словацького парламенту 1924—26; ст. на культ., госп. і політ. теми.

Камінський Петро (†1710?), церк.-діяч і письм., василіянин; бл. 1685 написав розвідку про становище уніятської церкви, видану з рукопису В. Щуратом п. н. «В обороні Потієвої Унії» (1929), по 1706 р. ген. вікарій Мукачівської єпархії.

Камінський Ф., маляр-монументаліст на переломі 17—18 в., розписав разом із В. Романовичем Троїцьку церкву Лаври і Борисоглібську церкву на Подолі, знищені в 19 в.

Камінський Федір (1845—91), учитель гімназії в Лубнях, аматор-археолог та етнограф, співр. «Києв. Старины», перший виявив палеолітичну стоянку на Україні (Гонці, 1873) та розкопував іст. могили в околицях м. Лубень.

Камінь-Копирський (II—5), м. на зах. Поліссі над р. Цир, притокою Прип'яті, р. ц. Волинської обл.; деревообробна пром-сть.

Кампенгаузен (Campenhausen) Бальтазар (1746—1808), секретар кн. Потьомкіна, нім. роду, автор твору „Bemerkungen über Russland..." (1807, англ. переклад 1808) з описом України й іст. запор. козаків.

Кампінська культура, пізня мезолітична чи радше рання неолітична культура на Україні, в сточищах Десни, Дінця, дол. Дніпра, на зах. Волині й на Дністрі (назва від місцевості Campigny у Франції) з першими початками примітивно-мотичного хліборобства й ганчарства та овальними сокирами з грубих

крем'яних уламків (див. також ЕУ I, стор. 375—76).

Камула (IV—5), найвища точка Подільської височини (473 м), положена в зах. частині Гоголів.

Камчатська область, частина Далекого Сходу, що обіймає півострів Камчатку і прилеглу частину материка; 559 000 км², 220 000 населення (1959), в тому ч. 140 000 міськ.; обл. центр. Петропавловськ-Камчатський. К. о. простягається між 51° і 56° геогр. шир., гориста країна (численні вулкани), клімат холодний і вогий. Населення швидко зростає (1926 р. — ледве 10 000); частину його становлять заслані українці. Гол. заняття: рибальство, ловецтво, лісозаготівля, консервація, деревообробка і суднобудів. пром-сть.

Кам'яна доба, найстарша археологічна доба від появи перших кам'яних знарядь до користування металом. Ділиться на старішу К. д. — палеоліт, сер. — мезоліт і молодшу — неоліт. Час тривання на Україні 200 000—1 800 до Хр. (див. Археологія).

Кам'яна Могила, б. с. Терпіння, Мелітопольського р-ну Запор. обл. Під нею є кілька печер з унікальними на Україні настінними рисунками тварин та схематичними знаками з часів пізнього палеоліту та мезоліту. К. М. досліджували: О. Вадер (1940-і рр.) і М. Рудинський (1950-і рр.).

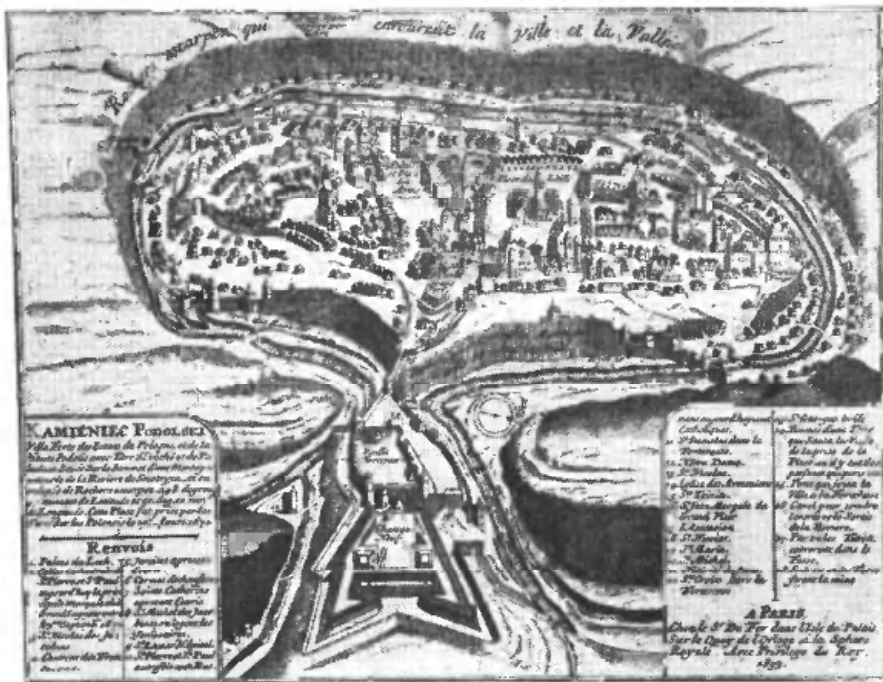

Кам'яна могила. Наскельні зображення тварин

Кам'яна сіль, див. Соляна промисловість.

Кам'янець, Каменець, Камінець, староруський город, положений десь на зах. від р. Случ; уперше згадується 1196 як укріплення на киево-волинському пограниччі; 1240 зруйнований татарами.

Кам'янець (I—4), кол. Кам'янець Литовський, с. м. т. над р. Лісною на сх. Підляшші, р. ц. Берестейської обл. БССР. К. заснований під кін. 13 в. волинським кн. Володимиром Васильовичем; до поч. 14 в. входив до Волинського кн., згодом до Литви; в пол. 17 в. підупав. З кол. укріплень залишилися п'ятиповерхова «Біла Вежа» (див. ЕУ I, мал. 528). К. і околиці лежать на укр. нац. території і на підставі Берестей-

Кам'янець Подільський; гравюра 1676 р. Старе місто в петлі Смотрича; на першому плані замок

ського миру належали до України.

Кам'янець Подільський (V—7), м. обл. підпорядкування, р. ц. Хмельницької обл., мальовничо положене на сх. Поділля над р. Смотричем, 18 км від її впадіння до Дністра; 33 000 меш. (1956). К. П. відомий з 12 в., коли входив до гал. князівства, в 1360-их рр. перейшов під володіння Литви, з 1430 р. Польщі, 1374 дістав міські права (від кн. Юрія Коріятовича). З 15 в. мав значення як найважливіше, побіч Львова, торг. м. Поділля (торгівля з Чорномор'ям) та як найбільша на півд. сх. фортеця Польщі для захисту від татар і турків; гол. м. Подільського воеводства; в м. жили українці й вірмени, згодом також поляки, найпізніше наплинули жида. 1672 К. П. здобули турки і гетьман Дорошенко, до 1699 м. належало Туреччині, пізніше знов Польщі. За Росії (з 1793 р.) фортеця була скасована (1808) і К. П. став губ. м. Завдяки своєму положенню (в трикутнику між Росією, Австрією й Румунією) та бракові залізниці (її побудовано щойно 1914 р.) К. П. в 19 в. не розвивався (1860 р. — 22 800 меш., 1897

— 34 500) і мав адміністративно-торг.-ремісничий характер. Більше значення К. П. мав як культ. осередок Поділля: духовна семінарія, з якої вийшло багато укр. діячів (С. Руданський, М. Леонтович, А. Свидницький, М. Коцюбинський та ін.), одна з найстаріших на Наддніпрянщині «Просвіт», Іст.-Археологічне Т-во й Іст.-Археологічний Музей, заснований Ю. Сіцінським, 10 сер. шкіл, театр тощо. За укр. влади в К. П. відкрито Кам'янець-Подільський Держ. Укр. Ун-т; в 1919—20 рр. К. П. був кілька разів осідком уряду УНР і (в 1919) ЗО УНР; під кін. 1920 р. окупований більшовиками.

За сов. влади К. П. і далі слабо розвивається (1926 р. — 32 100 меш., в тому ч. 45% українців, 40% жидів, 7% росіян, 6% поляків; 1956 р. — 33 000); до 1940 р. був обл. м. Невелика пром-сть: варстатобудів., консервний, алябастровий зав., тютюнова і швейна фабрики тощо. Пед. і с.-г. ін-ти, 5 технікумів, ботанічний сад. Нині К. П. обіймає старе м., розташоване на скелястому плято у петлі р. Смотрич з вузькими крутими вуличками, з старими будинками, відділене глибокою ущелиною від замка, який боронив вступ до м., та новіші р-ни (правильно забудований «Новий плян», передмістя Руські й Поль. Фільварки). З архітектурних пам'яток найкраще зберігся замок, побудований в 15—16 вв. на місці давнього дерев'яного, дещо перероблений у 17—18 вв., з укріпленнями і 9 баштами (див. мал. на стор. 740); з 1946 замок є держ. заповідником заг.-союзного значення. З кам'яних мурів і башт самого міста залишилися лише фрагменти, м. ін. знаменита «Руська брама» (14 в.). З ін. пам'яток треба згадати: ратушу з 16—18 вв., реставровану в 19 в. і останню 1954—55 р.; з церков: найстарішу вірменську св. Миколая (15 в.), Івано-Предтеченську (16 в.) і Петропавлівську (15—16 вв.), обидві — конхові храми, пізньоренесансовий костіол домініканів, кол. кат. катедру готичного стилю з кін. 15 в. з добудованим за тур. часів мінаретом й ін.; т. зв. Турецький міст 14 в. та низку приватних будинків доби ренесансу й барокко.

В. Кубійович

Кам'янець - Подільський Державний Український Університет, висока школа, що діяла за часів укр. державності. Заснований літом 1918 (відкритий 22. 10. 1918) з ініціативи громадян Кам'янця Подільського (О. Пащенко, В. Приходько, К. Солуха, О. Шульмінський та ін.). Організований І. Огієнком, що був і ректором К.-П. Д. У. У. Фак.: іст.-філ., фізико-матем., с.-г., правничий і богословський. Літом 1920 К.-П. Д. У. У. мав 65

осіб учбового складу (в тому ч. 11 проф., 25 доцентів) і 1 400 студентів (в тому ч. 80% українців). Серед проф. були Л. Вілецький, В. Віднов, П. Бучинський (поляк, кол. проф. Одеського Ун-ту, природознавець), М. Вікул, Д. Дорошенко, М. Драй-Хмара, П. Клименко, Х. Лебідь-Юрчик, О. Мицюк, І. Огієнко, С. Остапенко й ін. Духовником був протоієрей Ю. Сіцінський. Після приходу більшовиків богословський і правничий фак. закрито, а згодом на базі ін. створено ін-ти: нар. освіти (нині пед. ін-т) і с.-г.

Кам'яний Брід (III—8), с. м. т. Барановицького р-ну Житомирської обл., на сх. Волині; фаянсовий зав.

Кам'яниця, костяниця, ожина, кістянка (*Rubus saxatilis* L.), довгорічна рослина з родини розоцвітих, росте по лісах; листки містять вітамін С, кислі ягоди їстівні. В нар. медицині ягоди вживають від цинги, напар — від простуди та кашлю.

Кам'яні баби, див. Баби.

Кам'яні Могили, заповідник, положений на Приозівській височині, б. с. Розівки, площа 600 га. К. М. підносяться до 150 м над околицями і творять мініатюрну гірську країну, збудовану з сірого граніту, гнайсу і сієніту, вкриту кам'яним степом з численними ендемічними видами.

Кам'яні могили (заповідник)

Кам'янка, правобічна притока Базавлука, що впадає до Дніпра в р-ні плавнів; довж. — 90 км, сточище — 1 750 км².

Кам'янка, кол. запор. городище на відносі дол. Дніпра, на півд. зах. від м. Берислава, 1709—11 рр. тут була Запор. Січ (т. зв. Кам'янецька Січ).

Кам'янка (IV—13), м. над р. Тясмин на Придніпровській височині, р. ц. Черкаської обл., харч. пром-сть.

Кам'янка (V—9), с. м. т. на лівому подільському березі Дністра, р. ц. Молд. ССР; виноградництво, садівництво. За переписом населення з 1926 в Кам'янському р-ні українці становили 46,6%, молдавани (румуні) 38,4% всього населення.

Кам'янка (Каменка, III—20), с. м. т. на півн. Слобожанщині, р. ц. Євдоківського р-ну Воронізької обл. РСФСР; чисто укр. р-н (1926 р. — 98% українців).

Кам'янка Велика, р. в півн.-сх. частині Донецького кряжу, правобічна притока Дінця; довж. — 110 км, сточище — 1 800 км².

Кам'янка Дніпровська (VI—15), недавно постале м. на лівому березі дол. Дніпра, проти Никополя, р. ц. Запор. обл.; пристань. Тут було досліджуване В. Грековим (1937—53) велике (друге за площею на Україні після Більського на Полтавщині) городище скитів-хліборобів з оборонними цегляними мурами та житловими і госп. будинками, яке було, мабуть, центром Атеєвої держави. В. нього виявлені неукріплені поселення того ж часу (5—2 вв. до Хр.) та могильник часів «полів поховань».

Кам'яновугільна промисловість, одна з провідних галузей нар. госп-ва України, посідає серед ін. галузей її пром-сти за числом робітників 2 місце (після машинобудування і металообробки), 3 за обсягом пром. виробничих фондів та 4 за обсягом продукції. У паливному балансі України питома вага вугілля становить понад 77%.

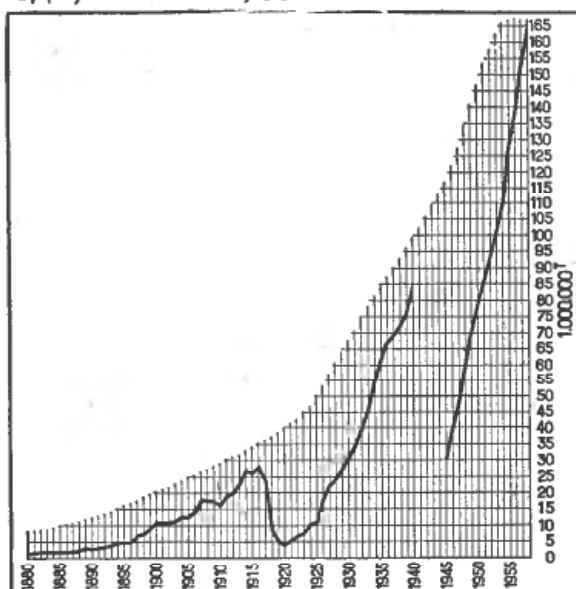
Гол. масу кам'яного вугілля (К. в.) постачає Донецький басейн; з 1954 р. починає розвиватися Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, однак продукція його не становить більше 10% заг. продукції УССР. Видобуток К. в. розпочався в другій пол. 18 в., але він набрав розмаху тільки в 1870-их рр. Його ріст видно з таблиці (в млн т) і діяграми.

Видобуток в рр.:

1880	1,3
1890	2,9
1900	10,7
1910	16,3
1913	23,5
1920	4,1
1925/26	18,2
1929/30	30,5
1935	59,7
1940	83,3
1945	30,1
1950	76,4
1955	116,3
1957	141,7
1958	153,4
1965 (план)	200,0

Не зважаючи на сильний ріст видобутку К. в. на Україні, його участь у видобутку всього СССР зазнає з 1920-их рр. постійного зменшення через введення в експлуатацію нових басейнів (1913 р. —

78,5%, 1930 р. — 64%, 1940 р. — 50,5%, 1958 р. — 33%; разом кам'яне і буре вугілля). Серед різних вугільних басейнів Донецький басейн посідає й нині перше місце (перед Кузнецьким, Уральським, Підмосковним — буре вугілля, Карагандинським, Сх.-сибірськими, басейнами Далекого Сходу, Печорським й ін. меншими). Україна постачає 6,8% світової продукції вугілля і посідає 5 місце після ЗДА, Німеччини, Англії та Китаю.

Видобуток вугілля (кам'яного і бурого) в УССР в 1880—1958 рр. (в млн т)

Про історію К. п. і її докладнішу характеристику див. *Донецький басейн*.

До першої світової війни вугільні шахти Донбасу належали здебільша до великих приватних підприємств, як Півд.-рос. Т-во, Олексіївське Гірничо-Пром. Т-во, Новорос. Т-во й ін.; майже всі вони з 1904 р. були об'єднані в синдикат «Продуголь». Після націоналізації пром-сти більшовиками К. п. була підпорядкована до 1932 р. заг.-союзній *Вилій Раді Народного Госп-ва*, потім до 1939 р. — заг.-союзному наркоматові паливної пром-сти, до 1954 р. — заг.-союзному мін-ву вугільної пром-сти. 1954 р. останнє було перетворене на союзно-респ. мін-во, і в УССР постало мін-во вугільної пром-сти з осідком у Сталіному, формально і фактично підпорядковане моск. центрові. Після реорганізації управління пром-стю і будівництвом в 1957 р. моск. центр. мін-во було скасоване. Вугільні підприємства підпали безпосередньому підпорядкуванню відповідних раднаргоспів (Луганський, Сталінський, Львівський) з мін-вом вугільної пром-сти УССР як зверхнім центром. Проте планування вугільного видобутку, як і

раніше, належить заг.-союзному *Держ-плянкові*.

Основні продукуючі одиниці К. п. — шахти — об'єднуються в трести: Бундониївугілля, Молотоввугілля, Красноармійськвугілля, Макіївквугілля, Лутугіневугілля, Зуївантрацит, Куйбишеввугілля, Ворошиловськвугілля, Кадіїввугілля, Краснолучвугілля, Несветайантрацит, Гуніввугілля та ін. Кілька вугільних трестів разом з допоміжними підприємствами (будів. трестами і т. п.) творять комбінати. Вугільна пром-сть Донбасу (усього) розділяється на 6 комбінатів: Артемвугілля, Луганськвугілля, Донбасантрацит, Сталінвугілля, Шахтантрацит, Ростоввугілля (два останні поза межами УССР).

К. в. посідає одне з найважливіших місць укр. експорту. Об'єм експорту показує таблиця (в млн т):

Експорт	1913	1928	1932	1937	1956	1958
Весь	7,3	8,6	17,5	26,4	47,0	61,0
В тому ч.:						
До ін. респ. ССРСР	7,2	8,1	15,7	25,0	41,6	55,4
Поза кордо-ни ССРСР	0,1	0,5	1,8	1,4	5,4	5,6
Весь експорт в % укр. про-дукції	31	31	45	28,5	37,0	39,7

До війни 1914 вивіз укр. вугілля (за Копорським; 1913 р. на 50 млн карб. або 7% вартості всього експорту України) йшов лише до ін. частин Рос. Імперії (гол. до моск. пром. р-ну), конкуруючи з поль. (Домбровський басейн) і англ. вугіллям, яке обслуговувало Прибалтику і Петербурзький пром. р-н. Під час війни, коли треба було везти донецьке вугілля до Петербургу, це призвело до великих транспортних ускладнень і навіть до кризи петербурзької воєнної пром-сти. В 1920-их рр. донецьке вугілля обслуговувало всю євр. частину ССРСР, зокрема обидва рос. пром. р-ни — моск. і лєнінградський. Те саме мало місце в 1930-их рр., хоч тим часом було розбудовано підмоск. вугільний басейн. 1934 р. вивезено з УССР вугілля і коксу на 140 млн довосенних карб. або 19,4% вартості всього експорту України (за Кубійовичем). Після війни, у зв'язку з дальшою розбудовою Підмоск. вугільного басейну, а ще більше нового, Печорського, припинився вивіз укр. вугілля на півн. Росії і зменшився на півн. зах.; нині він скерований насамперед до Центр.-Пром. і Центр.-Чорноземного р-нів, до Білоруси, Молдавії, менше на Передкавказзя; значно збільшився вивіз вугілля на Поволжя, завдяки будові каналу Волга—Дон.

Справжній експорт укр. К. в. (зокрема антрациту), тобто за кордони ССРСР, спрямований насамперед до країн сателітів: Угорщини, Нім. Нар. Респ., Румунії, а далі до Австрії, Італії, Югославії, Франції, Фінляндії. Важливе місце в експорті України становить донецький кокс, експорт якого тільки за кордони ССРСР виріс з 0,35 млн т в 1950 р. до 1,6 в 1955 р. та 1,9 в 1956 р.; бл. 50% цього експорту йшло до Сх. Німеччини і бл. 25% до Угорщини і Румунії.

Щодо споживання К. в. на території самої України, то приблизно половину його вживає сам Донецький басейн, потім Дніпровський пром. р-н, решту ін. р-ни України. Львівсько-Волинський басейн покриває попит Зах. України й експортується до Білоруси. 1955 р. 47,5% К. в. йшло на потреби чорної металургії, 14% на електростанції, 12,5% на зал. транспорт, 14,5 на побутові і 11,5% на ін. потреби.

За пляном видобуток укр. вугілля (разом з бурим) має збільшитися на 1965 р. до 211 млн т. (35% продукції всього ССРСР), гол. коштом експлуатації нових шахт в зах. Донбасі та шляхом інтенсифікації вже існуючих шахт. Одночасно через зростаюче заневищення видобутого вугілля скельною породою його чимраз більше треба буде переробляти на збагачувальних фабриках, що автоматично підноситиме кошти продукції.

Література: див. Донецький басейн; Яснопольский П. Промышленность угольного Донбасса, I—II. К. 1956—57; Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна, I—II. М. 1957; Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. М. 1957.

С. Процюк

Кам'яновугільний період, див. Геологія України.

Кам'яномістська (Каменноостская, IX—21), с. м. т. Тульського р-ну Краснодарського краю РСФСР, положене над р. Білою в гірській частині Кубані; ліс. пром-сть.

Кам'янське, кол. назва м. Дніпродзержинського.

Кам'янсько-Успенський монастир на півн. Чернігівщині, заснований 1681 р. гетьманичем Семеном Самойловичем і поширений коштом гетьмана І. Мазепи; чоловічий до 1764, з 1786 — жіноц., існував до революції 1917 р.

Канада, самостійна держава в складі Британської Спільноти Народів (British Commonwealth of Nations), федерація 10 провінцій (Нова Фунляндія, Острів кн. Едварда, Нова Шотія, Новий Брунсвік, Квебек, Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, Альберта, Британська Колумбія) і двох територій (Юкон і Півн.-Зах. Території) уконститутована 1867 р. Простір — 9.962 000 км², населення 14 млн (1951; на

1959 — бл. 17,3 млн). Федеральна столиця — Оттава.

Історія укр. поселення. Укр. еміграція до К. на 20 років молодша від еміграції до ЗДА. Першими відомими емігрантами були селяни з Небилова, Калуського пов. в Галичині — В. Єлиняк та І. Пилипів, що приїхали до К. 1891 р. і оселилися в провінції Альберта. Ширші кола охопив еміграційний рух щойно після 1895 р. Того ж року т-во «Просвіта» у Львові вислало до К. свого представника О. Олеськова, який привіз інформації про К. як країну, придатну для поселення, з доброю землею і сприятливим кліматом. Ін. чинником, що вплинув на зріст еміграції, були заходи кан. уряду (мін. внутр. справ К. Сіфтона); шукаючи переселенців-селян, щоб заселити майже вільні простори Зах. К., він звернув увагу на Галичину. В 1899 р. Сіфтон підписав таємну угоду з транспортним т-вом у Гамбурзі, платні агенти якого шукали охочих переселитися до К. Число всіх укр. емігрантів до К. в 1892—1914 рр. можна визначити в сер. на 100 000. Це були майже виключно селяни з Галичини (перев. з Поділля) і Буковини. На відміну від еміграції до ЗДА, еміграція з Закарпаття і з Лемківщини до К. не була численна (див. також *Еміграція*).

Укр. переселенців спрямовувало до Зах. К., де за номінальною оплатою 10 дол. поселенець набував 160-акрову площу на поселення, т. зв. гомстед, яку зобов'язувався обробити; хто мав гроші, купував на власну руку кращі землі. Умови життя були важкі. Рілля доводилося здобувати піонерською працею, заорюючи цілинний степ або корчуючи ліс. Брак потрібної грошової суми на закуп харчів, госп. реманенту і катньо-го знадіб'я, незнання англ. мови, великий відсоток неписьменних утруднювали без того важкі умови піонерської праці. Тільки завдяки великій витривалості укр. поселенці поборолі труднощі і стали на шлях нормального розвитку.

Від самого поч. поселенці оселялися громадами, з тих самих пов. і навіть сіл, тому площі, зайняті українцями, поширювалися іноді на десятки, а то й

сотні квадратних миль. Найбільші з укр. поселень, як в р-ні міст Вінніпег, Стюартборн, Давфін і Селкірк у провінції Манітоба, Йорктон, Саскатун у провінції Саскачеван і Вегревіл та Едмонтон в Альберті, розташувалися в лісо-степ. смузі К., що тягнеться від півд.-сх. Манітоби до півн.-зах. Альберти. Укр. характер цих поселень зазначився в крає-

Стара хата

виді біленими хатами з квітниками, своєрідною формою госп. будинків, стильовими церквами. В селах панує укр. мова, пісня, побут. Все це разом з такими місц. назвами, як Борщів, Броди, Бучач, Галич, Горлиці, Збараж, Золочів, Коломия, Новий Київ, Січ, Снятин, Сокаль, Стрий, Тернопіль, Україна, Ярослав і багато ін., справляє враження, наче б це були живцем перенесені на кан. ґрунт частини України. Гром. і товариське життя по-

Канада

1 — Кордони К. 2 — Межі провінцій. 3 — Півн. межа густішого заселення

селенців зосереджується звичайно коло церкви, збудованої часто серед полів на перехресті доріг; тут буває також школа, читальня, гром. будинок тощо. Тепер такий осередок пересувається щораз частіше до м-к, де є адміністра-

тивний уряд, пошта, лікар, крамниці тощо.

Іміграція, перервана війною, віднови-лася по війні. Вона охопила тепер та-кож Півн.-Зах. Землі і Закарпаття, але уряд К. обмежив її найближчими чле-нами родини, гол. якої постійно перебу-вав у К., та селянами і с.-г. робітника-ми. Екон. криза 1929 і наступних років знову припинила іміграцію.

В період між двома світовими війна-ми до К. прибуло бл. 70 000 українців. Нові переселенці відзначалися високою нац. свідомістю (серед них було багато кол. воєнків і старшин укр. армії), знач-ним числом інтелігенції, кваліфікова-них робітників, купців і ін. з грошови-ми засобами, що дозволяло їм набувати кращі землі чи відкривати власні під-приємства. Щораз більше українці по-селювалися в про-вінції Онтаріо та ве-ликих містах Кве-беку і Бріт. Колум-бії. Цей період по-значився зростанням добробуту давніших поселенців, що ста-ли збільшувати свої посілості, купуючи ферми своїх чужо-нац. сусідів. Однак екон. криза, що по-чалася в 1929 р., брак ринків збуту на с.-г. продукти, падіння цін тощо сильно від-билися на фермерах, зокрема на тих, які не встигли сплатити куплених земель.

Третій період емі-грації до К. при-пав на 1947—54 рр., коли в рамках пере-селення політ. втіка-чів і переміщених осіб до К. прибуло бл. 35 000 українців, які осіли перев. по містах, гол. в Онта-ріо. (Див. докладні-ше *Еміграція*). Ця найновіша іміграція внесла пожвавлен-ня в суспільно-політ. і культ. життя українців у К.

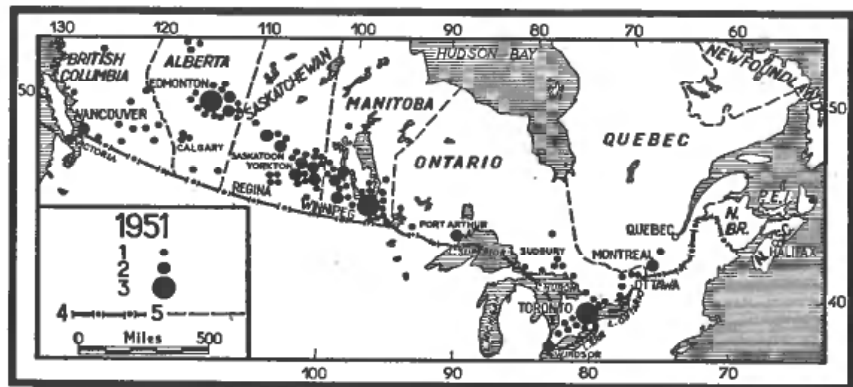
Число і розселення кан. українців. На основі перепису насе-лення 1951 р. в К. жило 395 000 осіб укр. походження; вони становили найчислен-нішу слов. групу та 2,8% усього насе-лення К. (в дійсності понад 3%), стоячи на четвертому місці в усій К. і на третьо-

му в степ. провінціях, як це видно з таб-лиці (на 1 000 меш.);

Походження людини	Уся Канада	Степові провінції
Британське	479	457
Французьке	308	68
Німецьке	44	117
Українське	28	104
Скандинавське	20	66
Голландське	19	40
Польське	17	37
Жидівське	13	10
Інше	72	102

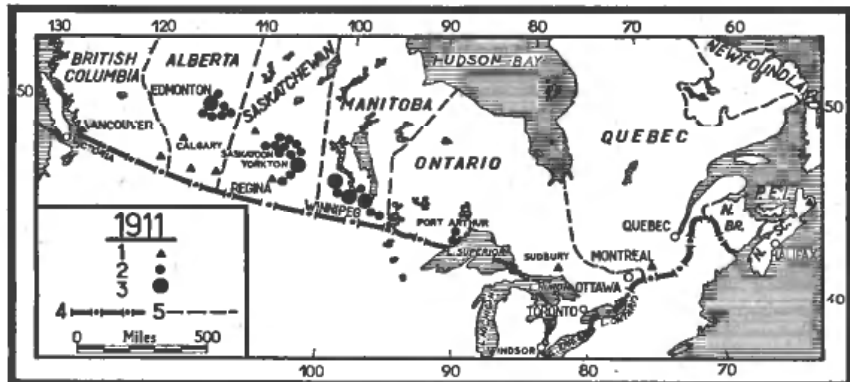
Разом 1 000 1 000

Однак ч. укр. людности за переписом неповне. Деяке ч. українців увійшло в рубрики чужих етнічних груп (поляків,

Українці в Канаді 1911 р.

1—3 — Число українців: 1—500; 2 — 1 000; 3 — 10 000. 4 — Кордони К. 5 — Межі провінцій

Українці в Канаді 1951 р.

1—3 — Число українців: 1—1 000; 2 — 10 000; 3 — 50 000. 4 — Кордони К. 5 — Межі провінцій

росіян, австрійців, чехо-словаків, угор-ців, румунів), помилково приписаних ту-ди на основі їхньої кол. держ. прина-лежності. Беручи до уваги іміграцію після 1951 р. і природний приріст, мож-на оцінити ч. українців на 1959 р. в сер. на 500 000.

За переписом 1951 р. 69,5% українців К. припадало на народжених в К., а

30,5% на імігрантів (13,5% на тих, які прибули до 1914 р., 11% на тих, що прибули в період між першою і другою світовою війною, і 6% по останній). Серед імігрантів переважали чоловіки; в 1951 р. на 100 чоловіків припадає лише 89 жінок (серед нар. в К. — 99, серед імігрантів — лише 71).

На поч. поселення українці жили переваж. в степ. провінціях, і то на фермах. Щойно по першій світовій війні, а ще більше по другій зросло ч. укр. людності в сх. пром. провінціях Онтаріо і Квебеку та в Бріт. Колумбії. Одночасно стало збільшуватися ч. українців у містах, гол. коштом молодшої генерації, що виховалася в К., та новоприбулих. За останні роки бачимо також пересунення укр. поселення в самих степ. провінціях: зменшення його в чисто хліборобському Саскачевані (з 79 800 в 1941 р. на 78 400 в 1951 р.), а зростання в Альберті (71 900 і 87 000) і Манітобі (89 800 і 98 800). Подробиці видно з таблиці (в 1 000 і у % до всіх кан. українців):

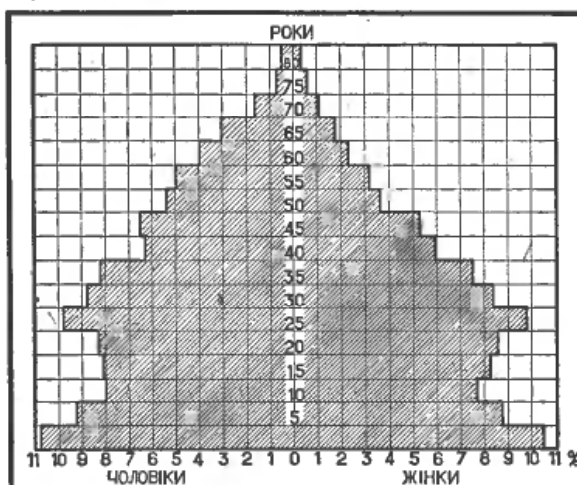
Провінції	1911		1921		1931		1941		1951	
	1 000	%	1 000	%	1 000	%	1 000	%	1 000	%
Степові	70,9	94,1	96,0	90,5	192,8	85,7	241,4	79,0	264,1	66,9
Онтаріо і Квебек	3,5	4,6	9,5	8,5	28,8	12,8	56,2	18,3	106,5	26,9
Бріт. Колумбія	0,7	0,9	0,8	0,7	2,6	1,1	7,6	2,5	22,6	5,7
Інші	0,3	0,4	0,4	0,3	0,9	0,4	0,7	0,2	1,8	0,5
Разом	75,4	100,0	106,7	100,0	225,1	100,0	305,9	100,0	395,0	100,0
На 1 000 українців жило в містах	150		198		251		339		503	

Розміщення українців по окремих провінціях за переписом 1951 р.:

Провінції	Уся людність в 1 000	Українці в 1 000		Українці у % %			
		всі	в тому ч. в містах	всіх українців	людини даної провінції всієї	міської	сіль.
Манітоба	777	98,7	49,3	25,0	12,7	11,2	14,7
Онтаріо	4 598	93,6	76,1	23,7	2,3	2,5	1,3
Альберта	939	87,0	28,1	22,0	9,3	6,3	12,0
Саскачеван	832	78,4	16,1	19,8	9,4	6,4	10,8
Бріт. Колумбія	1 165	22,6	15,3	5,7	1,9	1,9	2,0
Квебек	4 056	12,9	12,4	3,3	0,3	0,5	0,1
Інші	1 643	1,8	1,3	0,5	0,1	0,2	0,1
Канада	14 010	395,0	198,6	100,0	2,8	2,3	3,7

Ще 1951 р. 2/3 українців жило в степ. провінціях, в тому ч. 64,6% в селах, 36,4% в містах. Їхнє геогр. розміщення показано на мапах (стор. 936, 937). Терени, заселені українцями, — це 1 800 км довж. і 200—300 км шир. смуга, що простягається від півд.-сх. кута Манітоби аж до Піс Рівер на півн. зах. На цьому просторі — бл. 250 000 км² живе понад 80% всіх українців, що заселяють степ. провінції

і становлять приблизно 1/4 всього населення; численнішими від них є британці, менш численні німці, поляки, сканди-

Вікова структура українців Канади (1951)

навці й ін. В деяких округах українці творять навіть більшість. В цій смузі є гол.

осередок укр. життя в зах. К. — Вінніпег з 41 400 українцями (11,7% всього

населення) і два менші — Едмонтон — 18 900 (10,9%) і Саскатун — 4 100 (7,7%). З геогр. погляду смуга укр. поселень — це рівнина, яка підноситься з 150 м від р-ну манітобських озер (Вінніпег, Манітоба, Вінніпегозіс, Давфін) на сх. до 1 000 м б. підніжжя Скелястих гір на зах. Переважають мезозойські шари, вкриті грубими льодовиковими наносами, ґрунти чорноземні і темнокаштанові;

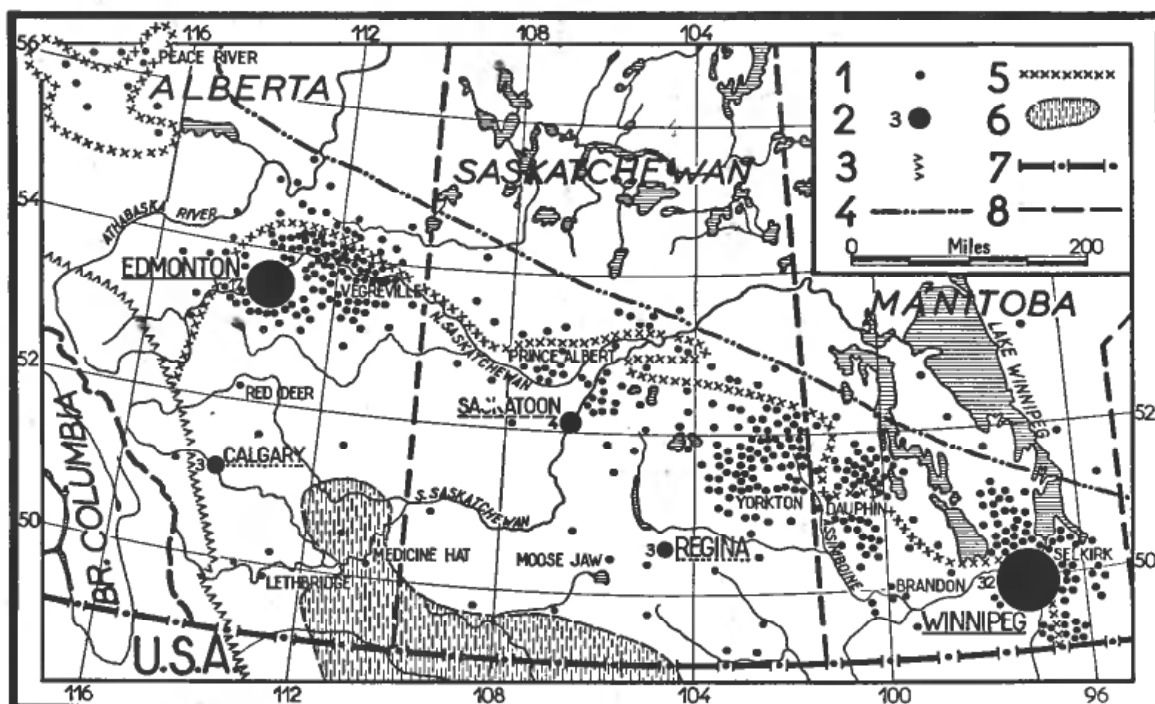
підсоння гостроконтинентальне (температура січня від -12° до -20° Ц., липня від $+16^{\circ}$ до $+19^{\circ}$ Ц., ч. безморозних днів 80—110, атмосферичних опадів 350—500 мм), основна рослинна формація — лісостеп і мішаний ліс. (Докладніше див. гасла *Альберта, Манітоба, Саскачеван*).

Українці в Сх. К. живуть, як і в сусідніх ЗДА, гол. в містах (в Онтаріо 81%, в Квебек — 96%). Найважливіші укр. скупчення лежать недалеко від кордону із ЗДА. Найбільший з них є другий по Вінніпегу осередок кан. українців — Торонто (29 300 українців, або 2,6% всього населення міста), меншими є Монтре-

інців живе по містах, гол. у Ванкувері (11 000 українців, або 2,1% всіх меш.).

І. Тесля
Церк. життя. Церква відіграла важливу роллю в нац. житті укр. поселенців К., в збереженні їхньої рідної мови, культури і нац. окремішності. Вона становила природний осередок, з якого вийшла більшість ін. орг-цій. І нині перев. частина світських орг-цій побудована на приналежності до кат. чи правос. віровизнання. Остеронь церк. життя стоїть відокремлена укр. совето-фільська група.

Між першими укр. поселенцями в К.

Українці в степових провінціях Канади

1 — 500 українців. 2 — Скупчення українців понад 2 500; вони подані у вигляді кола, величина якого пропорційна до числа українців (1 мм² = 1 000 українців); числа показують кількість українців на 1951,° спосіб підкреслення — відсоток українців до всього населення (суцільна лінія — 10—15%, переривна — 5—10%, крапки — 2—5%). 3 — Берег Скелястих гір. 4 — Півн. межа поширення сіль. госп-ва. 5 — Півн. межа поширення чорноземних ґрунтів. 6 — Сухі (посушливі) простори. 7 — Кордони Канади. 8 — Межі провінцій. Розміщення українців подано за переписом населення з 1951 р. Фактичне число українців є на 20—25% більше.

° На карті подано помилково ч. українців у м. Вінніпегу (має бути 41 000) і Едмонтоні (має бути 19 000); коло, яке означає ч. українців у Вінніпегу має бути на 1 мм більше.

аль (11 200 — 0,8%), Гамільтон (7 100 — 2,7%), Віндзор (5 100 — 3,2%), Ошава (2 500 — 6%), Оттава (1 700 — 0,96%) й ін. Периферично положене невелике Судборі (2 600 — 6,2%), а над Горішнім оз. Форт Вільям (5 000 — 14,3%) і Порт Артур (2 800 — 9%). Докладніше див. Онтаріо і Квебек.

Наймолодші укр. скупчення постали в Бріт. Колумбії, в якій половина укра-

було бл. 80(?)% католиків з Галичини, а решта правос., перев. з Буковини. Вірні обох церков селилися скупчено і взаємно допомагали одне одному в трудних обставинах піонерської праці. Але впродовж цілого десятиліття років ні одні, ні другі не мали духовної опіки з боку укр. св'ящ., бо їх тут майже не було. Такий стан створював сприятливі умови для праці різних чужинецьких сект і місій, з-поміж яких найбільш активною

виявилася рос. правос. місія і пресвітеріани; з другого боку, також рим.-кат. священники намагалися перетягати українців на свій обряд. Приїзд тимчасових, а потім постійних укр.-кат. свящ. (з 1902 р.) і навіть призначення укр.-кат. єп. (1912 р.) не могли вже цілковито змінити відносин. Найбільші зміни наступили в 1918 р., коли частина українців відійшла від Гр.-Кат. Церкви і заснувала Укр. Гр.-Правос. Церкву. Розподіл українців між окремими церквами на основі перепису населення 1951 р. був такий:

	В тисячах	%
Католики	221,4	56,0
Православні	111,1	28,1
Євангелики та ін.	62,5	15,9
	395,0	100,0

І. Т.

Укр. Кат. Церква. Укр. імігранти на поч. свого перебування в К. не мали свящ.; вони сходилися по хатах на молитву, а часом будували окремі каплички чи навіть церковці (перша збудована 1898 в Една-Стар і Альберті). Латинські ієрархи Зах. К. намагалися налагодити душпастирську опіку над новоприбулими українцями за допомогою ченців облятів, однак через незнання мови й обряду вони не могли успішно працювати. Одночасно між поселенцями почали свою працю різні прот. угруповання і рос. правос. місія з ЗДА. Як в ЗДА, так і в К. на поч. правний бік духовної опіки над укр. поселенцями не був налагоджений, і щойно постановами 1894 р. і 1897 р., виданими для Півн. Америки, Рим вирішив, що на нових теренах можуть діяти укр. свящ.

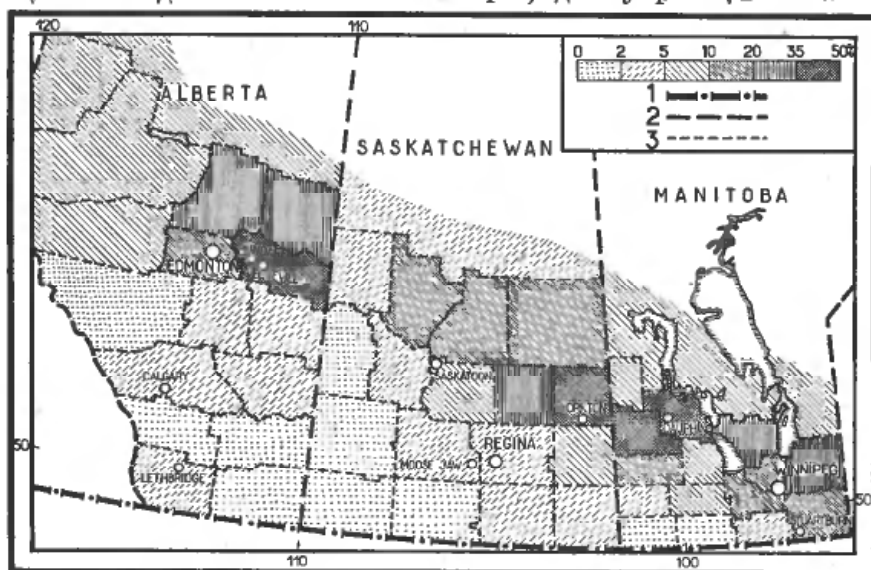
Але на домагання римо-кат. ієрархії К. свящ. мали бути неодруженими, а таких у Галичині майже не було. В 1897—1902 душпастирювало в К. час від часу 5 свящ. (першим з них був Н. Дмитрів, який організував парохію в Една-Стар). Постійна плянова обслуга вірних і оргція церк. життя почалася щойно 1902 р. з приїздом, завдяки зусиллям митр. А. Шептицького, василіян-місіонерів під проводом о. І. Філіаса і 4 сестер служеб-

ниць; їхніми осередками були Біверлейк (тепер Мондер) в Альберті, Ростерн у Саскачевані й Вінніпег у Манітобі. На допомогу укр. місіонерам стали деякі латинські свящ., які вивчили укр. мову і прийняли укр. обряд; серед них редemptорист А. Деляре дав почин укр. вітці редemptористів з осідком в Йорктоні (Саскачеван).

Укр.-кат. церква св. Кирила і Методія в Ст. Катерінс (будова о. П. Ру)

В рел.-нац. житті кан. українців відграв велику роллю митр. А. Шептицький. Не маючи змоги відвідати своїх кол. вірних, він писав до них пастирські листи і 1901 р. вислав до К. о. В. Жолдака, який 1902 р. став візитатором (з функцією ген. вікарія) для українців з Гали-

Українці в степ. провінціях К. у % до всього населення (1951)

1 — Кордони К. 2 — Межі провінцій. 3 — Межі округ

чини і був посередником між духівництвом і поселенцями, з одного боку, та латинською ієрархією, з другого. З 1905 р. ці обов'язки виконував василіян С. Дидик. Щойно 1910 р. прибув до К. митр. А. Шептицький, користуючися з нагоди Міжнар. Євхаристійного Конгресу у Монреалі, і відвідав гол. осередки. Повернувшись до Львова, він написав 1911 р. меморіал у справі душпастирської опі-

чини і був посередником між духівництвом і поселенцями, з одного боку, та латинською ієрархією, з другого. З 1905 р. ці обов'язки виконував василіян С. Дидик. Щойно 1910 р. прибув до К. митр. А. Шептицький, користуючися з нагоди Міжнар. Євхаристійного Конгресу у Монреалі, і відвідав гол. осередки. Повернувшись до Львова, він написав 1911 р. меморіал у справі душпастирської опі-

ки над укр. католиками в К., чим спричинився до призначення для них першого еп. Никити Будки, з осідком у Вінніпеґу.

В К. еп. Будка застав 20 укр.-кат. свящ., бл. 80 церков і каплиць, 3 школи, Малу Семінарію в Сіфтоні (Манітоба), тижневик «Канадійський Русин», що почав виходити з 1911 р., «Укр. Запомогове Братство св. Николая в К.», що з 1905 р. працювало у Вінніпеґу, різні церк. і світські орг-ції та бл. 80 000 вірних. Еп. Будка подбав насамперед про легалізацію Церкви в державі (як Руської Греко-Кат. Церкви в К.). На цю корпорацію вписувалися всі храми й церк. добра. Заходами еп. Н. Будки засновано бурси ім. митр. А. Шептицького в Сант Боніфасі й ім. Т. Шевченка в Едмонтоні. В 1914 р. в Йорктоні відбувся перший собор укр. кат. свящ., на якому укладено окремі «Правила Русько-Кат. Церкви в К.», що нормували місійну працю. За єпископства Будки на тлі інкорпорації церк. майна дійшло до конфлікту між ним і частиною укр. інтелігенції, яка також закидала, що Гр.-Кат. Церква перебуває під чужими впливами; в результаті конфлікту частина гр.-католиків відійшла від Гр.-Кат. Церкви і 1918 була заснована Укр. Гр.-Правос. Церква в К. З виїздом еп. Будки з К. закінчилася перша фаза орг-ції Укр. Кат. Церкви в К.; в той час діяло вже 47 свящ., 299 парафій і місій, новіціят василіян і редemptористів, різні церк.-нац. установи і понад 100 000 вірних.

Наступником еп. Будки став у 1929 р. еп. Василій Ладика († 1956). Тоді дійшло до зміцнення місійної діяльності, збільшення ч. парафій і свящ., орг-ції мирян на засадах Кат. Акції (Братство Українців Католиків й ін.) та пожвавлення вид. діяльності. 1948 р. Рим поділив дотогочасну одну єпархію на 3 екзархати: Східній з осідком у Торонто (еп. І. Воронецький), Зах. в Едмонтоні (еп. Н. Саварин, з 1943 еп.-помічник у Вінніпеґу) і Сер. у Вінніпеґу, з якого 1951 виділено ще Саскачеванський (еп. А. Роборецький); дотогочасного ієрарха всієї К., еп. Ладика, піднесено до гідності архієп. По смерті архієп. Ладика папа Пій XII установив 1956 р. укр.-кат. митрополію в К. з осідком у Вінніпеґу, а існуючі екзархати піднесено до статусу єпархій; першим митр. став Максим Германюк, що з 1951 р. був еп.-помічником Сер. екзархату.

Укр. Кат. Церква в К. має тепер своє правне завершення у формі окремої церк. провінції з 4 єпархіями (в тому ч. одна архієпархія), одним митр. і 3 еп. Усіх свящ. у 1958 р. було 266 (в тому ч. 78 монахів), які працюють у 590 пара-

фіях, місіях і місійних станицях; ч. вірних понад 250 000. Поважну працю на рел., виховному й осв. відтинках розгортають чернечі чини і згромадження. Найдовше з них діють *Василіяни*, що творять з 1948 р. окрему провінцію: гол. осередки Мондер (новіціят, музей-архів), Вінніпеґ (осідок протоігуменату), Едмонтон (бурса) і Торонто (в-во, місячник «Світло»). *Редemptористи* теж діють на терені усієї К.; гол. осередки — Йорктон (в-во, місячник «Голос Спасителя»), Медовейл (вищий семінар, богословський журн. «Логос»), Роблін (Колегія св. Володимира), Вінніпеґ (осідок протоігуменату). Сестри *Служебниці* працюють з 1902 р. і ведуть осв.-виховну і харитативну діяльність. Діють також Студити, ченці Обляти, Брати Христ. Шкіл, Сестри Місіонерки Христ. Любови. Разом є чол. монастирів і домів 18 з 149 ієромонахами, дияконами, братами і новиками. Чернецтво веде 1 духовну семінарію, 2 колегії, 3 академії, 3 виховні інститути-бурси, 3 сиротинці, 2 цілоденні школи, 2 лікарні і 3 доми для старших віком, відпочинкові оселі тощо.

У всіх єпархіях діють рел. т-ва: Марійська Дружина й Апостольство Молитви, багато церк. братств, кат. нар. доми, кредитові спілки тощо. Українці католики мають свої гром. орг-ції: чоловіки гуртуються в *Братстві Українців Католиків* (БУК), жіноцтво — в *Лізі Укр. Кат. Жінок* (ЛУКЖ), студентська молодь в «Об'єві», ін. молодь (хлопці й дівчата) в *Укр. Кат. Юнацтві* (УКЮ). В кожній єпархії діє Централь Українців Католиків К., що є надбудовою тих оргцій і репрезентує кан. українців католиків. Єпархіяльні орг-ції, як і їхні центральні мають завершення у Всекан. Централі Українців Католиків, яка відбула донині 6 конгресів. Широко розвинена преса і в-ва (5 друкарень, 5 в-в, пресові органи: 3 тижневики, 5 місячників і 1 кварталник; див. докладніше розділ Преса).

Б. Казимира

Укр. Греко-Правос. Церква. Правос. українці, що походили в основному з Вуковини, були на поч. в ще гіршому становищі, ніж католики, бо не мали зовсім своїх духовників, і тому різні чужинецькі кола намагалися взяти їх під свій вплив. Зокрема активно була москвофільська пропаганда, що її поширювала рос. правос. місія в ЗДА. З падінням царату (1917) — ця церква втратила впливи. Заколот у рел. житті кан. українців на кілька років вніс росіянин еп. Серафим. Він прибув у 1903 р. до К., почав організувати правос. церкву, піддаючися під юрисдикцію антиохійського патріарха, а в 1905 р. оголосив свою церкву незалежною. Перебуваючи

у К. до 1908 р., він висвячував на свящ. непідготованих осіб і перетягнув кілька тисяч вірних, які згодом зорієнтувалися в характері цієї церкви і покинули її. Частина поставлених Серафимом свящ. (з І. Бодругом на чолі) відійшла від нього в 1904 р. і в 1905 створила в порозумінні з пресвітеріянами т. зв. Незалежну Правос. Церкву, яка почала відкидати правос. науку і в 1911 завела протестанство. Вірні здебільша її покинули, і тепер її прихильників залишилося мало.

Рух за створення УГПЦ в К. розпочався за кілька років до її оформлення, і щойно на з'їзді в Саскатуні, скликаному Нар. Комітетом у липні 1918 при участі бл. 200 делегатів, вирішено організувати УГПЦ в К., незалежну від ін. церков, і створено Укр. Гр.-Правос. Братство, уповноважене здійснити це рішення. Провідну роллю в орг-ції УГПЦ в К. відіграли М. Стечишин, В. Свистун, В. Кудрик (тоді ред. «Укр. Голосу»), С. Савчук, Ю. Стечишин та ін. По невдалим заходах Братства, щоб УГПЦ в К., заки вона дістане свого укр. еп., тимчасово очолив еп. Олександр з рос. місії, її погодився очолити митр. Германос з Антіохійської Церкви, який, перебуваючи в ЗДА, виконував ці обов'язки до 1924 р. До УГПЦ перейшла перев. більшість укр. парафій, обслуговуваних раніше рос. свящ., багато з т. зв. Незалежної Правос. Церкви і частина гр.-кат. громад.

Укр. правос. церква і дзвіниця

Спочатку було пляноване тісне духовне поєднання УГПЦ в К. з Укр. Правос. Церквою в Києві, якби остання здобула автокефалію (церк. собори 1918, 1919, 1920). Однак події, що відбувалися на Україні, перешкодили ці пляни реалізувати. За ухвалою 4 собору в Йорктоні (1924) правлячим еп. УГПЦ в К. став Іоан Теодорович, еп. УАПЦ з ієрархії митр. В. Липківського, що прибув до ЗДА з України. Він очолював УГПЦ в К. до 1947 р., коли на його місце прийшов архієп. Мстислав Скрипник з ієрархії УАПЦ в Європі. Мстислав очолював УГПЦ в К. до 1950 р., до 9 собору,

що відбувся в Саскатуні, на якому архієп. Мстислав склав свої обов'язки, і на його місце прийшов Іларіон Огієнко, обраний митр. Вінніпегу і всієї К. на надзвичайному соборі УГПЦ у вересні 1951. Цей собор оголосив УГПЦ в К. митрополією, підкресливши ще раз автокефалію та соборноправний устрій Церкви. Ухвалою собору було створено 3 єпархії: Східню з осідком у Торонто, якою управляє архієп. Михайл Хороший; для Манітоби й Саскачевану з осідком у Вінніпегу, де має свою катедру митр. Іларіон, і Зах. для Альберти й Бріт. Колумбії, якою управляє з 1959 р. еп. Андрій Метюк. 1958 р. УГПЦ в К. нараховувала бл. 300 парафій з понад 80 свящ. і бл. 120 000 вірних. Крім душпастирської праці УГПЦ веде також культ.-осв. роботу, має виховні заклади — Ін-т ім. П. Могили в Саскатуні (з 1916), Ін-т ім. М. Грушевського (тепер св. Івана) в Едмонтоні (з 1918) та Ін-т св. Володимира в Торонто (з 1949), Братство св. Володимира в Торонто (з 1950) і Коледію св. Андрія у Вінніпегу (з 1946 р.), що має м. ін. богословську школу для підготовки свящ. При парафіях існують укр. школи під опікою Ради Укр. Школ при консисторії. З УГПЦ в К. тісно співпрацює Союз Українців Самостійників та його орган «Укр. Голос» у Вінніпегу. Консисторія видає орган УГПЦ «Вісник», а митр. Іларіон ред. журн. «Віра й Культура».

Невелике ч. правос. українців належить до ін. правос. церков, які мають свій осідок в ЗДА, насамперед до Укр. Правос. Церкви в Америці під проводом митр. Б. Шпильки (кілька парафій) та до Рос. Правос. Церкви митр. Л. Туркевича, яку в К. очолює архієп. Нікон (див. ЗДА, стор. 815—16).

В. Кисілевський

Укр. євангельські (протестантські) церкви в К. постали, поперше, з укр. євангеліків (штундистів), які, переслідувані царським урядом, емігрували до К. (перев. баптисти); подруге, з вірних т. зв. Незалежної Гр.-Правос. Церкви, яку очолював І. Бодруг, що догматично схилявся на бік протестантизму, а пізніше виразно став на євангельські позиції. В 1913 р. 21 свящ. з цієї Церкви із своїми громадами увійшли до складу Пресвітерської Церкви К.; згодом, коли частина Пресвітерської Церкви об'єдналася з ін. євангельськими церквами в одну Злучену Церкву К., більшість укр. пасторів і громад приєдналися до цієї Церкви. За переписом 1951 р. укр. євангеліків в К. нараховувалося бл. 60 000, в тому ч. до Злученої Церкви К. належало 28 200, до Англіканської 10 000, до Пресвітерської 4 500, до

баптистів 3 700, до лютеран 3 400; деяке ч. українців належить до п'ятидесятників, суботників, свідків Єгови тощо.

До створеного 1922 Укр. Євангельсько-го Об'єднання в Півн. Америці (УЄО) належать перев. укр. євангеліки, члени Пресвітерської та Злученої Церков, і дві самостійні Укр. Євангельсько-Реформовані церк. громади; на терені К. УЄО має дві філії. Укр. баптисти в К. згуртовані тепер у Всекан. Об'єднанні Євангельських Християн-Баптистів з осередком у Саскатуні, де в 1946 р. засновано Укр. Біблійний Ін-т, в якому виховуються укр. баптистські проповідники і містяться їх в-во. Лише частина укр. євангеліків творить окремі укр. громади.

Укр. євангеліки в К. мають такі видання: місячник «Євангельська Правда» в Торонто (орган пресвітеріян), півмісячник «Канадійський Ранок» у Вінніпегу (існує з 1905 р.; репрезентує укр. євангеліків Злученої Церкви), «Християнський Вісник» у Вінніпегу (орган баптистів) й ін.

В. Боровський

Гром. життя. Перші поселенці в К. намагалися відтворити ті форми організованого життя, в яких вони працювали на рідних землях, пристосовуючи їх до нових обставин. Найскорше поставали церк. громади, згодом читальні, нар. доми (1925 р. — 250), аматорські і театральні гуртки тощо. Поза церквами залишилася невелика група соціалістів із своїми роб. домами, крайня ліва частина яких після революції 1917—18 рр. стала ком. ор-цією. Гол. тягар гром. праці в той час лежав на укр. учителях нар. держ. шкіл.

Церк. поділ став основою, що на ній у 1920—30-их рр. розбудувалися рівнорядні ідеологічні й культ.-осв. орг-ції, які поширили свою діяльність на всю К. Першим був Союз Українців Самостійників (СУС), заснований в 1927 р. правос. українцями. Складовими частинами СУС є: Т-во Українців Самостійників, Союз Українок К., Союз Укр. Молоді К., Союз Укр. Нар. Домів і три ін-ти: ім. Петра Могили в Саскатуні, св. Івана в Едмонтоні і св. Володимира в Торонто. Пресовим органом СУС є тижневик «Укр. Голос». В 1932 р. українці католики організувалися в Братство Українців Католиків (БУК), яке працює на ідеологічній основі Кат. Акції. 1933 засновано Лігу Укр. Кат. Жінок (ЛУКЖ), а в 1939 р. Укр. Кат. Юнацтво (УКЮ). Кол. старшини і стрільці, організовані з 1928 р. в Укр. Стрілецькій Громаді, дали почин до заснування в 1932 р. Укр. Нац. Об'єднання (УНО) з націоналістичною ідеологією (нині під впливом ОУН А. Мельника). До складу УНО увійшли, крім Укр. Стрілецької Гро-

мади, Орг-ція Українок К. ім. О. Басараб і Молоді Укр. Націоналісти (МУН); пресовим органом є півтижневик «Новий Шлях». Прихильники гетьманського руху заснували в 1924 р. військ. спортову орг-цію «Гетьманська Січ», переіменовану на Союз Гетьманців Державників (орган — двотижневик «Батьківщина» в Торонто). Остеронь укр. нац. життя стоїть група укр. комуністів, що були організовані в т-во Укр. Робітниче-фермерський Дім, перетворений в 1942 р. на Т-во Об'єднання Укр. Канадців. В 1935—36 рр. частина його членів відмовилася від проком. орієнтації й заснувала Союз Укр. Організацій, перейменований згодом на Укр. Роб. Організацію (УРО).

Після війни постала низка нових орг-цій: політ., молодечих, ветеранських, проф., наук. тощо. До них належать: Ліга Визволення України (з 1949) під впливом Закордонних Частин ОУН(р); Союз Українців Жертв Рос. Ком. Терору (СУЖЕРО) (з 1949 р.), Укр. Нац. Демократичний Союз (УНДС), заснований 1952 р. гол. з учасників визвольних змагань 1917—21; Укр. Кан. Т-во Прихильників Визвольної Боротьби України (з 1953 р.), що відстоює позиції УТВР.

Поруч давніших молодечих орг-цій (Союз Укр. Молоді К., Укр. Кат. Юнацтво, Молоді Укр. Націоналісти) після війни виникли: Організація Укр. Молоді «Пласт» (1948), Спілка Укр. Молоді (СУМ), яка ідеологічно зв'язана з Лігою Визволення України, і Об'єднання Дем. Укр. Молоді (ОДУМ), гол. з молоді повоєнної еміграції із Центр. і Сх. Земель.

Орг-ції студіюючої молоді виникли в кін. 1910-их рр. Їх становили студентські гуртки (найдавніший «Каменярі», заснований 1917 р. при Ін-ті ім. П. Могили в Саскатуні), об'єднані з 1927 р. в централі з осідком у Саскатуні, що 1929—30 стала чл. Центр. Союзу Укр. Студентства. До студентських гуртків належали також учні учительських семінарій та ін. сер. шкіл. Першою орг-цією виключно для студентів ун-ту була «Альфа-Омега», заснована в Саскатуні 1930 р. По другій світовій війні постали нові студентські т-ва: Кан. Федерація Укр. Студентів Католиків «Обнова», «Іларіон» (т-во Укр. Правос. Студентів), Укр. Акад. Т-во «Зарево», Т-во Укр. Студіюючої Молоді ім. Міхновського (кожне з кількома осередками) та укр. студентські клуби по різних ун-тах. З 1953 р. укр. студентські орг-ції є членами централі Союзу Укр. Студентів К. (СУСК); в 1959 р. вона об'єднувала бл. 700 студентів (всіх укр. студентів в К. бл. 2 000).

Крім раніше створених ветеранських орг-цій (Укр. Стрілецька Громада і Союз

Бувших Укр. Вояків), по другій світовій війні виникли: Союз Укр. Кан. Ветеранів, чл. якого згуртовані в укр. відділах Кан. Легіону, Братства УСС, Братства Карп. Січовиків (з 1949), Братства кол. Вояків І Укр. Дивізії УНА, Т-ва кол. вояків УПА (з 1951) та Об'єднання Станиць Вояків УПА й ін.

З проф. орг-цій діють: Укр. Техн. Т-во — фахове об'єднання інж.; Об'єднання Укр. Педагогів — орг-ція учительства Рідних Шкіл, Т-ва Укр. Кат. Учителів Манітоби і Саскачевану; Т-во Укр. Педагогів К. (правос.). Укр. науковці організовані в двох установах: *Науковому Товаристві ім. Шевченка* з осідком у Торонто й *Укр. Вільній Академії Наук* у Вінніпегу. Із забезпечувальних т-в діють два з центральними в К. (Братство св. Николая і Взаїмна Поміч) і два з центральними в ЗДА (Укр. Нар. Союз і Укр. Роб. Союз).

Для координації праці орг-цій у заг. справах і представництва укр. громади засновано в 1940 р. у Вінніпегу центр. представництво *Комітет Українців К. (КУК)*. Чл. засновниками КУК були всі тодішні нац. гром. орг-ції; згодом приєдналися всі ін. орг-ції, що виникли по війні (з 1959 р. також Ліга Визволення України і споріднені з нею орг-ції). Цей факт значно вплинув на злагоду непорозумінь серед кан. українців та спричинився до рел. толеранції та співпраці різних груп в заг. гром. і політ. справах. Не входять до КУК укр. комуністи, які стоять осторонь укр. нац. життя та мають свої зовсім окремі установи: дома, орг-ції, школи, культ.-осв. установи (хори, музеї тощо) і кооперативи.

Як в ЗДА, так і в К. ч. різних укр. установ і орг-цій дуже велике, порівняно до ч. українців і їхніх потреб; стан їх постійно міняється. Причиною цього явища є, крім рел. і політ. розчленування, територіальна розкиданість укр. поселень, що стало причиною постанови двох гол. осередків укр. життя — Вінніпег і Торонто і двох другорядних — Едмонтон і Саскатун. Кожне з них є осідком укр. владик, численних льокальних і ряду провінціальних та деяких заг. кан. укр. установ, пресових органів тощо. Зокрема відчувається брак координаційного центру для культ. і осв. праці.

Політ. життя і зв'язок з рідними землями. Перші поселення в К. були політ. і нац. малосвідомі. Тому в перші два десятиліття укр. поселення організована укр. суспільність К. звернула гол. увагу на поширення нац. свідомости, зокрема нац. ім'я, вивчення укр. мови, а також на боротьбу з чужими денационалізаційними впливами. В 1910-их рр. українці вперше стали до

змагань за власних представників у провінціальних легіслатурах.

Перша світова війна створила для кан. українців важку ситуацію. Багато з них, так само як в Галичині й на Буковині, було на боці Австрії проти Росії. Єп. Н. Будка навіть видав окремий пастирський лист, в якому закликав українців австр. громадян до повороту і до військ. служби в австр. армії. Це стало причиною переслідувань українців з боку уряду К., що стала союзником Росії. Кільканадцять тис. молодих українців було замкнено в концентраційних таборах, з яких тільки через два роки їх стали брати до праці у військ. пром-сті. В другій пол. війни бл. 10 000 українців вступило до кан. армії і билосся на франц. фронті.

Постання укр. держави активізувало укр. громадянство К. до подання матеріальної і політ. допомоги рідним землям. В 1918 р. організовано у Вінніпегу Укр.-кан. Горожанський Комітет з метою сприяти укр. народові у боротьбі за незалежність. Комітет вислав на мирову конференцію в Парижі делегацію (О. Мерас і І. Петрушевич). В 1919 р. створено Укр. Червоний Хрест у К., який зібрав на допомогу рідним землям 44 500 доларів. В 1922 р. за ініціативою представника уряду ЗУНР О. Назарука організовано в К. Позичку Нац. Оборони, яка в 1922—23 рр. дала на потреби рідним землям 34 000 доларів. Одночасно йшла праця над поширенням і поглибленням нац. свідомости; в гром. і виховній ділянці зростало зацікавлення політ. справами. В цих заходах не брала участі лише група укр. комуністів, яка постала в 1917—18 рр. під впливом рос. революції.

В період між двома світовими війнами буйно розвинулося укр. гром. і політ. життя. За той час виникли найбільші укр. орг-ції К. (Гетьманська Січ, Укр. Нац. Об'єднання, Союз Укр. Самостійників і Братство Українців Католиків), які охопили майже всіх свідомих і політ. активних українців та зміцнили працю у всіх ділянках. Тоді ж кан. українці допомагали батьківщині не тільки матеріально, але й інтервенціями перед кан. урядом та ін. країнами на захист проти насильств поль. уряду в часи т. зв. «пацифікації», нищення укр. церков на Холмщині і т. д. До провінційних і федерального парламентів обирали чимраз більше ч. укр. послів. Жвава й безпосередня реакція на події на Україні звернула на себе увагу чужинців, а прилюдні виступи укр. хорів, танцюристів і т. д. дали змогу чужинцям ознайомитися з укр. культурою. Осторонь від укр. незалежного нац. табору стояли укр. кому-

ністи, які скріплялися чисельно і організаційно, використовуючи безробіття і екон. депресію 1930-их рр. Їхні дії, диктовані Москвою, стояли в явній протидії до всієї діяльності та заходів переважної більшості українців К.

Під час другої світової війни наступила консолідація всіх укр. орг-цій, за винятком комуністів, в Комітеті Українців К. (КУК). В кан. армії служило понад 30 000 українців, у тому ч. понад 500 старшин. Крім того, вони внесли багато праці в розбудову воєнної пром-сти, жертвували на Червоний Хрест, давали воєнні позики тощо. Уся допомогова діяльність рідним землям під час другої світової війни і зокрема після неї зосередилася в Комітеті Українців К. Численними меморіалами й інтервенціями перед урядами К. й ін. країн КУК спричинився до визнання правного становища укр. емігрантів, які опинилися по війні в Зах. Європі, що зберегло їх від примусової репатріації та дало їм можливість в'їзду до К. Свою діяльність в справі допомоги і переселення укр. залишків з Європи до К. веде КУК через Фонд Допомоги Українцям К. (ФДУК), організований у 1945 р., який співпрацює з Червоним Хрестом — кан. і міжнар. В 1945—58 рр. зібрано і видано на допомогу українцям в Європі (лише за посередництвом ФДУК) понад півмільн. доларів.

Нова еміграція з 1947—51 рр. пожвавила темп політ. життя і спричинила постановлення нових політ. орг-цій з орієнтацією на політ. партії на еміграції (див. вище). Проведена ними робота сильно обмежила діяльність комуністів, які, досягнувши найбільшого орг. розвитку в 1945 р., коли, напр., на організовані ними мист. виступи приїжджали представники уряду УССР і К., нині перебувають у повільному, але постійному відступі.

В 1950-их рр. діяльність укр. нац. угруповань обмежується все більше внутр. культ.-осв. працею. Політ. діяльність українців К. виявляється гол. на терені заг.-кан. політ. партій, в яких українці мають постійне і досить численне представництво.

Участь українців у громад.-політ. житті К. Укр. поселенці відносно скоро увійшли в громад.-політ. життя К., беручи активну участь у місц. самоуправі як шкільні й міські радні, війти, посадники міст, секретарі громад (муніципалітетів), і, врешті, як судді, посли, сенатори і мін. провінційних та федерального кабінетів.

Змагання за посольські мандати в легіслятурах (провінційних парламентах) увінчалися успіхом у Манітобі в 1915 р., коли послом обрано Т. Ферлея. У вибо-

рах 1920 р. послами обрано Миколу Григорчука і Д. Якиміщука. Крім цих двох, у виборах 1922 р. були обрані М. Роецький і М. Бачинський, який був послом безпосередньо до 1958 р. Усіх послів українців в манітобській легіслятурі в 1915—59 рр. було 23; між ними Михайло Григорчук (син М. Григорчука) був мін. справедливости, С. Дзюба, що був послом від 1953 до 1959 р., був переобраний мейором (головою) м. Вінніпегу. В Альберті вперше обрано послом А. Шандра в 1913; 1915—58 було в парламенті Альберти 19 послів-українців, в 1959 їх є 6 на всіх 61. В Саскачевані першого укр. посла обрано 1934 р.; в 1934—58 рр. в провінційному парламенті Саскачевану засіло 10 укр. послів, з них О. Кузяк був мін. природних багатств. В 1959 р. їх є 4 (на всіх 53), в тому ч. перша жінка-посол М. Фодчук-Баттен. Першим послом у провінційному парламенті Онтаріо був І. Яремко, 1958 призначений в цій провінції мін. комунікації.

До федерального парламенту в Оттаві входять укр. посли, починаючи з 1926 р. До 1959 в ньому засідало 13 укр. послів: М. Лучкович (1926—35), А. Глінка (1940—49), Ф. Заплітний (1945—49 і 1953—58), І. Дікур (1949—57), А. Головач (1953—58), М. Стар (Старчевський з 1952, з 1957 федеральний мін. праці), І. Кучерена (з 1957), М. Мандзюк (1957), П. Стефура (1957—58), С. Корчинський (з 1958), В. Скорейко (з 1958), В. Яцула (з 1958, † 1958), Й. Слоган (з 1958). Сенаторами є В. Вал (Волохаток з 1955) і І. Гнатюшин (з 1959). Українці К. мали 4 суддів (Я. Арсенич, М. Стечишин, П. Гренчук, І. Соломон).

Серед українців голів міст слід відзначити: В. Гавриляка (Едмонтон), С. Дзюбу (Вінніпег), М. Петрика (Віндзор), П. Ратуського (Кенора) й ін. Поважне ч. українців є радними. В. Кисілевський

Шкільництво і позашкільна освіта. Поселення перших укр. емігрантів у К. на цілих землях, відгороджених іноді десятками миль бездорожного простору від адміністративних і шкільних осередків, позбавляло укр. дітей можливості навчатися в школі. Ще більше труднощів виникло з браку вчителів; першими піонерами стало кілька вчителів і учнів вищих класів гімназії, прибулих з Галичини, які й почали навчати дітей у приватних домах і парохіях. Змінилося на краще, коли в 1896 р. було дозволено в Манітобі, а згодом також Альберті й Саскачевані навчати релігії та вести двомовне навчання у кан. школах (англ. та укр. мовами), якщо у тій школі було щонайменше 10 дітей, що бажали вчитися рідної мови. Незабаром провінційний уряд Манітоби дозволив друкувати двомовні шкільні підручники.

Щоб зарадити бракові учителів, відкрито в 1905 р. учительську семінарію у Вінніпеґу (перенесену 1907 р. до Брендону), т. зв. «Рутенієн Трейнінг Скул», а вже в 1907 р. з неї вийшло 28 учителів. Багато з-поміж абсолювентів цієї школи виявили себе не тільки як педагоги, але також і як здібні гром. діячі (Я. Арсенич, О. Гикавий, Т. Ферлей та ін.). В 1907 р. укр. вчителі відбули перший з'їзд у Вінніпеґу і заснували Укр. Учительську Орг-цію. Слідом за Манітобою 1909 відкрито вчительські семінарії (т. зв. School for Foreigners) для українців у Саскачевані й Альберті. Незабаром однак, з ініціативи кан. кіл, зацікавлених у швидкій асиміляції поселенців, укр. мова в кан. школах була заборонена в Альберті 1913, а в Манітобі та Саскачевані в 1916 р. Це примусило укр. громадянство організувати приватні школи, бурси та ін-ти, з метою уможливити укр. молоді навчання укр. мови, релігії, історії, культури тощо.

Найбільш поширені цілорічні т. зв. Рідні Школи, приватні курси укр. мови, релігії та українознавчих предметів, що існують майже у всіх скупченнях українців. Залежно від умов (ч. учнів, наявність учительських сил, приміщень) навчання відбувається від двох до п'ятих разів на тиждень, в будні дні вечорами, а в суботу також ранком. Ч. цих шкіл в 1958 р. досягало 600, з бл. 650 учителями і 18 000 учнями (приблизно). Майже $\frac{2}{3}$ з них — при укр. кат. парохіях, вчать у них Сестри Служебниці та світські учителі. Ін. — Рідної Школи, зорганізовані при укр. гр.-правос. парафіях і різних гром. і культ. орг-ціях. Завершенням початкових рідних шкіл є 3—5-річні курси українознавства сер. типу. У місцевостях, де нема умов для орг-ції рідних шкіл, культ.-осв. установи організують кількатижневі курси літом. Працю над устійненням програм навчання та виховання у рідних школах веде Об'єднання Укр. Педагогів К. в Торонто і Т-во Укр. Педагогів К. Нині в Саскачевані дозволене навчання укр. мови на бажання учнів в тих кан. сер. школах, до яких ходять укр. діти; таких шкіл є 22; 1959—60 це саме матиме місце в Манітобі й Альберті. З укр. приватних шкіл чернечі чини ведуть шість цілоденних шкіл: Сестри Служебниці — 3 дівочі академії (сер. школи з інститутами) у Вінніпеґу, Йорктоні й Анкестер; Укр. Брати Християнських Шкіл — Колегію св. Йосифа в Йорктоні (сер. школа й ін-т для хлопців), ченці Редemptористи — Колегію св. Володимира (т. зв. Малу Семінарію) в Робліні й Духовну Семінарію в Медовейл. Крім цього, чернечі чини мають власні новіціати. Укр. Гр.-Правос. Церква утримує Колегію св. Ан-

дрія у Вінніпеґу (повна сер. школа з ін-том) і 4-літню Богословську Школу, яка підготовляє свящ. Навчання в цих т. зв. сепаратних школах ведеться англ. мовою за програмами провінційних шкіл з додатком укр. мови та релігії як обов'язкових предметів.

Для виховання укр. молоді в нац. дусі мають значення інтернати-бурси, що звич. звуться ін-тами, в яких живе по-заміст. молодь, що студіює в міських школах. Перший інтернат п. н. Укр. Бурса організована в Едмонтоні в 1912 р., 1915 — бурсу ім. А. Коцька в Вінніпеґу, 1916 — Ін-т ім. Петра Мошили в Саскатуні, Сент Боніфас, 1918 Ін-т ім. М. Грушевського (тепер св. Івана) в Едмонтоні; в 1917 — бурсу ім. митр. А. Шептицького, в наступні роки: кат. — Ін-т ім. А. Шептицького в Саскатуні, Ін-т св. Василя Великого в Едмонтоні і там же Ін-т св. Йосафата для дівчат. У названих ін-тах ведеться здебільша систематичне навчання українознавства, а літом влаштовуються українознавчі курси.

Справа позашкільної освіти була дуже важливою вже на самому початку поселення. Гол. її завданням була ліквідація неписьменности (майже пол. поселенців), навчання основ англ. мови, ширення нац. свідомости, ознайомлення з новими методами с.-г. праці, знання найважливіших прав і обов'язків громадянина К. й ін. Справі позашкільної освіти служили насамперед культ.-осв. орг-ції (просвітні т-ва, нар. доми, читальні, самодіяльні гуртки тощо), організовані усіма т-вами і церк. громадами. На довгий час став визначним осередком культ. і осв. праці Укр. Нар. Дім у Вінніпеґу, заснований 1913 р.; в сх. К. ці завдання взяв на себе Укр. Нар. Дім у Торонто (з 1914). Нині між першими в позашкільній праці стоять: Осередок Укр. Культури й Освіти у Вінніпеґу, Ін-т Просвіти, Союз Укр. Нар. Домів, молодечі орг-ції й ін. Осв. працю утруднює брак її координації.

В. Кривоус, І. Тесля

Преса і в-ва. «Свобода» із ЗДА і «Місіонар» із Жовкви — це перші газ., що їх тут читали. Пізніше з'явилися власні в-ва. Їх можна поділити на 3 групи: заг.-інформативні, рел. і фахово-проф. Дотепер було понад 150 різних періодичних вид. Більшість з них залежна від рел. груп або політ. орг-цій; мало є незалежних органів. Кан. преса була постійним зв'язковим між поселенцями і батьківщиною, занедбуючи не раз місц. проблематику. По другій світовій війні новоприбулі значно піднесли рівень преси мовно і тематично; виникли нові органи. Відчувається надто велике ч. видань порівняно з кількістю населення. В-ва борються з браком фондів і від-

сутністю проф. сил. Гол. вид. осередками є нині Вінніпег і Торонто; далі йдуть Едмонтон і Йорктон. Перед укр. пресою стоїть проблема дальшого існування, бо молодь її майже не передплачує, ведуться дискусії про те, чи почати видавати укр. газети англ. мовою або хоч з англ. додатками. В 1958 р. було 38 періодичних вид., в тому ч. 1 півтижневик, 7 тижневиків, 3 півмісячники, 22 місячники, 2 двомісячники, 1 кварталник і 2 ін., з того ч. 3 англ. і 2 з англ. додатками.

Єдиним півтижневиком є «Новий Шлях», орган Укр. Нац. Об'єднання. Найстарішою газ. є «Канадійський Фармер». Ін. тижневики: «Укр. Голос», орган Союзу Укр. Самостійників, кат. газ. «Укр. Вісті» (спершу «Зах. Вісті»), «Наша Мета» і «Поступ», «Гомін України» (орган Ліги Визволення України), інформативна газ. «Вільне Слово», що зайняло місце «Укр. Робітника». Півмісячники: прот. «Канадійський Ранок», «Вісник», орган УГПЦ і «Батьківщина», орган гетьманського руху; місячники: кат. «Голос Спасителя» і «Світло», правос. «Віра й Культура», «Укр. Нива» (орган баптистів), «Жіночий Світ», магазин «Ми і Світ», літ.-суспільний журн. «Нові Дні», «Рідна Школа», орган Об'єднання Укр. Педагогів К., дитячі журн. «Мій Приятель» і «Соняшник», молодечі — «Молода Україна» (орган ОДУМ) і «MUN Beams» (орган МУН), бюлетень КУК-у «Ukrainian Commentary» та ін. Комуністи видають тижневики «Укр. Життя» і «Укр. Слово» та місячник для молоді «The Ukrainian Canadian».

Книжкова продукція, невисока тиражем, зросла якісно і кількісно по другій світовій війні. Важливіші в-ва в Торонто «Гомін України», «Добра Книжка», «Євшан-Зілля», «Нові Дні», оо. Василіян; у Вінніпегу — вид. спілка «Тризуб», в-во УГПЦ, «Новий Шлях», І. Тиктора, УВАН; в Йорктоні — оо. Редemptористів; в Едмонтоні — «Укр. Вісті» та ін.

Б. Казимира

Література. Укр. літ. рух у К. почався на поч. 20 в. піснями імiгрантів про старий і новий край. Вони писані в стилі коломийок, в яких перші переселенці висловлювали свою тугу за рідним краєм і в простих словах висловлювали труднощі, що з ними вони зустрічалися в нових обставинах. Між першими поетами цього нар. типу був Т. Федик. Зб. його пісень була настільки популярною, що до 1927 р. розійшлася в кількості 50 000 примірників. Відомі ще С. Ковбель, поет і драматург; Д. Гунькевич, автор багатьох п'єс, між ними «Клюб суфразисток», «В галицькій неволі». До поетів належить ще О. Івах, відомий також як повістяр і перекладач укр. поезій на

англ. мову, І. Данильчук із зб. «Світає день», М. Мандрика (зб. «Золота осінь»), о. С. Семчук (зб. «Фанфари»), Т. Павличенко (зб. «Дух нації»). У стилі Руданського писав М. Кумка. Ін. поети: о. В. Кудрик (зб. «Весна»), О. Божик, С. Дорошук, В. Тулевітрів, о. Т. Волохатюк (перекладач з укр. на англ.).

В прозі видатне місце посідає І. Киріак своєю повістю «Сини землі», що зображує піонерське життя укр. поселенців у Зах. К. М. Петрівський (*1897) визначився романом «Магічне місто». Я. Крет відомий гол. як лексикограф і публіцист, писав і новелі («Таємний злочин»). Ін. автори новел, оп., нарисів — А. Новак, О. Луговий («В кігтях двоголового орла»), Д. Колісник («Мое село»), Г. Мазурик (псевд. Я. Отрута і Шумливий), С. Фодчук та ін.

З публіцистів в К. відомі: П. Крат, М. Лучкович, перекладач на англ. мову кількох укр. творів; М. Грушка, репортер вінніпезького «Фрі Прес», в якому працював впродовж кількох десятків літ В. Кудрик і М. Стечишин — ред. «Укр. Голосу»; О. Гикавий — ред. «Кан. Фармера»; Г. Скегар, який подавав відомості в кан., амер. і укр. пресі про життя українців і ін.

По-англ. пишуть В. Лесик («Men in Sheepskin Coats»), авторка популярних новел про життя українців у Зах. К.; М. Лазечко-Гаас, поетка-модерністка, В. Палюк, автор зб. есеїв з життя кан. українців («Ukrainian Cossacks») й ін.

Серед імiгрантів після другої світової війни опинилися також поети й письменники, що, як і в ЗДА, не творять еміграційної літератури, а належать до заг.-укр. процесу. Найпомітніші з них: Б. Олександрів, О. Гай-Головко, Ф. Одрач, У. Самчук, В. Софронів-Левицький та ін.

К. Андрусишин

Образотворче мистецтво розвивалося перев. в галузі церк. архітектури, церк. малярства та прикладної реклами.

В церк. архітектурі витворилася своєрідна стильова мішанина укр. і місц. впливів (укр.-кан. синтез). Найпомітнішими зразками укр.-кан. архітектури є церква Матері Божої Неустанної Помочі в Йорктоні, св. Володимира й Ольги в Вінніпегу, св. Йосафата в Зах. Торонто, Успення в Портедж Ля Прері, Покрови в Давфіні, св. Йосафата в Едмонтоні і «степова катедрa» в Кукс Крік. Чотири останні збудував архітект о. П. Ру. Кілька церков збудовано за проєктами архітектів С. Тимошенка (св. Івана в Едмонтоні і св. Духа в Саскатуні), В. Січинського (катедра у Вінніпегу), М. Фляка (св. Володимира в Калгарі), Ю. Черненка (св. Бориса і Гліба в Родвотер),

Ю. Кодака (Успення Пресв. Богородиці в Гамільтоні).

Першу церкву розмалювано кваліфікованим малярем (С. Меуш) 1939—41 рр. Ширше ця справа розвинулася по другій світовій війні, коли до К. прибули нові майстри. Ю. Буцманюк розмалював катедру св. Йосафата в Едмонтоні і веде свою мист. школу. Мистці М. Дмитренко, В. Баляс та І. Курочка-Армашевський розмалювали церкву св. Володимира в Торонто. В церк. мистецтві працюють Л. Перфецький (Монтреаль), В. Залуцький і В. Доброліж (Едмонтон).

Різьба виявилася лише як прикладна (іконостаси, кивоти, престולי і т. д.). Спорадично в графіці працюють мистці-професіоналісти І. Кейван та М. Левийський, мист.-педагогічну працю в дитячій школі веде К. Антонович (Вінніпег), в публіцистиці на образотворчі теми регулярно виступає В. Стебельський. 1956 р. засновано в Торонто Укр. Спілку Образотворчих Мистців (1957 р. в Едмонтоні). Впродовж 1948—59 влаштовано 8 образотворчих виставок (Вінніпег, Торонто, Едмонтон, Монтреаль, Саскатун; восени 1958 в Торонто постала мист. галерія «Ми і світ», що нараховує бл. 200 картин укр. мистців (евр. та кан.). І. Кейван

Муз. життя. В перші роки поселення найбільше розвинулося хорове мистецтво, центром якого був Вінніпег. У програмах виступів були хорові твори і обробки нар. пісень М. Лисенка, П. Ніщинського, Ф. Колесси, О. Нижанківського та ін.

По першій світовій війні муз. життя розвивалося жвавіше під впливом Укр. Нац. Хору і його диригента О. Кошиця. Серед хорів зайняли певне місце «Боян» при Нар. Домі, «Бандурист» при церкві св. Володимира (Вінніпег), хор Нар. Дому (Торонто) і УНО (Монтреаль). Крім Кошиця, багато праці в хорову ділянку вклали також чл. Укр. Нац. Хору (Л. Сорочинський, Ю. Гассан, П. Юндак та ін.) і Є. Турула, М. Борисик й ін. В 1930-их рр. з'явилися й мистці-професіоналісти з муз. освітою, народжені або виховані в К.: диригент і віолончеліст Т. Губицький, скрипачка С. Лазарович, піаніст і композитор І. Мельник, піаніст І. Кучмій і прибула до К. Л. Колесса, вокалісти М. Лазарович й ін. Диригентську працю вели К. Андрусишин, В. Ковальський, Я. Козарук, Є. Турула, В. Богонос, П. Маценко. Останній виступав з музикознавчими працями, що виходили заходами осередку УНО у Вінніпегу.

По другій світовій війні муз. життя значно пожвавилось і збагатилось новими силами. Диригентську працю провадять професіоналісти Н. Городовенко (хор «Україна» при УНО, Монтреаль), Л.

Туркевич (хор «Прометей» при «Просвіті», Торонто), Ю. Головка (катедральний хор церкви св. Володимира, Торонто), І. Ковалів (хор церкви св. Миколая); ди-регент-аматори В. Климків (хор МУН), Л. Григор'їв (хор УСГ), Ю. Гнатюк (хор дивізійників), В. Кардаш (хор СУМ), о. В. Жолкевич (хор «Арфа») й ін. Дири-гент І. Романів виступав у кан. радіо. В К. працюють численні інструменталісти: віолончелістка Х. Колесса, компо-зитор і піаніст Ю. Фіяла, скрипачки Д. Гресько та Г. Білошицька, піаністи К. Олешкевич, Л. Жук, О. Бризгун-Соко-лик, О. Сушко, С. Федчук, М. Кравців-Барабаш, А. Ярошевич, Г. Голинська, контрабасист Л. Білошицький та ін; во-калісти: М. Голинський, В. Тисяк, Г. Ярошевич, О. Гошуляк, Л. Левицька, А. Піддубна, Г. Шведченко, Л. Зюбрак, П. Черняк та ін. З них багато поєднують виконавчу працю з педагогічною. З муз. щікл відзначається Муз. Ін-т ім. Лисенка в Торонто (дир. І. Ковалів). В. В.

Театр, танок, фільм. Поч. те-атрального життя з'явилися у Вінніпегу (1904); з 1911—12 рр. тут постали драма-тичні т-ва ім. М. Заньковецької, «Боян» й ім. І. Котляревського, репертуар яких складався з п'єс етногр.-побутового те-атру. Ці т-ва об'єдналися 1922 у Вінні-пезькому Укр. Нар. Домі (керівником Муз.-Драматичної секції був В. Казанів-ський до 1950 р.), давши ряд добрих ви-став. 1928—34 рр. у Вінніпегу діяли ще на напівпрофес. рівні театр «Русалка» при ін-ті «Просвіти» і «Подорожуючий Театр» при філії УНО, що об'їздив укр. фермерські околиці з укр. класичним побутовим репертуаром; режисером обох театрів був П. Остапчук. Помітну роль відіграли аматорські вистави по школах (зокрема кат. бурсах), Нар. Дім у Торон-то і Едмонтоні, т-во «Просвіта» в Веґре-віл, Форт Вільям, Овкборн, Мелвіл то-що. Кан. драматурги-аматори представ-лені В. Казанівським, С. Ковбелем, В. Тулевітровим. Відомі як драматурги: Д. Гунькевич, О. Луговий, М. Ірчан, О. Івах, М. Крип'якевич та ін.

Після другої світової війни центром театрального життя стало Торонто (ак-тори-професіоналісти М. та Г. Тагаєви, Г. Ярошевич, Л. Кемпе, І. Гірняк (†1958), Ю. Поченюк, М. Слюсарівна, аматорка В. Козаченко, декоратор І. Курочка-Арма-шевський тощо); аматори молодшого віку (ансамбль «Заграва», під керівництвом С. Теліжина).

Мистецтво нар. танку пов'язане з діяльністю В. Авраменка. Після його турне по К. в 1927 р. постали числен-ні школи нар. танка молоді по най-більших осередках українців. Професіо-налісти танка розвинули діяльність піс-

ля другої світової війни (О. Гердан-Заклинська, Д. Нижанківська, Г. Заваришина, Б. Попе, П. Марунчак) у формі окремих виступів та дитячих хореографічних шкіл («Аполлон» у Торонто) тощо.

Фільмове мистецтво — найслабше розвинене. За фінансовою допомогою К. — В. Авраменко в ЗДА створив у 1939—40 рр. аматорські фільми «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм» (за участю оперової співачки М. Сокіл), «Маруся» (з хором під керівництвом О. Кошиця). Аматорську майстерність фотоздймання показали і фільми «Гуцулка Ксеня», «Шаріка», «Рожева каруселя» та фільмове підприємство «Солук-фільм», що висвітлювало свою продукцію в 1950-их рр. В. Ревуцький

Наука. Українці почали брати активну участь у наук. житті К. як викладачі ун-тів чи наук. дослідники щойно в 1930-их рр., коли виросла молодша генерація, що закінчила студії в кан. ун-тах. Найбільше з них працюють в ділянці техн. і природничих наук (еколог Т. Павличенко (†1958) — емігрант з Наддніпрянщини, агроном В. Черевик, дослідник атомової енергії Г. Месель, тепер дир. Космічного Ін-ту в Сідней й ін.

По другій світовій війні в К. оселилося кільканадцять учених, між ними: історик Д. Дорошенко, україністи І. Огієнко (митр. Іларіон), Л. Білецький, Я. Рудницький, археолог Я. Пастернак та ін. В 1948—49 рр. організовано НТШ в К. з осідком у Торонто (гол. С. Вертипрох) і УВАН у Вінніпегу (нинішній гол. Я. Рудницький), в яких співпрацюють майже всі укр. науковці в К.; обидві установи видають свої публікації.

Важливим здобутком є катедри укр. мови в більшості кан. ун-тів. Ще в 1943 р. організовано, гол. заходами В. Сімсона, і навчання укр. мови в Саскатуні (К. Андрусиниш), в 1948—49 рр. в п'ятих ун-тах: Вінніпег (Я. Рудницький і історик П. Юзик), в Торонто (Ю. Луцький), Оттава (К. Віда), Монреаль (М. Залеський), Едмонтон (О. Старчук); ч. студентів на курсах укр. мови порівняно до ч. українців невелике.

Р. М.

Бібліотеки, архіви й музеї. До найбільших і найкраще організованих бібліотек належать: бібліотека Осередку Укр. Культури й Освіти у Вінніпегу (заснована 1944 з понад 10 000 тт.), оо. Василіян в Мондері (з 1902—05, понад 6 000 тт., між ними багато рідкісних друків), оо. Редемптористів в Йорктоні (з 1913 р. — 7 000 тт., перев. богословського змісту), Укр. Нар. Дому у Вінніпегу (з 1910 р., понад 5 000 тт.), Укр. Нар. Дому в Торонто (бл. 5 000 тт.) та Ін-ту П. Могили в Саскатуні. Ряд ін. рел.

і культ. установ мають свої невеликі бібліотеки; незначні укр. відділи мають університетські бібліотеки в Едмонтоні (ім. Р. Гонсета), у Вінніпегу, Оттаві, Торонто й ін.

До найповажніших архівних збірок належать: архіви Осередку Укр. Культури й Освіти в Вінніпегу (архів Є. Коновальця, О. Кошиця, І. Боберського, рідкісні стародруки і рукописи), оо. Василіян в Мондері, Воєнно-Іст. Музею в Торонто (з доби визвольних змагань), Т-ва Укр. Нар. Дім у Торонто, архівні збірки при Ін-ті ім. П. Могили в Саскатуні, оо. Редемптористів в Йорктоні й ін.

Існують музейні збірки Осередку Укр. Культури і Освіти в Вінніпегу, Музей оо. Василіян в Мондері, організований василіянином о. Й. Жаном (експонати з піонерських часів укр. поселенців); крім того, діють Центр. Музей нар. мистецтва і піонерського життя, (заснований Союзом Українок К. в Вінніпегу 1941), музеї нар. мистецтва Ліги Укр. Кат. Жінок в Едмонтоні і Саскатуні та ін.

Д. С.

Радіомовлення укр. мовою почалися в 1930-их рр., коли нар. доми виставляли передачі силами своїх чл., зокрема хорів; пізніше до передач почали чимраз більше вживати платівки. Радіомовлення фінансувало громадянство, зокрема передачі різдвяних і великодніх програм. Такі передачі й далі є в усіх більших укр. осередках. З приїздом нової імміграції укр. радіомовлення посилювалося. Його влаштовують окремі рел. і нац. орг-ції, а субсидюють укр. і неукр. фірми. Деякі з них стоять на мист. рівні і поширюють укр. хорову і муз. культуру. З 1952 р. існує укр. відділ «Голосу К.», що кожного дня передає відомості, музику й пісні для українців за залізною завісою. Чимраз частіше влаштовуються телевізійні передачі. Р. М.

Спорт. Перші спроби руханково-спортивного життя почалися в Вінніпегу серед шкільної молоді з приїздом К. Залітча із Львова; його працю продовжував М. Кумка в «Просвіті». Старша молодь Вінніпегу заснувала 1922 р. руханкове т-во «Січ» і дала почин закладати «Січові курені» по ін. м. К. Постали Укр. Стрілецькі Громади (змагання у малокалібровому стрільні, видавалися «Основи стрілецького спорту», 1939). 1924 р. засновано школу авіації в Ошаві. З 1926 р. діє в Вінніпегу Кан.-Укр. Атлетичний Клуб (CUAC), з 1929 р. Укр. Футбольний Клуб при Ін-ті «Просвіти».

Після другої світової війни центром спортивного життя стало Торонто, де існують Крайова Делегатура Укр. Спортової Централі Америки й К., т-ва «Тризуб», «Україна», Карп. Лещетарський

Клюб та ін.; в Монреалі діє «Україна», футбольна ланка якої здобула першість К. на 1957 р. Ці т-ва відобрають помітну роль в заг. спортовому житті К.; багато разів вони були чемпіонами своїх міст чи округ, а кращі спортсмени цих клубів не раз були чл. спортивних репрезентацій К. Укр. спортове життя розвивається і по ін. скупченнях укр. поселення, як також і серед молоді, згуртованої в укр. юнацьких орг-ціях. Багато українців виступає і в заг. спортових клубах, гол. гокейових (брати Ваврики й ін.); у важкій атлетиці вибився (і здобув першість К.) борець Ю. Кусів, кол. чемпіон України. Е. Ж.

Госп. життя. В першій фазі імміграції укр. переселенці працювали майже виключно в сіль. госп-ві, здебільша як самостійні фермери, рідше як с.-г. робітники, деякі при будові шляхів, у копальнях, лісах тощо. За відносно короткий час вони здобули поважні успіхи на екон. відтинку. Нині українці працюють у всіх ділянках госп. життя К. Однак, не зважаючи на зріст укр. госп. життя, ні одна галузь госп-ва не має своєї централі чи госп. орг. координуючого центру. Загал укр. підприємств — це приватні невеликі госп. одиниці, хоч існують вже більші торг. і пром. підприємства. За останні десять років помітно розвинулися також кредитові кооперативи і асекураційні т-ва. За переписом 1951 р., на 395 000 українців було зареєстровано 164 900 працюючих. Чимраз більше вони переходять від сіль. госп-ва (1941 р. — 49,7%, 1951 лише 30,2%) до пром-сти та ін. зайнять. Існує поважна різниця в зайнятті українців у зах. хліборобській та в сх. пром. К., як це видно з таблиці (на 1 000 українців):

Галузі праці	Уся К.	Степ. провінції	Онтаріо
Сіль. госп-во*	314	452	78
Пром-сть**	326	205	553
Торгівля	112	107	118
Транспорт	84	82	82
Послуги	155	147	157
Інші	9	7	12

* Разом з лісництвом і рибальством.

** Разом з гірництвом і будівництвом.

Основним заняттям українців в Зах. К. є ще досі сіль. госп-во. Пересічна величина укр. ферм — 300 акрів, хоч 500—600-акрові госп-ва не є рідкістю. Укр. зем. посілість постійно зростає, бо українці купують землю у англіїців, що покидають працю в сіль. госп-ві. Укр. фермери в лісостеп. р-нах (перев. Манітоба) ведуть мішане збіжжево-годовельне госп-во, у степ. частині, гол. в Саскачевані, перев. збіжжеве і плекають м'ясну ху-

добу. Тепер праця на фермах майже повністю механізована. Українці дали великий вклад в сіль. госп-во Зах. К., і їх вважають за зразкових фермерів. Вони здобули багато перших нагород на провінціальних, держ. та міжнар. с.-г. конкурсах за плекання високоякісних гатунків збіжжя й ін. культур та худоби.

Жнива в Саскачевані

З різних ділянок пром-сти українці працюють найбільше в харч., текстильній, взуттєвій, друкарсько-вид., металургійній, хем., будів. та шкіряній. Не бракує вже також більших підприємств фабричного типу. Українців, зайнятих в пром-сті, є найбільше в Торонто, Вінні-

Ферма

пеґу, Монреалі та Едмонтоні. З харч. пром-сти краще поставлені пекарні, молочарні та фабрики м'ясних виробів. З ін. галузей треба відзначити автомобільні варстати (складання авт), гарбарні, фабрики меблів і бюрового устаткування та друкарсько-вид. підприємства. Бл. 2 000 українців працюють як самостійні ремісники: шевці, ковалі, кравці й столярі. Хоч у будівництві й транспорті працюють бл. 25 000 українців, окремих будів. і транспортних підприємств є всього кількадесят (більшість з них в р-ні Торонто). В гірництві і каменоломнях працює невелике ч. українців, але існує кілька укр. гірничих спілок для видобутку золота, нікю, титанію та земного газу; їхнє майно перевищує кілька млн доларів.

Чимраз більше українці працюють у торгівлі. В 1951 р. було вже 3 580 укр.

підприємств роздрібного продажу, майже виключно невеликих, індивідуальних варстатів, хоч ч. спілок постійно зростає. Найбільше є крамниць харч. товарів, далі ресторани, склепи меблів і радіоапаратів, склади дерева і будів. матеріалів, крамниці чоловічого і жін. одягу, взуття та заг. виробів в Торонто, Монреалі, Вінніпегу і Едмонтоні нараховується по кілька сотень укр. крамниць у кожному. Натомість укр. гуртівень є всього кілька: харч. продуктів, електричних апаратів, хатнього устаткування та конфекційних товарів.

Кооперація ще слабо розвинена; її піонером був В. Топольницький у Вінніпегу: Тепер існує бл. 20 кооператив перев. закупу споживчих товарів. Велике ч. фермерів є чл. заг.-кан. кооператив за-купу, збуту, послуг та виробництва. Краще розвинені укр. кредитові спілки: в 1957 р. їх було бл. 50. Вони не творять окремого союзу, а є чл. провінціальних союзів; крім 5 кредитівок, кожна з активами понад 1 млн доларів (з них 4 в Торонто, 1, найстаріша в К., «Карпатія» у Вінніпегу), решта, — це невеликої або сер. величини спілки з майном від кількадесяти до кількох сот тис. доларів, розкинені по більших укр. скупченнях. Спробою орг-ції координаційних осередків укр. кооператив є — Кооп. Громада у Вінніпегу (з 1950 р.) і Кооп. Комітет Укр. Кредитових Кооператив у Торонто (з 1957), за участю всіх 10 місц. кооператив. Забезпечувально-допомогові (асеккураційні) т-ва відіграли для українців К. значно меншу роль, ніж в ЗДА. Це — Братство св. о. *Николая* (з 1905 — 2 500 чл., 650 000 \$ майна) і Укр. Т-во *Взаємної Помочі* (з 1921 р. — 5 000 чл., 1 250 000 \$ майна), обидва у Вінніпегу; вони мають 8 000 чл., згуртованих в 100 відділах, з майном бл. 2 млн доларів; філії Укр. Нар. Союзу (понад 6 000 чл.) і Укр. Роб. Союзу (бл. 2 000 чл.) мають в К. також бл. 2 млн майна. В ділянці послуг працювало, за переписом 1951 р., 25 000 українців. Деякі з них — це власники малих готелів, перукарень, пралень, підприємств для чищення одягу (разом 1 500 підприємств); багато працюють кельнерами, кухарями, прибиральницями, сторожами та посланцями. Чимраз більше українці працюють у вільних професіях (учителі, свящ., агрономи, лікарі й медсестри, інж. та в адміністрації). По другій світовій війні укр. професіонали і підприємці почали організовувати свої проф. клуби. Такі об'єднання постали в Торонто, Вінніпегу (в обох м. зачатки таких клубів існували раніше), Монреалі, Оттаві, в Судборах, Ошаві, Віндзорі, Едмонтоні, Саскатуні й ін. Членство цих об'єднань постійно збіль-

шується, а торонтське об'єднання Укр. Кан. Підприємців і Професіоналістів нараховує вже понад 200 чл. З ін. окремих т-в Укр. Техн. Т-во з відділами по більших містах об'єднує укр. інженерів (понад 100 чл.), т-во «Туган» укр. купців і підприємців Вінніпегу. Натомість, немає укр. проф. робітничої орг-ції; укр. робітники є чл. заг.-кан. проф. спілок (уній).

З. Янковський

Асиміляція укр. етнічної групи. Кожна нац. група в К., включно з укр., переходить або переходила процес політ. і мовної асиміляції. Серед укр. групи сильним є переконання про konieczність зберігання культ. цінностей і надбань, що їх вона привезла із собою з України, при одночасній інтеграції у політ.-держ. життя К.

Одним з виявів асиміляції є також нівеликація мов. В 1941 р. — 5,1% осіб укр. походження подали англ. мову як рідну. Десять років пізніше — цей відсоток збільшився до 18,7, не зважаючи на відносно численну повоєнну імміграцію. Порівняно до ін. етнічних груп, процес мовної асиміляції українців відбувається повільнішим темпом, гол. тому, що українці більше, ніж ін. групи, оселялися суцільними колоніями у трьох хліборобських провінціях Зах. К., де вони зберегли не тільки традиції і культ. надбання, але й знання укр. мови в третій, а навіть і четвертій генерації. У Сх. К., де українці живуть перев. у великих індустріальних центрах і творять малий відсоток населення, зміна мови поступає скоріше; вона стає помітною вже в другій генерації.

В. Кис.

Література: Олеськів О. О еміграції. Л. 1895; Шептицький А. Канадійським Русинам. Жовква 1911; England R. The Central European Immigrant in Canada. Toronto 1929; Young C. H. The Ukrainian Canadians. Toronto 1931; England R. The Colonization of Western Canada. Лондон 1936; Пропамятна книга поселення укр. народу в Канаді, вид. Гр.-Кат. Спаржіального Ординаріату. Йорктон 1941; Чумер В. Спомин про переживання перших укр. переселенців у Канаді 1892—1942. Вінніпег 1942; Ювілейна Книга 25-ліття Ін-ту ім. Петра Могили в Саскатуні. Вінніпег 1945; Пам'ятна книга Т-ва Укр. Нар. Дім у Вінніпегу. Вінніпег 1949; Пам'ятна книга оо. Василян у Канаді 1902—52. Торонто 1953; Yuzuk P. The Ukrainians in Manitoba. Toronto 1953; Казимира В. Митр. Андрій Шептицький та кан. українці. Торонто 1954; Тесля І. Розселення українців у Канаді. Вінніпег 1957; Рудницький Я. Кан. місцеві назви укр. походження. Вінніпег 1957; Kaye V. Participation of Ukrainians in Political Life of Canada. Вінніпег 1957.

«Канадієць», див. *Канадійський Ранок*.

«Канадійський Ранок», двотижневик, орган Злученої Церкви Канади, постав 1920 р. з об'єднання газ. «Канадієць» (з 1910) і «Ранок»; виходить у Вінніпегу, ред. З. Бичинський, з 1946 І. Роберт-Ковалевич.

«Канадійський Русин», див. «Канадійський Українець».

«Канадійський Українець», тижневик, орган Укр.-Кат. Церкви в Канаді, виходив 1911—31 в Вінніпегу, 1911—18 п. н. «Канадійський Русин»; ред. М. Сироїдів, О. Сушко, І. Петрушевич, о. М. Залітач, Р. Крамар, І. Рудачек, В. Біберович, о. П. Олексів, А. Загарійчук, В. Босий, Д. Будка.

«Канадійський Фармер», тижневик, найстаріша укр. газ. в Канаді, заснована англ. ліберальною партією 1903 р. у

Вінніпегу, кілька разів міняла видавців (довгий час власником був Ф. Доячек 1913—51, тепер його син) і політ. напрям; редагували: І. Неґрич, О. Мегас, З. Бичинський, А. Новак, О. Гикавий (1913—32), Т. Дацків (1932—40), К. Андрусишин, з 1945 М. Гикавий.

Канал, штучне русло для води, що його влаштовують для судноплавного зв'язку між морями, ріками або озерами. Судноплавних К. на Україні мало, не зважаючи на сприятливі природні умови — Дніпро-Бузький і Огіньського, які в'яжуть Дніпро з Вислою і Німаном (про проєктовані К. див. Дніпро і карта на стор. 535). Крім того, існують К. для водопостачання (Донецько-Донбаський, Дніпро-Криворізький та ін.), зрошування (Інгулецька зрошувальна система, Півн.-Кримський К., Півд.-Кримський К. й ін.), гідротехн. споруд та ін.

«**Канделя**» („Candela“), церк. журн. рум. і укр. мовами в Чернівцях (1874—1914); ред. укр. частини м. ін. С. Воробкевич і Т. Тимінський.

Кандиба Олег, див. *Ольжич* Олег.

Кандиба Олександр, див. *Олесь* Олександр.

Кандиби, старшинський рід правобережного походження, який під час Руїни переселився на Конотопщину. Федір К., полк. корсунський (1669—72), згодом сотн. конотопський (з 1681 р.) і ніженський полковий обозний (1698—1700), учасник чигиринських (1677—78) і кримських (1687, 1689) походів. Син його Андроник (Андрій) К. (†1730), сотн. конотопський (1698—1707), полк. корсунський (1708—09), згодом ген. суддя (1729), був причетний до акції Мазепи й у 1710—15 рр. інтернований у Москві.

Канді (Cundy) Персівал (1881—1947), кан. пресвітеріанський свящ. шотландського походження; переклав на англ. мову ряд творів І. Франка, Л. Українки й ін.

Кандюк Панкратій (1871—1948), василіанин, проф. філософії в різних мана-

стирях ЧСВВ, з 1925 р. духовник в укр. папській семінарії св. Йосафата в Римі, консультор Конгрегації Сх. Церкви, опісля ген. консультор і прокуратор ЧСВВ в Римі.

Каневський Григорій (*1897), сучасний фізіотерапевт, проф. Укр. Ін-ту удосконалення лікарів у Харкові; понад 50 праць.

Каневський Давид (1916—44), сов. поет з Полтавщини; в поезії К. переважає лірика природи, пізніше теми світової війни; зб. поезій «Рідна вулиця» (1938), «Льотчики» (1940). Посмертна зб. «Поезії» (1947). Загинув на фронті.

Канів (IV—12), м. на півдні Київщини, на правому березі Дніпра, р. ц. Черкаської обл.; одне з важливіших міст княжої доби. Заснований у другій пол. 11 в., К. перейняв значення сусідньої Родні; з пол. 12 в. визначна торг. оселя на дніпровому шляху до Царгороду, резиденція різних підручних князів, княжий стіл Мстислава Мстиславича й Романа Мстиславича, оборонний город в часи нападів половців. За лит. часів — осідок старости; після зайняття Царгороду турками (1453) підупав. За коз. часів полкове м., що відігравало видатну роль в коз. війнах. За Росії незначне пов. м.

Канів; могила і пам'ятник Т. Шевченка на Чернечій горі

(1897 р. — 9 000 меш.). Влітку 1920 р. бої між большевиками і військами УНР. Добре зберігся до наших днів Юр'ївський (Успенський) собор (1144 р.), побудований кн. Всеволодом Ольговичем.

Коло К. Могила Т. Шевченка на Чернечій горі й Канівський біогеогр. заповідник.

Канівець (рев. ім'я Кавун) Петро (†1919), діяч РУЦ, потім «Спілки» та УСДРП.

Канівська (VII—19), станиця в півн.-зах. частині Кубані над р. Чельбас; р. ц. Краснодарського краю РСФСР.

Канівський біогеографічний заповідник (Середньодніпровський), найбільший заповідник в зоні лісостепу України, положений на правому високому березі

Дніпра в р-ні *Канівських гір*; площа 1300 га. Буково-грабові ліси, на піщаних терасах соснові бори, цілинна зілляста рослинність, типова для лісостепу; багата фауна, м. ін. вовк, кабан, видра, борсук, куниця, бобер. Поруч К. б. з. — *Могила Т. Шевченка*.

Канівські гори, сх. берег Придніпровської височини до 245 м вис., простягається на довж. 70 км від Трахтемирова до гирла р. Росі і стрімко спадає до Дніпра (до 160 м); від решти Придніпровської височини К. г. виразно відділені. Вони збудовані з тріасових, крейдових і третинних шарів, дисльоктованих Дніпровським льодовиком, порізані численними ярами і заліснені. На території К. г. лежить *Канівський біогеографічний заповідник* і *Могила Тараса Шевченка*.

Канон, основні церк.-рел. приписи (див. *Канонічне право*). Також назва богословних піснопінь сх. церкви, що входять у склад ранньої служби й оспівують одну особу або подію. К. діляться на пісні (звич. на 8—9 пісень), а пісні на ірмоси та стихи.

Канонізація, в Сх. і Зах. Церквах офіц. прославлення як святого померлого подвижника, в наслідок чого ім'я канонізованої особи вноситься до списку святих. Первісно К. не було, а праотці, пророки, апостоли й мученики визнавалися святими вже за самою приналежністю до однієї з цих груп; пізніше (4 в.) зарахування до святих залежало від особистих заслуг окремої особи. У Кат. Церкві процедура К. й беатифікації (обмежене прославлення) устійнилася й централізувалася лише в 17 в. (заходи папи Урбана VIII). К. у Правос. Церквах здійснюється актами патріархів і синодів, але ці церкви так докладно опрацьованої К., як в Римо-Кат. Церкві, не мають. В укр. Церкві процедура К. наближалася до старо-христ., тобто вона відбувалася згідно з місц. звичаями. Серед канонізованих на Україні можна розрізнити дві групи: тих, що їхнє шанування поширене на всю країну, і тих, що шануються окремими єпархіями, монастирями чи місцевостями; окрему групу становлять особи, що їх не канонізували, але шанують не менш від канонізованих (напр., у Києві почитали Досифея, що упокоївся 1778). За перші три століття життя укр. Церкви безсумнівним є заг. шанування лише трьох святих: кн. Бориса і Гліба та Теодосія Печерського. Ін. К. мали лише місц. значення: св. Стефан, єп. Володимир-Волинський († 1094), Леонтій, єп. Ростовський († 1073) та ін. Пізніше К. відбувалися досить часто; так, лише в 1458—1685 рр. укр. Церква внесла в свої синодики 141 нових святих. По втраті самостійності укр. Церкви

право К. перейшло до Москви, з 1762 р. — до рос. синоду, при чому у важливіших випадках К. відбувалася за згодою царя. К. в укр. Церкві відбувалася різними способами, часто шанування попереджало саму К., як це було з останками Бориса і Гліба († 1015). Бували випадки, що навіть авторитетні ієрархи самовласно прославляли ще неканонізованих осіб, напр., св. Дмитро, митр. ростовський, склав тропар і кондаки на честь Корнилія, що упокоївся 1693. Деякі К. відбувалися швидко (напр., Теодосія Печерського), натомість Володимира В. канонізовано щойно понад двісті років після смерти за ініціативою світської влади. Підставою К. звичайно бували чуда, що діялися б. останків подвижників. Такі випадки спонукали єп. дослідити явище, а нетлінність останків прискіпувала К. Чуда як підставу К. висунули й собори 1547—49, що упорядкували процедуру К., поклавши відповідальність за дослідження чуд на місц. єп. Мучеництво, поруч святости життя, було також аргументом за К.; так мученики Іоан, Антоній та Євстафій, забиті за наказом лит. кн. Ольгерда 1342, були канонізовані київ. митр. Олексієм бл. 1347. До соборів 1547—49 К. була справою місц. єп., якщо К. мала ширше значення — митр., як у випадку Бориса і Гліба, коли К. довершив київ. митр. Іван. Деякий вплив на канонізаційний процес мав В. кн.

Особи, канонізовані до розділу христ. церкви (й депо пізніше), належать, звич., до прославлених обома укр. Церквами — Правос. і Гр.-Кат., зокрема це стосується славніших св. княжої доби: Антоній († 1073), Теодосій, Володимир, Ольга († 969). К. по розподілі укр. Церкви 1596 відбувалися за окремими процедурами Кат. й Правос. Церков (напр., канонізаційний процес Йосафата Кунцевича як святого Гр.-Кат. Церкви розпочався 1637 вже в Римі). Найдавніший список прославлених у Печерському монастирі є в *«Патерику Печерському»*, пізніше відомості про канонізованих осіб подають синодики, мінеї й календарі.

Література: Голубинский Е. История канонизации святых в Русской церкви. М. 1903; Butler A. Lives of the Saints. Нью-Йорк 1956.

І. К-ий

Канонік (з грец. — канон, правило), також, крилошанин або капітуляр, вищий титул свящ. в єпархії, найчастіше чл. єпископської *капітули*; є дійсні К. (при єпископській резиденції) і почесні, що мають тільки титул, але без прав і обов'язків. В Укр. Кат. Церкві титул К. прийнято на поч. 19 в. від Зах. Церкви. В Правос. Церкві титул К. невідомий.

Канонічне право, цілість церк. законів, що нормують внутр. управління

Церкви, її стосунок до ін. рел. і світських установ та дисциплінарні питання в Церкві. К. п. розвивалось з апостольських часів і охоплює в Зах. Церкві постанови вселенських соборів, римських пап, еп. чи провінційних синодів.

У Правос. Церкві К. п. базується на канонах (себто законах в царині віровчення, обрядів та церк. орг-ції), що їх схвалено на вселенських та деяких ін. соборах, які відбулися до 9 в. Мавши широку автономію, правос. церкви пристосували спільну підвалину К. п. для окремих церк. прав. Зокрема Укр. Правос. Церква пристосувала для своїх потреб зб. законів *Номоканон*.

На поч. 16 в. у Римській Церкві був зладжений зб. К. п. (*Corpus iuris canonici*), що постійно доповнювався і не був апробований. Кодифікацію церк. права Кат. Церкви розпочато 1904 р.; опрацьований кодекс увійшов у життя з 1918 р. Кодекс К. п. — це офіц. збірник церк. законів, обов'язкових для Зах. Кат. Церкви, а для Сх. «лише в тому, що з природи речі стосується до неї». Поза кодексом залишається ще місце для церк. норм окремих церк. провінцій.

1929 р. папа Пій XI, з метою складення такого ж кодексу К. п. Сх. Церкви, призначив кардинальську комісію, яка у двох підкомісіях мала завдання: 1) зібрати джерела К. п. і 2) підготувати кодифікацію права Сх. Церкви. Консультантом від Укр. Кат. Церкви в кодифікаційній підкомісії був о. Д. Головецький, у ред. — о. Й. Заячківський. Ред. комісія планувала уніфікувати право розділених сх. Церков, орієнталізувати сх. право (м. ін. заведено низку сх. правничих термінів), узгодити сх. кодекс із кодексом К. п. Зах. Церкви. Кодекс К. п. Сх. Церкви вже опрацьований, але папа Пій XII проголосив тільки деякі його частини, зокрема й про сх. обряди (з 1957).

о. В. Лаба
Канора, с. Воловецького р-ну Закарп. обл., в якому 1833 викопано скарб золотих і бронзових прикрас та бойових сокир, що вказує на існування торг. шляху в пол. 2 тисячоліття до Хр. з Закарпаття через Бескидський провал у Галичину.

Кант, пісня рел. змісту, пізніше також жанр домашньої, побутової пісні (любовно-ліричної, жартівливої, привітальної, панегіричної й ін.), поширеної на Україні в 17—18 вв., звідки К. перейшов до Росії; будова К. проста, часті паралельні ходи в двох вищих голосах. К. виконували спудеї Київ. Могиллянської Академії, лірники й ін. В новіші часи К. відомі в обробці М. Леонтовича, О. Кошиця, М. Гайворонського й ін.

Кантакузен Микола (1763—1841), кн., рос. ген. з волоських вельмож, що вели свій рід від візант. царів; 1806 — наказний отаман Бузького коз. війська, на чолі якого брав участь в рос.-тур. війні (1806—08).

Кантата, вокально-інструментальний твір для хору, солістів і оркестри з кількох частин, звич. урочистого або лірично-епічного характеру. В укр. музиці зразки К. дав М. Лисенко («Радуйся, ниво неполитая», «Б'ють пороги», «На вічну пам'ять Котляревському»). У цьому жанрі працювали: К. Стеценко, С. Людкевич («Кавказ», «Заповіт»), Л. Ревуцький («Хустина»), М. Вериківський, Б. Лятошинський («Урочиста кантата»), А. Рудницький («Мойсей»), Ю. Майборода та ін. К. особливо розвинулася в сов. музиці як засіб звеличання «соц. епохи».

Кантемирівка (IV—20), с. на півд. Вороніжчини; р. ц. Воронізької обл. РСФСР; 1926 р. українці в р-ні становили 93% населення.

Кантеміри, молд. княжий рід тат. походження, що оселився в Молдавії і прийняв християнство (1540). Константин К. (1627—93) і його сини Антіох К. († 1726) і Дмитро К. (1674—1723) були господарями Молдавії. Дмитро К. уклав союз з Петром I (1711) і після Прутської поразки росіян мусів емігрувати до Росії, де дістав великі маєтки на Слобожанщині; поліглот, орієнталіст, автор багатьох іст. творів. Гол. праці — історія Туреччини (1714), в якій описано, також за тур. джерелами, укр.-тур. зносини другої пол. 17 в., „*Descriptio Moldaviae*“ (1716) і ін.

Кантіянство, на Україні було репрезентоване слабо. Відомості про філософію І. Канта (1724—1804) приходили гол. через прибічників Ф. Шеллінґа та Г. Гегеля (див. *Гегельянство*, *Шеллінґянство*), у Харкові їх поширив Й. Б. Шад. Виклади окремих думок Канта подали у своїх творах укр. філософи П. Лодій («Логіка», 1829) та В. Довгович. Філософією Канта з іст. погляду займалися в 30—40-их рр. 19 в. в Київ. Академії; з учнів Академії йому присвятили праці — С. Гогоцький, П. Юркевич (протиставлення до Платона). Про вчення Канта про простір та час писали в 1880—90-их рр. проф. Київ. Ун-ту О. Козлов і Г. Челпанов; деякий вплив Канта (в позитивістичному розумінні) пережив наприкінці життя В. Лесевич; пізнішими є праці одеських проф. М. Лянгє («Етика», 1888) та М. Гордієвського («Антиномії Канта», 1910). Ідеї модерного нім. кантіянства лежать в основі методологічних поглядів Б. Кістяковського (праці 1898—1915). Переклад «Пролегомен»

Канта за ред. і з вступом І. Мірчука вийшов у 1930 р.

Канторович Соломон (1892—1938), діяч (з 1919) сов. охорони здоров'я на Україні, з 1929 р. — нарком охорони здоров'я УССР; у 1937 р. заступник наркома охорони здоров'я ССРСР у Москві; в цьому ж році загинув у в'язниці НКВД.

Кануков Джам-Булат (1875—1919), полк.-пілот УГА, татарин з походження; після трагічної смерті полк. Губера командир Літунського полку УГА; загинув у літунській катастрофі б. Озірної.

Канупер, канупір (*Chrysanthemum balsamita* L.), довгорічна рослина з родини кошачкоцвітих; на Україні культивують як декоративну рослину, трапляється і в дичавілому стані; в нар. медицині листки К. використовують на лікування ран, нарізів; має інсектисидні властивості.

Канцелярист, службовець канцелярії; в укр. коз. державі урядовців *Ген. Військ. Канцелярії* (або полкової) називали військ. К. Їх призначали з-поміж коз. аристократії, звич. з абсолювентів Київ. Академії. Пізніше вони займали вищі полкові або й ген. пости. Старший К., урядовець Ген. Військ. Канцелярії, був першою особою по *Ген. писареві*.

Канцлер, начальник канцелярії у В. Князівстві Лит., до компетенції якого належало оформлення більшості актів внутр. і зовн. характеру; йому підлягали справи закордонної політики. Заступником К. був підканцлер. Аналогічний уряд К. існував у Польщі.

Канюк Сергій (* 1879), бук. гром. і пед. діяч, інспектор нар. шкіл, лідер лівого крила СДП Буковини, видавець тижневиків «Громада» (1921) і «Народ» (1923) у Чернівцях; з другої пол. 20-их рр. в УССР; з 1930-их рр. доля невідома. Оп., ст. на пед. і політ. теми.

Канюка Сергій (1889—1959), педагог-україніст на Київщині; шкільні підручники, посібники, праці з методики укр. мови.

Каня, див. *Мишюйд*.

Каолін, біла або світлозабарвлена глина, зложена з мінералу каоліну, продукту звітнення кристалічних порід — граніту, гнайсу й ін.; вживається у порцеляново-фаянсовій, також паперовій і гумовій пром-сті. На Україні К. залягає на всій площі Укр. Кристалічного масиву; малі родовища К. є на Закарпатті й Передкавказзі. З понад 1 000 родовищ найважливіші: Глуховецьке (Бердичівщина), Просянівське (Дніпропетровщина), Дерманське (зах. Волинь), Погोलівське і Білобалківське (обидва на Приозівській височині) й ін. Іст. значення мають найстаріші родовища — Полішківське б. Глухова і Межигірське б.

Києва. Високоякісні родовища К. України мають світове значення і покривають не лише попит України, але й більшості ін. республік ССРСР.

Капара Семен (* 1896), оперовий співак, ліричний тенор, соліст Одеської опери в 1930-их рр.; Фавст, Ленський («Євгеній Онєгін»), Альмавіва («Севільський цирульник»).

Капатський Кость (* 1898), актор і режисер; 1922 в театрі ім. Заньковецької, з 1930 гол. режисер 2 пересувного театру Харківщини, обл. Дніпропетровського, тепер обл. Черкаського.

Капеля, назва хорового («а капелля»), інструментально-вокального або інструментального ансамблю. На Україні існували численні К. в 18 і першій пол. 19 в. при дворах вельмож і поміщиків (див. *Кріпацькі капелі*); в новіші часи К. називають хори (Укр. Респ. К., Держ. Укр. Мандрівна К. — ДУМКА) і ансамблі бандуристів (Укр. К. Бандуристів ім. Т. Шевченка, Держ. К. Бандуристів УРСР та ін.).

Капеля Бандуристів ім. Леонтовича, концертувала в 1940-их рр. в Зах. Німеччині, в її складі було 18 бандуристів; мист. керівник Г. Назаренко.

Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка, див. *Українська Капеля Бандуристів ім. Т. Шевченка*.

Капельгородський Пилип (* 1882), письмен. родом з Полтавщини, з поч. 1900-их рр. жив на Кубані, де написав кн. «Українці на Кубані» (1907); літ. діяльність почав 1902, друкувався в «ЛНВ», «Раді» й ін.; після революції 1917 повернувся до Полтави, де працював як публіцист; за «ежовщини» заарештований, дальша доля невідома. Зб. поезій «Відгуки життя» (1908), п'єса для дітей «Чарівна сопілка» (1922), роман «Шургай» та ін.

П. Капельгородський

Капинос, також Купинос Войтих († бл. 1610), львівський будівничий кін. 16 в., спільник і тесть майстра П. Римлянина; будував Успенську церкву у Львові (з 1597 р.).

Капіталізм на Україні, в поточному значенні цього слова — суспільно-госп. лад, що має такі ознаки: 1) засоби продукції належать в перев. більшості приватним особам чи т-вам, які мають право ними диспонувати і які ведуть свої підприємства насамперед для власного зиску; 2) пром. продукція відбувається перев. на великих підприємствах (фаб-

рики, заводи), при чому продукційний процес у великій мірі механізовано; 3) існує розвинений суспільний розподіл праці і грошове госп-во та обмін через торгівлю; 4) існує численна роб. кляса і збільшується кількість міськ. населення за рахунок сіль.

Капіталістичний лад на підрос. Україні існував до 1917 р., в ін. частинах України до 1945. За больш. схемою доба К. на підрос. Україні починається з реформи 1861 (звільнення селян від кріпацтва), проте поч. К. можна вже бачити в кін. 17 та на поч. 18 в., коли на Україні при великих зем. посіlostях почала розвиватися пром. продукція для збуту (торг. капіталізм за теорією М. Яворського, В. Сухино-Хоменка). Справжньою першою формою капіталістичного виробництва на Україні можна вважати *цукрову пром-сть*, що її поч. сягають 1820-их рр. і що в сер. 19 в. набрала поважного значення та давала працю майже пол. всіх найманих пром. робітників. Розвиток цукрової пром-сти характеризується збільшенням величини заводів: коли на поч. 1870-их рр. на цукрових зав. з числом робітників понад 500 осіб було зайнято бл. 30%, то на поч. 20 в. до 60% заг. кількості робітників цукрової пром-сти. На поч. власниками цукрових зав. були великі зем. маґнати, що мали по кілька тис. десятин землі, потім з'являються цукрові підприємці з ін. кляс населення — перев. з торговельної кляси — жида, а також енергійні виходці з селянства.

Але вирішальне значення для розвитку нар. госп-ва на Україні взагалі і К. зокрема мав розвиток *метал. і кам'яновугільної пром-сти*, що припадає на 1870—80-і рр. В 1867 р. англієць Д. Юз організував Новоросійське т-во кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва, в 1871 р. став до ладу перший сталеливарний і рейкопрокатний зав. з продукцією 0,5 млн центнерів рейок, 1880 р. було організовано франц. т-во криворізьких руд, що побудувало чавуноливарний зав. Слідом за ними постали великі підприємства для видобутку кам'яного вугілля і залізної руди та для витоупу з неї чавуну. В 1887 р. рос. Брянське метал. т-во збудувало Олександрівський зав. (Катеринослав), в 1889 на бельг. капітали збудовано Півд.-Дніпровський зав.; в 1891 р. заснувалося Донецьке т-во залізновиробного і сталеливарного виробництва (франц. капітали), що збудувало Дружківський зав.; в 1895 р. Рос.-бельг. т-во збудувало Петровський зав., в 1896 р. на амср. капітали заснувалося Нікопіль-Маріупільське гірничо-метал. т-во (для видобутку манганової руди); 1898 р. франц. акційне

Ген. т-во чавуноливарних, залізновиробних і сталеливарних зав. збудувало Макіївський зав. Взагалі в одній кам'яновугільній пром-сті за період з 1872 по 1900 р. було створено 20 великих акційних т-в, в тому ч. Рутченківське, Катеринославське, Нікітінське й ін. Зріст видобутку кам'яного вугілля і залізної руди та продукції чавуну і сталі за цей час (до 1913 р.) характеризують наступні дані (в млн центнерів):

Роки	Кам'яне вугілля	Залізна руда	Чавун	Сталь
1880	14	0,4	0,2	0,3
1890	30	3,8	2,2	1,4
1900	110	33	15	12
1913	252	69	31	23

Про потужність найбільших метал. зав. свідчать числа продукції чавуну в 1913 р. (в млн центнерів): Петровський — 3,5, Юзівський — 2,8, Донецько-Юр'ївський — 2,5, Макіївський — 2,3, Краматорський — 1,7. Важка індустрія України розбудовувалася перев. на закордонні капітали: закордонним т-вам належало до 80% доменних печей, 90% коксохем. підприємств, 80% рудень Кривого Рогу, 70% видобутку мангану. В стосунку до заг.-імперської продукції Україна давала (в 1913 р.) 70,2% видобутку кам'яного вугілля, 72,3% залізної руди, 67,1% чавуну, 57,2 заліза і сталі.

З ін. галузів важкої індустрії найбільше розвинулося на Україні машинобудівництво, що мало широкий збут машин в сіль. госп-ві півдня України, де почалася механізація с.-г. продукції. В 1912 р. Україна давала 55% заг.-імперської продукції с.-г. машин, а зав. Ельворті (Єлисаветград) був першим в імперії по випуску продукції та кількості робітників. Також розвивалося на Україні і транспортне машинобудівництво: паротягобудування в Харкові (з 1896 р. Харківський паротягобудів. зав.) і Луганському (зав. Гартмана в 1876 р.); вагонобудування в Катеринославі, (Києві й Миколаєві; суднобудування — в Одесі, Києві й Миколаєві; перед 1914 Україна давала 41,3% всієї імперської продукції паротягів. Машинобудів. і металообробні зав. побудовано також в Краматорському (фірма В. Фіцнер і К. Гампер), Горлівці, Юзівці (Боссе), Кадіївці, Костянтинівці, Луганському. Але в цілому обробна пром-сть значно відставала від добувної. На Україні майже зовсім не було варстатобудів. пром-сти (в 1913 р. лише 3,7% імперської продукції), продукції електромашинобудування (зав. ВЭК лише в 1914 р.) і машинових устаткувань. За винятком Луганського держ. зав. набоїв (ще з 1795 р.) та суднобудів.

зав. у Миколаєві, на Україні не було підприємств військ. пром-сти.

З харч. пром-сти, крім цукрової, успішно розвивалося також гуральництво, що було майже найстарішою галуззю пром-сти на Україні (21% заг. числа заводів імперії), та борошномельна пром-сть (32,3% по кількості підприємств і 24,9% по кількості переробленого зерна). Натомість майже повністю була відсутня текстильна пром-сть, і Україна була гол. ринком збуту для текстильних підприємств моск. і поль. пром. р-нів.

Як і в ін. капіталістичних країнах, на Україні в кін. 19 і на поч. 20 в. відбувався процес творення капіталістичних об'єднань. В 1887 р. засновано синдикат продуцентів цукру (в заг.-імперському масштабі); в 1902 р. — синдикат «Общество для продажи изделий русских металлургических заводов» (Продамет), до якого входило 30 великих метал. заводів, в тому ч. 16 з Донбасу; в 1904 — «Общество для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна» (Продуголь); в 1908 — «Общество для продажи руды Юга России» (Продаруд). Цей процес синдикалізації відбувався разом з усе більшою концентрацією певних виробничих галузів та із зрощуванням пром. капіталу з банковим. Нар. госп-ву України синдикати приносили радше шкоду, бо вони не зберегли його від екон. криз, але в результаті скоріше сповільнювали розвиток індустрії.

Особливістю розвитку К. на Україні був його однобічний характер. Перев. розвивалися ті галузі пром-сти, що орієнтувалися на сировину; добувна пром-сть перед 1914 р. давала 70% імперської продукції, натомість обробна лише бл. 15%. В цьому виявлялася колоніальна залежність України від Росії, бо Україна була примушена вивозити до центр. р-нів імперії сировину і півфабрикати, щоб звідти одержувати готові вироби. Таке становище було насамперед наслідком свідомої політики царського уряду, що сприяла розвитку пром-сти в петербурзькому і моск. р-нах: побудова військ. заводів, низьке мито на кам'яне вугілля, що привозилося з Англії до Петербургу, держ. замовлення і кредити. Централістичний характер цієї політики призводив до того, що майже всі центральні пром. акційних т-в, банків, асекюраційних т-в мали осідок в Петербурзі або в Москві, і це також впливало на відповідне розміщення пром-сти. Проте треба визнати, що митна і залізнична політика царського уряду сприяла розвитку індустрії, в тому ч. й української. З кін. 1870-их і на протязі 80—90-их рр. були сильно підвищені митні тарифи на

чавун, залізо і вироби з них, видавалися премії на продукцію зал. рейок, і при одержанні концесії на будову залізниць акційні т-ва зобов'язувалися купувати певну частину рейок, вироблених в межах імперії. Високе мито на цукор і виплати вивозних премій спричинилися й до розвитку цукрової пром-сти.

В сіль. госп-ві розвиток К., що безпосередньо був пов'язаний із звільненням селянства від кріпацтва, позначився процесом диференціації с.-г. володіння, тобто збільшенням числа малозабезпечених землею госп-в поруч із зростом заможної верхівки, виникненням беззем. сіль. пролетаріату і переходом більш однієї третини поміщицької землі в руки селянства (див. *Земельний устрій*). Проте відносно аграрне перенаселення України залишилося характерisticoю ознакою укр. сіль. госп-ва до революції 1917 р., що виявилось в посиленій еміграції селян.

В 1913 р. структура нар. госп-ва України характеризувалася такими числами. Питома вага по обсягу валової продукції: пром-сть 48,2%, сіль. госп-во 51,8%; по обсягу товарної маси: пром-сть 63,5%, сіль. госп-во — 36,5%; питома вага продукції засобів виробництва 53,5%, продукції предметів споживання 46,5%. Кількість пром. робітництва за період 1900—13 збільшилася вдвоє. Міське населення становило 1913 р. — 19,3% (в 1851 р. — 10%) всього населення.

На Зах. Укр. Землях розвиток К. мав дещо ін. характер: 1) звільнення селян від панщини було тут здійснене раніше, в 1848 р.; 2) природні умови не давали можливості розвинути важкій пром-сті. Лише нафтові родовища в р-ні Дрогобича дали підставу для розвитку нафтової пром-сти (яка на 85% була в руках закордонного капіталу), а великі карп. ліси сприяли розвитку ліс. і деревообробної пром-сти; з харч. пром-сти розвивалася борошномельна, цукрова і слабо гуральництво. Взагалі в пром. відношенні Галичина значно відставала від ін. частин Австро-Угорської імперії; пром. підприємства були невеликі розміром, пром. робітництво нечисленне. Більше було розвинене ремісництво по містах і м-ках, яким займалося перев. жид. населення. Аграрне перенаселення тут виявилось ще в більшій мірі, ніж на підрос. Україні, і спричинилося до великої еміграції сіль. населення за океан. 1920—30-і рр. не принесли поважніших змін, якщо не рахувати успішного розвитку різних видів кооперації в Галичині. Найважливіша галузь пром-сти — видобуток нафти постійно зменшувалася (1909 р. 2 080 000 т, в 1938 р. — 370 000 т).

Література: Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики. К. 1925; Воблий К. Нариси з іст. цукрово-буякової пром-сти УРСР, т. I. М. 1928, т. II. К. 1930; Нариси розвитку нар. госп-ва Укр. РСР. К. 1949; Енциклопедія Українознавства, т. I, розділ XVII. Мюнхен 1949—52; Лященко К. История народного хозяйства СССР, т. II. Ленінград 1952; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М. 1954; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи у сіль. госп-ві України першої пол. XIX ст. К. 1954; Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. М. 1954.

Є. Гловінський

Капіталовкладення, грошові засоби, що скеровуються на капітальне будівництво, себто на будову заводів, електростанцій, залізниць, портів, каналів, складів, елеваторів, а також житлових будинків, лічниць, шкіл та ін. об'єктів як продукційного, так і непродукційного призначення; до К. належать також і видатки на с.-г. машини, на рухоме транспортне обладнання, на технологічне, енергетичне і т. п. устаткування, на решті вартість робіт по монтажу устаткування, геолого-розвідувальних, свердловальних, дослідно-пром. робіт.

В дорев. Україні більшість К. роблено за рахунок приватних осіб або т-в, підприємців, купців, фінансистів. Держава в К. брала незначну участь, будуючи залізницю (частково), школи, об'єкти держ. призначення. На сов. Україні К. стали держ. чинністю. Починаючи з четвертого кварталу 1928 р., К. складають гол. частину п'ятирічних планів розвитку нар. госп-ва. Перев. частина К. йшла, згідно з заг. напрямом екон. політики сов. влади, на розвиток важкої пром-сти. Джерело К. — це насамперед податок з обігу, що його платило населення в ціні продуктів споживання, а також ін. податки (роля їх за останній час значно зменшилася), держ. позики (до 1957 р.) та обов'язкові поставки державі с.-г. населенням продуктів в цінах, що далеко не покривали їх безпосередніх коштів. Частина К. йшла і за рахунок власних засобів підприємств.

Фінансування К. відбувається через мережу банків для довготермінових кредитових операцій (Банки). За сов. даними, обсяг К. по нар. госп-ву УССР в млрд карб. в цінах на 1 липня 1955 р. становить (в дужках % укр. К. до К. по всьому СССР): 1918—28 — 3,0 (19,1%), перша п'ятирічка (четвертий квартал 1928—32) 11,4 (18,5%), друга п'ятирічка (1933—37) 23,5 (16,6%), 3½ рр. третьої п'ятирічки 20,0 (14,4%), роки війни (1914—45) 16,7 (12,4%), четверта п'ятирічка (1946—50) 62,8 (19,2%), п'ята п'ятирічка (1951—55) 99,5 (15,9%). Даних про К. на шосту п'ятирічку, яка тривала всього три роки й була замінена на семирічку (1959—65),

нема; відомо лише, що на Україну припадало приблизно 1/7 К. по всьому СССР, які були передбачені в сумі 990 млрд карб. За семирічним планом передбачено такий обсяг К. для УССР (в млрд карб.): на будівництво об'єктів виробничого призначення 165,5, на житлове і комунальне будівництво 46,8, на будівництво об'єктів освіти, культури й охорони здоров'я 9,7; разом 222 млрд карб., що становить лише 11,3% К. усього СССР, а в стосунку до розподілених поміж республіками К. 14% (питома вага УССР по кількості населення 20%). По окремих галузях нар. госп-ва УССР К. на семирічку розподіляються так (в млрд карб.): чорна металургія 30,1, нафтова і газова пром-сть 11,9, вугільна пром-сть 31,0, електростанції й електромережа 10,9, машинобудування 13,1, ліс., паперова й деревообробна пром-сть 1,7, пром-сть будів. матеріалів і будів. індустрія 12,0, легка пром-сть 3,6, харч. пром-сть 10,5, транспорт і зв'язок 5,4. В сіль. госп-во держава має вкласти 15,5 млрд карб., а з власних коштів колгоспної системи має бути вкладено ще 64 млрд карб.

За весь період 1918—55 К. становили на 1 меш. РСФСР 8 555 карб. (у цінах на 1. 7. 1955 і без незначних колгоспних сум), в УССР — 5 832 карб., або на 31,8% менше; відповідні числа за контрольними числами (доповідь Хрущова) на 1959—65 рр. — 8 119—8 290 карб. для РСФСР і 5 108—5 228 карб. для УССР, або на 37% менше — яскравий приклад колоніального підходу ЦК КПСС при розподілі коштів на потреби УССР й РСФСР із спільної держ. скарбниці.

Є. Гловінський

Капітан Леонід (*1917), графік, працює в Києві; ілюстрації до «Основи суспільності» І. Франка (1955), «Мати» А. Головка (1957) й ін.

Капітула (з латинської capitulum — глава, розділ), в Кат. Церкві колегія духовенства вищої ранги, зокрема з-поміж каноніків (крилошан), що існує при катедральному храмі (також катедральна К.) і є дорадчим і допоміжним органом еп.; на випадок смерті еп. чи ін. перешкод К. править епархією в особі обраного нею капітульного вікарія. В Укр. Кат. Церкві К. з поч. 19 в. введена австр. урядом і лише згодом затверджена Римом; Львівська митрополіча К., утворена 1816, мала 10 крилошан, Перемишська (1816) — 8, Станіславівська (1885) — 6, Мукачівська — 7, Пряшівська — 6, Крижевецька має 5 крилошан. Заокеанські укр. кат. спархії не мають своїх К.; їх заступає збір епархіяльних дорадників в складі 4—6 консульторів. Крім епархіяльних, є ще чернечі К. — ген. і про-

вінціальна, себто збір уповноважених монашого чину для вирішення найважливіших справ. У Правос. Церкві К. заступає єпископська консисторія.

Капітула Дмитро (1873—1953), гром. діяч в ЗДА, куди приїхав 1888, родом з Лемківщини; гол. Укр. Нар. Союзу (1908—17), згодом його контрольної комісії (1933—53).

Капкан Юрій (*1875), підполк. рос. армії, автор «Правильника кулеметної служби», з весни 1917 р. полк укр. армії; командир 1 Коз. піхотного полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, пізніше 1 Сердюцької дивізії, в кінці 1917 р. короткий час командує укр. збройними силами на протибольш. фронті, 1919 інспектор піхоти.

Каплан Лев (*1899), графік, працює в Києві; ілюстратор «Червоного Перця» (1920—30-их рр.), пропагандивні плакати і серії рисунків.

Каплиця Боїмів, мавзолей купецької родини Боїмів у Львові, збудована 1607—17, правдоподібно архітектором Г. Шольцом, різьби І. Пфістера і місц. майстрів; різьба фасаду скомпонована за принципом укр. іконостасу; К. Б. одна з кращих пізньоренесансових архітектурних пам'яток Львова.

Каплонський (Каплунський) Герасим, полк. чигиринський, посол від гетьмана І. Виговського до поль. короля Яна Казимира з гадяцькими пактами 1658.

Капніст Василь (бл. 1756—1823), видатний поет і гром.-політ. діяч, нар. й помер у с. Обухівці Миргородського полку. Вихований під впливом матері (Софії Дунин-Борковської) в укр. душі, К. після перебування в Петербурзі оселився на Україні, де був обраний маршалком шляхетства Миргородського пов. (1782) і Київ. губ. (1785—87). 1782 появилася його «Ода на рабство»,

що була протестом проти скасування держ. автономії України рос. урядом. 1788 р. К. склав проєкт відновлення коз. полків (охочих) на Україні, який не був прийнятий рос. урядом. 1791 р. з доручення укр. патріотичних кіл (імовірно зв'язаних з Новгородсьверським гуртком) К. прохав у Берліні пруської допомоги в разі повстання проти Росії, але не дістав дефінітивної відповіді. 1798 р. К. опублікував комедію «Ябеда», яка була осудом рос. централістичної політики на Україні. Як ген. суддя (1802) і полтавський губ. мар-

В. Капніст

шалок (з 1820 р.), К. боронив укр. інтереси (зокрема під час набору коз. ополчення в 1812—13 рр.). В царині літератури К. виступав у цей період переважно як лірик, прихильник класицизму (зокрема Горація), а також як перекладач на рос. мову, м. ін. «Слова о полку Ігореві» з цікавим коментарем, де підкреслено укр. походження й особливості цього твору Твори К. були видані 1796, 1806 і 1849 рр. література: Берков П. В. В. Капніст. М.—П. 1950; Оглоблин О. Василь Капніст. Літ.-Наук. Зб. УВАН, І. Нью-Йорк 1952. О. О.

Капністи, укр. шляхетський рід грец. походження, італ. графський титул якого був визнаний у Росії щойно в 1870-их рр. З представників цього роду відомі: Василь К., сотн. ізюмського полку (1726), учасник кримських походів 1736 і 1738 рр., полк. миргородський (з 1737 р.), згодом бригадир і командир слобідських полків, брав участь у Семилітній війні й загинув у битві при Грос-Егерсдорфі 1757 р. Його сини: Микола К., катеринославський маршал шляхетства (1795), Петро К. (поч. 1750-их рр. — 1826), гвардійський старшина, який довго жив за кордоном і, повернувшись на Україну, завіз у своєму маєтку (с. Турбайці, Хорольського пов.) «республіку», й Василь К. (див.) були відомими укр. патріотами. З синів останнього — Іван К. (бл. 1794—1860), полтавський губ. маршал, приятель кн. М. Репніна, брав участь у складанні проєкту відновлення укр. козацтва 1831 р.; Олекса К. (бл. 1796—1869), Миргородський пов. маршал, приятель Т. Шевченка, й Семен К. (бл. 1791—1843), кременчуцький пов. маршал, були причетні до руху декабристів.

Капралов Євген (*1891), кіноактор, відомий з фільмів ВУФКУ «Україна» («7+2»), «Тарас Шевченко», «Тарас Трисило» й ін.; з 1930-их рр. на рос. сцені.

Каптаренко-Черноусова Ольга (*1899), геолог з Києва; праці про крейду, палеоген і юру Дніпровсько-Донецької западини, неоген Причорномор'я та ін.

Капуста городня (*Brassica oleracea* L.), однорічна або дворічна рослина з родини хрестоцвітних, одна з основних городніх культур України (див. *Городництво*), яка займає бл. 25% їхньої площі. Поширена у всіх р-нах, найбільше в околицях великих міст; площа 1950 р. — 72 000 га, 1956 — 91 000. З різних відмін найбільше поширена біла головчаста К. (*B. ol. var. capitata f. alba*), що займає бл. 90% площі під К.; її урожайність — 20—40 т з 1 га; найпоширеніші сорти: з пізніх — Амагер, з ранніх — слава Полтавщини, капорка одеська, нумер перший. До ін. відмін К. належать: червона головчаста (*B. ol. var. capitata f. rubra*), волоська, або савойська (*B. ol. v. sabauda*),

брюссельська (B. ol. var. gemmifera), кольрабі або каляріпа (B. ol. var. gongylodes), цвітна або каляфіор (B. ol. var. botrytis), кормова або листяна (B. ol. var. ascerphala), яку використовують на корм худобі, та ін.

Капуста Лаврін, один з найближчих співробітників Б. Хмельницького; чигиринський отаман (1653), гетьманський господар; виконував важливі дипломатичні доручення (посольство до Москви восени 1653, до Туреччини 1657).

Капуста Микола (*1883), кооп. і гром. діяч, сотн. Укр. Гал. Армії, в 1929—44 чл. дир. Ревізійного Союзу укр. кооператив у Львові й начальник його Ревізійного відділу; тепер у Франції.

М. Капуста

Капустянський Іван (*1894), літературознавець, доц. Полтавського Ін-ту Нар. Освіти (1921—25), пізніше співр. Ін-ту ім. Шевченка в Харкові, співред. (разом з М. Плевако) повної зб. творів Л. Глібова; ст. на поточні літ. теми, з теорії літератури; «Соц. пісня на укр. ґрунті» (1924). 1934 р. засланий, дальша доля невідома.

Капустянський Микола (*1879), військ. і політ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР; полк. ген. штабу рос. армії і начальник штабу дивізії під час першої світової війни, з осені 1917 начальник штабу дивізії в 1 Укр. корпусі ген. Скоропадського, з поч. 1918 р. Півд.-Зах. фронту; 1919 ген. квартирмейстер Штабу Дійової Армії УНР. На еміграції у Польщі, з 1923 у Франції, де організував Укр. Громаду, згодом Укр. Нар. Союз (його гол. до 1938); визначний діяч ОУН і чл. її пров. По другій світовій війні після створення УНРади — перший керівник військ. ресорту її Виконного Органу; тепер у Німеччині. Автор праці «Похід Укр. Армії на Київ—Одесу в 1919 р.» (1921—22, 2 вид. 1946) та ряду ст. на військ. і гром. теми.

М. Капустянський

Капуцини, кат. чернечий чин, заснований 1525 в Італії з суворим францисканським уставом; у 18 в. були в багатьох місцях на Правобережжі, гол. на Волині.

Капушак Іван (1807—68), сел. діяч, дяк з Ляхівців к. Богородчан, посол до австр. парламенту 1848—49, виступав в

обороні селян перед дідами та проти індемнізації.

Карабелеш Андрій (*1906), учитель гімназії, закарп. поет-лірик; спочатку писав рос. мовою, тепер також укр. Зб. поезій: «Избранные стихотворения» (1928), «В лучах рассвета» (1932); нині живе на Пряшівщині.

А. Карабінович

Карабінович Аполінарій (*1896), псевд. Л. Барвінок, дружина Опанаса К., акторка різностороннього ампліа; з 1920 р. на сцені в гал. театрах під керівництвом Опанаса К.; з 1949 р. в ЗДА.

Карабінович Миколай, еп. УАПЦ, див. Миколай Карабінович.

Карабінович Опанас (1892—1941), драматичний актор, керівник мандрівного гал. театру (1924—39), обл. Львівського театру (1939—41); розстріляний більшовиками.

О. Карабінович

Караваєв Володимир (1811—92), видатний хірург, з 1841 проф. Київського Ун-ту, один з засновників його мед. фак., засновник хірургічної офтальмології на Україні й хірургічної школи в Києві; автор численних наук. праць і підручників.

Караваїв Володимир (1864—1939), зоолог, мандрівник по тропіках; з 1919 працював у Зоол. Музеї УАН, деякий час його дир.; дослідник над мурашками.

Каравелов Любен (1837—79), болг. політ. діяч, письмен., публіцист і фолклорист; перекладав твори Т. Шевченка і М. Вовчка. На творчість К. значно вплинули Шевченко, М. Вовчок і Квітка-Основ'яненко; деякі з пісень К. переклав на укр. мову І. Франко.

Караганда, обл. м. в центр. частині Казахстану, постало після революції; осередок вугільного басейну; 398 000 меш. Частину населення К. і вугільного басейну становлять українці.

Карагодеваш (Карагодеуашх), велика могила б. станиці Кримської на Кубанщині; найбагатша донині могила одного із синдо-меотських царів 4 в. до Хр.: кам'яна гробниця, у ній, в коридорі, поховання жінки з коштовними золотими прикрасами та рештки воза, запряженого кіньми; в гол. коморі, з фресками на стінах, багате поховання

війна із скитською зброєю, б. нього багато срібного та бронзового посуду.

Карагі Яйла, вапняковий масив в сх. частині Кримських гір; вис. — до 1 259 м.

Кара-Даг (IX—16), вулканічний масив в сх. частині Кримських гір до 574 м висоти.

Карадагська Біологічна Станція АН УРСР, збудована в 1907—14 рр., веде дослідження флори й фауни Чорного м. в околицях гори Кара-Дага в Криму. К. В. С. має музей і видає «Труди» (в 1917—57 рр. — 14 випусків).

Карадагська Біологічна Станція

Караджіч Вук Стефановіч (1787—1864), видатний серб. мовознавець і етнограф, творець серб. літ. мови; його зб. нар. пісень переложена на багато евр. мов; укр. переклади, гол. М. Старицького («Сербські нар. думи і пісні», 1876), також М. Шашкевича, Я. Головацького, а пізніше І. Франка і М. Рильського. Творчість К. спричинилася до нац. відродження гал. українців у пол. 19 в., пробуджуючи інтерес до власного фолкльору, та вплинула на відкидання етимологічного прапису.

Каразин Василь (1773—1842), гром. діяч і економіст шляхетського роду на Слобожанщині, ініціатор заснування Харківського Ун-ту (1805) і реформи освіти в Рос. Імперії, фундатор і гол. Харківського Філотехн. Т-ва (1811—18); свої погляди виклав у численних ст., записках і листах (м. ін. лист до царя Олександра I 1801). Як гром. діяч К. відстоював ліберальні погляди (перебудова Рос. Імперії на конституційну монархію, скасування кріпацтва), як економіст — фізіократичні думки з елементами меркантилізму. К. пропагував перехід від трипільної системи на багатопільну, вирощування кращих сортів хлібних куль-

В. Каразин

тур, поширення культури картоплі та олійних рослин тощо. Виступаючи проти створення в одних р-нах добувної, в ін. обробної пром-сти, К. обстоював потребу поширення на Україні метал., текстильної й особливо харч. пром-сти; висловлювався за розвиток зовн. торгівлі, при цій нагоді вказуючи на колоніальну експлуатацію України Росією: Україна була змушена вивозити сировину, а довозити виготовлені з неї матеріали. Таким чином К. спричинився до формування поняття укр. територіальної економіки. Рос. уряд досить неприхильно ставився до поглядів К., які останній широко пропагував. Він був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці (1820—21), а потім до самої смерті фактично конфінований у своєму маєтку (с. Кручик на Слобожанщині). Праці К. видав 1910 р. Харківський Ун-т за ред. Д. Багалія.

Б. В.

Караїми (караїти, караї), невелика рел.-етнічна група (бл. 15 000), більшість якої живе на Україні. К. на Україні є потомками тюркських племен, що входили в 8—10 вв. до складу Хозарської держави і прийняли караїзм (секта юдаїзму). З 9 в. К. селилися в Кримських горах, під кін. 15 в. частина їх оселилася в Литві б. м. Тракай (Троків), а звідти на Зах. Україні (б. Луцького і Галича). Мова К. належить до кипчацько-огузької підгрупи тюркських мов; К. на Зах. Україні говорять окремим діалектом. Вони мають багатий фолкльор; з К. вийшла низка рел. письменників і дослідників, зокрема Аврам Фіркович (1766—1874) з Луцького.

Караїмович Ілля (Ілляш) (†1648), коз. старшина поль. орієнтації, наказний гетьман козаків, що діяли на Сіверщині під час війни з Москвою (1634), полк. переяславський (1637), військ. осаул (1646), брав участь у переговорах коз. лідерів з Володиславом IV у Варшаві 1646. Забитий козаками б. Кам'яного Затону на поч. повстання Б. Хмельницького.

Каракас (Caracas), столиця Венесуелі; 1950 р. 488 000 мешк., у тому ч. бл. 1 000 українців.

Карамзін Микола (1766—1826), рос. значний історик і письм. Гол. твір — «История Государства Российского» (у 12 тт., доведена до 1611 р.), написаний у самодерж. дусі; історію Київ. Руси К., стоячи на позиціях неділимості Росії, трактує як інтегральну частину історії Росії; у використанні архівних матеріалів К. допомагав м. ін. М. Бангиш-Каменський.

Карандеев Константин (*1907), електротехнік, завідувачий відділом Ін-ту Машинознавства і Автоматики АН УССР,

проф. Львівського Політехн. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР; спеціальність електричні вимірювання.

Каранович Осип (1858—1934), суддя з Галичини, в 1911—18 рр. радник найвищого адміністративного Суду у Відні.

Каранович-Гординська Дарія (*1908), дочка Ярослава Г., учениця В. Барвінського у Львові, Є. Штаермана і Є. Зауера у Відні, де закінчила Муз. Академію; концертує в Європі й Америці, ширячи твори сучасних укр. композиторів; з 1953 р. працює як педагог в Укр. Муз. Ін-ті в ЗДА.

Д. Каранович-Гординська

Карасубазар, кол. назва м. Білогорського в Криму.

Карась (*Carassius*), прісноводна пром. риба з родини корокових, довж. тіла до 50 см, вага до 2 кг (найчастіше виловлюється 0,2—0,5 кг), поширений гол. в стоячих водах і ставках. На Україні два види: К. золотий (*C. carassius* L.) і К. сріблястий (*C. auratus gibelio* Bloch).

Карась Йосип (*1918), маляр-пейзажист, працює в Харкові; «Сінокіс» (1950), «Під осінь» (1954), «Яблуні», «Хліб» (1957), «У прифронтовому лісі» (1958) й ін.

Карась Кирило (1887—1920), майор УГА, старого коз. роду; 1918 учасник листопадових боїв у Львові; командир гарматного дивізіону, опісля 10 гарматного полку УГА; загинув під Проскуровом.

Каратницький Модест (1858—1940), суддя, гол. Т-ва укр. правників, през. Зем. Банку Гіпотечного у Львові; гол. укр. крайового Т-ва охорони дітей і опіки над молоддю, опікун «Пласту».

Карачаївсько-Черкеська Автономна Область, автономна область Ставропольського краю РСФСР, положена в його півд. частині в горах Кавказу та їх підгір'ї, 14 100 км², 277 000 населення, в тому ч. 65 000 міськ. (1959); гол. м. Черкеськ. До війни основним населенням були карачаївці (1/3 всього населення) і черкеси (1/3) та українці і росіяни (разом бл. 40%), які заселили півн. рівнинну частину краю. В 1944—56 рр., себто на час виселення карачаївців, К.-Ч. А. О. носила назву Ч. А. О.

Карачаївці, тюркський, мохаммеданський народ кипчакської мовної вітки, що живе в горах Кавказу у верхів'ях р. Кубані, на півд. від укр. мішаної етногр. території; 75 000 (1939). 1944—45 большевики виселили, а частково винищили К.,

а Карачаївську Автономну Обл. зліквідували. 1957 частина К. повернулася до наново організованої Карачаївсько-Черкеської Автономної Обл.

Карачківський Михайло (*1899), історик, дослідник соц.-екон. історії Правобережжя; праці про кий. цехові архіви, про опис Поділля з 1819 р. В. Рудницького та ін.

Карбованець, укр. назва рос. рубля.

Карбулицький Володимир (1882—1908), бук. богослов і письм.; ліричні поезії й новелі («Звізда», «Скрипка» й ін.).

Карбулицький Ілярій (*1880), бук. пед. і гром. діяч, публіцист, співред. учительських ж. «Промінь» (1904—07) і «Каменирі» (1908—14), ред. «Крейцарової Бібліотеки» (1902—08); «Розвій нар. шкільництва на Буковині» (1907), драма «Зрадник» (1916) та ін. Був на засланні 1944—56 рр.

І. Карбулицький

Каргальський Сергій (*1888), режисер Харківської опери в 1925—37 рр.; постанови укр. опер. «Тарас Бульба», «Купало» і українізованих «Русалка» (О. Даргомизького), «Князь Ігор» (О. Вородіна). Загинув під час «сжовщчини».

Каргер Михайло (*1903), рос. археолог, дослідник княжого Києва. Гол. праці: «Археологические исследования древнего Киева 1938—47» (1950), «Древний Киев» (1 т., 1958) та ін.

Кардинал, найвищий після папи (ним номінований) достойник Кат. Церкви; Кардинальська колегія є дорадчим і допоміжним органом папи в управлінні Церквою (число К. нині — 70). К. керують окремими (12) відділами церк. управління (одним з них є Конгрегація для Східної Церкви) і обирають папу. З українців К. були: митр. київський Ісидор 15 в., львівські митр. М. Левицький і С. Сембратович.

Карикатура, зображення особи або предмета з перебільшеним представленням найхарактеристичніших елементів коштом другорядних. З К. тісно зв'язаний елемент гумору й сатири. Коміч-

УСС мовить... (карікатура О. Куриласа)

ність К. в малярстві, рисунку і різьбі відповідає сатирі й фарсові в поезії.

Початки укр. К. важко встановити, бо мало старих творів дійшло до наших часів. Елементи К. є в іконах (зображення нечистої сили в страшних судах, на іконі св. Микити, на гравюрах Київ. Тріоди 1627 р.), на нар. малюнках (Козак-Мамай і пан) та ін. нар. картинах. У 19 в. кілька К. залишив Т. Шевченко і К. Трутовський. У другій пол. 19 в. розвиток К. пов'язаний з появою перших гумористичних журн. («Страхопуд», «Кропило», «Зеркало»), ілюстраторів яких К. Устияновича, Т. Романчука, Л. Турбацького можна вважати піонерами К. Карикатурист Т. Терлецький в 1890-их рр. ілюстрував відомий нім. гумористичний журн. „Fliegende Blätter“ у Мюнхені. До першої світової війни ім'я карикатуристів здобули собі Я. Струхманчук (1900—05 ілюстратор «Комаря»), Ф. Красицький (1906 «Шершня») і Я. Пстрак (1912 ілюстратор «Оси»). В 1914—20 рр. творцями стрілецької К. (УСС) були О. Курилас і гол. О. Сорохтей, які виконали добрі зразки карикатурних портретів. Між двома світовими війнами на Зах. Укр. Землях в гумористичних ж. («Маски», «Зиз», «Іжак», «Комар») К. містили М. Бутович, П. Ковжун, Р. Чорній, М. Левицький, Л. Сенишин, А. Климко і особливо Е. Козак, в безлічі К. і шаржів якого відбивається остання доба іст. і побуту укр. народу.

В підсов. дійсності в єдиному гумористичному урядовому ж. «Червоний Перець» (з 1927 р.), згодом «Перець» і в період. пресі, К. як знаряддя політ. агітації дуже однобічна і виконується за встановленими шаблонами. Відомі карикатуристи В. Литвиненко, В. Гливенко, Л. Каплан, В. Григор'єв, К. Агніт-Следзевський, Б. Шаповал, О. Козюренко. На еміграції над К. працюють М. Бутович, В. Каплун, А. Климко, М. Цимбал, М. Левицький і Е. Козак, К. якого відомі і на міжнародному терені, передруковувані в поль., нім., англ., голл. і італ. пресі.

Література: Козак Е. Дещо про карикатуру, журн. Назустріч, ч. 14. Л. 1934; Іванець І. Стрілецька карикатура, журн. Літопис Червоної Калини, ч. 3. Л. 1935; Іванець І. Про карикатуру, журн. Наші дні, ч. 6. Л. 1943; Укр. радянська графіка. К. 1958.

С. Г.

Карішева Оксана (*1883), видатний лікар-венеролог; з 1911 р. викладач Харківського Ін-ту вдосконалення лікарів,

згодом у Київському Мед. Ін-ті, з 1949 р. — його проф. З її ініціативи були утворені Укр. шкіряно-венерологічний ін-т та Київське шкіряно-венерологічне наук. т-во; має понад 80 наук. праць.

Карл X Густав, король Швеції (1654—60), союзник гетьмана Б. Хмельницького в боротьбі з Польщею; 1655—56, здобувши майже всю Польщу, хотів стати поль. королем і зазіхав на Зах. Укр. Землі, але після неуспихів погодився на розділ Польщі між Швецією, Україною та Семигородом, чого особливо домогалася укр. сторона; 6. 10. 1657 іменем швед. короля укладено в Корсуні союзний швед.-укр. договір, звернений проти Польщі.

Карл XII (1682—1718), король Швеції (з 1697); в Півн. війні (1700—21) проти коаліції в складі Росії, Данії й Саксонії, курфюрст якої був і поль. королем (Август II), розбив Данію, зайняв Польщу і змусив Августа зректися поль. корони. Під час війни з Росією нав'язав стосунки з гетьманом І. Мазепою (спочатку через нового поль. короля С. Лещинського, а потім безпосередньо), що згодом були оформлені в укр.-швед. союз, і восени 1708 рушив на Україну, де 1709 зазнав поразки під Полтавою (див. Полтавська битва); з рештками свого війська і укр. союзниками подався до тур. володінь (Бендери). Після смерті Мазеви К. склав союз взаємної допомоги з гетьманом П. Орликом і Кримом та втягнув на деякий час у війну з Москвою Туреччину (Прутський похід).

Карла Маркса імені (V—16), кол. Катерининське, с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., положене над р. Самарою.

Карлаш (Карлашів) Микола (1885—1930), співак-бас; партії в театрі Садовського: Зевс («Енеїда»), Карась («Запорожець за Дунаєм») й ін., співав у Капелі О. Кошиця; помер у ЗДА.

Карлівка (IV—16), м. на Придніпровській низовині, над р. Орчик, р. ц. Полтавської обл.; харч. пром-сть, машинобудів. зав. для устаткування харч. пром-сти, зокрема цукрової.

Кармалюк (Кармелюк) Устим (1787—1835), повстанець сел. роду з сх. Поділля, керівник ватаг кріпаків та військ. дезертирів, що нараховували по кілька сотень осіб і грабували поміщиків та купців у 1820—30-их рр. Тереном нападів (ч. понад 1000) К. було майже все Поділля та сусідні пов. Київщини, Волині й Молдавії. Селяни вбачали в К. месни-

У. Кармелюк

згодом у Київському Мед. Ін-ті, з 1949 р. — його проф. З її ініціативи були утворені Укр. шкіряно-венерологічний ін-т та Київське шкіряно-венерологічне наук. т-во; має понад 80 наук. праць.

Маскарад у Кремлі (карікатура Е. Козака)

ка за нар. кривди, а в його нападах — народження нової гайдамаччини. Кілька разів К. був ув'язнений, але тікав з в'язниці. 1835 р. К. був забитий під час облави. В нар. пам'яті К. став символом боротьби проти соц. поневолення. Про нього складено багато переказів і пісень («За Сибіром сонце сходить» та ін.); життя і пригоди К. стали темою для багатьох літ. (М. Вовчок, М. Старицький, С. Васильченко) та муз. творів (В. Костенко).

Карманський Петро (1878—1956), поет родом з Галичини, представник модерністичної групи «Молода Муза». Учителював у гімназіях в Галичині; 1922—25 рр. був у Бразилії як представник ЗУНР, згодом ред. часописів «Праця» і «Укр. Хлібороб».

Друкуватися почав 1899 в «Руслані»; зб. поезій: «З теки самовбивця» (1899), «Ой люлі, смутку» (1906), «Блудні вогні» (1907), «Пливем по морю тьми» (1909), «Al fresco» (1917). Лірика К. навіяна песимістичними настроями, іноді повна терпких докорів громадянству і сатиричних коллочок. За больш. окупації К. видав 2 зб. поезій, позначених офіц. тематикою й ідеологією, — «До сонця» (1941) і «По ясній дорозі» (1952). Крім оригінальних поезій, К. належить ряд перекладів, гол. з італ., зокрема (разом з М. Рильським) «Божественної комедії» А. Данте. Спогади: з браз. періоду «Між рідними в Півд. Америці» і повні офіц. сов. нападів на Ватикан і «буржуазний націоналізм» «Крізь темряву» (1955).

Кармеліти, латинський аскетичний чернечий чин, заснований 1156 в Палестині; бл. 1240 перенесений до Європи, де став жебручим чином. На Україні в 17—18 вв. монастирі К. були в багатьох містах, м. ін. у Бердичеві, Барі, Кам'янці, Дрогобичі, Перемишлі й ін. К. мали в першій пол. 17 в. деякий вплив на василіянське чернецтво (реформи митр. В. Рутського).

Кармелюк - Каменський Костянтин (1858—1932), актор, режисер і організатор укр. театральної трупи, з якою з 1904 об'їздив Кавказ, Туркестан, Сибір та Далекий Схід; з 1916 гастролював в Японії; в 1920-их рр. у Манджурії й Шанхаї.

П. Карманський

К. Кармелюк-Каменський

Кармінський Марко (*1930), композитор з Харкова; опера «Буковинці» (1955), «Укр. сюїта» для оркестри, увертюра, тріо, хорові твори, пісні.

Карнаухівка (V—15), с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.

Карне військове право, ділянка карного права, що охоплює злочини, пов'язані з приналежністю до збройних сил або (почасти) з правовими приписами про військ. службу, а також у більшості держав кримінально карані злочини взагалі (або більшість з них), доконані особами, що перебувають на дійсній військ. службі.

В Рос. Імперії К. в. п. було нормоване «Воинским уставом о наказаниях», складеним 1866 р. й дещо зміненим 1875 р. В Австро-Угорщині діяв з 1855 р. «Militärstrafgesetzbuch».

В УНР і Укр. Державі (1917—20) діяли (з певними змінами) військ.-карні закони кол. Рос. Імперії, а в ЗУНР — австро-угор.

В УССР, як і по всіх сов. республіках, ділянка К. в. п. охоплює тільки «Військ. злочини», тобто пов'язані з діяльністю збройних сил. Воно зібране в основному в розділі Кримінального Кодексу УССР про «Військ. злочини» та в окремих законах ССРСР, як, напр., закон про військ. повинність 1939 р. та ін. (див. також *Військові суди*).

Карне право, також кримінальне право, сукупність норм публічного права, що визначають вчинки, які законодавець визнає за злочини і за які загрожує санкція в формі кари або ін. заходів (матеріальне К. п.), та норми, що вказують форми здійснення матеріального К. п. від вислідження злочинця до суду над ним (формальне К. п., *Карний процес*). Тільки модерне право відокремлює карний закон від карно-процесуального закону. Історія укр. права взагалі, а зокрема в княжу лит.-руську і гетьманську добу цього відрізнення не знає. (Див. ЕУ I, стор. 633—36, 660—65).

Рос. і австр. К. п., що діяло на укр. землях, перейшло еволюцію до модерного права, воно стало повністю публічним, більш гуманним, позбулося таких інституцій, як суди за чарівництво, тортури, калічення і самовільне карання (напр., вимір кари «як цар скаже» в Росії), обмежило застосування кари смерті, ввело ув'язнення як основну кару і визнало засаду „nullum crimen sine lege“ (хоч ця остання засада, схвалена рос. законом 1903 р., не увійшла в життя). Під рос. займанщиною, на відміну від старих звичаїв і прав, прийшов спершу «Кодекс головних і поправчих кар» з 1832 р., пізніше Карний закон з 1845 р. і вкінці

ґрунтовно зреформований закон 1864 р., у якому вже відбилися ліберальні течії і суспільно-політ. зміни того часу (напр., скасування панщини). Цей закон, з рядом змін, протривав аж до упадку царської Росії, бо новий карний закон 1903 р., за зразками модерних законів Зах. Європи, не увійшов у життя, крім його незначної частини. Під Австрією було діючим австр. К. п., яке розвивалося також у дусі ліберальних течій 18 в.: карний кодекс Йосифа II з 1787, потім карний закон з 1803 р. і вкінці останній карний закон з 1852 р. з різними змінами. На Закарпатті діяли угор. карні закони, останній з 1846 р., що лишився в силі й за Чехо-Словаччини. На Зах. Укр. Землях, які опинилися під Польщею після упадку укр. державності 1917—20 рр., діяв до 1932 р. австр. карний закон 1852 р. в Галичині, а рос. закон 1903 р. (який спеціально введено в життя) — на півн.-зах. землях. В 1932 р. увійшов у життя суцільний польс. карний кодекс, що діяв на цих землях до сов. окупації 1939 р. та під час нім. окупації в часи другої світової війни. Польс. карний закон з 1932 р. був досі найбільш поступовим з усіх, які діяли на укр. землях. Виходячи від категоричної постанови «немає злочину без закону», він пішов далеко в напрямі суб'єктивізму в ділянці вини, узгаднюючи злу волю й намір справця, замість тільки об'єктивного наслідку його вчинку; визнав індивідуалізацію у вимірі кари, тобто відповідальність кожного (напр., у співучасті в злочині) в межах його наміру; завів умовне припинення виконання кари, умовне звільнення і особливе справування для малолітніх, до яких застосовував тільки виховні заходи.

На укр. землях, окупованих більшовиками, старе царське право перестало практично діяти від початку. В перші роки, коли діяли нар. суди, рев. трибунали і т. п., недостачу карних законів виповнювали сотні декретів, які видавала тодішня укр. сов. влада, а, крім того, органи судочинства користувалися новими вже рос. сов. законами. З 1919 р. почала діяти кодифікаційна комісія при Нар. комісаріяті юстиції УСРР, але вона не створила самостійного укр. карного закону. Натомість, «в інтересі єдності карного законодавства усіх сов. республік», видано 15. 8. 1922 (постанова ВУЦВК УСРР з 23. 8. 1922) «Кримінальний Кодекс УСРР», який копіював «Уголовный Кодекс РСФСР» з 26. 5. 1922 (заг. частину в цілості, а спеціальну з незначними доповненнями). Закон цей ствердив клясову природу К. п., подав матеріальне визначення злочину як суспільно небезпечної дії, допустив анало-

гію, зриваючи із засадою «немає злочину без кари», і надав карі і заходам суспільної оборони виключно характеру доцільності.

Слідом за конституцією СРСР 1924 р. увійшли в життя «Основні засади карного законодавства СРСР і союзних республік» 29. 10. 1924 з чинністю на території усього СРСР, вони обіймали приписи заг. частини кодексу, протидерж. та військ. злочини. Вони в цілості увійшли в новий «Кримінальний Кодекс УРСР» з 8. 6. 1927. (Про засади цього кодексу див. ЕУ I, стор. 680—82).

Після довгої боротьби за нові форми соц. «законності» та за «певність права» після конституції 1936 р. 25. 12. 1958 Верховний Совет СРСР видав нові засади кримінального законодавства СРСР і союзних республік і закон про протидерж. злочини. Ці два закони, як обов'язкові на території всього СРСР, відхиляють відповідні постанови Кримінального Кодексу УРСР з 1927 р. і, в свою чергу, увійдуть як складова частина нового кодексу. Вони вводять ряд основних реформ засадничого характеру. З них гол. такі: кару може тепер призначати тільки суд, себто покарання адміністративним шляхом чи ін. несуд. органами — неприпустиме; злочином є тільки вчинок, передбачений у законі, що значить відкинення аналогії і відновлення засади «nullum crimen sine lege», немає зворотної сили закону; карна санкція, що загрожує за злочин, має знову характер кари і тільки попри це має характер виховний і оборонний.

Література: Волков Г. Учебный курс криминального права. Х. 1930; Кримінальний Кодекс УСРР, текст і коментар, ред. С. Канарський. Х. 1930; Старосольський Ю. Нарис Карного Процесу. Мюнхен 1947; Пионтковский А., Меншагин В. Курс советского уголовного права. М. 1955; Строгович М. Курс советского уголовного процесса. М. 1958; Утевский В. Советское уголовное право. М. 1958; Кримінальний Кодекс УРСР. К. 1958.

Ю. Старосольський

Карний Кодекс УРСР, див. *Кримінальний Кодекс УСРР*.

Карний процес, також карно-процесуальне право або формальне карне право (див. *Карне право*), орг-ція судочинства і порядок, визначений законом, чинності слідчих органів, прокуратури й судів при розгляді окремих карних справ. (Історія К. п. давньої і сучасної доби — див. ЕУ I, стор. 660—70). К. п., що діяв на укр. землях під Росією й Австрією, був спочатку типовим інквізиційним процесом, з функцією досліджування, обвинувачення й судження в одних руках, з наявністю справування і засадою формальної правди (зізнання, вимушене тортурами), як основним доказом. Ця

форма процесу, вигідна абсолютному володареві, тільки поволі поступалася місцем ліберальному процесові, що був прийнятий у Франції після революції. Під рос. пануванням в указі «О форме суда» 1723 і потім у законі 1832 був збережений інквізиційний процес, хоч під впливом нових течій скасовано формально тортури в 1801 р. (в практиці їх стосували далі). Щойно «Устав уголовного судопроизводства» 1864 р. увів основну реформу, вводючи т. зв. «мішаний карний процес», замість інквізиційного (який зберігся тільки в слідстві), явність і безпосередність справування, відділення функцій обвинувачення від судження, більші права обвинуваченого на оборону, участь суддів присяжних і т. п. Але новий закон з 1887 був знову кроком назад. Обмежено права підсудних, збільшено справування, участь присяжних, збільшено арбітражну силу судді і т. д. Цей закон протривав до упадку царської Росії.

Також на укр. землях під Австрією спочатку діяла традиція інквізиційного процесу і тільки поволі поступалася перед новими течіями. Кримінальний суд закон Йосифа II з 1788 р. був ще таким типовим процесовим правом. Аж у 1848 р. введено суди присяжних у пресових справах, а карно-процесовий закон з 1850 р. вже зовсім зірвав з інквізицією, беручи за зразок ліберальний франц. закон з 1808 р.; але вже 1853 відновлено зм'якшену форму інквізиційного процесу без судів присяжних. Кін. абсолютної форми монархії дозволив на новий процесовий закон з 1873 р., який був чинний до кін. австр. монархії. Це був закон, що базувався на засадах обвинувачення, явності, матеріальної правди, становища обвинуваченого як сторони нарівні з обвинувачем і т. д.

В Польщі (1920—39) діяли на укр. землях рос. карно-процесовий закон з 1864 р. і австр. з 1873, аж до поль. закону з 1928 р., модерного і ліберального, який однак змінено в 1938 р., відкидаючи, напр., інституцію присяжних суддів.

В УССР карне справування велося спочатку без окремих законів, потім на підставі ряду декретів (три декрети про суд, 1917—18), що були назагал повторенням подібних декретів РСФСР. Від поч. існувала виразна тенденція вводити однорідний К. п. у всьому СССР. Підставою для цього стали «Основи карного судочинства СССР і союзних республік» з 31. 10. 1924, які пізніше прийнято в «Кримінально-процесуальний кодекс УССР» з 20. 7. 1927, що формально діє й досі. До нього внесено значні зміни, особливо в наслідок закону про основи К. п. СССР і союзних республік з 25. 12.

1958. Характеристику чинного К. п. — див. ЕУ I, стор. 682. Реформа, введена в життя законом з 25. 12. 1958, йде в напрямі обмеження карного судочинства судами, поширення прав підсудного і т. п. (Див. також Судівництво).

Ю. Старосолоський

Карновичі, старшинський рід на Стародубщині 17—18 вв. Степан К. (1707—88), ген.-майор гольштайнської служби, який одержав від царя Петра III, герцога Гольштайні, графський титул, був полк. стародубським (1762—63). Степан К. (1746 — після 1787), вихованець Петербурзької Академії Мистецтв, маляр і гравер.

Карновський Михайло, видатний укр. гравер на міді кін. 17— поч. 18 в., з чернігівського осередку мідеритників; з 1697 в Москві, де 1701—10 працював знаменщиком при «Печатному дворі»; ілюстрації до першої арифметики Л. Магніцького, тези й ін. Укр. походження К. відбивається в його працях (тезис на зразок київ. і присвячений київ. митр. Кроковському, образ Києво-Печерської Богородиці й ін.); його гравюри, як зразки для Києво-Печерських малярів і граверів, знаходяться в т. зв. Лаврських «Кунштбухах».

Карно-процесуальний Кодекс УССР, див. «Кримінально-процесуальний кодекс УССР».

Каровець Макарій Михайло (1873—1944), укр.-кат. церк. діяч в Галичині і на Наддніпрянщині, василіанин, капелян Укр. Січ. Стрільців і письм.; 4-томово «Велика реформа ЧСВВ» (1932—38), численні ст. в пресі на теми іст., суспільні, рел. та ін.

Карпати, складчасті, молоді гори з середньогірським краєвидом, ланка альпійської гірської системи, простягаються дугою, довж. бл. 1 500 км, її тятива ледве 500 км — від Братислави над Дунаєм на півд. зах. до Залізної Брами, положеної також над Дунаєм на півд. сх.; простір — бл. 200 000 км². Назовні К. межують з старими масивами — чес., поль., укр. (Чорноморська височина), Добруджею і відділені від них смугою молодих западин — над р. Моравою, Надвислянською, Надсянською, Наддністрянською, Передкарпаттям і Волоською; внутр. частину дуги займає Паннонський низ, який врізається вздовж Тиси і Бодрога та його приток далеко на північ. З огляду на геол. будову в К. вирізняються три смуги: зовн. флішева, центр. кристалічна і внутр. вулканічна. Лише флішева смуга є суцільна і в'яже всі К. в одне ціле, внутр. перервана посередині на ширині вище 200 км так, що К. діляться на три частини: Зах. К. і Південні К., збудовані з усіх трьох смуг, та

вузьку (100—120 км) центр. частину — Східні К., збудовані з флішевої і вулканічної смуг. Зах. К. заселяють перев. словаки і поляки (на окраїнах також чехи, угорці й українці), Сх. К. — українці, Південні К. — румуни; іноді на протиставлення до Півд. (або Румунських) К. — Зах. і Сх. К. називають Північними або Слов'янськими К.

Східні К. простягаються між р. Білою — Тилицьким перевалом — р. Топлею на зах. і р. Тисою — Присліпським перевалом та р. Сучавою на півд. сх.; часто зах. межі Східних К. ведуть по р. Ославі, Ляборцю і Сяну, т. ч. весь Низький Бескид входить до Зах. К. Східні К. складаються з флішевої (Бескид) і вулканічної (Вулканічні Укр. К.) смуг; на півд. сх. з Бескидом стикається кристалічна Мармаросько-Буковинська верховина. Іноді Сх. К. називають (без Низького Бескиду) Лісистими К., часто також Укр. К. Сх. К. займають разом з Низьким Бескидом 40 000 км², без нього 32 000 км², укр. етногр. територія в К. 34 000 км² з 1 700 000 меш.; на території УССР К. становлять 22 500 км² з 1 200 000 меш. (числа лише приблизні).

Хоч Укр. К. становлять лише бл. 4% укр. етногр. території і хоч їх заселює ледве 3% всіх українців, все ж таки вони мають заг.-укр. значення. К. є здавна-давня горами, заселеними українцями, з своєрідним, повним краси краєвидом, кліматом і рослинністю, оригінальним способом життя укр. верховинців. Ці властивості К. здавна притягують щороку тисячі людей з ін. частин України та з чужих країн для відпо-

них рубцем Закарп. низовини здавна становлять одну з нечисленних природних етнічних меж України; вони в'яжуть Україну з тією частиною Європи, яка входить до обсягу Паннонського басейну, а тим самим з Угорщиною та Словаччиною (докладніше див. *Закарпаття*).

Геологія. Горотворчі процеси на території сучасних Сх. К. почалися в палеозої; це була каледонська (?) складчастість в силурі й герцинська в карбоні, яка утворила Пракарпати, що згодом запалися у великому морі Тетиди; їх зметаморфізовані рештки становлять тепер ядро Мармаросько-Буковинської верховини. З дол. крейди аж до кін. палеогену існувала карп. геосинкліналь, яку виповнювало море з дуже мінливою глибиною; в її межах нагромаджувалися грубі флішеві відклади (пісковики, глини, луги, конгломерати). Нові горотворчі — альпійські процеси розпочалися, мабуть, вже в гор. крейді, але їх гол. фаза припадає на гор. олігоцен і поч. міоцену; вони спричинили не лише зфалдовання флішу, але й піднесення його вище рівня м., так що К. стали горами і тривалою сушею. На той час припадає оформлення трьох гол. структурних елементів К. — зовн. і внутр. антиклінальних зон і центр. синкліналі. Міоценовський суходіл К. був вузький, бо Передкарпаття і Паннонський низ внаслідок опускань стали знову морськими басейнами, які перетривали аж до кін. міоцену. В міоцені наступила також у зв'язку з западинами на Закарпатті жвава вулканічна діяльність, яка тривала аж до поч. пліоцену і витворила Вулканічні Укр. К.

Схема геологічної будови Сх. Карпат (за М. Муратовим)

1 — Докембрій Чорноморської височини. 2 — Докембрійські і палеозойські породи Карпат. 3 — Палеозой Чорноморської височини. 4 — Юра. 5 — Долішня крейда. 6 — Альб, сеноман. 7 — Горішня крейда. 8 — Палеоцен і еоцен. 9 — Олігоцен. 10 — Міоцен і пліоцен. 11 — Виливні породи

чинку, лікування, туристики і спорту. Краса К. є джерелом надхнення для письмен. і мистців.

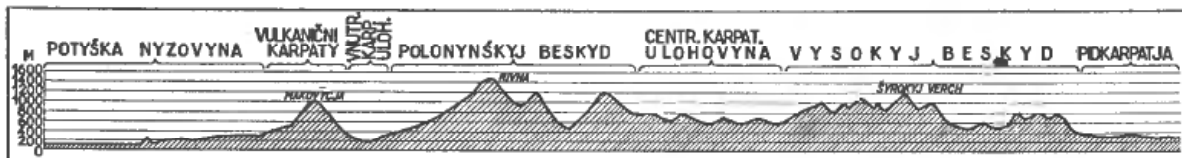
К., зокрема Закарпаття, мають чимале геополітичне значення. Вододільний хребет К. становив, щоправда, впродовж віків політ. кордон, але не етногр., бо легко прохідні карп. перевали улегшили опанування укр. елементом і півд. узбіч гір. Тому К. разом з прилеглим до

Контури сучасних К. оформилися в першій пол. міоцену, вже в половині його К. зазнали часткової пенепленізації, яку перервало підняття в гор. міоцені, по якому прийшло до нової пенепленізації і другого ще сильнішого піднесення на межі пліоцену і четвертинного періоду. Взагалі сучасний рельєф К. є результатом згаданих пенепленізацій, з яких залишилися великі по-

верхні вирівнянь і тераси в кількох поємах та молодого розчленування долинами. Під час четвертинного періоду прийшло до незначного зледеніння К. в ріську і вюрмську епохи.

Т. ч. К. складаються з чотирьох структурних повздожніх зон, які простяга-

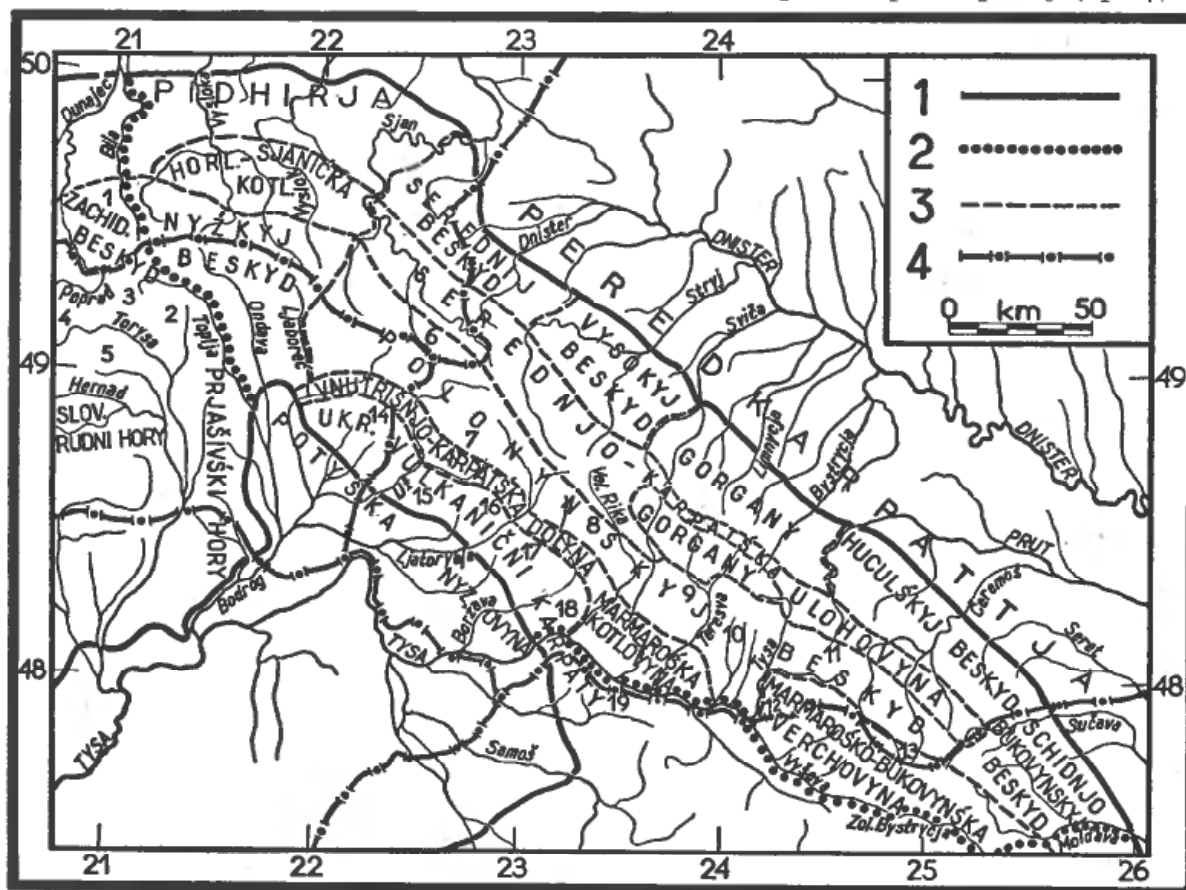
ше занурена — аж до поч. неогену; на її поверхні гол. поширені гор. олігоценські кросненські верстви, представлені м'якими піщано-глинястими осадами, зім'яті в інтенсивні складки. Ядро внутр. антиклінальної зони становлять кристалічні (кристалічні лупаки, гнейси, квар-

Профіль Карпат

ються з півн. зах. на півд. сх. Зовн. антиклінальну зону (її ширина 40 км), збудовану з крейдового і полеогенового флішу (перев. пісковики) становлять зірвані й перекинуті на півд. сх. складки; на березі К. вони стають лежачими

цяти, кристалічні вапняки) і значно менше тріасові та юрські (вапняки, пісковики, порфірити, конгломерати) породи, які виходять наверх лише на Мармаросько-Буковинській верховині; проте вони вкриті шарами флішу (крейда і

Поділ Східних Карпат

1 — Межі Карпат. 2 — Межа Східних і Західних Карпат. 3 — Межі поодиноких частин Карпат. 4 — Державні кордони. Пояснення чисел на карті: 1 — Яворина; 2 — Чертіські гори; 3 — скалицева смуга; 4 — Списька Магура; 5 — Лєвоцькі гори; 6 — хребет Галич; 7 — полонина Рівна; 8 — Боржава; 9 — Красна; 10 — Свидовець; 11 — Чорногора; 12 — Гуцульські Альпи; 13 — Чивчинські гори; 14 — Вигорлят; 15 — Маковиця; 16 — Синяк; 17 — Великий Діл; 18 — Тупий; 19 — Гутинські гори

і переходять на типові луски (насуви, «скиби»), часто насунені на міоцен Передкарпаття. Далі вглиб К. простягається на 30—40 км ширини центр. синклінальна зона, що була з усіх К. найдов-

старий палеоген), зім'яті в складки, місцями пересунені на північ, часто розірвані. Останню зону К. становлять вулканічні породи — трахіти, андезити, ріоліти і туфи, відділені від ін. К. внутр.-

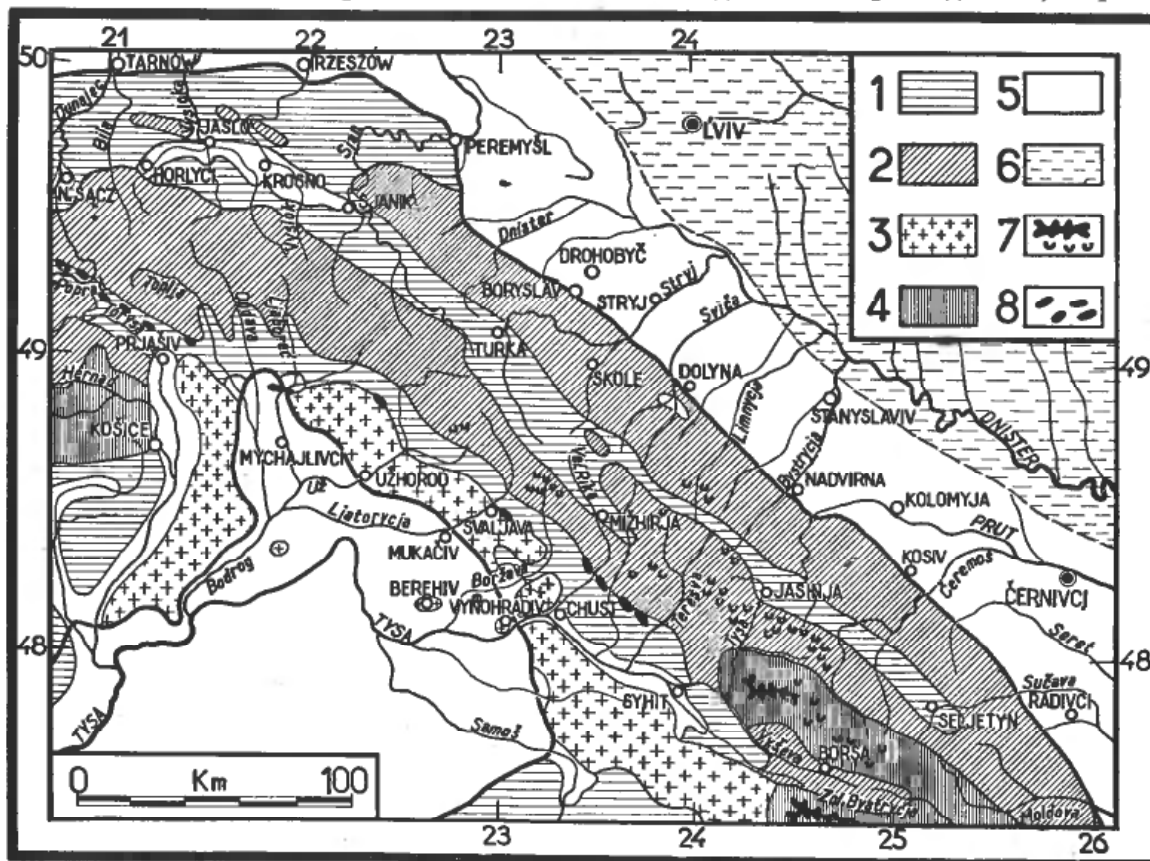
карп. долиною і Мармароською впадиною, виповненими горизонтальними шарами міоцену.

Поважну роль у геол. структурі К. відіграють також розломи, які проходять упоперек структурних зон; ними часто протікають ріки.

Краєвид К. є за малими винятками — типово середньогірський, у висліді незначної висоти та малої відпорності скельних порід. Лагідні, широкі, слабо порізблені хребти та рівнобіжні до них повздовжні долини (ґраткова будова) контрастують з глибоко втягнутими (до 1200 м) проломовими долинами з стрімкими узбіччями — наслідок відмодолження рельєфу. Високогірський краєвид мають лише найвищі частини К., гол. Гуцульські Альпи й Чорногора завдяки кол. зледенінню. Лише тут, і ще помітніше в Горґанах, виступають скельні поля, однак навіть найвищі верхи К. вкриті глинами і суцільною рослинністю.

півн. зах. на півд. сх.: 1) висока зовн. флішева смуга відділена 2) середньокарп. улоговиною від 3) внутр. високої флішевої смуги — Полонинського Бескиду, яку своєю чергою відділює 4) внутр.-карп. долина від 5) Вулканічних Укр. К.; на півд. сх. доходить до Полонинського Бескиду 6) Мармаросько-Буковинська верховина. Різниця в краєвиді виступає також у межах поодиноких смуг, себто в напрямі з півн. зах. на півд. сх.

Зовн. висока смуга Бескидів, що відповідає зовн. антикліналі, підноситься над Підкарпаттям виразним гострим берегом на 300—400 м висоти; він абразійного походження, пізніше ускладнений ерозією рік. В нижчих частинах цієї смуги гарно розвинена ґраткова будова (повздовжні хребти з більш стрімким півн.-сх. і лагіднішим півд.-зах. узбіччям, збудовані з пісковиків і паралельні до них широкі долини, вирізь-

Морфологічні краєвиди Східних Карпат

1 — Підгір'я і низькогір'я. 2 — Середньогірський флішевий краєвид. 3 — Вулканічні гори. 4 — Кристалічні масиви і їхні мезозойські поволоки. 5 — Підгірські і середньогірські западини, вкриті неогенними і четвертинними відкладами. 6 — Чорноморська височина. 7 — Альпійський краєвид і сліди зледеніння. 8 — Скалиці

Попри деяку одноманітність, різні частини К. виявляють також поважну різницю, спричинену різною геол. структурою і висотою. Питомими для К. є повздовжні смуги, що простягаються з

блені в м'яких лупаках і глинах), у яких переважають поперечні долини і пір'яста будова хребтів, верхи виразно зарисовані, виступають кам'яні поля і слабкі сліди зледеніння. В зовн. Бескидах

легко відрізнити кілька частин: 1) найнижчу з ґратковою будовою — *Середній Бескид* між коліном р. Сяну і лінією Турка—Борислав, від якої на сх. підноситься на 300—400 м вище 2) *Високий Бескид*, що сягає до р. Мізунки на сх. (верхи Парашка 1 271, Магура 1 368); 3) найвищу (Сивуля 1 836) і найбільш суцільну *Горґани* по Прут і 4) знов нижчий *Гуцульський Бескид* (Гордий 1 478) по р. Сучаву на сх. (див. малюнок на стор. 466, 478).

Середньо-Карп. улоговина становить лагідне низькогір'я, положене на 200—600 м нижче від обох високих пісковикових зон. Вузькі й круті антикліналі творять в більшості вододільні хребти, повздовжні річки пливають широкими синкліналями. В цій смугі перев. проходить (на лінії від джерел Сяну до джерел Пруту) гол. карп. вододіл і найважливіші карп. перевали: *Ужоцький* (889 м.), *Верецький* (841 м) і *Яблониць-*

Середньо-Карпатська улоговина в околицях Міжгір'я

кий (931 м). Сер.-карп. улоговина найкраще розвинена в центр. (25—30 км ширини) частині, яка стикається з Великим Бескидом. На сх. від В. Ріки і Мізунки вона звужується і розділяється на два рамена, з яких півд. на сх. від р. Тересви зникає; тут в р-ні Свидівця улоговина перекрита насувом Полонинського Бескиду. Щойно від верхів'я р. Тиси і Пруту (Ясінська і Ворохтенська котловини) стає сер.-карп. улоговина знову виразною, шириною на 10—12 км; вона знов зникає на сх. від р. Сучави (див. малюнок на стор. 468).

Полонинський Бескид є найвищою і найбільш суцільною частиною Сх. К. і становив колись гол. вододіл; згодом в сер. частині його перепилували притоки Тиси — *Ляториця*, *В. Ріка*, *Теребля* й *Терешва*, і захопили верхів'я приток Дністра. Широкі, лагідні хребти, вкриті полонинами, — рештки кол. пенеплени, зформованої ще в міоцені, становлять різкий контраст з вузькими й стрімкими, до 1 200 м глибини долинами; на узбіч-

чях хребтів розвинені польодовикові котли, часто виповнені озерами. На зах. від р. Угу Полонинський Бескид має ґраткову будову і винятково підноситься вище 1 200 м; далі на сх. це високі масиви Полонини Рівної (1 482), *Боржави*

Полонинський Бескид і *Сер.-Карп. улоговина*. На першому пляні широка долина р. Тересби — півд. рам'я Сер.-Карп. улоговини і с. Синівір. На дальшому пляні полонина Красна з рештками пенеплени

(1 679), *Красної* (1 568), *Свидівця* (1 883) і найвищого масиву Укр. К. *Чорногори* (2 058); ще далі на сх. Полонинський Бескид стає вужчим, розпадається на кілька повздовжніх широких хребтів і тісно прилягає до *Мармаросько-Буковинської верховини*. В сх. Буковині вся флішева зона звужується до 40 км, а різниця між поодинокими флішевими смугами затирається (*Сх.-Буковинський Бескид*).

Мармаросько-Буковинська верховина, завдяки різноманітній геол. будові, глибким розоранням ріками і слідам кол. зледеніння, більш мальовнича, ніж ін. частини Укр. К. Це стосується насамперед до висунених на зах. *Гуцульських Альп* (1 961 м, див. малюнок на стор. 466). Натомість нижчі, збудовані перев. з кристалічних лупаків *Чивчинські гори*, і бу-

Укр. Вулканічні Карпати. *Гора Синяк* ковинська частина творять лагідні форми, які мало різняться від флішевих.

Між Полонинським Бескидом і Вулканічними К. простягається (400—500 м глибини) депресія — *Внутр.-карп. долина*, яка утворилася в наслідок форму-

вання вулканічних порід. Ширина її 1—6 км, нею протікають малі повздовжні річки, притоки правих приток Тиси, абсолютна висота 150—300 м, в долинистих перевалах до 450 м, форми лагідні, низка терас. На сх. поширюється внутр. карп. долина в розлозі (30 км ширини) Мармароську котловину, рівну над Тисою, горбовату далі від неї, висотою на 200—600 м, вкриту грубими шарами міоцену з соляною світою.

Останню ланку Сх. К. становлять 900—1100 м висотою *Вулканічні Укр. Карпати*, які гостро підносяться на 600—900 м над Потиською низовиною; основу її становлять центри вивержень, об'єднані лавовими потоками; для краєвиду характеристичні масивні, широкі хребти, мальовничі вулканічні перстені (залишки кратетів) та стіжки. Поперечні долини, притоки Тиси, ділять Вулканічні К. на низку груп (див. карту); біля підніжжя стелиться вузька смуга низького, лагідного підгір'я (див. малюнок на стор. 244).

На зах. від р. Ляборця-Ослави-Сяну К. складаються лише з флішевої смуги, вони тут найнижчі, а характер гір знижений до вузької (на 30—40 км) смуги, обабіч гол. вододілу; це *Низький Бескид*. Перед ним стелиться низьке (300—400 м) підгір'я, зокрема широко розпростерте на півночі, його ланка — середньогірська велика і рівна Горлицько-Сяницька котловина є продовженням сер.-карп. улоговини. Найвищі верхи Низького Бескиду ледве доходять до 1000 м, перевали лежать на висоті 500—700 м (Тилицький 688 м, Дуклянський 502 м, Лупківський 651 м).

Клімат К. залежить від кліматичного режиму суміжних рівнин, висоти гір і ряду специфічних факторів, спричинених різноманітним рельєфом. Великий вплив має зимовий барометричний максимум, який охоплює також Наддунайську низовину, та літній мінімум. Взагалі ж К. захищають півд. Закарпаття від припливу холодного повітря з півночі, з другого боку, під час діяльності циклонів на півд. і зах. узбіччях К. випадають рясні дощі, принесені теплими масами повітря з Середземного м. і Атлантийського океану. Залежно від висоти температура липня коливається від 20° Ц. на півд. березі К. і 18° на півн. до 10—12° в дол. смугі полонин і 6° на найвищих верхах; менші зміни зимою: від —3° до —10°. Число днів з температурою понад 0° вагається приблизно від 290 до 100 на рік, з температурою понад 10° Ц. (вона є вирішальною для вегетації) від 180 днів на півдні до 80—100 на гор. межах вирощування збіжжя, до 50 в дол. смугі полонин. Ч. атмосферних опадів коливається від 600 до 1600 мм, найчастіше 900 до 1200, залежно від ви-

соти, а також від льокальних обставин, насамперед положення узбіч; найбільше опадів є у сточищі гор. Терешви і Терєблі, відносно сухими є середгірські котловини; на тій самій висоті їх на півд. узбіччях на 100—200 мм більше, ніж на півн. Найбільше опадів припадає на червень і липень, найменше на січень і лютий; взагалі на тепле півріччя припадає майже $\frac{2}{3}$ усіх атмосферних опадів, і тому літо є досить хмарне, зима досить соняшна.

Назагал в півд.-сх. напрямі температура літа підноситься на 1—2° Ц. через збільшення континенталізму і масивності гір. Як і скрізь в горах, у К. клімат виявляє низку льокальних особливостей, залежних від місц. рельєфу; сюди належать різниця між півд. і півн. узбіччями, наявність, хоч і досить слабких, фєнових вітрів і явище інверсії температури, коли зимою температура вища на узбіччях, ніж в глибині долин, виповнених важким, холодним повітрям.

Ґрунти К. залежні від роду гірських порід, висоти і роду рослинного покриву. Найбільше поширені буроземні опідзолені лісові ґрунти; вони неоднорідні — відмінні в р-ні букових і смерекових лісів та у виліснених і заміненних на с.-г. угіддя просторах (яснобурі лісові ґрунти). Буроземи кислі, низької родючості, для її підвищення потрібне збагачення мінеральними добривами і вапнування. Більш урожайними є дерново-середньопідзолисті ґрунти на півд. узбіччях Вулканічних К. В долинах поширені різні лучні ґрунти, вище гор. границі лісів — гірсько-підзолисті, гірсько-лучні і торф'яникові, часто щебнюваті.

Рослинність Укр. К. становить сектор центральноєвр. провінції; за винятком Низького Бескиду, вона значно багатша, ніж в Зах. К., і має багато видів балканського і семигородського походження та низку ендемічних форм. Колись усі К. були вкриті лісами, а вище від них полонинами та невеликими кам'яними полями; ще нині припадає на них $\frac{2}{3}$ всієї площі, а $\frac{1}{3}$ на с.-г. угіддя. В Укр. К. виступають всі гірські смуги рослинності, до альпійської включно.

Найнижчу частину, до висоти 500—600 м, вкривають листяні й мішані ліси, зложені в основі з дуба і, менше, граба з домішкою клена, липи, явора, в'яза, берези і сосни. На Закарпатті на висоті до 400 м додатково виступають деякі тепліші види, як каштан, грец. горіх. Цю смугу найбільше змінила людина, і ліс становить лише невеликі острови серед с.-г. угідь.

Вище 500—600 м простягається смуга гірських лісів. На Закарпатті, за винятком його півн.-сх. і сх. частини, та в сто-

чищі джерельного Сяну це — букові ліси, в ін. частинах Укр. К. мішані й частинні. В букових лісах невелику домішку становить дуб (лише в нижчих смугах), явір, клен, береза, ясен; підліску (бузина, вовче лико, малина, порічки, жимолость, брусниця й ін.) і трав'яного покриву, звичайно досить одноманітного, мало. Гор. межа букових лісів (1 100—1 200) досить гостра, хоч вище 1 000 м бук стає вже дещо нижчим (див. малюнок на 187 стор.).

Інші гірські ліси К. складаються з двох смуг — нижчої мішаної, що сягає до висоти 900—1 200 м, зложеної гол. з бука, ялини і смереки з підліском, як в чисто букових лісах, та з вищої, що її становлять смерекові ліси з незначним додатком ялиці, сосни, модерева, сосни-кедрини, ясена; трав'яний підклад і тут слабкий. Гор. границя лісу сягає до висоти 1 450—1 600 м; її становить переходова смуга шириною до 100 м, в якій перемішані поодинокі дерева з чагарниками і полониною.

Вище лісів простягається смуга природних високогірських лук — полонин і чагарників з субальпійською (до 1 750—1 850) і альпійською рослинністю. Для субальпійської смуги характеристичні є зарості кущової сосни (жереп, *Pinus mughus*), які разом з кущами зеленої вільхи (лелеч, *Alnus viridis*), рододендрона (*Rhododendron Kotschyi*), карлуватого ялівця (*Juniperus nana*) часто творять, зокрема в Горґанах і Мармаросько-Буковинській верховині, великі, важкопрохідні чагарники.

Полонини вкривають всі вищі хребти, за винятком Горґанів. В смузі букових лісів — це майже чисті полонини, які суцільно покривають хребти вище 1 100

Горішня межа смерекових лісів на півд. узбіччях Свидівця. Карликуваті смереки, чагарники ялівця; висота 1 550 м

—1 200 м, в смузі смерекових лісів їх дол. границя на 100—150 м вища і вони частково зарослі чагарниками, зокрема жерепом; в Горґанах їх мало. Полонини збільшила людина, обнижуючи гор. границю лісів; з другого боку, надмірний випас худоби спричинив загальне зубожіння їх рослинності. На полонинах поширені осоки (*Carex curvula*, *C. rupestris*),

ситник (*Juncus trifidus*), костриця лучна (*Festuca ovina*), очеретник (*Calamagrostis*); до висоти 1 500—1 600 м мають перевагу маловартісні трави — мичка (*Nardus stricta*) і щучник дернистий (*Deschampsia caespitosa*), натомість мало розповсюджені такі цінні види, як тонконіг лучний (*Poa pratensis*), конюшина лучна (*Trifolium repens*) й ін. Назагал багатство рослинності полонин збільшується в сх. напрямі; воно є найбільше на вапнякуватих ґрунтах.

В. Кубійович

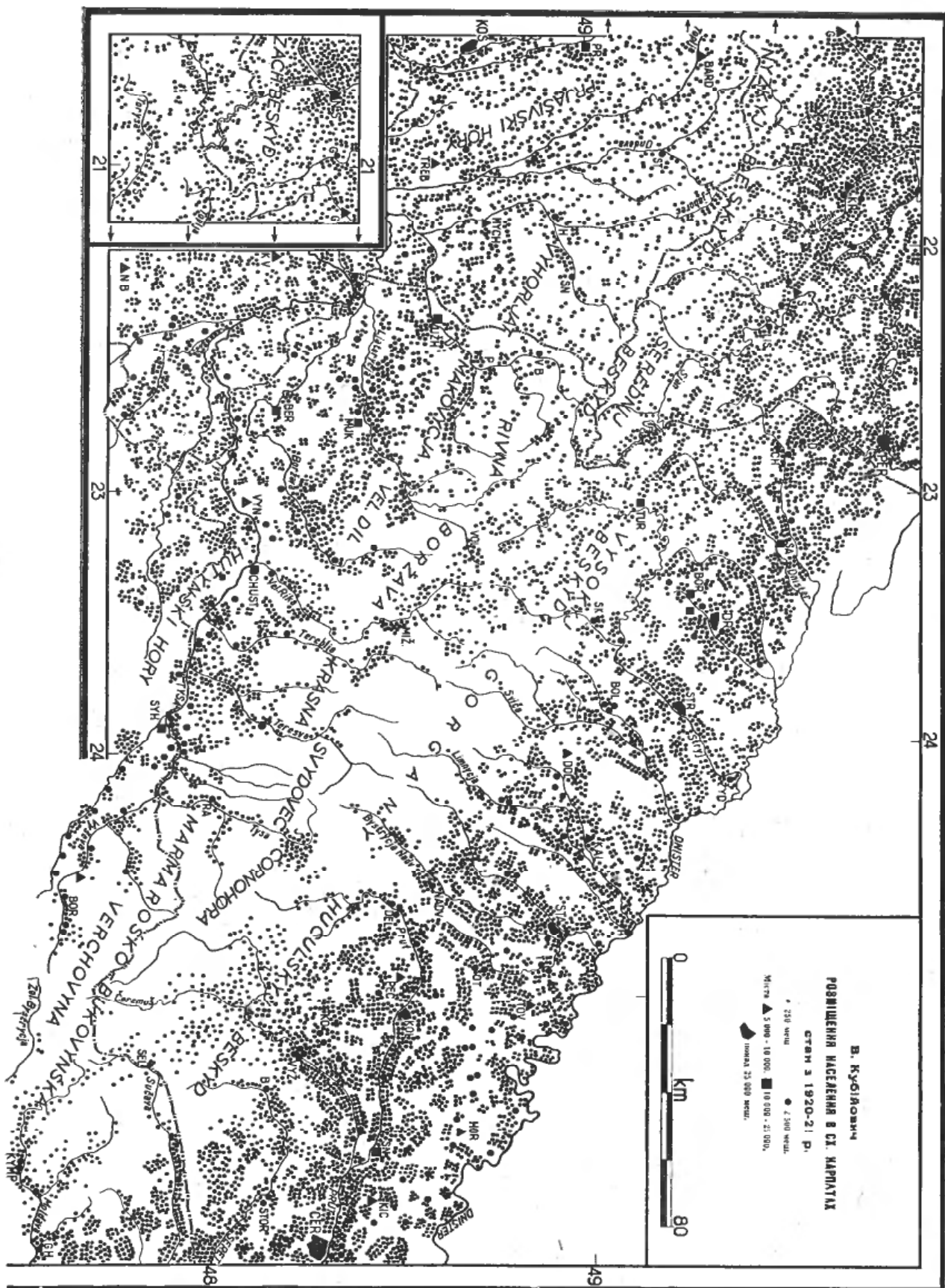
Фавна К. Вертикальна зональність рослинності К. лише у невеликій мірі знаходить свій вияв в поширенні тварин. До субальпійської зони К. обмежена наявністю деяких високогірських видів, відсутніх на рівнинах (полівка снігова, бурозубка альпійська, деякі комахи, деяка черва), до гірської зони лісів деякі представники тайгових тварин (глушець, орябець, тетерук, горохівка, рідкий вже рись й ін.). Проте основний склад фавни творять ліс. тварини сер-евр. видів, що виступають як у вищих, так і в нижчих р-нах К.: рідкі вже ведмідь бурий і кіт дикий; крім них, олень, сарна, вовк, лис, куна ліс., горностай, білка карп., повхи, землерийки, кажани й ін.; з птахів — орел беркут, яструби, сови, слукви, рідкі чорні бузьки, плиска гірська, кіс білоший та ін., при чому багато птахів прилітає лише літом. Досить багата й різноманітна фавна земноводних та рептилій, гол. по півд. узбіччях К. (тритон карп., ропуха зах., саламандра плямиста, мідянка й ін.). Високо в гірську країну проникають річками норка, видра. Гірськими частинами карп. рік обмежена наявністю пструга-форелі, пірїя, марени балканської (*Varbus meridionalis petenyi*), а Черемошем і Тисою головатиці (*Hucho hucho* L.). К. багаті також на різні гірські види комах, м'якунів та ін. безхребетних.

З зоогеогр. погляду К. відіграють не малу роль у поширенні деяких видів, що мають тут півн. чи сх. межі свого ареалу; деякі півд. види лише подекуди сягнули далі в глибину К.

Для охорони первісної флори й фавни проектується заснувати великий Карп. заповідник; деякі його частини є вже віддавна під охороною і становлять резервати. К. відомі як один з евр. цінних теренів полювання (гол. в Горґанах).

Е. Ж.

Заселення. Усі Сх. К. належать до укр. нац. території, за винятком Низького Бескиду, в якому (і в суміжній частині Зах.) українці заселялися до 1946 р. лише вузьку смугу обабіч гол. вододілу (Лемківщина), а тепер, після виселення їх з Польщі, живуть лише в межах Чехо-Словаччини. Нац. межі з ін. народами в К., за винятком словаків, до-

силь рiзкi, гори не притягали чужинцiв, i тому неукраїнцiв — мало. До поч. 1940-их рр. найсильнiшу меншiсть (10% всього населення) становили жиди, бл. 12% припадало на словакiв, угорцiв i румунiв (вони мешкали здебiльша на пограниччi своїх етногр. територiй), чехiв (в мiстах Закарпаття), полякiв (перев. в мiстах Галичини) i нiмцiв (кiлька сiль, колонiй). Тепер неукраїнцi становлять менше, нiж 10% населення (див. докладнiше Буковина, Галичина, Закарпаття, Пряшiвщина).

Парковий краєвид на пiвд. узбiччях Мармароської котловини. Кол. буковий лiс людина замiнила здебiльша на пасовища i сiножатi, серед них трапляються малi клaпки рiллі i зiмiвки

Укр. верховинцi дiляться на кiлька етногр. груп: лемкiв в Низькому Бескидi i зах. частинi Сер., бойкiв по р. Солотвинську Бистрицю на сх. i гуцулiв на сх.; в сер. частинi Закарпаття живуть

госп-ва — один гуцульський, другий — питомий для всiх iн. верховинцiв. Лемки, бойки i загоряни, основним зайняттям яких є хлiборобство, замiнили кол. лiси насамперед на рiлля, а їхнi оселi звичайно простягаються в долинах довгими ланками, їхня гор. границя невисока. Основним зайняттям гуцулiв є скотарство, свою землю вони використовують пiд сiножатi й пасовища, свої «оседки» будують в серединi посiлости, i тому їхнi оселi розпорoшенi та сягають до значної висоти.

Розмiщення населення i вгiдь залежить насамперед вiд природних умов. Людина вилiснила й постійно заселила всi нижчi й лагiднiшi простори; на вищих чи стрiмкiших залишилися лiс i полонина. Тому в основному заселенi є повздовжнi смуги обнизiв i повздовжнi долини, натомiсть незаселенi високi смуги; поперечнi долини мають другорядне значення для заселення, хоча є гол. комунацiйними артерiями. Льокальний вплив на розмiщення людини i вгiдь має геол. будова, роди ґрунтiв, положення до сонця, розмiщення великої посiлости, яка гальмує колонiзацiйнi процеси, а цим самим зберiгає лiс. Густо заселеними є вузькi смуги на обох берегах К., Внутр.-Карп. долина i Мармароська котловина. Сер. густоту виявляє Сер.-Карп. улоговина, за винятком найвищої центр., також Сер. Бескид, в якому густо заселенi долини чергуються з повздовжними залiсненими хребтами, та Низький, де лiс (1/3 всього простору), i незаселенi простори становлять лише острови серед

Назва одиницi	Угiддя у % до всiєї площi				Ч. меш. на 1 км ² в 1930 р.
	Рiлля i сiножатi i сaдиби	Пасовища	Лiси	iншi	
Зах. Бескид	35	25	37	3	47
Низький Бескид	40	26	29	5	52
Середнiй Бескид	47	16	32	5	76
Високий Бескид	16	30	51	3	46
Полонинський Бескид (зах. частина)	17	24	57	2	21
Центр.-Карп. улоговина ¹⁾	44	27	26	3	67
Горґани i центр. частина Полонинського Бескиду ²⁾	4	24	70	2	24
Гуцульський Бескид i сх. частина Полонинського ³⁾	5	35	58	2	34
Мармаросько-Буковинська верховина	8	31	58	3	28
Укр. Вулканiчнi Карпати ⁴⁾	17	23	58	2	54
iх пiдгiр'я	43	29	24	4	114
Мармароська котловина	21	42	33	4	81
Укр. Карпати (разом)	18	27	52	3	47

¹⁾ Лише зах. частина по Вiлику Рiку на сх. ²⁾ Разом з сусiдною частиною Центр.-Карп. улоговини. ³⁾ Разом з Сх.-Буковинським Бескидом. ⁴⁾ Разом з Внутр.-Карп. долиною.

спорiдненi з бойками загоряни, або долиняни з т. зв. сер.-закарп. говiркою. Зовсiм незалежно вiд природних умов виступають в К. два типи заселення i

заселених i рiльничих; в обох цих частинах Бескиду рiлля становить 40%. Приблизно 1/2 Укр. К. є незаселена; зокрема великий незаселений простiр про-

стягається суцільно від р. Золотої Бистриці на півд. сх. до Опору і В. Ріки на півн. зах.; незаселеними є також Вулканічні К. Докладніше див. карту (стор. 970) і таблицю (стор. 971).

Майже 20% населення живе по містах. Вони розташовані на перехрестях повздовжніх і поперечних шляхів, найбільші з них — на берегах гір або в деякій віддалі від них (Передкарпаття) та в Мармароській котловині. В самих горах це дрібні м-ка — найбільші Сянік, Турка; характер міст — торг.-адміністративно-пром.

Гор. границя постійного заселення покривається назагал з гор. границею плекання збіжжя; обидві підносяться мірою збільшення масивності гір, вони залежать також від способу заселення і госп-ва. Нижче 600 м вони лежать на півд. узбіччях К. в р-ні плекання кукурудзи, гор. границя якої проходить невисоко, вище 1 000 м йде лише на Гуцульщині, (до 1 400, — до цієї висоти сягає плекання картоплі, а винятково і до 1 700 м).

Далеко вище простягаються сезонні оселі, зв'язані з пастушим життям на полонинах, які через велику віддалі від постійно заселених осель можна використати лише як літні пасовища. Пастушого життя немає ні в Низькому і Сер. Бескиді, ні на Вулканічних К.; на полонинах Високого Бескиду та на Полонині Рівній випасується лише велика немолочна худоба і коні, а вівці на пе-

Транспорт молочних продуктів з полонини релогів (т. зв. рільниче пастушество), але через поступ хліборобства, обмеження випасу по лісах і занепад вівчарства — ч. їх зменшується. Натомість пастуше життя сильно розвинене в Полонинському Бескиді, в Горгіанах і на Гуцульщині; в 1930-их рр. воно охоплювало бл. 5 000 пастухів, 9 000 коней, 55 000 штук великої рогатої худоби (в тому ч. 8 000 корів) і бл. 190 000 овець та кіз, що становило майже $\frac{1}{4}$ всієї великої худоби і аж $\frac{2}{3}$ всіх овець. На полонини часто посилають тварин з далеко положених сіл (навіть за межами гір), і тому пастуші мандрівки тривають від кількох го-

дин до 2, а то й 3 днів. Час перебування на полонинах — $2\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$ місяці, ще довше, гол. на Гуцульщині, в т. зв. зимарках, в яких вівці є так довго, поки не з'їдять сіна, нагромадженого в дол. смугі полонин.

Госп-во на полонинах було назагал примітивне і відстале, зокрема на терені Галичини й Буковини. Давні форми пастушого життя зникають за сов. влади; орг. його формою є нині пастуші артілі.

Нар. госп-во К. розвивалося залежно від природних умов, від племінно-етногр. відносин та від госп. політики тих держав, до складу яких входили К. Підставою його є сіль. госп-во з тваринницьким напрямом і ліс. пром-сть; порівняно з суміжними рівнинами нар. госп-во К. відстале і досить примітивне.

Хліборобство відіграє більшу роллю лише на Лемківщині й Бойківщині, але й тут не може прохарчувати всього населення. Багато ріллі залишається під перелогом, на Бойківщині угноєння вище положеної ріллі пов'язане з випасом овець; зустрічаємо ще залишки вирубної системи сіль. госп-ва. Гол. культурами К. є картопля (26% всієї засівної площі) і овес (15%), який донедавна був ще гол. хлібним збіжжям, в нижчих частинах також жито (10%) і пшениця (6%), на півд. узбіччях переважає кукурудза (6%); багато кормових (25%, — числа приблизні). Тенденція йде в напрямі поширення картоплі й кормових, зменшення частки вівса; урожайність низька. Тваринництво було наставлене в 19 в. і давніше на Лемківщині й Бойківщині на плекання великої немолочної рогатої худоби, на Гуцульщині воно мало насамперед молочний характер, тут також було сильно розвинене вівчарство і конярство (відома раса гуцульських коней). З другої пол. 19 в. різниця між поодинокими частинами К. зазнала деякого вирівнювання; завдяки зубожінню селянства впала годівля волів, поширилося конярство, тому що кінь придатний до ліс. робіт; на зах. підупало вівчарство. Сучасна кількісна структура продуктивної худоби К. така (в дужках числа для всього УССР): велика рогата худоба — 80,4% (75,5), свині 8,9% (18,8), вівці й кози 10,7% (6,7); забезпечення населення домашніми тваринами децю більше, ніж в ін. частинах України. Порівняно до 1940 р. вівчарство і свинарство зросло зокрема на Закарпатті, в Галичині ч. домашніх тварин не досягло ще довоєнного рівня.

Ліс, який століттями давав верховинцеві поживу (ліс. ягоди, гриби, звірів), пашу, опал, сировину й енергію для дрібної пром-сти, набрав великого значення

в другій пол. 19 в. і став основним предметом експорту. Його експлуатація збільшилася з виникненням в кін. 19 в. низки вузькоколіївок, якими вивозять ліс з глибини гір. Брак відповідної охорони лісів часто спричинював надмірну експлуатацію лісів, зокрема за сов. влади ліс. госп-во стало грабунковим. Хоч карп. гори становлять лише 22% ліс. фонду УССР, лісозаготівлі становлять понад 60% заготівель всього УССР. Надмірна вирубка спричинила те, що нині молодняк і незаліснені місця займають понад 50% ліс. простору, а стиглі деревостани ледве 11 (замість 25); заліснення є незадовільне, в самих лише центр. Гор'анах посталло 1470 га кам'янистих розсіпів, збільшуються повені і зменшується значення К. як резервуару во-

Сплав дерева

логости. За найкоротший час К. втрачати на деякий час своє значення експортера лісу, а разом з цим зменшиться і деревообробна пром-сть.

Пром-сть в К. не має поважнішого значення. Великі багатства К. — гідроресурси майже не використані; єдиною більшою гідроелектростанцією є Терембле-Ріцька (1956). Заг. поширена деревообробна пром-сть; більші зав. діють на Закарпатті, в Галичині переробляють дерево перев. вже на деякій віддалі від гір — на Передкарпатті; найбільші деревообробні комбінати знаходяться в Сваляві, В. Бичкові, Перечині, Скольому. Сіль видобувають в Галичині на березі К. (Добромиль, Делятин, Косів), на Закарпатті розробляють потужне родовище в Солотвині; буре вугілля — в Ільниць на Закарпатті. К. постачають цінні будів. матеріали; видобуток андезитів, базальтів, ліпаритів, туфів, мармору в Вулканічних К., в ін. — твердого пісковику. Все укр. значення має нафтова пром-сть, розвинена в береговій смузі К.; гол. родовища: Борислав-Східниця, Долина (нині найважливіше), Битків, Ріпне, Слобода-Рунгурська, Космач та ін.; газові родовища є вже на Передкарпатті. Ще

в 19 в. мала невелике значення залізрудна пром-сть на базі вбогих болотяних руд і деревного вугілля; руди мангану в Чивчинських горах і невеликі родовища поліметалів не експлуатовані.

К. завдяки наявності численних мінеральних джерел, здоровому підсонню, красі гір є найважливішим, побіч півд. Криму, р-ном курортів і відпочинку. Найчисленнішими є всякого роду мінеральні джерела: вуглекислі, далі соляні, йодово-соляні, гіркі, нафтові. Найвищі з них знаходяться на Лемківщині, нині вже поза межами укр. етногр. території: Криниця, Бардіїв, Івоніч, Романів, Жегестів, Висока й ін.; на березі гір положені Трускавець, Делятин і Косів; багаті джерела Закарпаття, розташовані перев. в р-ні Вулканічних К. (напр., Поляна б. Сваляви, Синяк б. Ужгороду), майже не використані. Більше значення мають кліматологічні курорти. До 1914 р. на літній відпочинок приїздили здебільша до долини Пруту; в час між двома світовими війнами приплив курортників поширився по всіх К., за сов. часів — знову зменшився. Найбільш відвідувані курорти знаходяться й далі в долині Пруту (Ворохта, Яремче, Ямна, Дора й ін.).

Кустарні зайняття втратили своє значення, за винятком Гуцульщини (нар. мистецтво). Довгий час чимале значення мали мандрівні зайняття (напр., дрогоцтво) і продаж дьогтю лемками, овочів і соли бойками і сезонні роботи під час жнив на рівнинах та в лісах (гол. на Гуцульщині). Велике значення мала для населення інтенсивна еміграція, яка розпочалася під кін. 19 в. Загалом госп. ресурси К. за всіх політ. режимів (деякий виняток становила Чехо-Словаччина) були слабо використані; людність була вбога й не могла бути цілком забезпечена працею, тим більше, що найбільші багатства (ліс. і нафтова пром-сть, курорти, також торгівля) знаходилися в руках чужинців (насамперед жидів, поляків, угорців). Цей стан не змінився й тепер, а з винищенням лісів навіть погіршився.

Комунікаційні шляхи в К. йдуть здавен-давна в двох напрямках: повздовжньому і поперечному; перші мають більш місцеве значення, другі сполучають протягом століть Україну з Наддунайською низовиною. Ці старі шляхи розбудувала Австрія, щоб пов'язати Галичину з ін. частинами монархії, і провела ряд залізниць; в 1918—45 рр., коли верхами К. проходив держ. кордон, вони втратили своє значення, здобувши його знову після приєднання Закарпаття до України. З уваги на вузькість К. повздовжні зал. лінії проходять перев. вздовж них: на

півночі на Передкарпатті (Перемишль—Хирів—Самбір—Стрий—Станиславів—Чернівці), на півдні—Потиською низовиною (Михайлівці—Чоп—Виноградів) і Мармароською котловиною. Обидві повздовжні лінії пов'язані 4 поперечними, що йдуть через карп. перевали: Перемишль—Михайлівці, Самбір—Ужгород—Чоп, Стрий—Мукачево—Батєво, Станиславів—Мармароський Сигіт. Вся мережа була побудована ще до першої світової війни; великі мало заселені простори сх. частини Укр. К. ледве перетинає одна залізниця. Биті шляхи йдуть так само, як і залізниця; з ін. треба згадати важливий колись шлях через *Дуклянський перевал*, шлях, який йде Внутр.-Карп. долиною (Сніна—Перечин—Свалява), Нижні Веречки—Міжгір'я—Хуст й ін.; вони використані для регулярного автомобільного транспорту.

Див. також *Бойки*, *Гуцульщина*, *Закарпаття*, *Лемківщина* (зокрема історія), а також гасла, що подають поодинокі частини К.

Література: Rehman A. Ziemie dawnej Polski. Л. 1895; Pax F. Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpathen, I—II. Ляйпціг 1898, 1910; Uhlig V. Bau und Bild der Karpathen. Відень 1963; Рудницький С. Знадоба до морфології сточища Дністра. 36. Матем.-Природописно-Лікарської Секції НТШ. Л. 1905, 1907; Рудницький С. Основи морфології і геології Підкарпатської Русі і Закарпаття. ч. 1, 2. Ужгород 1925, 1927; Kubijowicz W. Zycie pasterskie w Beskidach Wschodnich. Кр. 1926; Kubijowicz V. Rozšíření kultur a obyvatelstva v Severních Karpatech. Братислава 1932; Kubijowicz V. Pastýrsky život v Podkarpatské Rusi I—II. Братислава 1935; Попов М. Очерк растительности и флоры Карпат. М. 1949; Ануцин В. География Советского Закарпаття. М. 1956; Цысь П. Геоморфологические районы Советских Карпат. Геогр. сборник Львовского Ун-та, выпуск 3. Л. 1956; Вондарчук В. Радянські Карпати. К. 1957. В. Кубійович

«Карпатія», т-во взаємних забезпечень на життя й ренти у Львові; діяло в 1911—39 рр. Основний капітал 220 000 злотих, на забезпечувальному фонді понад 1 млн (1939 р.), дир. — Б. Янів, з 1930 р. І. Гіжа, заступник дир. Л. Макарушка.

«Карпаторусский Голосъ», русофільська газ. на Закарпатті 1931—44; короткий час виходила як щоденник; видавець С. Фенцик.

«Карпатська Правда», орган закарп. орг-ції Ком. Партії Чехо-Словаччини, виходив з перервами в Мукачеві в 1920—38 рр., до 1923 п. н. «Правда»; редагувалася спочатку рос. язичієм, з 1925 укр. мовою за ред. І. Мондока, П. Бойчука, О. Борканюка. З 1944 відновлена п. н. «Закарпатська Правда».

Карпатська Січ, також Організація Народної Оборони К. С., парамілітарна орг-ція на Закарпатті в 1938—39 рр., оформлена в листопаді 1938 з утвореної у вересні націоналістами Укр. Нац. Обо-

рони; гол. Укр. Нац. Оборони був С. Росоха. На чолі К. С. стояла Гол. команда (командант Д. Климпуш, заступник І. Роман) і штаб з осідком у Хусті; в окремих р-нах були районні команди (10) і підлеглі їм місц. орг-ції, які провадили військ. і політ. вишкіл (кільканадцять тис. чл.). В 5 постійних гарнізонах К. С. провадився нормальний військ. вишкіл, а частина січовиків виконувала допо-

Гол. Команда Карпатської Січі; зліва І. Роман, І. Рогач, Д. Климпуш (командант), С. Росоха

міжну службу в поліції чи прикордонній сторожі. К. С. вела також культ.-осв. працю серед населення (артистична група «Летюча естрада») та видавала тижневик «Наступ» (ред. С. Росоха). Серед старшин К. С. та в постійних гарнізонах була, крім місц., значна кількість гал. українців. Після проголошення самостійності Карп. України К. С. стала її нац. армією (начальник штабу полк. М. Колодзінський) і в березні 1939 чинила збройний опір угор. армії. В цей час бл. 2 000 чл. К. С. було під зброєю; кілька сотень з них згинуло в боях з чехами (13. 3.), а потім з угорцями. Перед переважаючою угор. силою бійці К. С. відступили до Румунії і Словаччини; румуни видали частину їх угорцям, а ті в свою чергу передали багато галичан полякам. Боротьба К. С. проти угорців була першим збройним виступом, що попередив другу світову війну (див. також *Закарпаття*). В. М.

Карпатська Україна, назва автономної карпато-укр. держави в рамках Чехо-Словаччини в 1938—39 рр., офіц. вживана поряд попередньої «Підкарп. Русь», і єдина назва самостійної карпато-укр. республіки, прийнята конституційним законом ч. 1 сойму К. У. (15. 3. 1939). Назву К. У. неофіц. вживано і до 1938 р. на означення *Закарпаття*.

Карпатське загір'я, інколи вживана назва на означення *Потиської низовини*.

Карпатське підгір'я, інколи вживана назва для *Передкарпаття*.

Карпатський Кость (1880—1923), актор в трупах О. Суслова, Д. Гайдамаки, М. Ярошенка та в 1 пересувному Харківському театрі на ролях простаків.

Карпатський Лещетарський Клюб (КЛК), спортове т-во, засноване у Львові 1924 для плекання лещетарського спорту; крім лещетарської — секції плавання, спортивних ігор і ін. Мало свої філії в Галичині; перший гол. З. Русин, згодом В. Паньків. Ліквідований 1939 більшовиками, відновив свою діяльність 1941, а згодом на еміграції в Мюнхені (1945), Нью-Йорку (1955) і Торонто.

«Карпатський Союз», земляцьке громад.-політ. т-во емігрантів із Закарпаття, по-стало у 1950 р. в Нью-Йорку з метою згуртування в укр. організованому житті давнішої закарп. еміграції в ЗДА та для оборони політ. інтересів Закарпаття проти угор. і чехо-словацьких претенсій; має свої філії в більших осередках ЗДА. Гол. «К. С.» в Нью-Йорку були — В. Черешня, Й. Бесага, В. Шандор; «К. С.» видавав короткий час місячник «Карп. Зоря». В Зах. Європі й Австралії існують земляцькі т-ва закарпатців п. н. «К. С.», що співпрацюють із «К. С.» в ЗДА.

«Карпат», осв.-рел. тижневик, орган єпархіяльного управління і Т-ва св. Василя В., виходив в Ужгороді 1873—86 за ред. М. Гомичкова; видавався в рос. дусі рос.-укр. язичієм; з 1882 більшість ст. угор. мовою.

Карпека Володимир (*1877), правник-цивіліст і фінансист, проф. Київ. Ун-ту (1917), згодом Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва співр. ВУАН. Засланий 1937 р.

Карпеко Олександр (*1891), педагог, проф. Ін-ту Нар. Освіти в Ніжені (деякий час його ректор) і в Києві, замісник завідувача Агітпрому ЦК КП(б)У (1930), заступник нар. комісара освіти УРСР (1932—33), гол. Всеукр. Радіокомітету; 1934 р. заарештований. Дальша доля невідома.

Карпенки Г. та С., брати, актори і автори відомого водевіля старого романтичного стилю «Сватання на вечірницях»; лишили по собі зб. водевілів (1860).

Карпенко Георгій, сучасний механік, проф., дир. Ін-ту Машинознавства та Автоматики АН УРСР; спеціальність — механіка матеріалів; «Вплив активних рідких середовищ на витривалість сталі» (1955).

Карпенко Єлисей, актор театру 1920-их рр. на ролях коміків і простаків; драматург (символічні п'єси), наслідувач Метерлінка.

Карпенко Олександр (*1896), агроном родом з Полтавщини; в 1930-их рр. дир. Київ. Ін-ту механізації й електрифікації сіль. госп-ва, з 1940-их рр. у Москві; чл. Всесоюзної Академії с.-г. наук і керівник її відділу с.-г. машин; автор понад 120 праць.

Карпенко Петро (1868—1934), актор

школи Кропивницького, на сцені театру Садовського; ролі молодих парубків і простаків.

Карпенко Сергій (1895—1959), драматичний актор на ролях простаків; на сцені периферійних театрів з 1920 р., згодом в Одеському Театрі Радянської Армії, Дніпропетровському ім. Шевченка і з 1948 в Житомирському обл.

Карпенко-Карий Іван, псевд. І. Тобілевича (1845—1907), видатний актор і драматург. Нар. К.-К. в с. Арсенівці Бобринецького пов. на Херсонщині, в родині шляхтича-чиншовика. З 14 років вступив на службу писарем і прослужив 23 роки, будучи довголітнім секретарем поліції в Єлисаветграді. У 1883 р. за зв'язок з укр. рев. гуртками і постачання

паспортів революціонерам був увільнений зі служби і вступив до театру М. Старицького, але того ж року був засланий і прожив до 1888 під наглядом поліції. З 1889 р. до кін. життя К.-К. не залишав сцени, працюючи перев. в трупі свого молодшого брата П. Саксаганського як актор і режисер. Його багате артистичне обдарування виявилось гол. у виконанні драматичних і комедійно-характерних ролей: Сторожа («По ревізії»), Мартина Борулі і Омеляка («Мартин Боруля»), Прокопа («Сватання на Гончарівці»), Назара Стодолі, Опанаса («Бурлака»), Пузиря («Хазяїн»), Калитки («Сто тисяч») та ін.

Але найбільше уславився К.-К. як драматург. Почавши писати пізно (1883 появилось його оп. «Новобранець» і того ж року перша драма — «Бурлака»), він написав 18 оригінальних п'єс; комедії: «Розумний і дурень» (1885), «Мартин Боруля» (1886), «Сто тисяч» (1890), «Хазяїн» (1900), «Суєта» (1902), «Житєйське море» (1904); драми: «Бурлака» (1883), «Безталанна» (1885), «Наймичка» (1889), «Батькова казка» (1892), «Понад Дніпром» (1897); іст. й іст.-побутові п'єси: «Бондарівна» (1884), «Паливода XVIII ст.» (1893), «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (1896), «Чумаки» (1897), «Сава Чалий» (1899), «Гандзя» (1902). Як творець нової реалістично-побутової драми на соц. основі, К.-К. відбив у своїй творчості колоніальне становище України в царській імперії кін. 19 в., за якого, в умовах аграрного перенаселення, виростав, з одного боку, малокультурний сіль. глитаї — від малих масштабів (драма «Бурлака») до

І. Карпенко-Карий

великого землевласника Калитки («Сто тисяч») і особливо Терентія Пузиря («Хазяїн»), а з другого — тривав процес обезземелення селянства, визискуваного царською бюрократією. Ці процеси знайшли відображення в найкращих реалістичних п'єсах К.-К. Значним кроком вперед у побутово-психологічних п'єсах К.-К. було переборення народницького етнографізму й мелодраматично-опереткової форми його попередників. Висуваючи на перший план гром. колізії й конфлікти та акцентуючи увагу на психологічній характеристиці героїв, творчість К.-К. становить собою вершинне досягнення реалістично-побутового театру і створює передумови для модерного театру (Див. ще ЕУ I, стор. 766).

Література: Тобілевич І. Твори, I—VI. Х.—К. 1929—31; Карпенко-Карий І. П'єси. К. 1949.

Єфремов С. Карпенко-Карий. К. 1924; Тобілевич С. Життя І. Тобілевича. Мистецтво. К. 1948; Стеценко Л. І. Карпенко-Карий. К. 1957.

Карпенко-Криниця Петро (*1917), поет, родом з Чернігівщини; зб. поезій: «Гримлять дороги» (1942), «Полум'яна земля» (1947), «Підняті вітрила» (1950), «Солдати мого легіону» (1951), «Поєми» (1954), «Повернення друга» (1958). Тепер на еміграції в ЗДА.

Карпеченко Г. (†1942?), ботанік-генетик; в 1930-их рр. проф. Ленінградського ун-ту; праці з генетики рослин; заарештований 1941, помер на заслання.

Карпи, ранньоіст. дацьке (Шараневич, Грушевський, Браун, І. Нестор) або слов. (Шафарик, Забелін, Богуславський, Нідерле) плем'я, що в останніх вв. до Хр. жило в Карпатах над гор. Прутом та Дністром. У 2 в. до Хр. перейшло над дол. Дунай, де воювало з римлянами; в кін. 3 в. переможено остаточно, К. були переселені у півд. Панонію.

Карпинець Іван, сучасний історик, дослідник історії Галичини 18—19 вв.; розвідка «Гал. залізні гуті та їх продукція в рр. 1772—1848» (ЗНТШ, т. 154, 1937) й ін.

Карпінський Олександр (1869—1929), гром.-політ. діяч родом з Підляшшя; за царських часів суддя в Чернігові, на

П. Карпенко-Криниця

О. Карпінський

поч. 1918 р. товариш мін. внутр. справ у кабінеті Винниченка, за гетьманату чл. ради мін-ва закордонних справ; по війні адвокат у Рівному на Волині, в 1922—28 рр. чл. поль. сенату і гол. укр. сенаторського клубу у Варшаві.

Карпіні Пляно (Carpini de Plano) Джованні (бл. 1182—1252), францісканець, італ. подорожник, 1245 посланий папою Інокентієм IV до Монголії; під час свого дворазового переїзду через Україну (1245, 1246) дістав допомогу від кн. Данила і Василька Романовичів і посередничав у зв'язках між ними і папою. Склавав опис своєї подорожі «Liber Tartarogum» й ін., де подав цінні відомості й про тодішню Україну.

Карпінський Олександр (1847—1936), визначний рос. геолог, президент Рос. Академії Наук; дослідник тектоніки і палеографії Сх. Європи, а в її межах й України; праці про корисні копалини Донбасу й Харківщини.

Карпов Геннадій (1839—90), рос. історик, учень Соловйова, доц. Харківського Ун-ту, з 1871 в Москві; досліджував історію Росії та України 17 в. «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся 1654—1672» (1870), «Костомаров как историк Малороссии» (1871), «Переговоры об условиях соединения Малороссии с великою Россией» (1871) й ін.; ред. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (10 і 14 тт.). К. був представником моск. централістичних тенденцій ставлячися неприхильно до укр. історіографії.

Карпович В., псевд. львівського археолога Богдана Януша.

Карпович Леонтій (†1620), архимандрит Віленського правос. монастиря св. Духа; обраний на єп. Володимирського, помер перед висвяченням. Активний захисник православ'я, видатний проповідник і полеміст.

Карпак Володимир (*1909), актор, оперетковий тенор, на сцені з 1934 р. в гал. театрах ім. Тобілевича, Котляревського, Лесі Українки і оперному у Львові; на еміграції в ЗДА, в ансамблі львівських акторів.

Карст, Карстові явища (назва від вапнякового нагір'я в Півд.-Сх. Альпах), своєрідні форми рельєфу в місцевостях, складених з розчинних гірських порід (вапняки, гіпс); характеристичні форми: лійкуваті заглиблення, провалля, печери, підземні ріки,

В. Карп'як

оз. тощо. На Україні К. я. найбільше розвинені в гор.-горських вапняках *Кримських гір* (К. на масивах Яйли); далі в гіпсах півд.-зах. Поділля й Покуття,

Карстові явища в р-ні Ай-Петрі

в мергелях півд.-зах. Поділля й Волині, в *Товтрах*, далекі слабше в півд. частині Донбасу і Сер. височини. В Кавказьких горах поширені К. я. на Чорноморському Кавказі і Скелястому Хребті.

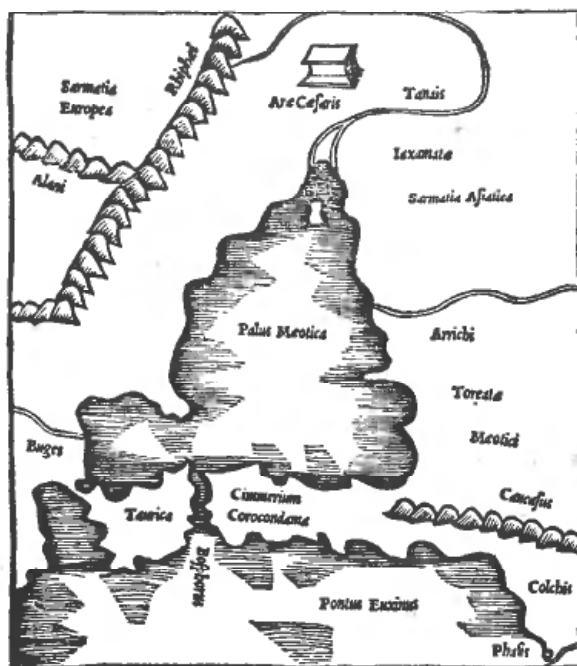
Карський Євфимій (1861—1931), білор. мовознавець філологічного напрямку, проф. Варшавського, потім Петроградського Ун-ту, в 1903—18 рр. ред. «Русского филологического вестника». Крім основоположних праць з історії й діалектології білор. мови й іст. білор. літератури, досліджував староцерк.-слов. тексти, синтаксис Лаврентівського літопису, видав критично Лаврентівський літопис і Руську Правду, укр. Люцидарій 17 в., дав важливий курс «Славянская кирилловская палеография» (1928), публікував матеріали з півн.-укр. говірок і дав заг. огляд укр. діалектів у «Русская диалектология» (1924). Список праць у «Известиях» АН ССРСР, Отд. общественных наук, 1932.

Картвелішвілі Лаврентій, больш. діяч на Україні в 1917—20 рр., грузинського роду, чекіст; у травні 1918 співзасновник підпільної Ком. Роб. Партії України, в 1919—20 командував однією з укр. дивізій червоної армії; в 1920-их рр. чл. ВУЦВК та ЦК КП(б)У; в 1930—31 — чл. Політбюро КП(б)У і другий секретар ЦК КП(б)У; зник під час чисток 1933—34.

Картографія. Карти України до пол. 18 в. Найдавнішою картою, що стосується частини теперішньої укр. території, є карта побережжя Чорного м. (від Варни до Керчі) з грец. написами, збережена на щиті рим. вояка, знайденому в Дура Европос над Ефратом; ця мапа є взагалі найдавнішою картографічною пам'яткою античної доби в усій світовій картографії. За середньовіччя Україна була репрезентована на таких рукописних картах світу, як *Tabula Rogeriana* араб. географа Ель Ідрізі (1100—66),

есп. монаха Беатуса з 776 р., що збереглася в рукописі з пол. 11 в., т. зв. Ербсторська карта світу з 13 в., Герфордська карта світу з 1280 р., та на ін. середньовічних картах, зокрема на т. зв. портулянах (Чорне м. з його побережжями). Перші карти усієї укр. території були зроблені переписувачами «Географії» Клавдія Птолемея (87—150), почавши з 13 в. Вони були надруковані вперше як Восьма карта Європи (Евр. Сарматія) і Друга карта Азії (Азійська Сарматія) в ульмських вид. «Географії» Птолемея з 1482 і 1486 р. і входили потім до всіх 57 вид. цієї «Географії» до 1730 р. включно. По черзі укр. територія була представлена на відомій (приписуваній рим. космографові 4 в. по Хр. Касторіюсові) *Tabula itineraria* або *Tabula Peutingeriana*, яка зберігалася в бібліотеці авісбурзького гуманіста Конрада Певтінгера (1508—47).

Першими модерними картами Сх. Європи, в тому ч. й України, були незбережені в цілості до нашого часу карти краківського історика і каноніка Бернарда Ваповського (1475?—1535) родом з Перемищини, який мав бути автором

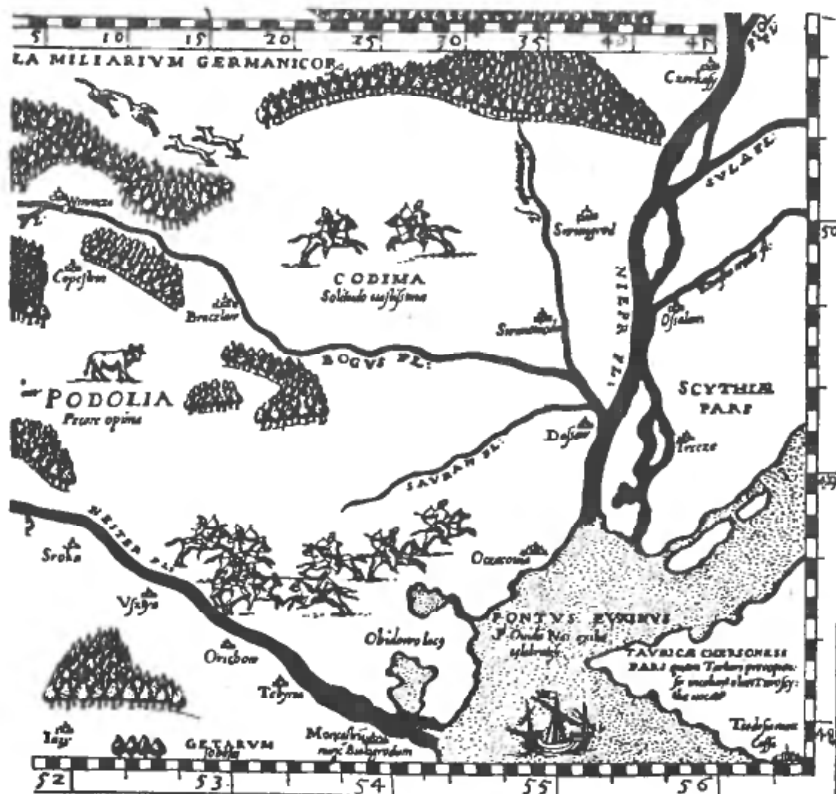

Сарматія Європейська і Азійська. Карта С. Мюнстера у вид. Solinus, C. J. Polyhistor. 1538 трьох карт, в тому ч. однієї, що охоплювала тодішню Польщу, Русь, Угорщину, Волощину, Туреччину, Татарію і Мазовію, і другої, ген. що охоплювала Польщу, Литву, Русь і Московщину, фрагменти яких були знайдені в 1932 р. Ваповський був також співавтором перших тогочасних «модерних карт» Сх. Європи: карти Марка Беневентанського «*Tabula moderna Poloniae, Ungariae, Boemiae, Russiae, Lithuaniae*», вміщеної в «Геогра-

фії» Птолемея, виданій 1507 р. в Римі, яка охоплювала укр. територію по Дніпро на сх., і карти Мартина Вальдземюллера вміщеної у страсбурзькому вид. цієї ж «Географії» 1513 р. п. н. „Tabula moderna Sarmatiae Evt. sive Hungariae, Poloniae, Russiae, Prussiae et Valachiae“ з таким же самим засягом укр. території. Карти Ваповського, Беневентанського та Вальдземюллера мали значний вплив на картографічні праці таких космографів і картографів 16 в., як С. Мюнстера, Я. Гастальді, Г. Меркатора, В. Гродецького, А. Пограбського та ін., зокрема на карту Польщі, Руси (України), Литви і Московії, вміщену у віршованій космографії („*Rudimenta Cosmographica*“) Й. Гонтера (1498—1549) і скопійовану потім С. Мюнстером у його «Космографії», та на карту Молдавії і суміжних країн, вміщену у кн. Г. Райхерсторффа „*Moldaviae quae olim Daciae Pars*“, виданій у Відні 1551 р. Першою картою, що охоплювала укр. територію від Дніпра на сх. і на півд. до Чорного й Озівського м., була карта Московії, зроблена італ. географом Баттістою Аньезе на підставі інформацій Димитрія Герасімова, посла моск. кн. Василя IV до Риму і надрукована 1548 р. Ця карта лягла в основу пізніших карт Московщини Я. Гастальді, Г. Русцеллі та ін. Наступною картою, що охоплювала сх. і півд.-сх. області України, була карта Антонія Віда (1500—58), зроблена на підставі інформацій Івана Ляцького і опублікована 1555 р., яка мала вплив на пізніші карти Московії С. Мюнстера (дві) і карти різних авторів, вміщені у різних вид. „*Regum Moscovitarum Commentarii*“ Зігмунта Герберштайна (1486—1566). Оригінальною західноєвр. картою Руси, Московії і Татарії з Центр. та Сх. Укр. Землями і Чорним м. була карта англ. подорожника Антонія Дженкінсона († 1611), датована 1562 р. і вміщена вперше 1570 р. в „*Theatrum Orbis Terrarum*“ Абрагама Ортелія (1527—98). Докладнішими картами Зах. Укр. Земель були: відома карта Польщі і суміжних

обл. В. Гродецького († 1591), вміщена у багатьох вид. атласу А. Ортеліуса, подібна карта Польщі, вміщена в атласах Герарда де Йода (1515—91) з 1578 і 1593 р., карти Литви і Надчорномор'я основоположника модерної картографії Герарда Меркатора (1512—94), що охоплювали майже всю центр. укр. територію, як також карта Криму і надчорноморського побережжя, зроблена секретарем короля Баторія українцем Мартином Бронзовським й опублікована в його праці „*Tartariae Descriptio*“, видана в Кельні 1595 р. До цього ж періоду належить і карта Львова й околиць А. Пассаротті (1607).

Першими картами укр. території, зробленими вже на основі топографічних вимірів, були карти Маковського і Бопляна, опубліковані в першій пол. 17 в., вперше з назвою Україна. Томаш Маковський (1575—1620?), співр. лит. кн. Миколи Радзівіла (1549—1616), був автором приписуваної останньому і справді виданої його ж заходами та коштом в

Вирізка з карти Європейської Сарматії А. Пограбіуса, виданої в Венеції 1569

Амстердамі 1613 р. і виконаної Гесселем Геррітсом великої карти Литви і Дніпра на чотирьох аркушах в мірілі 1 : 1 300 000. Ця карта копійована багато разів і видавана в різних атласах впродовж 17 в., охоплює укр. землі аж поза Дніпро, але на півдні сягає тільки до лінії Снятин-Кам'янець-Брацлав і Черкаси; області на півд. від цієї лінії були представлені

згодом на мапах Угорщини амстердамських картографів Н. Фішера і К. Алларда, виконаних в тому ж мірілі і з подібними написами. Мапа Дніпра Маковського була репродукована згодом як окрема карта і вміщувана до різних атласів впродовж 17 в., і її ще й досі дехто приписує безпідставно Бопплянові. Найвидатнішими картографічними працями 17 в., що мали визначний вплив на картографію України також і в 18 в., є карти франц. картографа Гійома Лявассера де Боппляна (1600—73), що був на польській службі й перебував на Україні в 1630—47 рр. Карти Боппляна, виконані на підставі проведених ним особисто топографічних вимірів, були заплановані як доповнення до його відомого «Опису України». Найбільша картографічна праця Боппляна — це спеціальна мапа України „*Delineatio specialis et accurata Ukrainae*“ в мірілі 1 : 452 000, гравірована і видана в 1650—53 рр. В. Гондіусом у Данцігу в небагатьох

5 аркушах франц. географом Н. Сансоном у Парижі. Ген. Карта України Боппляна „*Delineatio Generalis Camporum desertorum vulgo Ukraina*“ (1 : 1 800 000), видана вперше 1651 р. в Данцігу, скопійована і видана з франц. назвою 1660 р. в Руані і перевидана потім багато разів п. н. „*Tyrus generalis Ukrainae*“ охоплює цілість укр. території з чорноморським побережжям, Волиню і частиною Червоної Руси. Третя з картографічних праць Боппляна — це карта Дніпра, опублікована Йоганом Блавом в латинському, есп., голл. і франц. виданнях його «Великого атласу» в 1659—72 рр. на трьох окремих аркушах (від Києва до Чорного м.), два перші в мірілі 1 : 226 000 і третій у мірілі 1 : 452 000, видана згодом Янсо-ніями і Піттом на одному аркуші. Карти України Боппляна, зокрема його ген. карта України були використовували в другій пол. 17 і в першій пол. 18 в. багатьма західноєвр. картографами, і відо-

Вирізка з ген. карти України Боппляна, виданої В. Гондіусом 1648—51 у Гданську (орієнтована півднем угору)

пробних примірників на 8 аркушах, перевидана згодом амстердамським картографом Й. Блавом чотирма окремими картами частин України — Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття; доповнена Волиню, вона була видана на

мі карти України Гійома Деліля, Йоганна Б. Гоманна (два вид.), П'єра ван дер Аа, М. Сойтера, Т. К. Льютера і Крістофа Вайгеля є тільки точними її копіями. Так же само точно копіювали карти Маковського і Боппляна майже всі тогочас-

ні автори і видавці карт Польщі, що охоплювали Україну і Литву; деяку оригінальність і використання нових даних виявили тільки нюрнберзький картограф і математик Тобіас Маєр (1723—62) і франц. географ і картограф Жан Баптіст д'Анвіль (1697—1782).

Якщо йдеться про сх. області України, то найвидатнішою картографічною працею кін. 17 в. є атлас ріки Дону з картами Чорного й Озівського м., опрацьований голляндцем адміралом Корнелієм Круйсом (Cruys) або Крейцем (Creitz) (1657—1727), що був на службі Петра I, і виданий 1703 р. у Донкерта в Амстердамі. Деяку вартість має, гол. якщо йдеться про Полтавщину і Харківщину та суміжні обл., карта України і Чорного м., опрацьована Юрієм фон Менґденом і графом Яковом Брюсом та видана Я. Тесінґом 1699 р. в Амстердамі. За гетьманування І. Мазепи, наприкінці 17 і на поч. 18 вв., на Україні були розпочаті топографічні праці для картографування територій окремих коз. полків. Багато з цих карт збереглося в Бібліотеці Гідрографічного Департаменту Морської Флоту і в Геогр. Відділі Нац. Бібліотеки в Парижі; всі вони (поза кількома винятками) досі не вивчені і неопубліковані. До оригінальних карт 17 в., зроблених на Україні, треба зарахувати також «Чертежъ украинскимъ и черкаскимъ городамъ отъ Москвы до Крыма», що зберігаються у Держ. Архіві у Стокгольмі в Швеції.

Карти Київщини, Криму і Надчорномор'я та Донщини і Кубані, вміщені у відомому «Российском Атласе», виданому Петербурзькою Академією Наук 1745 р., більш схематичні і значно слабші від виданих ще в пол. 17 в. карт Бопляна.

Література: Кордт В. Материалы по истории русской картографии. К. 1899—1910; Cordt V. Monumenta cartographica Ucrainae, т. I. К. 1931; Olszewicz B. Kartografia polska... Polski Przegl. Kartogr. m. IV—V. 1930—32; Bagrov L. Anecdota Kartographica I. Die ersten Karten der Ukraine. Берлін 1935; Лебедев Д. Очерки по истории географии в России XV и XVI вв. М. 1956; Андреев А. Труды русских географов и путешественников XVII—XX вв. по изучению Украины. Известия Всероссийского Географического Общества, т. 86, выпуск 2, 1954; Яценский В. Историческая география. М. 1955; Krawciw B. Guillaume le Vasseur Sieur de Beau-

plan's „Description of Ukraine“ and his military maps of Ukraine, Description of Ukraine by... Beauplan. Нью-Йорк 1959.

Б. Кравців

З сер. 18 до 1917 р. Точніші топографічні знімки терену на підставі триангуляційних вимірів розпочали на укр. землях під кін. 18 в. Росія, Австрія і почасти Польща. Вислідом їх були: карта іст. Польщі Ріцці Занноні („Carte de la Pologne...“) 1 : 700 000 (1772), пруські карти 1 : 520 000 (1770—77) та насамперед рос. ген. карта Евр. Росії Оппермана 1 : 840 000 (1796—1816), що охоплювала всі укр. землі, які тоді належали до Росії. В 1821—39 рр. появилася спеціальна карта зах. частини евр. Росії Шуберта 1 : 420 000. Зах. Укр. Землі, що опинилися в складі Австрії й Угорщини, під кін. 18 в. і в першій пол. 19 в. представлені на карті Бенедикта 1 : 172 000 (1797 р.), Гельденсфельда 1 : 172 000 і Лізганіра 1 : 288 000 (1790, 1847), на рукописній карті Міра 1 : 28 000 (1779—83) та ін.;

Вирізка з рос. триверстової карти (1 : 126 000). Околиці Трипілья над Дніпром

крім того, на карті монархії в мірилі 1 : 144 000 (1809—48); перший атлас Галичини Ф. І. Мера (Maire) появилася в 1790 р. (11 карт).

В другій пол. 19 і на поч. 20 в. були опрацьовані основні топографічні карти України здебільша на базі довготривалого топоздймання, а частково й фотограметрії. Їх видавала Росія, Австро-Угорщина і почасти Німеччина.

До найважливіших військ.-топографічних карт, що їх видала Росія (Корпус воєнних топографів), належали: 1) т. зв. спеціальна карта Сх. Європи 1 : 420 000 («десятиверстка») Стрільбицького (1864—80 рр.) із зазначенням кольором лісів, що обіймала всі укр. землі (також і в Австро-

Угорщині); її гол. полуденник був віддалений на 10° на сх. від Пулкова. 2) Топографічна карта 1:126 000, або «триверстка», виготовлена за проєкцією Бонна, охоплювала всі укр. землі під Росією, але без Передкавказзя, однебарвна, терен зображений рисками; до першої війни вона була вже застарілою. 3) Найкраща — нова топографічна карта зах. Росії 1:84 000 («двоверстка»), видана в двох кольорах з ізогіпсами; вона обіймала лише зах. частину центр. України, не доходячи до Дніпра на сході. 4) З цих самих оригінальних плянів опрацьовано також одноверстову (1:42 000) і півверстову (1:21 000), обидві в одному кольорі. Довж. всіх цих карт подавана від Пулкова (30° 19' 42" на сх. від Грініча), іноді з додатком Парижу або Ферро; висоти подані в сажнях.

Підставовою топографічною картою для укр. земель в Австро-Угорщині (вид. Військ. Геогр. Ін-ту у Відні) була спеціальна карта 1:75 000, видана вперше в 1873—89 рр., і карта 1:25 000 — обидві гіпсометричні в сполучі з рисками, в одній чорній фарбі. Менш детальні: ген. карта 1:200 000 і карта сер. Європи 1:750 000, обидві кольорові, різьблені рисками. Вони обіймають і центр. Україну по лінію Київ—Одеса на сході. Майже всі укр. землі охоплює кольорова карта 1:400 000. До давніших карт Австро-Угорщини належали: карта Галичини Куммерсберга 1:115 200 (61 аркушів, 1855, 1861, 1888), Угорщини і Галичини 1:288 000 (1869—72), ген. карта сер. Європи Шеда 1:576 000 (1871), що сягала аж по Київ на сході, та її переробка 1:300 000 (1872—76). Довж. всіх цих карт подавався від Ферро.

З нім. карт обіймають частини укр. земель: 1:100 000 (півн.-зах. частину), Сер. Європи 1:300 000 (по лінію Київ—Одеса на сх.) і карта Європи 1:800 000. Під час першої світової війни німці перевидали (частково й австрійці) рос. карти 1:84 000 і 1:126 000, замінюючи їх мірило на 1:100 000. Всі укр. землі представлені на міжнар. карті світу 1:1 000 000.

Як видно з цього перегляду, точніші карти (1:75 000 і 1:84 000) мала до пер-

шої світової війни лише одна третина укр. земель, перев. частина мала лише недосконалу 1:126 000, а Передкавказзя не мало й такої.

Картографія укр. держави. Гол. геодезичне управління видало 1918 р. такі карти України: 54 аркушів держ. «спеціальної» 1:420 000, 1:1 050 000 (4 аркуші), 1:1 680 000 (П. Тутковського) і два пляни Києва в 6 аркушах (один у горизонталях з укр. номенклатурою, другий за зніманнями з 1897 р.).

Після 1920 р. нові карти України опрацьовали і видали ті держави, що її окупували. В СРСР спочатку перевидали виправлені карти рос. імперії 1:42 000 і 1:420 000 (частково також 1:126 000 і 1:21 000), а згодом опрацьовали зовсім нові карти, базуючи їх на нових багатогранних кінцевих проєкціях і застосовуючи Грініч як гол. полуденник та вживаючи метричної систе-

Вирізка з австрійської спеціальної карти (1:75 000); околиці Старого Самбора над Дністром

ми. Ці карти базуються на новому топонімній з допомогою фотографії. Основною топографічною картою СРСР є карта 1:100 000, але найточніша — 1:25 000 (старе вид. 1937—39, нове 1950—52), детальна гіпсометрична кольорова карта, що подає також розміщення лісів, ґрунтів і найрізномірніші топографічні деталі. Ін. карти мають мірила 1:50 000, 1:200 000, 1:300 000 — (основна літунська карта), 1:500 000, 1:750 000, 1:1 000 000 і 1:2 000 000. Названі карти опрацьовані для військ. цілей і охоплюють всі укр. землі; карти більшого мірила неприступні для загалу. Картографічні праці в СРСР вело спочатку Вище геодезичне управління, з 1939 Гол. Управління Геодезії і Картографії (ГУГК).

Укр. землі, що входили між двома світовими війнами до складу Польщі, представлені на поль. топографічних картах: на т. зв. тактичній 1:100 000 (кольоровій) і 1:25 000 (однокольоровій) та операційній 1:300 000 (кольоровій). Всі ці карти гіпсометричні, з багатьма топографічними деталями, геогр. довж. подана від Грініча. З переглядових карт найважливіші — 1:500 000 (особливо літунська) і 1:1 000 000 (міжнар.). Сучасна Польща залишилася при тих самих картах. Закарпаття було представлене на картах Чехо-Словаччини, яка залишалася при давніх австр., децю доповнених картах: 1:25 000, 1:75 000, 1:200 000 і 1:750 000. Буковина і Басарабія були охоплені рум. топографічними картами 1:20 000 (Буковина), 1:100 000, 1:200 000 і 1:500 000.

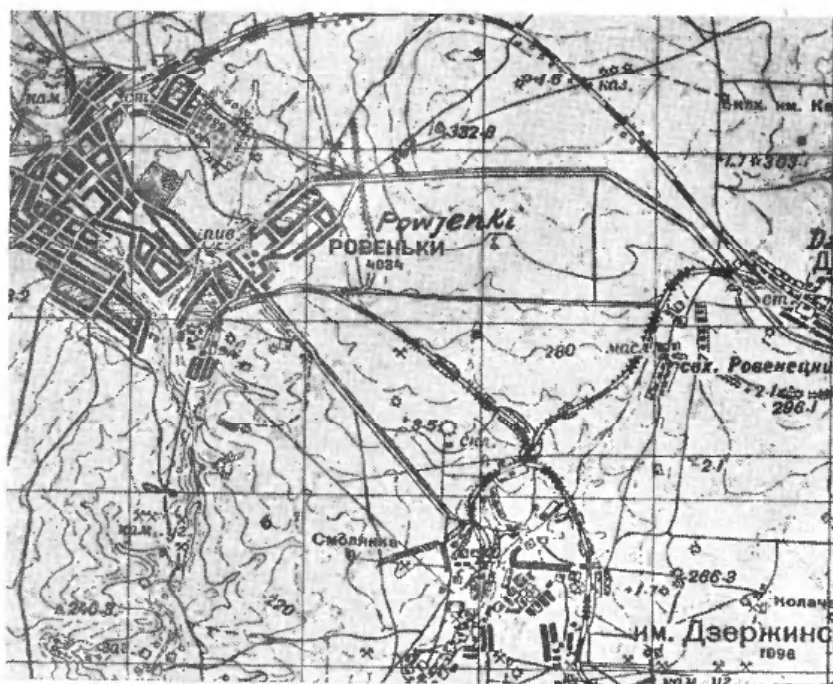
Німеччина під час останньої світової війни і перед нею перевидала всі найважливіші власні карти з першої світової війни, видання Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії й Угорщини та сов. карти 1:100 000, 1:200 000 і особливо цінні кольорові карти 1:300 000, 1:500 000; названі карти обіймають всі укр. землі. Англія й ЗДА перевидали частково чи також цілком всі важливі карти Польщі і Чехо-Словаччини, а тим самим і Зах. України; ЗДА ще нім. літунську карту (1:250 000).

До топографічних карт можна зарахувати різного роду туристичні карти, пляни міст та їх околиць, областей, спеціальні інженерно-геол. (1:10 000, 1:5 000, 1:2 000, 1:1 000) тощо. З підручних карт, в яких представлено укр. землі, треба згадати міжнар. карти 1:1 000 000; з фізичних — карти С. Рудницького (1:1 000 000 з 1918 р. і 1 500 000 з 1930), Кубійовича — Кулицького (1:1 500 000 з 1937, 1942 і в зменшеному мірілі 1:2 500 000) та карту УССР 1:750 000 (К. 1955); з адміністративних — карту УССР 1:750 000 і 1 000 000 й ін. Невеликим атласом, що обіймає лише УССР в межах до 1939, є атлас Кльованого (2 вид. 1929), важливішим атласом України є атлас В. Кубійовича (1937),

який охоплює всі укр. землі. Укр. землі представлені у великому сов. «Атласі світу» — кращому з 1940 р. (фіз. й екон. карти), але незабаром вилученому з ужитку, і слабшому з 1954 р. (лише фіз. карти). Цінним спеціальним атласом є «Атлас сіль. госп-ва УРСР» (1958).

Г. Колодій

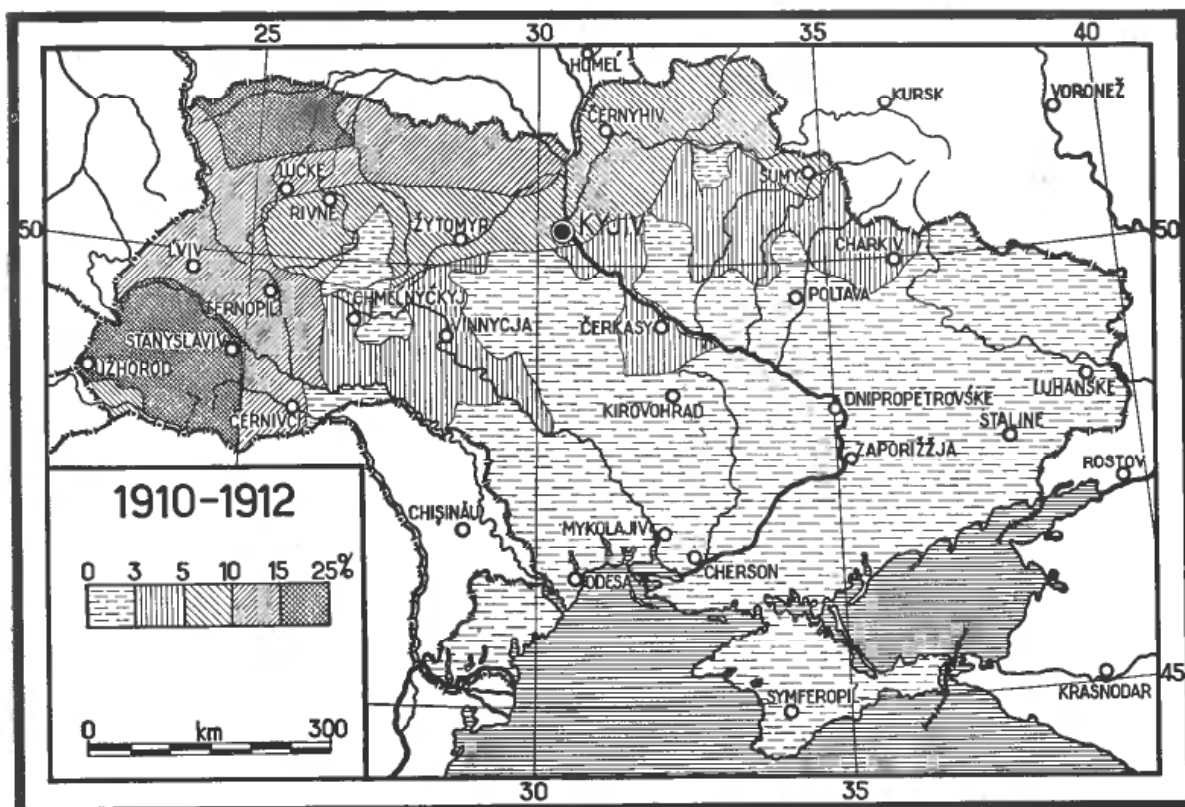
Картопля (*Solanum tuberosum* L.), рослина з родини пасльоноватих, одна з гол. с.-г. культур України, важлива для прохарчування людини, як високоцінний корм для домашніх тварин, особливо для свиней; і як сировина в спиртово-горілчаній і крохмально-меласовій пром-сті (вихід спирту з 1 га посіву К. перевищує зернові культури в 3—4 рази). Приблизно 40—45% заг. збору К. в ССРС іде

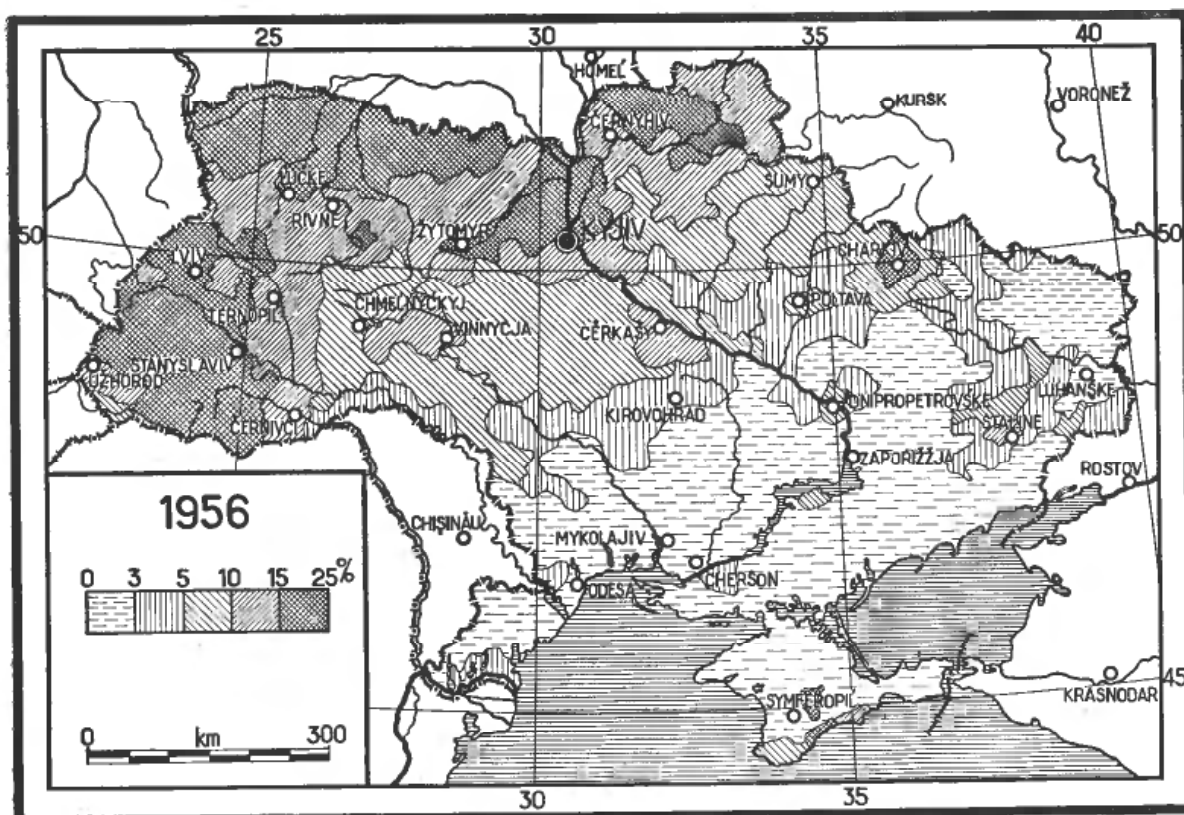
Вирізка з совєтської карти 1:100 000, нім. переробка 1942; околиці Ровенка у Донбасі. Оригінал у 4 кольорах (чорному, червоному, зеленому, синьому); ізогіпси що 10 м

на прохарчування населення, 25% — на корм. В сер. бульби К. мають 20% крохмалю, 2% сирого протеїну, 1% клітковини, 0,2% товщу, 1% попелу, 75% води, багато вітамінів С. З огляду на велику врожайність (пересічно вдсятеро вищу від зернових), К., при своїй меншій поживній вартості (1 кг дорівнює 0,28 кг жита), найбільше поширена в бідніших, а також густо заселених р-нах, зокрема б. великих міст. К. вологолюбна культура, натемисть мало вибаглива до ґрунту.

На Україні К. з'явилася у другій пол. 18, а сильніше поширилася в другій пол. 19 в. З одного боку, вона стала гол. сировиною для спиртової пром-сти (гол. на поміщицьких землях), з другого, підставним прохарчуванням для малозем.

Посівна площа картоплі під урожай 1910—12 рр. в % до загальної посівної площі

Посівна площа картоплі під урожай 1956 р. в % до загальної посівної площі

сел. госп-в. 1913 р. площа К. займала на території УСРС в нинішніх межах 1,1 млн га (на всіх укр. етногр. землях бл. 1,3 млн га), або 3,9% всієї засівної площі. В період між двома світовими війнами посівна площа К. зазнала великого збільшення на Центр. і Сх. Землях, зокрема в Донбасі й Дніпропетровському пром. р-ні, й дійшла 1940 р. до 2,0 млн га; 1958 р. становила 2,3 млн га (7,0% засівної площі УСРС; на всіх укр. етногр. землях бл. 2,8 млн га). К. є гол. культурою в індивідуальних госп-вах колгоспників, робітників, службовців та одноосібників і займає на їх наділах 1 264 000 га, що становить аж 53% їхньої землі (в колгоспах 3,2%, в радгоспах 1,6%) і 57,1% засівної площі К. по всіх видах госп-ва (ч. на 1956).

Урожайність К. на Україні до першої світової війни становила приблизно 90 центнерів з 1 га; нині 100 центнерів (Німеччина — 218, Великобританія — 195, ЗДА — 161, Польща — 116, СРСР — 100; числа на 1955 р.). Заг. збір К. в УСРС — 221 млн центнерів (1956) ставить Україну з 8% світової продукції на 4 місце після Німеччини, РСФСР і Польщі.

Геогр. розміщення К. подібне до розміщення жита. Вона найбільш зосереджена в півн. поліській смузі з її легкими ґрунтами (15,2% заг. посівної площі зони — 1956), в Лісостепу (8,6%), в Карпатах (25,6%) і Підкарпатті (20,2%), натомість її менше на посушливому півдні (2,2%), і тут урожайність К. найслабша. Подробиці видно з карт.

В. К.

Кархут Василь (*1905), лікар, пластовий діяч і письмен.; перший організатор ремісничого Пласту, ред. ж. «Вогні»; оп. для молоді з життя тварин — «Гомін з-поза нас» (1933), «Цупке життя» (1940), «Пшеничні нетрі» (1942) і повість «Полум'яний вихор» (1941).

Кархут Спиридон (1869—1931), укр. кат. свящ., педагог і громад. діяч, клясичний філолог і проф. Укр. Ун-ту і Гр.-Кат. Духовної Семінарії та Богословської Академії у Львові, чл. Нац. Ради ЗУНР. «Граматика укр. ц.-слов. мови» (1927), «Нове видання Служебника».

о. С. Кархут

Касименко Олександр, сучасний сов. історик, д. чл. АН УРСР: дир. *Інституту Історії*, ред. його «Наук. Записок», ред. зб., присвячених «возз'єднанню» України з Росією й ін., автор монографії «Рос.-укр. взаємовідносини 1648 — поч.

1651 рр.» (1955) і програмових ст. про завдання іст. науки в УРСР.

Касименко Микола (бл. 1843—1907), актор-резонер в трупах Кропивницького і Старицького, в 1890-их рр. короткий час керівник гал. театру «Руської Бесіди»; автор театральних споминів «Сочиненія», т. I (1898).

Касіян Василь (*1896), графік родом з Галичини; студіював у Празькій Академії Мистецтв, 1927 переїхав на Сов. Україну; викладач Київського і Харківського Художніх Ін-тів, чл. АРМУ і «Жовтня», з 1944 завідувач кафедри графічних мистецтв у Києві, дир. Ін-ту Мистецтвознавства АН УРСР, д. чл. Академії Мистецтв СРСР (з 1947) і Академії Архітектури УРСР (з 1950), учасник багатьох виставок на Україні і за кордоном (Б'єннале в Венеції).

К. дуже плідний і всесторонній мистець у всіх графічних техніках: дереворізі, гравюрі на міді, лінолеумі, літографії, рисунку пером, акварелі. Празький період характеризує графіка на соц. теми, підібрані односторонньо (самі негативні), але життєво правдиві. З 1927 р. змушений працювати на замовлення, виконуючи велику кількість пропагандивних творів (радісні обличчя колгоспників під час голоду, зображення «квітучої України» в час ліквідації укр. інтелігенції, панегіричні цикли, присвячені Леніну, Сталіну і т. д.). Документальну вартість мають його гравюри на теми Дніпрельстану і Донбасу. Ілюстрації до творів Шевченка, Гоголя, Франка, Коцюбинського, Стефаника, Кобилянської, Тесленка, численні портрети укр. письменників і мистців. Соцреалізм шкідливо відбився на творчості К. елементами натуралізму і підроблюванням під малярську техніку. Автор ст. про графічні техніки і про укр. (Кульчицьку, Іжакевича, Шевченка) і чужих (Леонарда да Вінчі, Рафаеля, Рембранта) мистців.

Література: Чукин Д. В. Касіян. Х. 1931; Каталог ювілейної виставки творів В. І. Касіяна. К. 1946; Сокольников М. Василь Ільич Касіян. М. 1948; Портнов Г. Василь Ільич Касіян. М. 1957.

С. Г.

Касіанович Андрій, львівський ювелір першої пол. 17 в.; срібний хрест з фігурною різьбою (1638) в Успенській церкві у Львові.

Касоги, літописна назва черкесів, яких сусідні осетини і нині звуть «косогами». Тматороканський кн. Мсти-

В. Касіян
(автопортрет)

слав Хоробрий воював з касогами, розбив їх і підкорив тматороканському князівству.

Касперович Микола (*1885), маляр і реставратор творів старого мистецтва; провадив реставраційні роботи в музеях Чернігова, з 1924 дир. реставраційної майстерні Всеукр. Музейного Городка в Києві; 1934 заарештований, дальша доля невідома.

Касяненко Григорій (*1891), авіатор-конструктор в УССР; зник під час чисток укр. інтелігенції в сер. 1930-их рр.; в добу визвольних змагань чл. Центр. Ради і Крайового Комітету для охорони революції.

Касяненко Євген (*1889), брат Григорія, ком. діяч і ред.; чл. Центр. Ради від УСДРП, від якої перейшов 1918 з групою *Нероновича* до КП(б)У; ред. різних больш. вид., а з 1925 офіціозу «Вісті ВУЦВК»; переклади з нім. мови. Зник під час чисток укр. комуністів в 1930-их рр.

Каськів Теодосій (*1878), учитель, один із піонерів укр. культ. життя в ЗДА (з 1903 р.), родом з Галичини; довголітній диригент хору «Боян» в Ньюарку, гол. Дяковчительського Т-ва в Америці і ред. «Рідної Школи».

Касьяненко Володимир (*1901), зоолог-морфолог, д. чл. АН УРСР і дир. Ін-ту Зоології; праці з порівняльної морфології, зокрема присвячені аналізу кістково-м'язової системи свійських ссавців; чл. ред. колегії «Фавни України».

Касьянов Олександр, (*1910?), архітект, дир. Ін-ту Містобудівництва Академії Будівництва і Архітектури УРСР та її чл.-кор., гол. ред. ж. «Будівництво і Архітектура» (з 1958); планував забудову Запорізької ГЕС і відбудову Харкова (площа ім. Держинського); праця «Про містобудівництво України» (1954).

Катакомбова культура, культура бронзової доби у степовій Україні (2000—1250 до Хр.), що була продовженням т. зв. *ямної культури*. Існувала у скотарських племен, які також займалися хліборобством. Померлих ховали випростаними, посипаних червоною охрою, часто з рабинями, у заглибленнях (катакомбах), вибраних у стіні похоронної ями; б. них прикметна кераміка кулястих форм, прикрашена геометричними узорами з нарізів та відтисків шнурка, бронзове, мідяне і крем'яне знаряддя й прикраси. Помітні торг. зв'язки з Кавказом.

Катамай Богдан (*1911), гром. діяч і журналіст у ЗДА, родом з Галичини; організатор і гол. Ліги Укр. Кат. Молоді (з 1933), Т-ва Мазепинців (з 1934) і ред. його органу «Голос Мазепинців»; ред. «Америки» (1941—51), яку перетворив на щоденник; довголітній чл. дирекції

Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету і Укр. Конгресового Комітету Америки.

Катамай Дмитро (1886—1935), політ. і гром. діяч, один з організаторів Січей, секретар *Бойової Управи УСС* (1914—17); чл. Гол. Управи Укр. Радикальної Партії, в 1911—14 ред. «Гром. Голосу».

Категорія граматична, вживається в двох значеннях: 1) граматичного поняття, притаманного словам або їх сполучкам у реченні, вираженого мовними засобами; засобами виражувати К. г. в укр. мові є: афіксація (стол-и, -ів, сип-нує, -ав), «внутр. флексія» або чергування голосних і приголосних (нес-ти; ніс, нос-ити, нош-у; мук-а, муц-и), наголос (ру́ки, ру́к) та дуже обмежено здвоювання (білий-білий); 2) класа слів, що характеризується своїми власними окремими К. г. (іменник — категоріями роду, числа, відмінків; дієслово — категоріями особи, числа, роду, часу, виду, способу, стану). Число К. г. різне в різних мовах та змінюється впродовж історії (в укр. мові зникла категорія іменних основ, двоїни, родовості прикметників у множині, деяких дієслівних часів: аориста, імперфекта; розвинулася ж К. г. істоти в іменниках, дієслівних видів).

Катерина I, імператриця Росії (1725—27), якою стала по смерті свого чоловіка царя Петра I, родом лотиська селянка. К. I продовжувала політику Петра I; фактичним керівником уряду був О. Меншиков; на Україні за К. I всіма справами керувала Малоросійська Колегія.

Катерина II (1729—96), імператриця Росії (1762—96), родом княжна Ангальт-Цербстська. Царювання К. II позначилося глибоко реакційною внутр. політикою (остаточне покріпачення селянства, поширення прав і привілеїв рос. дворянства) та великими успіхами рос. імперіалізму (війни з Туреччиною 1769—74 і 1787—91 та розбори Польщі). Політика К. щодо не рос. країн і народів імперії була централістична, зокрема на Україні. 1764 було скасовано гетьманат, а в 1780-их рр. повністю ліквідовано держ. автономію Гетьманщини; 1765 було скасовано Слобідські полки; 1775 знищено Запор. Січ; 1783 анектовано Крим, а в 1790-их рр. прилучено до імперії т. зв. «Ханську Україну» (землі між рр. Богом і Дністром) і все Правобережжя. В царині культури правління К. II позначилося дальшою русифікацією України. Права й інтереси Укр. Церкви було ущерблено секуляризацією монастирських маєтностей 1786. На Правобережній Україні уряд К. II провадив політику нищення Укр.-Кат. Церкви.

Катеринодар, кол. назва Краснодари.

Катеринопіль (V—11), с. над р. Гнилий Тикий, р. ц. Черкаської обл.

Катеринослав, кол. назва м. Дніпропетровського.

Катеринославське козацьке військо, коз. корпус, зформований 1787 р. кн. Г. Потьомкіним з кол. запорожців та військ. поселенців-одновірців Катеринославщини з метою їх участі в рос.-тур. війні (1787—91); 1790 р. «великим гетьманом» Катеринославського і Чорноморського війська призначено Потьомкіна. Заг. кількість К. к. в. — 50 000 осіб, в тому ч. бл. 20 000 козаків, К. к. в. вславилося в боях з турками. 1796 К. к. в. було скасоване; бл. 3 000 осіб увійшло згодом до Кубанського коз. війська.

Катеринославський Республіканський Кіш, організований під час протигетьманського повстання в листопаді 1918 р., заходами М. Горобця і Ю. Божка, перший командир А. Гулий-Гуленко; начальник штабу В. Савченко. В січні 1919 реорганізований і дістав назву «Запорізька Січ», яка під командою отамана Ю. Божка увійшла до складу регулярної Армії УНР.

Катеринославці, група большевиків, гол. з півд. губ. України, яка на поч. 1918 р. проголосила т. зв. *Донецько-Криворізьку Республіку Советів*. Лідери К. — Е. Квірінг, Е. Яковлев й ін. К. ставилися негативно до укр. нац. питання і творення окремої укр. сов. держави (див. *Ком. Партія України*).

Католицька Акція (або світське апостольство), співпраця світських в апостольській діяльності церк. ієрархії, ведена в кат. орг-ціях під наглядом церк. влади. Серед українців К. А. розвивалася в Галичині в 1930-их рр.; центroleю був Ген. Ін-т К. А. гр.-кат. гал. провінції у Львові, утворений з представників кат. орг-цій — Т-ва Укр. Студентів-Католиків (ТУСК), «Обнова», молодечої орг-ції «Орли», т-ва «Скала» й ін. Ген. церк. асистентом від гр.-кат. єпископату був єп. І. Бучко, а пізніше єп. Н. Будка, през. М. Дзерович, активними діячами І. Бабій, В. Глібовицький, П. Ісайв, Ю. Редько, Е. Тишинська, К. Чехович й ін.; пресовий орган — кварталник «Кат. Акція» (1934—39 рр.).

В Канаді К. А. існує з 1933 р., тобто з створенням кат. гром. орг-цій: *Братства Українців Католиків* (БУК), *Ліги Укр. Кат. Жінок* (ЛУКЖ), Укр. Кат. Юнацтва (УКЮ) та «Обнови», завершених в централі українців католиків кожної єпархії та всієї Канади (1960 р. — през. П. Воробець, гол. діячі В. Вал, А. Баран, І. Боцюрків, В. Денєка, К. Кравс, М. Поронюк й ін.; пресовий орган — місячник «Кат. Акція»). У ЗДА діють відділи

ТУСК і «Обнови» та жін. т-ва при парафіях; в Бразилії — Ін-т Катехиток (з 1940 р., виховна і харитативна діяльність).

В Німеччині діє К. А. з 1947 р., в усій Європі з 1949 р.; гол. С. Крет, гол. церк. асистент о. І. Хома, пресовий орган — тижневик «Христ. Голос» (в Англії місячник «Наша Церква»); важливіші орг-ції — ФТУСК і УКАО «Обнова», активні діячі: Є. Перейма, М. Томашівська, Р. Данилевич, В. Янів й ін.

«Католицький Вєхід», кварталник, орган укр.-кат. богословів 1904—07 у Львові; видавець о. Г. Плакида.

Катонін Євген (*1894?), архітект, д. чл. Академії Архітектури УРСР; споруди в стилі італ. ренесансу в Києві, співтворець архітектурного ансамблю моск. метро «Кієв. кільцева» й ін.

Катран, див. *Акула-катран*.

Катран татарський (*Crambe tataria Sebeok*), синьозелена довгорічна висока рослина (до 1 м) з родини хрестоцвітних, росте в степ. смугі України, зрідка в лісостепу; стигле насіння містить в собі бл. 15% жирної олії, молоді стебла та коріння вживають як салату, з стебел виготовляють маринади. На пісках і ракушняках по берегах Чорного й Озівського м. росте К. понтичний (*C. pontica Stev. = C. maritima M. B.*).

Катренко, справжнє прізвище Катрухин Олександр, письм., зб. «Оповідання» (1900), «Пан Природа» (1901), ст. в «К. Ст.».

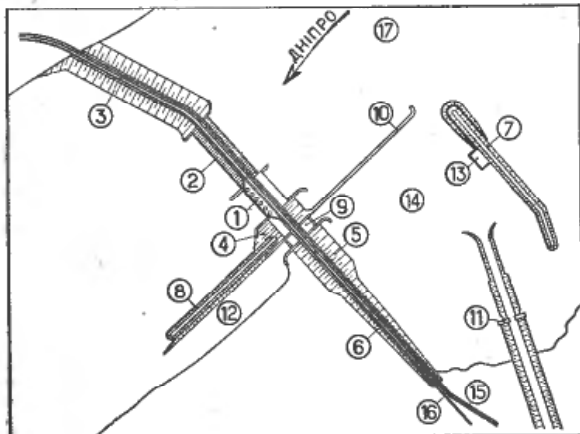
Каучуконоси, рослини, які містять у собі каучук. До 1930-их рр. природний каучук давали лише дерева і кущі з тропіків (гол. каучукове дерево або *гевея*), згодом також зіллясті рослини поміркованої смуги, *кок-сагіз*, *крим-сагіз*, *тау-сагіз*, культивовані на Україні.

Кафа, Каффа, назва м. Теодосії в Криму в 13—18 вв.

Кахівка (VII—14), м. обл. підпорядкування, р. ц. Херсонської обл., положене на лівому березі Дніпра, де він творить Кахівське водоймище; 19 000 меш. (1956). К. була до революції значним центром торгівлі хлібом та вовною і найбільшим на півд. Україні ринком праці с.-г. робітників; тепер важлива річна пристань, пром-сть: машинобудівельна, електро-техн. і будів. матеріалів; 12 км на півд. зах. знаходиться Кахівська гідроелектростанція (див. *Кахівський гідровузол*).

Кахівський гідровузол, найнижче положений з гідровузлів дніпрового каскаду (див. *Дніпро*) на віддалі 12 км на півд.-зах. від м. Кахівки, друга велика гідроелектростанція (ГЕС) на Дніпрі з номінальною потужністю 312 000 квт (6 агрегатів, потужність кожного — 52 000 квт). Включена в систему Дніпроенерго,

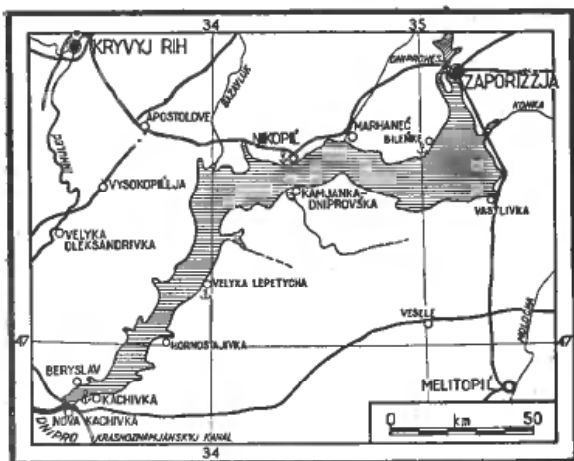
К. ГЕС продукує в сер. 1 400 млн квт год. на рік і постачає електроенергію для пром-сти і сіль. госп-ва низового Подніпров'я, Донбасу і Півн. Криму, м. Херсону, pompувальних станцій тощо. Будову К. г. розпочато 1950 р., в 1955 р. відкрито плавбу через шлюзу, перекрито річище Дніпра й урухомлено 2 агрегати, в 1956 — останні 4. К. г. обіймає такі бетонні споруди: будинок ГЕС, водозливну греблю, судноплавну шлю-

Кахівський гідровузол

1 — Гідроелектростанція; 2 — водозливна залізобетонна гребля; 3 — земляна руслова гребля; 4 — земляна гребля; 5 — заплавна земляна гребля; 6 — понадплавна земляна гребля; 7 — дамба-хвилелом; 8 — земляна дамба; 9 — камера шлюзу; 10 — залізобетонна причальна стінка; 11 — головна споруда Краснознам'янського каналу; 12 — низовий підхід до шлюзу; 13 — порт; 14 — аванпорт; 15 — залізниця; 16 — автомобільна дорога; 17 — водоймище (Кахівське море)

зу, поч. Краснознам'янського зрошувального каналу; крім того, земляні греблі й дамби, хвилелом з портом, водоймище. Гребля К. г. (довж. 435 м) складена з 28 водозливних отворів по 12 м

Кахівське водоймище

довж., розділених проміжними биками. По греблі перетинають Дніпро зал. і автомобільний шляхи. Вона підносить рівень води в Дніпрі на 16 м, затримує весняні води, регулює для забезпечення

енергетики й водного транспорту стік Дніпра. До судноплавних споруд належать: аванпорт, оточений залізобетонною причальною стіною (1 км довж.) і земляною дамбою — хвилеломом, однокамерна шлюза з металевими воротами і низовий підхід до шлюзу, відгороджений від ріки земляною дамбою. До земляних споруд входять: греблі — руслова (довж. 1,2 км, найбільша висота 30 м), заплавна (довж. 0,4 км, найбільша висота 17,5 м), між шлюзою і ГЕС (найбільша висота 21 м) і на надзаплавній терасі (довж. 1,3 км, найбільша висота 12 м); дамба-хвилелом (довж. 1,1 км) і дамба низового підходу до шлюзу (довж. 1,4 км, найбільша висота 20,2 м). У аванпорті знаходиться забудова Краснознам'янського каналу, що постачає воду для зрошення земель Херсонської обл., а в майбутньому і Криму. Водоймище (Кахівське море) покриває площу в 2 155 км² (об'єм бл. 19 млрд м³), його довж. по фарватеру — 230 км, найбільша ширина — до 25 км). Побіч К. г. збудовано м. Нову Кахівку. Всі проектні й дослідні роботи були виконані Укр. відділом Всесоюзного Ін-ту Гідроенергопроекту під керівництвом С. Андріянова (керівник Дніпробуду) при співробітництві Г. Левицького, В. Левушкіна, П. Непорожного, Ф. Лухтанова, М. Чернявського й ін.

Література: Андріанов С. Строительство Каховской ГЭС. Гидротехническое строительство, ч. 5. 1957; Левушкин В. Некоторые итоги строительства Каховского гидроузла. Информационный бюллетень Днепростроя, ч. 1. 1957; Лухтанов Ф., Чернявский М. Каховская гидроэлектростанция. 1959.

А. Жуковский

Кахлярство, виробництво кахель (К., для облицювання печей — груб і коминків) і керамічних плиток (для покриття стін будинків і підлог), названих також «кахлями», з випаленої ганчарської, мергельової і фаянсової глини, — теракотових, фаянсових і порцелянових, перев. полив'яних. Кахлі із спіднього боку, на відміну від керамічних плиток, мають вигляд відкритої скриньки.

Керамічні плитки на Україні відомі з 10 в. (Київ, Білгородка, Галич й ін.), кахлі — з 15 в.; перші не полив'яні, барельєфні К. виробляли ганчарі, цегельні й кахлярні. Найбільшого розвитку К. досягло в 17—18 вв. з появою керамічних зав. Кахельними грубами забезпечувалися не тільки доми гетьманів, вельмож і монастир (келії Києво-Печерської Лаври), але й сер. заможних людей, а з сер. 18 в. і селянські К. і готові печі (перев. з Чернігівщини) вивозили до Росії (печі в Коломенському дворі під Москвою й ін.).

Форму й орнаментику кахляних печей зах.-евр. стилів укр. майстри при-

стосовували до укр. ґрунту (геометричні wzори, рослинна орнаментика, побутові сцени, гол. з коз. життя й ін.). Сел. печі були перев. із зеленої або жовтої рельєфної К., з «кружалочкою», квіткою або китицею із трьох квіток, т. зв. «фіялкою». З 18 в. відомі майстри полив'яних К. — стародубський А. Жуков, погарський Я. Негоразда, новгородсіверський С. Жолдак, чернігівський С. Перепілка; з 19 в. майстри розмальованих К.: Ситко, Пархоменко, Тищенко й ін.; з Зах. Укр. Земель відомі О. Бахмінський з Косова і Шостопалець з Сокаля.

В пол. 19 в. гол. кахельні працювали на Полтавщині, Київщині, Харківщині, Чернігівщині (всіх бл. 20); до цегельно-кахельних зав. належали Гудим-Левковича в Києві і Романовського в Юрковім Протоці; на зав. Миклашевського у Волокитині на Чернігівщині виробляли порцелянові грубки.

Нині К. для печей і облицювальні керамічні плити виробляють індустріальні зав. архітектурної кераміки (в Києві, Полтаві й ін.). Див. також *Керамічна промисловість* і ЕУ I, стор. 302; там же малюнки, стор. 302 і 303.

Література: ЕУ I, стор. 315; Вабенчиков М. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. М. 1945; Нестеренко О. Развитие пром-сти на Украине. К. 1959.

Я. Пастернак

Кахникевич Кирило (1850—1926), журналіст і громад. діяч у Львові; співред. «Діла» (1884—90), ред. урядового щоденника «Нар. Часопис» (1891—1914 і 1918), двотижневика «Госп. Часопис» (1910—18) і «Госп. Бібліотеки»; ст. і популярні праці на госп. теми у вид. «Просвіти» і «Сіль. Господаря».

Кацнельсон Абрам (*1914), поет жид. роду з Чернігівщини; зб. ліричних поезій в сов. дусі: «Краплі сонця» (1935), «Достигають плоди» (1938), «Ряст» (1940), «Передній край» (1947), «В ім'я життя» (1953), «Погожі дні» (1956), «Вибране» (1958).

Кача, р. в Криму, у гор. течії гірська, у дол. степ.; довж. — 70 км., сточище — 570 км²; впадає в Чорне м.

Качала Степан (1815—88), свящ., гал. політ. і громад. діяч, народовець, оборонець рівноправності українців з поляками, 1848 чл.-засновник т-ва «Гал.-Руська Матиця» і представник українців на слов'янському з'їзді у Празі, з 1861 посол до гал. сойму, деякий час і до віденського парламенту; чл. засновник Т-ва ім. Шев-

о. С. Качала

ченка, т-ва «Просвіта» й ін. Популярні брошури на політ. і суспільні теми; праця «*Polityka Polaków względem Rusi*» (1879), перекладена на укр. мову п. н. «Коротка історія Руси» (1886) та частково на рос. (1885).

Каченовський Дмитро (1827—72), знавець міжнар. права, проф. Харківського Ун-ту. Домагався заборони каперства, виступав проти теорій, які заперечували міжнар. право. 1862 підніс на міжнар. конференції в Лондоні питання про кодифікацію міжнар. права. Найважливіші праці: «О каперах и призовом производстве» (1855), «Курс международного права» (1863—66).

Каченовський Михайло (1775—1842), рос. історик і публіцист, грец.-укр. походження, родом із Слобожанщини; з 1810 проф. Моск. Ун-ту, 1805—30 ред. «Вестника Европы». Противник націоналістичних поглядів Карамзіна. К. був творцем скептичної школи в рос. історіографії; він заперечував вірогідність «Повісти временних літ», «Руської Правди», «Слова о полку Ігореві», вважаючи їх за пізніші твори і спонукаючи тим дослідників до детальної аналізи згаданих пам'яток. Визначні праці: «О Русской Правде», «О баснословном времени в российской истории».

Д. Каченовський

Качка, дика К. (Anas), водний птах з ряду платівчастодзюбих. На Україні зустрічається на перелетах чи гніздуванні кілька видів д. К., з яких найчисельнішими є: крижень (A. platythyncha L. = A. boschas L., довж. тіла до 63 см, розмах крил понад 1 м, вага 1,5—2 кг) і чирка білоша, тріскунець (A. querquedula L., вага 0,3—0,6 кг), поширені по всій Україні; менш чисельною є широконоска (A. clypeata L., вага 0,5—0,8 кг). Перев. в півн. Україні гніздиться чирка менша, свистунець (A. crecca L., вага 0,2—0,5 кг) і шилохвіст (A. acuta L., вага 0,6—1 кг); нерезень (A. strepera L., вага 0,6—1 кг) найбільше зустрічається на морському узбережжі і на великих озерах зах. Полісся; рідкий (і на перелетах) свиц (A. penelope L.). Вважають, що від крижня походить *Качка домашня*.

Качка домашня (Anas domestica), домашній птах, походить від *качки дикої* (мабуть, від крижня); К. розводять ради смачного м'яса; найбільше на Україні відомі: пекінські, що походять з Китаю, та місцеві — українські породи і чорні

— білогруді, поліпшені Укр. н-д. станцією птахівництва в Борках (Харківщина); сер. вага 3—3,5 кг.

Качковський (Kaczkowski) Зигмунт (1826—96), польс. письм., родом із Сяніччини; іст. повісті з апотеозою життя шляхти на Зах. Укр. Землях (гол. Сяніччини) в 16—18 вв. („Powieści ostatniego z Nieczujów“, 1853—56, „Anuncjata“, 1858, „Teki Nieczui“, „Olbrachtowi gycerze“ 1885 й ін.).

Качковський Михайло (1802—72), суспільний і культ. діяч, суддя, народовець-австрофіл. Допомігав в-вам і авторам обох тодішніх гал. таборів — староруському й народовецькому; його коштом засновано у Львові ж. «Слово» (1861—87); залишив т-ву «Нар. Дім» у Львові фундацію (понад 60 000 гульденів) на нагороди за твори місц. укр. літ. мовою, добродій акад. молоді. За це тодішній провід старорусинів назвав його ім'ям засноване 1874 на зразок т-ва «Просвіта» просвітнє Общество ім. Качковського, хоч К. московфілом ніколи не був.

Качмар Іван (1883—1944), укр.-кат. свящ., церк. і гром. діяч на Зах. Лемківщині, в 1932—35 рр. єпископський візитатор Лемківщини, згодом в Перемислі — крилошанин катедральної капітули.

Качор Андрій (*1908), економіст-кооператор і публіцист; до 1944 у Львові, з 1950 в Канаді. Статті на суспільні й екон. теми в пресі; окремі праці: «Укр. молочарська кооперація в Зах. Україні», «Господарство України в системі ССРСР», монографії про визначних гал. економістів та ін.

Качур Петро (*1918), укр.-кат. свящ., бібліст, ред. «Укр. Вістей» в Едмонтоні.

Качура Яків (1897—1943), сов. письм., автор низки оп. на теми першої світової війни й революції; романи з доби 1917—19 рр. «Чад» (1929) і «Ольга» (1931), іст. повість «Іван Богун» (1940). Загинув у нім. таборі полонених. Вид. творів: «Вибрані твори» 1947 і в 2 тт. 1958.

Качуровський Ігор (*1918), поет і прозаїк на еміграції в Аргентині, родом з

Чернігівщини; зб. поезій «Над світлим джерелом» (1948), «В далекій гавані» (1956), зб. оповідань «Шлях невідомого» (1956), повість «Залізний куркуль» (1958), статті з віршознавства тощо.

Каца Михайло (*1920), хемік, нар. в родині укр. імігрантів в ЗДА; проф. і декан хем. фак. Фльорідського Ун-ту; праці з теорії про хем. реакцію плутонію.

Капинський Павло (*1890), видавець, журналіст і педагог з Києва; дир. в-ва «Вернигора» в Києві, Відні й Мюнхені, в 1925—35 рр. видавець і ред. „Osteuropäischer Pressedienst“ у Відні.

Каптан істівний, К. справжній (Castanea sativa Mill. = C. vesca Gaertn.), дерево з родини букуватих 20—35 м вис., виступає в лісах на Чорноморському побережжі Кавказу (в околицях Туапсе і Сочі). Тут, в Криму та на півд. Україні, культивується завдяки істівним плодам і кошовній деревині, яка використовується в будівництві, столярстві, токарстві та на винні бочки.

Каптан кінський, див. *Гірковакаптан*.

Кашубинський Іван (1837—79), дереворитник, літограф, мав у Львові літографічне заведення; видав серію образів укр. князів та ікон.

Кашпай Антін (*1921), маляр-пейзажист із Закарпаття, учень Й. Бокшая; «Зима в Карпатах» (1952), «Перший сніг» (1952), «Перевал» (1954), «Під горою» (1956) й ін.

Кащенко Андріян (1858—1921), письм. з Катеринославщини; почав писати 1883 р., але став відомим по 1905 р., коли послабили заборони укр. слова. К. автор великої кількості повістей і оп., гол. для юнацтва, з іст. козащини й Запоріжжя: «У запалі боротьби», «Славні побратими», «Під Корсунем», «Борці за правду», «Запор. слава», «Зруйноване гніздо», «З Дніпра на Дунай», «На руїнах Січі» і багато ін. (вперше друковані перев. Укр. в-вом у Катеринославі і пізніше багато разів перевидані гол. в Галичині й на еміграції). Твори К. не

І. Качуровський

М. Качковський

А. Качор

А. Кащенко

відзначаються великою літ. вартістю, проте, завдяки легкості викладу і романтичному освітленню іст. тематики, набули великої популярності й відіграли визначну роль в патріотичному вихованні молоді. Такий самий характер мають і його іст. спроби «Оп. про славне військо запор. низове», «Про гетьмана коз. Самійла Кішку» й ін., з них найбільш науковий характер має кн. «Великий Луг Запорозький».

Кащенко Василь (1812—94), садовод і лісівник, працював на Катеринославщині; один з перших почав застосовувати лісозахисні насадження в степ. Україні.

Кащенко Георгій, сучасний металург, проф. військ. академії в Москві; автор підручників і праць з металознавства.

Кащенко Микола (1855—1935), біолог, зокрема ембріолог, акліматизатор і творець нових форм овочевих та декоративних рослин, д. чл. Укр. АН (з 1919) і деякий час керівник її фіз.-матем. відділу. 1880 закінчив Харківський Ун-т, в 1888—1912 рр. проф. Томського Ун-ту, 1919—21 — проф. зоології Київського Політехн. Ін-ту, 1919—35 дир. Акліматизаційного Саду АН в Києві (був його засновником) і Помологічного Музею. Бл. 60 праць з обсягу ембріології (гол. про творення мезенхіми) й акліматизації рослин, зокрема плодових дерев у Сибіру; для півн. України вивів ряд морозостійких жердел, актинідії та ін., для Сибіру нові сорти яблук. Під час перебування в Томську згуртував укр. садівників і організував укр. громаду. Список праць в «Известиях» АН СССР, 1951, ч. 4.

Кацяла, р. згадана в «Слові о полку Ігореві», де 1185 половці розгромили військо Ігоря Святославича; мабуть, теперішній Калміюс

Квадро (Quadro) Габріеле, італ. будівничий, що працював у Львові бл. 1561.

Квак (*Nycticorax nycticorax* L.), гніздовий птах з родини чапель, довж. тіла до 60 см; полює вночі за рибами в заплавах рік і озер; поширений по всій Україні, найбільше на півдні.

Квареглі Джакомо, див. *Гваренгі* Джакомо.

Квартет, назва циклічного муз. твору для чотирьох голосів чи інструментів; струнний К. одна з найтипівіших форм камерної музики, улюблена форма укр. композиторів 20 в.: П. Сениця, В. Костенко, В. Барвінський, П. Козицький, Б. Лятошинський, З. Лисько, М. Гайворонський, А. Рудницький, К. Данькевич, Г. Таранов, В. Грудин та ін.

Також назва ансамблю чотирьох виконавців (вокалістів або інструменталі-

стів); у склад струнного К. входять 2 скрипки, віоля і віолончеля; на Україні відомі струнні К.: ім. Вільйома в Харкові (1921—50), ім. Чайковського в Києві (1924), ім. Леонтовича в Харкові (1925—30), що виконував перев, твори укр. композиторів, і К. Респ. Філармонії в Києві (з 1956); з вокальних К. відомий ім. Лисенка (чоловічий) в Харкові (з 1925) і на еміграції в Зах. Європі (1945—49).

Квартник (з латинської quarta, quarten-sis), назва поль. коронної монети і монети, карбованої спеціально для Галичини (після приєднання її до Польщі) поль. королями Казіміром III (1333—70), Людовіком угорським (1340—82) і його намісником Володиславом Опольським (1372—79) та Володиславом Ягайлом (1386—1434). На гал. К. зображувало гал. герб — лева, що стоїть на задніх лапах; написи на К. Казіміра III: Moneta Dei (= Domini) Ruscie; на ін. — Moneta Ruscie. Назва походить від вартости К. = $\frac{1}{4}$ скойца. К. були дуже поширені не тільки в Галичині, але й на сусідніх землях, що були під зверхністю Литви. Поруч з К. Володислав Ягайло карбував у Львові у вартості коронних півгрошів 1399—1414 рр. півгроші з написом: Moneta Lemburg (ensis) = монета львівська.

Кварцит, тверда гірська порода, зложена в основному з кварцу, продукту метаморфізації пісковиків; використовується як будів. матеріал, на виробництво вогнетривкої цегли (динасу) й ін. На Україні К. виступають б. Овруча, на півн. зах. Київщини, в зах. частині Донецького басейну, б. Кривого Рогу, б. Глухова на Лівобережжі та ін. К. на Україні є підставою динасової пром-сти (див. *Вогнетривка пром-сти*).

Квас Леопольд, нім. ксилограф, в 60-их рр. 19 в. працював у друкарні Києво-Печерської Лаври і навчав граверства в Лаврській школі; виконав гравюри до Акафістника, Молитвослова, Акафіста Богородиці, Київ. Нар. Календаря на 1867 р. та ін.

Квасениця борова, К. звичайна, заяча капуста (*Oxalis acetosella* L.), довгорічна рослина з родини квасеницевих; росте по тінистих, перев. шпилькових лісах; викликає отруєння у свійських тварин; в нар. медицині К. б. використовують на лікування від цинги, пропасниці, листки від гнояних ран та царивів.

Квасниця Іван (*1893), журналіст, політ. діяч, один з провідних діячів самостійницького крила УСДП; співред. її органів щоденника «Вперед», «Світ», «Професіональний Вісник», ред. «Укр. Емігранта»; вивезений большевиками в грудні 1939 р., з 1955 живе у Львові.

Квасницький Олексій, сучасний фізіолог, д. чл. АН УРСР; м. ін. працює над

питаннями фізіології травлення і біології розмноження свиней.

Квасов Андрій, архітект сер. 18 в.; з 1748 на Україні, будував палац Розумовських (1749—51) і розпочав будову Успенського барокового собору (1752—57) в Козельці; плянував будинок земського суду в Острі (1774, побудований 1781), будову міськ. ансамблю Глухова (квартал з резиденцією гетьмана, торговельні ряди 1778—79, губ. будинок з надвірними будівлями) й ін.

Квасоля, див. *Фасоля*.

Квачевський Олександр († 1890), правник, брав участь в опрацюванні рос. суд. статутів 1864, з 1873 присяжний повірений у Полтаві й Києві. Праці з рос. процесуального і кримінального права та іст. цивільного права, м. ін. «Литовский статут как источник местных прав» та «Законы Черниговской и Полтавской губерний».

Квебек (Quebec), провінція в сх. частині Канади, площа 1 524 000 км², 4,1 млн меш. (1951), з них 90% — французькомовні римо-католики; густіше заселена лише в півд. низинній частині, над р. св. Лаврентія. З 12 900 українців (1951) 11 200 живе в найбільшому м. К. Монтреалі.

Квірінг Еммануїл (*1888), больш. політ. діяч, лотиського роду; один з перших керівників КП(б)У, очолював т. зв. «праву» або «катеринославську» фракцію, яка обстоювала окупацію України армією РСФСР, і сприяв сепарації Катеринославщини від України та приєднанню її до Донецько-Криворізької Республіки Советів; в 1919 К. став гол. Ради Нар. Госп-ва УСРР, 1920—22 першим секретарем Донецького губкому партії, а в 1922—25 — першим секретарем ЦК КП(б)У. На цій посаді очолював опір українізації, за що був обвинувачений укр. нац. комуністами в рос. шовінізмі. Пізніше К. працював у Москві в Держплані ССРСР, 1937 заарештований, далша доля невідома.

Квіслінг (Quisling) Відкуп (1886—1945), норв. військовик і політик, ворог большевиків; 1931—33 р. військ. мін., провідник фашистської партії «Нац. Об'єднання», за ним. окупації — прем'єр-міністр; за держ. зраду розстріляний. В 1921—22 рр. К. був співр. Ф. Нансена в справі допомоги голодуючим на Україні і в Росії.

Квітка Григорій, літ. псевд. Грицько Основ'яненко (1778—1843), письм. шляхетського роду з околиці Харкова Основи. Хоровитий з дитинства, К. відзначався лагідністю й побожністю і на 23 р. життя вступив до Курязького монастиря, але по 4 рр. послушництва повернувся до світського життя (назавжди збе-

рігши побожність, що позначилася на всій його творчості) і розвинув різноманітну гром. діяльність, будиши дир. театру в Харкові, керуючим справами в «Обществе благотворения», фундатором дівочого ін-ту, пов. маршалком, гол. харківської палати уголовного суду тощо.

Писати К. почав пізно, спочатку рос. мовою («Малороссийские анекдоты», 1820—22), а потім і укр. Як представник укр. шляхетської провінційної верстви, що лишалася відданою рос. цареві, визнаючи непорушним існуючий стан речей (К. не торкається в своїй творчості жодних проблем соц. і нац. несправедливості), К. йшов спочатку в річищі літ. трагедії («котляревщина»), розглядаючи писання по-укр. як забаву. Таким є його перше (і перше в новій укр. літературі взагалі) укр. оп. «латинська побрехенька, по-нашому розказана» — «Салдатський патрет» (альманах «Утренняя звезда», 1833). Почасти до цього жанру належать й ін. гумористичні повісті К.: «Пархімове снідання», «Підбрехач», «Напущання як зав'язано», «Купований розум». Далеко більше значення мали його «Малороссийские повести, рассказы, вымышленные Грицьком Основ'яненком» (1834—37): «Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов», «Божі діти», «Перекопи-поле» й ін., в яких він від жарту-трагедії переходить до трактування поважних тем, щоб довести, що й від укр. мови «можна розчулитися». Саме ці повісті мали великий вплив на дальший розвиток укр. літератури і забезпечили К. почесне ім'я «батька укр. прози». Квітчина (нетрагедійна) повість, сюжет якої розгортається цілкомито поза соц. конфліктами, з її ідеальними цнотливими й побожними героями, є типовим зразком укр. сентименталізму, що живиться з двох джерел — «і книжними впливами, і впливами нар. творчості» (М. Зеров). Цими останніми пояснюються риси сентименталізму в укр. прозі аж до найновіших часів. З другого боку, замилювання К. до етногр. описовості позначилися на укр. прозі до кін. 19 в. і навіть далі. Знижений стиль сентиментальної повісті К. супроти, напр., рос. пояснюється тогочасними уявленнями, що по-укр. треба писати, дивлячись на предмет очима простої людини.

Як драматург К. популярний і досі на укр. сцені комедією «Сватання на Гон-

Г. Квітка-Основ'яненко

«чарівці» (1836) і «Шельменко — волосний писар» (1831) та «Шельменко-денщик» (1837). З кількох комедій рос. мовою деякі дослідники вважають п'єсу «Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе» (завдяки подібності сюжету) попередницею «Ревизора» М. Гоголя. З прозових творів рос. мовою особливою популярністю користувався роман «Пан Халявский» (1839).

Характером своєї творчості К. належить до доби класицизму, не переходячи в романтику, що тоді вже починалася. Гол. значення його в поширенні засягу укр. мови на «поважну» прозу й у значному впливі на «етногр.» школу наступної доби.

І. Кошелівець

Квітка Ілля (1745—після 1814), дядько Григорія Квітки-Основ'яненка, написав «Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г.» (1812), розпочавши цим досліді іст. Слобожанщини.

Квітка Климент (1880—1953), муз. етнограф, в 1922—33 рр. керівник Кабінету Муз. Етнографії УАН, з 1933 р. у Москві; д. чл. НТШ. К. — автор численних розвідок з муз. етнографії, дослідник укр. нар. пісень, згрупованих навколо певних сюжетів (напр., «Пісні про дівчину-втікачку», 1926; «Укр. пісні про дітозгубицю», 1928). Гол. твір: «Укр. нар. мелодії» (743 зразки, 1922), з ін. «Нар. мелодії з голосу Лесі Українки» (1917), що була дружиною К., «Професіональні нар. співці і музиканти на Україні» (1924), «Посібник для збирачів фолкльору», «До досліджування побуту лірників», «Фолклористична спадщина М. Лисенка», «Пентаноніка у народів СРСР» та ін.

К. Квітка

Квітки, старшинський рід на Слобожанщині. Семен К., сотн. харківського полку (1672), згодом полковий суддя; син його — Григорій-К. (бл. 1670—1734), полк. харківський (1713), Іван К. (†1751), син Григорія, полк. ізюмський (1743), дід Г. Квітки-Основ'яненка.

Квітковський Денис (*1909), бук. політ. і гром. діяч, публіцист, адвокат, співзасновник націоналістичного руху на Буковині, ред. тижневика «Самостійність»

Д. Квітковський

(1934—37) і співред. місячника «Самостійна Думка» (1931—37) у Чернівцях; на еміграції чл. проводу ОУН (групи полк. Мельника, 1946—56), співред. зб. «Буковина — її минуле і сучасне» (1956); з 1949 р. в ЗДА.

КВОММ, скорочена назва Комісії Виховних Осель і Мандрівок Молоді, однієї з форм конспіративної діяльності Пласту під Польщею (з 1933). КВОММ відновлено на еміграції в країнах, де закони не дозволяють на самостійну пластову орг-цію, не підпорядковану держ. скавтській орг-ції (з 1949 р. в Англії).

Квятковський Вінкент, у 60-их рр. 19 в. диригент оркестри дворянського театру на Волині; автор музики до п'єс «Маруся», «Бувальщина» та ін. творів, що були в репертуарі тодішнього укр. гал. театру.

Кегичівка (IV—16), с. м. т. на півд. Харківщині, р. ц. Харківської обл.

Кедрин Іван, псевд. Івана Рудницького (*1896), журналіст і політ. діяч з Галичини; чл. Центр. Комітету УНДО, довголітній секретар Т-ва Письм. і Журналістів у Львові; 1920—22 співр. журн. «Воля» у Відні, в 1922—39 співред. «Діла» (тоді ж, в 1925—31 рр., кореспондент і пресовий референт Укр. Парляментарної Репрезентації у Варшаві), в 1937—39 його політ. ред. На еміграції гол. Укр. Центр. Допомогового Об'єднання Австрії (1946—49); тепер у ЗДА, чл. ред. «Свободи». Важливіші праці: «Берестейський мир» (1928), «Причини упадку Польщі» (під псевд. Гомополітикус, 1940) й ін.; ред. книжкових вид. і альманахів (м. ін. іст. Січ. Стрільців «Золоті Ворота»), численні ст. в укр., поль. і нім. пресі.

І. Кедрин

Кедрина, див. Со-сна-кедрина.

Кедр ливанський (Cedrus Libani Laws.), вічнозелене дерево з родини соснових, до 25—40 м вис., яке високо цінилося в старовину як будів. матеріал; на Україні культивується як декоративне в Крим. горах.

Кедро Ростислав В. Кедровський (*1904), псевд., зах.-укр. поет-неокласик; зб. «Сонети» (1931), «Піністий ке-

В. Кедровський

ліх» (1939), «Скобин: гніздо» (1957); тепер у Канаді.

Кедровський Володимир (*1890), гром. і політ. діяч, чл. ЦК УПСР в 1917—18 рр., чл. Центр. Ради, заступник гол. Укр. Військ. Комітету, потім заступник Військ. Секретаря, літом 1919 гол. держ. інспектор Армії УНР, з осені 1919 до 1921 посол УНР в Латвії, Естонії й Фінляндії. З 1923 р. в ЗДА. Автор споминів і ст. в укр. пресі; тепер шеф Укр. Відділу «Голосу Америки» у Вашингтоні.

Кейван Іван (*1909), графік і маляр, студіював в Академії Мистецтв у Варшаві; виставляв з 1932; портрети, кн. графіка, пейзажі; статті в пресі; з 1949 в Канаді.

І. Кейван

Кейзер Данило († після 1858), свящ. Чернігівського полку, вчився в Київській духовній семінарії; у зв'язку з повстанням Чернігівського полку (1825) позбавлений духовного сану і засланий до арештантських рот.

Келеберда (V—14), с. Кременчуцького р-ну Полтавської обл., над Дніпром; кол. сотенне м-ко Полтавського полку; нищене татарами в 1675 і 1696 рр.

Келермеські могили, група багатих могил меотських чи скитських царів б. станіці Келермес на Кубанщині (Гіагінського р-ну Адигейської автономної обл.), досліджена М. Веселовським та ін. у 1903—04 рр. У могилах були дерев'яні комори на стовпах, навколо них багато забитих коней (до 24), всередині, б. померлих, дуже багатий виряд; діядеми, чаші, дзеркала, збруя.

Келлер (Keller) Георг Зігмунд (*1887), нім. філолог; в 1926—34 рр. чл. Кураторії Укр. Наук. Ін-ту в Берліні; м. ін. праця про чумацькі пісні.

Келлер Федір (1857—1918), рос. генерал, реакціонер і ворог українства; 1914 як командир рос. 10 кавалерійської дивізії відомий погромами в Галичині; 1918 призначений гетьманом Скоропадським головнокомандуючим усіх збройних сил Укр. Держави; після перемоги Директорії застрелений під час утечі.

Кельмінці (V—7), с. в півн. Басарабії (Хотинщина), р. ц. Чернівецької обл.

Кельти, група племен, що в останні вв. до Хр. займала велику частину Зах. і Центр. Європи, гол. сьогодишню Францію. Під сильним культ. впливом Греції К. витворили високу культуру, яку поширили під час своїх мандрівок по різ-

них просторах Європи. На Україну її принесли кельтські племена бастарнів та скірів. Вона прикметна масовим виробом залізних предметів, гол. зброї (див. ілюстрації ЕУ II, стор. 99), рільного знаряддя та поширенням посуду, робленого на ганчарному колі. Гол. заняттям К. було хліборобство й торгівля з власною монетою (див. *Кельтські монети*).

Кельтські монети, здебільша імітації срібних тетрадрахм Філіппа Македонського та золотих статерів Олександра В., що появлялися на Україні в лятенську добу. Цілі скарби їх знайдено в Скоморохах (Сокальського пов.), Мукачеві (див. ілюстрації ЕУ II, стор. 99) та Розавлі (Мармарощина), натомість К. м. невідомі на Центр. і Сх. Землях.

Кембрійський період, див. *Геологія України*.

Кемень (Kemeny) Янош (1607—62), семигородський кн., учасник спільного походу семигородців та українців під проводом полк. А. Ждановича на Польщу 1657.

Кемпе Лаврентій (1901), актор, з 1921 на сцені мандрівних театрів Галичини, 1941—44 в театрах Львова й Станиславова, з 1945 на еміграції, тепер у Канаді.

Кенаф (*Hibiscus cannabinus* L.), однорічна прядивна рослина з родини мальвових, культивована з 1920-их рр. на Кубані і півд. Україні. В останні роки на Україні не культивується.

Кенігсек (Кенігсен?) Фрідріх (†1708), саксонський інж., осаул ген. артилерії й помічник гетьмана Мазепи в удосконаленні гарматної справи на Гетьманщині, один з керівників оборони Батурина в жовтні 1708 р. Помер від ран у дорозі до Глухова, куди росіяни везли його на страту.

«Кенігсберзький літопис», у 18 в. знаходився в Кенігсберзі, раніше у власності Радзівілів (тому зветься також «Радзівілівський л.»), відпис Суздальського л. з поч. 16 в., перша частина — Несторів л. Зокрема цінний своїми ілюстраціями (понад 600), які є в значній частині під впливом зах. графіки, але почасти ймовірно — копіями старіших оригіналів; культ.-іст. надзвичайно цінні. Вид. в «Памятниках древней письменности» т. 118, праці М. Артамонова та Арциховського в «Известиях Академии Истории Материальной Культуры» X, 1 (1931) та XIV, 2 (1934).

Кеппен Петро (1793—1864), статистик, географ і етнограф родом з Харкова, чл. Рос. Академії Наук; досліджував Крим і півд. Україну; в працях «Этнографическая карта Европейской России» (1851), «О народных переписях в России» (1889),

у виданих при його співучасті «Списках населених мест России» (69 тт.) багато матеріалів про Україну.

Керенський Олександр (*1881), рос. політ. діяч, провідна постать революції 1917 р. в Росії, в 4 Держ. Думі гол. фракції трудовиків. В Тимчасовому Уряді спочатку мін. юстиції, згодом — війни, а з липня до жовтня 1917 гол. лябильних коаліційних кабінетів. Намагався маневрувати між різними течіями та інтересами з метою втримати цілість імперії («керенщина»). Не маючи за собою реальної сили, ця політика балансування була приречена на невдачу. З 1918 К. на еміграції в Лондоні і Парижі, згодом у ЗДА. У своїх виступах проти царського уряду К. м. ін. атакував його також за неправильну нац. політику і переслідування укр. мови. До укр. нац. революції ставився в міру її наростання і загрози для єдності Росії все більше негативно, що виявилось в забороні 2 Всеукр. Військ. З'їзду, яку К. згодом змушений був анулювати. Зріст авторитету Центр. Ради після I універсалу і неуспіхи на фронті примусили К. до переговорів з Ген. Секретаріатом у Києві (липень 1917), які закінчилися визнанням Центр. Ради та автономії України. На еміграції К. веде політ. і публіцистичну діяльність, метою якої є відновлення дем. Росії, побудованої на федеративних основах.

Л. Б.

Керестур Руський (Руски Крстур, по-угор. Bácskerezstur), укр. с. в Бачці (Югославія), осередок бачванських українців, які тут поселилися з 1746 р.; 6 500 меш. (1948), гр.-кат. парохія (з 1750). Вид. центр: тижневики — «Руски Новини» (1922—41) і «Руске Слово» (з 1945), дитячі місячники — «Наша Заградка» (1938—41) і «Пионирська заградка» (з 1946), літ.-мист. кварталник «Шветлосц» (1952—54), календарі, шкільні підручники, друкарня (з 1936); гімназія (з 1945), аматорський театр.

«Керзонова лінія», умовна назва лінії, що проходить через Гродно — Ялівку — Немирів — Берестя — Дорогуськ — Устилуг, на сх. від Грубешова, через Крилів, на зах. від Рави Руської, на сх. від Перемишля аж до Карпат і мала становити сх. кордон Польщі, в тому ч. і між Польщею та Україною. Вперше «К. л.» як сх. кордон Польщі визначила Найвища Рада Антанті 8. 12. 1919. Ту саму лінію запропонував в липні 1920 мін. закордонних справ Великобританії Д. Керзон (звідси назва «К. л.») як кордон Польщі і Сов. Росії під час наступу сов. армії на Варшаву. «К. л.» з поправками на користь СРСР прийнято як нім.-сов. кордон в договорі між Німеччиною і СРСР 28. 9. 1939. Востаннє «К. л.» прий-

нята, на цей раз з поправками на користь Польщі, як поль.-сов. кордон на *Ялтинській конференції* (січень 1945), її згодом санкціонував договір між СРСР і Польщею в Москві 16. 8. 1915. (Див. карта на 345 стор.).

Керкінітіда, грец. (дорійська) колонія б. теперішньої Евпаторії в Криму, оборонний форпост Херсонесу, з власною монетою; її некропіль сягає ще 6 в. до Хр.

Керконел (Kirkconnell) Ватсон (* 1895), кан. поет, публіцист і історик літератури, проф. і ректор Акадійського Ун-ту, д. чл. НТШ; знавець і прихильник укр. справи в Канаді; численні ст. про українців та про укр. літературу, про англізми в укр. мові, переклади з укр.; м. ін. «The Ukrainian Canadians and the War» (1940), «Our Ukrainian Loyalists» (1943), «The Ukrainian Agony» (1943).

В. Керконел

Керницький Іван (* 1913), псевд. Гзімс, Ікер, письм., фейлетоніст і гуморист; співр. пресових вид. Тиктора у Львові; з 1949 в ЗДА фейлетоніст «Свободи» і співред. «Лиса Микити»; оп. «Мій світ» (1938), «Село горить» (1940); гуморески «Циганськими дорогами» (1947), «Перелетні птахи» (1952); п'єси «Король стрільців» (1943), «Квіт папороті» (1943, для дитячого театру) й ін.; повість «Герой передмістя» (1958).

І. Керницький

Керування, одна з форм граматичного зв'язку поміж членами речення (поруч узгодження), в якій відмінкова форма залежного чи то пояснювального, керованого імени (без прийменника — безпосереднє К.; з прийменником — посереднє К.) зумовлена характером пояснюваного, керівного слова безпосередньо (віддаюватися, відділюватися завжди керує за допомогою прийменника від з родовим відмінком керованого імени) або в зв'язку з характером семантично-граматичних стосунків між керівним і керованим словом (купувати в сполучі з назвою предмета, себто прямим об'єктом дії, вимагає безприйменникового знахідного або — родового, коли це частковий об'єкт: сім'я, соми). Розрізняються словосполучки з сильним К., коли керівне слово

конечно вимагає при собі залежного імені в окресленій відмінковій формі (добитися слави) та із слабим К., коли цієї конечности зв'язку нема. Див. Прилягання.

Керч (VIII—17), м. обл. підпорядкування і порт у сх. частині Криму над Керчинською протокою, мальовничо положене у підніжжя гори Мітрідат; 99 000 мешк. (1959).

К. заснована в 6 в. до Хр. як грец. колонія *Пантікапей*, з 5 в. була столицею Боспорського царства, з 1 в. належала Римові, згодом Візантії. В 10 в. тут було слов. селище Корчев, що належало до Тматороканського князівства; в 14—15 в. К. належала генуезцям, з кін. 15 в. туркам, які зробили з неї фортецю. За Ку-

Керч, базар і гора Мітрідата

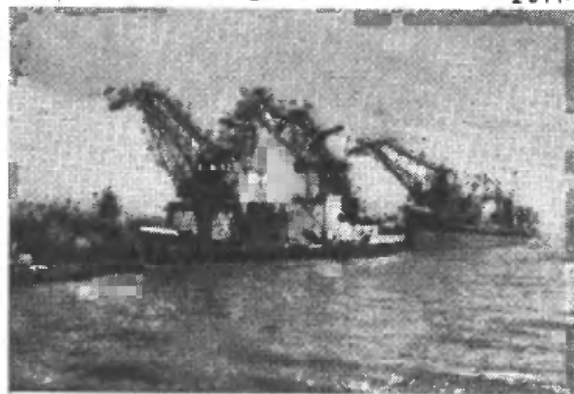
чук-Кайнардійським договором 1774, К. разом з сусідньою фортецею Єнікале відійшла до Росії. Завдяки зручному положенню вона стала важливою пристанню й торг. м., осередком рибальства, тут розвивалася харч. пром-сть, постав метал. зав.; населення зросло з 10 500 в 1863 р. до 33 400 в 1897. Після занепаду під час першої світової війни й революції (1926 р. — 34 600 мешк.) з кін. 1920-их рр. розбудовуються різні галузі пром-сти, насамперед залізорудна і метал.; населення зростає до 104 500 мешк. в 1939. Після сильного знищення в 1941—44 рр. К. майже відбудовано.

К. є осередком Керчинського залізорудного басейну (гол. галузі пром-сти — залізорудна і метал.) і центром риболовецької (керчинський оселедець, кефаль) і рибообробної пром-сти Криму. Ін. галузі пром-сти — суднобудівництво, будів. матеріалів, харч., легка. Важливий порт, через який іде агломерат з Каміш-Бурунського залізорудного комбінату, вугілля, хліб, риба; поронна переправа зал. поїздів з Криму на Кавказ. В К. працює Ін-т рибного госп-ва та океанографії і Іст.-археологічний музей з цінною колекцією пам'яток минулого К.

Керч (псевд.) Оксана (* 1911), письм. на еміграції в Аргентині; повість «Альбатроси» (1957); з 1959 в ЗДА.

Керчинська протока, кол. Боспор Кімерійський, протока між Керчинським півостровом в Криму і Таманським на Кубані, з'єднує Чорне й Озівське м.; довж. 40 км, шир. — 4—15 км; замерзає на 2 місяці; важливий морський шлях; зал. переправа пороном.

Керчинський залізорудний басейн, другий щодо значення, після Криворізького, залізорудний басейн України, розташований в півн.-сх. частині Керчинського півострова. Основними руда-

Вантаження на судна агломерату з Каміш-Бурунського залізорудного комбінату

ми є бурі залізняки еолітової побудови гор. третинного віку; вони розміщуються на дев'ятох ділянках — мульдах, з яких найвидатніші є Каміш-Бурунська (найкраще розроблена), Катерлазька, Киз-Аульська і Ельтигенська. Заг. запаси керчинських руд становлять 2,1 млрд т (1 658 млн категорій А + В + С₁ і 431 млн т категорії С₂), себто 8,5% запасів УССР. Сер. потужність рудних пластів 6—12, подекуди до 24 м, глибина залягань невелика, лише в середині мульд досягає 100—160 м, що дозволяє видобувати руду відкритим способом. Вміст заліза невеликий: в сер. перев. 28—39%, мангану 0,8—4,3%, фосфору 0,6—1,1%, сірки 0,2—0,8%, арсену 0,07—0,13%, ванадію 0,02—0,08%. Для застосування керчинської руди в доменному процесі треба її збагачувати з уваги на невеликий вміст заліза і шкідливі домішки, зокрема арсену.

Початок експлуатації керчинських руд припадає на кін. 19 в., хоча перші проби мали вже місце в 1840-их рр.; 1900 р. видобуто 390 000 т, 1913 — 370 000 т, або 5% заг. укр. продукції. Частину руди перероблювано на місц. металургійному зав. (1914 р. на ньому працювало 3 000 робітників), частину вивозили до зав. в Маріюполі й Таганрозі. Експлуатація керчинської руди збільшилася щойно з побудовою Каміш-Бурунського комбінату (збагачувальна фаб-

рика 1936 р., агломераційна — 1939) з 51 000 т у 1928 р. до 852 000 у 1938 і 1 280 000 у 1940. Руду переробляли на керчинському металургійному зав. ім. Войкова та на жданівському зав. «Озів-сталь»; кокс доставляв місц. коксохем. зав., що працював на базі донецького вугілля, металургійних вапняків місц. і балаклавського родовища.

Всі ці заводи були цілковито знищені під час війни, частково відбудовані й реконструйовані на поч. 1950-их рр. 1958 р. видобуто 4,3 млн т залізної руди (9% заг. укр. продукції), 0,6 млн т металургійних вапняків, вироблено 3,2 млн т концентрату на збагачувальній фабриці, 1,9 млн т агломерату; відкрито нову Чорноморську рудню. Керчинські руди є далі підставою метал. пром-сти Жданова (він переробляє весь агломерат К. з. б.). В період семирічки 1958—65 планується поширення видобутку руди до 6—7 млн т та розбудова її збагачувальних і агломераційних процесів як безпосередньо на руднях, так і на метал. зав. Жданова; це зумовлене загрозю близького вичерпання багатих руд Кривого Рогу і потребою переробляти також вбогі руди (див. *Залізорудна пром-сть*). Хоч керчинську руду легко видобувати, але її занечищення і порошкова форма є причиною, що витоп 1 т чавуну з керчинської руди на «Озів-сталі» коштує на 40% більше, ніж з Криворізької руди.

С. Процюк

Керчинський півострів, сх. частина Кримського півострова, відділена від нього перешийком шир. в 17 км; площа бл. 3 000 км². Поверхня горбиста (до 190 м), збудована з вапняків і піщано-глинистих порід, зім'ятих в складки. Серед горбів і вздовж моря озера й обширні солонці, багато болотяних вулканів; річок немає; безлісний степ. В сх. частині К. п. багатий Керчинський залізорудний басейн. Гол. м. Керч.

Кесслер Карл (1815—81), рос. зоолог, 1844—61 проф. Київського, згодом Петербурзького Ун-ту, дослідник фавни України, зокрема риб, річок, Чорного та Озівського м.

Кефал, кефаль (*Mugil*), родина морських прибережних риб. У Чорному і Озівському м. та в лиманах поширені 5 видів, з яких пром. значення мають: лобань (*M. cephalus* L.), сингіль (*M. auratus* Risso) і гостроніс (*M. saliens* Risso); довж. цих видів доходить до 75 см, вага 1—2 (лобань) кг. 1938 р. в Чорному і Озівському м. було виловлено 26 200 центнерів К.

Кибалюк Неофіт (1894—1948), гром. і правос. діяч на Волині та на еміграції; статті на іст.-церк. теми, оп.; помер у Німеччині.

Кибальчич Микола (1854—81), революціонер родом з Київщини, чл. партії «Земля і Воля», згодом «Народної Воли»; виготовив бомбу для вбивства Олександра II; засуджений на смерть і повішений з А. Желябовим, С. Перовською й ін.; публіцистичний псевд. — Дорошенко.

Кибальчич Надія (1856—1918), псевд. Наталка Полтавка, письм.; дочка Номиса М. (Симонова); оп. й нариси містила в гал. «Зорі» 1900-их рр. («Баба-яга», «Самовродок») і «ЛНВ» («Зустріч», «Його право», «Останній раз», «Кому яке діло» й ін.); драма «Катерина Чайківна».

Кибальчич Надія (1878—1914), за чоловіком Козловська, поетка, дочка Надії К.; друкуватися почала 1898 р. в «ЛНВ». Більшість творів К. увійшли до зб. «Поезії» (1913).

Кивелюк Іван (1866—1922), суддя, гром. і політ. діяч; посол до гал. сойму (1908—18) і чл. Крайового виділу у Львові; в 1910—12 рр. гол. т-ва «Просвіти» у Львові.

Киверці (III—6), м. на зах. Волині, р. ц. Волинської обл.; зал. вузол, лісообробна, меблева пром-сть, мех. зав., торфозробки.

Кивлицький Євген (1861—1921), літератор, педагог і гром. діяч; 1889—92 ред. «КСт.», 1890—98 бібліотекар Київ Ун-ту. «Киевлянин», зб.-альманах у Києві 1840, 1841 і в Москві 1850; іст. матеріали про Київ і Україну; вид. і ред. М. Максимович.

«Киевлянин», щоденна рос. газ. в Києві (1864—1919), субвенціонована царським урядом, первісно антиполь. напрямку, згодом україножерна; вела боротьбу з «укр. сепаратизмом і поль. інтригою»; засновник і ред. В. Я. Шульгин (1864—78), його наступники — Д. І. Піхно (1878—1911) і В. В. Шульгин (1911—19).

Києво-Могилянська Академія (до кін. 17 в. Колегія), висока школа в Києві, яку заснував 1632 р. митр. Петро Могила на базі школи Богоявленського Братства, до якої була приєднана школа Печерської Лаври (існувала з 1631). 1635 р. Колегія одержала привілей короля Владислава IV. К.-М. А. створена була на зразок зах. колегій, але рівень навчання мала академічний. Викладовою мовою була латинська, але багато уваги приділялося грец. і ц.-слов. мовам. Навчання складалося з трьох груп: нижча — граматики з трьома класами (інфіма, граматики, синтакса); сер. — реторика з двома класами (пійтика й реторика) й вища — філософія (з діалектикою та логікою). Богословської класи офіц. не було, але богословські науки частинно вивчали у філософській групі. Очолювали Колегію ректор, що був водночас і ігуменом Братського монастиря, і префект, які підлягали безпосередньо митр. Митр.

дбав про належний рівень навчання, кваліфікацію професорів, про побутові обставини школи, про її правне та матеріальне забезпечення. Для утримання Колегії митр. надав кілька маєтків Братському монастиреві. З огляду на швидке зростання Колегії та кількості її студентів, була утворена філія у Вінниці, що потім була перенесена до Гошці на Волині й існувала там до кін. 17 в. Першими проф. Колегії були вчителі Львівської Братської Школи — Ісаєя Трофи-

Вудинок Києво-Могилянської Академії на Подолі; гравюра поч. 18 в.

мович-Козловський (перший ректор Колегії) й Сильвестер Косів. Ректорами Колегії в 17 в. були також Ігнатій Оксенович-Старушчи, Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський. Після тимчасового занепаду в часи руїни Колегія досягає повного розцвіту в добу Мазепи, що був її великим добродієм. 1689 р. відкрито богословську клясу, що було стверджено 1694 р. царською грамотою, яка надавала Колегії також прав суд. автономії. В 1700—01 рр. Колегія одержала й офіц. титул Академії. Коштом Мазепи було збудовано гарний будинок Академії. Серед проф. Академії з'являються такі визначні вчені, як Стефан Яворський, Теофан Прокопович. Зростає число студентів, серед яких були представники старшинської аристократії.

Після нової перерви, викликані Полтавською катастрофою, розцвіт К.-М. А. триває і далі, особливо за часів митр. Рафаїла Заборовського, який дуже дбав про неї (добудова Мазепинського корпусу Академії, збільшення коштів на її утримання, добір кращих проф. тощо). К.-М. А., як і раніше, була заг.-осв. високою школою, приступною для всіх станів людної України, а також для чу-

жинців: в ній вчилися білоруси, балканські слов'яни, румуни, росіяни, греки, араби та ін. Значно зросло ч. студентів (понад тисячу). 1744 р. студентів світського походження було 722, духовного — 380; пізніше це співвідношення міняється на користь останніх. Повний курс навчання тривав 12 років і складався з 8 клас, що з них вищі були філософія (2 роки) й богословіє (4 роки). Для світських студентів курс звичайно закінчувався філософією. Предмети були ті самі, що й раніше, а крім того, математика (з основами фізики та астрономії), мови: франц., нім., рос., поль. й старожидівська, малювання. Жива укр. мова мала вплив на виклади, а ще більше вживалася в акад. побуті та в акад. літературі (зокрема в драматичних творах Г. Кониського, Г. Щербацького, у віршах Танського й Некрашевича, в перекладах тощо). Наук. рівень К.-М. А. був високий: серед проф. її в 18 в. були такі визначні вчені, як Т. Прокопович, Симон Тодорський, Георгій Кониський, Сильвестер Ляскоронський, Георгій Щербацький, Давид Нащинський, Іриней Фальковський та багато ін. З К.-М. А. вийшло чимало наук., держ. і церк. діячів України й усієї Сх. Європи. Тут вчилися гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок; св. Дмитро Туптало, Я. Маркович, Г. Сковорода, М. Ханенко, Г. Полетика, О. Лобисевич, М. Вантис-Каменський, кн. О. Безбородько, Д. Трошинський та ін. У 2 пол. 18 в. було кілька проєктів перетворити К.-М. А. на ун-т (1763 р. гетьмана К. Розумовського, згодом Рум'янцева, київ. шляхетства 1767 р. тощо), але рос. уряд поставився до цього негативно. 1786 р. маєтки Братського монастиря, з яких утримувалася К.-М. А., були секуляризовані, і далі існування її залежало від щорічних урядових асигнувань. Рос. уряд русифікував К.-М. А., що поволи втрачала світський характер. 1817 р. К.-М. А. була закрита, а замість неї 1819 р. створено Київську Духовну Академію.

Література: Голубев С. История Киевской Академии, І. К. 1886; Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII в. К. 1895; Серебренников В. Киевская Академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г. К. 1896; Jabłowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska, K. 1899—1900; Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и в начале XVIII в. К. 1901; Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII в. К. 1903; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии, відділ II, I—III тт. К. 1904—07; Петров Н. Киевская Академия в гетманство К. Г. Розумовского. К. 1905; Титов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—поч. XIX в. К. 1924. Р. М.

Києво-Могилянська Колегія, див. **Києво-Могилянська Академія**.

Києво-Печерська Лавра, чоловічий монастир, заснований преподобним Антоном в пол. 11 в. навколо печери, яку викопав собі св. с. Берестова, майбутній київ. митр. Іларіон (бл. 1051 р.). Першим ігуменом був преп. Варлаам (1061), по ньому — преп. Теодосій, що завів суворий студитський устав монастиря.

Київ та ін. князі й бояри підтримували монастир, дарували йому землі, будували церкви, а деякі з них були там ченцями. Серед ченців було багато освічених людей, і монастир став скоро найбільшим рел. і культ. осередком Київ. Руси. Звідси вийшли «Поученія» преп. Теодосія, Несторові «Чтеніє» про Бориса і Гліба та «Житіє Теодосія Печерського», тут складалась «Повість временних літ», «Патерик Печерський» та ін.; процвітали переклади з ін. мов, переписування й оздоблення книг, будівництво й рел. мalarство (славні мистці: преп. Алімпій, Григорій та ін.). Про святе життя подвижників-ченців і про чудесне збудування гол. храму монастиря виникло згодом багато переказів і легенд.

Монастир часто пилондровано, зокрема 1096 р. — половцями, 1169 — Андрієм Боголюбським, 1203 — Рюриком Ростиславичем і чернігівськими князями, 1240 — Ватием; у пол. 15 в. кн. Семен Олелькович відбудував монастир, але 1482 р. татари знову спалили його, проте, згодом монастир був відбудований. В другій пол. 16 в. він одержав від Царгородського патріярха ставропігію і став називатися Лаврою, складаючись із 6 монастирів, об'єднаних в одне ціле.

По Берестейській унії К.-П. Л. короткий час стала предметом спору між правос. і католиками; 1613 перемогли правос., підтримані кн. К. Острозьким. 1615

Велика Лаврська церква (гравюра 1623 р.)

р. архимандрит Єлисей Плетенецький влаштував у К.-П. Л. друкарню (першу в Києві), що випустила за недовгий час кілька десятків книг — богослужбових, рел.-полемічних, з канонічного права, морально-повчальних та учбових. Архимандрит П. Могила відбудував і щедро прикрасив К.-П. Л., а 1631 р. відкрив при ній школу на зах. взірць (згодом, сполучена з Братською школою, дала

поч. *Києво-Могилянській Колегії*). 1688 р. К.-П. Л. стала ставропігією моск. патріярха.

Гетьмани й коз. старшина, а також моск. царі щедро підтримували К.-П. Л. 1718 р. велика пожежа ушкодила більшість будівель К.-П. Л., в тому ч. Велику церкву й друкарню, і знищила бібліотеку й архів. Монастир потім відбудовували кількадесят років. Великої шкоди завдала Лаврі заборона рос. уряду 1720 р. друкувати нові книжки, а також заведення синодальної цензури для всіх видань. 1786 р. рос. уряд секуляризував маєтки К.-П. Л., перевів її на держ. утримання і скасував стародавній звичай

Києво-Печерська Лавра, загальний вигляд вибирати всією братією «соборних старців», що складали Духовний Собор — керівний орган Лаври. Їх став призначати митр., який у 19—20 вв. мав свою резиденцію в Лаврі. З цього часу починається і дедалі зростає русифікація К.-П. Л., хоч вона й далі зберігала деякі укр. церк. традиції. К.-П. Л. була єдиним монастирем, який варив св. миро на всю Рос. Імперію. Ч. ченців і послушників перед революцією перевищувало 1200.

К.-П. Л. була до большевизму одним із найславніших в усьому правос. світі місць проц. куди приходило багато сотень тисяч прочан. Найвідоміші святощі К.-П. Л. — мощі св. подвижників-ченців; печери, де жили і покуються вони і за якими названо весь монастир, становлять собою лабіринти коридорів та крипт, викопаних у м'якому пісковикі та в лесі; найдавніші з них походять ще з часів неоліту. В 1643 р. митр. П. Могила канонізував печерських подвижників. За гол. святиню вважалася закладена 1073 р. Велика Лаврська церква з чудотворним образом Успіння.

Сов. влада конфіскувала в К.-П. Л. в 1921—22 рр. багато реліквій і коштовних речей великої іст. й мист. вартости та зайняла ряд приміщень для госп. й ін. потреб. З пам'яток і збірок К.-П. Л. організовано Лаврський Музей Культів і Побуту, де сконцентровано також зб. деяких київ. музеїв (гол. *Київ. Церк.-Археологічного Музею*, музеїв Київ.

Держ. Ун-ту, Всеукр. Іст. Музею й ін.). 1926 уряд УСРСР закрив монастир, а територію К.-П. Л. проголосив Держ. Культ.-Іст. Заповідником — Всеукр. Музейним Городком, влаштувавши в ньому низку музеїв (зокрема антирел.), архівів, бібліотек, робітень. 1934 р. Музейний Городок зліквідовано, а нагромаджені збірки частково й поступово передавано різним новостворюваним музеям Києва. 1941 р. більшовики, відступаючи, підклали міни під гол. церкву Успіння пресв. Богородиці, що вибухли під час нім. окупації 3 листопада 1941 р., зруйнувавши церкву та заподіявши багато ін. шкод. По другій світовій війні Лаврський заповідник відновлено п. н. «Київ. Держ. Заповідник К.-П. Л.», але Успенську церкву залишено в руїнах. На терені заповідника приміщені Держ. Музей Театрального Мистецтва УРСР, відділ нар. мистецтва Київ. Держ. Музею Укр. Мистецтва та ін. При лаврських печерах дозволено відновити чоловічий монастир (рос. правос. церкви), що має понад 100 ченців і знову притягає прочан.

К.-П. Л. багата на архітектурні пам'ятки. Деякі з них давні, як Собор Успіння (11 в.) та гол. брама з церквою св. Трійці (збудована 1106 р.), але вони були кількакратно перебудовані й пишню удекоровані бароковими оздобами в 1720-их рр.; стіни собору були вкриті фресками, серед них були зображення князів; в соборі були надгробки кн. К. Острозького та ін. Ін. церкви були збудовані в 17—18 вв. коз. старшиною, як церква Воздвиження над Близькими печерами (1700), церква Всіх Святих, гарний зразок укр. барокко, збудована гетьманом Мазепою 1696 р. водночас із церквою-баштою преподобного Іоана Кущника, «Малярною» баштою та мурами навколо монастиря, на яких ці башти знаходяться. Деякі церкви з тих часів, як церква Зачаття св. Анни (1679), Різдва Пресвятої Богородиці (1696) — обидві коло Дальніх печер, та церква Воскресіння (1698), змінено пізнішими перебудовами. В 1720-их рр. збудовано келії соборних старців, друкарню, пекарню та ін. служби. Останні будівлі не раз перероблялися. Велика лаврська дзвіниця (96,5 м висоти) збудована в клясицичних ордерах архітектором Г. Шеделем (1731—45). Дзвіниця коло Дальніх (1754) і Близьких печер (1759) збудовані лаврським архітектором С. Ковніром. Дзвони з усіх цих дзвіниць знято сов. владою в 1931—32 рр. 19—20 в. принесли знищення й переробку ряду давніх будівель і спорудження кількох церков у казенному моск.-синодальному стилі (Трапезна церква та ін.).

Література: Титов Ф. Путеводитель при обозрении Киево-Печерской Лавры. К.

1910; Шероцкий К. Киев. Путеводитель. К. 1918; Провідник по Києву (вид. ВУАН, за ред. Ф. Ернста). К. 1931. Київський Держ. Заповідник-Музей «Киево-Печерська Лавра». К. 1957; Логвин Г. Киево-Печерская Лавра. М. 1958.

В. Павловський

«Киево-Печерський Патерик», зб. оп. про ченців Києво-Печерської Лаври. Відомо нам з двох пізніших обробок: Тверської 1406 р. (т. зв. Арсенівська) та Київської 1462 р. (Касіанівська). Первісна ред. постала після 1215, але не пізніше 1230 р. з листування ченців Печерської Лаври Симона (тоді вже еп.) та Полікарпа. Листи обох авторів можна вважати лише літ. формою. В цих листах подано 20 оп. про праведних або грішних ченців лаври на підставі усних переказів та деяких писаних джерел, що до нас не дійшли (напр., житіє св. Антонія Печерського, лаврський «літопис»). Пізніші обробки, скільки можна судити, мало змінили первісний текст, але дещо додали до нього, м. ін. житія св. Теодосія, похвалу йому, оп. про св. Ісаакія (з літопису),

Із Києво-Печерського Патерику 1661 р.

оп. з іст. монастиря (зокрема будова церкви коштом варязької пожертви) тощо. Київська обробка подає відомості про пізніші впливи візантійського «гезихазму». 1635 «Патерик» вийшов друком поль. мовою, а 1661 — ц.-слов.-укр. Пізніших вид., значно зіпсованих поправками, було кілька.

Більшість оп. первісного тексту торкається подій 11 віку. Характер оп. дуже різноманітний: від короткої звістки про окремих ченців (Пимен та Кукша) до оп. характеру новел або романів (Мойсей Угрин, Федір та Василь). Тенденція більшості оп. суворо аскетична, ставлення до «світу» (м. ін. до кн.) здебільша негативне, одночасно деякі оп. свідчать про підупад монастирського життя (приватна власність окремих ченців тощо). Поруч з датами про лавру, оп. подають силу культ.-іст. матеріалу: про іконописання (св. Алімпій), про вірменських та сирійських лікарів у Києві, про ролі варягів в культ. житті, про долю киян, полонених Болеславом у війні з Ярославом Мудрим, про хліб з лободи в часи голоду, про соляну монополію кн., про судівництво, про приватні бібліотеки та читання ченців тощо. Лише почасти в життях зустрічаємо окремі мандрівні сюже-

ти (чорти виконують накази святого, зачарований скарб; взагалі чимало демонологічних мотивів). Порівняно простий стиль (зокрема у Симона), але дуже різноманітна мова, багата лексика та вміння характеризувати осіб і зображувати їхнє внутр. життя засобами розмов, молитов та навіть «внутр. монологу» роблять «Патерик» одним з найвизначніших творів староукр. літератури, що визначив собою великий крок наперед в літ. мистецтві. Наук. вид «К.-П. П.» Д. Абрамовича: «Киево-Печерський Патерик» (1931).

Д. Чижевський

Киево-Печерської Лаври євангеліє (теж Лаврське), пам'ятка 14 в. (перед 1370 р.), апракос, 181 листок; рукопис переписаний з півд.-слов. оригіналу, зберігається в Музеї АН у Києві, виявляє низку укр. особливостей у фонетиці, морфології й словництві; зразки його мови подають О. Шахматов, А. Кримський («Нариси з історії укр. мови»).

«Киевская Мысль», щоденна рос. газ. в Києві (1906—18), найбільша на Україні; стримано антиукр. напрямку.

«Киевская Старина», наук. місячник українознавства, виходив у Києві 1882—

1906 рос. і 1907 п. н. «Україна» — укр. мовою. «К. С.» постанала з ініціативи Т. Лебединцева при гол. співробітництві В. Антоновича, О. Лазаревського, П. Житецького й ін. і була неофіц. органом Старої Громади, яка з 1893 р. була її фактичним власником. Видавали й редагували «К. С.» Т. Лебединцев (1882—87), О. Лашкевич

(1888—89), Є. Кивлицький (1889—92) і В. Науменко (1893—1907). «К. С.» була понад 25 рр. єдиним друкованим органом укр. думки на підрос. Україні. Величезна кількість уміщеного в ній наук. та документального матеріалу — іст., археологічного (зокрема в додатку до «К. С.» «Археологическая Летопись Южной России», 1899—1901), етногр., філол., літ. (з 1890 р. в «К. С.» друкувалися також белетристичні твори, з 1897 і укр. мовою), бібліографічного та критичного — була дуже поважним вкладом в укр. науку й культуру. «К. С.» об'єднувала кращі наук. та культ. сили того часу, і т. ч. гурт її співр. являв собою справжнє наук. т-во. Показники до «К. С.»: Павловський І., Щепотьев В., Явойский А., Систематический указатель журнала

«Киевская Старина» (1882—1906), 1911; Дорошенко В. Систематичний покажчик до «Киевской Старины» і «України», ЗНТШ, т. 109 і окремо (1912). О. О.

«Киевские Губернские Ведомости», рос. урядова газ. в Києві з 1838 р. до 1917 р.; містила матеріали з укр. етнографії, особливо в 1846—70 рр.

«Киевские Епархиальные Ведомости», офіц. церк. журн. рос. мовою, виходив у Києві 1861—1917, містив багато укр. іст. побутового й етногр. матеріалу.

«Киевские Отклики», рос. газ. в Києві 1898—1906 рр., що присвячувала багато місця укр. справам. Ред. «К. О.» були І. Лучицький і М. Василенко, серед ін. укр. співр. були С. Петлюра, С. Єфремов, Б. Кістяковський, Є. Кивлицький, М. Могилянський та ін. З 1906 р., замість «К. О.», виходили «Киевские Отголоски», згодом «Киевские Вести» (до 1910).

«Киевский Телеграф», політ., наук. і літ. газ. рос. мовою, виходила двічі на тиждень у Києві 1859—76, прихильна до укр. справ; з 1874 (ред. Ю. Цвітковський) була неофіц. органом Київ. Громади; співр., побіч росіян, В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, О. Русов, П. Чубинський, П. Житецький, Я. Шульгин, С. Подолинський, В. Навроцький та ін.

Киевское Общество Охраны Памятников Старины и Искусства (1913—17), засноване з ініціативи М. Біляшевського і В. Хвойки при київ. ген. губернаторі; мало свій відділ в Умані. Чл. т-ва вели також розкопки, перев. в Києві.

Кизаревич Філотей, ієромонах і друкар; чл. гуртка вчених друкарів і намісник Києво-Печерської Лаври, знавець, ред. і автор передмов до «Акафиста» (1625), «Поучения Доротея» (1627) й ін.; з 1628 ігумен Овруцького монастиря.

Кизим (Кизима) Богдан (†1638), полк. білоцерківський (1620), сотн. київський (1632), один з керівників повстання 1637 на Лівобережній Україні. Страчений М. Потоцьким, разом з сином, у Києві.

Кизиль, див. Дерен.

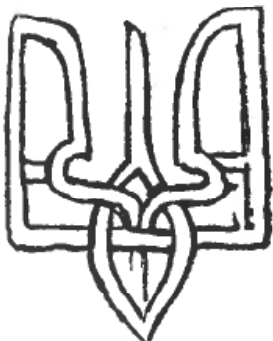
Київ (III—II), іст. столиця України, її політ., рел. і культ. центр; нині гол. і найбільше м. УССР (1959 р. — 1 102 000 меш.); осідок центр. влади, найвизначніший культ. осередок, одно з найбільших пром. міст, важливий транспортний вузол.

Положення. К. лежить на фізико-графічному пограниччі двох гол. смуг України — ліс. і лісостеп., де Дніпро, прийнявши свої найбільші притоки Прип'ять і Десну, стає потужною рікою, на його правому, високому, горбуватому і тому зручному для оборони, березі, в місці, де перехід через ріку особливо вигідний. З давніх часів К. був природним місцем обміну продуктів трьох ге-

ографічно-екон. р-нів, які тут стикалися: рілляночій Придніпровської височини, лісисто-багнистого Полісся і рілляночолугово-лісистоого Придніпровського низу. Далеко більше значення мало положення К. на перехресті шляхів: водних — Дніпровського «з варягів в греки» (див. *Варязькі шляхи*) і Десною й Сеймом на схід, Прип'яттю на зах.; сухопутних — Залозного, який прямував до Керчі в Крим, «Соляного» (на Галич і Прикарпаття) і Волинського. Завдяки цьому вигідному положенню К. виріс в 11 в. на найбільший торг. і політ. центр та найбільше м. Сх. Європи і столицю Київ. держави. Але згодом положення край степів було однією з причин його ослаблення від нападів кочовиків, а потім і упадку. Сучасний К., хоч є більшим від ін. м. України природним вузлом водних і сухопутних шляхів, також ексцентрично положений щодо кордонів України (тепер півн.) і гол. екон. р-нів — Донбасу і Дніпропетровського пром. р-ну. Новітня розбудова Дніпрового шляху (див. *Дніпро*) улегшує його зв'язок з цими р-нами і морем.

Природа. Основна частина К. лежить на правому високому березі Дніпра та прилеглій до нього невисокій терасі, нагірні р-ни — на мальовничих горбах між Дніпром і долиною його притоки Либеді (Київські гори). Найвищі точки нагірної частини сягають до 200 м, а Дніпро пливе на висоті 90 м, так що його берег має до 100 м висоти; він стрімкий, повний зсувів; його тепер зміцнили, а Дніпро взяли в р-ні м. в граніт. Найбільший яр нагірної частини — Хрещатик. Київ. держави і міста Києва

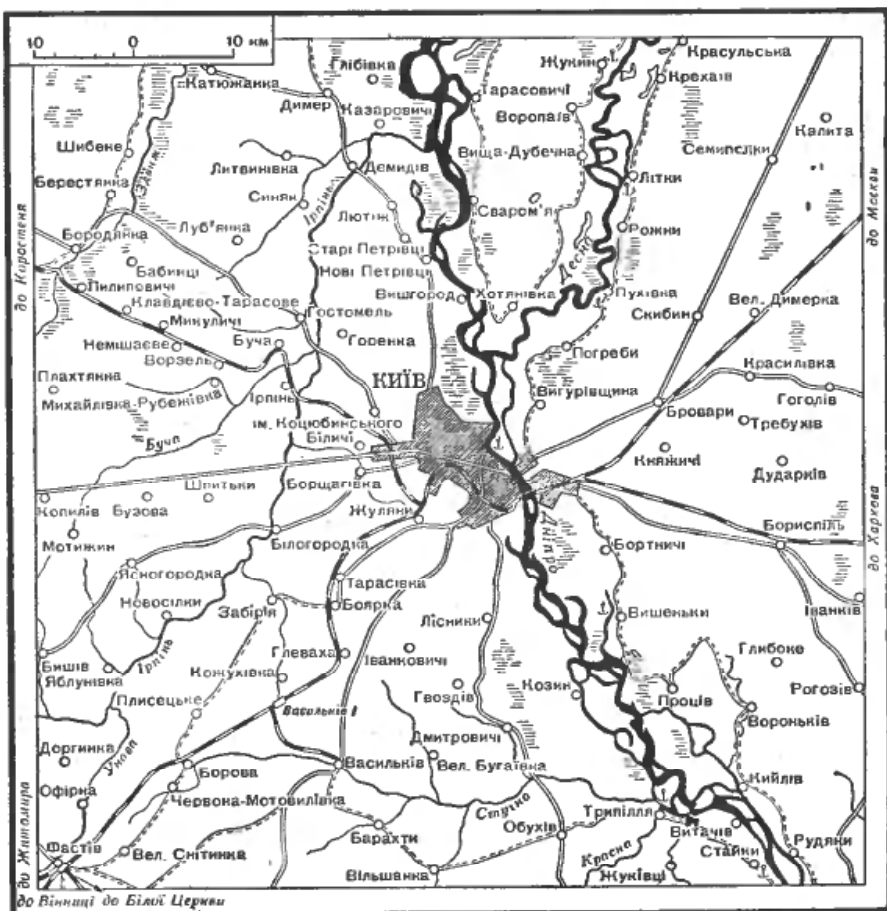

Гербовий знак Київських князів, Київської держави і міста Києва

Зах. і півд.-зах. окраїни К. (Святошин, Пуца-Водиця) лежать вже на зниженій пісковій рівнині Полісся серед просторих соснових лісів. Півн.-сх. частина К. розташована на широкій терасовій рівнині Придніпровського низу; її складають дві тераси: нижча — заливно-лугова і вища — борова, піскова, з рештками соснових лісів. На правому березі Дніпра вона покриває невеликі простори; в її півд. частині між високим берегом Дніпра і

тий ділить її на дві частини: півн.-зах. — Старий Київ, до якого прилягає від зах. Нове місто і півд.-сх., де міститься давня частина К. — Печерське, і нова дільниця — Липки. В Хрещатому яру лежить нині гол. вулиця К. — Хрещатик. Київ. плято поступово спадає на зах. та на півд. зах. до широкої долини р. Либеді, забудованої щойно в другій пол. 19 в., а потім знову підносяться майже на 100 м горби, на яких розкидані частини К. — Батийова гора, Солом'янка, Чоколівка, Совки, Голосієво й ін. На півд.-зах. периферіях К. Київ. гори зникають, переходячи в легкохвилясту рівнину.

Зах. і півд.-зах. окраїни К. (Святошин, Пуца-Водиця) лежать вже на зниженій пісковій рівнині Полісся серед просторих соснових лісів. Півн.-сх. частина К. розташована на широкій терасовій рівнині Придніпровського низу; її складають дві тераси: нижча — заливно-лугова і вища — борова, піскова, з рештками соснових лісів. На правому березі Дніпра вона покриває невеликі простори; в її півд. частині між високим берегом Дніпра і

Київ та його околиці

його річищем лежить стара дільниця К. — Поділ, далі на півн. Куренівка й Пріорка. Обидві тераси займають великі

простори також на лівому березі Дніпра; тут на деякій віддалі від ріки лежить новий р-н К. — Дарницький.

К. лежить у смузі помірковано континентального вологого клімату. Його гол. елементи такі: сер. річна температура $+7,2^{\circ}\text{C}$. (в різні роки від 5,9 до 8,6), липня $+19,5$ (17,5 до 23 $^{\circ}$), січня $-5,8$ ($-0,2$ до 14,5), абсолютний максимум $+40^{\circ}\text{C}$, мінімум -34° , сер. кількість морозних днів — 136 на рік; відносна вологість у грудні — 89, у травні 63; соняшного світла — 1714 годин на рік (від 1163 до 2057); ч. опадів 590 мм (від 405 до 925) на рік, найбільше в червні й липні (155 мм), найменше в січні й лютому (65 мм), ч. днів з опадами 160 (від 117 до 204), з сніговим покривом 106 (від 42 до 160). Згадані кліматичні елементи зазнають на території К. змін залежно від рельєфу, наяв-

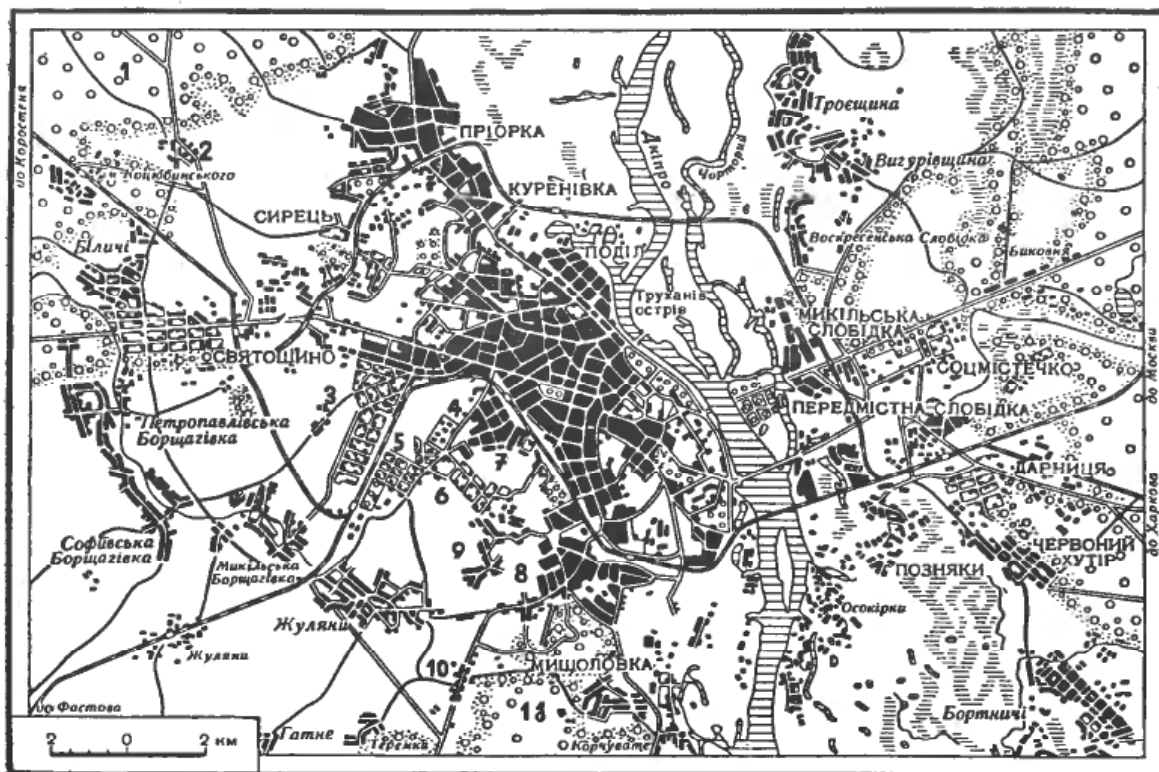
ности ліс. і водних масивів, характеру забудування, матеріялу домів і вулиць тощо; наприклад, температура повітря

Високий берег Дніпра і пам'ятник св. Володимира; на задньому плані Труханів острів, на який веде пішохідний міст

в центрі вища, ніж на периферіях (в лагідні дні літом на 2—3 $^{\circ}$, зимою на 1 $^{\circ}$), соняшна радіація і вологість менші.

Дніпро на терені К. — широкий (до 700 м, в час повені — 10—12 км, глибина

Схематичний план Києва

1 — Пуще-водицький ліс. 2 — Берковець. 3 — Каравайські дачі. 4 — Солом'янка. 5 — Чоколівка. 6 — Олександрівська слобода. 7 — Батийова гора. 8 — Деміївка. 9 — Совки. 10 — Голосієво. 11 — Голосіївський ліс

його сягає до 8 м); протягом віків він часто міняв своє річище, творячи охаби, стариці, а між відногами острови; найбільшим з них є Труханів о. між Дніпром і його відногою Чорториєм, який до 1840-их рр. був глибший, ніж самий Дніпро.

Льодовий покрив на Дніпрі триває пересічно 110 днів, період навігації — 250 днів. Дніпрові, крім транспортного значення, належить також виключна роль у водопостачанні Києва. В. Кубійович

Найдавніший К. Найдавніші сліди заселення на території К. походять ще з палеоліту (Кирилівська стоянка й ін.), за неоліту трипільські поселення були в багатьох місцях. В різних місцях К. були викопані пам'ятки з бронзової та залізної доби, скарби рим. монет і поховання з цього ж часу, що вказує, що на терені К. вже тоді було більше селище, важливий торг. пункт, початок пізнішого К. Сов. археолог-історик Б. Рибаків заснування К. відносить до сер. 6 в.

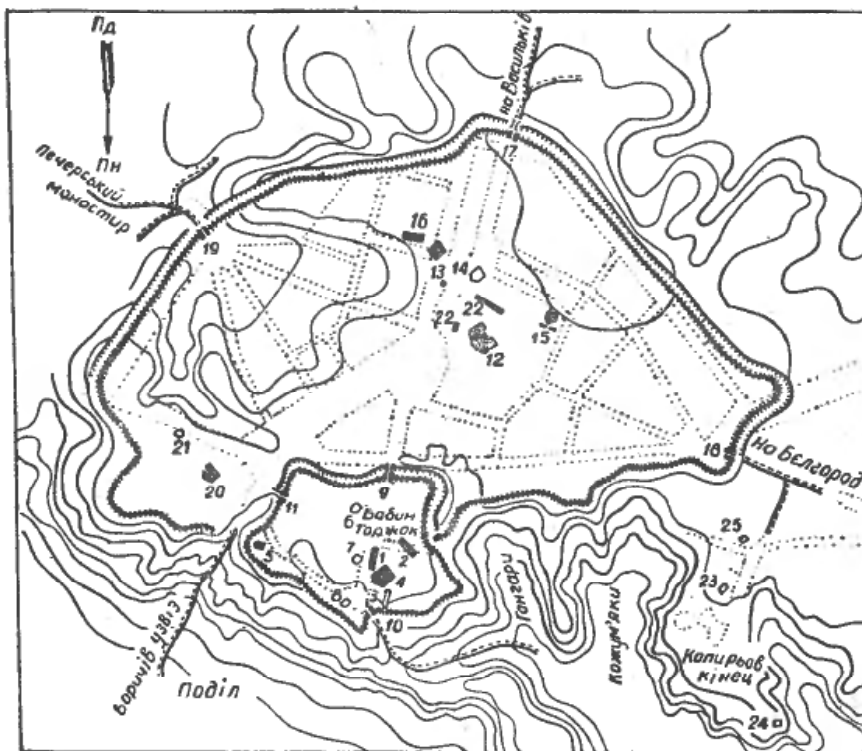
В добу переселення народів територія сучасного К. була заселена предками українців антами, які заклали город на горі Киселівці і високо розвинули ювелірне мистецтво. К. увійшов тоді в торг. зв'язки з Центр. і Півн. Європою, з країнами араб. й тюркського світу та їхніми сусідами і став важливим осередком торгівлі між Азією та сходом Європи; у К. знайдено багато сх. монет тих часів.

Княжа доба. З 8 в. К. став stolичним городом племені полян. В той час на території К. були три окремі городища: на Андріївській горі, на Киселівці та в р-ні теперішньої Кирилівської вулиці, які в 10 в. сполучилися в одне ціле. В одному з цих городищ містився княжий двір.

Торг. центром К. з 8—9 вв., а можливо й раніше, був Поділ і гирло майже зник-

лої тепер р. Почайни, що було гаванню для купецьких човнів.

Кн. Володимир В., увівши бл. 988 р. християнство, поширив це городище, за-клав там Десятинну церкву і новий княжий двір з кам'яними, багато оздобленими будівлями. Там були також двори бояр і дружинників, оселі ремісників і торгова площа («Бабин торжок»), прикрашена трофейними статуями. Та частина, що лежала поміж теперішніми В. Житомирською вулицею та вулицею Героїв Революції (кол. Трисвятительська),

Схематичний план стародавнього Києва

1 — палацова споруда 10 в.; 2 — палац Мстислава; 3 — палац Володимира; 4 — Десятинна церква; 5 — церква Василя; 6 — церква Федорівського монастиря; 7 — церква Андріївського (Янчина) монастиря; 8 — церква Хрестовоздвиженська; 9 — міська брама (Софійська, або Батийова); 10 — брама Подільська (або Київська); 11 — брама Михайлівська; 12 — Софійський собор; 13 — Ірининський монастир; 14 — Георгіївський монастир; 15 — церква невідомої назви; 16 — палацова споруда; 17 — Золота брама; 18 — Львівська брама; 19 — Лядська брама; 20 — Михайлівський Золотоверхий монастир; 21 — церква Дмитрівського монастиря; 22 — стіни стародавньої кладки, відкриті в 1948 р.; 23 — церква, виявлена в 1947 р.; 24 — церква, виявлена в 1878 р.; 25 — церква на Копирівському кін. (11 — поч. 12 вв.)

називалася, на відміну від Подолу, Гора або Верхній город.

В часи Володимира В. К. був політ. і адміністративним центром великої держави — Київ. Руси. Він почав швидко рости. В 1037 р. кн. Ярослав Мудрий поширив Верхній город на сусіднє плято, оточив його величезним (до 14 м заввишки) валом з брамами, частоколом і ровом, збудував тут соборну церкву св. Софії та ін. храми і цивільні будівлі. За Ярослава й ін. князів К. став містом

міжн. торг. і політ. значення; блиском і пишністю княжого двору, красою і багатством будівель та кількістю населення він був одним з перших поміж столицями Європи, про що свідчать описи зах.-евр. подорожників.

Одночасно К. був церк.-рел. центром Сх. Європи. Тут був осідок митр., багато церков, ряд монастирів, між ними — славнозвісний згодом Печерський монастир (див. *Киево-Печерська Лавра*); К. був також осередком шкільної освіти, писання, переписування, перекладання та збирання книг (у св. Софії була перша на Україні, княжа, бібліотека), складання літописів (у Печерському та Видубецькому монастирях), взагалі культ. центром усієї Сх. Європи.

Поділ міста на окремі частини зберігався й надалі. Верхній город був перев. адміністративним, військ. та пром. центром. Далеко люднішим був Поділ, центр торг. та пром. життя; там, коло гавані, були склепи для краму, двори для приїжджих купців, цілі колонії чужоземних купців, дома й майстерні ремісників, ринок, церкви з належним до них причетом, адміністративні будівлі і т. д. Там же збиралося віче. Недалеко від самого міста тих часів лежало на горах княже с. Берестове, за ним — Печерський монастир, а ще далі на півд. — Видубецький монастир.

Багатство і слава К. віддавна притягували до нього ворогів. Не раз на нього нападали печеніги і особливо половці, які завдавали К. великої руйнації. Коли

Київ. держава почала ділитися на ряд окремих князівств, київ. кн. був старшим, що стало приводом до невпинної боротьби князів за київ. престол, від чого дуже терпіло місто. Особливо сплюндрував К. суздальський кн. Андрій Боголюбський 1169 р. Багато шкоди народив також напад на К. кн. Рюрика Ро-

Киево-Печерська Лавра з сусідніми монастирями і частиною старого Києва

За пляном в кн. А. Кальнофойського «Тератургіма» з 1638 р. (копія надрукована в кн. «Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное И. Фундуклеем», К. 1947). На пляні зліва Києво-Печерська Лавра, оточена парканом, з її церквами і печерами. Над нею в лівому куті Вознесенський жін. монастир. З правого боку посередині пляну Пустинно-Миколаївський монастир, над ним лівіше ще не відновлений тоді собор Спаса на Берестові й в гор. куті з правого боку — старий Київ з Софійським собором. Територія між Києво-Печерською Лаврою і Берестовим, з одного боку, і Старим Києвом, з другого, з яром Хрещатика посередині представлена непропорційно малою

стиславича в союзі з чернігівськими князями й половцями 1203 р.

Занепад К. (13—16 вв.). В нас-

лідок невинних воєн та плундрувань К. його значення в 13 в. дуже зменшилося. 1240 р. К. завоювало монголо-тат. військо хана Батия, зруйнувало м. й знищило більшість населення. Бл. 1362 р. за В. кн. лит. Ольгерда Київщина увійшла до складу Лит.-Руської держави на правах удільного князівства, що дісталось Володимирові Ольгердовичу, нащадки якого княжили (з деякими перервами) в К. до 1470 р. На поч. 15 в. торгівля й ремісництво у К. відродились настільки, що міщанська громада на Подолі одержала від В. кн. Витовта привілей на самоуправління на засадах маґдебурзького права, яке пізніше підтверджували поль. королі й моск. царі.

Великої шкоди К. завдавали тат. напади 15—16 вв. 1482 р. крим. хан Менґлі-Гірей, союзник моск. кн. Івана III, сплундрував і спалив К. та послав до Москви золоту чашу й дискос із св. Софії. Верхнє місто стояло по цьому спустошенім понад 100 років; все життя зосереджувалося на Подолі. Він був зв'язаний торгівлею з зах. країнами і з Сходом (гол. через Крим) та з володіннями Москви на півночі. Над Подолом, на горі, пізніше названій Киселівкою (замкова гора) стояв замок лит. (а згодом поль.) воєводи К.

1569 р. за Люблинською унією К. і київ. воєводство були приєднані до Польщі. Поль. влада розпочала силоміць польонізувати укр. населення, що разом з політикою соц.-екон. визиску викликало завзятий опір укр. людности.

17—18 вв. У першій пол. 17 в. К. відродився як політ. і культ.-церк. осередок України. Гетьман П. Сагайдачний зробив К. своєю резиденцією, відновлення правос. ієрархії в 1620 р. повернуло до К. резиденцію правос. митр. (по Берестейській Унії 1595 К. був лише осідком уніятського митр.). Бл. 1615 р. була заснована школа при Богооявленському братстві на Подолі, 1616 р. заведено першу друкарню в К. при Печерській Лаврі. Митр. Петро Могила значно поширив київ. культ. осередок; заснована ним (1631) Печерська школа об'єдналася з Братською школою й ут-

ворила славнозвісну Києво-Могилянську Колегію. П. Могила багато зробив для відбудови церк. величі Києва: його заходами й коштом було відбудовано низку старовинних київ. церков (зокрема св. Софію) і побудовано нові. А в кін. 1648 р. К. тріумфально зустрів Богдана Хмельницького.

1651 р. К. зайняло поль.-лит. військо кн. Я. Радзівіла, яке пограбувало місто й спалило Поділ. Після Переяславської угоди 1654 р. у К. з'явилася моск. залога, яка відновила фортецю у Верхньому (Старому) городі. За Андрусівською угодою 1667 р., К. був відданий Москві на 2 роки, проте перебував під нею й далі, а за «вічним миром» 1686 р. залишився

Схематичний план Києва з 1810 рр.

A — Фортеця «Старий город»; B — Мініхові вали; C — Печерська цитаделя; D — річка. Частини міста: I — Гора (Старий Київ); II — Печерське; III — Поділ. Історичні пам'ятки і важливіші об'єкти: 1 — св. Софія; 2 — св. Варвара; 3 — Печерська Лавра; 4 — Кловський палац; 5 — Царський палац; 6 — Неводницька пристань; 7 — «Нижній пам'ятник Хрищення»; 8 — Флорівський монастир; 9 — Собор Успіння; 10 — Гостинний двір; 11 — Марістрат; 12 — Контрактовий дім; 13 — Братство; 14 — Кладовище на Щекавиці. Шляхи між частинами міста і до Дніпра: a — Неводницький міст на плотах і Неводницький шлях від Дніпра на Печерське; в — Старий Іванівський шлях з Печерського на Гору; с — шлях з Печерського на Поділ; d — Андріївський узвіз з Подолу на Гору; e — Кудринський шлях з Гори на Поділ (Вознесенський узвіз)

за Московію. З того часу аж до 1793 р. К. втрачає частину запілля (Правобережжя) і стає прикордонним м., що некорисно впливає на його госп. розвиток. Багато зробив для культ. піднесення К. гетьман Іван Мазепа, який збудував тут кілька великих церков (див. далі), багато оздобив старі київ. храми (Лавру, св. Софію та ін.). Його заходами Києво-Могилянська Колегія набула прав академії, для неї збудовано новий будинок. Ці й ряд цивільних будівель (митрополічний дім, ансамбль Києво-Печерської Лаври та ін.) надали К. 18 в. вигляду барокового м.

По Полтавській битві (1709) значення К. як культ. центру України захиталося, а укр. нац. рух був загальмований. Рос. царі, зокрема Анна й Катерина II послідовно позбавили К. його міської автономії, призначаючи своїх урядовців на

колись виборну посаду київ. війта. Українцям утруднювано торгівлю, натомість підтримувано моск. купців, які стали щораз більше поселюватися в місті.

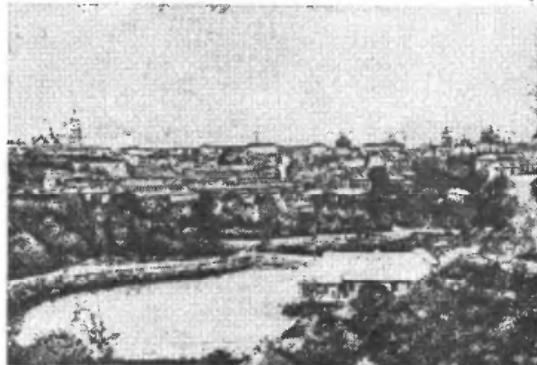
В кін. 18 в. К. складався з трьох окремих поселень, відділених одне від одного незабудованими просторами: Подолу, що управлявся своїм магістратом, та укріплених — Верхнього (або Старого) міста, де жив митр., і Печерського, навколо Печерської Лаври й фортеці, збудованої на поч. 18 в. Там був осідок рос. військ, та цивільної влади.

К. у 19 і на поч. 20 в. Після скасування Гетьманщини К. став 1782 р. центром Київ. намісництва, до складу якого звійшли частина Лівобережної України, а 1797 р. — нової Київ. губ., розташованої на Правобережжі, яке відійшло до Росії по другому розборі Польщі, і Київ. ген.-губернаторства; тоді ж переведено до К. щорічний Контрактовий ярмарок з Дубного. Це спричинило новий розвиток торгівлі, яка, однак, перейшла з укр. рук в рос. На розвиток К. впливав і той факт, що він був важливим гарнізоном і паломницьким (Печерська Лавра) м. Тому на поч. 19 в. К. став центром всієї Правобережної України («Юго-Западного Края»), а його населення зросло з 35 000 меш. в кін. 18 в. до 45 000 в 1840 р. Поважний відсоток серед нього становили поляки, які наплинули з Правобережжя. К. почав розбудовуватися; особливо перебудовано Поділ після пожежі 1811 р. Дальша плянова перебудова й поширення К. зв'язані з будовою, почавши з 1830-их рр., нової фортеці на Печерському. Для виселення звідти меш. створено нові р-ни, положені в долині Либеді й Хрещатого яру, постанала нова багата діляниця — Липки на горбі між Хрещатиком і Печерським та ін. Прорізано ряд нових вулиць, в тому ч. Хрещатик, Володимирську та Бібіковський бульвар (тепер Бульвар ім. Шевченка). Уряд і приватні особи почали будувати нові кам'яні будівлі, церкви (на Аскольдовій могилі, Рождественську — 1812 р. на Подолі, та ін.) й цивільні будинки (Контрактовий на Подолі, ун-т та ін.) в класицистичному стилі. Почали укріплювати схили гір над Дніпром, 1853 р. збудовано перший постійний міст через Дніпро (Ланцюговий). В наслідок розбудови Печерське, Липки і Старе місто почали зливатися і стали розростатися передмістя.

На другу чверть 19 в. припала посилена русифікація К., коли після поль. повстання 1830—31 рр. уряд почав викорінювати поль. впливи, а разом з тим і старі укр. традиції, русифікуючи Правобережжя. 1835 р. К. остаточно позбавлено маґдебурзького права. Замість

магістрату, введено, за рос. зразком, міську думу, з міським гол. на чолі. Цю посаду стали займати рос. купці: уряд заохочував їх селитися в К., надаючи їм усяких пільг (звільнення від податків тощо), і відсоток рос. населення в К. почав швидко рости. Щоб прискорити русифікацію «Юго-Западного Края», цар Микола I відкрив ряд нових учбових закладів: Ун-т св. Володимира (1834 р., див. Київ. Держ. Ун-т), гімназії, кадетський корпус, ін-т «благородних дівичь» тощо. Ще раніше була зросійщена Київ. Академія, яка з 1819 р. була перетворена на духовний учбовий заклад (див. Київ. Духовна Академія). 1838 р. почала виходити (рос. мовою) перша газ. «Ки-евские Губернские Ведомости».

На той самий час припадає, однак, і укр. нац. відродження 19 в., яке щільно зв'язане з К. Тут діяли чл. Товариства З'єднаних Слов'ян (1823—25), Кирило-Методіївське Братство (1846—47). З 1834 р. в К. діяв М. Максимович. В кін. 1850-их рр. серед інтелігенції К., перев. студентів ун-ту, було поширене «хлопоманство». З-поміж студентства виділилася група в майбутньому визначних укр. діячів (В. Антонович, Т. Рильський, М. Лисенко й ін.), що заснувала студентську громаду,

Схили Хрещатинської долини в другій пол. 19 в. На задньому плані старий Київ, на передньому оз. в кол. садибі Ф. Мерінґа (тепер площа б. Театру ім. І. Франка) перед його розбудовою

яка пізніше перетворилася на Стару Громаду і відіграла роллю провідного осередку укр. життя. 1859—62 рр. укр. інтелігенція організувала в К. перші в Рос. Імперії недільні школи, де намагалися вчити укр. мовою, для чого надрукували низку укр. підручників.

Буйний ріст К. в другій пол. 19 в. пов'язаний з заг. розвитком країни, зокрема цукроварства, та прокладенням через К. 1869—70 рр. першої залізниці на Курськ (Москву) і Одесу. Гол. роллю в нар. госп-ві К. і далі відігравала торгівля, насамперед цукром (50% всього торгу; К. став екон. центром цукрової пром-сти Рос. Імперії), згодом збіжжям, машинами, мануфактурою. Крім ярмар-

кової форми (Київ, Контрактовий Ярмарок і п'ять менших), щораз більше значення мала постійна торгівля; в 1860-их рр. в К. було вже 1 060 торг. підприємств. Центр торг.-фінансового життя перенісся з Подолу на Хрещатик. Другорядне значення мала пром-сть, гол. харч. (62% обороту — млини, цукрорафінадний зав., кондиторська і тютюнова фабрики), на дальшому пляні металообробна і машинобудів. (гол. зав. для обслуговування харч. пром-сти, водного та зал. транспорту) та легка (виробництво взуття, одягу, трикотажу). Це були перев. невеликі зав. (в кін. 19 в. — 113 зав. з 7 000 робітників); 1912 р. нараховувало в К. 14 600 робітників і 30 000 ремісників і кустарів. К. як пром. осередок стояв позаду Харкова, Катеринослава й Одеси; гол. через велике віддалення від вугільної і залізничної бази. І далі К. був важливим культ. (м. ін. 1898 заснований Політехн. Ін-т), церк., адміністративним (резиденція митрополита, осідок ген.-губернаторства) і військ. центром.

Кількість населення зростала буйним темпом: 1863 — 68 000 меш.; 1874 — 127 000, 1897 — 248 000, 1917 — 468 000. Суцільніше забудовувалися поодинокі ділянки м., зокрема Хрещатик, привокзальна частина в долині р. Либеді, Поділ; місто розросталося гол. в зах. напрямі, його територія поглинала сусідні села й урочища (Лук'янівка, Шулявка, Протасів яр тощо) і обіймала на поч. 20 в. 18 000 га.

Одночасно із швидким зростанням К. почалося його впорядкування. 1872 р. вулиці стали освітлювати газом, 1875 р. побудовано водогін, бл. 1886 р. — телефон, 1892 р. кінний, з 1895 р. — електричний трамвай (перший в Рос. Імперії і другий в Європі). 1890 р. запроваджено електричне освітлення вулиць, 1894 р. влаштовано каналізацію, 1896 р. — артезіанське водопостачання; 1898—1899 рр. збудовано новий річковий порт на Дніпрі. Відповідно до потреб краю і міста, в 1890-их і 1900-их рр. в К. збудовано ряд репрезентативних будівель: банки, нові учбові заклади, бібліотеки, музеї, театри, Народний дім, Народну аудиторію, лікарні, готелі, Критий ринок тощо, а також виріс ряд модерних житлових будинків. З погляду архітектури ці забудови являли собою еклектичну мішанину модних тоді стилів невисокої мист. вартості, типу «віденської сецесії», ренесансу, модерну тощо. В кін. 19 і на поч. 20 в. К. вважався одним з перших міст в Росії щодо розвитку комунального госп-ва. Але упорядкованою була лише центр. частина міста. Про контрасти між центром і передмістями свідчить той факт, що ще в 1912 р. в К.

переважали дерев'яні будинки (11 500) над кам'яними (5 500), а майже $\frac{2}{3}$ домів були партерові й одноповерхові, електрика, водогін, каналізація й бруковані вулиці охоплювали лише центр м.

На другу пол. 19 в. припадає посилене русифікація Правобережжя і самого К., частково як вислід поль. повстання 1863 р. Уряд організував низку сер. хлоп'ячих та дівочих шкіл і мережу початкових шкіл, ряд рос. культ.-просвітніх та проф. т-в; 1864 р. почала виходити щоденна російська газ. «Киевлянин», відкрито рос. театр тощо. Тоді ж для протидії русифікаційним заходам рос. уряду нац. свідомо укр. інтелігенція К. організувала громаду (Стара Громада), яка відразу стала на чолі всього укр. нац. руху. 1873 р. Стара Громада створила наук. укр. т-во з назвою Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва, яке провадило широку наук. роботу в царині українознавства, органом Громади стала газ. «Киевский Телеграф».

В 1875—76 рр. рос. уряд заборонив усю цю діяльність, як і укр. слово взагалі. Укр. рух пішов у підпілля; з цього часу до 1900-их рр. у К. існував ряд нелегальних гуртків, створюваних все новими змінами молоді, перев. студентами ун-ту, Вищих Жін. Курсів тощо, для нац. і політ. самоосвіти (гуртки Доброграєвої, Дегенів та ін.). Ці гуртки, перев. під впливом М. Драгоманова, виховали ряд діячів укр. відродження, які пізніше

Хрещатик в 1910-их рр.

створили Молоду Укр. Громаду. 1889 р. укр. молодь К. організувала нелегальну «Просвіту», що складала заборонені рос. владою укр. бібліотеки для села. Єдиним легальним укр. вид. був наук. журн. рос. мовою «Киевская Старина», заснований 1882 р. заходами чл. Старої Громади. 1892 р. було засноване братство Тарасівців з Б. Грінченком на чолі. Стара Громада 1897 р. була ініціатором заснування підпільної Загальної Укр. Безпартійної Дем. Орг-ції, що мала об'єднувати укр. громади в усіх місцях їх іс-

нування. Крім культурницької, провадилася політ. робота. 1900 р. К. став осідком *Рев. Укр. Партії* — РУП; Заг. Укр. Безпартійна Дем. Орг-ція 1904 р. перетворилася на *Укр. Дем. Партію*, а згодом, об'єднавшись з Укр. Радикальною Партією, прийняла назву *Укр. Дем. Радикальної Партії*.

Після рос. революції 1905 р. К. став осередком кипучої укр. культ. і політ. діяльності. Почали виходити: щоденна укр. газ. п. н. «*Громадська Думка*» (1906 р.), а потім «*Рада*» (1907—14 рр.); тижневики — «*Рідний Край*», «*Маяк*», «*Слово*», «*Село*», «*Засів*», «*Рілля*», «*Наша кооперація*», «*Комашня*» й ін.; місячники — «*Літературно-Науковий Вісник*», «*Укр. Хата*», «*Дзвін*», «*Світло*», «*Сяйво*», «*Вісник Культури й Життя*» та ін. 1908 р. засновано політ. об'єднання *Т-во Укр. Поступовців* (ТУП), «*Просвіту*», «*Укр. Наук. Т-во*», Муз.-Драматичну Школу М. Лисенка (1904); перший на Україні постійний укр. театр. М. Садовського (1907), відкрито укр. клуб, постало понад десять укр. в-в, діяв Комітет по спорудженню пам'ятника Т. Шевченка, влаштовувалися виставки праць укр. мистців тощо.

Рос. реакція скоро почала утискувати цей широкий рух (особливо відома заборона святкувати 100-ліття народження Шевченка), але це було не в її силах. Лише з поч. першої світової війни 1914 р. майже всі укр. орг-ції були закриті владою. Одним з осередків рос. реакції в К. був «*Союз Русского Народа*».

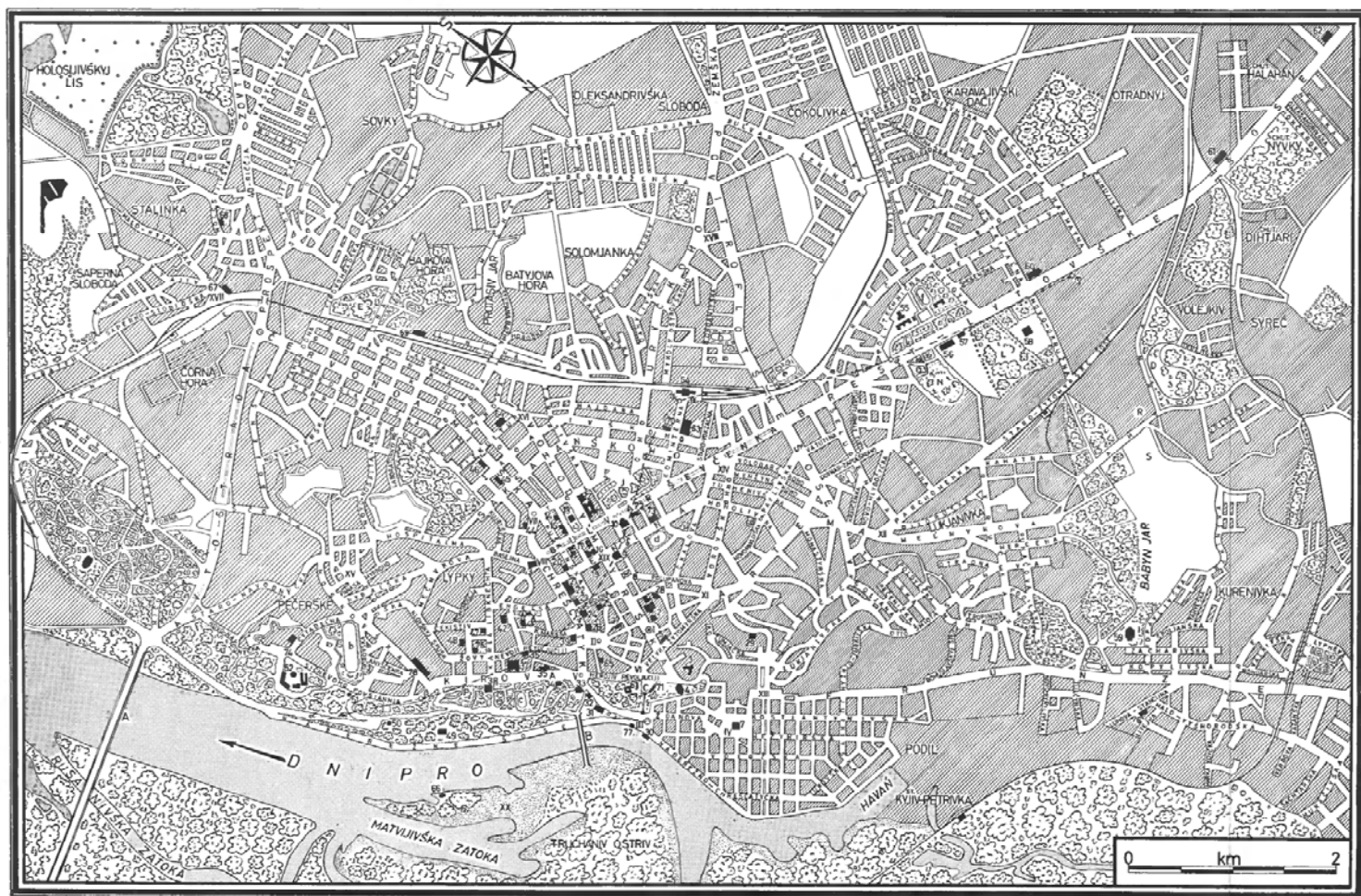
К. столиця укр. держави (1917—20). 1917 р., коли повалено царський уряд, К. зробився всеукр. осередком нац.-держ. відродження під заг. проводом Укр. Центр. Ради, не зважаючи на численні перешкоди з боку петроградського уряду і місц. антиукр. сил. Вже в березні 1917 р. почала знов виходити укр. газ. («*Нова Рада*»), постала Тимчасова Укр. Військ. Рада, виникли різні укр. клуби — Військовий, Залізничників та ін.; на Свято Володі (1. 4) на вулицях відбулася величезна (понад 100 000) укр. нац. демонстрація. Відбувся ряд з'їздів: Кооп. з'їзд, з'їзди різних політ. партій, *Всеукр. Нац. Конгрес*, з'їзд Діячів Укр. Села, *І Всеукр. Селянський З'їзд*, *Всеукр. Робітничий З'їзд*, *І Укр. Трудовий З'їзд*, три *Всеукр. Військ. З'їзди*, скликаний Центр. Радою *З'їзд Народів Росії* та ряд ін. Виникла низка укр. нац. орг-цій — рел., культ.-осв., мист., кооп., торг. та ін. Так, 1917 р. створено *Всеукр. Правос. Церк. Раду*, організовано Вчительську Громаду, відкрито першу укр. гімназію, *Укр. Держ. Академію Мистецтв*, організовано

Дніпросоюз, кооп. *Українбанк* та ін. 1917 р. створено Укр. Держ. Театр. 20. 11. 1917 р. в К. на Софійській площі Центр. Рада проголосила створення Укр. Нар. Республіки (3 Універсал); 22. 1. 1918 р. в К. проголошено УНР незалежною, самостійною й суверенною державою (4 Універсал). Але вже 8. 2. 1918 р. больш. війська під проводом Муравйова, підтримувані больш. повстанцями в самому місті, в бою захопили К., спаливши й зруйнувавши ряд будинків, в тому ч. М. Грушевського з цінними мист. збірками. Почалися грабунки й розстріли мирного населення, особливо ж — укр. нац. елементу. За три тижні замордовано понад 5 000 осіб.

1 березня 1918 р. К. зайняли війська Центр. Ради і союзні їм частини; повернулася Центр. Рада. З 29 квітня до 14 грудня 1918 р. К. був столицею гетьманської Укр. Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. На цей час припадає відкриття Укр. Держ. Ун-ту і заснування Укр. Академії Наук; крім того, засновано Держ. Нац. Бібліотеку, Укр. Держ. Театр та ін. 14 грудня 1918 р. влада перейшла до Директорії Укр. Нар. Республіки. 22. 1. 1919 в К. проголошено об'єднання всіх укр. земель, 7 лютого 1919 р. больш. війська знову захопили К.; під час їхнього перебування в К. ЧК вигубила в своєму осідку в Липках кілька тис. осіб. 31 серпня 1919 р. з'єднані укр. армії УНР та УГА з боями увійшли в К., але мусіли відступити перед рос. Добровольчою Армією, яка одночасно з ними вступила до К. 16 грудня її вибили з К. большевики, які своєю чергою 7 травня 1920 р. відступили під натиском Армії УНР і союзних поль. військ, 12 червня, після відступу поль. військ, большевики знов окупували К. — цим разом надовго.

За роки визвольних змагань, з багаторазовими боями за місто, і в голодні роки, що прийшли за цим, госп-во міста зовсім занепало, а частина населення виїхала на село, так що в 1920 р. в К. було ледве 376 000.

1920—30-і рр. З поч. НЕП-у життя в К. знову пожвавилася, населення почало зростати і в 1926 р. дійшло вже до 514 000. Згідно з заг. політикою больш. влади, торгівля, що була до революції основним джерелом добробуту міста, загубила своє провідне значення; натомість почала набирати все більшої ваги плянована державою пром-сть. Старі підприємства міста було поширено і збудовано низку нових. Проте К. з перенесенням столиці до Харкова, втративши значення великого адміністративного центру, був занедбаний, ріст пром-сти і населення К. був слабший, ніж в ін. мі-

Рисував А. Жуковський

Плян Києва

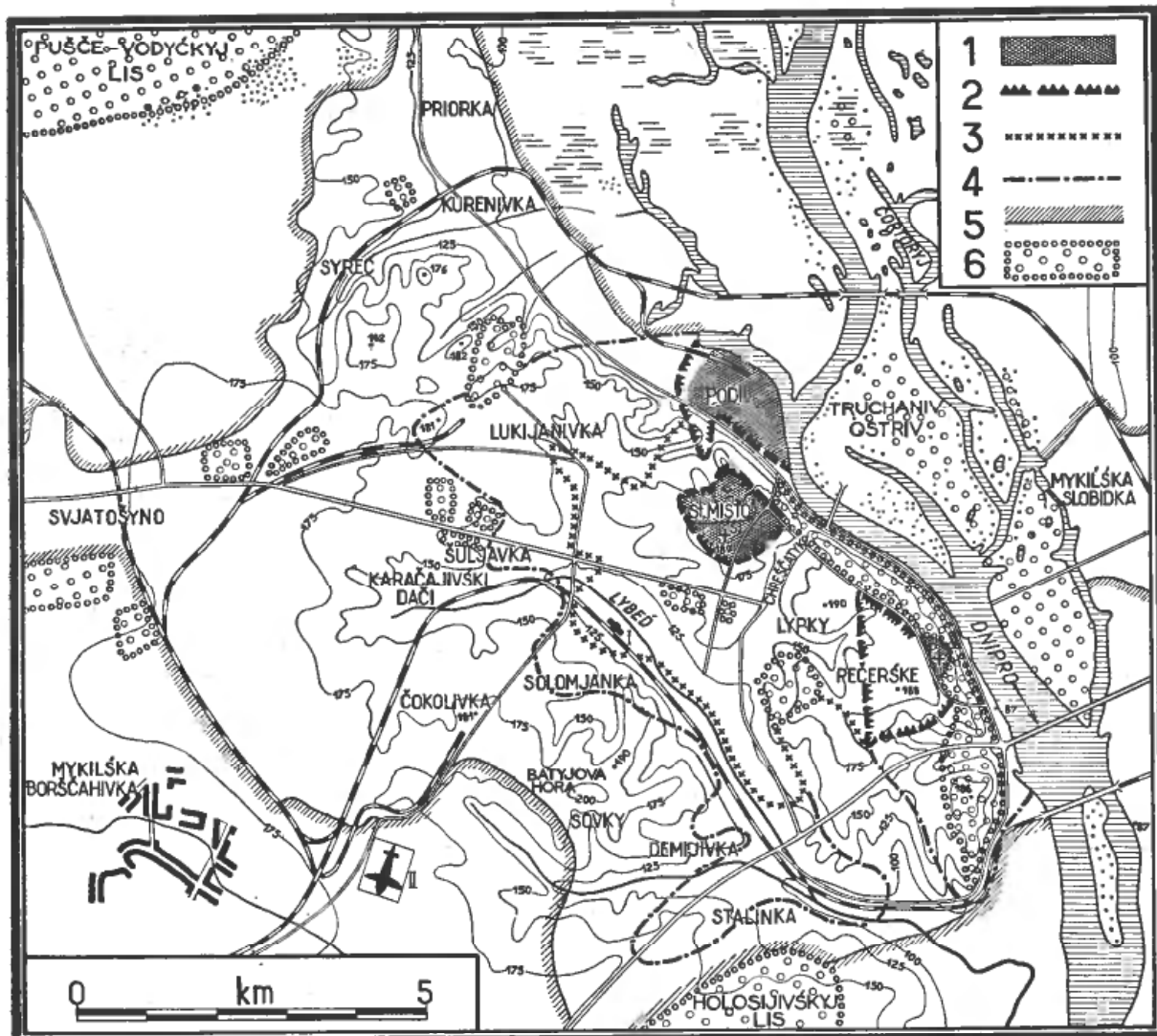
ПОЯСНЕННЯ ДО ПЛЯНУ КИЄВА

1 — Пам'ятник В. Хмельницькому	65 — Плянетарій
2 — Софійський собор	66 — Водна станція «Динамо»
3 — Держ. Історичний Музей (на місці десятичної церкви)	67 — Броварня
4 — Андріївський собор	68 — Кондиторська фабрика
5 — Академія Будівництва і Архітектури УРСР	69 — Фабрика одягу
6 — Пам'ятник кн. Володимирові	70 — Теплоцентраль
7 — Кол. Контрактний будинок	71 — Будинок обласних організацій
8 — Золоті Ворота	72 — Педагогічний Інститут
9 — Держ. Академічний Театр Опер та Валуєт ім. Т. Шевченка	73 — Анатомічний театр
10 — Володимирський собор	74—76 — Взутова фабрика
11 — Держ. Університет ім. Т. Шевченка	77 — Міська електростанція
12 — Бібліотека АН УРСР	78 — Арсенал
13 — Пам'ятник Т. Шевченкові	A — Міст ім. С. Патона
14 — Держ. Музей Західного і Східного Мистецтва	B — Пішохідний міст через Дніпро
15 — Держ. Музей Російського Мистецтва	C — Фунікулер
16 — Академія Наук УРСР	D — Дитяча залізниця
17 — Філіял Центр. Музею В. Леніна (кол. Центральна Рада)	E — Байкове кладовище
18 — Держ. Музей Т. Шевченка АН УРСР	F — Володимирська гірка
19 — Готель «Інтурист»	G — Парк «Аскольдова могила»
20 — Держ. Російський Драматичний Театр ім. Лесі Українки	H — Центральний парк культури і відпочинку
21 — Центр. Універмаг	I — Університетський ботанічний сад ім. А. Фоміна
22 — Будинок Міської Ради	K — Ботанічний сад АН УРСР
23 — Міністерство культури	L — Пушкінський парк
24 — Президія Укр. Академії Сіль.-Госп. Наук	M — Лиса гора
25 — Телевізійний центр	N — Зоологічний парк
26 — Головна пошта	O — Першотравневий парк
27 — Будинок-музей Т. Шевченка	P — Радянський парк
28 — Брама Заборовського	R — Лук'янівське кладовище
29 — Держ. Художній Інститут	S — Старий Жидівський цвинтар
30 — Річковий двірець	a — Респ. стадіон ім. М. Хрущова
31 — Пам'ятник Магдебурзького права	b — Гіподром
32 — Укр. Респ. Філармонія	c — Стадіон «Динамо»
33 — Прокуратура УРСР	d — Бельодром
34 — Держ. Респ. Бібліотека УРСР ім. КПРС	e — Спортивний комплекс (закритий водний басейн)
35 — Держ. Музей Українського Мистецтва	f — Стадіон Політехнічного Інституту
36 — Держ. банк	g — Стадіон «Спартак»
37 — Рада міністрів УРСР	h — Стадіон Київ. військової округи
38 — Верховна Рада УРСР	
39 — Держ. Консерваторія ім. П. Чайковського	П л о щ і
40 — Пам'ятник І. Франкові	I — Богдана Хмельницького (Софійський майдан)
41 — Держ. Академічний Укр. Драматичний Театр ім. І. Франка	II — Калініна
42 — Будинок ЦК Ком. Партії України	III — Поштова
43 — Критий ринок	IV — Червона (кол. Контрактова)
44 — Кінотеатр «Київ»	V — Сталіна
45 — Цирк	VI — Урядова
46 — Держ. Театр Муз. Комедії	VII — Льва Толстого
47 — Міністерство закордонних справ УРСР	VIII — Басарабська
48 — Держ. Респ. Театр Юного Глядача	IX — Вокзальна
49 — «Зелений Театр»	X — Івана Франка
50 — Аскольдова могила	XI — Львівська (кол. Сінна)
51 — Пам'ятник Слави	XII — Лук'янівська
52 — Києво-Печерська Лавра	XIII — Житноторзька (кол. Житній базар)
53 — Видубецький монастир	XIV — Перемоги
54 — Залізничний двірець	XV — Печерська
55 — Політехнічний Інститут	XVI — Володимирська
56 — Медичний Інститут	XVII — Держинського
57 — Палац культури зав. «Більшовик»	XVIII — Урицького
58 — Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка	XIX — Театральна
59 — Кирилівська церква	
60 — Зав. «Більшовик»	Станції метрополітену
61 — Берстатобудівельний зав. ім. М. Горького	a — Платформа Дніпро
62 — Зав. «Червоний екскаватор»	б — Арсенальна
63 — Зав. «Ленінська кузня»	γ — Хрещатик
64 — Газовий зав.	δ — Оперний театр
	ε — Вокзальна
	ζ — Зав. «Більшовик»
	η — Політехнічний Інститут

Увага: На пляні зазначено лише деякі промислові об'єкти.

стах України, зокрема в Харкові. Натомість К. залишився далі осередком укр. наук. життя, скупченого в Укр. Академії Наук з її численними установами і в високих школах, які в 1926—29 рр. майже цілком перейшли на викладання укр. мовою; він також був осідком укр. церк. життя (УАПЦ з 1921 р.). У К. купчилися значні літ. сили, зокрема він був осідком двох визначних літ. груп відродження 1920-их рр. «неоклясиків» і Ланки-Марс. Але на поч. 1930-их рр. розпочався широкий наступ

К. почав швидко зростати після перенесення (в червні 1934 р.) до К. столиці УССР з Харкова і посилення росту його пром.-сти. Населення К. збільшилося (1934 р. — 560 000, 1939 — 846 000, не рахуючи війська, постійно скупченого в місті й околицях). Це вимагало будови нових житлових і гром. будинків, забудови вільних просторів в самому місті і поширення його меж. При перебудові Старого К. і розбудові т. зв. урядової площі було знищено ряд цінних іст. пам'яток, м. ін. Михайлівський (Золото-

Територіальний розвиток і рельєф Києва

1—5 — Територія Києва в різні часи: 1 — Княжа доба; 2 — 1800 р.; 3 — 1880 р.; 4 — 1910 р.; 5 — 1960 р.; 6 — Парки і ліси. 1 — Залізничний двірць. 2 — Аеропорт. 3 — Софійський собор. Р — Києво-Печерська Лавра. Ізопси що 25 м.

більшевизму на укр. нац. культуру, який відкрила справа Спілки Визволення України; після того пішла посиленна русифікація укр. держ. і наук. установ та учбових закладів. Їв багатьох з високих і фахових шкіл укр. мова майже зникла з викладів. Русифікація охопила, зрештою, все місто.

верхий) монастир і Трисвятительську церкву. Збудовано ряд нових будинків (Ради мін. УССР, ЦК КП(б)У, Верховної Ради УССР й ін.). До К. увійшла низка навколишніх селитьб. Спочатку К. ширився в сх. напрямі за Дніпро (Дарниця). Простір К. збільшився до 42 900 га. Тоді ж поширено зал. мережу

навколо К., закінчено другий зал. міст через Дніпро, розпочатий ще до 1917 р., і збудовано новий величний пасажирський двірець, аеропорт, дві нові потужні електровні та ряд ін. споруд.

1941—44 рр. З вибухом нім.-сов. війни 1941 р. евакуйовано підприємства і частину населення. Напередодні переходу К. в нім. руки, большевики заклали міни під ряд гром. та низку житлових будинків, а покидаючи місто, знищили всі мости через Дніпро, зал. віядуки, електровні й водогін та запаси харчів. 19. 9. 1941 р. нім. війська зайняли К., а вже 24. 9 почали вибухати сов. міни й виникла організована залишеними больш. агентами величезна пожежа, що охопила весь Хрещатик з прилеглими вулицями і знищила майже всі будинки на них; в листопаді вибухом сов. міни був зруйнований Успенський собор у Лаврі. (Всі ці руйнації большевики тепер приписують німцям).

Відразу по захопленні К. німцями українці намагалися самочинно налагодити культ., екон. і політ. життя. Виникли об'єднання письмен., і мистців та скромна вид. діяльність, відновлено УАПЦ (1942), організовано Укр. Червоний Хрест, відновлено Вукопспілку і ряд екон. установ та створено нові, виник Військ. Клуб. Цю роботу вела спочатку Міська Управа (гол. О. Оглоблін, В. Багазій, Л. Форостівський); Укр. Нац. Рада (гол. М. Величківський), створена в К., мала стати політ. центром України. Всю працю придушили зимою 1941—42 німці, які в К., як і по всій Україні, завели терор, знищили більшість укр. діячів і не дозволили ні на яку діяльність, заборонили високі й сер. школи. Вже 1941 р. нім. влада розстріляла бл. 100 000 населення міста, перев. жидів, силоміць почали вивозити на роботи до Німеччини і, забороняючи довозити харчі, спричинили зимою 1941—42 голод. Літом 1943 р. в К. лишилися тільки 305 000 меш.

Окупація К. німцями тривала понад два роки. Залишаючи К., вони сплюндрували місто й виїздили музейні та бібліотечні збірки, устаткування зав. та приватне майно населення, знищили поселення на лівому березі Дніпра, спалили будинок ун-ту й низку ін. будов, зруйнували відбудовані раніше мости тощо. 6. 11. 1943 р. К. знову підпав під владу большевиків.

Після 1944 р. К. почав відбудовуватися. Відновлено старі зав. і збудовано ряд нових, особливо з галузі сер. і точного машинобудування. Побудовано, замість зруйнованих, нові гром. та житлові будинки, реконструйовано ряд вулиць (насамперед Хрещатик), на окраї-

нах К. постали нові квартали багатопверхових житлових будинків (зокрема Чоколівка); на лівому березі Дніпра розбудовано Дарницю, де тепер живе бл. 200 000 меш. Разом у 1945—47 рр. збудовано і відбудовано 2 млн м² житлової площі. Проведено частково газифікацію, розбудовано міський транспорт, поширено озеленення. Нині К. займає площу 75 000 га і має 1 102 000 (1959) цивільного населення.

В. Павловський

Нар. госп.-во. Провідною галузю нар. госп.-ва К. є тепер пром.-сть. Після занепаду під час революції вона досягла 1925—26 рр. довоєнного рівня і зазнала сильної розбудови в роки п'ятирічок, зокрема машинобудів. та легка; низку старих зав. реконструйовано, побудовано нові. Ті самі галузі пром.-сти відбудовано після знищення К. в 1941—44 рр. Зміну питомої ваги окремих галузей пром.-сти К. (‰ до валової продукції) видно з таблиці:

	1913 р.	1957 р.
Важка	18,5	42,8
Легка	14,3	35,6
Харчова	60,0	18,7
Інші	7,2	2,9

Провідною пром.-стю К. є нині різноманітне сер. і точне машинобудування, яке спирається на привозному металі з Дніпрового пром. р-ну і Донбасу. Воно виробляє устаткування і прилади для різних галузей харч., хем., легкої і деревообробної пром.-сти, для електростанцій, друкарень, торг. підприємств (ваги, касові апарати), установ (друкарські машинки), лікарень, лабораторій тощо і в'яже К. з госп.-вом усієї України. До найбільших зав. цієї групи пром.-сти належить зав. «Більшовик» (до революції Гретера і Криванека, устаткування для цукр. і хем. пром.-сти), верстатобудів. ім. Горького, кабельний («Укр. кабель»), точних електровимірних приладів («Точелектроприбор»), тракторних запасних частин ім. Лепсе, мед. інструментів, «Транссигнал», «Трактородеталь», зав. для виробу радіоапаратури, кіноапаратури, фотоапаратів (марки «Київ»), рентгеноапаратури («Ренток») тощо. До транспортобудів. пром.-сти належать зав. будування річних суден («Ленінська кузня», судноремонтний зав. ім. Сталіна), трамвайних вагонів (ім. Дзержинського), мотоциклів, паровозоремонтний, вагоноремонтний, авторемонтний, зав. «Червоний екскаватор». Крім того, є ряд великих зав. і майстерень воєнного значення.

К. є найважливішим центром легкої пром.-сти України (14‰ продукції УССР), насамперед взуттєвої (1/4 продукції УССР), і трикотажної, а далі тонкововняної, бавовнопрядильної, шовкової,

штучного волокна (комбінат у Дарниці), одягу й ін. Харч. пром-сть має порівняно з дорев. періодом менше значення: млини, елеватори, великий м'ясокомбінат, хлібозав., фабрики консервів, кондиторська ім. К. Маркса, тютюнова, макаронні та ін.

З ін. родів пром-сти треба відзначити хем., а саме: фармацевтичну, лісохем., гумову (м. ін. Дарницький регенераторно-гумовий зав.) і парфумерну; будів. матеріалів (зав. — цегельні, цементний, облицювальної кераміки, шлякоблуків, шиферу, сухого тинку, мінеральної вовни, скляний та ін.); деревообробну і мебльову (фабрика ім. Боженка, деревообробний комбінат, фанерний зав. й ін.) та велику сітку підприємств пром. кооперації. Заг.-укр. значення має поліграфічна пром-сть (фабрики — книжково-журн., 4 поліграфічна, кольорового друку, картографічна, друкарня в-ва «Радянська Україна» й ін.).

Зав. і фабрики К. розміщені раціонально поблизу зал. колій, над Дніпром (Поділ) і на окраїнах, зокрема в Дарниці та на Шулявці.

Одночасно з розвитком пром-сти створювалася нова енергетична база. Збудовано міську районну електростанцію (КРЕС), теплоелектроцентрало (ТЕЦ), Дарницьку ТЕЦ з великою потужністю. В післявоєнні роки енергетичне госп-во К. зміцнене побудовою газопроводу Дашава-Київ.

К. є одним з найбільших транспортних вузлів України і СРСР, де перехрещуються зал. лінії, автомагістралі, авіолінії заг.-союзного і респ. значення з водним шляхом на Дніпрі. Значення цього вузла зменшує той факт, що тут перехрещуються лише 4 зал. лінії; важливими сортувальними станціями є Дарниця і Пост Волинський. Добре механізований річковий порт на Дніпрі, — вантажний (вантажобіг бл. 5 млн т річно) і пасажирський — найбільший річковий порт України.

Більше, ніж в будь-якому ін. м. України, населення працює в торгівлі; в К. містяться найбільші магазини, банки, центр. установи респ. торг. підприємств.

В. Кубійович

Людність. За княжих часів К. був великим м. з 50—100 000 мешк(?). По нападі татар 1240 р. в м. лишилося ледве 200 житлових будинок; у 15—17 вв. К. мав 4—6 000 мешк. З другої пол. 17 в. населення К. поволі зростало і в кін. 18 в. досягло бл. 35 000; 1840 р. — 45 000 (не рахуючи військ.); 1863 — 68 000 цивільного населення. В другій пол. 19 в. розвиток торгівлі і пром-сти притягав до К. населення ззовні, багато росіян і жидів, так що К. постійно зростав (в тис.:

1874 — 127, 1897 — 248, 1907 — 404) і був по Одесі другим щодо величини м. України. Під час першої світової війни населення К. збільшилося коштом припливу втікачів з областей, охоплених війною (1917 — 468); в роки визвольних змагань воно зменшується (1920 — 370) і тільки згодом постійно зростає, гол. в 1930-их рр., у зв'язку з ростом пром-сти і перенесенням столиці (1923 — 413, 1926 — 514, 1939 — 846). У висліді другої світової війни людність К. впала до 305 000 (1943), але за деякий час досягла довоєнного стану і навіть перевищила його: 1956 — 993 000, 1959 — 1 102 000).

Нац. склад населення К. в перший раз був підрахований під час перепису 1874 р., організованого чл. Старої Громади. Як і в ін. великих м. України, в К. виступають три основні нац. групи: українці, росіяни і жириди. До революції та відновлення поль. держави в К. жило також чимало поляків. Відсоток жидів постійно зростав через наплив їх з м-к і сіл. В ч. росіян (зокрема за переписами 1874, 1917, 1920) входять частково зрусифіковані українці. Дані за минулі роки в світлі переписів показує таблиця (у % до всього населення):

Рік українці росіяни жириди поляки інші

1874	30,3	47,0	11,0	8,2	3,5
1897	22,1	54,4	13,0	8,0	2,5
1917	16,4	50,0	18,6	9,1	5,9
1919	25,1	42,7	21,1	6,8	4,3
1920	14,3	46,8	32,0	3,8	3,1
1923	25,0	36,2	32,1	3,0	3,3
1926	41,6	25,5	26,3	3,3	3,3

Даних про сучасний нац. склад населення К. немає. Порівняно із станом з 1926 р. зменшився відсоток жидів, більшість яких знищили німці 1941—42 рр., натомість збільшився відсоток росіян. Ще більшим є поширення рос. мови, бо нею говорять не лише росіяни, але й більшість жидів і частина українців.

К. як центр науки й культури. К. є гол. наук. і культ. центром Сов. України. В К. знаходиться більшість н.-д. установ УССР. Тут має свій осідок АН УРСР (див. Укр. Академія Наук), розташовані майже всі її н.-д. ін-ти (разом 28), Ботанічний сад та різні ін. досл. і наук. установи. В К. міститься Укр. Академія С.-Г. Наук, що є одночасно вищим наук. і учбовим закладом, Академія Будівництва і Архітектури УРСР, яка об'єднує ряд н.-д. ін-тів і два музеї, Філіял Ін-ту марксизму-ленінізму та ряд різних досл. ін-тів, перев. з ділянки техн. і мед. наук, що підлягають різним мін-вам та пром. орг-ціям. К. має 18 високих шкіл, серед них Київ. Держ. Ун-т ім. Т. Шевченка, згадана вище Укр. С.-Г. Академія, Київ. Політехн.

Ин-т, Київ. Мед. Ін-т ім. акад. О. Богомольця, Київ. Пед. Ін-т, Київ. Держ. Консерваторія ім. П. Чайковського, Київ. Держ. Ін-т Театрального Мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, Київ. Держ. Художній Ін-т, Київ. Держ. Ін-т Фізичної Культури та низка ін. (автомобільно-шляховий, харч. пром-сти, легкої пром-сти, фінансово-екон., пед. чужих мов, інженерів водного госп-ва, інженерно-будів., цивільної повітряної фльоти ім. К. Ворошилова, вища партійна школа при ЦК КП України). У високих школах К. вчиться 40 000 студентів. Крім того, є ряд військ. шкіл і одна духовна семінарія рос. правос. церкви. К. має 33 технікуми, 170 загальноосв. шкіл, 60 робітничих шкіл і деяке ч. шкіл-інтернатів, в яких разом вчиться бл. 150 000 учнів (числа на 1956 р.). К. є осідком усіх респ. правлінь мист. спілок — письмен., малярів, композиторів тощо.

В К. міститься найбільша на Україні Держ. Публічна Бібліотека Академії Наук УРСР, яка має понад 5 млн тт кн. і журн.; значно меншими є Держ. Іст. Бібліотека, Респ. Бібліотека УРСР ім. КПРС, Респ. Наук.-мед. Бібліотека, Наук.-тех. Бібліотека й ін.

Серед музеїв К. найважливіші: Київ. Держ. Іст. Музей, Київ. Держ. Музей Т. Шевченка АН УРСР, Київ. Держ. Музей Укр. Мистецтва, Київ. Держ. Музей Зах. і Сх. Мистецтва, Музей Театрального Мистецтва, Київ. Держ. Музей Рос. Мистецтва, й ін. До заповідників належать: заповідник-музей Києво-Печерська Лавра, держ. архітектурно-іст. заповідник Софійський Музей, Літ. Меморіальний Будинок-Музей Т. Шевченка. З ін. наук. і культ. закладів треба згадати астрономічну обсерваторію (з 1845 р., див. Астрономія), планетарій (з 1951), ботанічні сади, зоопарк.

К. є здавна центром укр. театраль-ного і муз. мистецтва. Тут в 1904 р. М. Лисенко заснував першу Муз.-Драматичну Школу, перетворену 1918 р. на Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка; 1907 постав перший стаціонарний театр М. Садовського, в часи укр. державности діяли Держ. Драматичний Театр і Держ. Нар. Театр, в 1922—26 рр. «Березиль». Нині в К. працюють Київ. Держ. Академічний Театр Опері та Балету ім. Т. Шевченка, Київ. Держ. Академічний Укр. Драматичний Театр ім. І. Франка, Київ. Держ. Рос. Драматичний Театр ім. Лесі Українки, Київ. Держ. Театр Муз. Комедій, Київ. Держ. Респ. Театр Юного Глядача, Київ. Респ. Театр Ляльок, Київ. обл. пересувний театр, Укр. Респ. Філармонія, Держ. Укр. Капеля «Думка», Держ. Капеля Бандуристів УРСР, Держ.

Ансамбль Танцю УРСР, Держ. Симфонічний Оркестр УРСР, Держ. Укр. Нар. Хор та ряд ін. мист. колективів.

К. є центром укр. кіномистецтва. Тут міститься Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка (з 1928), студії хронікальних і наук. та наук.-популярних фільмів. К. має (1958) 44 кінотеатри, в тому ч. 2 широкоекранні стереофонічні, і стереокіно (з 1954) та панорамний кінотеатр; кілька радіостанцій, а з 1951 р. телевізійний центр. З 1903 р. в К. існує стаціонарний цирк; 1956 оголошено його українізацію, але вона була короткотривалою й тільки частковою.

До 1914 р. К. був, за винятком років заборони укр. друків, побіч Львова, найважливішим вид. осередком України. В 1917—18 рр. в К. працювало 20 в-в, виходило понад 40 газ. і журн., було 15 книгарень. Нині в К. 14 респ. книжкових в-в і 6 поліграфічних підприємств, які випускають до 3 000 назв книжок річно (заг. тираж понад 70 млн прим.); понад 80 журн. і 24 газ. укр. і рос. мовами.

Рел. життя. Багато століть К. був осередком рел. життя України. Він був осідком митр., 1914 р. в К. було 7 чол. і 3 жін. монастирі, 4 собори, 36 парафіяльних і 40 ін. церков. З встановленням укр. держави 1917 р. К. став осередком укр. правос. руху: 1917 постала Всеукр. Правос. Церк. Рада з В. Липківським на чолі. Після знищення церк. життя большевиками в 1930-их рр. лишилося не закритими кілька церков на кладовищах і одна на Трухановому острові. По другій світовій війні больш. влада дозволила відкрити кілька церков та монастирів. Тепер в К. діють 3 жін. монастирські громади, чол. монастир при лаврських печерах (понад 100 монахів) та 4 церкви (не рахуючи церков на кладовищах): Володимирський собор, Андріївська, Притиско-Микільська та Троїцька. Всі ці церкви належать до Рос. Правос. Церкви, яка має тут свого митр. і духовну семінарію.

Обличчя К. і сучасне будівництво. Обличчя сучасного К. обумовлюють кілька чинників — рельєф його території, іст. минуле і плянова розбудова. Розчленування території К. вплинуло на те, що він не ріс органічно з одного центру, а з трьох (Старе місто, Поділ, Печерське), які тільки в 19 в. зрослися в одне ціле. Рельєф К. утруднює й тепер сполучення, але надає місту властивої йому краси. Дніпро і його широка заплава були століттями гострою межею К. на сході, за яку він перейшов щойно в 1930-их рр. (Дарниця). Вплив іст. минулого на вигляд нинішнього К. невеликий: з княжого горо-

да не залишилося ніяких слідів, за винятком руїн Золотих Воріт і собору св. Софії, зовн. вигляд якого зовсім змінився. Натомість в красвиді К. яскраво відзначаються бароккові церкви і монастирі з 17—18 в., хоч їх значно зменшилося після больш. руйнації 1930-их рр. Плян старого К., течія його вулиць затерлися у зв'язку з розбудовою фортеці на Печерському 18 в. і перебудовою Подолу на поч. 19 в. після його пожежі; решту зробили большевики в 1930-их рр., зруйнувавши ряд іст. пам'яток. Постали

Житлові будинки на Червоноармійській вулиці

в 19 в. Нове місто і Липки забудовані планоно; будівництво кращих будинків цього періоду велося здебільша в класичному стилі; пром. передмістя в зах. частині К. будовано перев. безпланоно.

Часткова перебудова К. і будова нових кварталів в 1930-х рр., а ще більше після воєнного знищення була вже зовсім планова. Відбудова центру міста,

Забудова нової вулиці в селищі Жовтнєве на Багриновій горі (1949)

зокрема Хрещатика, здійснена за заг. керівництвом архітекта О. Власова, тривала бл. 15 рр. Вона була запланована так, щоб зробити з центру міста репрезентативну цілість з імпазантиними гром. та житловими будинками до 13-14 поверхів. Ці будинки, щедро оздоблені всупереч всякій доцільності прикрасами, є зразками своєрідного антимист. псевдокласицизму сталінської доби. Забудову нових р-нів провадять або будинками типу котеджів (напр., на Багриновій

горі), або великими, 3-9-поверховими будинками, поміж якими вставлені більші будинки — гром. та адміністративні. Їх будують за кількома типовими проектами, які мало різняться між собою. Це створює заг. враження одноманітності, не зважаючи на зелень, якою їх оточують. На нове будівництво витрачаються величезні кошти, але старі будови часто стоять без найнеобхіднішого ремонту, і умови життя в них — нижче всякого стандарту.

Знищення в 1930-их рр. ряду стильних споруд 17—18 вв. і забудова великих р-нів міста новими будівлями, що не мають яскраво окреслених рис якогось певного стилю, — все це значно змінило типове обличчя К. і позбавило його кол. краси й чару.

В. Павловський

Дільниці К. Сучасний К. займає площу 750 км², його територія простягається на 50 км з півдня на північ і на 45 км в поперечному напрямі; під забудовами є лише 1/8 всіх міських земель, бл. пол. під лісами і лісопарками, 7% під водними просторами. Сучасний К. ділиться на 9 адміністративних р-нів: Ленінський, Сталінський і Печерський у центрі, Подільський на півн., Залізничний і Моск. на півдні, Жовтневий і Шевченківський на зах., Дарницький на сх. Цей поділ не збігається з кол. поділом К. на дільниці й передмістя і часто міняється.

Суцільно забудованою є центр. частина міста, яка виникла в старі часи і розширилася в 19 в.: Старий К., Поділ, Печерське, Липки, привокзальна частина, Лук'янівка приблизно до першої смуги зелені (парків і цвинтарів) та по долину Либеді на зах., до Дніпра на сх. Далі назовні сягають нові дільниці, часто розтягнені вздовж гол. шляхів, де суспільні забудовані квартали чергуються з горбами, заливними низинами й ін., незручними до забудови місцями.

Гол. магістралю К., його «Cité», Хрещатик між нагірними частинами — Старим містом і Печерським, виник у першій пол. 19 в. і став осередком його торг. життя. Хрещатик — найрепрезентативніша вулиця К., що простягається від Володимирської гірки до бульвару Шевченка на довж. 1200 м, з високою терасою зелених насаджень, житловими будинками, крамницями, урядовими і гром. будинками (Міської ради, Консерваторії, Респ. бібліотеки, будинку зв'язку, Укоопспілки й ін.; див. також плян). З Хрещатика йдуть вулиці до всіх дільниць К.

На півд. сх. від Хрещатика простягаються найкращі, нагірні дільниці К. — Печерське і Липки (сучасний Печерський р-н), кол. багата дільниця, нині забудована житловими будинками

й держ. установами. Тут, на вулиці Кірова (кол. Олександрівська), містяться будинки Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, Музей Укр. Мистецтва, недалеко (вулиця Жовтневої Революції — кол. Інститутська) Держ. Банк; серед мальовничих парків на високому березі Дніпра — стадіон «Динамо», «Зелений Театр», Аскольдова могила, Києво-Печерська Лавра, а ще далі на півд. великий Ботанічний сад АН і рештки Видубецького монастиря.

В нагірній частині К., з другого боку Хрещатика, розташовані Старе Місто з Золотими Воротами, Софійським майданом (тепер площа Б. Хмельницького), а на ньому Софійський собор і пам'ятник Б. Хмельницькому, Держ. Іст. Музеєм, Андріївським собором, пам'ятником св. Володимира й ін. іст. пам'ятниками та прилеглі до нього новіші дільниці (нині Ленінський і Сталінський р-ни). Поруч Софійського майдану міститься т. зв. Урядова площа, поставлена на місці зруйнованого Михайлівського монастиря з будинком обл. і міських установ. Ця частина К. кілька разів перестроєна, порізана рядом широких вулиць — Володимирська, Леніна (кол. Фун-

зей, в якому 1917—18 рр. містилася Центр. Рада, й ін.), театри (м. ін. Академічний Театр Опери та Балету, Держ. Театр Рос. Драми ім. Л. Українки), Університетський Ботанічний Сад ім. Фоміна; ця частина міста — вулиці Володимирська, Леніна, бульвар Шевченка — це акад. квартал К. В привокзальній частині м. — низка зав.: «Ленінська Кузня», «Трансигнал», теплоелектроцентраля й ін.

Хрещатик і центр міста. Лівий бік забудований держ. (на першому плані Універмаг), правий — житловими будинками

В півн. частині К., на дніпровській заплаві, лежить одна з найдавніших частин міста — Поділ; його зв'язок з ін. частинами міста утруднений стрімкими схилами горбів. З Старим містом Поділ сполучають Андріївський спуск і фунікулер. Характер Подолу промисловий: електростанції, підприємства харч.

Вулиця Кірова. З лівого боку Першотравневий та Радянський парки, з правого — великий будинок Ради Мін. УССР, перед ним Держ. Музей Укр. Мистецтва, в глибині з лівого боку видно баню будинку Верховної Ради УССР

дукліївська), розкішний бульвар Шевченка (кол. Бібіковський бульвар). В новіших дільницях містяться найважливіші наук. й учбові установи К. — АН УРСР та її бібліотеки, університет, Медичний Ін-т тощо, музеї (Держ. Музей ім. Шевченка, філіял центр. музею В. Леніна — кол. Педагогічний Му-

Софійський майдан (поч. 20 в.)

і легкої та деревообробної пром-сти, авторемонтний і судноремонтний зав., а також порт. В центрі Подолу міститься кол. Контрактний будинок, поруч Братський монастир і кол. Духовна Академія. Поділ зв'язаний довгою вулицею ім. Фрунзе (кол. Кирилівська) з кол. пригородами:

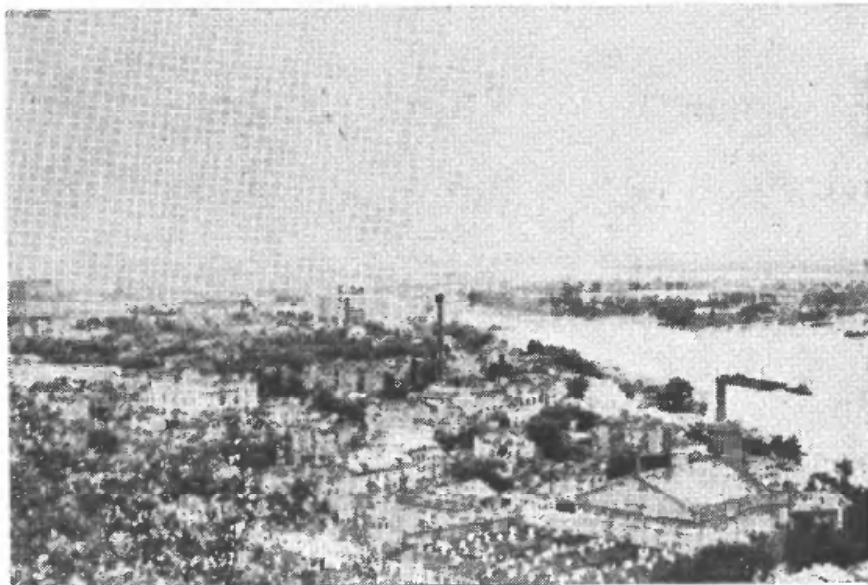
пром. Куренівкою і Пріоркою та курортно-відпочинкового типу Пуще-Водицею, положеною серед соснових лісів. Вже за Дніпром лежить Труханів о. — місце літнього відпочинку киян з пляжами та обладнанням для водного спорту.

На зах. від Подолу, в нагірній частині м., розташований Шевченківський р-н, основну частину якого становить кол. дільниця К. — Лук'янівка; частково пром. характеру (харч. пром-сть, кабельний зав., трамвайний парк) і житлові будинки. Побіч простягається Жовтневий р-н (кол. Шулявка й ін.), положений уздовж Брест-Литовського шосе, що є продовженням бульвару Шевченка. Характер дільниці пром. (гол. машинобудування) і житловий; гол. заводи: «Вільшовик», «Червоний екскаватор», «Українкабель», «Точелектроприлад», фабрики кольорового друку й ін. На поч. Брест-Литовського шосе розташований Політехн. і Мед. Ін-ти, Пушкінський і зоол. парки, Кіностудія ім. Довженка. На периферії м. серед соснових лісів розкидані відпочинкові селища, зокрема Святошин.

В півн.-зах. частині К. положені Залізничний і в півд. частині Московський р-ни, пов'язані Червоноармійською вулицею з Хрещатиком, вони охоплюють долину Либеді з пасажирською і вантажною зал. станціями, збудовану ще в 19 в., з низкою зав., які обслуговують перев. зал. транспорт; тут знаходиться Держ. Театр. Муз. Комедії і великий стадіон ім. Хрущова. Далі назовні розбудовуються нові дільниці, розложені по схилах долини Либеді і на нагірних легкохвилястих частинах. В півд.-зах. напрямі це — дільниці Солом'янка (розбудована вже з кін. 19 в.), Батийова гора, зокрема Чоколівка, Олександрівська Слобода, Караваївські Дачі й ін., положені вздовж Повітрофлотського шосе і зал. лінії. В півд. частині Моск. р-ну (на Деміївці) розвивається харч. (велика броварня, кондиторська фабрика ім. К. Маркса) і будів. пром-сть. Проспект 40-річчя жовтня веде до мальовничо положеного Голосієва, ліс. місцевості з великим мішаним лісо-

парком, Сіль.-Госп. Академії і постійної респ. Виставки передового досвіду в нар. госп-ві.

Єдиною частиною К., розташованою за Дніпром є Дарницький р-н (Стара і Нова Дарниця, Микільська слобідка та ін.), який приєднано до К. щойно в 1930-их рр.; після повного знищення німцями під час їх відступу, відбудований і поширений. Дарницький р-н обій-

Поділ; на задньому плані з лівого боку Дніпровський порт

має велику територію 22 000 га, себто $\frac{1}{3}$ території К., яка лише частинно збудована і далі сильно розбудовується. Різноманітна пром-сть; до найбільших зав. належать: Комбінат штучного волокна і шовку, Дарницький регенераторно-гумовий, вагоноремонтний зав., м'ясокомбінат, фанерна фабрика й ін.; великий розподільний вузол. В. Кубійович

Впорядкування К. провадилося після революції в більших розмірах в 1930-их рр. і зокрема після знищення в 1941—43 рр. Тоді ж поширено водогін (1937 р. збудовано другий додатковий з Дніпра під Вишгородом), введено (1939) теплопроводи для центр. опалення будинків, 1948 проведено з Дашави газ і газифіковано бл. 100 000 квартир (за останні роки відчувається нестача газу, бо більшість його забирає Ленінград, а на будову другого газопроводу бракує кредитів), заасфальтовано важливіші вулиці.

Засобами сполучення в К. є насамперед трамвай, але трамвайна мережа не досить розвинена, м. ін. через незручний рельєф міста (1952 р. — довж. 150 км), з 1925 р. застосовано автобусне сполучення, з 1935 р. — тролейбусне, яке по війні щораз більше заміняє трамвай, передусім на гол. вулицях. З метою розвантаження К. від автотранспорту навколо міста спо-

руджується кільцева шосейна асфальтована дорога і трамвайна лінія. З 1958 р. будується метрополітен; перша його частина від Дніпра до зав. «Більшовик» на Шулявці, довж. 9 км, буде частково пущена в рух 1960 р. З більш віддаленими передмістями і приміськими р-нами К. сполучений частково електрифікованими залізницями. Сполучення через Дніпро — незадовільне: його становить, крім двох зад. мостів, лише один автомобільний (ім. Патона) і відкритий 1957 р. пішохідний міст на Труханів острові.

К., поруч Львова, є найбільш озеленим м. України. В самому м. багато садів, парків і бульварів з алеями каштанів, тополь, лип й ін., що надає місту надзвичайної краси. На високому березі Дніпра простягаються парки від Володимирської гірки майже до Лаври, а далі на південь — Ботанічний сад АН (180 га). В зах. частині міста простягається Університетський Ботанічний Сад ім. Фоміна (22 га), Шевченківський і Пушкінський парки, Зоопарк. Ліси і лісопарки оточують К. майже кільцем; з них найважливіші: масив соснових лісів Пушчі-Водиці (понад 4 000 га) та мішаний Голосіївський на півдні. На Трухановому о. є піщаний пляж; на цьому ж о. споруджено гідропарк. Є три більші спортові стадіони: ім. Хрущова (кол. Респ.) на понад 50 000 місць, «Динамо» на 20 000 місць,

Міст Патона

і менший «Спартак», крім цього, в К. є гіподром, вельодром, зимовий басейн для плавання та ін. спортові споруди.

Охорона здоров'я бере свій початок з пол. 18 в.; вже в 1782 р. в К. існував міський шпиталь на 100 ліжок. 1841 р. при ун-ті було створено мед. фак., при якому згодом організовано клініки. В другій пол. 19 в. постав ряд мед. закладів, міських і приватних, що з них найбільшими були — Військ. шпиталь, мед. клініки ун-ту і Олександрівська (тепер — Жовтнева) лікарня (з 1874 р.), а згодом — також Єврейська лікарня та лікарня Червоного Хреста. Нині К. має понад 300 цивільних лікарських закладів, в яких працює 5 000 лікарів, між ними — 52 лі-

карні (понад 9 000 ліжок), 20 санаторій, 65 дитячих ясел, 23 жін. консультації, низка районних поліклінік та спеціальні заклади: туберкульозний ін-т, стоматологічний, рентгенівський, онкологічна клініка й ін. В найближчих околицях К. — на схилах Дніпра, в лісах над р. Ірпенем, у Пушчі-Водиці, Боярці, Ворзелі й ін. курортних місцевостях знаходиться багато будинків відпочинку та санаторій.

Архітектурні пам'ятки К. Найдавніший відомий нам зразок кам'яного будівництва в К. — Десятинна церква, закладена кн. Володимиром В. 986—93 рр.; від неї збереглися лише підвалини. Зацілілі пам'ятки з пізніших часів — 11—12 та 17—18 вв. — згруповані здебільша по кол. та існуючих монастирях. З них найважливіші: Софійський собор, закладений кн. Ярославом Мудрим 1037 р., а коло нього — Трапезна церква й митрополичий дім, закладені 1722 р., з брамою Заборовського (1746 р.) роботи Г. Шеделя та дзвіницею поч. 18 р., з надбудовами 1748 й 1852 рр. Недалеко Софійського собору стоять руїни пілонів Золотих Воріт, закладених Ярославом Мудрим 1037 р. Коло Володимирської гірки містився Михайлівський Золотоверхий монастир з Михайлівською (Дмитрівською) церквою, збудованою 1062—78 рр. і знищеною больш. владою в 1934—36 рр. разом з низкою ін. давніх іст. і мист. пам'яток К. Недалеко від Михайлівського монастиря стояла Трисвятительська церква, збудована у 12 в. і знищена 1935 р. У кол. Видубецькому монастирі (тепер — частина Ботанічного саду АН УРСР) частково збереглися церкви архангела Михаїла (1088), Георгіївська (1696—1701) і Трапезна.

Найбагатша пам'ятками старовини Києво-Печерська Лавра; її гол. церква — Успенський собор, збудована 1073—78 рр., була зруйнована сов. міною в листопаді 1941 р.; залишилася дзвіниця, найвища будова К. (96 м), роботи Г. Шеделя. Недалеко мурів Лаври стоїть церква Спаса на Берестові, збудована на поч. 12 в., але частково зруйнована і згодом перебудована. На Куренівці стоїть Кирилівська церква (1140 р.); її дзвіниця, збудована в 1760 р. І. Григоровичем-Барським, зруйнована в 1936—37 рр. Всі ці церкви К. з 11—12 вв. були перебудовані в 17—18 вв. і втратили свій зовн. початковий вигляд, набувши рис поширеного в ті часи стилю барокко. Недалеко Лаври, на Печерському, були ще два давні монастирі: Миколаївський («Великий Микола»), з собором св. Миколая, збудованим Й. Старцевим (1696) і, поруч з ним, Слуп-Микільський монастир («Малий Микола») з церквою св. Миколая (1715 р.) — обидва знищені большевиками

1935—36 рр. Тоді ж знищено ін. дорогоцінну бароккову будівлю гетьмана Мазепи — собор Братського монастиря (збудований Й. Старцевим), разом з низкою ін. церков на Подолі (Успіння, Миколи Доброго, Петра й Павла й ін.). З сер. 18 в. походять пізньо-бароккові (стилю рококо) Андріївський собор (1747—53) за проектом В. Растреллі, а також — царський (1755) і Кловський (1758) палаци в Липках, обидва сильно понівечені й перестроєвані.

Найкращими зразками будівель класичного стилю 19 в. є гол. будинок ун-ту ім. Шевченка (1837—43 рр.) архітекта В. Беретті, ін-т «благородних дівич» (тепер — Жовтневий палац культури, 1838—42), ряд будинків і церков поч. 19 в. архітекта А. Меленського й ін. На поч. 20 в. побудовано низку будівель у стилі ампір (кол. Педагогічний музей, будинок УАН і прибутковий будинок на площі Б. Хмельницького архітекта П. Альошина, з елементами укр. барокко та ін.).

К. небагатий на пам'ятники. Найдавніший з них — монумент Магдебурзького права на узбережжі Дніпра (проект А. Меленського, 1802), далі кн. Володимиріві В. на Володимирській гірці (роботи П. Клодта, 1853), Богданові Хмельницькому на Софійській площі (М. Мікешина, 1888), Тарасові Шевченкові — проти ун-ту (М. Манізера, 1939), Іванові Франкові проти театру ім. Франка (О. Білостоцького і О. Супрун, 1957) та ін. Крім того, є ряд сучас. пам'ятників: пам'ятник Ленінові проти Басарабки (С. Меркулова, 1946), ген. Ватутінові в Сов. Паркові — кол. Маріїнському (Є. Вучетича, 1948), Миколі Щорсові на Бульварі Шевченка (М. Лисенка, 1954), обеліск-пам'ятник на могилі Невідомого Солдата в Паркові вічної слави, кол. Аносієвському (1957) та ін.

В. Павловський

Література: Закревский Н. Описание Киева. I—II. М. 1868; Захарченко М. Киев теперь и прежде. К. 1888; Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева. К. 1897; Иконников В. Киев в 1654—1855 гг. КСт., і окрем. К. 1904; Шероцкий К. Киев, путеводитель. К. 1917; Київ та його околиці, 3б. вид. ВУАН. К. 1926; Київ, провідник за ред. Ф. Ерста. К. 1930; Прокіпович В. Під золотою короною. Париж 1943; Марченко И. Киев — столица Укр. ССР. М. 1950; Микорский В. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934—36 годах. Материалы Института по изучению СССР. Мюнхен 1951; Повстенко О. Золототеркий Київ. Вашингтон 1954; Київ. Справочник-путеводитель. К. 1954; Гаврилюк Б., Речмедін О. Природа Києва та його околиць. К. 1957; Нариси історії архітектури УРСР. К. 1957; Архітектура Радянської України за 40 років. К. 1957; Каргер М. Древний Киев. I. М.-П. 1958; Київ. Путівник-довідник. К. 1958; Шулькевич М. Київ (Архитектурно-іст. нарис). К. 1958; Історія Києва I. К. 1959.

«Київ», літ. двомісячник у Філадельфії з 1950 р.; ред. Б. Романенчук; містить твори сучасних письмен., переклади з світової літератури; багатий рецензійний і критичний відділ.

Київська Академія, див. Києво-Могилянська Академія.

Київська Археологічна Комісія («Временная Комиссия для разбора древних актов»), утворена за ініціативою М. Максимовича 1843 р., існувала до 1917 р. як урядова установа при київ. генерал-губернаторстві. Завданням К. А. К. було збирати, опрацьовувати й публікувати актовий та документальний матеріал, гол. з іст. Правобережної України, який, на думку уряду, міг би обґрунтувати рос. політ. інтереси на цьому терені супроти Польщі. Але з самого поч. участь у праці укр. культ. та громад. діячів (М. Максимович, М. Іванович, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Судієнко, М. Рігельман та ін.) скерувала діяльність К. А. К. в бік поважних іст. та археологічних дослідів. У К. А. К. працювали згодом такі визначні вчені, як В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, С. Голубев, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, І. Каманін, В. Кордт, О. Левицький, Н. Молчановський, А. і М. Стороженки, С. Терновський, В. Щербина та ін. К. А. К. видала низку важливих матеріалів до укр. історії, археології, палеографії, картографії тощо, зокрема «Древности Юго-Западного Края» (3 зошити), «Памятники» (4 тт.), величезний «Архив Юго-Западной России», видання коз. літописів, «Материалы» до іст. картографії (2 тт.), «Палеографический Изборник», «Сборник материалов для исторической топографии Киева», «Сборник материалов по истории Юго-Западной России» (2 тт.) та ін. 1921 р. К. А. П. була приєднана до УАН. Див. також Археологія.

О. О.

Київська Астрономічна Обсерваторія, див. Астрономія.

Київська Братська Школа, одна з найвизначніших братських шкіл, яку заснувало Київ. Богоявленське братство бл. 1615 р. У цій школі навчали граматики, реторики, початків філософії та богослов'я, грец., слов., латинської й польс. мов. Ректорами школи були Йов Борецький (1615—18), Мелетій Смотрицький (перед 1620), Касіян Сакович (1620—24). Школа була приступна для учнів різних станів. 1632 р. К. Б. Ш. була з'єднана із школою при Києво-Печерській Лаврі й тим дала початок Києво-Могилянській Академії.

Київська група, або армійська група ген. А. Кравца, утворена в серпні 1919 з 1 і 3 корпусів УГА, Запор. Корпусу Ділової Армії та повстанців отамана Соко-

ловського й отамана Мордалевича під командуванням ген. А. Кравса й зміцнена 9 і 4 гарматними полками УГА та 6 гарматним полком Січ. Стрільців з метою відбити Київ, що й здійснила вночі 31. 8. 1919.

Київська держава, див. *Руська (Київська) держава*.

Київська Державна Консерваторія ім. П. Чайковського, висока муз. школа, організована 1913 р. на базі Муз. Школи (з 1868); 1934 р. К. Д. К. включила в себе муз. частину Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка, з 1940 — ім. П. Чайковського. При К. Д. К. є муз. десятирічка, оперова студія, симфонічна оркестра і оркестра пар. інструментів; з 1952 р. Кабінет-Музей М. Лисенка. Між ін. педаго-

Київ. Держ. Консерваторія ім. П. Чайковського

гами — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, Г. Верьовка, А. Штогаренко, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут й ін. К. Д. К. найбільший муз.-пед. і наук.-дослідний центр України.

Київська Дивізія, 4 Київ. стрілецька дивізія армії УНР; командир — отаман Юрко Тютюнник; утворена літом 1919, брала участь в зимовому поході 1919—20; восени 1920 бої з большевиками на Поділлі.

Київська Духовна Академія, вища духовна школа в Києві. Відкрита 1819 р. у Братському монастирі, де до 1817 р. існувала *Києво-Могилянська Академія*, що її продовженням фактично й стала К. Д. А. Спочатку вона діяла за уставом 1814 р. На чолі тогочасної К. Д. А. стояв ректор, а також конференція й правління. Вищий нагляд над К. Д. А. мала до 1839 р. Комісія Духовних Училищ, а після того — Синод. За уставом 1869 р., в духовних академіях були поширені права академічних рад, підвищені вимоги щодо кваліфікації професорів, програма навчання поділена на три групи: богословську, церк.-історичну і церк.-практичну. 1884 р. запроваджено новий устав, який передав нагляд над К. Д. А. київ. митр. «Тимчасові правила» 1906 р. усунули цей нагляд, а право надавати

наук. богословські ступені, що незадовго перед тим було передано Синодові, повернено акад. радам. Число студентів К. Д. А. пересічно сягало 200 (1897 р. — 175 студ., 1908 р. — 197). Велике ч. студентів по закінченні академії не залишалися на церк. службі, а переходили на працю у світських ділянках. В К. Д. А. викладали визначні наук. сили (Макарій Булгаков, майбутній архиеп. харківський і митр. московський, філософи О. Новицький і П. Юркевич, історики Церкви — брати Ф. і С. Терновські, М. Петров, С. Голубев, Ф. Тітов та ін., що зробили великий вклад в укр. науку, а з академії вийшло багато укр. церк., наук. і гром. діячів. При К. Д. А. з 1837 р. видавався популярний журн. «Воскресное Чтение», а з 1860 — наук. журн. «Труды Киевской Духовной Академии». Дуже цінна бібліотека К. Д. А., початок якої поклав ще Петро Могила, мала великий відділ рукописів і стародруків. З 1872 діяло при К. Д. А. Церк.-Археологічне Т-во і при ньому Церк.-Археологічний Музей, фундатором і багаторічним дир. якого був М. Петров. К. Д. А. була єдиною правос. високою богословською школою на Україні; ліквідована сов. владою в 1920 р.

І. К-ий

Київська Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, спочатку Кінофабрика, збудована 1928 р. ВУФКУ, з 1936 п. н. Київ. Кіностудія (по смерті О. Довженка К. К. х. ф. присвоєно його ім'я); найбільша укр. кіностудія, що за 30 рр. свого існування випродукувала понад 200 художніх фільмів. Серед них ряд визначніших творів укр. кіномистецтва: «Одинадцятий» (1928) Д. Вертова, фільми О. Довженка «Земля» (1930) й «Іван» (1932), низка творів І. Кавалерідзе (в тому ч. останній — «Григорій Сковорода», 1958), І. Савченка й ін. З 1939 існує студія хроніки, поширена 1940 р. до студії наук. і підручно-техн. фільмів. За планами реконструкції К. К. х. ф. випустить ближчими роками 24—26 фільмів на рік (75% кольорових) і бл. 100 дубльованих.

Київська козаччина, сел. повстанський рух 1855 р., що почався в лютому у Васильківському пов., поширився на ін. пов. Київщини й на Чернігівщину та тривав до літа. У зв'язку з *Крим. війною* селяни масово вписувалися у відділи ополчення («в козаки»), сподіваючися визволення від панщини і наділення землею, відмовлялися робити панщину та виконувати розпорядження місц. влади. В деяких місцевостях сіль. громади перебрали на себе управу й охорону маєтків. Рух селян (зокрема в с. Бикова Гребля, Яблонівка, Березна та в м-ку Корсунь) був за допомогою війська кри-

ваво придушений; організаторів повстання покарано на смерть або вислано на Сибір. К. к. постала на соц. тлі, але виявляла також нац.-рев. форми в бажанні відновити козацтво як стан і військ. формацію.

Київська митрополія, постала на Україні-Русі з прийняттям християнства й орг-цією церк. ієрархії; з 11 в. вона перебувала в юрисдикції царгородського патріярха. Час заснування К. м. й імена перших митр. невідомі; церк. традиція вважала першим митр. грека Михаїла. Київ. митр. були, за правилом 34 св. апостолів, обл. митр., первоієрархами церк. області, що складалася з низки єпархій (в дотат. часи до 16, з них 10 на укр. землях; див. *Єпархія*). До 1240 р. з 22 (або 24) митр. тільки два були з місц. людей: *Іларіон* (1051—54) та *Клим Смолятич* (1141—54), поставлення яких було продиктоване бажанням мати свою нац. ієрархію. Влада царгородських патріярхів виявлялася в праві: 1) благословляти й призначати митр. на Київ. катедру, 2) зміняти місце митр. катедри або й виділяти з київ. нову митрополію, 3) судити митр., 4) вирішувати рел.-обрядові суперечки та видавати патріярші послання, 5) надавати ставропігії, 6) візитувати, 7) призначати своїх екзархів. Церк. залежність К. м. від Царгороду обмежувалась т. ч. актами вищого канонічного порядку та вищої духовної опіки; у внутр. житті та управлінні вона користувалася в ті часи широкою свободою, що дає історикам Церкви підставу говорити про фактичну автокефалію Київ. митр. Це сприяло Церкві християнізувати народ, а для держави, яка складалася з удільних князівств, митр. у Києві був об'єднуючим чинником. Така роль митр. з занепадом Києва викликала боротьбу між новими держ. організаціями за митр. катедру. Самі ж київ. митр. після зруйнування Києва татарами почали орієнтуватися на незнищену суздальсько-моск. північ. Вже митр. *Кирило II* (1243—81) жив і помер у Володимирі на Клязьмі, підготувавши цим пізніше перенесення центру митрополії на Московщину. Це змусило гал.-волинських кн. утворити окрему *Гал. митрополію*, яка проіснувала з значними перервами від 1303 р. до кін. 14 в., коли її єпархії повернулися до К. м.

В 14 і на поч. 15 в. ведено боротьбу за окремого митр. для Лит. Руси (див. *Лит. митрополія*). Лит. митр. титулувався митр. «Київ. і всієї Руси»; так само титулувалися митр., що сиділи у Москві й керували єпархіями на Московщині. Т. ч. бувало, що на катедрі К. м. було одночасно дві особи (напр., митр. Роман і митр. Олексій та ін.). 1458, у зв'язку з

Флорентійською унією, від К. м. відокремилася Моск. Церква, яка стала на шлях незалежності від Царгороду, а її митр. з 1461 р. стали титулуватися моск. К. м. (укр.-білор. Церква) залишилася й надалі в юрисдикції Царгородського патріярха в складі 8 укр. і 2 білор. єпархій; з них Гал.-Львівська бл. 150 років залишалася без правлячого єп., будучи відірваною від адміністрації К. м. й підпорядкованою поль. королем львівському кат. архієп.

Перший київ. митр. по відокремленні від неї моск. митрополії, *Григорій Болгарин*, був присланий 1458 р. з Риму, але 1470 р. він звернувся до царгородського патріярха Діонісія, який приєднав його до православ'я і затвердив на Київ. катедрі. Наступних київ. митр. *Мисаїла* (1475—80), *Симеона* (1481—88), *Йону Глезну* (1489—94), *Макарія I* (1495—97) обирали на обл. церк. соборах.

Призначення В. кн. Олександром смоленського єп. *Йосифа Болгариновича* митр. київ. (1498) було початком застосування права патронату («право подавання — королями — столиць духовних і хлібів духовних»), зловживання яким мало для Укр. Правос. Церкви згубні наслідки й було однією з причин орієнтації здеморалізованої правос. ієрархії на Рим і переходу її при митр. Михайлі *Рагозі* на унію, оформлену на Берестейському соборі 1596 р. при активній участі поль. держ. влади, після чого поль. король Жигмонт III передав права й привілеї Київ. правос. митрополії новоутвореній уніятській митрополії.

Правос. митрополія не припинила одначе свого існування. Царгородський патріярх продовжував іменувати своїх екзархів до К. м., а 1620 р. заходами укр. козацтва була відновлена правос. ієрархія К. м. з митр. *Йовом Борецьким* на чолі. Хоч поль. уряд не визнав ієрархії 1620 р., але К. м. під охороною козацтва стала чинною. Після смерті Жигмонта III, при обранні Володислава IV, Польща змушена була легалізувати («Пункти заспокоєння 1632 р.») правос. К. м. та її ієрархію на чолі з митр. *Петром Могилою* (1633—47). Наступниками Петра Могили в 17 в. були: митр. *Сильвестр Косів* (1647—57), *Діонісій Балабан* (1657—63), *Йосиф Нелюбович Тукальський* (1663—75) і одночасно обраний (партія єпископату і гетьмана Тетері) *Антоній Винницький*.

В 1685—86 рр. сталася зміна юрисдикції правос. К. м., а після того і втрата прав правос. обл. митрополії. Обраний на вільну впродовж 1679—85 рр. митрополитичу катедру єп. луцький кн. *Гедедон Святополк-Четвертинський* (1685—90) зайняв її не з благословення царгородського патріярха, а був поставлений на

неї 8. 11. 1685 р. моск. патріархом Йоакимом; підпорядкування К. м. моск. патріархові було здійснене моск. урядом за згодою царгородського патріарха Діонісія IV (1686) за підтримкою гетьмана Івана Самойловича. Про цей акт через 238 років царгородський патріарх Григорій VII писав, що «перше відірвання від нашого престолу К. м... і прилучення до моск. церкви відбулося не за приписами канонічних правил»... (Томос патріарха з 13 листопада 1924 р. «Про визнання автокефалії Правос. Церкви в Польщі»).

Незабаром за Петра I К. м. спочатку фактично, а з утворенням Синоду Рос. Правос. Церкви («Духовний Реглямент» 21. 1. 1721 р.) й формально була ліквідована як автономна церк. область і стала звичайною єпархією; в 1722—43 рр. було відібрано у київ. архипастиря навіть титул митр. і наказано його іменувати архиеп.; за Катерини II (1770) заборонено було в титулі «митр. київський, галицький і Малия Росії» вживати слова «і Малия Росії». Впродовж 18 в. київ. митрополиту катедру посідали українці з походження; в 19 в. йде ряд митр. великорусів. Київ. митр. був постійним чл. Синоду.

Після революції 1917 р. й відродження Укр. Правос. Церкви, яка проголошена була в 1919—21 р. автокефальною, гол. УАПЦ став іменуватися «митр. київським і всієї України». Цей титул мали митр. Василь Липківський (1921—27) і Микола Борецький (1927—30). Насильна ліквідація УАПЦ припинила короткотривале існування укр. К. м. Після другої світової війни К. м. стала складовою частиною рос. Церкви, оформлена як «Екзархат Русской Православной Церкви» на Україні з рос. урядовою мовою та русифікаційними завданнями. Очолює екзархат митр. рос. походження Іоан Соколов.

Література: Митр. Евгений (Волховитинов). Описание Киево-Софийского собора. К. 1825; Архив Юго-Западной России, ч. I тт. I—XII. К. 1859—1905; митр. Макарий (Вулгаков). История Русской Церкви. I—V; IX—XII. 1866—83; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. П. 1877; Голубинский А. История Русской Церкви. М. 1901; Чистович И. Очерк истории Западно-Русской Церкви. I—II. П. 1882—84; Грушевський М. Історія України-Руси. I—X. Л.—К. 1898—1937; Веднов В. Правос. Церковь в Польше и Литве. Катеринослав 1908; Chodunicki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, В. 1934; Власовський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви. I—III. Нью-Йорк 1953—57.

І. Власовський

Кат. Митрополія. К. м. до Берестейської унії треба вважати спільною для обох віровизнань — правос. і кат.; зокрема в перші часи свого існування віроісповідно та юрисдикційно К. м. хиталася між Візантією й Римом.

Під кін. 16 в. оформилось (нове в церк. течіях) сх. католицтво. Іст. здійсненням його була укр. кат. митрополія (що її також називають уніятською, з уваги на білор. партнера), проголошена Берестейською унією 1596 р. З 1596 К. м. входить офіц. в ієрархічні зв'язки з Римом на правах К. м. в царгородській юрисдикції. Єдність віри та затвердження обраного митр. були гол. зв'язками між Римом і Києвом, згодом доповнені ще апеляцією в складних справах; обрядовість та церк. сх. культура були залишені за укр. церквою. Рим. патріарх дотримував зобов'язань церк. і духовного характеру, що були оформлені в т. зв. «умовах» берестейського порозуміння, натомість поль. влада не виконала багатьох цивільних і політ. «умов», так, напр., допущення єпископів до сенату не було визнане аж до 1790-их рр.

З 1596 р. існувала в Києві лише кат. митрополія. З відновленням правос. митрополії 1620 р. з обох боків роблено поважні заходи, щоб усунути дуалізм через т. зв. «заг. унію», якій сприяли митр. В. Рутський, Р. Корсак, Г. Коленда, К. Жоховський з кат. боку та митр. Й. Борецький, П. Могила, Й. Тукальський з правос. З переходом Києва під моск. займанщину ці намагання припинилися, особливо коли правос. К. м. перейшла під юрисдикцію моск. патріарха та втратила права обл. митрополії.

З поширенням унії на зах.-укр. землі з кін. 17 і поч. 18 в. до складу кат. К. м. входило 9 єпархій: Київська митрополія, полоцька і смоленська архієпархії, пинсько-турівська, берестейсько-володимирська, холмсько-белзька, перемисько-самбірсько-сяніцька, львівсько-гал.-кам'янецька та луцько-острозька.

З 1595 р. кат. К. м. дає безперервний ряд митр. до 1805 р., обраних безпосередньо збором єп. та василіянських протархимандритів. Вони діставали митрополію перев. на правах спадкоємства, стаючи єп.-помічниками ще за життя митр.: за винятком трьох, всі митр. мали вищі закордонні студії. Низка визначних митр. київ. — І. Потій, В. Рутський, К. Жоховський, Л. Кишка, А. Шептицький, Я. Смогоржевський були оборонцями прав кат. К. м. від надуживань з боку латинського кліру і поль. влади та мали чималі заслуги в укр. нац. відродженні. Замойський синод з 1720 р. оформив надовго церк., обрядове, духове та культ. обличчя кат. К. м.

З окупацією України і Білоруси Росією за Катерини II, після розборів Польщі, кат. К. м. стала швидко занепадати. Її переслідування, особливо після моск. окупації Правобережжя (1793 р.), вияви-

лися в перериванні її контактів з Зах. і Римом, у проповіді православ'я, скасуванні всіх єпархій та конфінуванні останнього київ. кат. митр. Т. Ростоцького в Петербурзі (†1805). Цар Олександр I дозволив 1806 р. відновити кат. митрополію, але без титулу «київ.», тому митр. Г. Лисовський і Г. Коханович виконували митр. функції з титулом апостольських адміністраторів. Митр. Й. Булгак також не міг добитися визнання титулу «київ.». З його смертю в 1838 вигасла фактично К. кат. м., як вигасла вона юридично із смертю Т. Ростоцького. Провід укр. католицизму перебрала з 1807 р. відновлена *гал. митрополія* (з такими самими правами як і київ.).

Література: Kulczyński I. Specimen Ecclesiae Ruthenicae. Рим 1733; Hurasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. Л. 1862; Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom, т.т. I—II. Відень 1878—1880; Томашівський С. Вступ до історії Церкви на Україні. Жовква 1932; Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955—1939). Ляйпціг 1942; Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія 1954; Kaminskyj E. De potestate Metropolitum Kioviensium Catholicorum (1596—1805). Рим 1954; Welykuj A. Epistolae Metropolitum Kioviensium Catholicorum, т.т. I—VI. Рим 1956—61.

Г. Великий

Київська область, область в центр. частині УРСР, обабіч р. Дніпра; обіймає частини *Придніпровської височини*, *Придніпровської низовини* і *Полісся*; 28 900 км², 2 821 000 населення (1959), в тому ч. 1 547 000 міськ. і 1 274 000 сіль.; 33 р-ни, 14 міст. 26 с. м. т., 653 сіль. рад. «Київська Правда», газ., орган київ. обл. і міськ. комітетів КПУ, виходить з 1943 р. як продовження «Пролетарської Правди» (1921—41).

Київська Рисувальна Школа (1875—1901), визначний осередок мист. життя підрос. України, утримуваний на кошти І. Терещенка, під керівництвом М. Мурашка. В К. Р. Ш. викладали М. Мурашко, П. Попов, Х. Платонів, Г. Дядченко, С. Костенко, М. Пимоненко й ін. Учні й викладачі К. Р. Ш. брали участь у реконструкції фресок Кирилівської церкви і в розмальовуванні Володимирського собору в Києві.

Київська Українська Громада (Стара Громада), див. *Громади*.

Київська Школа Графіки й Друкарської Справи (1903—18), мист.-реміснична школа, постала з ініціативи В. Кульженка; викладали Ф. Красицький, О. Судомора, Г. Золотов, В. Кульженко й ін. В майстернях школи друкувалися дорогі мист. вид.

Київське братство (Київське Богоявленське братство), див. *Богоявленське братство*.

Київське князівство (столий город — Київ), утворилося в сер. 9 в. До 11 в. межі його мінялися, але в основному це були

річки: Прип'ять, Дніпро, Стугна (Рось) і Случ (Горинь). Населення складалося перев. з полян і деревлян. К. к. лежало на перехресті торг. шляхів з півн. на півд. та з сх. на зах., які сполучали Європу й Азію. Це вигідне положення сприяло розвиткові торгівлі у місц. населення та його добробуту. Найстаріші міста К. к. — Київ, Вишгород, Білгород тощо. К. к. в 10—12 вв. було політ. осередком великої імперії — Руської (Київської) держави. Проте в самому геогр. положенні К. к. була постійна загроза його існуванню: весь час воно дуже терпіло від нападів кочовиків, які перетинали торг. шляхи через степи; зубожіння збільшувала світова кон'юнктура: в наслідок хрестових походів відкрився ближчий шлях із Сходу до Зах. Європи. В 13 в. К. к. втрачає своє керівне значення. Політ. осередок переноситься на зах., до Гал.-Волинської держави. Тат. навала завдала великої руйнації К. к., але воно існувало й далі. 1362 р. К. к. перейшло під владу Литви й існувало як удільне князівство (до 1470 р.) в складі Лит.-Руської держави, з кн. з роду Ольгерда. (Див. також ЕУ I, стор. 422 і карту стор. 416).

Н. П.

Київське Товариство Природників, засноване 1869 при Київ. Ун-ті п. н. «Киевское Общество Естествоиспытателей», займалося дослідями природи України, зокрема Правобережжя, видавало свої «Записки» (1870—1926 — 27 тт.; з 1919 — укр. мовою), «Показатели литературы по математике и природе» (1872—94); з його ініціативи засновано Дніпровську біол. станцію (1909). Перестало існувати в кін. 1920-их рр.

Київське Художнє Училище (1901—18), сер. держ. мист. школа, до якої перейшли учні Київ. Рисувальної Школи (1902 р. понад 500 учнів); діяла під контролем Петербурзької Академії Мистецтв; організатори і викладачі: Х. Платонов, М. Пимоненко, В. Орловський та ін. На поч. 1920-их рр. перетворена на Київ. Художньо-Пром. Школу.

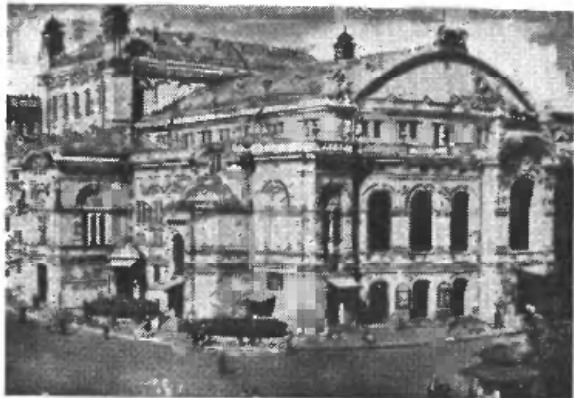
Київський Археологічний Інститут, висока школа, заснована 1917 р. групою проф. Київського Ун-ту з М. Довнар-Запольським на чолі; відділи археологічний, архівознавчий, з 1920 р. — етногр. Ліквідований 1924 р.

Київський Ботанічний Сад АН УРСР, див. *Ботанічний Сад АН УРСР*.

Київський Братський монастир, Київський Богоявленський монастир, див. *Богоявленський монастир*.

Київський Державний Академічний Театр Опер і Балету ім. Т. Шевченка, постав на базі Київ. Міськ. Театру, що існував з 1856, відбудований по пожежі

1896; з 1867 р. мав сталу рос. оперову трупу і постійно міняв назви; з 1919 — ім. К. Лібкнехта, з 1926 р. — Держ. Акад. Оперний театр м. Києва, з 1939 р. — під теперішньою назвою; українізований 1926 р. Попри соцреалістичне наставлення й завантаження новочасними сов. операми, театр, завдяки скупченню в ньому визначних мист. сил, здійснив багато значних вистав світових і класичних та нових укр. опер. В сучасному репертуарі серед ін. опери: «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Енеїда» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Дума чорноморська» Б. Яновського, «Кармелюк» В. Костенка, «Золотий обруч», «Щорс» В. Лятошинського, «Наймичка»

Київ. Держ. Акад. Театр Опері і Балету ім. Т. Шевченка

В. Вериківського, «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Мілана» Г. Майбороди й ін.; балети — «Лісова пісня» М. Скорупського, «Лілея» К. Данькевича, «Пан Каньовський» В. Вериківського, «Ростислава» Г. Жуковського, «Маруся Богуславка» О. Свешнікова й ін. Диригенти за сов. часу: В. Йориш, В. Пірадов, В. Дранішніков, Л. Брагинський, А. Рудницький, А. Пазовський, Б. Чистяков, О. Климов; балетмайстри: В. Литвиненко, В. Верховинець, Л. Жуков, П. Вірський, О. Болотов, В. Вронський та ін.; режисери: В. Манзій, Н. Смолич, М. Стефанович, В. Склярєнко та ін.; декоратори: С. Євенбах, Г. Кігель, І. Курочка-Армашевський, Ф. Нірод, А. Петрицький. За останні десятиліття в К. Д. А. Т. О. Б. виступало багато визначних укр. солістів: М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, О. Ропська, О. Лобанова-Рогачова, О. Маньківська, М. Сокіл, З. Гайдай, Н. Захарченко, О. Колодуб, М. Скибицька, Є. Чавдар, Л. Руденко, М. Донець, І. Паторжинський, Ю. Кипоренко-Доманський, В. Дідківський, В. Козерацький, І. Шведов, М. Зубарів, Г. Манько, М. Частій, М. Роменський, Б. Гмиря,

М. Гришко, А. Іванов, П. Білінник та багато ін.; крім того, на його сцені виступають солісти рос. і зах.-евр. опер.

Київський Державний Академічний Український Театр ім. І. Франка, постав 1920 р. у Вінниці під керівництвом Г. Юри з частини акторів «Молодого Театру» і «Нового Львівського Театру». Після мандрівного періоду (Вінниця, Черкаси, Кам'янець Подільський, Донбас) 1923 р. театр переїхав до Харкова, а 1926 р. був переведений до Києва. На відміну від «Березоля», з яким він змагався за першість на Україні, К. Д. А. У. Т. не вдавався в шукання нових шляхів театрального мистецтва, залишившись у 1920-их рр. реалістичним і без опору перейшовши на соцреалістичні позиції з поч. 1930-их рр., завдяки чому він не зазнав переслідувань, був фаворизований владою і з її допомогою після розгрому «Березоля» став репрезентативним театром України. Відповідно до такої лінії в К. Д. А. У. Т. переважала спочатку укр. (М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Старицький), рос. (М. Гоголь, О. Островський, М. Горький) і зах.-евр. (Льопе де Вега, Шекспір, Мольєр, Гольдони, Ібсен) класика, а пізніше твори сучасних сов. авторів. Уникаючи проблемно-нац. новаторських п'єс М. Куліша (крім таких, як «97»), театр ставив п'єси І. Кочерги, а гол. «надійних» авторів — І. Микитенка й О. Корнійчука, а далі — В. Суходольського, Я. Баша, як також і сучасних рос. У К. Д. А. У. Т. зібрані найкращі артистичні сили України: крім основного складу першого періоду, він весь час поповнювався акторами старшого й молодшого покоління — Г. Борисоглібська (з 1925), Ю. Шумський, після роз-

Київ. Держ. Акад. Укр. Театр ім. І. Франка
грому «Березоля» — ряд кращих його акторів (в тому ч. А. Бучма, Н. Ужвій та ін.), декоратор А. Петрицький, а з 1953 р. гол. режисером його став кол. мист. керівник Харківського Держ. Театру ім. Шевченка М. Крушельницький. Але й при такому складі театр не спромігся виробити своє оригінальне мист. облич-

ча, здобувшись тільки на поодинокі добрі вистави, гол. зах.-евр. авторів: «Пригоди бравого солдата Швейка» в постанові Г. Юри (1928); «Король Лір» — В. Оглоблина (1959) та ін.

Київський Державний Інститут Театрального Мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, висока театральна школа, створена 1918 р. на базі Муз.-драматичної школи М. Лисенка (з 1904 р.); до 1934 існував як факультет Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка, 1934 реорганізований в Театральний Ін-т, з 1945 носить ім'я Карпенка-Карого. К. Д. І. Т. М. має 3 фак.: режисерський, театрознавчий і акторський, останній з відділами укр., рос. і кіномистецтва. В Ін-ті в різні часи викладали — Л. Курбас, О. Загаров, М. Старицька, П. Рулін, В. Ігнатович, К. Хохлов, Г. Гасвський, Д. Ревуцький, В. Корд., А. Бучма, Г. Юра й ін.

Київський Державний Історичний Музей, див. *Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка*.

Київський Державний Музей Західного і Східного Мистецтва, заснований з частини приватних колекцій Б. і В. Ханенків (з 1870), переданих В. Ханенковою 1919 р. ВУАН та доповнений ін. збірками. В музеї знаходяться цінні твори античного грец. і рим. мистецтва, образи і різьби італ. мистців (Перуджіно, Белліні, Донателло); голл. (Гуго ван дер Гус, Бройгель ст., Рубенс, Гальс); есп. (Веляскес, Гойя); франц. (Грез, Давід). Сх. мистецтво представлене творами з старого Єгипту, Персії, Арабії, Туреччини, Індії й Китаю.

Київський Державний Музей Російського Мистецтва, організований 1922 р. (спочатку як Київ. Картинна Галерія) перев. з кол. збірок М. Терещенка (з 1890 р.) і приміщений в його ж будинку. 1933 р. туди передано також картини і скульптури з розкасованого *Всеукр. Іст. Музею ім. Т. Шевченка*. К. Д. М. Р. М. дає перегляд розвитку рос. іконопису, малярства, графіки й скульптури, почавши з 13 в., і виробів предметів мист. пром-сти, гол. з порцеляни, скла і кришталю 18—19 в. Як твори рос. мистецтва демонструються також цінніші роботи укр. мистців, які перев. працювали в Росії (Д. Левицького, В. Боровиковського, М. Ге, І. Крамського, М. Ярошенка, скульптора І. Мартоса й ін.).

Київський Державний Музей Т. Г. Шевченка, літ.-мист. музей, створений 1949 р. на базі матеріалів Центр. Музею Т. Шевченка (з 1940), мист. і літ. творів Шевченка з Харківської картинної галерії й ін.; з понад 4 000 експонатів у 22 залах, тільки 800 творів і пам'яток Т. Шевченка (в тому ч. бл. 300 малюнків).

Київський Державний Музей Театрального Мистецтва УРСР, заснований 1923 р. в Києві за почином театру «Березиль»; понад 112 000 експонатів представляють розвиток укр. театру, почавши з 18 в., і зокрема працю корифеїв театру; міститься на терені Києво-Печерської Лаври.

Київський Державний Музей Українського Мистецтва, центр. мист. музей України, створений 1936 р. в приміщенні і з частини багатих колекцій кол. Міськ. Мист.-Пром. Музею (див. *Всеукр. Іст. Музей ім. Т. Шевченка*), — є фактично галереєю сучасних сов. мистців (17 залів). В К. Д. М. У. М. розвиток укр. мистецтва показано тільки з 14 в. (5 залів); побіч нечисленних зразків укр. іконопису, малярства, скульптури і графіки дорев. періоду, в музеї демонструються також (як доказ впливу рос. культури на укр.) твори рос. мистців. До цінніших збірок музею належать картини В. Боровиковського, Д. Левицького, І. Сошенка, Т.

Київ. Держ. Музей Укр. Мистецтва Шевченка, К. Трутовського, С. Васильківського, П. Мартиновича, М. Пимоненка, П. Левченка, Ф. Красицького, О. Мурашка, Ф. Кричевського, Ю. Нарбута, М. Самокиші, С. Світославського, І. Труша, скульптури П. Позена й ін. На терені Києво-Печерського Заповідника відкрито філію К. Д. М. У. М. із збірками укр. нар. мистецтва.

Київський Державний Російський Драматичний Театр ім. Лесі Українки, створений 1926 р. на базі театру М. Соловцова (з 1891 р.) в приміщенні кол. театру Бергоньє, з 1941 р. носить ім'я Л. Українки. Театр ставить твори рос. класиків, сов. і рідко укр. драматургів; м. ін. поставив уперше рос. мовою «Камінний господар» Л. Українки, «Дочка прокурора» Ю. Яновського. Довгий час режисером був К. Хохлов (1938—52), з 1953 М. Романов.

Київський Державний Театр Музичної Комедії, постав 1934 р., ставить перев. сов. оперети і оперети сателітних країн. Гол. режисер І. Земгано.

Київський Державний Університет ім. Т. Шевченка, заснований 1834 р. на базі перенесеного до Києва *Кременецького Лицею*, професура якого, бібліотека й наукові колекції ввійшли до складу ун-ту; до 1919 р. ун-т носив ім'я св. Володимира. Спочатку ун-т мав 2 фак. — юридичний та філос. (1850 поділений на історико-філол. і фіз.-матем.); з 1841 р. відкрито мед. (замість закритої віленської медико-хірургічної академії). Першим ректором ун-ту був Михайло Максимович. Ч. студентів у 1830—40-их рр. — 500, перев. поляків, 1883 р. — 1 700 (перев. українці і росіяни), 1913 — 5 000 і 160 проф. та доц. Не зважаючи на русифікаторську політику уряду, провідником якої весь час була частина професури, Київ. Ун-т завдяки діяльності кількох поколінь укр. вчених, які були його професорами (зокрема В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кістяковський, М. Костомаров, І.

Київ. Держ. Університет (гол. будинок)

Лучицький, В. Перетц, М. Довнар-Запольський, А. Лобода й ін.), зробив багато для розвитку укр. науки та культури й виховав чимало визначних укр. культ. та гром. діячів. Укр. студентство в Київ. Ун-ті творило свої громади і земляцтва, а 1905 р. домагалася заснувати 4 катедри з укр. мовою викладання. 1906 ун-т прохав відкрити 2 укр. катедри (історії й літератури), 1907 проф. А. Лобода і В. Перетц розпочали виклади укр. літератури, але й це було заборонено. Щойно 1917 р. засновано 4 укр. катедри, але проти укр. викладової мови виступила більшість професури Київ. Ун-ту.

Починаючи з 1919 р., Київ. Ун-т кілька разів реорганізовано із зміною назв, причому мед. фак. виділено в окремий ін-т, а юридичний фак. передано Ін-тові Нар. Госп-ва (він був повернутий вже до відновленого ун-ту). 1920 р. іст.-філол. і фіз.-матем. фак. були реорганізовані як Вищий Ін-т Нар. Освіти (ВІНО) ім. М. Драгоманова, згодом Київ. Ін-т Нар. Освіти (КІНО). 1933 р. ун-ти в УРСР, в тому ч. й Київ., були відновлені. 1939 р. Київ. Ун-тові було надано ім'я Шевченка.

Тепер К. Д. У. має 11 фак.: геогр., геол., іст.-філос., філол., механіко-матем., фіз., хем., радіофіз., біол., юридично-екон. та журналістики; ч. студентів бл. 6 000; крім цього, вечірній і заочний відділи — 4 300 студентів (числа на 1958 р.). При К. Д. У. є ряд наук.-допоміжних закладів: Астрономічна обсерваторія (1845 р.), Ботанічний сад (1841), Бібліотека та створені в нові часи низка наук.-досл. ін-тів, учбово-досл. госп-во, Агробіол. станція та ін. К. Д. У. має власну друкарню і в-во. На 81 катедрах і в наук. установах К. Д. У. працює понад 800 проф., доц., викладачів і наук. співр.

Публікації Київ. Ун-ту: «Киевские Университетские Известия» (1861—1916), «Записки Київ. Ін-ту Нар. Освіти» (1926—30), пізніше — «Наук. Записки Київ. Держ. Ун-ту», «Праці Київ. Держ. Ун-ту»; ряд монографічних праць і посібників.

Гол. корпус К. Д. У. збудовано в 1837—43 рр. за проектом В. Беретті в стилі ампір; після пошкодження німцями (1943) його відбудовано з малими змінами в 1948 р.

Література: Владимирский-Вуданов М. История Императорского Университета св. Владимира. К. 1884; Иконников В. Биографический словарь профессоров Киевского Университета. К. 1884; Василенко М. Кременецкий Лицей и Ун-т св. Володимира. Записки соц.-екон. відділу ВУАН, т. I. К. 1923; Історія Київ. Ун-ту. К. 1959.

Київський Державний Художній Інститут, висока школа, створена 1922—23 рр. на базі Укр. Академії Мистецтв (з 1917) і Київ. Архітектурного Ін-ту (з 1918), спочатку п. н. Київ. Ін-т Пластичних Мистецтв; багато разів реформований; має 2 фак. — малярства (з підвідділами графічного мистецтва і скульптури) і архітектури. Викладали з 1922 р. П. Альошин, О. Вербицький, М. Даміловський, В. і Ф. Кричевські, М. Бойчук, В. Касіян, А. Шовкуненко, С. Григоріїв та ін.

Київський Інститут Народної Освіти, висока школа, постала 1920 після закриття Київ. Ун-ту (див. *Київський Держ. Ун-т ім. Т. Шевченка*) на базі його іст.-філол. і фіз.-матем.-природничого фак., Київ. Учительського Ін-ту з Фребелівським Пед. Ін-том, Вищих Жін. Курсів; деякий час назва Вищий Ін-т Нар. Освіти (ВІНО). 1933 став базою відновленого Київ. Ун-ту.

Київський Контрактний Ярмарок (Контракти), щорічний ярмарок, переведений 1798 р. Павлом І з Дубного для пожвавлення екон. життя Києва; тривав з 15. 1 по 1. 2 (називався ще Водохрищанським), з сер. 19 в. 3 або 4 тижні у лютому (Стрітенський). З 1817 р. К. К. Я. відбувався в спеціальному будинку

(«Контрактний дім»), збудованому на Подолі архітектором Гесте.

К. К. Я. був найбільшим на Україні і дорівнював славою ярмаркам в Ляйпцігу; туди з'їздилися тисячами шляхта й купці з України та сусідніх країн. Основним об'єктом торгівлі було збіжжя, а з 1840-их рр. — також цукор. Крім посереднього продажу, на К. К. Я. складалися контракти на продаж, на оренду маєтків і зав., угоди на постачання матеріалів, найми обслуги, закладалися спілки і т. д. К. К. Я. був також часом розваг — балів, концертів і театральних вистав (іноді — укр. мовою), на які часто приїздили гастролери з-за кордону. Під

Заг. вигляд Контрактного Ярмарку на Подолі в Києві в 1890-их рр.

час тривання К. К. Я. в 1850—57 рр. видавано спеціальний щоденник «Киевские Объявления». Найбільший розквіт К. К. Я. був у 1820-их рр., значення його підупало з кін. 1830-их рр. через конкуренцію Харкова й Одеси, а згодом — через відкриття Київ. біржі та з розвитком залізниць. Проте ще в кін. 19 в. туди звозили краму на 2 млн карб. і продавали на 1,5 млн крб. За сов. влади К. К. Я. цілком втратив своє значення і в 1927 р. був ліквідований.

В. П.

«Київський літопис». Уже т. зв. «Несторів літопис» писано в Києві. У вузькому сенсі «Київським літописом» звуть ту частину «К. л.», що її зберіг нам т. зв. «Іпатський літопис» — це літопис 1118—1200 р. І в цій частині є запозичення з ін. пам'яток, напр., з втраченого чернігівського та з втраченої частини гал. літопису; «К. л.» ведено й далі, щонайменше до 1237 р., деякі уривки з нього увійшли в новгородські літописи.

«К. л.» не є суцільним твором; крім окремих коротших хронікальних заміток, до нього входять такі твори, як оп. про долю кн. Із'яслава II (Київ. кн. з 1146 р.), оп. про забиття киянами кн. ченця Ігоря чернігівського (1147 р.), звіт київ. посла Петра Бориславича до кн. Володимирка гал. (1152), оп. про смерть кн. Ростислава Мстиславича (1168), про забиття кн. Андрія Боголюбського (1175), про похід кн. Ігоря Святославича (1185), проповідь-похвала видубецького ігумена Мойсея кн. Рюрикові Ростиславичу (1200)

й ін. Але ці вставки не порушують певної стилістичної єдності літопису, писаного «прикрашеним» стилем, спорідненим з стилем «Слова о полку Ігореві». Зустрічаємо тут численні діалоги, прислів'я та «іст. вислови» дієвих осіб, численні сталі формули, якими описані гол. військ. події. Світський характер оп. кидається в очі, хоч серед авторів є і духовні особи (останню частину обробив імовірно ігумен Мойсей). Ідеологія літопису в значній мірі «лицарська»; питання «чести» та «слави», за авторами, так само керують діяльністю кн., як і матеріальні інтереси; «руський» патріотизм своєрідно сполучається з вузькими місц. політ. цілями. Що ідеал кн. був ідеалом «християнського лицаря», підкреслено численними висловами надії на поміч Божу та переконанням, що перемога завжди на боці того, хто за справедливую справу, або ентузіастичними згадками про «хрестоносців» (1188 і 1190 рр.). Опис окремих подій іноді дуже мальовничі, характеристики осіб пластичні й яскраві. Над джерелами «К. л.» працювали М. Грушевський («Іст. України-Руси», т. II, «Іст. укр. літератури»); М. Приселков («История русского летописания», 1940), Д. Лихачев («Русские летописи», 1947). Характеристика стилю у М. Грушевського («Іст. укр. літератури»), Д. Чижевського («Geschichte der altrussischen Literatur», 1948 та «Іст. укр. літератури», 1956). Вид. в складі «Іпатського літопису».

Т. зв. «Короткий Київський літопис» є компіляцією 16 в. перев. з новгородських джерел з додатком деяких фактів з іст. Лит.-Руської держави та похвали кн. Острозькому з приводу перемоги під Оршею 1515 р.

Д. Чижевський

Київський Медичний Інститут ім. академіка О. Богомольця, постав 1921 р. на базі Ін-ту Охорони Здоров'я, що існував

Будинок Київ. Мед. Інституту

з 1920 р. і об'єднав мед. фак. Київ. Ун-ту (з 1841) з мед. фак. Укр. Держ. Ун-ту і Жін. Мед. Ін-ту; фак.: лікувальний, санітарно-гігієнічний, педіатричний, сто-

матологічний. Ч. студентів і викладачів: 1917 р. — 1 300 і 105, 1940 — 3 200 і понад 400, 1956 — 4 200 і бл. 500. К. М. І. випустив до 1917 р. — 5 000 лікарів, далі до 1957 — 26 000

Київський Політехнічний Інститут, найбільша висока техн. школа на Укра-

Київ. Політехнічний Інститут

їні, заснована 1898 р., з ініціативи ряду київ. промисловців та орг-цій, у складі 4 фак.: мех., інженерного, хем. та с.-г. (у 1920-их рр. поділеного на агрономічний і лісотехн.); основні будинки К. П. І. (проект І. Кітнера) містяться в дільниці Києва Шулявці. До 1914 р. пересічне ч. студентів бл. 2 000, в тому ч. бл. 55% українців, серед професури росіяни становили бл. 55%, українці бл. 25%. В половині 1920-их рр. українізований, в кін. 1920-их і в 30-их рр. кілька разів реорганізований, із зміною назв, при чому з деяких фак. створено окремі ін-ти; по другій світовій війні повернуто стару назву. Тепер складається з 10 фак.: гірничий, металургійний, хем.-технологічний, хем.-машинобудів., теплотехн., мех., електротехн., радіотехн., кіно-інженерний та заочний; ч. студентів понад 6 000. К. П. І. відіграє велику роль в розвитку техніки і науки на Україні.

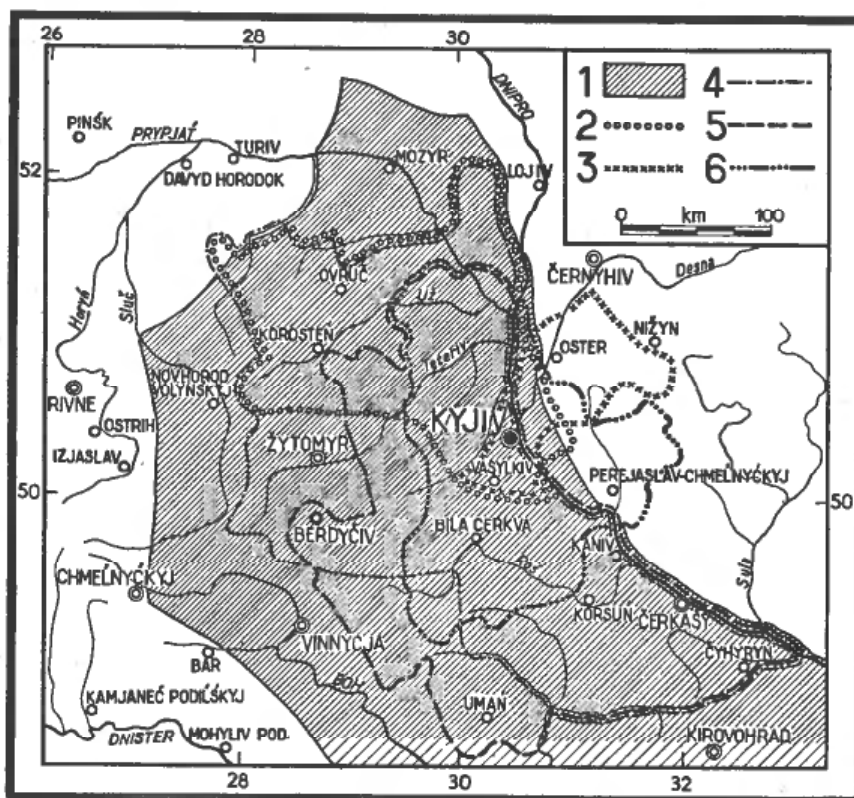
Київський полк, один з 10 полків Геть-

манщини 17—18 вв., з осередком полкової адміністрації в м. Козельці.

Київський розспів, коло церк. мелодій, вироблених на Україні в 11 в.; першим вогнищем К. р. була Києво-Печерська Лавра; мелодії К. р. мають багато спільних рис з укр. нар. мелодіями.

Київський Університетський Ботанічний Сад, організований 1836—41 рр. проф. Р. Траутфеттером, перебрав колекції, зібрані в саду *Крем'янецького Ліцею*, розташований поруч з ун-том, в центрі міста, займає територію 22,5 га. Пізніше для його розвитку багато зробили О. Рогович, І. Воріцов, І. Баранецький, К. Пурієвич, С. Навашин і, особливо, О. Фомин, ім'я якого К. У. Б. С. тепер носить.

Відділи К. У. Б. С.: дендрології, травистих рослин, фізіології рослин, селекції, гербарій, музей та бібліотека. К. У. Б. С. має теплиці (2 000 м²) з колекцією до 2 000 видів тропічних і субтропічних рослин, паркові насадження з флорою різних геогр. зон, дільниці — степу, альпійську,

Київщина

- 1 — Київське князівство. 2 — Київський полк за Б. Хмельницького.
3 — Київський полк за Гетьманщини. 4 — Київське воеводство.
5 — Київська губернія. 6 — Київська область

системи рослин та ін. К. У. Б. С. обслуговує викладання ботаніки в Ун-ті та в деяких фахових учбових закладах і ве-

де н.-д. роботу; частина його відкрита для публіки; орган «Вісник К. У. Б. С.».

Київський Церковно-Археологічний Музей Духовної Академії, заснований 1872 р. М. Петровим як музей Церк.-Археологічного Т-ва при Київ. Духовній Академії, мав бл. 20 000 експонатів (з того ч. 2 500 суто археологічних) перев. церк. старовини, архітектурних пам'яток Києва 10—12 вв., цінну збірку ікон 4—15 вв., портрети, картини, монети й ін. 1923 р. збірки К. Ц.-А. М. Д. А. ввійшли до *Лаврського музею культів і побуту*; згодом розподілені і по ін. музеях.

Київські гори, сх. берег Придніпровської височини в р-ні Києва, до 200 м висоти, що стрімко спадає до Дніпра (до 100 м). К. г. збудовані з третинних і четвертинних шарів (мергелі, глини, піски), вкритих лесом, порізаних річками і ярами.

Київські Листки (Київський Місал), згодом найстаріша збережена глаголицька пам'ятка (10 в.) староцерк.-слов. мови моравської ред.; віднайдена І. Срезневським 1874; зберігається в Києві. З укр. учених її опрацьовували М. Грунський, Ю. Шевельов.

Київщина, іст.-геогр. край, політ. ядро України, положена в півн. її частині обабіч р. Дніпра, перев. на Правобережжі, в ліс. і лісостеп. смугі; з геогр. погляду К. обіймає частину Полісся (т. зв. Київське Полісся), Придніпровської височини і незначну частину Придніпровської низовини; гол. м. Київ.

В ранню добу К. заселявали укр. племена поляни і деревляни, з поч. 9 в. вона становить Київське князівство, з 1470 воеводство Литви, а з 1569 Польщі (повіти: Київський, Житомирський, Овруцький). За Б. Хмельницького частину території К. обіймав Київський полк. В Андрусівському договорі 1667 і т. зв. «вічному мирі» 1686 невелика сх. частина К. з м. Києвом попала під зверхність Москви (Київський полк), її основна частина становила і далі Київське воеводство в межах Польщі (гол. м. Житомир). Після розборів Польщі 1793 утворено з К. Київську губ., при чому зах. її частину з м. Житомиром приділено до Волинської губ. За сов. часів частина К. становила Київську округу, а з 1932 р. Київську область. Докладніше див. карту.

Кий, легендарний засновник Києва, полянський кн.; найстарший з трьох братів (Кий, Щек і Хорив), що збудували м. й назвали його на честь старшого Києвом; «Повість временних літ» подає і другу легенду (але відкидає її) про те, що К. був перевізником на Дніпрі.

Килимарство, галузь мист. ткацтва, виробництво взористих тканин, килимів.

Вживання килимів відоме здавна на Україні, але іст. К. слабо досліджена. Перші докладніші відомості про виробництво килимів на Волині, в маєтку кн. М. Гольшанської, припадають на 1588 р. У 17—19 вв. килимами користувалися як речами щоденного вжитку широкі верстви укр. людности. Килими виробляли проф. ремісники, монастирські і поміщицькі майстерні (див. ЕУ I, стор. 288—90). Нар. К. було поширене гол. на Полтавщині (Зіньківський, Миргородський, Роменський і почасти Полтавський і Прилуцький пов.), Київщині, Поділлі, Волині, Львівщині і Гуцульщині, менше на Чернігівщині, Херсонщині й Слобожанщині. З 18 в. в Києві, Харкові й Корці на Волині «коцарством» займалися вже ремісники. У 1850-их рр. у Харкові виробляли бл. 25 000 килимів і коців річно. Діхтярівські і решетилівські килими й харківські коци продавалися на ярмарках по всій Україні й вивозилися за її межі. Щоб урятувати К. від занепаду, який почався в другій пол. 19 в., і піднести його техн. і мист. рівень, почали відкривати школи килимарів (у Косові 1882, Глинянах 1894, Діхтярях 1898 й ін.), ткацькі відділи в техн.-пром. школах і закладати приватні майстерні (Ханенків в Оленівці, С. Косецької в Коритній, кн. Щербатової в Нємирові, Собанського в Паньківцях, Семиградової в Скобцях, Федоровича в Вікні й ін.). Друга спроба піднесення К. на Зах. Укр. Землях, припадає на 1920-і рр. («Гуцульське Мистецтво» в Косові і робітня Хамули в Глинянах). На Центр. і Сх. Землях К., об'єднане в килимарські кооперативи, занепадо з поч. колективізації, передусім через брак сировини і погану орг-цію праці. По другій світовій війні К. зосереджено в мист.-пром. артілях, а гол. центрами його стали Зах. Землі (8 артілей в 4 обл.), з найбільшим осередком на Станіславщині в Косові (в артілі ім. Т. Шевченка понад 600 килимарів) і Полтавщина (6 артілей). На Буковині, Гуцульщині й Закарпатті, крім пром. артілей, збереглося ще й домашнє К. для задоволення власних потреб.

Артілі виробляють переважно гладкі безворсові довгасті килими, рідше стрижені ворсові. Всі артілі на Україні підпорядковані Укрхудожпромспілці і від неї централізованим порядком одержують узори, механічне копіювання яких спричиняється до шаблонності і зниження мист. якості продукції. Кадри майстрів К. готують технікуми (в Кролеві, Діхтярях, Решетилівці й ін.), училища прикладного мистецтва й відділи мист. текстилю в ін-тах прикладного і декоративного мистецтва (у Києві, Харкові, Львові). Див. ще ЕУ I, стор. 288—292.

Література. Матеріали з етнографії та художнього промислу, вип. 2. К. 1956 і вип. 3. К. 1957; Яцевський В. Нар. художні промисли зах. областей України. Нар. творчість та етнографія, ч. 4. К. 1958; Сидоренко Г. Килимарство Полтавщини. Нар. творчість і етнографія, ч. 1. К. 1959.

Килимник Олег, літературознавець в УРСР; монографії про сов. письм.: «Андрій Головка» (1954), «Юрій Яновський» (1957), літ.-критичні статті в пресі.

Килимник Степан (*1890), педагог і публіцист родом з Поділля; з 1945 на еміграції в Австрії, з 1949 в Канаді; ст. і розвідки на іст., етногр. і краєзнавчі теми в еміграційній пресі, зб. і журн.; «Укр. рік у нар. звичаях в іст. освітленні» (I—IV 1955—57).

Кипарис (*Cupressus*), вічнозелене шпилькове дерево, поширене в помірковано теплому кліматі, гол. як декоративне. На Україні К. розповсюджений на Чорноморському узбережжі Криму і Кавказу; найчастіше зустрічається К. вічнозелений (*C. sempervirens*) до 30 м висоти, 50—60 см товщини; цінний для виробу меблів; в культурі поширена його пірамідальна форма.

Кипоренко-Доманський Юрій (1888—1956), визначний оперовий співак, героїчний тенор, родом з Харкова; на сцені з 1906 р. в трупі О. Суходольського, Д. Гайдамаки і в рос. опері С. Зіміна в Москві (1913—17) і Саратові (1919—21); з 1921 р. на Україні на сценах одеської, харківської і київської (1939—41 і 1944—50) опер; Хозе («Кармен»), Леоенгрін, Тристан, Тангойзер, Отелло (в одноіменних операх), Андрій («Тарас Бульба»), Вакула («Різдвяна ніч») і багато ін.

Ю. Кипоренко-Доманський

Кипрія (†1406), митр. київ., ймовірно болгарин, хіротонізований на бажання Б. ки. лит. Ольгерда в Константинополі 1376 р., але не визнаний Москвою, лише 1389 р. став митр. «всея Руси»; проживав на Московщині, хоч бував у Києві й укр. єпархіях. Виправляв церк. обряди і книги, що доти притримувалися т. зв. студитського уставу, і пристосовував до нового — ієрусалимського, який поширився в 14 в. на Сході й серед півн. слов'ян. Залишив кілька дрібних творів літургійного змісту і 3 послання з роз'ясненням заплутаних справ пастирської практики, з цінними інформаціями про церк. побут 14—15 вв. Родич митр. Григорія Цамблака.

Кипрія, ієромонах, укр. письм., один з діячів острожського гуртка. Вчився у

Венеції і Падуї, побував на Афоні та, можливо, у Царгороді. 1596 був перекладачем на Берестейському соборі. Бл. 1600 р. переклав «Бесіди» Золотоустого та Макарія Єгипетського.

Кипрія Іван (1856—1924), укр.-кат. свящ., гром. діяч Равщини, капелян УГА; автор церк. композицій і «Учебника початкових відомостей музики і співу» (1885); помер на засланні в Сибіру.

Киргизи, тюркський народ, який живе в основному в **Киргизькій ССР**. До 1925 р. К. не розрізняли від *казахів* і називали помилково обидві групи К., а самих К. кара-киргизами або дико-кам'яними К. Мовою К. належать до кіпчакської групи тюркських народів (літ. мова витворилася у К. після 1920 р.), антропологічно до монголоїдної раси, віра — мохаммедансько-сунітська. За переписом 1959 в межах ССР жило 974 000 К. (1926 р. — 763 000, 1939 р. — 884 000), в тому ч. 837 000 в Киргизькій ССР (40,5% всього населення), 92 000 в Узбекській ССР; понад 100 000 К. живе в Китаї, Афганістані й Пакистані. Казахська народність остаточно оформилася у 19 в. До поч. 20 в. основним заняттям К. було скотарство, пов'язане з кочовим або півкочовим способом життя; нині, після переходу до осілого способу життя, також сіль. госп-во і пром-сть. В хліборобських частинах краю і в містах К. живуть всукупі з українцями і росіянами.

Киргизька ССР, Киргизстан (К.), сов. республіка в Сер. Азії, територія 198 000 км², 2 100 000 населення (1959 р.; 1926 — 1 000 000, 1939 — 1 500 000), в тому ч. 34% живе в містах, столиця — Фрунзе. Бл. 15% меш. становлять українці, а півн.-зах. окраїни К. належать до укр. поселенчих зсмелл.

К. — це гірська країна, вкрита високими (до 7 439 м) хребтами зах. частини Тянь-Шаня і Паміро-Алтая, розчленованими долинами і котловинами (Чуйська і Таласька — обидві на висоті 600—1 000 м на півн., Усик-Кульська, сх. частина Ферганської). Підсоння континентальне, гостре, назагал сухе, залежно від висоти; в р-нах укр. поселення температура січня від —6 до —8° Ц., липня 20—25° Ц., 300—400 мм атмосферних опадів, сіроземні ґрунти.

К. в 19 в. належав до Кокандського ханства, в 1855—76 рр. його зайняла Росія і приєднала до Степового (Семерченська обл.) і Туркестанського (Ферганська обл.) ген.-губернаторства. Після придушення самостійницького руху в К. його опанували в 1920—22 рр. більшовики, які 1924 виділили заселені киргизами землі в Киргизьку автономну обл. (до 1925 р. назва Кара-Киргизька АО), пе-

рейменовану 1926 на автономну респ., 1936 на КССР.

До революції госп-во К. мало скотарський характер з невеликою часткою хліборобства, нині К. є пром.-с.-г. країною. Галузі сіль. госп-ва — скотарство (для м'яса і вовни), інтенсивне сіль. госп-во на зрошуваних землях (гол. техн. культури — бавовна й ін.) та зернове на неполивних. Пром-сть (70% валової продукції К.): металообробна, машинобудів., харч., вугільна й ін.

З часу зайняття К. Росією по містах і придатних для хліборобства р-нах стали оселюватися українці і росіяни; цей приплив збільшився в 1930—50 рр., у висліді чого відсоток киргизів зменшується. Нац. відносини за переписами з 1926 і 1959 рр. такі:

	1926 р.		1959 р.	
	1 000	%	1 000	%
Киргизи	661	66,5	837	40,5
Росіяни	116	11,7	624	30,2
Українці	64	6,5	137	6,6
Узбеки	110	11,1	219	10,6
Інші	42	4,2	249	12,1
Разом	993	100,0	2 066	100,0

В дійсності ч. українців в К. сягає 250—300 000. Вони заселяють насамперед Чуйську і Талаську долини (1926 р. $\frac{2}{3}$ всіх українців в К.) в півн. К., які входять до складу укр. поселенчої землі в Сер. Азії (див. *Сер.-Азійський Степовий Край*); менші укр. скупчення є в сх. частині Усик-Кульської котловини і Ферганської долини і в більших містах.

В. К.

Киресенко Іван (*1879), проф. Київ. Політехн. Ін-ту (з 1918); д. чл. Академії Будівництва і Архітектури УРСР (з 1958); понад 60 наук. праць з ділянки будівельної індустрії.

Кирейко Віталій (*1926), композитор, учень Л. Ревуцького, викладач Київ. Консерваторії; опера «Лісова пісня» (лібретто на основі твору Л. Українки), 2 симфонії, 2 увертюри, струнний квартет, фортепіанові, хорові твори і пісні на слова Шевченка, Франка, Л. Українки й ін.

Кириківка (III-16), с. м. т. Охтирського р-ну Сумської обл.

Кириленко Іван (1902—39), письм. родом з Дніпропетровщини, провідний діяч ВУСПП-у, почав друкуватися з 1923 р.; повісті: «Курси» (1927), «Кучеряві дні» (1928), «Аванпости» (1933), «Весна» (1936) та ін. Проза К., писана на теми поточної політики, перев. про колективізацію, в стилі примітивного соцреалізму, мист. вартості не має. Помер на заслання.

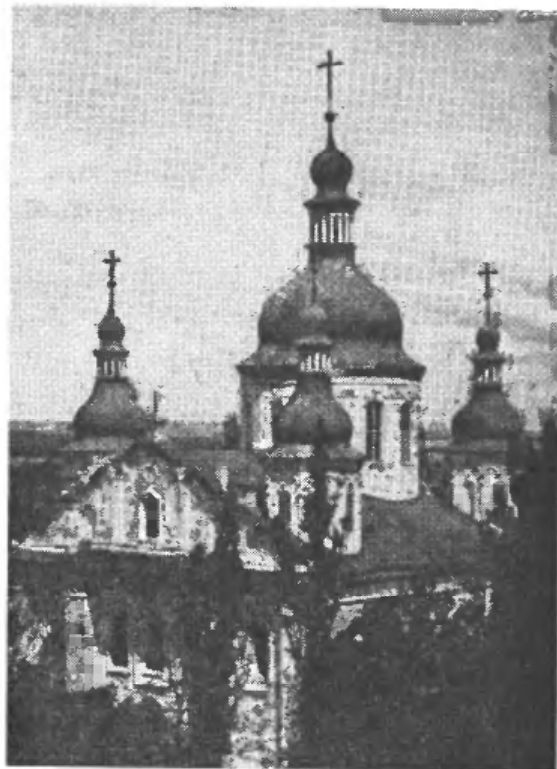
Кирилиця, давня система слов. письма, побудована на грец. маюскульному

Глаголиця	Число	Первісна кирилиця	Число	Транскрипція
Ⲁ	1	а	1	а
ⲁ	2	б	—	б
Ⲃ	3	в	2	в
ⲃ	4	г	3	г
Ⲅ	5	д	4	д
ⲅ	6	е	5	е
Ⲇ	7	ж	—	ж
ⲇ	8	з	—	дз
Ⲉ	9	з, з	7	з
ⲉ, Ⲋ	10	і	10	і
ⲋ	20	и	8	і
Ⲍ	30	—	—	—
ⲍ	40	к	20	к
Ⲏ	50	л	30	л
ⲏ	60	м	40	м
Ⲑ	70	н	50	н
ⲑ	80	о	70	о
Ⲓ	90	п	80	п
ⲓ	100	р	100	р
Ⲕ	200	с	200	с
ⲕ	300	т	300	т
Ⲗ	400	у, у	400	у
ⲗ, Ⲙ	500	ф	500	ф
ⲙ	—	ѳ	9	грец. ѳ
Ⲏ	600	х	600	х
ⲏ	700	ѡ	800	о
Ⲑ	800?	ѣ	—	шт
ⲑ	900	ѥ	900	ц
Ⲓ	1000	ѧ	—	ч
ⲓ	—	ш	—	ш
Ⲕ	—	ъ	—	ъ
ⲕⲁ	—	ѣ	—	бл. до и
ⲕⲂ	—	ѧ	—	ь
ⲕⲃ	800?	ѧ	—	е, еа
ⲕⲄ	—	ю	—	ю
ⲕⲅ	—	ѧ	—	я
ⲕⲆ	—	ѧ	—	е
ⲕⲇ	—	ѧ	900	ѧ
ⲕⲈ	—	ѧ	—	ѧ
ⲕⲉ	—	ѧ	—	је
ⲕⲆ	—	ѧ	—	јѧ
ⲕⲇ	—	ѧ	—	јѧ
ⲕⲈ	—	ѧ	60	кѧ
ⲕⲉ	—	ѧ	700	пѧ
ⲕⲆ	—	ѧ	400	грец. ѧ

Ю. III.

Кирилівська стоянка, верхньопалеолітична стоянка, виявлена і досліджувана В. Хвойкою (1894—1900) на Кирилівській вулиці в Києві. В нижньому горизонті, з ранньої мадленської доби, виявлені залишки вогнищ, скупчення кісток мамута (на деяких стилізовані рисунки) і сибірського носорожця та крем'яного знаряддя. У верхньому горизонті, пізньої мадленської доби, знайдене також крем'яне знаряддя та кістки ведмедя, лева, вовка й росмака.

на фронтоні й башта з огорожі монастиря з сер. 18 в. — роботи архітекта І. Григоровича-Барського; в церкві цінні фрески на стінах з 12 в.

Кирилівська церква

Кирило, св., чернець ім'я Константина (826/27—869), визначного візант. богослова, філософа і місіонера. Родом з Салонік, К. добре знав македонську слов. говірку. Після дипломатично-місійних

Апостол Константин-Кирило
(з Кенігсберзького літопису)

1030

коло перекладу церк. книг, насамперед євангелія-апракосу. Мова, використана (а великою мірою створена) К. для цих перекладів і відома п. н. староцерковно-слов. мови, була своєрідним компромісом між знаною йому здавна македонською говіркою й мовою слов'ян Моравії. Праця К. була визнана й схвалена папою Адріаном II. К. був автором кількох грец. теологічних праць, а також, імовірно, поезії «Проглас» до євангелія, де він боронив право кожного народу, а зокрема слов'ян мати богослужбу своєю мовою. Створені К. абетка і перша слов. літ. мова мали вирішальне значення для розвитку укр. письма, книжної мови й літератури (див. ще *глаголиця, кирилиця, церковнослов. мова*). **Ю. Ш.**

Кирило (1781—1836), світське ім'я Діонісій Куницький, проф. і ректор (1827—28) Київ. Духовної Академії, єп. чигиринський, вікарій Київ. митрополії (1828—35).

Кирило I, митр. київ. (1224—33), родом грек, прийшов на Україну з Нікеї, користувався повагою у князів, яких не раз мирив.

Кирило II (†1281), київ. митр. 1242—43—81 рр., родом з Галичини, до обрання на митр. — єп. холмський. Бл. 1250 р. їздив до Нікеї на затвердження свого сану від Царгородського патріярха; не бажаючи жити у зруйнованому татарамі Києві, оселився у Володимирі (Суздальському), але туди митрополичої катедри не переніс; похований у Київ. Софії. Авторству К. приписуються «Правила», схвалені 1274 на соборі єп. у Володимирі, що займався численними тоді випадками порушення церк. порядку. Приписування К. таких творів, як «Поченіє к попам», непереконливе.

Кирило Лукаріє (1572—1633), екзарх олександрійського патріярха Мелетія Пігаса на Україні, активний учасник Берестейського собору 1596 по стороні правос., вчитель Острозької академії, від 1602 — олександрійський, з 1621 — царгородський патріярх. Підтримував жваві зв'язки з Україною, затвердив луцьке братство і статут його школи, що став ін. братським школам за зразок.

Кирило Олександрійський (†444), олександрійський патріярх (з 412 р.), автор проповідей, деякі з них у слов. перекладі були відомі на Україні за старих часів.

Кирило Турівський, єп. турівський (до 1182 р.), блискучий проповідник (збереглося бл. 10 проповідей), автор молитов і 2 повчальних оп. Проповіді К. — це самостійні обробки творів Івана Золотоустого і грец. джерел (в оригіналі), більшість з них присвячені христології. К. надзвичайно вміло користується засоба-

ми ораторської техніки (діалоги, «плачі» тощо), дає чимало поетичних малюнків (відомий опис весни тощо), виявляє нахил до символічного тлумачення св. Письма. Проповіді К. мали вплив і за межами України та увійшли в різні зб. проповідної літератури. Молитви суворо аскетичного характеру є у вжитку до наших днів. Тема про «сліпого та кульгавого» розповсюджена в фольклорі, тема другого оп. — запозичена з «Варлаама і Йоасафа». Про К. див. «Исследования» Сухомлінова (1858, передрук 1908) та І. Єрьоміна «Литературное наследие Кирила Туровского». **Д. Ч.**

Кирило-Методіївське Братство, таємне т-во, засноване з ініціативи М. Костомарова в грудні 1845 — січні 1846 в Києві, що ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість,

Кирило-Методіївське Братство
(мал. О. Куриласа)

свободу, рівність і братерство шляхом здійснення ряду реформ: 1) соц. (ліквідація кріпосництва і зрівняння в правах усіх станів), 2) в ділянці нац. зрівняння в правах всіх слов. народів щодо розвитку їх нац. мови й культури, 3) поширення освіти в нар. масах і 4) об'єднання всіх слов'ян в дусі тодішнього слов'янофільства в федеративній державі, провідну роль в якій мала відігравати Україна. До К.-М. Б. належали: М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький, Д. Пильчиків, О. Петров, П. Куліш, О. Маркович, Ю. Андрузький, І. Посяда, М. Савич, Т. Шевченко й ін. А що К.-М. Б. не дійшло до орг. вивершення в розумінні чіткого оформлення членства, його склад лишається до кінця не в'ясяним. Довгий час спірне питання про приналежність до нього П. Куліша й Т. Шевченка пізнішими дослідниками розв'язане позитивно, але про заг. число чл. є лише одне свідчення О. Кониського, занотоване ним з уст Д. Пильчикова, за яким К.-М. Б. нараховувало (можливо, перебільшено) бл. 100, чл.

Основними документами, в яких за-

фіксовані погляди й програма діяльності К.-М. Б. (див. ЕУ I, стор. 470), є «Книги биття укр. народу» (в матеріалах слідства — п. н. «Закон Божий») і «Устав Слов'янського Товариства св. Кирила і Методія. Головні ідеї», написані М. Костомаровим, та записка В. Білозерського, що є поясненням до статуту. В основу як діяльності К.-М. Б., так і цих документів лягли ідеї укр. відродження першої пол. 19 в. (зокрема помітний вплив «Історії Русів»), а також помітні впливи євр. романтизму (в тому ч. поль. визвольні ідеї, зформульовані в «Книгах поль. народу» А. Міцкевича), руху декабристів та тогочасного панславізму.

Орг. неокресленістю К.-М. Б. пояснюється й той факт, що братчики, еднаючись на базі спільних ідей, мали різні погляди на шляхи їх здійснення — від ліберально-поміркового реформізму М. Костомарова й ін. до рев. закликів Т. Шевченка (посередині між ними стояли М. Гулак і О. Навроцький). Братство не встигло розвинути своєї діяльності, бо вже в березні 1847 р. за доносом його чл. О. Петрова братчиків в'арештувано й покарано засланням або ув'язненням. Відносно помірковане покарання чл. К.-М. Б. (Т. Шевченко й П. Куліш були покарані за ін. провини), якщо зважати на його антисамодерж. характер, пояснюється, з одного боку, тим, що царський уряд хотів приховати перед суспільством наявність антиурядових настроїв, а з другого — не хотів суворою карою відштовхувати слов. рух на Заході, представники якого були пов'язані з кирило-методіївцями. Короткочасна діяльність К.-М. Б. все ж мала відгомін серед сучасників (про що свідчить поширення антирос. проклямацій в час арешту його чл.) і особливо значний вплив на розвиток українства пізнішої доби. Тому сов. історіографія, ніби визнаючи «прогресивність» його (боротьба проти самодержавства й нац. поневолення), негативно підкреслює «буржуазний» характер і «націоналістичні» тенденції в його діяльності (Ф. Ястребов, П. Зайончковський). В укр. історіографії питанням К.-М. Б. присвячено багато уваги в пізніших публікаціях самих братчиків, а далі в працях О. Кониського, С. Єфремова, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Возняка, П. Зайцера й багатьох ін.

Література: Кониский А. Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка. О. 1898; Семеновский В. Кирилло-Методиевское общество. Голос минувшего, чч. 10—12. 1918; Возняк М. Кирило-Методіївське Братство. Л. 1921; Багалій Д. Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці. Х. 1925; Sołabek J. Władztwo św. Cyryla i Metodego w Kijowie. В. 1935; Зайончковський П. Кирилло-Методиевское общество. М. 1959. *І. Кошелівець*

Кирилов Єлпідіфор (* 1883), фізик, проф. катедри фізики Одеського Ун-ту, фундатор і дир. Дослідного Фізичного Ін-ту в Одесі й ред. наук. ж. «Записки Фіз. Ін-ту в Одесі»; відомий працями в галузі теорії захованого відображення й фотопроцесів.

Кирилович Зенон (1865—1919), свящ. у Галичині, цитрист і автор творів для цитри.

Кирилович Йосиф († 1634), протосингел олександрійського патріарха Кирила Лукаріса, 1623—24 і 1628—32 чл. гуртка вчених друкарів у Києво-Печерській Лаврі, 1625—28 у Львові управитель Братської друкарні; ред. і автор передмов до «Псалтиря» (1623—24), «Весід на Діянія» (1624) й ін.; з 1633 в Москві.

Кирилюк Євген (* 1902), літературознавець, чл.-кор. АН УРСР, керівник відділу шевченкознавства Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР, проф. Київ. Ун-ту; праці з шевченкознавства й укр. літератури 19 в.: «Шевченко і Чернишевський», критико-біографічний нарис «Тарас Григорович Шевченко», монографія «Т. Г. Шевченко» (1959), «Бібліографія праць О. П. Куліша та писань про нього» (1929), «Реалізм Панааса Мирного», «Гоголь і Шевченко» і багато ін. Співавтор (з С. Масловим) «Нарису іст. укр. літератури» (1945), гостро критикованого і вилученого з ужитку за «націоналізм».

Кириченко Ілля (1889—1955), проф. класичної філології Київ. Ун-ту, чл.-кор. АН УРСР, завідувач відділу словників Ін-ту Мовознавства АН УРСР, лексикограф (автор «Мед. термінологічного бюлетеня», 1934, «Словника мед. термінології», 1936, співавтор «Рос.-укр. словника АН УРСР», 1937; співр. «Рос.-укр. словника», 1948; гол. ред. 1 тому «Укр.-рос. словника», 1953, «Укр.-рос. словника власних імен людей», 1954; праця «Укр.-рос. словники й принципи складання їх»); співукладник офіц. «Укр. правопису» (1946), автор «Орфографічного словника» (6 вид. 1946—55, найширше останнє, 1955, бл. 45 000 виразів).

Кириченко Олекса (* 1908), сов. політ. діяч родом з Херсонщини; з 1938 в апараті ЦК КП(б)У; в червні 1953 став першим секретарем ЦК на місце усуненого Л. Мельникова, з 1955 чл. президії ЦК КПСС; з 1957 секретар ЦК КПСС; член президії Верховних Рад УРСР і СРСР, керівник делегацій КПСС на чужоземні партійні з'їзди. З 1960 усунений з відповідальної партійної роботи.

Кириченко Федір (* 1908), поет родом з Полтавщини, друкуватися почав 1926 р.; зб. поезій «Слово героям» (1932).

Кириченко Федір, сучасний селекціонер, чл. Укр. і Всесоюзної Академії С.-Г.

Наук, керівник Всесоюзного Селекційно-Генетичного Ін-ту в Одесі, вивів кілька морозостійких сортів твердої пшениці.

Кириченко Юрій (1888—1951), хоровий диригент, азкінчив муз. школу М. Лисенка в Києві, чл. Укр. Респ. Капелі, з 1925 р. в ЗДА диригент церк. хорів, автор обробок укр. нар. пісень.

Кириєнко Іван (* 1879), проф. Київ. Політехн. Ін-ту, співр. УАН, д. чл. Академії Будівництва й Архітектури (з 1958 р.), керівник н.-д. ін-ту споруд у Києві (1925—34), спеціаліст з будів. матеріалів і будови доріг.

Кириак Ілля (1888—1955), письм. у Канаді, родом з Галичини, педагог; в тритомовому епічному творі «Сини землі» подав суспільно- побутове життя перших укр. поселенців у зах. Канаді.

Кирлибаба, с. на бук. Гуцульщині над р. Золотою Бистрицею на межі укр.-рум. нац. території, нині в Сучавській обл. Рум. Нар. Респ.; 1916 р. запеклі бої рос. військ з австр.-угор. армією за перехід через Карпати, в яких брав участь бук. гуцульський курінь під проводом сотн. Омеляна Левицького, який там загинув.

Кирнарський Марко (* 1893), графік, учень Нарбута; обкладинки: «Кобзар» Шевченка, «Гроно», «Шляхи мистецтва», кн. графіка.

Кирницький Григорій, учений 17 в., родом з Львівщини, подорожував на Сході, учився в Падуї та Венеції, д-р філософії Падуанського Ун-ту.

Кирпань Володимир (* 1925), композитор, учень Б. Лятошинського; оркестровка сюїта, увертюра, поема «Олександр Матросов», обробка укр. нар. пісень.

Кирчів Павло (1862—1916), письм., нар. учитель; оп. в бук. і гал. пресі, м. ін. «Нелю і Петраш...», «Туркавки» (1890) «Нар. Театр» (1890) й ін.

Киселиця Лесь (* 1884), бук. пед. і гром. діяч, нар. учитель, ред. «Дитячої Віблотеки» в Чернівцях (1909—14), ст. в чернівецьких газ.

Кисельов Йосип, сучасний сов. літ. критик і театрознавець; «Театральні портрети» (1955), «Драматургічна майстерність» (1956), «Епічна поезія» (1958) й ін.; статті в газетах і журн.

Кисельов Олександр (* 1903), літературознавець, співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; праці про П. Грабовського: «Павло Грабовський. Його життя та діяльність» (1940), вступні ст.

і примітки до творів Грабовського (1941, 1951).

Кисілевська Олена (1869—1956), уроджена Сіменович, гром. діячка з Галичини, редакторка, письменниця (псевд. О. Галичанка, Калина, Незнана). В 1923 — 39 рр. видавець і ред. двотижневика

«Жіноча Доля» в Коломиї та його альманахів; ст. в укр. пресі, зокрема на жін. і виховні теми; оп. й описи подорожів («Листи з-над Чорного моря», «По Рідному Краю»). Заслужена організаторка сел. жіноцтва, 1923—28 — орг. референт Союзу Українок, 1935 — гол. Секції Господарів при «Сіль. Господарі», 1928—35 — сенаторка у поль. сенаті від УНДО, з 1948 — перша голова Світової Федерації Укр. Жін. Орг-ції (СФУЖО); померла в Канаді.

Кисілевський Володимир (* 1896), син Олени, історик і соціолог; в 1932—39 рр. дир. Укр. Бюра в Лондоні; з 1940 в Канаді, проф. Оттавського Ун-ту, д. чл. НТШ; праці про імміграційні проблеми в Канаді й ін.

Кисілевський Кость (* 1890), мовознавець і педагог, проф. УВУ, д. чл. НТШ, автор низки шкільних підручників з укр. мови і дидактичних праць, укр.-поль. і поль.-укр. словника (спільно з Є. Грицаком). Досліджував мову Ганкештайнового кодексу (ЗНТШ, т. 159), укр. говірки басейну Дністра й Пруту («Надпрутський говір», ЗНТШ, т. 162), запропонував перегляд класифікації укр. говірок.

Кисіль Адам (1580—1653), поль. держ. діяч і дипломат, з старого волинського шляхетського роду, постійний представник поль. уряду в переговорах з козаками, воевода брацлавський (1647) і київський (1649). Комісар поль. під час повстання Павлюка (1637); провадив низку переговорів з Б. Хмельницьким 1648—52, намагаючися знайти компроміс

І. Киріак

О. Кисілевська

В. Кисілевський

К. Кисілевський

між Польщею і Військом Запорозьким. Брав активну участь у церк. справах як лідер укр. правос. шляхти, хоч особисто схилився до унії. Один з найбагатших людей і дбайливих господарів на Україні.

Кисіль Іван (*1896), маляр, учень В. Кричевського, працює в галузі прикладного мистецтва (проекти меблів, декоративних тканин, мист. оформлення житла); краєвиди.

А. Кисіль

Кисіль Олександр (1889—?), історик укр. театру, театральний критик і педагог; «Укр. вертеп» (1916, 2 вид. 1918), «Укр. театр» (1925), «Карпо Соленик» (1929), «Шляхи розвитку укр. театру» (1929), «До історії першого театального будинку в Києві» (1930); ст. в періодичній пресі; 1933 заарештований; дальша доля невідома.

Кисіль Остафій, псевд. Геласій Дипліц, перший ректор «академії», що подала (бл. 1614) при заснованні Ю. Чапличем соцінянській громаді в м-ку Киселині на Волині. Писав богословські трактати польс. і латинською мовами (м. ін. проти М. Смотрицького) і грец. вірші.

Киселич, див. *Байбарис звичайний*.

Кисловодськ (Х-23), м. крайового підпорядкування в Ставропольському краю РСФСР, лежить у півніжжя Кавказьких гір над р. Підкумком на висоті 830—900 м; 79 000 меш. (1959); важливий кліматичний (лагідна зима, соняшні літо й осінь) та бальнеологічний курорт із групи курортів *Кавказькі Мінеральні Води*. Вуглекислі мінеральні води (нарзани) важливі для лікування серцево-судинних розладів.

Китай (Хіни, Хіна), держава в Сх. і Центр. Азії, 9,9 млн км², понад 650 млн меш.; з 1949, після перемоги комуністів, — Китайська Нар. Респ. (КНР); під владою китайських націоналістів (Чан Кай Шек) лишився лише о. Тайвань (Фор-моза).

Трудно простежити початки й перебіг укр.-китайських зв'язків, які аж до найновіших часів були тільки спорадичними. З кін. 17 в. вони існували в рамках взаємин Росії з К. (наявність укр. ченців у рос. правос. місіях тощо). Пізніше укр. знавцями К. були мандрівник Ю. Тимківський, М. Бантиш-Каменський, лікар Й. Войцехівський, якому китайці за видатну участь у лікуванні пошестей поставили за життя пам'ятник (1829) та ін. По революції в УССР жило бл. 1 000 ки-

тайців і в 1926 р. в Києві виходила «Хуан'ун-бао» («Китайська роб. газ.»). Зацікавлення К. і систематичні студії розвинулися в 1920-их рр., гол. у зв'язку з працями Всеукр. Наук. Асоціації Східнознавства (1926—30), після ліквідації якої хінознавство занепало і почало відновлюватися щойно після встановлення ком. влади в К. Взагалі, почавши з 1949 р., в пляні госп. й культ. зближення ССРСР з КНР, плекаються культ. зв'язки УССР з К. З 1957 в Києві існує сер. школа-інтернат, в якій 700 учнів вивчають китайську мову з 1 класу.

З 1958 р. у Львівському Ун-ті заведено спеціалізацію з китайської мови. Протягом останнього десятиліття на Україні побувало понад 100 китайських делегацій; у високих школах УССР навчається бл. 400 китайських студентів, а кілька тис. китайців відбувають практику на укр. підприємствах. За цей же час в китайських перекладах появились твори Т. Шевченка (перший переклад — 1934), І. Франка, В. Стефаника й ін. класиків та бл. 50 назв сучасних сов. письм. (О. Корнійчук, О. Гончар, А. Головко, О. Довженко, Ю. Збанацький та ін.). Приблизно така ж кількість і перекладів з китайської на укр. З 1949 р. багато укр. інженерів, письм., вчених і акторів побувало в К., між УССР і КНР відбувається постійний обмін театральними й мист. ансамблями, виставками й ін., а між наук. установами і бібліотеками — обмін книжками. 1958 в Києві створено Т-во Укр.-Китайської Дружби.

Істотних госп. зв'язків України з К. за досов. часів не було. З 1925 р. короткочасно існувала Укр.-Сх. Торг. Палата, через яку йшла й торгівля з К., хоч вона й не набрала ширших розмірів (експорт України до К. за 1926—27 р. становив лише 2,8 млн карб.). Особливо розвинулися укр.-китайські госп. зв'язки з 1950 р. Не менше 35% усієї екон. допомоги ССРСР К. йде з України. Це становить впродовж 1950—58 рр. пересічно понад 500 млн карб. на рік (бл. 7% щорічних китайських капіталовкладень). З УССР до К. вивозять автоматичні верстати, метал. устаткування, вугільні комбайни, електромотори, авто, трактори, с.-г. машини, труби, чорні метали, хем. добрива й ін. В 1958 р. Україна постачала устаткування для будівництва майже 100 пром. підприємств в КНР. Укр. підприємства й н.-д. ін-ти виконують замовлення на планування й комплексне устаткування пром. закладів. За цю допомогу ССРСР дістає з К. оплату товарами в довготермінових розрахунках, з чого на Україну йде шовк-сирець, поліметали, чай, консерви, тканини й ін. *Л. Голубнича*

Українці в К. До кін. 19 в. в К. були тільки ті українці, що працювали в різних установах кол. Рос. Імперії на території К. (посольства, пошта, пароплавство, купці, духовні особи в пекінській духовній місії). Значно більше їх наплинуло з моментом збудування сх.-китайської (манджурської) залізниці, проведеної Росією 1898 р. на території Манджурії, що належала до К. Тоді створилися укр. скупчення на станціях і в містах, положених при зал., гол. в Харбіні, що став центром усієї півн. Манджурії; менші були в сер. і півд. Манджурії (Мукден, Дайрен, Гірин), у самому К. — Шанхай.

До революції в Манджурії жило понад 20 000 укр. родин, в основному — службовців сх.-китайської залізниці, які підтримували тісні зв'язки з Україною й українцями, поселеними на *Зеленому Клині*. Укр. життя виявилось в діяльності аматорських (звич. при клубах залізничників) і проф. (перша трупа Мирославського) гуртках; по революції 1905 постала укр. громада в Шанхаї (1906), укр. клуб у Харбіні (1907) й ін. Укр. преси не було, але офіціоз сх.-китайської зал. «Харбинський Вестник» містив багато укр. інформативного матеріалу.

Революція 1917 р. принесла пожвавлення укр. життя та призвела до заснування ряду установ та орг-цій, які були об'єднані в Манджурській Окружній Раді (гол. І. Мозолевський та чл. П. Твердовський, С. Кукуруза, М. Юрченко). Манджурські українці брали активну участь в укр. політ. житті Далекого Сх., зокрема в *Далеко-Сх. Укр. З'їздах* та підтримували тісний зв'язок з Києвом; в кін. 1917 вислано з Харбіна укр. військ. частину на Україну під командуванням П. Твердовського, який восени 1918 р. повернувся як укр. консул. В осередку укр. руху — Харбіні було організовано укр. школу і гімназію, укр. правос. парафію та низку укр. установ, які містилися в будинку укр. клубу (Укр. Нар. Дім). Виходив тижневик «Засів» (34 чисел). Ч. українців в К. збільшилося коштом втікачів з окупованого більшовиками Далекого Сх.

В 1922—31 рр. буйне укр. життя в Манджурії загальмувалося завдяки припиненню зв'язків із Зеленим Клином, а ще більше через труднощі з боку китайської адміністрації, опанованої рос. впливами (конфіскація Укр. Нар. Дому в Харбіні, ліквідація укр. гімназії й установ). Тоді значну роль відіграло т-во «Просвіта» в Харбіні, яке, щоб уможливити своє існування, діяло при харбінському відділі ІМКА, виходив тижневик «Укр. Життя» (Харбін; за підписом япон-

ця, щоб не підлягати китайській адміністрації).

Кращі умови для українців склалися з часу орг-ції японцями 1931 р. буферної держави — Манджу-Го, хоч японська військ. місія втручалася у внутр. справи укр. колонії. Їх життя скупчилося знову в Укр. Нар. Домі в Харбіні, в якому гуртувався ряд установ: Укр. Нац. Громада, Союз Укр. Емігрантів, «Просвіта», Союз Укр. Учителів, Спілка Укр. Молоді, Спілка Молоді «Зелений Клин» й ін. 1935 р. постала Укр. Нац. Колонія як центральна для всіх українців в Манджурії, в якій після закриття японцями 1937 р. ін. укр. орг-цій було зосереджене усе укр. життя. В 1932—37 рр. виходив «Манджурський Вісник» (ред. І. Світ), з 1934 українці мали свої радіопересилання в Харбіні (з 1942 також у Шанхаї). Співпраця з еміграцією ін. поневолених Росією народів мала місце в клубі «Прометей» (Харбін). Після окупації Манджурії 1945 р. сов. військами більшість українців була заарештована й вивезена, а укр. установи ліквідовані.

На території самого К., крім *Шанхаю* (деякий час укр. представництво для всього К., часописи «Шанхайська Громада», «Укр. Голос на Далекому Сході»), існувало в 1920—40-их рр. організоване укр. життя в містах півн. К. — Тянтзіні, Ціндао (часопис «На Далекому Сході»), Ханькоу й ін. Всі ці українці виїхали 1949 перед приходом комуністів до країн вільного світу.

Ч. українців в К. докладніше невідоме; на 1930-і рр. можна його визначити разом з Манджурією на бл. 30 000, в тому ч. пол. в Харбіні.

І. Світ

Китайгород (V—7), с. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., на сх. Поділлі над р. Тернавою, поблизу її впадіння до Дністра; кол. оборонне м-ко.

Китасти́й Григорій (*1907), бандурист і композитор з Полтавщини; закінчив Муз. Ін-т ім. Лисенка, з 1941 мист. керівник Капелі Бандуристів ім. Шевченка, з якою концертував в Європі й ЗДА; численні твори й обробки укр. нар. пісень для чоловічого хору в супроводі бандур, в тому ч. циклічний твір «Поема про Запор. Січ», твори для мішаного хору і сольоспіву з фортепіаном.

Г. Китасти́й

Китник, лисохвіст (Alopecurus), рід багаторічних, рідше однорічних трав; на Україні поширені: К. лучний (A. pratensis L.), цінна кормова багаторічна трава,

взята в культуру, К. здутий (*A. ventricosus* Pers.) й ін.

Кишакевич Осип (* 1872), муз. діяч у Галичині, диригент і композитор численних хорових і церк. творів; гармонізація місц. напівів (Служба Божа, па́нахида, коляди).

Кишеньки (V-15), с. нзд. р. Ворсклою, поблизу її впадіння до Дніпра, р. ц. Полтавської обл.

Кишинів (VI-9), гол. м. Басарабії, нині столиця Молд. ССР, 214. 000 меш. (1959). Невелика укр. колонія (1941 р. — бл. 2 000); в 1930-их рр. існувала Громада укр. політ. емігрантів.

Кишинівський Соломон (1864—1942), маляр-реаліст жид. походження, у 1920-их рр. імпресіоніст; працював в Одесі; учасник пересувних виставок, з 1925 чл. АРМУ, з 1934 ОСМУ; побутові тематичні картини; «Просьба» (1889), «Ранок у холодній» (1897), «Спір» (1904), «Гра в карти» (1906), пейзажі.

Кишка Лев (1668—1728), церк. діяч, василіянин; студіював богослов'є в Римі, 1703 протоархимандрит чину, 1711 єп. володимирський, з 1714 — митр. Багато зробив для укр.-білор. кат. Церкви, дбав про освіту кліру, 1720 скликав *Замойський Синод*. Твори з іст. церкви і церк. права: «Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное». Його листування з Римом видане А. Г. Великим (1959).

Кишко Іван (* 1904), композитор, учень Б. Лятошинського; увертюра на укр. теми, фортепіянові та хорові твори, обробки укр. нар. пісень.

Кияниця Петро († 1933), укапіст, пізніше чл. КП(б)У, співр. іст. установ ВУАН та ВУАМЛІН, працював у галузі новітньої історії. В липні 1933 заарештований і розстріляний ОГПУ нібито за приналежність до УВО.

Кібзей Амвросій (1888—1954), лікар-психіатр, гром. і осв. діяч у Канаді (з 1905) і ЗДА (з поч. 1920-их рр.), родом з Галичини; автор мед. довідника «Укр. Лікар» (1945) та фахових ст. з медицини англ. мовою.

Кібчик, кібець, див. *Сокіл*.

Ківшенко Олекса (1851—95), укр. маляр, вчився в Академії Мистецтв у Петербурзі, з 1893 її

проф.; картини з укр. побуту, іст. і батального жанру репродуковані в мист. додатку до «Нивы» (1880—90).

Кігель Григорій (* 1901), театральний декоратор Київ. опери; оформлював опе-

О. Ківшенко

ри «Снігуронька» (1936), «Про рибака й золоту рибку», «Тихий Дон», «Піднята цілина», балет «Міщанин з Тоскани» й ін.

Кікаль Франц, підполк. австр.-угор. армії, з грудня 1916 до липня 1917 командант Легіону УСС.

Кікін Василь († бл. 1676), моск. стольник і дипломат, виконував важливі дипломатичні місії на Україні за Б. Хмельницького, І. Виговського й пізніше.

Кілія (VIII—10), м. і порт в півд. Басарабії на Кілійській віднозі Дунаю в Одеській обл.; кол. тур. фортеця 16—18 вв., згодом торг. пункт; побіч Вилкова другий риболовецький центр на Дунаї, судноремонтний зав.

Кілька чорноморська, шпрот, сарделя, сардинка (*Sprattus sprattus phalericus* Risso), морська риба з родини оселедцевих (довж. до 12 см, вага — до 9 гр), весною у масовій кількості підходить до берегів Чорного м., зрідка заходить в Озівське м.; вилов К. в півн.-зах. частині Чорного м. сягає бл. 30 000 центнерів на рік.

Кімерик, грец. колонія, півд.-зах. форпост і гавань Боспорського царства, тепер городище в 50 км на півд. від Керчі в Криму.

Кімерійці, найдавніше іст. населення півд. України, що його згадує вже Гомер. За Геродотом К., зрушені у 7 в. до Хр. скитами з степів, переселилися на півд. береги Чорного м., частина залишилася в Криму під назвою таврів. Культура К. ще мало досліджена.

Кімполонг (Câmpulung), також Довгополе (VI-6), кол. пов. м. в півд. Буковині над р. Молдавою, тепер р. ц. Сучавської обл. Рум. Нар. Респ., бл. 9 000 меш., пер. румунів; півн. частина кол. Кімполонгського пов. належить до укр. нац. території (Гуцульщини), в пов. українці становлять 12% всього населення.

Кінах Гліб Григор (* 1888), василіянин, церк. діяч, письм., архівіст; в 1920—30-их рр. один з реформаторів Чину св. Василя В. на Закарпатті, згодом ген. вікарій василіян у Римі; розвідки на іст. і архівознавчі теми та вид. іст. джерел Закарпаття.

Кінбурн, до 1774 тур. (Кілі-Бурну), згодом рос. (до 1860) фортеця в гирлі Дніпра, проти Очакова, що мала перешкоджати запорожцям виходити в море; тепер б. її руїн невелика рибальська оселя.

Кінбурнська коса (VII—12), піщана коса між Дніпро-Бозьким і Ягорлицькими лиманами, довж. — до 40 км, шир. — 8—10 км. Багато прісних і солоних озер. Піщані горби вкриті степом, вологі зниження — лісами, частково півн. типу. З заповідні ділянки з площею бл. 10 000 га.

Кіннота, кавалерія, до другої світової війни один з родів сухопутних військ.

Значення К. зменшив розвиток вогнепальної зброї й техн. озброєння. Під час першої світової війни лише на її поч. відбувалися ще бої більших кінних з'єднань, в кін. війни вона вже не мала більшого оперативного застосування; натомість К. відіграла велику роль в війнах у Сх. Європі в 1918—20 рр. Згодом К. перестала бути окремим родом зброї.

В княжі часи укр. військо було спершу перев. піше; К. почала творитися щойно в боях з степовими ордами, гол. за Володимира В. і Ярослава Мудрого; вона була важкоозброєна і легка. До важкої К. належала княжа дружина; її озброєння складалося з шолома, панцера, щита, списа й меча; у легкій К. спочатку були степовики на княжій службі; згодом К. була утворена за їх зразком з укр. населення, озброєна шаблями, списками та луками. З часом К. так поширилася, що становила ядро княжого війська.

В лит.-поль. війську гол. значення мала К. — насамперед важка панцерна, озброєна важкими списками і мечами, що своїм наступом розпорошувала ворога. Натомість в коз. війську К. мала другорядне значення; це була легка К., озброєна списками, шаблями, пістолями, короткими рушницями, додатково луками. Вона складалася з малих відділів, які перед боем викликали противника на герці і лише зрідка збиралися у більші з'єднання і тоді виступали до бою лавами. Щойно в війську Б. Хмельницького К. відіграла більшу роль; значні кавалерійські з'єднання з додатком легкої артилерії здійснювали не раз великі рейди, як рейди кінних груп полк. С. Морозенка чи А. Ждановича під час воєн гетьмана Хмельницького з Польщею. За Гетьманщини 17—18 вв. були охотницькі кінні полки (т. зв. компанійці); крім того, існували ще відділи К. волоської, тат., серб., нім. (у другій пол. 17 в.). Кінними були також укр. карабінерні полки в складі рос. армії кін. 18 в. Р. М.

В новітніх укр. військ. частинах і арміях К. не відіграла поважної ролі.

При Легіоні УСС було створено невеликий відділ К. (ініціатор — поручник Р. Камінський), служба якого зводилася до зв'язку та розвідки. На весні 1918 р. в Укр. Армії на 13 000 бійців кіннотчики становили ледве 2 000. В той час особливо вславився своїми бойовими операціями *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка* під командуванням полк. В. Петрова. Ін. частини Армії УНР мали лише при своїх штабах незначні відділи К., перев. сотні, які виконували службу зв'язківців і розвідників (напр., полк Січ. Стрільців на бл. 3 000 вояків, мав розвідку на 50 шабель). За гетьман-

щини було заплановано створення 4 дивізій К., але створено лише 1 полк т. зв. Сердюцький Лубенський кінний полк. Під час реорганізації Армії УНР було заплановано створення 11 бригад К., по 2 полки в кожній з них, але цей план не був реалізований, і тільки при штабах груп і дивізій діяли штабні сотні, а при полках незначні відділи К. З більших формацій К. діяли: Кінний дивізіон Січ. Стрільців і кінні полки — Гайдамацький ім. К. Гордієнка, Лубенський ім. М. Залізняка, Чорних Запорожців, ім. гетьмана І. Мазепи та короткий час ім. кошового І. Сірка та 2 полк дивізії Сірожу-панників. Склад цих полків був нечисленний (300 до 700 шабель), а в процесі боротьби він постійно зменшувався через брак відповідних поповнень. Сила К. зросла щойно під час першого Зимового походу, бо тоді було використано всіх здорових коней та посаджено на них тих вояків, які мали деякий кінний вишкіл і досвід (бл. 3 000 кіннотчиків). В 1920 р. було заплановано створення по одному полку при кожній з 6 дивізій і окрему Кінну дивізію в складі 6 полків, але ця справа не була доведена до кінця.

Під час творення УГА не використано всіх можливостей створення сильних формацій К., не зважаючи на наявність відповідного матеріалу. Тільки в процесі дальшої боротьби стали творитися при штабах бригад сотні К., а крім того, в червні 1919 створено Кінну бригаду УГА в складі 2 полків, яка в найкращому стані налічувала 1 000 вояків; в бойові дії вона вступила щойно після походу за Збруч та наступу на Київ. Під час розгортання повстанських дій майже по всіх повстанських загонах творились відділи К., які, однак, зникали після кожного виступу.

К. в Армії УНР мала вирадження та озброєння за рос. зразком: шаблі, карабіни, у старшин і підстаршин револьвери, ручні скоростріли системи Кольта або Льюїса, важкі скоростріли системи Максима, які пізніше, за прикладом і досвідом махнівців та повстанців, стали возити на спеціально пристосованих тачанках. К. в УГА мала вирадження та озброєння за австр. зразком: шаблі й карабіни, скоростріли системи Шварцльоза, які перевозили в'ючними кіньми.

Назагал в часи відродження укр. збройних сил в 1917—20 рр. творення формацій К. було недостатнім, не взято до уваги тактики рухомих фронтів і стратегії партизанщини, де велика, часто основна роль припадала К. Натомість укр. армія зустрічалася в боях з сильними з'єднаннями ворожої К., насамперед больш. (м. ін. дивізіон, згодом бригада і дивізія Червоного Козацтва,

з'єднання Г. Котовського, С. Будьонного й ін.), денікінців і поляків.

Під час другої світової війни Дивізія «Галичина» мала лише одну сотню К., УПА (Укр. Повстанська Армія) мала також свої незначні відділи К., скорше кінні розвідки.

М. Курач

Кіно на Україні, вперше появилось 1896 у вигляді «синемотографа» братів Люм'єр в Одесі, а потім і в ін. м. Спочатку демонструвалися короткометражні фільми, привезені з Франції, але вже в тому ж році харківський фотограф А. Федецький почав демонструвати фільми власного виробу: «Відхід поїзда від харківського вокзалу», «Хресний хід з Куряжа в Харків» (1896), «Нар. гуляння на Кінній площі» (1897) та ін. На поч. 20 в. кіноательє Києва, Харкова, Одеси й ін. м. почали продукувати фільми з укр. тематикою. Особливо активними режисерами того часу були А. Олексієнко, Д. Байда-Суховій, Д. Сахненко й ін. Переважала тут примітивна малоросійщина типу «Кума мірошника», «Сватання на вечерниці», але рівночасно почали появлятися й екранізації п'єс класичного укр. репертуару, зокрема катеринославська студія зафільмувала у виконанні театру М. Садовського «Наймичку» І. Тобілевича і «Наталку-Полтавку» І. Котляревського (обидва 1911), з участю М. Садовського, М. Заньковецької, Г. Борисоглібської, Л. Ліницької, І. Мар'яненка, С. Бутовського й ін. Під час революції розвиток К. майже припинився («Українфільм» за Укр. Держави випустила кілька хронікальних фільмів).

Період ВУФКУ. Окупувавши Україну, большевики націоналізували приватні кіностудії й передали їх у розпорядження кіносекції Театрального Комітету, що після кількох реорганізацій у 1922 р. перетворилася на Всеукр. ФотоКіно-Управління (ВУФКУ), підпорядковане Нар. Комісаріатові освіти. З цього часу починається найплідніший період розвитку укр. кіна, що триває до 1930 р. На цей період припадає велике зростання виробничої бази кінопродукції, техн. і мист. кадрів, поширення сітки театрів тощо. Спочатку працювало 2 кінофабрики (Одеська й Ялтинська), з 1929 р. вступила до ладу найбільша кінофабрика ВУФКУ — Київська. За неповними даними, в 1923 р. випущено 4 фільми, у 1924 — 16, у 1927 — 20, у 1928 — 36, у 1929 — 31. Відповідно зростав техн.-виробничий апарат кінофабрик, від 47 осіб у 1923 р. до понад 1 000 — в 1929. Визначнішими режисерами цього періоду були: П. Чардинін, В. Гардін, Г. Стабовий, Г. Тасін, Д. Вертов, Ф. Лопатинський, М. Терещенко, О. Довженко, І. Кавалерідзе й ін.

Сценаристами серед ін. працювали визначні укр. письмен.: М. Бажан, Ю. Яновський, Г. Епик, Д. Фальківський, О. Досвітній, або фахові сили (С. Лазурін) та ін. Крім корифеїв укр. театру, що виступали ще в дорев. фільмах, до К. прийшло велике ч. визначних акторів старшого і молодшого покоління; серед них: І. Замичковський, Ю. Шумський, березільці А. Бучма, В. Чистякова, Н. Ужвій, В. Гаккебуш, М. Крушельницький, актори До.женкових фільмів — С. Свашенко, С. Шкурат, М. Надемський і багато ін.

Серед фільмів цього періоду визначне місце належить невеликій кількості груп творів з чисто укр. історичною чи літ. тематикою: «Тарас Шевченко» (П. Чардиніна, з А. Бучмою в загол. ролі, 1926), «Борислав сміється» (І. Рони, з участю І. Замичковського і Ю. Шумського, 1927),

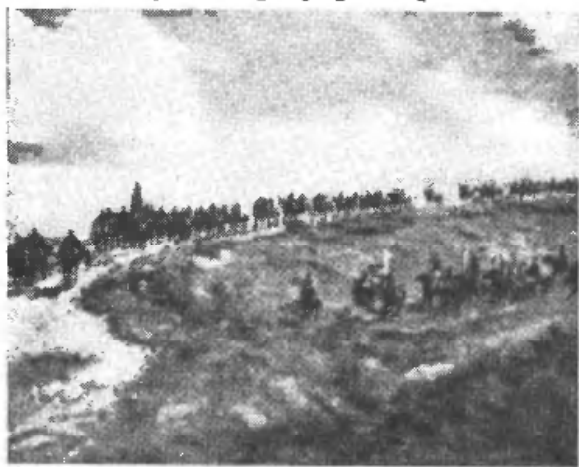
Кадр з фільму О. Довженка «Земля»

«Микола Джеря» (М. Терещенка, з А. Бучмою в гол. ролі, 1927), «Тарас Трясило» (П. Чардиніна, з участю А. Бучми, Н. Ужвій, І. Замичковського, Ю. Шумського, 1927), «Черевички» (П. Чардиніна, 1928), «Звенигора» (О. Довженка, з С. Свашенком і М. Надемським, 1928). Усі ці фільми, хоч і різною мірою, становили певні техн. й мист. досягнення німого К., і майже всі вони без винятку в різний час зазнали нападів з боку офіц. критики за «націоналістичні» збочення та ін. «ідейні» хиби і на поч. 1930-их рр. були зняті з екрана. Особливо гостро критикований був фільм І. Кавалерідзе «Злива» (1929, з участю С. Шкурата й І. Мар'яненка), в якому режисер, відтворюючи епопею гайдамаччини, застосовував цікаві формальні шукання, відмовившись від натурного знімання, натомість користуючись новими принципами освітлення на фоні чорного оксамиту й сука та декораціями геометричних форм.

В ряді ін. фільмів, побудованих на укр. матеріалі, але вже з сов. часів, все ж значною мірою зберігається укр.

нац. тло або через сов. пропаганду про-
бивається мист. правда. До цих нале-
жать: «Остап Вандура» (В. Гардіна, з
участю М. Заньковецької, 1924) — один з
перших мист. фільмів про гром. війну з
глибокою психологічною характери-
стикою образів, що виходить за межі про-
пагандивного задуму сценарія; «Укра-
зія» (П. Чардиніна, 1925); «Два дні» (Г.
Стабового, 1927); «Арсенал» (О. Довжен-
ка, з участю С. Свашенка і А. Бучми,
1929) та ін. Решта фільмів належить або
до побутових, невисокої мист. вартости,
або до великої кількості чисто пропа-
гандивних, хоч і серед цих останніх тра-
плялися часом цікаві формальні шукан-
ня, як напр., у фільмі Д. Вертова «Оди-
надцятий» (1928), або вони підносилися
над пересічним рівнем подібних їм зав-
дяки винятковому акторському виконан-
ню (А. Бучма в фільмі «Проданий апе-
тит» І. Рони, 1928).

Вершинне досягнення укр. німого філь-
му становлять три фільми О. Довженка:
«Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929) і
«Земля» (1930). Надхнений укр. визволь-
ним рухом 1917—21 рр., в якому він сам
брав участь, Довженко прийшов в укр.
кіно в 1926 р. з візією тисячолітньої ле-
генси України і після перших спроб
(«Ягідки кохання», 1926, «Сумка дипку-
р'єра», 1927) втілює цю легенду в найпо-
етичнішому в історії укр. К. фільмі «Зве-

Кадр з фільму І. Кавалерідзе «Колівщина»
нигора» («Картину я не зробив, а прос-
півав, як птах»). В «Арсеналі» понад
офіц. сов. зміст (кін. першої світової вій-
ни і громадянська війна) підноситься мо-
нументальна експресіоністична образ-
ність, стисла поетичність вислову, своє-
рідно довженківський пейзаж, що все
разом справляє враження мист. непов-
торности. Але найвищим досягненням
Довженкової творчости був фільм «Зем-
ля». І тут офіц. сюжет з доби колекти-
візації відсувають на задній план убрані
в поетичні образи вічні філософічні
проблеми життя й смерті, народження й

любви, і то на такому мист. рівні, що
органічно нац. твір виростає до рівня за-
гальнолюдського: заборонивши за кіль-
ка тижнів після його появи, за «біоло-
гізм» — більшовики були змушені
поновити фільм в кін. 1950-их рр.,
а міжнар. журі на Брюссельській
виставці 1958 р. зарахувало його до
12 найкращих фільмів світу. Довжен-
ко виробив свій стиль в кіномистец-
тві й відповідно до нього виховав ряд
визначних акторів, серед яких особливо
виризнялися С. Свашенко, С. Шкурат, М.
Надемський, а його постійним співр. був
один з найталановитіших операторів сві-
тового К. — Д. Демуцький.

Від 1930 до 1941 р. Кін. німого
фільму в історії укр. кіномистецтва спів-
падає з поч. тотального сов. розгрому

Кадр з фільму І. Савченка
«В. Хмельницький»

укр. культури, в тому ч. й К. ВУФКУ на
поч. 1930 р. було перетворене на «Укра-
їнфільм», підпорядкований кілька років
пізніше Москві, двотижневик «Кіно»
(1925—33) перестав виходити, Одеська кі-
нофабрика перейшла майже в монополь-
не користування «Мосфільму» і «Лен-
фільму», а Ялтинська й офіц. перейшла
у власність рос. кіноорг-цій. Одночасно
з цим протягом 1930-их рр. були ліквідо-
вані або усунені від праці в К. ряд виз-
начних режисерів (Ф. Лопатинський, Г.
Стабовий, Я. Галицький та ін.). Те саме
сталось з багатьма сценаристами й опе-
раторами. М. Калужний, І. Кавалерідзе
змушені були відмовитися від формаль-
них шукань. 1930 р. вийшов останній
фільм Ф. Лопатинського «Кармелюк», 1932
р. О. Довженко випустив свій перший нас-
пих зроблений звуковий фільм «Іван» (в
якому Довженка нагадували вже тільки
окремі кадри), після чого мусів перейти на
працю до «Мосфільму», перебувши в
моск. заслання рівно 20 рр. Його фільм
«Аероград» (1935) не має нічого спільно-
го з укр. тематикою, а «Щорс» (1939) у
зв'язку з ежовським терором кілька ра-
зів перероблявся і вийшов спотвореним
і монументально-крикливим, лише з по-
одинокими типово довженківськими

фрагментами. На кін. 1930-их рр. устандартизувався антими́ст. тип сов. фільму, що являв собою або екранізацію літ. творів «надійних» авторів — «Загибель ескадри» (за О. Корнійчуком) А. Кордюма (1934), або іст. псевдомонументальні твори з фальсифікацією минулого України в дусі сталінської історіографії — «Богдан Хмельницький» (1941) І. Савченка (теж за Корнійчуком), або, нарешті, малоросійщину у вигляді екранізації «Запорожця за Дунаєм» і «Наталки Полтавки» (обидва 1937). Якісний занепад відбувався одночасно з скороченням продукції, так що з бл. 25 фільмів у 1932 р. ч. фільмів упало до 10 в 1933 і менше 5 (скрізь числа приблизні) в 1937 р.

Друга світова війна захопила укр. фільм у стані повної руїни, яка фактично протривала аж до 1956 р. На поч. війни фабрикувалися або короткометражні агітки, або дороблялися фільми, розпочаті перед війною: «Дочка моряка» (Г. Тасіна, 1941) і «Морський яструб» (В. Брауна). В дальшому аж до кін. війни так само переважають екранізації літ. творів: «Олександр Пархоменко» (Л. Лукова, 1942), «Як гартувалася сталь» (М. Донського, 1942), дедалі більше вже на воєнну тематику: «Партизани в степах України» (І. Савченка, 1942) за О. Корнійчуком, «Райдуга» (М. Донського, 1943) за В. Василевською, «Битва за нашу радянську Україну» (О. Довженка, 1943) та ін.

Повоєнна продукція (1945—54), в умовах ждановщини і посиленої боротьби проти «націоналізму» (надзвичайно мала кількісно — 2—3 фільми на рік, найбільше за 1954 — 7), не дала ні одного визначного твору. Ледве можна виділити серед ін. фільм «Тарас Шевченко» (1951), який завдяки талановитому режисерові І. Савченкові і виконавцеві гол. ролі С. Бондарчукові дещо підноситься над заг. рівнем, але й він спотворений принизливим запобіганням перед російщиною. Русифікація укр. К. в ці роки досягла найвищого рівня, кращих укр. акторів забирали до Москви, а рос. актори заповнювали укр. кіностудії.

З 1955 р. укр. К. перебуває в стані певного зрушення. Воно стосується передусім зміцнення виробничої бази: поширюються Київ. студія ім. О. Довженка й Одеська, з 1957 укр. К. повернуто Ялтинську студію (1958 р. випустила 2 фільми), побільшено продукцію хронікальних і наук.-популярних фільмів, вжито заходів до українізації студій, до кількісного зростання продукції: у 1957 р. випущено 22 художні фільми (Київська кіностудія — 16, Одеська — 6), перев. до 40-річчя больш. революції в офіц. лякованому наświetленні («Правда» В.

Петрова, «Перекоп» Т. Левчука, «Народжені бурєю» Я. Базеляна й ін.) або про колгоспне с. («Далеке і близьке» Макаренка, «Слідами минулого» К. Лундінова, «Диктатура» В. Лапокниша й ін.) в тому ж дусі. У 1958 р. вся продукція художніх, хронікально-документальних, наук.-популярних та ін. фільмів становила 109 назв, з них 22 художніх (Київ. кіностудія — 14, Одеська — 6, Ялтинська — 2). Якісно вони однаке не підносяться над сірим рівнем сов. мистецтва взагалі, поминаючи хіба один фільм І. Кавалерідзе — «Григорій Сковорода». На 1959 р. заплановано було в заг. сумі 115 фільмів. Це зрушення триває покищо тільки в напрямі кількісного зросту; щодо якості, то в умовах усталізування сов. диктатури після 1956 р. і нової хвилі русифікації на покращення покищо немає надії. Саме про це свідчить і випадок передачі Довженкового сценарія «Поема про море» студії «Мосфільм», хоч сам автор плянував робити фільм на Київ. студії, наслідком чого твір великою мірою втратив свою нац. специфіку, набравши характеру сов. агітки.

Ч. кінотеатрів в УРСР постійно зростає: 1914 р. — 265, 1928 — 5 394, 1940 — 5 822, 1950 — 7 188, 1956 — 9 645, 1958 — 12 776; ще швидше зростає ч. відвідувачів: з 212 млн 1950 р. до 540 млн 1956 р. і 656 млн 1958 р.; 1958 р. один кінотеатр припадав на 3 260 меш. (в СРСР на 2 680), а один меш. відвідував пересічно на рік 16 кіносеансів (в РСФСР — 18, в БССР — 11, в Молд. ССР — 10, в Польщі — 8, Румунії — 4, Угорщині — 4, Німеччині — 16); 1956 р. на 9 645 кінотеатрів в УРСР припадало 4 308 пересувних (перев. в селах), 2 230 міських, 7 415 сільських.

Література: Роміцин А. Роздуми про художність кінотворів. Мистецтво, І. К. 1956; Піскун І. Життя вимагає. Мистецтво, 6 К. 1956. Роміцин А. Укр. радянське кіномистецтво. К. 1958; Довженко О. Твори, І—ІІ. К. 1958—59; Юренев Р. Олександр Довженко. М. 1959; Роміцин А. Укр. радянське кіномистецтво. 1941—1954. К. 1959; Корнієнко І. Укр. радянське кіномистецтво. 1917—1929. К. 1959; Журов Г. З минулого кіно на Україні. К. 1959. Жукова А. Журов Г. Укр. радянське кіномистецтво 1930—1941. К. 1959.

І. Кошелівець

«Кіно», орган ВУФКУ, виходив у Харкові як двотижневик і місячник (1926—33).

«Кіно», двотижневий журн. у Львові (1930—36); вид. і ред. Д. Кренжаловський.

Кінцурашвілі (Ясамані) Михайло (†1955), грузинський письмен., закінчив Харківський Ун-т (1912), учень М. Сумцова; перекладач Т. Шевченка; ст. про Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Українку й ін. укр. письмен.

Кінь, див. Конярство.

Кінь-тарпан, дикий кінь, див. Тарпан.

Кіпа Вадим (*1912), піяніст і педагог родом з Києва; викладач Київ. Держ. Консерваторії, лауреат конкурсу піяністів ССРСР (1937); з 1951 в Нью-Йорку.

Кіпріанов Андрій (*1896), хемік, проф. Харківського, згодом Київського ун-тів, д. чл. і дир. Ін-ту Органічної Хемії АН УРСР (з 1945 р.); фахівець з теорії кольоровості ціянінових фарбників, а також синтези фізіологічно активних речовин — протитуберкульозних препаратів (саназин та ін.).

Кіреєвський Петро (1806—56), рос. етнограф, збирач фолкльору; в його зб. «Песни, собранные П. Киреевским» (1860—74, 4 вид. 1929) є депо й укр. матеріалу.

Кіркор Адам Гонорій (1818—86), польс. археолог, історик, етнограф і публіцист родом з Білоруси; праці К. стосуються гол. Білоруси й Литви, а також укр. земель, м. ін. археологічних дослідів зах. Поділля і Покуття.

Кірова імені (IV—18, кол. назва Попівка), с. м. т. в півн. Донбасі, Краснолиманського р-ну Сталінської обл.

Кіровоград (V—13), кол. Єлисаветград, деякий час Зінов'ївське, обл. м. на півд.-сх. частині Придніпровської височини, положене над гор. Інгульцем на межі лісостепу й степу. К. заснований 1754 на землях Запоріжжя як фортеця св. Єлисавети; 1784 р. перетворений на м. з назвою Є., незабаром став важливим торг. пунктом збуту с.-г. продуктів (Георгієвський ярмарок), які з Є. відправляли до Миколаєва й Одеси. Після загальмування росту в першій пол. 19 в. завдяки перетворенню Є. на м. військ. поселень (1850 р. — 15 000 меш.) він зростає з 1860-их рр., зокрема після зал. сполучення з Одесою і будови (1874) великого зав. с.-г. машин Ельворті (теперішній зав. «Червона Зірка», 1911 р. понад 1 200 робітників); ч. меш. 1897 р. — 62 000. Є. став і поважнішим культ. осередком, зокрема завдяки постійному міському театрові, в якому ставилися й укр. п'єси, а з 1870-их рр. діяли І. Тобілевич і М. Кропивницький. 1918 р. в околицях Є. були розташовані відділи Укр. Січ. Стрільців; на весні 1919 Єлисаветградщина була тереном затяжних боїв повстанців отамана Григорієва з большевиками.

Нинішній К. є важливим індустріальним м. з 127 000 меш. (1959 р., 1926 — 65 000, в тому ч. 45% українців, 28% жидів, 25% росіян). Галузі пром.-сти: зав. с.-г. машин (найбільший «Червона Зірка», що випускає сівалки), харч. (млинарска, кондиторська, олійна й ін.), легка (трикотажна, швейна, взуттєва), будів. матеріалів тощо. В К. працюють укр. і рос. драматичні театри, пед. ін-т,

ряд технікумів, краєзнавчий музей, низка бібліотек.

Кіровоградська область, обл. в центр. частині УССР; обіймає півд.-сх. частину Придніпровської височини; 23 800 км², 1 218 000 населення (1959), в тому ч. 376 000 міськ. і 842 000 сіль.; 31 р-н, 10 міст, 15 с. м. т., 386 сіль. рад.

Кіровське (VIII—16), кол. Іслам-Терек, с. м. т. і р. ц. в півд.-сх. частині степ. Криму.

Кіровський (V—15), с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., положене на лівому березі Дніпра.

Кірхбах (Kirchbach) Гюнтер (1850—1925), граф, нім. ген., з серпня 1918, після вбивства маршала фон Айхгорна, головнокомандувач нім. військ на Україні.

Кіс (*Turdus merula* L.), співучий птах з ряду горобчаків, споріднений з дроздом (див. *Дрізд*), поширений в ліс. і лісостеп. смузі, перелітний в степ.

Кістяковський Богдан (1868—1920), син Олександра К., відомий правник, соціолог і філософ права; проф. Ярославського Ліцею і Київського Ун-ту, д. чл. ВУАН. Писав ст. на політ. теми в «Освобождении», «Русской Мысли» (під псевд. «Украинец») та в «Украинской Жизни». Редагував твори М. Драгоманова, написавши до них вступну розвідку. Наук. праці К. присвячені теорії права та соціології. Найважливіші: «Gesellschaft und Einzelwesen», «Социальные теории науки и право» та ін. Для філософії мають значення його ст. до методології наук. К. обороняв у них «методологічний плюралізм», виходячи з поглядів модерного кантіанства.

Кістяковський Володимир (1865—1952), син Олександра К., видатний фізико-хемік, д. чл. Укр. АН (з 1919) і АН ССРСР (з 1929), проф. Ленінградського Політехн. Ін-ту (1903—34), згодом дир. заснованого ним Кольоїдно-Електрохем. Ін-ту; 1918 р. працював короткий час у Києві. Праці з ділянки електрохемії, кольоїдної хемії, теорії розчинів, швидкості хем. реакцій, корозії металів й ін. (всього бл. 150).

Б. Кістяковський

Б. Кістяковський

Кістяковський Ігор (*1876), син Олександра К., правник-цивіліст, доц. Київ. і Москв. ун-тів; за П. Скоропадського мін. внутр. справ, федераліст. На еміграції діяч білої рос. еміграції. Праці: «Долговая ответственность наследника в римском праве» (1900), «Понятие о субъекте права» (1903) й ін.

Кістяковський Олександр (1833—85), правник, проф. кримінального права Київ. Ун-ту; співзасновник «Киевского Юридического Общества», співр. «Основи». К. досліджував укр. звичаєве право, суд. устрій Гетьманщини; видав 1 дослідив 36. законів «Права, по которым судится Малороссийский народ» (1879). Ін. праці:

«Исследование о смертной казни» (1867), «Элементарный учебник общего уголовного права» та ін.

Кістяковський Юрій (*1900), син Богдана К., видатний фізико-хемік укр. походження; нар. в Києві, студіював у Берліні, з 1926 р. в ЗДА, з 1930 доц., з 1933 проф. Гарвардського Ун-ту, чл. Амер. Нац. Академії Наук, в 1940—44-их рр. чл. Амер. Комітету Нац. Оборони, 1944—45 керівник відділу вибухових речовин атомової лабораторії в Льюїс-Аліамос, з 1957 — дорадник през. Айзенгауера в справах науки і технології; понад 150 праць з різних галузей фізико-хемії, перев. з кінетики реакцій у газовій фазі, структури поліатомних молекул, з термохемії органічних сполук, студій детонаційних хвиль та ін.

Кість, матеріал, з якого на Україні ще з палеолітичної доби виробляли ручки ножів, і мечів, гребінці, гудзики, ручки до дзеркал, платівки для танцерів, стріли, побічні луків і сідел, скриньки й навіть шахи (викопані у Києві й Вишгороді). Майстерні кістяних виробів княжої доби були досі виявлені в Києві, Витячеві, Білгороді, Шаргороді та на Княжій горі б. Канева. Матеріалом для виробів служили кістки більших тварин, а також слонова кість. (Див. ще ЕУ I, стор. 307).

Кіт Олександр (*1904), рибовод у Франції, родом з Галичини; досліджує

хвороби пстругів; виплевав нову породу — жовтого пструга.

Кіт дикий ((*Felis silvestris* Schreb.), ссавець з ряду хижаків, довж. тіла до 75 см, вага до 8 кг. Раніше поширений в ліс. і лісостеп. смугі та в зах. частині степ., нині нечисленний в лісах Зах. України, в Кавказьких горах і плавнях Дністра.

Кіцмань (V—6), м. в півн. частині Буковини, р. ц. Чернівецької обл., бл. 5 000 меш. (1930); перші іст. відомості з 1497 р.; за австр. часів пов. м., в листопаді 1918 р. осідок укр.-бук. уряду; до 1940 значний укр. культ. осередок півн. Буковини, в 1904—18 рр. укр.-нім. гімназія і укр. с.-г. школа (нині с.-г. технікум).

Кіцула Василь, адвокат і громад.-політ. та кооп. діяч у Самборі, чл. Гол. Управи Радикальної Партії, чл. УВО, 1941 заарештований і вивезений більшовиками.

Кіцький Войцех, укр. шляхтич, 1615 надрукував у Добромилі діалог польською мовою „W obronie Ukrainy“, в якому Україна розмовляє з шляхтичем, жовніром та сатиром.

Кічура Мелетій (*1881), поет родом з Галичини, з 1920-их рр. в УССР; належав до групи «Зах. Україна»; зб. «Без керми» (1910), «Tempi passati» (1913), «На старті» (1928), «Відблески криці» (1930), «Передодні» (1930), «Останні могики» (політ. сатира, 1930); з 1933 доля невідома.

Кіш (з тат. «кошик», «хижка»), місце зустрічі чи група людей, що мають спільні інтереси; в запорожців — місце постійою коз. війська. Звідси назва керівника на Запоріжжі — *кошовий отаман*.

Кіш Українських Січових Стрільців, формація для поповнень легіону УСС, зформований в пол. березня 1915, командант сотн. Н. Гірняк; в грудні 1918 переформований на Запасний Кіш I Бригади (УСС) УГА.

Кішка Андрій (*1909), громад. діяч у Бельгії, організатор укр. студентських осередків у Лювені й Мадриді, активний інформатор чужинців про укр. справи (ініціатор Т-в Приятелів України); в 1942—45 рр. центр. суспільний опікун укр. с.-г. робітників у Німеччині (при «Райхснерштанді»).

Кішка (Кошка, Кушка) Самійло, коз. гетьман (1600, 1602), походив з брацлавського роду Кошків або Кошичів; львівською політикою до поль. уряду бажав повернути втрачені коз. привілеї; в 1602 р. К. з 2 000 козаків брав участь у лівонській війні й загинув у битві під Феліном. К. — герой коз. думи, що оспівує його багаторічну тур. неволю.

Клавдієве-Тарасове (III—10), с. м. т. Бородянського р-ну Київської обл., на

Київському Поліссі; деревообробна і місц. пром-сть.

Кларк (Clarke) Едвард Даніель (1769—1822), англ. мандрівник, проф. Кембріджського Ун-ту; у кн. „Travels in Russia, Tartary and Turkey“ дає опис подорожі по сх. і півд. Україні, Кубані й Криму.

Клебанів Дмитро (*1907), композитор, скрипаль і диригент родом з Харкова, учень С. Богатирьова; опера «Одним життям», 2 балети, симфонія, «Укр. сюїта», твори для фортепіяна і скрипки, музика до фільмів та ін.

Клевань (III—6), с. м. т. на зах. Волині над р. Стублою, притокою Горині, р. ц. Рівенської обл.; руїни замка Чорторийських з 15 в., перебудованого в 17 в.

Клейноди, ознаки влади в Запор. Війську, див. *Інсигнії*.

Клемертович Михайло (1836—1903), письмен.-популяризатор, москвофіл; видавець і ред. журн. «Учитель» (1869—74 і 1880) і дитячого журн. «Ластівка» (1869—81), ред. «Временника» Ставропільського Ін-ту (1868—1903), співр. «Слова» й «Изданий имени М. Качковского»; оп., п'єси, казки, брошури.

Клемм Катерина (1884—1941), графік-реаліст, проф. Київ. Художнього Ін-ту; студювала в Берліні, Парижі, Мюнхені; портрети; «Виробництво скла», «Громадянська війна», екслібриси.

Клен (Acer), листяне дерево або кущ з родини кленуватих, поширене в мішаних і листяних лісах; чисті деревостани К. рідкі. Цінна ліс. порода; тверду і міцну деревину вживають у столярстві й токарстві (для виробу меблів, муз. інструментів тощо); як декоративне дерево в парках, в деревонасадженнях; весняний сік К. має 2—5% цукру, листя — барву; медоносне. На Україні поширені: К. звичайний або гостролистий (*A. platanoides* L.), до 30 м висоти, розповсюджений всюди, зокрема в лісостепу як домішка до букових або дубових лісів; явір (*A. pseudoplatanus* L.), до 40 м висоти, поширений на Зах. Україні, м. ін. в Карпатах, скрізь культивується в парках; К. польовий, паклен, білоклен (*A. campestre* L.), до 15 м висоти, в затінку залишається чагарником, посухостійний, часто розводиться в живоплотах; К. тат., чорноклен (*A. tataricum* L.), невисоке дерево або кущ, росте часто як пілісок у дібровах; як декоративний поширений К. амер. або ясенolistий (*A. negundo* L.).

Клен Юрій, псевд. Освальда Бурггардта (1891—1947), укр. поет і літературознавець нім. походження з Поділля, освіту дістає на філол. фак. Київ. Ун-ту; 1914—17 як нім. підданий був на адміністративному засланні в Архангельській губ. По повероті до Києва приєднався до

«неокласиків», дав багато перекладів з нім., франц. й англ. мов віршами й прозою (оригінальні поезії з 1928). 1931 К. виїхав до Німеччини, де викладав слов. літератури в різних ун-тах (найдовше в Мюнстері), розгортаючи водночас широкую літ. діяльність як поет, перекладач, літ. критик (по останній війні також новеліст). Як один з видатних співр. «Вісника» Д. Донцова К. мав великий вплив на укр. поезію на Зах. Укр. Землях і на еміграції, особливо на націоналістичну. Перебуваючи після війни в Австрії, К. редагував літ. журн. «Літаври» (1947). Помер в Авгсбурзі.

Ю. Клен

Відзначаючись широтою тематики і досконалістю поетичної техніки, властивою неокласицизму, поезія К. становить в ідейному пляні пристрасний заклик до активної іст. дії, до здійснення нац.-держ. обов'язків, накладених на Україну її власним минулим і майбутнім.

Гол. твори: поема «Прокляті роки» (1937), зб. лірики «Каравели» (1943), історіософічна епопея «Попіл імперій» (вид. 1957), новелі «Акація», «Яблука», «Архангел Рафаїл»; спільно з Л. Мосендзом зб. гротесків і пародій під псевд. Порфирія Горотака «Дияболічні параболи» (1947).

В. Державин

Клеопов Юрій (1902—42), ботанік (флорист, систематик, ботаніко-географ), проф. Харківського

Ун-ту, дослідник флори України як сучасної, так і в третинному та четвертинному періодах. К. описав 6 нових видів рослин, висунув ідею «ценоелементів» у ботаніці, склав «Карту рослинності УРСР» і легенду до неї (разом з Є. Лавренком); бл. 40 праць, м. ін. «До історії рослинного вкриття України» (1930), «Про геоморфологічні мотиви розвитку рослинного вкриття УРСР» (1935) й ін.

Ю. Клеопов

Клепатський Павло (1885—?), історик, проф. Кам'янець-Подільського Ун-ту і Полтавського Ін-ту Нар. Освіти; гол. праці: «Очерки по истории Киевской земли», т. I. «Литовський період» (1912), «Огляд джерел до історії України» (1920), «Дворянське земське ополчення (козаки)

1812 р. на Полтавщині» (в «За сто літ», 1930) й ін. В 1930-их рр. помер на заслання.

Клесів (II—7), с. м. т. на Волинському Поліссі в Сарненському р-ні Рівенської обл.; виробництво вогнетривкої цегли, обробка граніту.

Клим Антін (1868—1937), бук. пед. і гром. діяч, учитель гімназії в Чернівцях, дир. укр. гімназії у Вижниці (1908—12), крайовий інспектор укр. шкіл, Буковини (1912—23).

Клим Іван (1909—44), діяч ОУН, засуджений поляками; 1939—41 діяв на Посаянні, згодом в Донбасі; організував радіопересилання УПА в Карпатах; розстріляний гестапом.

Клим (Климентій) **Смолятич**, церк. діяч та письмен. 12 в., чернець Зарубського монастиря, другий після Іларіона українець на катедрі київ. митр. (1147—54). К. С. був обраний на митр. собором укр. духовенства, заходами київ. кн. Ізяслава II, але царгородський патріарх його не затвердив; по вигнанні Ізяслава II К. С. втратив митр. катедру і був еп. у Володимирі Волинському. К. С. славився як проповідник і вчений («філософ»); зберігся (в пізнішій переробці) його лист до пресвітера Хоми з обґрунтуванням символічного пояснення св. Письма, в листі згадано Платона і Арістотеля.

Клименко Пилип (*1880), історик, проф. Кам'янець-Подільського Ун-ту, наук. співр. ВУАН; 1936 р. засланий; праці з екон. й соц. історії України 17—19 вв., зокрема студії над цехами на Правобережжі. «Западно-русские цехи XVI—XVIII вв.» (1911), «Цехи на Україні» (1929), «Місто і територія на Україні за Гетьманщини» (ЗІФ ВУАН, 1926) й ін.

Климент I, св., папа по св. Петрі, один з апостольських отців церкви, автор послання до коринтян, помер мученицькою смертю на вигнанні в Херсонесі; за переказом, його мощі перевіз Володимир В. до Десятинної Церкви; дуже шанований на Україні в домонгольські часи.

Климент VIII (Aldobrandini), папський легат у Польщі, пізніше, як папа (1592—1605), прийняв укр.-білор. церкву до єдності з Римом 1595, дбав про зрівняння її в правах з церквою латинською в поль. державі. Обширне листування К. в справі унії та її оборони видане А. Г. Великим у «Документах Римських Архієреїв до іст. України», т. I. (1953).

Климишин Микола (*1909), діяч ОУН, засуджений за участь у замаху на поль. мін. Перацького на досмертну в'язницю; організатор похідних груп ОУН (групи Бандери) в 1941 р.; з 1949 у ЗДА.

Климів Володимир (*1889), скульптор, в 1930-их рр. проф. Київ. Художнього

Ін-ту; скульптури «Запорожець», погруддя Шевченка, мініатюри; працював перерв. в дереві.

Климів Іван (1915—42), псевд. Легенда, чл. ОУН, діяльний у протиполь., проти-больш. і протинім. резистансі; крайовий провідник під час першої больш. окупації Зах. України і чл. Проводу ОУН; замучений гестапом у в'язниці.

Климкевич Ірина (1893—1955), уроджена Шмігельська, дружина Михайла К., санітарний хорунжий УГА; спомини й оп. з визвольної війни 1917—20 в гал. журн. і альманахах («Літопис Червоної Калини» й ін.).

Климкевич Михайло (1889—1944), сотн. УГА, командир Коз. Загону ім. Гонти після А. Долуда і якийсь час 10 Янівської бригади УГА. Після війни правний референт «Рідної Школи» у Львові. Як майор дивізії «Галичина», загинув у бою під Бродами.

Климкевич Роман, псевд. Оріон (*1920), син Ірини і Михайла К., геральдик і письмен. родом з Галичини, з 1950 в ЗДА; розвідки і ст. на геральдичні теми, вірші й оп., переклади; зб. поезій «Вітри з далечини» (1941).

Климко Олександр (*1908), маляр, карикатурист; ілюстратор гумористичних журн. «Зиз», «Комар» у Львові й «Мітла» в Буенос-Айресі; декоратор фільмових студій Лондону, Нац. Театру в Буенос-Айресі й ін.; баталістичні малюнки («Крути»), краєвиди. З 1956 в ЗДА.

Климкович Ксенофонт (1835—81), письмен., співр. «Слова», «Вечерниць» та «Основи» у Львові, «Слов'янської Зорі» у Відні; 1863 видавав журн. «Мета», 1864 — бібліотеку «Руська Читальня»; переклади з Гоголя, Гребінки, Квітки, Байрона, Міцкевича й ін.; перекладав Т. Шевченка і М. Вовчка на нім. мову.

Климов Олександр (*1903), диригент, учень В. Бердяєва; проф. Київ. Консерваторії, з 1954 гол. диригент Київ. опери.

Климович Петро (1855—1919), адвокат, суспільно-політ. діяч; чл. Одеської Громади кін. 19 і поч. 20 вв., діяльний в укр. житті Одеси; за Укр. Центр. Ради керуючий мін-вом фінансів у кабінеті В. Голубовича; розстріляний большевиками.

Климовський (Климів) Семен, харківський поет; 1724 р. підніс цареві Петру I дві дидактичні поеми «О правосудію» і «О смиренні...» — моральні повчання цареві. К. є героєм комедії кн. А. Шаховського «Казак-стихотворец», що спричинилася до постанов драматичних

О. Климко

творів І. Котляревського. Пізніша правдоподібна традиція приписує К. авторство нар. пісень. Твори К. видав В. Срезневський (1905).

Климченко Костянтин (1817—49), різьбар і маляр класицист (під впливом І. Мартоса); «Паріс з яблуком», «Вакханки», портрет Катерини II., «Жертвоприношення Авраама».

Клинці (I—13), м. в півн. Чернігівщині (територія кол. стародубського полку), нині м. обл. підпорядкування і р. ц. Брянської обл. РСФСР, 33 000 меш. (1956); давній центр текстильної пром-сти (фабрики сукна), мех., шкіряні й ін. зав.

Клирик Анастасій, гравер 17 в., працював у Львові 1642—68; дереворити в «Тріоді Цвітній» 1642 і 1661 та ін.

Клирик Острозький, псевд. правос. полеміста, учня острозької школи, що 1598 видав відповідь І. Потієві та іст. Флорентійського собору (вид. в «Пам'ятках полемічної літератури», т. III), в яких виявив богословську та світську вченість (цитуює Петрарку й ін.). Дотеперішні припущення про особу К. О. всі непевні.

Клівленд (Cleveland), найбільше м. стеїту Огайо в ЗДА, над озером Ері, центр важкої індустрії; 1 000 000 меш. (1956), в тому ч. бл. 30 000 українців, перев. лемків і закарпатців. 10 укр. церков (5 правос., 3 кат., 1 євангеліська, 1 баптистська) та цілий ряд укр. орг-цій і установ, об'єднаних в централі — Укр. Злучені Орг-ції (м. ін. Укр. Банк, філія Муз. Ін-ту в Нью-Йорку, Укр. Музей-Архів тощо). В парку Рокфелера міститься з 1939 р. м. ін. т. зв. «культурними городами» Укр. Культ. Город з пам'ятниками-погруддями Володимира В., Т. Шевченка, І. Франка роботи О. Архипенка та плоскорізьбами Б. Хмельницького і М. Грушевського; окремий культ. город мають закарпатці з пам'ятником О. Духновича.

Клімат України, див. ЕУ I, стор. 82—89.

Кліматологія, див. Метеорологія й Кліматологія.

Кліш Іван (1905—42), пластовий діяч, в 1924—30 рр. виховник новачтва й організатор його таборів. Розстріляний гітлерівцями.

Кліщев Леонід (1871—1935), режисер; працював у Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Шевченка в Києві (1921—26), в харківських Червонозаводському і Юного Глядача (1927—33); вистави «Розлом» (Б. Лавренюва), «Княжна Вікторія» (Я. Мамонтова) й ін.

Клокічка, К. пірчаста, клекичка (*Staphylea pinnata* L.), кущ або гевисоке дерево з родини клокичківатих, трапляється зрідка в широколистяних лісах півд.-зах. України та правобережжю

Лісостепу; декоративна медоносна рослина; квашені туп'янки та олія з насіння К. — їстівні.

Клоков Вячеслав (*1928), син К. Михайла, скульптор, працює в Києві; «Перед стартом» (бронза, 1953), «Біля струмка» (майоліка, 1957), «Ланкова» (дерево, 1957).

Клоков (псевд. Доленго) Михайло (*1896), ботанік (флорист-систематик, ботаніко-географ), поет і літ. критик; проф. Харківського Ун-ту; вивчав флору укр. степів, Харківщини, Донбасу, узбережжя Чорного м.; бл. 60 друкованих праць, м. ін. про укр. чебреці; «Визначник рослин УРСР» (1950) та ін.; описав багато нових видів рослин, співред. вид. «Флора УРСР».

М. Клоков

Під псевд. Доленго відомий як поет і літ. критик; зб. поезій 1920-их рр. «Об'єктивна лірика» (1922), «Блакитна жалоба» (1923), «Зросло на камені» (1929), «Цілюще зілля» (1946) й ін.; літ.-критичні ст. в літ. журн. і окремо зб. «Критичні етюди».

Клопоток Борис (*1882), ботанік-географ, флорист, дослідник боліт і торфів України.

Клосовський Олександр (1846—1917), метеоролог, проф. Одеського Ун-ту, організатор метеорологічної мережі на Україні; збудував магнітно-метеорологічну обсерваторію в Одесі, праці про атмосферичні опади на Україні, про клімат Києва, Одеси; «Метеорологія» (1908), «Основы метеорологии» (1910) й ін.

Клосовський Сергій (*1913), маляр-реаліст, працює в Запоріжжі; індустріальні пейзажі (1946), «Дніпрогес» (1957), «Біля берегів Трипілля» (1957).

Клочковський Вячеслав (1873—1931), укр. військ. діяч, контр-адмірал Чорноморської флоти, начальник Севастопольського порту і дивізії підводних човнів; 1918 командувач укр. держ. флоти.

С. Клочурак

Клочурак Степан (*1896), закарп. гром.-політ. діяч, правник, 1918—19 організатор Гуцульської Республіки в Ясіні; деякий час соц.-дем., ред. газ. «Вперед», згодом лідер укр.

фракції аграрної партії і з 1934 ред. її органу «Земля і Воля»; 1939 посол до союму і мін. уряду Карп. України; на еміграції з 1939 в Празі, 1945—56 — на засланні в ССР.

Ключча Андрій (*1905), сов. прозаїк і критик; стоячи завжди на офіц. позиціях, був чл. ВУСПП і одним з організаторів «Молодняка», по війні в керівництві обл. орг-ції письм. Донбасу. 36. оповідань «Шахтарське» (1928), «На 117 сажні» (1930), «Героїка» (1931) та ін.

Клюб Русипок, культ.-осв. і харитативне жін. т-во, засноване у Львові 1893 р.; з ініціативи К. Р. постала кооператива «Труд», Т-во опіки над домашньою прислугою, Т-во Укр. Захоронка й ін; перша гол. Г. Шухевич, провідні діячки: М. Білецька, О. Барвінська, М. Грушевська, О. Лучаковська, В. Коцовська, О. Гнатюк, З. Майковська, О. Роздольська. 1909 К. Р. об'єднався з Клубом Українок у т-во Жіноча Громада.

Клюн Еміль (1885—1958), отаман УГА, 1919 командант Армійського Вишколу УГА, згодом у штабі Начальної Команди.

Ключевський Василь (1841—1911), видатний рос. історик, проф. Моск. Ун-ту; кілька разів перевиданий «Курс русской истории», «Боярская Дума в древней Руси», праці про «Руську Правду» й ін. важливі для укр. історії.

Ключко Ганна (*1892), дочка І. Франка, з 1952 в Канаді; спомини «І. Франко і його родина» (1956), «Рукописи І. Франка в Канаді» (1957).

Ключники, двірські службовці князя в давній Україні-Русі, підручні тивунів, завідували майном кн. («ключ»); К. найчастіше походили з рабів.

Кляйн (Klein) Фелікс (1849—1925), визначний нім. математик, д. чл. НТШ.

Кляса, поняття, уживане від старорим. часів (classis). Нині воно означає різні категорії осіб, речей і абстрактних (матем., логічних) форм. В новітні часи особливого значення набрало соціологічне поняття класи. Під час франц. революції воно замінило поняття стану. В модерному розумінні соц. класа це категорія людей, що мають однакове чи подібне відношення до засобів виробництва, до власності і участі в суспільних прибутках. Давніший поділ суспільства на замкнені стани на основі правових і звичаєво-традиційних норм замінився сучасним поділом на пливкі екон. класи, а давніші міжстанові суспільні напруження замінились сучасною боротьбою клас, насамперед власників засобів виробництва (капіталістів) і робітників (пролетаріату).

На Україні розвиток від станового до класового суспільства припізнений. Як у

всій Рос. Імперії, так і на Україні правно існував становий улад аж до 1917 р. з поділом на дворянство (див. *Шляхта*), *міщанство* і *селян*. Але життя суспільства поволі переходило на класову структуру. Революція 1917—1918 рр. знесла правні рами станової будови, а в дальшому ході й початки капіталістичного ладу. Ком. ідеологія і сов. держава визнають класи: робітництво, селянство і трудову інтелігенцію, але тільки для перехідного періоду від класового до безкласового суспільства.

Класова боротьба. «Вся історія людського суспільства аж понині це історія боротьби клас» (Ком. Маніфест, див. *Марксизм*). Модерна соціологічна думка критично ставить до такого визнання екон. умов і боротьби екон. клас як єдиної, основної бази історії і до розуміння всіх ін. духових і політ. процесів як тільки надбудови цих перших. Однак модерна соціологія визнає методологічну вартість підкреслення ваги економіки й боротьби клас в історії людства. В сучасних дем., економічно розвинутих державах класова боротьба злагіднюється розбудованим соц. забезпеченням і щораз більшою співучастю працюючих у суспільних прибутках.

На Україні класова боротьба ускладнюється нац. боротьбою проти чужих окупацій. Політ. й екон. панівні верстви були неукр. Тому соц.-класова боротьба ставала одночасно нац. боротьбою проти чужометропольних верств. Така боротьба вимагала солідарності і зменшувала й так невеликі в укр. суспільстві класові різниці й напруження. Соц.-рев. рухи років укр. революції й державності 1917—20 були не так виявами класової боротьби, як боротьби укр. селянства проти перев. неукр. землевласництва.

Безкласове суспільство — це офіц. мета держ. політики ССР, яка вже іноді — поруч із поділом на робітництво, селянство і трудову інтелігенцію — подається як дійсність. Коли виходити з визначення класового поділу в залежності від відношення до засобів продукції і коли ті засоби стають власністю суспільства, тоді справді зникає принцип поділу і в дефініції маємо безкласове суспільство. Однак в такому «безкласовому» суспільстві створюються нові політ. і госп. панівні касти (партія, бюрократія, військ. верхівка), а класова боротьба придушується диктатурою цих нових каст. На сучасній Україні безкласове суспільство це справа дефініції. В житті це покищо тільки утопія.

І. Витанович

Клясицизм, в ширшому значенні слова — всяке наслідування правил антич-

ної поетики, у вужчому — літ. течія, що постала як опозиція до барокко і виробила свою поетику, яка характеризується вимогами ясності вислову, плеканням ідеалу краси та суворим додержанням певних правил або наслідуванням античних зразків.

На Україні ця течія (приблизно з 1750-их рр.) репрезентована гол. другорядними з погляду К. гатунками, «травестіями», які (за Буальо й античними зразками) визнані поетикою К. Це був час нац. занепаду, і деякі укр. класицисти писали виключно рос. мовою (І. Богданович, В. Капніст, В. Наріжний, В. Рубан). Травестія репрезентована «віршами» 18 в., потім І. Котляревським, П. Гулаком-Артемівським, П. Білецьким-Носенком («Горпинида»), К. Думитрашком («Жабомишподраківка»), В. Довговичем, Я. Кухаренком («Харко») й ін.; вірші в поважному тоні писали П. Гулак-Артемівський, К. Пузина (ода «Малоросійський крест'янин») та ранні укр. байкарі; п'єси — І. Котляревський, В. Гоголь, Г. Квітка. Найвищим досягненням укр. К. є проза Квітки. Вплив укр. К. поза межами України незначний і обмежується використанням укр. тем. Лише «Енеїда» Котляревського була зразком для білор. (незакінченої) «Енеїди» Дуїна-Марцінкевича. Д. Чижевський

К. в мистецтві, окреслення стилю, зв'язаного з античною культурою і її мист. зразками, що протиставили простоту й строгість форм декоративному барокко. На Україну К. прийшов з Центр. і Півд. Європи в пол. 18 в., спо-

Будинок Галагана в Сокиринцях
(архітект П. Дубровський)

чатку на Зах. Укр. Землі, де виявився гол. в архітектурі низки палаців і будинків Галичини (у Львові) і Волині (палац у Вишнівці 1730—40, митрополичий дім у Городку 1740 й ін.), а згодом на Центр. і Сх. Землі за посередництва італ., франц., англ. і нім. архітектів. Найбільше цінних зразків К. залишилося в будовах Чернігівщини: палац графа Завадовського в Ляличах (1794—95, проєкт Д. Кваренгі), садиби в Стольно-

му (1797—99), Понурівці (1804), Нижньому (друга пол. 18 в., будинок М. Миклашевського), Козельці (Дарагана), палаці звеличника К. гетьмана К. Розумовського в Почепі (1796, проєкт Де Лямота, будова О. Яновського) і Батурині (1799—1803, проєкт Ч. Камерона). Далі в численних поміщицьких дворах, розсіяних по всій Україні, церквах і врешті в міськ. будинках.

К. в скульптурі був репрезентований творами І. Мартоса і М. Козловського, які працювали в Петербурзі й Москві як передові мистці й педагоги, і К. Климченка, що творив у Римі. Укр. малювальники великою мірою вплинули на розвиток рос. мистецтва: А. Лосенко, творець іст. школи в рос. акад. малярстві, Д. Левицький, найвизначніший портретист свого часу, і його учень В. Боровиковський, іконописець і портретист — працювали в Петербурзі. Реалістами класичної школи були В. Тропінін — росіянин, що довго жив на Поділлі, М. Теренський у Перемишлі, Л. Долинський і І. Лучинський у Львові. В гравюрі К. відбився в творах Г. Сребницького, М. Козловського, В. Боровиковського, в автолітографіях І. Щедровського, П. Боклевського, К. Трутовського, М. Микешина й ін. Назагал творчість класицистів позбавлена нац. рис. К. втримався на Україні до пол. 19 в., а далі перейшов в академізм.

С. Гординський

Література: Зеров М. Нове укр. письменство, І. К. 1924; Зеров М. До джерел, 2 вид. Кр. 1943; Чижевський Д. Іст. укр. літератури. Нью-Йорк, 1956; Голубець М. Мистецтво. Історія укр. культури. Л. 1937; Січинський В. Історія укр. мистецтва, І. Нью-Йорк 1956; Нариси іст. архітектури УРСР. К. 1957.

Класична філологія. Прийняття християнства з Візантії відкрило шлях великому культ. впливові старовинної Греції на Україну. Везпосередніх свідчень про класичну освіту на Україні за княжих часів немає, але про знання грец. мови і культури свідчать переклади з грец. отців Церкви, хронік, уривків і цитат старо-грец. філософів, що їх зустрічаємо в зб. «Пчела», «Діоптра» і т. д. Можна припускати, що елементи К. ф. як науки існували в ті часи за середньовічним стилем у деяких укр. монастирях. Поруч навчання грец. мови могло існувати і навчання латинської, доказом чого є відомий лист латинською мовою кн. Ізяслава до папи Григорія VII та численні латинські листи пап до укр. князів і владик. Більшу вагу мала латина в Гал.-Волинському князівстві.

Приналежність укр. земель до Поль.-Лит. Держави внесла в укр. науку новий латинський напрям. Латинська мова стала мовою адміністрування, науки, ос-

віти й поезії, а через те зростало зацікавлення рим. літературою і класичною культурою взагалі. Тоді саме починається на Україні знайомство з латинською патристикою, зокрема з творами св. Августина і схоластичною літературою (св. Альберт Великий, св. Бонавентура, св. Тома Аквінський, Дунс Скот та ін.).

Вплив зах.-евр. гуманізму, розвиток теологічної полеміки в 16 в. та студії укр. рел. діячів у зах.-евр. ун-тах посилили зацікавлення античною культурою взагалі та класичними мовами зокрема. З постановом братських шкіл на Україні, насамперед Львівської Успенської Братської Школи (1586), Острозької Школи (1580—1608) і Києво-Могилянської Колегії (1632), К. ф., а зокрема класична філософія, риторика й поетика, стали важливими предметами навчання, а в деяких із цих шкіл латинська мова була викладовою. В цих школах навчалися не тільки майбутні богослови, але й представники світської інтелігенції, навіть деякі чужинці; класичну освіту дістав в Острозькій Школі м. ін. кн. Андрій Курбський, що переклав на книжну мову (старослов.) Ціцеронові „*Paradoxa stoicorum*“. В укр. колегіях ширилися твори Платона, Арістотеля, Ціцерона і св. Августина, а в кін. 17 в. також твори найбільшого вченого доби реформації Еразма Дезідерія з Роттердаму. Не чужим також був у той час для укр. учених відомий філологічний спір між т. зв. еразмівцями і ройхлінівцями, в справі етацизму та ітацизму, тобто вимови грец. довгого е (ета) та ін. літер.

На високому рівні стояла К. ф. в 17—18 вв. в Київ. Академії. Тут опрацьовувано проблеми класичної філософії, грец. і рим. літератури (Дяковський), класичної поетики й метрики (М. Смотрицький, Климович), видано 1632 р. на честь митр. Петра Могили «Евхарістеріон», зб. грец. поем, побудованих на класичних зразках, звідси виходить застосування класичних мотивів у проповідях, напр., Радивилівського (†1688) або Галатовського. Знавцем класичної культури, зокрема латинської мови був С. Чарнковський (Чарнецький), автор відомої поетики і риторики. Великим знавцем К. ф. в той час був також Д. Туптало (св. Дмитро Ростовський), засновник латинської колегії в Ростові, автор грец. мітології п. н. «Басни еллінські» і першого перекладу Овідієвих «Метаморфоз» на книжну мову з коментарем. Великі заслуги в поширенні класичної освіти на Україні мав Т. Прокопович, який студіював у Римі до 1704 р. латинську теологію і К. ф., а після повороту до Києва спершу як проф. Києво-Могилянської

Академії, а з 1710 р. як її ректор здійснив ґрунтовну реформу навчання латинської мови в усіх відділах і філіях академії та застосував зах.-евр. методи. Однією з таких метод є безпосереднє наслідування класичних поетів, зокрема латинських (Катулл, Овідій, Горацій). Зразок цієї методи він подав у своєму творі „*Lucubrationes*“ зокрема в поемі „*Elegia Alexii*“ — наслідування Овідієвих «Трістій». Також його підручник поетики „*De arte poetica*“ (1705) — написаний на основі зразків грец. і рим. класичної поезії. В другій пол. 18 в. в Київ. Академії працював Г. Козицький, спершу її учень (1751—58), після студій в Ляйпцігу та в Геттінгені (у Р. М. Геснера) — лектор латинської мови, а пізніше проф. класичних і зах.-евр. літератур.

Централістична політика Катерини II і її спадкоємців була некорисна для розвитку К. ф. на Україні. Правда, К. ф. мала ще далі належне місце в Київ. Академії, в новоутвореному Харківському Ун-ті (1805), у Крем'янецькому Ліцеї (1819) та від 1834 в Київському Ун-ті; укр. вчені переносили її також і на рос. ґрунт (напр., Р. Тимковський, М. Новосадський, Ф. Зеленогорський та ін.), але в основному вона почала втрачати укр. характер. Укр. класичні філологи публікували свої праці звич. тільки рос. мовою (або латинською). Вони працювали у рос. наук. установах, напр., «Общество Истории и Древностей» (1830), в якому провели цінні дослідження над грец. колоніями півн. Причорномор'я (З. Аркас, В. Модестов, С. Дложевський та ін.). Студії К. ф. були в основному спрямовані на вузький шлях спеціалізації в галузі грец. епіграфіки і частково історії грец. мови. Ведено також дослідження з іст. грец. літератури (А. Деревиський, Ф. Мищенко й ін.), з рим. літератури (В. Модестов, М. Сумцов, Рославський-Петровський), з класичної філософії (П. Ліницький, О. Новицький), з класичної археології й мистецтвознавства (А. Добіаш, Д. Яворницький), античної іст. (Ю. Кулаковський, О. Переяславський) і т. д. На поширення знання К. ф. на підрос. Україні впливало те, що латинська і грец. мови були предметами навчання в гімназіях і духовних школах.

На Зах. Україні осередками К. ф. були ун-ти у Львові й Чернівцях. Хоч наука К. ф. стояла в усій Австро-Угорській Монархії на високому рівні (гол. центр Відень) і обидві класичні мови вивчали в гімназіях (деякий час латинська мова була навіть викладовою), проте соц. умови і сильні поль. впливи не дозволяли їй тут розвиватися укр. К. ф. Щойно з заснуванням Наук. Т-ва ім. Шевченка (1873)

починають появлятися також праці з обсягу К. ф. і античної культури. Велику роль відіграла зокрема Комісія К. ф. при НТШ під керівництвом Філарета Колесси та Остапа Макарушки (1906—14).

В ділянці К. ф. працювали: А. Артимович, Я. Гординський, І. Дем'янчук, В. Дикий, Р. Ілевич, С. Кархут, В. Кміцикевич, Ю. Кобилянський, І. Кокорудз, І. Копач, О. Макарушка, П. Мостович, М. Посацький, О. Роздольський, М. Сабат, брати Г. і Р. Цеглинські, В. Щурат і ін. К. ф. збагатив І. Франко ст. та перекладами з грец. лірики і драми.

Після закінчення першої світової війни розвиток укр. К. ф. як науки припиняється майже зовсім. На Центр. і Сх. Укр. Землях вона перестала існувати як гуманістична наука, і тільки де-не-де зберігається для суто утилітарного застосування (медицина і фармакологія), частково також заради потреб давньої історії та історії права. Через те укр. класичні філологи змушені переключатися на ін. дисципліни, як, напр., літературознавство, чужі мови, заг. археологію і заг. мистецтвознавство. Невелика кількість укр. класичних філологів мала можливість працювати при АН УРСР і АН СРСР і займатися студіями грец. і рим. пам'яток на укр. Причорномор'ї (А. Коцевалов).

На Зах. Укр. Землях К. ф. як укр. наука набирає з конечности суто шкільної форми (шкільні підручники, популярно-наук. статті й переспіви та переклади з грец. і рим. письменства. В обсягу К. ф. працювали, крім кількох довоєнних філологів, М. Білик, О. Домбровський, Ф. Слюсаренко (Прага), М. Соневицький, В. Стецюк й ін.

Після другої світової війни збережено відділ класичної культури в Львівському Ун-ті ім. Франка та відкрито також окремі відділи в Харківському, Одеському і Ужгородському ун-тах, але праця цих відділів має вузько обмежений характер, бо гол. завдання їх — випускати нових фахівців грец. епіграфіки і класичної археології та нових викладачів латинської мови для мед. і юридичних ін-тів та деяких типів сер. школи.

В. Стецюк

Кльоновіч Себастьян Фабіян, псевд. Aesernus (1551—1602), поль. поет, автор латинської поеми „Roxolania“, в якій подав укр. голосіння й пісню про чабана та описи природи, побуту і звичаїв Галичини, що належать до ч. перших укр. етногр. записів. Укр. переклад І. Франка. Зах.-укр. мотиви трапляються і в поль. сатиричній поемі К. „Worek judaszów, to jest złe nabycie majątności“ (1600).

Кмета Архип (*1891), підполк. Армії

УНР, командир 4 полку Січ. Стрільців, боронив Житомир перед більшовиками (1919); тепер в ЗДА.

Кметь, в давньому чес. праві — воевода, у півд. слов'ян і поляків — вільний селянин, згодом дещо залежний від пана і прикріплений до землі. З 14 в. на укр. землях під Польщею вільних селян почали називати К. та поступово закріпачувати. В обов'язки К. входило плачення чиншу за землю, податок в натурі та панщина; право виходу К. з-під залежності пана було обмежене, він підлягав і приватному судові пана (див. *Домініальні суди*). Назва К. і відгук цієї інституції збереглися у звичаєвому праві на Закарпатті ще в 20 в. на визначення бідного селянина, який осідав у чужій хаті за обов'язок обробки землі. У старовинних рукописах («Слово о полку Ігореві» й ін.) К. називали дружинників.

Кмин (*Sagum sagvi* L.), дворічна пром. рослина з родини окружкових, культивується ради насіння, що вживають до приправ і на ліки; часто росте дико на вогішних луках.

Кмицикевич Микола, романтик з пол. 19 в.; мріяв про відродження і самостійність Польщі та України; бувши студентом богослов'я у Перемишлі написав пасквіль проти ген.-губернатора Галичини Фердинанда фон Есте та виступав в обороні прав укр. народу в 1834 р.

Кміт Михайло (1910), маляр-модерніст, родом з Галичини, студював у Краківській Академії Мистецтв, виставляв у Кракові, Львові, Льєжі, Австралії; з 1959 у ЗДА.

Кміт Юрій (1872—1944?), укр.-кат. свящ., письм., автор проповідей, оп., гол. з бойківського життя (деякі з них писані бойківською говіркою). «З гір», «В затінку і на сонці», «Тремтіння душі» (1922), етногр. описи Бойківщини.

Кміцикевич Володимир (1864—1942), пед. діяч у Галичині, згодом на Буковині, учитель гімназії, автор «Нім.-укр. словаря» (1912), «Грец.-укр. словника» (1922—23), перекладів на укр. мову Шіллера («Вільгельм Тель», 1887), Платона («Оборона Сократа», 1898) й ін.; ст. в бук. пресі на культ.-осв. теми.

Книга, появилася на Україні в другій пол. 10 в. (з прийняттям християнства) в рукописному вигляді: перекладні богослужбові К., житія св., твори отців Церкви; з 11 в. появляються оригінальні К.,

В. Кміцикевич

мист. переписувані в монастирях, гол. в Києві (див. ЕУ I, стор. 733—43). Винахід друкарства, що розвинулося на Україні з другої пол. 16 в., значно побільшив книжкову продукцію, хоч вона й далі лишалася ручною працею, при якій К. ще кілька вв. не могла набрати великого поширення (див. про цю добу ЕУ I, стор. 970—72, а також *Друкарство*). Щойно з поч. 19 в., коли замість ручного преса почали застосовувати друкарську машину, книжкове виробництво стало важливою галуззю пром-сти (див. *Поліграфічна промисловість*).

Першу книгу новою укр. мовою («Енеїду» І. Котляревського) надруковано в Петербурзі (1798), а на Україні (в Харкові) в 1840-их рр. (казка П. Гулака-Артемовського «Солопій та Хівря»). До 1847 р. в Харкові ж були друковані твори Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, І. Котляревського, А. Метлинського й ін. (бл. 100 друків), але починаючи вже з цього року, вид. К. на Україні зазнає постійних утисків і заборон з боку царського уряду, наслідком яких вид. К., поза піднесенням в окремі роки майже

За весь цей період на підрос. Україні переважало красне письменство й популярні К. «для народу», отже й якісно її переважала Галичина, де було друковано значно більше наук. К.

В роки державности книжкова продукція швидко зросла. На Центр. і Сх. Землях 1917 видано 747 К. укр. мовою, 1918 — 1 084, у 1919 р. у висліді наступу на укр. територію білої і червоної рос. армій лише — 665.

Зовсім новий період у розвитку укр. К. починається за сов. окупації, зокрема в 1921 р., коли нормалізується ринок, зокрема й книжковий. Протягом першої й поч. другої пол. 1920-их рр. були остаточно ліквідовані приватні в-ва і вся книжкова продукція зосередилася в держ. в-вах, гол. ДВУ (пізніше ДВОУ), «Книгоспілка» і ряд ін. спеціалізованих. Крім красного письменства поширилися вид. К. всіх галузей науки й техніки, хоч весь час непропорційно великий відсоток припадав на політ.-пропагандивну літературу. Розвиток книжкової продукції УССР (без Криму і Зах. України) за 1913—39 рр. видно з діаграми і таблиці:

Ч. назв книжок	1918	1921	1923	1924/5	1928	1931	1934	1939
Всіма мовами	1 526	667	2 461	4 508	5 695	8 086	4 266	4 369
Укр. мовою	1 084	214	385	1 813	3 220	6 455	2 536	1 895
Укр. мовою у % до всіх К.	71	32	16	40	57	80	59	43

не зростало. Зрісши з 3 К. у 1848 р. до 41 в 1862 р., воно наслідком валуєвського обіжника впало до 5 у 1865 й 1870 рр., піднялося в 1873 до 30, щоб знову впасти в 1877 до 2, а 1880 р. не вийшло жадної укр. книжки (всі числа для підрос. України).

В обставинах цих утисків, починаючи з 1860-их рр., осередком книжкового видавництва все більше стає Галичина, зокрема Львів. Так, уже в 1875 р. в Галичині було видано більше К., ніж на підрос. Україні — 62, з них у самому Львові 42, у 1894 — 177 (у Львові 136), тоді як на Центр. і Сх. Землях — 30. Цей стан переваги Галичини в продукції К. залишився аж до війни 1914 р., бо хоч наслідком революції 1905 р. на підрос. Україні 1913 вийшло 246 К., в Галичині їх появилася — 326 (з них у Львові — 238). На Буковині ширилися К. з Галичини, хоч в 1870-их рр. почали засновуватися й власні в-ва політ. літератури й красного письменства, які до 1918 р. видали бл. 270 назв. На Закарпатті укр. вид. рух розвинувся пізніше. 1875 р. вийшло 4 К., 1894 — 3, 1913 — 22.

Як показують числа, в роки українізації при заг. зростанні книжкової продукції дедалі більше зростає питома вага укр. К., аж до 1931 р., в якому ч. укр. назв досягає 80% (у 1923 р. — 16%). Але вже з 1932 р., у зв'язку з наступом на укр. культуру і посиленням русифікації, починається зворотний процес зменшення ч. К. взагалі і відносного зростання ч. рос. К. копитом укр., так що в 1939 р. ч. укр. К. падає супроти 1931 р. до 31%, а їх питома вага з 80% до 43%. Ч. укр. К., які появлялися в ССРСР, становило порівняно із всіма К., виданими в ССРСР, значно нижчий відсоток від відсотка українців (16,5%): 1928 р. — 9,3%, 1931 — 11,7%, 1939 р. лише 4,3%.

За цей період, особливо до поч. 1930-их рр., появилися цінні вид. класиків укр. літератури, багато вид. сучасних письмен. (пізніше значною мірою заборонених), а також цінних вид. ВУАН, підручної літератури тощо; широко розгорнулася вид. наук. й техн. літератури, що в 1930-их рр. дедалі більше переходило на рос. мову, а К. з українознавства все більше набирали тенденційного антинаук. характеру в дусі великорос. шовінізму.

На укр. землях під Польщею (фактично майже лише в Галичині) книжкова продукція між двома світовими війнами перевищила щойно під кін. 1920-их рр. довоєнну (1913 р. — 362 назви, 1924 — 195, 1927 — 321, 1928 — 450, 1929 — 391), в 1930—38 рр. пересічно становила річно — 366 (1938 р. — 476, себто 22% продукції укр. К. в УССР. Серед ін. тут появився ряд цінних видань з іст. й історії визвольних змагань, зокрема, з географії, перша на Україні «Заг. Укр. Енциклопедія», а також ряд вид., що не могли б появитися або були заборонені в УССР.

На Буковині під тиском рум. цензури

дається в УССР далеко менше укр. К., ніж на поч. 1930-их рр.: 1959 — 4 048, 1931 (разом з Зах. Землями) — 6 850.

Ще більше, ніж число К., в УССР за останні роки зріс їх тираж, зокрема К. укр. мовою: 1940 р. він становив 51,4 млн (в тому ч. укр. мовою 41,3), 1950 р. — 77,6 (62,2), 1958 — 116,2 (88,4), 1959 — 99,4 (75,3); для порівняння подаємо, що тираж укр. К. становив 1928 р. приблизно 30 млн, 1934 р. 56 млн. Рівночасно збільшився пересічний тираж однієї К. з 11 600 примірників в 1940 р. до 18 800 в 1950 (17 600 в 1958, 14 600 в 1959). Подробиці для 1959 видно з таблиці (в дужках відсотки):

	Всі К.	Укр. мовою	Рос. мовою
Ч. назв К.	6 817 (100,0)	4 048 (59,7)	2 628 (38,6)
Тираж (в млн)	99,4 (100,0)	75,3 (75,4)	22,0 (22,1)
Аркуші (в млн)	848,0 (100,0)	594,1 (70,0)	229,6 (27,0)
Сер. тираж однієї К. (в 1 000)	14,6	18,6	8,4
Сер. об'єм однієї К. в аркушах	8,5	7,9	10,4

по першій світовій війні книжкова продукція сильно занепала (за 1921—28 рр. вийшло всього 39 назв), зате на Закарпатті під Чехо-Словацькою умови були багато ліберальніші, і тут появилось між двома світовими війнами понад 1 000 назв (разом з т. зв. «подкарпатурськими» К.).

Друга світова війна майже цілковито зруйнувала і виробничу базу і книжковий ринок, особливо на терені кол. УССР, так що там, поза випадковими місц. виданнями, майже нічого не появилось протягом періоду нім. окупації. Тільки в Кракові існувало Укр. В-во, пізніше з філією у Львові, яке видавало укр. підручники, популярні, а також і наук. К. (Про розвиток К. від поч. 19 в. до кін. другої світової війни на всіх укр. землях, докладніше див. ЕУ I, стор. 972—81).

По другій світовій війні, коли всі укр. землі опинилися під окупацією ССР, вся книжкова продукція сконцентрована в держ. в-вах. Її розвиток в УССР (в сучасних межах) видно з діяграми (стор. 1052) і таблиці:

К. укр. мовою появляються в ССР лише на Сов. Україні; 1958 за межами УССР вийшло ледве 5 укр. К., 1959 ледве 2. Проявом русифікаційної політики большевиків є факт, що в УССР, в якій живе 7,4 млн росіян, появилось 1959 р. 2 628 рос. К., а в ін. частинах ССР, в яких живе 5,1 млн українців (за переписом 1959 р.; в дійсності 8—10 млн), вийшло всього 2 К. укр. мовою.

Дискримінацію укр. К. в ССР видно з порівняння продукції К. укр. і рос. мовами з відсотком українців та росіян в ССР (за даними перепису з 1959 р. 17,7% і 54,9%). Так, 1959 р. К. укр. і рос. мовами становили порівняно з продукцією всіх К. в ССР такий відсоток:

	укр.	рос.
Ч. книжок	5,9	71,4
Тираж	6,5	81,4
Аркуші	5,0	83,4

На одного українця появилось 1959 р. 2,0 К. укр. мовою, на одного росіянина 8,3 К. рос. мовою. В дійсності наведені числа є ще більш некорисні для україн-

Ч. назв книжок	1940	1946	1950	1955	1958	1959
Всіма мовами	4 836	2 151	4 136	4 821	6 616	6 817
Укр. мовою	2 012	1 311	1 856	2 378	3 975	4 048
Укр. мовою у % до всіх К.	41,5	61	45	49	60	59,5

Щойно за останні роки після смерті Сталіна збільшилося ч. укр. друків, і нині вони мають перевагу над К., писаними рос. мовою. Все ж таки і тепер ви-

ців, бо їх ч. за сов. статистикою зменшене, а ч. росіян перебільшене.

Поділ книжкової продукції УССР за тематикою і призначенням (1959) такий:

а) За тематикою	Ч. К.	Тираж в 1 000	Аркуші в 1 000
Політ. і соц.-екон. література	1 147	15 941	121 729
Природничі й точні науки	379	10 526	108 418
Нар. госп-во	2 422	14 792	134 438
Нар. здоров'я, медицина, фізкультура	504	5 101	16 082
Культура, освіта	662	4 862	21 130
Мовознавство	169	9 586	105 636
Літературознавство	153	4 263	59 619
Красне письменство	887	31 256	268 057
Мистецтво	159	785	6 309
Друк, книгознавство	319	2 042	4 932

б) За призначенням

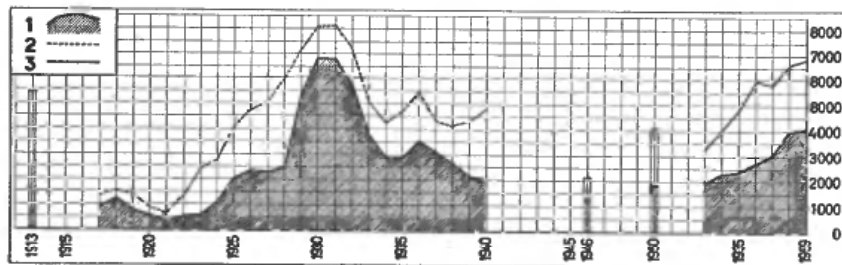
Агітаційно-пропагандивна література	662	11 425	65 974
Наукова	680	2 883	28 349
Виробнича й інструктивна	2 256	15 720	112 230
Учбова	779	27 556	327 725
Програмові і методичні	963	6 776	23 326
Красне письменство, мемуари і нарисова література	622	13 807	191 943
Дитяча література	319	18 019	79 487
Офіц.-документальна і довідкова	524	3 099	14 745

Вся книжкова продукція	6 817	99 426	847 991
------------------------	-------	--------	---------

Подані вище числа стосуються до всієї книжкової продукції в УССР і не відходять назагал від відносин в усьому ССРСР. Натомість досить велику різницю показує тематика укр. К. порівняно з К. рос. мовою (точніших чисел для цього зіставлення, за винятком перекладної літератури і красного письменства, не маємо). З К., які появилися в 1946—59 рр. укр. мовою, 78,7% припадає на оригінальні твори, 21,3% на переклади, в тому ч. 18,0% — рос. мови, 0,9% з мов ін. народів ССРСР і ледве 2,4% з мов народів, що живуть за межами ССРСР. 1959 перекладено в ССРСР на укр. мову лише 133 т. зв. «зарубіжних» творів, але аж 1 672 на рос.; ін. словами, українці повинні знайомитися з закордонними творами, зокрема з красного письменства, здебільша лише в рос. перекладах.

В 1918—59 рр. з'явилося в ССРСР 13 221 укр. К. з красного письменства тиражем 277,6 млн; 1959 на 887 К. (тираж 31,3 млн), які вийшли в УССР, припадало 614 (69%) на К. укр. мовою, в тому ч. 508 (57,4%, 51,0% тиражу) на оригінальні твори, інші на переклади гол. з рос. мо-

ви. Для порівняння подаємо, що 1959 р. появилося в ССРСР 3 751 творів з рос. красного письменства тиражем 247,2 млн, себто в 10 разів більшим, ніж тираж укр. красного письменства (23,7 млн), хоч за офіц. статистикою ч. росіян є лише втричі більшим, ніж ч. українців. За офіц. статистикою за 1918—57 рр. в

Друки в УССР в 1913—59 рр.

1 — Укр. друки на території УССР в сучасних межах (до 1939 разом із зах. окраїнами, які тепер належать до Польщі). 2 — Всі друки на території УССР в межах до 1939. 3 — Всі друки на території УССР в сучасних межах

ССР перевидано з укр. класиків найбільше творів І. Франка (тираж 11,7 млн) і Т. Шевченка (10,2), далі М. Коцюбинського (6,6), Лесі Українки (3,3), П. Мирного (2,7), О. Кобилянської (2,0), С. Васильченка (1,8), Г. Квітки-Основ'яненка (1,4); згадані числа включають також переклади. З сучасних укр. письм. (теж разом з перекладами) появилися найбільшими тиражами твори В. Василев-

ської (яка вважається укр. письменницею; — 8,9 млн), О. Гончара (5,6), О. Довженка (4,7), П. Воронька (3,7), О. Вишні (3,4), Н. Рибак (2,8), П. Тичини (2,5), Я. Галана (2,4), Ю. Яновського (2,2), А. Корнійчука (1,8), В. Собка (1,7), М. Рильського (1,6), М. Бажана (1,3). З дитячих письменників найбільший тираж мають К. Н. Забіли (10,1), О. Іваненко (2,5) й ін.

Важко дати докладну аналіз усієї книжкової продукції в УРСР. Але вже на підставі числових даних за 1959 р. за тематикою (див. таблицю на стор. 1052) кидається у вічі непропорційно велика кількість політ. і соц.-екон. К. (1 147 або 16,8% усіх назв за цей рік), це перев. пропагандивні брошури (матеріали партійних з'їздів, партійні й урядові постанови, антирел. пропаганда тощо) укр. мовою, що мають тільки негативну вартість; натомість вартісні К. з природознавчих і точних наук, нар. госп-ва, медицини тощо друкуються в перев. більшості рос. мовою. Публікації класиків укр. літератури, що виходять великими накладками, втрачають свою вартість від того, що ні одного з них не видають повністю з об'єктивними коментарями й повною бібліографією, а лише тенденційно добирають «вибрані твори», уникаючи небажаних режимові творів, а часто й фальсуючи їх, а деякого й далі тримають під забороною (П. Куліш). Щодо К. сучасних сов. письменників, які друкуються досить у великій кількості й значними накладками, то мист. їх вартість дуже низька, вони значною мірою теж належать до пропагандивної літератури і мають значення хіба тим, що підтримують існування укр. мови в щоденному вжитку. Зовсім мало перекладів зах. письменників, і то перев. поновні вид. давно відомих класиків, а з нових тільки ком. письменників. Так само здебільша тенденційні (на догоду рос. провінізму) і наук. маловартісні К. з українознавства (іст., літературознавство, мовознавство тощо).

Найважливішим осередком укр. книжкової продукції є Київ, в якому вийшло 1958 аж 3 491 назв, себто 53% всіх К., виданих в УРСР, 86,5% їхнього тиражу і 73% аркушів та 67% всіх К., писаних укр. мовою. Значно далі за Києвом іде Харків з 822 назвами (12,5% всіх), в тому ч. лише 133 укр. мовою, Одеса (303 назви, в тому ч. 121 укр.), Львів (301 і 285), Крим (246 і 10), Сталіне (209 і 24), Дніпропетровське (163 і 68), Житомир (116 і 68), Ужгород (106 і 75), Вінниця (95 і 43). Порівняно з 1920-ми рр. втратив своє значення Харків як осередок книжкової продукції, зокрема укр.; зменшилося число укр. К., виданих у Галичині (пересічно в 1930-их рр. 366 назв, 1958 — 363),

перестали існувати такі кол. осередки, як Коломия, Жовква, натомість виріс Ужгород.

В. Кубійович

К. на еміграції. До 1914 р. укр. К. за межами України появлялася тільки спорадично: у Росії (Петербург), Австрії (Відень), Швейцарії, ЗДА (Нью-Йорк, Джерсі-Сіті, Філадельфія), Канаді (Вінніпег) й ін. Під час першої світової війни важливим осередком книжкової продукції став Відень, укр. К. появлялася також у Женеві й у таборах полонених у Німеччині (Раштадт, Зальцфельд, Вецляр). По першій світовій війні укр. К. появлялася крім Відня й — короткий час Женеві — в гол. осередках укр. політ. еміграції в Берліні, Ляйпцігу, Варшаві, Празі, Подєбрадах, Парижі, Харбїні й ін.; деяку продукцію К. давала також укр. неполіт. еміграція в Америці й Баччі. Під час другої світової війни осередками укр. книжкової продукції був Краків (Укр. В-во), меншими Прага, Берлін (в цих трьох осередках 1939—41 вийшло понад 500 К.).

По другій світовій війні вид. К. короткочасно розвинулося в осередках нової еміграції в Німеччині й Австрії, меншою мірою у Франції, Англії, Бельгії, Швейцарії, Італії. За даними І. Лучкова, в Зах. Європі в 1945—50 рр. вийшло 2 104 К. (в тому ч. 96 чужими мовами); з них на сусп.-політ. теми — 577, література й літературознавство — 557, релігія — 295, історія й географія — 172, точні й прикладні науки — 135; мовознавство — 98. Після переселення переважної більшості укр. еміграції в заоканські країни гол. осередками укр. К. поза УРСР стали ЗДА (Нью-Йорк, Філадельфія, Чикаго), Канада (Торонто, Вінніпег, далі Йорктон, Едмонтон й ін.), Аргентина (Буенос-Айрес), менше Бразилія (Прудентополіс, Курітіба) й Австралія, але існують укр. в-ва й далі в Німеччині (Мюнхен, Новий Ульм), Франції (Париж), а далі й в Англії (Лондон), Італії (Рим), що обслуговують перев. еміграцію в ЗДА й Канаді. Осередком невеликої укр. книжкової продукції в Югославії є Керестур, у Польщі — Варшава, в Чехо-Словаччині — Пряшів.

Книжкова продукція еміграції в цілому не обрахована, є лише деякі дані по окремих країнах. Так, за даними М. Сидора-Чарторийського, за 1956 р. у ЗДА вийшло 74 К. За В. Кравцевим, у 1956—58 рр. поза Україною вийшло 56 зб. поезій (в тому ч. 18 перевидань, антологій, перекладів і переспівів). За його ж підрахунком, у 1959 р. на еміграції вийшло 8 тт. двох збірних вид., зб. поезій — 24, прози — 38 К., дит. літератури — 7, літ. критики — 4. Наук. продукція за цей же

р. становить 62 назви (в тому ч. історія — 20, літературознавство — 12, мемуаристика — 9, право й суспільні науки 9, етнологія — 4). За даними Я. Рудницького й Д. Сокульського, в Канаді видано укр. й ін. мовами К. і брошур: 1952 — 87, 1953 — 106, 1954 — 90, 1955 — 82, 1956 — 79, 1957 — 78, 1958 — 83. Покищо немає органу, який би нотував укр. вид. з усього світу поза УРСР. Спробу бібліографії усієї укр. продукції за межами УРСР за 1957 р. зробили О. Данко і М. Лабунька («Річник укр. бібліографії. 1957», 1960). (Див. також ЕУ I, стор 975, 979—80).

Б. Кравців

Література: Див. ЕУ I, стор. 981; Печать СССР за сорок лет 1917—1957. М. 1957; Печать СССР в 1958 г. М. 1959; Печать СССР в 1959 г. М. 1960.

«Книгар», критико-бібліографічний місячник в-ва «Час» у Києві (1917—20) за ред. В. Королева-Старого й М. Зерова. Як продовження «К.» появилось 1 ч. ж. «Голос Друку» (1921) і кілька ч. п. н. «Книга» у в-вах «Книгоспілка» (1923) і «Шлях Освіти» (1924) в Харкові.

Книгарство, див. ЕУ I, стор. 1004—05, Укркниготорг та Укркнигоекспорт.

«Книголюб», неперіодичний журн. Т-ва Любителів Книги, присвячений укр. книгарству і бібліографії в Празі 1927—32; ред. С. Сірополко.

Книгоспілка (Укр. Кооп. Вид. Союз), вид. і книготорг. орг-ція в Києві (1918—20) на чолі з М. Стасюком; видавала кн. з літератури, природознавства, наук. популярні, шкільні підручники тощо. Закрита після больш. окупації України, К. відновилася в 1923 з центром у Харкові й філіями в Києві й Одесі. Гол. вид. К. цього періоду — «Літ. бібліотека» (серія вибраних творів укр. класиків), «Світова література» (переклади О. Бальзака, А. Франса, Г. де Мопасана й ін.), акад. вид. творів Л. Українки й М. Коцюбинського, шкільні підручники, муз. бібліотека (ред. Л. Ревуцький) та ін. Київ. філію К. очолював М. Кочеровський, ред. її вид. був С. Титаренко (1924—27). 1931 р. К. була ліквідована.

«Книгоспілка», книжкове в-во в Нью-Йорку, засноване 1952 Ю. Сірим і А. Білоусом, перевидало м. ін. «Правописний словник» Г. Голоскевича, «Історію України-Руси» та «Історію укр. літератури» М. Грушевського, твори Л. Українки, М. Коцюбинського, І. Франка й ін.

Книготорг, див. Укркниготорг.

«Книжка», критико-бібліографічний журн. у Станиславові (1921—23) за ред. І. Чепиги, з додатком «Всеукр. бібліографія» (ред. І. Калинович).

Книжкова Палата УРСР, наук. бібліографічна установа, постала 1922 р. в Харкові п. н. Укр. К. П., на базі Гол. К. П., створеної в Києві 1918 р. і Центр.

Бібліографічного Відділу Всеукр. Держ. В-ва (див. Держ. В-во України) в Харкові; Укр. К. П. підлягав Укр. Наук. Ін-т Книгознавства в Києві. К. П. здійснювала реєстрацію всіх друків в УРСР (укр. друків також поза її межами). Висліди праць Укр. К. П. публіковані в журн. «Книга» з додатком «Бібліографічний Бюлетень Укр. К. П.» (I—IV, 1923), «Нова Книга» (1924—25), і гол. в «Літописі Укр. Друку» (1924—30); окремо виходили «Картковий Репертуар», а як додатки до «Радянського Книгаря» «Книжкові Новини УРСР», «Рекомендаційні списки», «Бюлетень рецензій на книжково-журнальну продукцію УРСР» й ін.; Укр. Наук. Ін-т Книгознавства видавав ж. «Бібліографічні Вісті» (1923—30). З 1935 р. К. П. УРСР підпорядковано Всесоюзній К. П. і з того часу вона виконує тільки допоміжну роботу для централі в Москві.

«Книжная Летопись», бібліографічний тижневик, виходить з 1907 р., спочатку вид. Гол. Управління в справах друку в Петербурзі, 1920 перенесений до Москви як орган Держ. бібліографії СРСР, вид. Всесоюзної Книжкової Палати; реєструє й укр. друки.

«Книжочки місійні», популярний осв.-рел. місячник, виходив 1890—1911 в Бережанах, Львові, Перемишлі й Тернополі; вид. і ред. о. Л. Джулинський; містив м. ін. краєзнавчий матеріал з Галичини о. В. Чернецького.

Книш Григорій (*1922), сов. поет і журналіст; зб. поезій «Вірність» (1951), «Джерело» (1955), «Над Збручем» (1958).

Книш Зиновій (*1906), публіцист і журналіст (псевд. Б. Михайлюк), в 1920-их рр. чл. УВО, в 1930 — його бойовий референт, 1930—36 у поль. в'язниці, з 1940 чл. Проводу Укр. Націоналістів (групи полк. Мельника); з 1949 у Канаді. Автор спогадів: «Бунт Бандери» (1950), «Дух, що тіло рве до бою» (1952), «Дрижить підземний гук» (1953) «Перед походом на Схід» (1959) та ін.

Книш Ірина (*1906), уроджена Шкварко, дружина Зиновія К., ред. жін. вид. у Канаді (з 1950), родом з Галичини; кн. на теми жін. руху «І. Франко та рівноправність жінки» (1956), «Жінка вчора й сьогодні» (1958), біографія Н. Кобринської «Смолоскип у темряві» (1957) й ін.

Кнігиницький Антін (1867—1915), поміщик в Галичині, добродій т-ва «Просвіти» у Львові, якому записав увесь свій маєток на стипендії для бідних учнів.

Кнор (Кногт) Іван (1853—1916), нім. композитор і педагог, проф. консерваторії в Франкфурті; деякий час жив на Україні. Серед ін. творів «Варіації» для оркестри на тему укр. нар. пісні та

«Укр. любовні пісні» для вокального квартету.

КНС, див. *Комітети Незаможних Селян*.

Княгиницька-Душенко Тетяна (*1916), малярка і письмен., за фахом адвокат; портрети, пейзажі; поезії і оп. в чернівецьких журн., з 1950 в журн. ЗДА; учасниця виставок ОМУА.

Княгиницький Йов, див. *Йов Княгиницький*.

Княжа Гора, б. с. Пекарів Канівського р-ну, з городищем, де в 1870—1900-их рр. було виявлено безліч окремих предметів особистого, с.-г. і хатнього вжитку княжої доби, в тому ч. 12 скарбів з золотими і срібними прикрасами, які вказують, що городище було кол. княжим осідком, мабуть, залишками літописного городу *Родні*. Систематичні дослідження М. Біляшевського і В. Тарновського в 1890-их рр.

Княжата, упривілейована група васалів у В. Князівстві Лит., що утворилася з удільних князів з пол. 15 в.; вони користувалися різними привілеями і входили до Вального союму. Разом з «паянтами» К. виходили на війну з своїми загонами (корогвами), що складалися з дрібних шляхтичів, оселених на їх землях, — їх підвасалів.

Княздвір, тепер Верхнє, с. над Прутом на зах. від Коломиї; найбільший тисовий ліс в Європі (площа 70 га); п'ятибанна церква 18 в. — цінна пам'ятка укр. дерев'яного будівництва.

Княж-двір, загальн. службовців княжого управління, також його осідок і місце княжого суду та розправи; в К.-д. перебувала княжа адміністрація — *тивуни*, *ключники*, *дітські*, *отроки*, *ябетники*, що були одночасно в приватно-правній залежності від кн., та чл. молодшої дружини — *гриді* й *мечники*. В лит. добу К.-д. відповідав т. зв. *госп. двір*.

Княжевич Дмитро (1788—1844), культ. діяч і педагог, куратор одеської шкільної округи, засновник і гол. «Одесько-Імператорського Общества истории и древностей» та ред. його «Записок».

Княжий муж («муж княж»), в давній Україні-Русі особа, приналежна до старшої княжої дружини; К. м. виконували в час миру важливі функції держ. управління, а під час війни супроводили кн. З К. м. згодом постала верства великих землевласників.

Княжинський Антін (*1893), учитель гімназій в Галичині, осв. діяч; ст. на

А. Княжинський

пед., мовні й літ. теми, окремо «На дні СССР» (1958), «Дух нації» (1959); в 1945—55 рр. в'язень сов. тюрем, тепер у ЗДА.

Княжі договори, за Київ. Руси угоди між кн. або між народом і кн., а також договірні акти укр. кн. з чужими володарями (про останні див. *Міжнародні договори*). З постановою після Ярослава Мудрого ряду самостійних князівств укр. кн. часто укладали між собою дво- або багатосторонні договори — перев. союзного й оборонного характеру. К. д. з народом увійшли в практику з 12 в. в Києві, а згодом і в ін. землях. Народ, репрезентований вічем, ставив вимоги до нового кн., а він зобов'язувався їх виконувати. Цей тип К. д. називався «рядом». Ін. назви К. д. в пам'ятках — «докінчення», «хресне цілування», «мир», «правда». К. д. — важливе джерело давнь-укр. права.

Княжі з'їзди («снєми»), з'їзди кн. Київ. Руси (разом з їх дорадниками з чл. боярських рад) для розгляду спільних справ для всіх князівств, що визнавали зверхність Київ. кн. На К. з. обговорювалися гол. військ.-оборонні справи, полагоджувалися претенсії кн. на окремі княжі престולי та ін. Головував на К. з. київ. кн. Відомі з К. з.: Вишгородський (1072), на якому Ярославичі опрацювали «Руську Правду»; Любецький (1097), що схвалив спадкове право кн. на батьківські землі; Увітицький (1100) — суд над Давидом Ігоровичем за осліплення Василька. Реальна влада К. з. була невелика, скликалися вони рідко і не набрали виразних орг. форм.

Княжі установи, законодавчі акти кн. Київ. Руси, спрямовані на доповнення чи зміни існуючого звичаєвого права в справах держ. управління або суду. Більшість з них (напр., постанова Ярославичів про заміну права помсти на виру, про кари за вбивство княжого мужа, Мономаха — про відсотки тощо) увійшли до «Руської Правди». К. у. як важливе джерело давнього права найчастіше згадуються поруч з княжими уроками, але останні мали характер тимчасових фінансово-податкових розпоряджень і не набирали такого тривалого значення, як К. у. Однак деякі дослідники не надають значення законів і К. у. (В. Сергєєвич, П. Мрочек-Дроздовський, Р. Лашенко). У лит. добу деякі законодавчі акти кн. теж називалися «устанами» (див. *Земські уставні грамоти*). Акти, що нормували становище Церкви в державі, зокрема визначали компетенцію церк. судів, називалися *церк. уставами*.

Князь, назва носіїв держ. влади, в засаді монархічного типу, у багатьох слов. народів. На Україні-Русі К. були керівниками племен і очолювали пле-

мінні держави-землі вже до 9 в., хоч найчастіше влада цих К. обмежувалася воєнною обороною, деякими адміністративними й судовими функціями; землі, волості й громади були керовані своїми самоуправними органами влади. У 9 в., з приходом династії Рюриковичів, княжа влада поступово зміцнюється й набирає монархічного характеру. Династія Рюриковичів організувала велику феодалну державу (10—13 вв. — див. *Руська Держава*), яка під владою Великого князя, об'єднала більшість сх.-слов. земель. К. мали свої осідки — «столи» в окремих землях, уділах, волостях. К. не був носієм виключної держ. влади: він правив з допомогою боярської ради й віча. В його руках були справи місц. законодавства, військо, в тому ч. призначення урядників, важливіші судові справи, збирання податків. Порядок наслідування княжих столів був складний: принцип «родового старшинства», за яким всі чл. княжого роду Рюриковичів мали право на здобуття старших княжих столів і на випадок смерті одного з К. пересувалися вгору з уділу до уділу, раз-у-раз порушувався то на основі претенсій «отчинности» (наслідування стола по батькові), то вибором К. вічем (з порушенням старшинства), то захопленням княжого стола силою.

Крім К., що були володарями певних земель, були ще «служебні К.»: ті з Рюриковичів, що не мали власних володінь і йшли на службу до ін. К. Після нападу татар роля К. значно зменшилася. Тат. хан мав вплив на обсаду кн. столів, даючи т. зв. «ярлики» зокрема тим кандидатам, які запобігали перед ним і приносили дарунки. З переходом частини укр. земель під зверхність В. к. лит. в 14 в. укр. К. опинилися на становищі його васалів. Поступово, протягом 15—16 вв., вони перестали бути володарями, перетворившись на впливових зем. магнатів, що зберігали ще деякі з своїх давніх привілеїв (напр., окремі загоны — «корогви» під час походів), але вже творили тільки вищий прошарок єдиної шляхетсько-землевласницької верстви.

Л. О.

Кобанська культура, праіст. культура скотарських та мисливських племен центр. частини півн. Підкавказзя з часу переходу від бронзи до заліза на переломі другого-першого тисячоліття до Хр. Назва від с. Кобан в півн. Осетії, розкопи Г. Филимонова (1876), графа О. Уварова, Е. Шантра та ін. (1878—80). Виявлені поселення й могилиники. Поховання у кам'яних домовинах, одинцем, скорчені, з багатим вирядом (прикраси з бронзи, бронзовий посуд, ліпна кераміка, полірована з геометричним нарізаним орнаментом, прикметні вигнуті

бронзові сокирки). Розвинуте бронзівництво з застосуванням заліза в інкрустації предметів. Зв'язки з Поволжям, Подонням, Придніпров'ям, Закавказзям, та Малою Азією. Помітні впливи скитської культури.

Кобелів Олександр (1860—1942), архітект, проф. Київ. Держ. Художнього Ін-ту; будував у Києві будинки Держ. Банку (разом з О. Вербицьким, 1902—05) в ренесансовому стилі, Комерційного Ін-ту (разом з В. Обремським, 1906), Вищих Жін. Курсів (1911—13), Техн. Т-ва (1914) — в стилі модернізованого ампіру й ін. «Курс архітектури» (6 тт.).

Кобеляки (IV—15), р. ц. Полтавської обл. на Придніпровській низовині над р. Ворсклою, понад 10 000 меш. (1939); харч. пром-сть; 1649 сотенне м-ко полтавського полку, до революції пов. м.

Коберський Карло (1890—1940), гром. і політ. діяч, кооп. теоретик, публіцист, доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, д. чл. НТШ; з 1928 ред. кооп. ж. «Кооп. Республіка» та ін. видань Ревізійного

Союзу Укр. Кооператив у Львові; чл. Гол. Секретаріату Укр. Радикальної Партії. Автор політ. (часто під псевд. К. Пушкар) і екон. ст.; з більших праць: «Укр. народництво по обох боках Збруча» (1924), «Націоналізм — критика фраз» (1933), «Україна в світовому господарстві» (1933), «Економіка приватних підприємств» й ін. 1940 знищений більшовиками.

Коберський Остап (1895—1944), брат Карла, діяч Укр. Радикальної Партії і співред. її вид., один з організаторів руху молоді в Галичині, зокрема «Січей», «Лугів», «Каменярів»; старшина УСС, чл.-засновник УВО, підсудний в процесі С. Федака за замах на Й. Пілсудського.

Кобець Олексій, див. *Варавва* Олексій.

Кобза, муз. струнний інструмент типу лютні, сх. походження; відома на Україні з 11 в., згодом (з 16 в.) витиснена бандурою; в новіші часи назви К. і бандура вживають як синоніми, проте К. відрізняється від бандури вужчим корпусом, коротшою шийкою і меншим ч. струн (часто 3).

«**Кобзар**», мішаний хор, заснований 1953 р. в Філадельфії, диригент А. Рудницький.

Кобзарі (також бандуристи), нар. співці-музиканти, що співали, пригравали на кобзі, виконавці іст. пісень і дум. Особливу роль у укр. житті відігравали К.

К. Коберський

в 16—18 вв., беручи участь в коз. походах і гайдамацьких повстаннях. Вони гуртувалися в братствах на зразок ремісничих цехів, мали свої звичаї, закони й арго (т. зв. «лебійська мова»). З занепадом козацтва К. змішалися з жебраками-

Кобзарі на Археологічному з'їзді 1902 р. в Харкові

лірниками, грою і співом випрошуючи милостиню. Між ними були визначні нар. мистці: з 19 в. відомі О. Вересай, А. Шут, Т. Пархоменко, І. Крюковський, А. Никоненко, з 20 в. — М. Кравченко, Г. Гончаренко, І. Кучеренко й ін. До популяризації й відродження кобзарства на поч. 20 в. спричинився Г. Хоткевич, наслідком діяльності якого з'явилися вишкolenі ансамблі бандуристів сучасного типу. В Кабінеті образотворчого мистецтва Держ. Публічної Бібліотеки АН УРСР зберігається альбом О. Сластіона з 23 графічними портретами К.

Кобзей Тома (*1895), гром. і роб. діяч у Канаді, куди прибув 1911; в 1920-их рр. ген. секретар просов. Роб.-Фармерської Орг.-ції і чл. політбюро ком. партії Канади, в 1935 зірвав з комунізмом; засновник і ген. секретар антиком. Укр. Роб. Орг.-ції в Канаді.

Кобиленьков Михайло (*1922), графік, працює в Ужгороді; станкова і книжна графіка, акварелі; «Дівчина з верховини» (1954), «Бокораші» (1957).

Кобилецький Юрій (*1906), літературознавець; праці про І. Франка («Поетична творчість І. Франка», 1946; «І. Франко. Літ. діяльність та поетична творчість», 1951) і О. Кобилянську вступні ст. до їх творів.

Кобилиця Лук'ян (бл. 1803—51), політ. діяч бук. Гуцульщини, селянин, провідна постать укр. нац. відродження Буковини 1848 р. К. очолював сел. рухи проти соц. гніту чужинецьких поміщиків на Гуцульщині (1842—43 і 1847), за що був караний в'яз-

Л. Кобилиця

ницею. Вибраний 1848 р. до австр. парламенту, виступав за політ. автономію Буковини і приєднання її до Галичини, за передачу землі селянам без відшкодування; побороюючи рум. послів на Буковині, організував нар. зібрання, т. зв. «сесії», на яких виступав нібито як уповноважений австр. цісаря і за допомогою озброєних гуцулів заводив нові порядки. В кін. 1848 р. повстання охопило усю Буковину і перекинулося на Галичину; дії К. стояли мабуть у зв'язку з угор. революцією під проводом Л. Кошута. На весні 1849 р. повстання було придушене силою, К. заарештований в Жабіному і засуджений. Після звільнення 1851 р. К. перебував під поліційним наглядом у Сольці і не міг повернутися на Гуцульщину. К. став героєм нар. пісень та легенд і поеми Федьковича («Лукіяні Кобилиця», 1865).

Література: Франко І. Лук'ян Кобилиця — епізод з іст. Гуцульщини в першій пол. 19 ст. ЗНТШ, XLIX. Л. 1902; Ревакович Т. Лук'ян Кобилиця ЗНТШ, СХХVI—VII. Л. 1918; Балап Т. Luchian Cobilița. Чернівці 1926; Сел. рух на Буковині в 40-их рр. 19 ст. 36. документів. К. 1949; Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця. К. 1958.

А. Ж.

Кобилянська Ольга (1863—1942), письмен. родом з Буковини; нар. в м-ку Гурагумора, з 1891 жила в Чернівцях. Освіту здобула самотужки. Вихована під впливом нім. культури, К. літ. творчість почала нім. мовою, але знайомство з С. Окуневською, Н. Кобринською й О. Маковеем розбудило в ній нац. свідомість і привело її до укр. письменства. Крім оп. і новель, К. написала ряд повістей: «Людина» (1894), «Царівна» (1896), «Ніоба» (1907), «У неділю рано зілля копала» (1909), «Земля» (1910), «Через кладку» (1912), «За ситуаціями» (1914), «Апостол черні» (1926), основні проблеми яких — емансипація жінки, культ сильної жін. особистості «аристократичного характеру». У пізніших творах (особливо «Земля») К. звертається й до сел. життя, змальовуючи владу землі й природи над людиною. Оп. й новелі К. виповнені описами природи, між якими глибшим психологічним підходом вирізняються «Некультура», «Природа», «Valse melancholique» та мініатюри в прозі у зб. «Покора», «До світла». Спираючись на естетичний принцип у літ. творчості, К. висловила в своїх творах велику тугу за красою, наділяючи деякі постаті прикметами духового аристократизму, який доводить їх до

О. Кобилянська

конфлікту з оточенням і умовами сірого життя. Нахил К. до неоромантизму виявився в розробці нар. легенд («У неділю рано зілля копала») або в фантастичному зображенні природи як живої істоти, що має владу над людиною («Битва»).

Література: Маковей О. Ольга Кобилянська, ЛНБ, XII. Л. 1902; Свйан М. Під прапором мистецтва. К. 1910; Вступні статті до творів К.: Якубський Б. Новелі. Х. 1925, Ніковський А. Ніоба. К. 1927, Филипович П. У неділю рано зілля копала. Х. 1927, Лизанівський І. Твори. IV. Х. 1927—28, Филипович П. Земля. Х. 1929, Вабишкін О. Твори. І. К. 1956.

В. Радзичевич

Кобилянський Антін (1837—1910), гром. діяч, лікар і винахідник; відомий тим, що в молодості 1861 р. виступав проти русифікації укр. мови В. Дідицьким у часописі «Слово» («Slovo na Slovo do Redaktora „Slova”» та «Holos na holos dla Halycynu») та впливав на О. Федьковича писати укр. мовою замість нім.

Кобилянський Бронислав (* 1896), доц. Львівського Пед. Ін-ту, дослідник півд.-зах. укр. говірок, зокрема гуцульських («Укр. діалектичний зб.», I, 1928), лексик Шевченка, Гоголя, Тичини, автор підручника староцерк.-слов. мови та праць з методики навчання укр. мови.

Кобилянський Володимир (1895—1919), письмен. родом з Буковини; оп. й поезії почав друкувати з 1913 р., належав до групи Музагет (1919); зб. поезій «Мій дар» (1920), переклади з Г. Гайне, Ф. Шіллера й ін.

В. Кобилянський

Кобилянський Люцій (1855—1941), лікар, гром. і культ. діяч родом з Київщини; в 1870-их рр. чл. Київ. Старої Громади. Перебуваючи на Кавказі як губ. мед. інспектор, вів культ. працю, м. ін. був гол. «Просвіти» в Баку; чл. Укр. Центр. Ради від УПСР; 1918—19 — радник укр. посольства в Туреччині, згодом на еміграції в Чехо-Словаччині.

Кобилянський Юліан (1859—1922), бук. пед. діяч, класичний філолог (учитель Чернівецької гімназії), шкільні підручники, «Латинсько-укр. словар» (1912).

Кобільник Володимир (1885—1937), лікар, культ. діяч Самбірщини; один із засновників і меценат музейного т-ва «Бойківщина» та співред. його органу «Літопис Бойківщини»; ст. з археології Бойківщини.

Коблево, с. Тилігуло-Березанського р-ну Миколаївської обл. б. моря; у 1950 р. там відкрито поселення скитського часу (4—3 вв. до Хр. і перших вв. по

Хр.) з багатьма залишками кам'яних будівель та городище 4—1 вв. до Хр.

Кобрин Михайло (1870?—1956), церк. і осв. діяч на Холмщині (до 1914) і на Волині, педагог; викладав у правос. духовних семінаріях у Холмі й Крем'янці, з 1934 дир. укр. приватної гімназії в Крем'янці; співр. та ред. укр. церк. вид., перекладач богослужбових книг на укр. мову, що виходили накладом Укр. Наук. Ін-ту у Варшаві.

Кобринська Наталія (1851—1920), письмен. й піонерка укр. жін. руху в Галичині; освіту здобула самотужки. 1884 р. організувала «Товариство руських жінок у Станиславові»; 1887 — видала альманах «Перший Вінок»; 1891 р. скликала в Стрию перше жін. віче, на якому висунула справу дитячих садків; 1893 р.

почала видавати другий альманах «Наша Доля» (наступні випуски 1895 і 1896). Жін. доля була й темою оп. К.: «Пані Шумінська» (1887, у пізнішому вид. «Дух часу»), «Задля кусника хліба» (1884), «Ядзя і Катруся» (1893), «Жидівська дитина» (1910), в яких вона виявила значний літ. хист. Темою пізніших оп. були нар. вірування («Судільниці», «Рожа», «Чортище») і перша світова війна («Каліка», «Свічка горить», «На цвинтарі»). Крім того, К. належить ряд публіцистичних ст., присвячених жін. рухові.

Кобринський Володимир (1873—1958), гром. і культ. діяч Коломийщини, основник (1926) і довголітній дир. музею «Гуцульщина» (з 1927 р.) в Коломії (нині — п. н. Держ. музей нар. мистецтва «Гуцульщина»); праця про місячні вироби Гуцульщини.

Кобринський Йосафат (1818—1901), гром. діяч, гр.-кат. свящ., засновник «Нар. Дому» в Коломії, на який дав значну суму; писав на госп. й пед. теми у «Слові» і коломиїських часописах; 1842 видав перший «Буквар» гражданкою і ст. «Способ борзо виучити читати» нар. мовою.

Кобринь (I-5), м. над р. Мухавцем на зах. Поліссі, р. ц. Берестейської обл. БССР. 11 000 меш. (1956 р.); харч.

Н. Кобринська

В. Кобринський

пром-сть. Початки К. відносяться до 11—12 вв., в 13 в. належав до Волинського князівства, з другої пол. 14 в. був резиденцією удільних кн. Кобринських з роду В. кн. Ольгерда, після їх вимирання з поч. 16 в. належав до Підляського, згодом до Берестейського воєводства в складі Литви; 1795—1939 пов. м. Правос. Спаський монастир з 14 в., з 17 в. — кат., закритий 1838. К. і Кобринський р-н лежать на чисто укр. нац. території.

Ковалевська Марія (1849—89), уроджена Воронцова, дружина Ковалевського Миколи, гром. і рев. діячка 1870-их рр.; належала до рев. гуртків в Одесі й Києві (т. зв. кийв. комуна бунтарів). 1879 засуджена на каторгу, де й загинула.

Ковалевська Софія (1850—91), уроджена Корвин-Круковська, математик укр. роду, проф. Стокгольмського Ун-ту, авторка праць з теорії функцій і механіки.

Ковалевський (Ковалівський) Андрій (*1895), історик-орієнталіст і етнограф, наук. співр. Ін-ту Іст. Укр. Культури ім. Д. Багалія в Харкові; у 1930-их р. засланий, тепер проф. Харківського Ун-ту; «Новооткрытый текст Ибн-Фадлана» (1938), «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—22 гг.» (1956) й ін.

Ковалевський Володимир (1844—1902), рос. економіст-фінансист укр. роду, спочатку революціонер-народник, згодом високий урядовець, 1900—02 — товариш мін. фінансів, гол. Імператорського Техн. Т-ва. Праці з галузевої економіки.

Ковалевський Євграф (1790—1867), рос. держ. діяч укр. роду з Харківщини; високий урядовець в гірничому департаменті і дир. Гірничого Кадетського Корпусу в Петербурзі, розбудував Луганський зав. (1826—28), досліджував вугільні й соляні поклади в Донбасі; 1858—61 як мін. освіти провадив ліберальну політику, 1861 дозволив друкувати «Кобзар» Т. Шевченка; прихильник автономії земств.

Ковалевський Іван, ген. осавул за Б. Хмельницького (1655, 1656) та Виговського (1658), визначний дипломат (посольство до Валахії 1654, до Семигороду 1656, до Польщі 1658). Підписав договір з Семигородом 7. 9. 1656 і (разом з Немиричем та Богуном) Корсунський укр.-швед. союзний договір 6. 10. 1657.

Ковалевський Іван (1882—1955), драматичний актор, школи М. Кропивницького, родом з Чернігівщини; 1906—20 актор і адміністратор Театру М. Садовського, згодом у Держ. Нар. Театрі, Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Шевченка в Києві (1922—25), Одеському Держ. Укр. Драматичному Театрі (1925—29) і Житомирському обл. театрі (1933—43); з 1945 на еміграції, помер у Німеччині.

Ковалевський Максим (1851—1916), видатний правник, історик, соціолог і суспільний діяч родом з Харківщини; чл. Рос. Академії Наук і численних наук. т-в і академій проф. Моск. (1877—87) і Петербурзького (1905—16) ун-тів, а під час перебування за кордоном (1887—1905) проф. ун-тів у Стокгольмі, Оксфорді й ін. 1901 заснував у Парижі Рос. вищу школу суспільних наук, в якій викладав іст. України М. Грушевський. Після повороту до Росії один з лідерів лібералів. 1906 — чл. Держ. Думи, 1907 — Держ. Ради, видавець ж. «Вестник Европы». К. співпрацював з укр. фракцією в Думі, був гол. допомогового т-ва ім. Шевченка в Петербурзі, очолив ред. енциклопедичного вид. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», виступав за перебудову Росії на принципі автономії нерос. народів. Гол. праці: «Первобытное право» (I—II, 1886), «Происхождение современной демократии» (I—IV, 1895—99), «Социология» (2 тт.), студії про суспільні відносини і звичаєве право народів Кавказу й ін.; праці з укр. тематики: «Происхождение старозаимочного землевладения в Слободской Украине», «Общинное землевладение в Малороссии в 18 в.» та ін.

М. Ковалевський

Ковалевський Микола (1841—97), учитель кадетського корпусу, діяч Київської і Одеської Громад, 1879—89 за укр. діяльність перебував на засланні. Підтримував публіцистичну діяльність М. Драгоманова та гал. радикальні вид. («Народ» тощо); автор популярної «Історії України», виданої у Львові під псевд. І. Маркевича.

Ковалевський Микола (1892—1957), політ. діяч, кооператор і публіцист, родом з Чернігівщини; гол. укр. студентської громади в Москві (1912) і Києві (1915), 1917 один з чільних чл. і гол. Всеукр. Сел. Спільноти УПСР та гол. ред. їх щоденника «Нар. Воля», чл. Центр. Ради і мін. продовольчих справ з грудня 1917 до квітня 1918, за Директорії мін. зем.

М. Ковалевський

справ у кабінетах Остапечка, Мартоса і Мазепи (1918—20); з 1920 на еміграції,

перев. в Австрії і Варшаві, помер в Інсбруку. Співр. різних укр. і чужих журн., зокрема ж. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» і квартальника «Sprawy Narodowościowe», в 1940—44 співред. ж. «Наше Життя» в Букарешті, з 1950 ред. агентства «Express-Pressedienst» (Інсбрук); співр. «ЕУ». Статті про больш. політику; окремі праці: «Як заложено УПСР» (ЛНВ, 1919), «Україна під червоним ярмом» (1937), «Опозиційні рухи в Україні і нац. політика СССР 1920—54» (1954), «При джерелах боротьби» (1961).

Ковалевський Олександр (1840—1901), визначний рос. біолог, проф. Київського (1869—74) і Одеського (1874—91) ун-тів, один з організаторів Севастопільської морської біол. станції; м. ін. досліджував чорноморську фауну.

Ковалевський Олександр (*1890), громад. діяч, кооператор, публіцист; 1919—21 засновник і гол. укр. нар.-респ. партії, 1920 мін. рільництва УНР; згодом кооператор на Волині і дир. Українбанку в Луцькому, в 1930-их рр. ред. проурядової газ. «Волинське Слово»; 1939 заарештований більшовиками, дальша доля невідома.

Ковалевські, старшинсько-шляхетський рід на Слобожанщині, що походить від Семена К. (пол. 17 в.). Син його Василь був харківським полковим обозним. Один з його нащадків був мін. освіти в Росії (див. *Ковалевський Євграф*); брат останнього — Єгор (Юрій) був рос. держ. діячем і письм. З цього роду походить і проф. Максим Ковалевський.

Коваленко А., сучасний механік, чл.-кор. АН УРСР, дослідник теорії пластин і оболонок, для яких винайшов нову методу розрахунку міцності і деформативності.

Коваленко Борис, сов. критик, перший ред. київ. «Літ. газети» (1927), організатор і ідеолог комсомольської літ. орг-ції «Молодняк». Послідовно тримаючись офіц. лінії, на поч. 1930-их рр. пропагував «пролетарський реалізм». Репресований в сер. 1930-их рр., дальша доля невідома.

Коваленко Григорій (1868—?), письм. і популяризатор родом з Чернігівщини; громад. і культ. діяч на Полтавщині передрев. доби і перших років революції, організатор «Просвіт» на Полтавщині, видавець ж. «Життя і Знання» (1913—14); співр. «Етнографического обозрения», «КСт.», «Зорі», «ЛНВ», «Дзвінка» та ін.; зб. оп. «Жарти життя» (1911), п'єси для дітей, популярні кн. («Початковий курс укр. історії» й ін.), біографічний нарис «Григорій Сковорода» (1919) та ін. У 1930-их рр. заарештований, загинув у в'язниці.

Коваленко (літ. псевд.) Людмила (*1898), дружина М. Івченка, письм. і громад.

діячка; організаторка Укр. Червоного Хреста в Києві (1941), ред. ж. «Громадянка» (1946—49) у Німеччині. Писати почала 1926. Зб. п'єс «В часі і просторі» (1950), фантастичний роман «Рік 2245» (1958), зб. оп. на рел. теми «Віта нова» (1957). «Давні дні» (1960); переклади Золя, Бальзака, Вольтера, Мопасана. З 1950 в ЗДА.

Коваленко Микола, селянин з Полтавщини, гол. ініціативної групи Хліборобського конгресу 29. 4. 1918, на якому проголошено П. Скоропадського гетьманом України. Коли Союз Хліборобів-Власників розпався на дві течії, К. очолював «дрібних хліборобів», що стояли на ґрунті самостійності України.

Коваленко Михайло († 1919), поміщик на Полтавщині, чл. Держ. Думи; 1917 стояв на ґрунті самостійності України; за його ініціативою постав Союз Хліборобів-Власників.

Коваленко Олександра (1880—1927), поет, зб. поезій «Спів солов'я», «Срібні роси»; упорядник декляматора «Розвага» (1905) і альманаха «Терновий вінок» (1908); переклад «Войнаровського» К. Рилеєва. Керував в-вом «Ранок» у Києві.

Коваленко Олександр (*1875), інж.-механік, громад. діяч, один з засновників РУП, брав визначну участь у повстанні на рос. панцернику «Кн. Потьомкін». О. Коваленко (*1875) (1905), згодом, до 1917, на еміграції; 1919—22 на укр. дипломатичній службі (Женева, Париж), в 1922—30-их рр. лектор і доц. Укр. Госп. Академії і УТГІ. Підручники механіки і математики, спомини (ЛНВ, 1906, зб. «З минулого», 1939). Тепер у Швейцарії.

Коваленко Прохор (*1884), драматичний актор і педагог родом з Чернігівщини; з 1910 на сцені театру М. Садовського; 1917 в Держ. Нар. Театрі; 1920—26 режисер театру в Умані, з 1926 в Київ. Театрі ім. Франка; знімався в фільмах «Земля»,

Л. Коваленко

О. Коваленко (*1875) (1905), згодом, до 1917, на еміграції; 1919—22 на укр. дипломатичній службі (Женева, Париж), в 1922—30-их рр. лектор і доц. Укр. Госп. Академії і УТГІ.

П. Коваленко

«Щорс», «Іван», «Вершники»; з 1933 викладач Київ. Держ. Ін-ту Театрального Мистецтва; автор спогадів.

Ковалик Іван (*1907), мовознавець, учень Я. Янова, В. Ташицького, доц. Львівського Ун-ту. Праці з ділянки словотворення, фонетики, мови й стилю зах.-укр. письменників (функційність діалектизмів В. Стефаника й ін.), історії укр. синтакси 17 в., спроби застосування фонології до іст. укр. мови.

Ковалик Сергій (1846—1926), революціонер-народник родом з Полтавщини; в 1870-их рр. організатор рев. гуртків у Києві, Харкові й ін.; пропагатор «ходіння в народ». 1874 заарештований і засуджений на каторгу; з 1898 р. після звільнення жив у Менську.

Ковалів Іван (*1916), скрипаль і письм.; з 1952 диригент і керівник Муз. Ін-ту ім. Лисенка в Торонто; зб. віршів «Прелюдії» (1943), поезії, новелі, оп.

Ковалів Левко (бл. 1890—1930-і рр.), діяч Укр. Ком. Партії (боротьбістів); в 1917 чл. Укр. Центр. Ради, чл. ЦК УПСР. 1919 разом з Г. Гриньком висланий від ЦК боротьбістів на переговори з Комінтерном про визнання боротьбістів єдиними репрезентантами комунізму на Україні; в грудні підписав угоду з КП(б)У про співпрацю; після розпуску партії боротьбістів до КП(б)У не увійшов. Заарештований в 1933 р. і загинув на заслання.

Ковалів Пантелеймон (*1898), доц. Київ. Пед. Ін-ту й Ун-ту, проф. УВУ, проф. і ректор Богословської Академії УАПЦ в Мюнхені, д. чл. НТШ. Праці з історії укр. мови (зокрема «Нариси з історії укр. мови», 1941, спільно з Грунським), укр. і рос. описової й іст. морфології (префікси, дієприкметники, наголос); статті на теологічні теми; «Моли-товник-служебник, пам'ятка XIV ст.» (1960) та ін. Тепер у ЗДА.

Ковалів Степан (1848—1920), письм. родом з Дрогобиччини; оп. з життя бориславських робітників: «Громадські промисловці» (1899), «Образки з гал. Каліфорнії» (1913); автор оп. для дітей старшого віку — «Чародійна скрипка» (1910), «В останній лавці» (1911) й ін. Літ. псевд. — Степан П'ятка.

Ковалівка (III—15), с. Зінківського р-ну Полтавської обл.; кол. сотенне м. Гадацького, потім Полтавського полку; 1658 зруйноване татарами.

Ковалівський Петро (1865—1942), проф.

Харківського Ін-ту Нар. Освіти, д. чл. Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки; засновник «Просвіти» в Харкові. Праці з питань проф. освіти, виробничого краєзнавства, працезнавства, госп-ва Слобожанщини й ін.

Ковалінський Михайло (†1807), учень і друг Г. Сковороди, товаришував О. Розумовському в подорожах за кордон. «Житие Григорія Сковороды» (вид. Д. Багалія 1894) — гол. джерело біографічних відомостей про Г. Сковороду.

Коваль Борис (1903—59), сов. партійний і держ. діяч, гол. Ревізійної Комісії КПУ, в 1954—59 рр. мін. вищої освіти УССР.

Коваль Володимир (1885—1927), кооператор і інж.-агроном, фахівець з с.-г. механіки, родом з Волині; гол. Всеукр. С.-Г. Кооп. Союзу — Централ у Києві й проф. Київ. Політехн. Ін-ту; з 1921 на еміграції в Німеччині та Франції, з 1924 в Чехо-Словаччині. Праці з ділянки сіль. госп-ва, зокрема механізації сіль. госп-ва.

Коваль Федір (*1916), поет, зб. поезій «Зелені ромби» (1953). Тепер у Німеччині.

Ковальницький Дмитро (1839—1913), родом з Волині, ректор і проф. Київ. Духовної Академії (заг. історія церкви); своїм почином та коштом багато допоміг справі дослідження минулого Київ. Академії. Згодом архиеп. херсонський та одеський.

Ковальов Олександр (*1916), скульптор-реаліст родом з Одеси; бюсти-портрети (М. Лисенка, М. Рильського, Б. Хмельницького, В. Філатова).

Ковальство, перші ковальські вироби (К. в.) з'явилися на Україні вже в мідяну, енеолітичну добу (2 500—1 800 до Хр.); на їх місц. виріб вказують знахідки деякого ковальського знаряддя (молотки, ковадла, матриці) та наявність родовищ мідяної руди на Закарпатті і в Донеччині. Від залізної доби (800—500 до Хр., гальштатська) К. сполучене лише з обробкою заліза; ширше почався виріб залізних госп. речей (коси, серпи, рала, сокири) від приходу кельтів на Закарпаття; в рим. добу (1—4 вв. по Хр.) з'явилися перші печі до витопу залізної руди. В княжу добу К. становило важливу галузь пром-сти, а К. в., майже всі вже теперішнього типу, посіли перше місце між с.-г. знаряддям. «Ковач», «кузник», «кузнець» — різні назви ковала у княжу добу. Тоді вже був відомий ковальський міх та сталеве (харалужна, булатна) зброя. В пізніші віки К. в. досягли мист. рівня: окуття церк. дверей, хрести на церк. банях, церк. колодки. (Див. ще ЕУ I, стор. 214).

Ковальський Василь (1826—1911), гром. діяч, суддя в Перемишлі, згодом радник

С. Ковалів

Найвищого Суду у Відні; перший перекладач «Вісника держ. законів» на укр. мову, посол до гал. сойму і австр. парламенту; діяльний публіцист у 1850—70-их рр.; автор цікавих описів-ст., шкільних читанок, чл.-засновник «Нар. Дому» і «Гал.-Руської Матиці»; під кін. життя — москвофіл.

Ковальський Іван (1850—78), революціонер-народник з священничої родини на Поділлі; студент Одеського Ун-ту. Вів пропаганду гол. серед сектантів; за збройний опір поліції під час арешту засуджений на смерть. Співавтор звернення «Голос честных людей».

Ковальський Микола (1885—1944), гром. і політ. діяч родом з Волині; діяч РУП, пізніше УСДРП, чл. Укр. Центр. Ради, в 1918—20 рр. дир. Департаменту Держ. Контролю УНР; на еміграції гол. Укр. Центр. Комітету у Варшаві; загинув в нім. концентраційному таборі в Дахау.

Ковальський Микола (*1899), публіцист і гром.-політ. діяч серед укр. еміграції у Франції, родом з Києва, співр. «ЛНВ», «Тризуба» й ін.

Кованько-Кованківський Петро (*1876), економіст-фінансист, з 1909 р. доц. Київ. Ун-ту, з 1914 проф. Комерційного Ін-ту, в 1920—30-их рр. Ін-ту Нар. Госп-ва в Києві; на еміграції працює в Ін-ті Вивчення СССР у Мюнхені. Праці про нар. госп-во і фінанси СССР, м. ін. «Производительные силы Украины» (1922), «Бюджет м. Києва» (1929), «Бюджет СССР» (1956) та ін.

Ковач Михайло (*1909), бачвансько-укр. письм. і педагог; інтимна лірика, оп. і п'єси з життя бачванського села та інтелігенції, автор шкільних підручників.

Ковбасюк Микола (1817—89), гром. діяч, селянин із Вербіжа під Коломиєю, в 60-их рр. 19 в. посол до гал. сойму і австр. парламенту; висту-

В. Ковальський

М. Ковальський

М. Ковбасюк

пав у справах сервітутових, в обороні лісів і пасовиськ, проти відшкодування панів за втрату панцизняних тятарів.

Ковбек (Koubek) Ян (1805—54), чес. письм. і славіст, проф. ун-ту в Празі, слов'янофіл; мав вплив на «Руську Трійцю», зокрема на М. Шашкевича.

Ковбель Семен (*1877), письм. у Канаді; поезії писав під впливом Франка; заг. відома драма «Дівочі мрії», що ставилася на укр. сцені в Канаді й Америці.

Ковель (II—5), м. обл. підпорядкування на волинському Поліссі над. р. Турією, р. ц. Волинської обл.; 23 000 меш. (1956);

Благовіщенський собор у Ковелі

великий зал, вузол, підприємства по обслуговуванню зал. транспорту, місц. пром.-сть. К. вперше згадується на поч. 14 в., міські права дістав 1515 р.; з 1795 до 1939 — пов. м. Літом 1919 бої Волинської дивізії з поляками. Цінні пам'ятки архітектури — дерев'яний Благовіщенський собор (1505) і дзвіниця з 17 в. та зал. двірець (архітект. О. Вербицький) знищені під час другої світової війни.

Ковенко Михайло, інж., діяч УСДРП, згодом Укр. Партії Самостійників-Соціалістів, організатор куреня «вільних козаків» у 1917—18 рр. з роб. молоді Києва; в січні 1918 військ. комендант Києва, за Директорії гол. Верховної слідчої комісії для боротьби з контрреволюцією; з 1920 р. жив на еміграції в Румунії.

Коверко Андрій (*1893), гал. різьбар-монументаліст; різби в каплиці гр.-кат. Духовної Семінарії у Львові, пам'ятник митр. А. Шептицького, плоскорізьби-портрети в дереві О. Новаківського, І. Франка й ін.; учасник виставок Гуртка Діячів Укр. Мистецтва і АНУМ у Львові.

Ковжун Павло (1896—1939), визначний графік, маляр і організатор укр. мистецтва на Зах. Укр. Землях, родом з Волині; студіював у Києві, з 1921 в Галичині; працював гол. в книжній графіці (численні обкладинки, екслібриси, вид. знаки, плякати, ініціали, ілюстрації, карикатури), автор (разом з М. Осінчуком) церк. поліхромій в укр. візант. стилі (Озірна, Сокаль, Зашків, Долина, Мик-

лашів, Наконечне, Калуш, Стоянів й ін.), мист. монографій (Глуценко, Гриценко, Гец), ст. на мист. теоретичні теми і про окремих мистців (Архипенка, Дольницьку), учасник багатьох крайових і закордонних укр. виставок (Прага, Брюссель, Варшава, Берлін, Рим, Неаполь), спів-організатор Гуртка Діячів Укр. Мистецтва (1921) і Асоціації Незалежних Укр. Мистців (АНУМ, 1931) у Львові, ред. журн. «Митуса» і «Мистецтво».

П. Ковжун

К. мистець модерний, але тісно пов'язаний з укр. образотворчою традицією. Перші праці під впливом футуризму і символізму, пізніше Нарбута, з 1924 експресіонізму й конструктивізму, проте, К. залишився різко окресленою індивідуальністю з своїм наскрізь нац. власним стилем. Укр. культура завдячує К. відродження мистецтва книги на Зах. Укр. Землях.

Література: Федюк М. Графіка. Л.-К. 1924; Екслібрис. Л. 1932; Голубець М. Павло Ковжун. Л. 1939; Гординський С. Павло Ковжун. Л. 1943.

С. Г.

Ковила, тирса, шовкова трава (*Stipa L.*), багаторічні рослини з родини трав, 30—100 см заввишки; одні з основних степ. рослин. На Україні росте 8 видів, поширених в Степу й рідше в Лісостепу; найпоширеніші: тирса або К. волосиста (*S. capillata L.*), має остюки волосовидні (не пірчасті), і К. пірчаста, шовкова трава (*S. pennata*) — збірний вид, що поділяють на кілька видів: К. Іванова (*S. Joannis Cel*) найчастіше в Лісостепу, К. Лесінга (*S. Lessingiana Trin. et Rupr.*), К. вузьколиста (*S. stenophylla Czern.*), К. укр. (*S. ucrainica P. Swirn.*) й ін. Молода К. є добрим кормом для домашніх тварин, пізніше вона стає шорсткою і мало їстівною.

Ковінька Олександр (*1900), сов. письмен.-гуморист, у 1920-их рр. чл. «Плуга»; зб. гуморесок «Індивідуальна техніка» (1929), «Колективом подолано» (1930); гуморески на актуальні сов. теми в поточній пресі.

Ковнір Степан (1695—1786), визначний майстер-будівничий з Київщини, понад 60 рр. провадив будів. роботи в Києво-Печерській Лаврі: т. зв. Ковнірський корпус, дзвіниця б. дальніх Печер і ін; поза Лаврою — Кловський палац (1754—58), церква і дзвіниця в Василькові й ін. Будови К. в укр. бароковому стилі з багатими ліпними оздобами на фронтонах. К. виховав цілу школу майстрів-каменярів.

Ковпак Сидір (*1887), сов. діяч і командир партизанських загонів часів революції і другої світової війни, ген.-майор родом з Полтавщини; в 1918—19 рр., очолюючи партизанський загін, боровся з укр. визвольним рухом, 1942 оперував у нім. тилах на Поліссі, влітку 1943 зробив рейд у Карпати, де м. ін. відбулися сутички між червоними партизанами й УПА. 1944 загін К. став Укр. партизанською дивізією під командуванням підполк. П. Вершигори. К. з 1946 чл. Верховної Ради СРСР і мін. оборони УРСР, з 1947 заступник гол. Президії Верховної Ради УРСР, чл. ЦК КПУ. Автор спогадів «Від Путивля до Карпат» (1945).

Ковтун Іван, див. Вухналь Юхим.

Ковтурман Костянтин (*1894), графік, працює в Одесі; станкова графіка, офорти; «Верби» (1929), «Горлівка» (1937).

«Ковчег» («The Ark»), кат. церк.-осв. місячник. виходив 1946—56 у Стемфордї (ЗДА), укр. і англ. мовами.

Ковшевич Роман (1873—1932), адвокат, суддя, правник-каноніст; д. чл. НТШ; проф. Укр. Ун-ту, а пізніше Богословської Академії у Львові; досліджував суд. справи українців і поляків перед рим. Ротою. Праці: «Індуктивний метод в юриспруденції» («Зб. Правничої Комісії» НТШ, тт. I-II); «De primis litibus Ucrainorum apud Romanam curiam indicatis» («Богословіє», VII, 3) та ін.

Коган Олександр (*1895), композитор родом з Одеси, з 1944 доц. Одеської Консерваторії; увертюра і поема для оркестри, струнний квартет, тріо і 2 сонати для скрипки з фортепіаном; підручник сольфеджо і гармонії.

Коган-Ясний Віктор (1889—1958), терапевт-клініцист та ендокринолог, родом з Полтави, проф. Харківського Мед. Ін-ту (з 1930), заслужений діяч науки УРСР; перший в СРСР виготовив інсулін та налагодив його виробництво у Харкові (1922); 175 наук. праць, в тому ч. низка великих монографій.

Когильник (Кундук), р., що протікає Басарабською височиною і Причорноморською низовиною: довж. — 240 км, сточище — 3 900 км², впадає до Сасицького лиману.

Когуська Наталія (*1905), гром. діячка в Канаді родом з Волині, гол. Союзу Українок Канади і ред. ж. «Промінь»; оп. «Мати», «В полеті до Вілі».

Когут Лев (1878—1947), бук. гром.-політ. і екон. діяч, журналіст і видавець, адвокат у Чернівцях. В 1902—03 рр. ред. вид. РУП, що виходили в Чернівцях («Гасло», «Селянин», окремі брошури); в 1903—24 рр. перший дир. централі укр. кооператив на Буковині «Селянська

Каса»; в 1920-их рр. ред. низки укр. газ. у Чернівцях, м. ін. «Рідний Край» (1926—30), в 1930—40 рр. щоденника «Час». Ред. і видавець «Нар. Бібліотеки», «Спілкової Бібліотеки», листування М. Драгоманова з М. Павликом (1912) та ін. Співзасновник і діяч Укр. Нар. Організації Буковини (1922—27), віцепрез. Укр. Нац. Партії (1927—38). Численні ст., зокрема на екон. і культ. теми; окремо вийшли: «Бук. співництво» (1907), «Україна і моск. імперіалізм» (1916) й ін. Помер на еміграції в Граці.

Л. Когут

Когут Михайло, в чернецтві Микола (*1911), церк. і гром. діяч у Канаді й ЗДА, василіянин, закарп. походження; в 1946—53 рр. в Римі, як консультор і ген. секретар ЧСВВ, ген. секретар і ректор Колегії св. Йосафата, в 1953—58 рр. протоігумен амер. василіянської провінції.

Когут Осип (1891—1941), гром. і політ. діяч, за студентських часів організатор радикальної молоді і УСС; з 1920-их рр. адвокат у Богородчанах і чл. Гол. Управи УСРП, в 1928—30 рр. посол до варшавського сойму; 1939 заарештований більшовиками, помер на заслання.

О. Когут

Когутяк Іван (*1893), антрепренер і актор «Укр. Рухомого Драматичного Театру», організованого 1920 р. в Станіславові, об'їздив міста і села Галичини й Волині з перев. побутовим репертуаром; в 1939—44 дир. Коломийського муз.-драматичного театру.

Кодак (Кудак), фортеця на правому березі Дніпра б. порогів, 10 км нижче від теперішнього Дніпропетровського, збудована поль. урядом 1635 р., щоб загородити дорогу до Запоріжжя, Дону й Чорного м. Відбудована після зруйнування козаками на чолі з гетьманом І. Сулимою, набрала особливого значення після невдалого коз. повстання 1637—38 рр., коли Польща поставила там залогу з нім. жовнірів. 1648 р. К. був взятий Б. Хмельницьким. За Мазепи К. був сторожовим постом супроти Січі; у 18 в. його військ. значення занепало. Руїни К. збереглися до наших днів, на місці кол. К. лежить с. Старі Кодаци.

Кодак (псевд.) Юрій (*1916), архітект, закінчив Київ. Художній Ін-т; з 1948 в

Канаді, проектував і будував церкви в Канаді (Гамільтон, Судборі, Нове Торонто, Монреал) і ЗДА (Бостон, Бавнд-Брук); К. використовує мотиви укр. архітектури, перев. укр. барокко.

Кодацький (Старо-Койдацький) поріг, перший з Дніпрових порогів, довж. 512 м, спад 1,8 м.

«Кодекс законів про народну освіту УСРР», зб. законів, що нормували справу шкільництва і нар. освіти, затверджений ВУЦВК 2. 11. 1922; проіснував до поч. 1930-их рр., згодом замінений окремими законами і положеннями (статутами).

«Кодекс законів про працю малолітніх та підлітків», встановлений постановою Ради нар. комісарів УССР 21. 9. 1921; згодом перестав діяти і був включений до «Кодексу законів про працю УСРР»; регламентацією праці підлітків займався також спеціальні постанови і закони держ. органів УССР та ССРСР.

«Кодекс законів про працю УСРР», з 1922 р. основне, проте фрагментарне джерело трудового права в УССР і Молд. ССР. «К. з. п. п. УСРР», точно відтворюючи відповідний кодекс РСФСР, був прийнятий ВУЦВК 2. 12. 1922 та введений в дію з зворотною силою — 15. 11. 1922, себто з того часу, коли і «К. з. п. п. РСФСР». Кодекс складається з 192 ст., систематизованих в 17 розділах: заг. частина; про порядок наймів і подачі робітної сили; про порядок притягнення до трудової повинності громадян УССР; про колективні угоди; про трудову угоду; про правила внутр. ладу; про норми виробництва; винагорода за працю; гарантія та компенсація; робочий час; час відпочинку; про учеництво; праця жінок і неповнолітніх; охорона праці; про проф. (виробничі) спілки робітників та службовців і їхні органи на підприємствах, в установах та госп-вах; про органи розгляду конфліктів та справ порушення законів про працю; про соц. страхування. Лише 18 ст. не є буквальною передруком відповідних ст. «К. з. п. п. РСФСР». Численні зміни і доповнення тільки спершу були відповідно кодифіковані у формі нової редакції статей, додатків та офіц. доповнень; видані ж після 1936 р. взагалі не були внесені до кодексу.

На відміну від початкового сов. трудового законодавства, що характеризувався встановленням т. зв. роб. контролю над виробництвом, «К. з. п. п. УСРР» не встановлює права робітників та службовців на виробниче співуправління, а лише регулює взаємовідносини «наймача» — працедавця та «наймитів» — працівників. Кодекс у свій перший ред. відзеркалює соц.-госп. систему НЕП-у.

Деякі з останніх актів сов. трудового права повертаються до постанов окремих ст. «К. з. п. п. УРСР».

У висліді постанови президії Верховної Ради УРСР «Про перегляд кодексів законів УРСР» 14. 5. 1956, окрема комісія мінва юстиції УРСР розробила новий проект «К. з. п. п. УРСР», який враховує нові акти соц.-трудоного законодавства; проект ще не затверджений (див. також *Трудове право, Праця*).

Література: Данилова С. Кодекс законів про працю, практичний коментар. Х. 1929; Шерешевський С. Основи трудового права. Х. 1929; Згурська К. Кодифікація законодавства Укр. РСР. Радянське право, 1, 4. К. 1958. **Б. Цюцюра**

«Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР», основне джерело родинного права в УРСР і Молд. ССР; проект схвалений правничою комісією, опублікований у Харкові в 1925 р., затверджений з незначними змінами Всеукр. Центр. Виконавчим Комітетом 31. 5. 1926; одночасно втратили силу діючі доти декрети Ради Нар. Комісарів УРСР з 20. 2. 1919 про цивільні шлюби і про розлучення. «К. з. п. р.» складається з 162 ст., об'єднаних у 5 відділах в такому порядку: про родину, опіку та піклування, одруження, про право громадян змінювати свої прізвища й імена, визнання особи безвісно-відсутньою або померлою; положення про реєстрацію актів громадянського стану має форму додатку до кодексу. Згідно з постановами діючої в 1926 р. конституції, «К. з. п. р.» базується на тих самих основах, що й кодекси ін. респ.: на моногамії, рівних правах чоловіка й жінки, розривності подружжя, відсутності різниці між шлюбністю і нешлюбністю дітей, виключенні впливу церкви на родину; зате в подробицях він значно відрізняється від кодексів ін. республік, а зокрема від пізніше схваленого родинного кодексу РСФСР. На відміну від рос. кодексу, що зрівнював перед правом зареєстровані й незареєстровані подружні відносини, укр. кодекс стверджує у ст. 105, що тільки реєстрація шлюбу в органах ЗАГС є безспірним, до спростування судом, доказом наявності одруження. Під час другої світової війни «К. з. п. р.» кілька разів змінювався, зокрема союзним указом з 8 липня 1944 р. (обов'язковість реєстрації одружень у всіх республіках, утруднення розлучень, відмінні обов'язки батьків дітей, народжених в подружжі й поза подружжям). Переклад повного тексту кодексу на нім. мову появився 1927 р. (H. Freund. Das Familienrecht der Sowjetrepubliken). З 1958 р. мінво юстиції підготовляє новий текст родинного кодексу. (Про зміст «К. з. п. р.»

див. ЕУ I, стор. 678—79, ЗАГС, Родинне право).

Ю. Фединський

Кодекс канонічного права, див. *Канонічне право*.

Кодень (II—4), м-ко на Підляшші над Бугом; костюл з чудотворною іконою Матері Божої (коденської), кол. уніятська церква поч. 16 в., в готичному стилі, з надгробком Івана Сапіги 1520 з укр. написом.

Кодима, права притока Богу, довж. — 150 км, сточище — 2 480 км²; К. становила в 16—18 вв. кордон Лит.-Поль. Держави й Туреччини, згодом Подільської й Херсонської губ. Над К. укр. військо (Семен Палій і лівобережні полки) 1693 р. розбили татар; 1738 — битва рос.-укр. війська проти тур.-тат. сил.

Кодима (V—10), с. м. т. в півд.-сх. частині Поділля, р. ц. Одеської обл.; цегляний, вапняковий і овочеконсервн. зав.; 1919 бої УНР з большевиками та з денікінцями.

Кодня (III—9), с. на сх. Волині, 15 км на південь від Житомира, кол. м-ко. 1768 р. в К. під проводом регіментаря Стемпковського поляки нещадно карали гайдамаків на смерть та каліцтво.

Кодра (III—10), с. м. т. Макарівського р-ну Київської обл., на Київському Поліссі; добування торфу.

КоДУС, скорочена назва Комісії Допомоги Укр. Студентству, заснованої 1940 у Кракові при Укр. Центр. Комітеті; 1942 перенесена до Львова. З 1945 діє самостійно на еміграції — у Фюрі (Німеччина), з 1951 у Сарселі (Франція). КоДУС очолювали: о. І. Гриньох, Ю. Полянський, З. Кузеля (1944—52); з 1952 гол. О. Кульчицький, секретар з 1946 — Т. Волошин. В сумі уділено допомог 2 600 студентам на бл. 500 000 доларів, зібраних з пожертв громадянства і з допомоги УЦК (до 1945), кат. Церкви (за посередництвом архієп. І. Бучка), ЗУАДК, Укр. Конгресового Комітету Америки й Фонду Допомоги Українців Канади.

Коельо (Coelho) Нето (1864—1934), відомий браз. новеліст, прихильник незалежності України, інформував браз. гром. думку про укр. культуру і укр. змагання (зокрема в «Jornal do Brasil» 1923).

Кожанчиків Дмитро (†1877), рос. книгар, видав 1867 р. в Петербурзі перше повне вид. «Кобзаря» Т. Шевченка.

Кожара, див. *Гагара*.

Кожевников Петро (1904—43), вчений лісовод; праці про ліси УРСР, зокрема на Поділлі, про природно-госп. р-ни і типи лісів України й ін., автор типологічної карти лісів України.

Коженьовський (Korzeniowski) Юзеф (1797—1863), поль. письм. і драматург ро-

дом з Галичини, проф. Крем'янецького Ліцею й Київського Ун-ту, пізніше в Харкові й Варшаві; у повістях «Spekulant» (1846) і «Kollokacja» (1847) накреслив образ поль. шляхти на Волині й Поділлі; у драмі «Kaprassy górale» (1840, популярна на гал. сцені п. н. «Верховинці» в переробці П. Свенціцького й Д. Лозинського) — побут гуцульського села і його конфлікти з австр. адміністрацією. П. Свенціцький переклав також кілька ін. п'єс К. для укр. театру.

Кожухів, больш. концентраційний табір б. Москви, до якого на весні 1920 р. вивезено бл. 250 старшин і стрільців УГА, в тому ч. ген. О. Микитку і ген. Г. Ціріца; на поч. липня 1920 р. звідти вивезено 217 старшин в напрямі до Архангельську, де всі загинули без вісти.

Кожухівка (III—II) і сусідня Крушинка, с. Києво-Святошинського р-ну на півд. зах. від Києва; бої Січ. Стрільців з рос. добровольчими гетьманськими частинами в листопаді 1918, з большевиками в лютому 1919 та УГА з большевиками в серпні 1919.

Коза, див. *Козівництво*.

Коза, нар. муз. інструмент, див. *Дуда*.

«Коза» (звичай «водити козу»), парубоче колядування, при якому один з парубків переодягається козою; драматизоване замовляння з побажальною частиною, з піснями й танцями (див. ЕУ I, стор. 258). Також дівоча забава з весняного циклу.

Коза дика, див. *Сарна*.

Козак Едвард (*1902), псевд. Еко, Мамай, Майк Чічка, карикатурист, гуморист і маляр родом з Галичини, учень О. Новаківського; ілюстратор і ред. «Зиза» (1926—33) і «Комара» та ілюстратор усіх вид. Тиктора у Львові (1933—39), учасник виставок АНУМ; з 1944 на еміграції, гол. УСОМ, ред. «Лиса Микити» (з 1948) в Німеччині й ЗДА; з 1951 в ЗДА, працює в церк. мистецтві, ілюструє казки в телевізії. К. ілюстратор великої кількості книжок і журн., особливо дитячих («Світ Дитини», «Дзвіночок», «Юні Друзі», «Веселка»), автор гумористичних віршів і фейлетонів. Малюнки К. імпресіоністичні, декоративні, часто під нар. лубок, в них домінує лагідний гумор і композиційна легкість («Ярмарок» — 1942, «Січ» — 1943, «Стара Коршма» — 1953, композиції до укр. пісень), в карикатурах помітний на-

Е. Козак

хил до анімалізму. К. творець модерного гумористичного журн., що на укр. ґрунті понад 35 рр. активно впливає на формування гром. думки. Окремі вид. альбому «ЕКО» і альбому карикатур п. н. «Село» (1946—48). Див. ще «Гумористична преса» і «Карикатура».

Козак Євген (1857—1933), славіст, дослідник історії Буковини, зокрема іст. церкви, правос. свящ., проф. ц.-слов. мови і літератури Чернівецького Ун-ту (1899—1919), москвофільський гром. діяч; студії про слов. написи („Die Inschriften aus der Bukovina“, 1903) на Буковині й Молдавії та ін.; доводив автохтонність українців на Буковині; на церк. полі виступав проти румунізації бук. правос. архієпархії.

Козак Євген (*1907), композитор і диригент із Львова, дир. вокального ансамблю Львівського радіо; хорові твори, пісні, обробки нар. пісень.

Козак Іван (*1891), сотн. УГА, організатор і командант Польової Жандармерії УГА, 1923—26 командант табору для інтернованих частин УГА в Йозефові, згодом адвокат і гром. діяч в Угрові (Галичина); тепер в ЗДА.

І. Козак

Козак Сергій (*1920), оперовий співак-баритон; з 1950. соліст Київ. опери; автор сольових і хорових пісень.

Козаки підпомічники, категорія козацтва, яка утворилася в процесі його екон. диференціації під кін. 17 в. і вперше була оформлена за Мазепи (1701). Менш заможні, ніж виборні козаки, К. п., залишаючися вдома, повинні були виряджати від 2—3 або більше дворів одного козака для чинної військ. служби й повністю утримувати («підпомагати») його. В разі особливої потреби (оборона країни тощо) й К. п. притягалися до участі в походах. Остаточний поділ на виборних і підпомічників був проведений рос. урядом у 1734—36 рр.

Козаневич Маріян (1877—1940), гірничий інж., 1918—19 чл. Нац. Ради і секретар публічних робіт (від УСДП) ЗУНР.

Козар Павло (1898—1944), історик-археолог, викладач Дніпропетровського Ун-ту, співр. Іст. Музею під керівництвом акад. Д. Яворницького; учасник Дніпровської археологічної експедиції в 1927—32 рр.

Козацтво, вільна, воєнно-пром. людність в сх.-євр. степах, що дістала цю назву значно пізніше своєї появи. Назва «козак» тюркського походження, вперше зустрічається в словнику половецької мови з сер. 13 в.; маємо її також у візант. джерелах, інструкціях італ. міст своїм колоніям на Чорноморщині й ін. Козаками ці джерела називають озброєних людей, які займалися охоронною службою в пограничних місцевостях, давали охорону купецьким караванам на степ. шляхах або й самі займалися степ. промислами. Під кін. 15. в. назва козаків поширюється й на ту частину людності Центр. і Сх. України, яка ходила на різні промисли, «уходи», займалася полюванням, рибальством, бджільництвом, видобутком соли, салітри тощо.

Укр. К. відмінне від інших коз. формацій Сх. Європи не тільки своїм етнічним походженням, але й ролею, яку воно відігравало в історії України, зокрема в змаганнях укр. народу за відродження своєї державності, а також своєю боротьбою проти навали тюрксько-тат. світу. Саме в процесі боротьби степ. «уходників» з тат. нападами виникла десь у пол. 16 в. коз. орг-ція Запор. Січі (див. *Запоріжжя*). Тат. напади примушували В. кн. Лит. будувати в півд. околицях України замки-фортеці (в Каневі, Черкасах, Вінниці, Хмельнику, Брацлаві, Барі й ін.). Для їх оборони формувалася протягом 16 в. друга категорія К. — городове К., організаторами якого були місц. старости: черкаські — Остафій Дашкович, Семен Полозович, хмельницький — Предслав Лянцкоронський, барський — Бернард Претвич, шляхтич Самійло Зборовський, кн. Дмитро Вишневецький (Байда), кн. Богдан Ружинський та ін. Вони, разом з городовими й запор. (низовими) козаками, заходили в глибину степів у гонитві за татарами для відбою яєиру-невільників або й відплатно нападали на тат. і тур. побережні міста. За таких обставин росла сила й досвід К., слава його лицарських подвигів і подив до нього з боку місц. людності, а згодом і ширшого світу. Разом з тим поволі зростала у К. свідомість власної ваги й відповідальності, не лише стано-вої чи льокальної, але й заг.-національної. На цьому ґрунті неминуче й щораз більше виникали конфлікти К. з місц. магнатами та держ. адміністрацією, а згодом з кін. 16 в. і поль. урядом. (Див. ЕУ I, стор. 439—43).

Під кін. 16 в. королівські універсали й

постанови сойму (напр., 1590) намагалися обмежити значення К., зводячи його ролі лише до охорони степ. пограниччя, і охопити якнайменше число К. реєстром, спочатку малим — до 300 осіб, а пізніше, під тиском обставин, збільшуваним до 6 000 і 8 000, призначаючи над ним, замість виборних провідників, урядового старшого і полковників. Але війни Польщі з Московією і Туреччиною примушували поль. уряд іти на деякі поступки К. Зокрема Стефан Баторій 1578 р. ствердив деякі права й вольності К. Поволі К. починає провадити власну, незалежну від поль. уряду й нерідко суперечну його інтересам, зовн. політику (участь у молд. справах, союз з цісарем Рудольфом у 1590-их рр. тощо). До великої сили доходить К. в першій чверті 17 в., коли гетьман Петро Сагайдачний не тільки прославив його вдалим походом проти татар і турків і допомогою поль. військові під Московією 1618 та під Хотиним 1621 р., але й міцно пов'язав політику К. з нац.-рел. боротьбою укр. народу проти Польщі, відроджуючи при цьому держ. традиції княжої України-Руси.

Поразки коз. повстань в 30-их рр. 17 в. затримали розвиток К., значно зменшуючи коз. реєстр та ізолюючи реєстрове К. від «виписчиків» (ті, що не потрапили до реєстру) і низового Війська Запор. Цей наступ Польщі на К. призвів 1648 р. до повстання Богдана Хмельницького і тривалої війни України проти Польщі (1648—58), наслідком якої було утворення Укр. Коз.-Гетьманської Держави 17—18 вв. — «Війська Запорозького» (згодом Гетьманщини), у якому козацтво було упривілейованим станом, коз. старшина — провідною верствою, а коз. устрій став основою всієї держ. орг-ції. Поруч з тим існувала (до 1775 р.) автономна коз. республіка Війська Запорозького Низового (Запоріжжя).

Після ліквідації Гетьманщини (остаточно в 1780-их рр.) значна частина К. на території пізніших Чернігівської і Полтавської губ. існувала до 1917 р., як окремий стан вільної сіль. людності, маючи свої, застережені законом, права і привілеї. Намагання відновити К. як військ. силу на Лівобережжі мали лише короткотривале значення: зформовані рос. урядом 1831 під час поль. повстання коз. полки були після закінчення воєнних дій розформовані. Натомість коз. формації, утворені на базі запор. К., проіснували довше. Це були: *Задунайська*

Січ на території Туреччини (1775—1828) і козаки на території Банату в Австр. Монархії (1785—1812); Бозьке Коз. Військо, зформоване 1784, що одержало землі між Дністром і Богом і 1792 було перенесене на Кубань як Чорноморське Козацтво, яке 1861 р., після об'єднання його з т. зв. Лінійним Військом, дістало назву — Кубанського Козачого Війська; Озівське Військо, створене з частини Задунайського К., яка 1828 перейшла на рос. бік, поселене над Озівським м. і в 1865 р. частково перенесене на Кубань. Кубанське Коз. Військо було єдиною формацією укр. К., яка існувала ще 1917 р. і мала деяку, дуже обмежену автономію (докладніше див. *Кубань*).

На Правобережжі К. було скасоване постановою поль. союму 1699, але існувало (з 1704 р. під регіментом лівобережного гетьмана) до 1714 р. У 18 в. надвірні міліції поль. магнатів мали подекуди устрій, подібний до коз. Постанова поль. союму 1790 про створення двох полків К. не була здійснена.

До укр. К. належало також Слобідське К., яке користувалося в 1638—1765 рр. досить широкою автономією в межах Московської (рос.) Держави: воно творило 5 полків (див. *Слобожанщина*).

Деякі укр. шляхетські роди коз. походження зберегли нац. традиції, і їх представники приєдналися до новітнього укр. нац.-визвольного руху, і взагалі нащадки коз. стану дали поважну кількість укр. інтелігенції — діячів модерного укр. нац. відродження та визвольного руху. Вплив коз. традицій відбився в укр. визвольних змаганнях 1917—20 рр. зокрема у формації «Вільного Козацтва», регулярних військ. частин і в будівництві гетьманської Укр. Держави 1918 р. Але спроба гетьмана П. Скоропадського відновити коз. стан вже не могла бути здійснена (див. ще ЕУ I, стор. 439—72, 642—47).

Література: Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, I—III, 3 вид. О. 1885—86; Эварницкий Д. История запорожских казаков, I—III. II. 1892—97; Багалій Д. Історія Слобідської України. X. 1918; Дорошенко Д. Нарис історії України, I—II. В. 1932—33; Stöckl C. Die Entstehung des Kosakentums. Мюнхен 1953; Голобуцкий В. Черноморское казачество. К. 1956; Грушевський М. Історія України, Руси, тт. VII—X. Нью-Йорк 1956—58; Голобуцкий В. Запорожское казачество. К. 1957. Див. ще ЕУ I, стор. 442—43 і 465—66, а також ЕУ II — *Запоріжжя*, *Донищина*.

І. Витанович

Не укр. К. Побіч укр. існувало на території Сх. Європи неукр. К. Найваж-

ливішим було Донське К., яке оформилося в 16 в.; воно мало в собі багато укр. елементу й стояло в тісних зв'язках з укр. К. (див. докладніше *Донищина*). Перев. з виходців-донців створилися нові коз. війська: Яїцьке (згодом перейменоване на Уральське), Оренбурзьке, Гребенське-Терське (на сх. Передкавказзі), Астраханське й ін. Деякі з них, як напр., Волзьке, що існувало у 18 в., були перев. укр. походження. Чимало укр. елементу було і в Терському війську. Всі ці війська під тиском рос. уряду втратили свою незалежність, а згодом і автономію. На поч. 20 в. існувало 12 коз. військ: Донське, Кубанське, Терське, Астраханське, Уральське-Яїцьке, Оренбурзьке, а на території Азії — Сибірське (Омське), Семирічинське, Єнісейське, Забайкальське, Амурське й Усурійське. Козаки у активній військовій службі становили численну і важливу частину рос. армії, гол. кінноти. У 1912 р. всі коз. війська нараховували 4 054 000, в тому ч. 445 000 «служилого состава». На території коз. військ, крім козаків, жили також «іногородці», що не мали прав і обов'язків козаків і становили 53% всього населення. Найчисленнішими коз. військами були Донське (1 392 000 козаків на 3 143 000 всього населення) і Кубанське (1 214 000 на 2 836 000); лише ці війська мали великі суцільні території.

Після революції 1917 р. серед К. виник автономістичний рух, зокрема на Кубані й Дону, що спричинився до виникнення окремих коз. держ. формацій. Коз. землі були одночасно базами білих рос. армій, що разом із козаками ставили опір більшовикам і зазнали у 1920 р. остаточної поразки. Частина козаків (бл. 160 000, в тому ч. жінки, діти та старші віком) виїхали на еміграцію й поселилися гол. у Югославії й Франції, менше в Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі. Гол. осередками коз. еміграції були Београд, Прага, Париж, Варшава; тут діяли їх центр. орг-ції, установи, преса.

Під час другої світової війни козаки на еміграції та на коз. землях, гол. на Дону, створили військ. частини, які воювали проти більшовиків в рамках нім. армії; цих козаків разом з їхніми родинами англійці видали більшовикам. Інші козаки, що воювали в складі Рос. Визвольної Армії (РОА), теж були видані більшовикам американцями, що сильно підірвало коз. потенціал на еміграції.

В політ. відношенні козаки на еміграції діляться на кілька груп — в основному на самостійників, федералістів та

монархістів (останніх до другої світової війни очолював ген. Н. Краснов). Поза тим існує позапартійний «Общеказачий Союз» та менші угруповання, як коз. комбатантів та інші. Козаки групуються в станицях з станичними отаманами на чолі.

Найчисленнішу та найактивнішу на еміграції групу становлять козаки-самостійники (Вільнокоз. Рух, Козачий Нар. Рух — Вільне Козацтво). На чолі його стали: донці — полк. Гнілорибов і осавул. М. Фролов та кубанець І. Білий. З 1920-их рр. коз. самостійники домагаються створення окремої, суверенної федеративної держави — Козаччини (Козакії), яка обіймала б т. зв. іст. землі — 6 коз. військ. в Європі (разом з територіями, що лежали між цими військами), себто Півн. Передкавказзя, Дон і півн. частину Надкаспійщини (територія бл. 870 000 км², з 14 млн населення, на якій до революції козаки становили бл. 1/3 всього населення). До складу такої держави входила б і частина укр. етногр. території як суцільної (Кубань, частина Донщини), так і мішаної (Сх. Передкавказзя). Деякі ідеологи К. вважають його за окремий народ — 4 слов. групу Сх. Європи.

Нині козаки-самостійники розбиті на еміграції на дві групи — І. Білого і В. Глазкова. Козаки-самостійники політ. стоять бл. до українців і прагнуть союзу Коз. Держави з її зах. сусідом — Україною; вони співпрацюють з українцями, влаштовують спільно різні гром. виступи та свята і входять разом з ними до АБН (І. Білий) і Паризького Бльоку (В. Глазков). Козаки-самостійники мають свою пресу: м. ін. на поч. 1920-их рр. у Варшаві виходив «Голос Казачества», в 1927—39 — двомовний ж. «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» (спершу в Празі, згодом у Парижі; ред. І. Білий); тепер у Парижі виходить «Казак» (Орган Білого), двомовний «Казачья Жизнь — Козаче Життя» в Нью-Йорку (Орган Глазкова) й ін.

Більшість кубанців не визнає концепції «Великої Козаччини», але стоїть за автономію Кубані у зв'язку з Україною.

Література: Святиков С. Россия и дон. Прага 1924; Вилый И. Казачья Земля. Территория и народонаселение. Прага 1928; Трагедия Казачества. Прага 1933; Быкадоров И. История Казачества. Прага 1930.

Козацька старшина, або просто старшина, заг. назва осіб, що мали урядові посади в укр. коз. війську та в адміністрації Гетьманської держави 1648—1781 рр. К. с. поділялася на ген. старшину, полкову та сотенну.

До полкової старшини належали: полковий обозний (командувач артилерії), суддя, писар, осавул (найближчий військ. помічник полк.), хорунжий (охоронець полкової корогви-прапора). До сотенної старшини, крім сотн., належали: сотенний або городовий отаман (заступник сотн.), писар, осавул та хорунжий.

К. с. часто називають також всю зверхню станову групу суспільства Гетьманської України, включаючи сюди т. ч. і *Значне військ. товариство*, яке урядових посад не мало.

«Козацький Голос», фронтова газ. 1 корпусу УГА (з березня 1919), з листопада 1919 орган Пресової Квартири Начальної Команди УГА; вийшло 68 чч.

Козацький загін (відділ) ім. Гонти, військ. частина під командуванням отамана А. Долуда, прибула в листопаді 1918 з Придніпрянщини на допомогу УГА під час боїв за Львів; згодом боролася на протиполь. фронті на півн. від Львова, літом 1919 брала участь в поході на Київ в складі Десятої бригади УГА. К. з ім. Г. складався спершу з придніпрянців, пізніше також і галичан.

«Козацькі літописи», див. «Літописи».

Козача Лопань (III—17), с. м. т. над р. Лопань Деркачівського р-ну Харківської обл.

Козаченко Василь (*1913), сов. письмен. родом з Кіровоградщини; друкуватися почав 1936 р.; передвоєнна зб. оп. «Золота грамота», ряд повістей і оп. після війни в офіц. сов. дусі: «Три літа» (1946), «Безсмертя» (1948), повість «Зорі назустріч» (1952), «Атестат зрілості» (1954) та ін.; оп. для дітей. Деякі повісті й оп. К. появились в рос. перекладах.

Козаченко Григорій (1858—1938), композитор і диригент; закінчив Петербурзьку Консерваторію, хормайстер опери в Петербурзі; оркестрові твори, опери (м. ін. «Пан сотник» на сюжет Шевченка).

Козачинський Михайло (1687—1756), письмен., учень, пізніше проф. і префект (1739) Київ. Академії. 1745 архимандрит Видубецького монастиря; автор двох бароккових п'єс (одну з них — «Благодіє Марка Аврелія» виставив 1744 в Києві) і кн. «Філософія Арістотелева» (1745). 1733—38 ректор і вчитель реторики в Карловицях у Сербії. Його діяльністю там треба пояснити популярність у Сербії церк.-слов. граматики М. Смотрицького. Там же К. написав п'єсу «Король Урош п'ятий», в якій подав ко-

роткий нарис серб. історії (збереглася в серб. переробці).

Козачківський Дем'ян (*1896), актор і режисер; на сцені з 1916 р. З 1923 р. в театрі ім. І. Франка, згодом в Харківському Театрі Революції, з 1945 р. актор і режисер театру ім. М. Заньковецької у Львові.

Козачковський Аверкій, визначний гравер першої пол. 18 в., працював у Києві. Виконав 1721—37 рр. понад 40 гравюр, перев. для вид. Києво-Печерської Лаври — мідерити, офорти і «чорною манерою» (Розп'яття). До найкращих належить «Покладення у гріб Ісуса Христа»; 2 цікаві види Києво-Печерської Лаври.

Козачковський Андрій (1812—89), лікар у Переяславі, приятель Шевченка, з яким познайомився в Петербурзі в 1841 р. і допомагав йому матеріально та листувався з ним, коли поет перебував на засланні. Шевченко гостював у К. в Переяславі в 1845 р. й написав у його хаті «Заповіт», «Кавказ», «Наймичку» і вступ до поеми «Єретик». К. автор цінних спогадів про Шевченка («Киевский Телеграф», 1875).

Козачок, нар. танок у такті $\frac{2}{4}$ жвавого темпу, сольовий (чоловічий) або парною.

Козел, кол. назва р. ц. Михайло Козюбинський.

Козелець (Tragopogon L.), дворічні або довгорічні рослини з родини кошичкоцвітих. На Україні найбільш розповсюджені: К. великий (T. majus Jacq.) до 1 м заввишки, росте по степах, ліс. галявинах, шляхах; К. укр. (T. ucrainicus Artemsz. - T. floccosus auct. non. W. K.) — на

Собор у Козельці (архітекти А. Квасов і І. Григорович-Барський)

пісках в соснових борах; К. лучний (T. pratensis L.) — на луках, степах. Див. також Жовтець.

Козелець (ПІ—12), с. м. т. на Придніпровській низовині над р. Остром, р. ц. Чернігівської обл.; відомий з поч. 17 в., за Б. Хмельницького сотенне м-ко кийв. полку, з 1781 до 1917 пов. м. В К. зберег-

лося багато архітектурних пам'яток 18 в.: п'ятиверхий собор Різдва Богородиці (1752—63), збудований А. Квасовим і І. Григоровичом-Барським з високомист. різьбленим іконостасом і багатоповерховою дзвіницею (1766—70, архітект ймовірно А. Квасов), будинок магістрату (1755, архітект ймовірно І. Григорович-Барський), будинок Дарагана й ін.

Козельський Яків (бл. 1727—після 1793), з полтавського козачого роду, вчений енциклопедист і філософ, вихованець Київської Академії і Петербурзького Ун-ту, викладач акад. гімназії й Артилерійського та Інженерного Корпусу в Петербурзі, чл. Малорос. Колегії (1772—78); автор підручників з математики, фізики; перекладач численних філос. та іст. творів (Гольберг, Верто, Шофін й ін.) та їх коментатор. Гол. праці «Философические предложения» (1768), «Рассуждения... о человеческом познании» (1780), в яких К. виявив себе прихильником франц. сенсуалізму. Відстоюючи ідеї політ. лібералізму, К. опрацював цілий ряд екон. питань, виступав проти госп. нерівності, за зміцнення дрібної трудової власності, реґламентацию кріпацької праці, справедливий розподіл оподаткування тощо.

Козельщина (IV—14), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Полтавської обл.; місцева харч. пром-сть.

Козирка, с. Очаківського р-ну Миколаївської обл., положене б. кол. Ольвії, де було відкопане на городищі поселення 1—3 вв. по Хр. з залишками кам'яних будівель, з фресковим розписом і гіпсовими ліпленнями на стінах та значним речовим інвентарем. Б. нього сарматський могильник 2 в. по Хр. (кістяки в дерев'яних трунах з багатим вирядом).

Козицький Григорій (бл. 1725—75), вихованець Київ. Академії й Ляйпцігського Ун-ту, з 1758 — проф. філософії й словесних наук акад. ун-ту в Петербурзі, згодом ад'юнкт і почесний радник Академії Наук, статс-секретар Катерини II, письм. і видавець журн.; переклав Овідієві «Метаморфози» (1772).

Козицький Пилип (1893—1960), композитор родом з Київщини, закінчив Київ. Консерваторію, учень Б. Яворського і Р. Глієра; проф. Муз.-Драматичного Ін-ту в Харкові і (з 1945) Київської Консерва-

П. Козицький

торії (історія музики); ред. журн. «Музика» (1923—26) і «Музика масам» (1928—31), гол. Спілки композиторів України. Опері «Невідомі солдати» (1934), «За Батьківщину» (1941); оркестрова сюїта «Козак Голота» (1925), поема (1938), струнні квартети, сюїта (1913) і прелюди для фортепіанна, оригінальні своєю фактурою хоріві твори, церк. твори, обробки нар. пісень, музика до фільмів та театральних вистав («Сава Чалий», «Король бавиться» у Березолі).

Козицький Сергій (1883—1941), гром. діяч на Волині, нар. учитель, в 1922—28 рр. посол до поль. союму і гол. укр. парламентарного клубу, в 1928—30 рр. чл. поль. сенату.

С. Козицький

Козівництво, галузь тваринництва, розведення кіз, яких плекають на молоко, м'ясо, шкіру, пух і вовну; на Україні відоме ще з неоліту. Поширення К. подібне до *вівчарства*, але значення його далеко менше; 1916 в 9 укр. губерніях було лише 60 400 кіз (натомість 7 352 000 овець), найбільше в Криму, на Херсонщині й Чернігівщині; 1925 їх було в УССР — 54 700. Зубожіння селян в наслідок колективізації вплинуло на сильне збільшення ч. кіз, які часто заміняють корову. Числа в тис. для УССР: 1935 р. — 333, 1941 — 598, 1951 — 1 275, 1956 — 1 611 (в тому ч. 1063 у колгоспників, 300 у робітників і службовців в м., зокрема в Донбасі, 221 в селах), 1957 — 1 026, 1959 — 608 (ч. овець — 10 707). На Україні плекають кіз гол. ч. для молока, найбільше поширена порода — рос.

Козій Григорій (*1898), ботанік (фльорист, геоботанік), дир. Природничого Музею АН УРСР у Львові, проф. Львівського Мед. Ін-ту; досліди над рослинністю, зокрема торфовищ і лісів Сх. Карпат.

Козік Михайло (1879—1948), маляр-реаліст, студіював у Києві й Москві; проф. Одеського, Київського і Харківського (з 1939) художніх ін-тів, активний чл. АХЧУ; портрети (М. Біляшевського, В. Кричевського, І. Степенка), жанрові картини («Шахтарка» 1925, «1 травня» 1934, «Зоопарк» 1937), «Церква св. Андрія в Києві» (1943), ілюстрації (до Марка Вовчка) й ін.

Козланюк Петро (*1904), письмен. і публіцист родом з Коломийщини, писати почав 1926 р. Писані в ком. дусі ще під Польщею твори К. друкувалися перев. в УССР: «Хлопські гаразди» (1928), «В се-

лі» (1929), «Оселедчики» (1930), «Пасинки життя» (1930), «Вогонь» (1931) та ін. Після 1939 р. К. став відразу активним політ. і літ. діячем, публікуючи спогади, ст. й ін. в просов. тенденційному дусі; такого самого характеру й великий роман з гал. життя «Юрко Крук» (Трилогія, 1946—57), репортажі «Подорожі» (1959) й ін.

Козлів (IV—6), с. на Зах. Поділлі, р. ц. Тернопільської обл.; кол. м-ко.

Козлов В. (1842—1920), кооп. діяч, учень Д. Пильчикова, впливав на Харківську Громаду по лінії екон. зацікавлень; завдяки йому постало Миколаївське споживче т-во (бл. 1900).

Козлович Іван (†1757), проф. піітики й реторики в Київ. Академії, з 1742 префект, згодом ректор Слов'яно-Греко-Латинської Академії в Москві, з 1753 еп. переяславський і бориспільський; дбав за освіту, завів при переяславських церквах доми для убогих.

Козловська Валерія (1889—1956), археолог, кустос археологічного відділу Всеукр. Іст. Музею ім. Шевченка у Києві, чл. Всеукр. Археологічного Комітету (ВУАК), старший наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР, дослідниця (розкопи, публікації) трипільської культури та княжої доби, ред. «Хроніки археології і мистецтва»; понад 40 праць («Розкопки 1916 р. б. с. Сушківки» 1918, «Розкопки в с. Верем'ї 1926, «Археологічні розкопи у 1930 р. у Києві на горі Дитинці» 1931 й ін.). Померла на еміграції в ЗДА.

В. Козловська

Козловський Всеволод (*1877), гром. діяч родом з сх. Поділлі, бібліотекознавець, секретар першого укр. щоденника в Києві «Гром. Думка» (1906), згодом на еміграції у Львові; 1914—17 секретар Союзу Визволення України, 1918 — секретар укр. посольства в Берліні. Повернувшись на Україну, працював у Всенар. Бібліотеці України, в 1930-их рр. переїхав до Алма-Ати в Казахстан.

В. Козловський

Козловський Іван (*1900), оперовий співак, ліричний тенор, родом з Полтавщини.

ни; закінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка в Києві, виступав в оперних театрах Харкова і Свердловська; з 1926 соліст «Большого театра» в Москві; кращі партії Ленський в «Євгеній Онегін» (Чайковського), Юродивий в «Борис Годунов» (Мусоргського), Левко в «Майська ніч» і Берендей у «Снігуронька» (Римського-Корсакова), Леоенгрін і Вертер в одноіменних операх Вагнера і Масне й ін. К. один з найвидатніших представників вокального мистецтва СРСР, виконавець окремих партій в укр. операх (Андрій у «Запорожець за Дунаєм»), пісень укр. композиторів і укр. нар. пісень.

І. Козловський

Козловський (Kozłowski) Леон (1892—1944), поль. археолог і політик, проф. Львівського Ун-ту, дослідник неоліту і трипільської культури в Галичині (Бучач, Кошилівці, Незвиська), «Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej», 1939.

Козловський Михайло (1753—1802), скульптор, гравер і маляр; учень Петербурзької Академії Мистецтв, з 1794 р. її проф. Ранні праці К. на теми укр. історії («Кн. Володимир і Рогніда», «Хочуть убити Із'яслава Мстиславича», «Побачення Святослава з матір'ю і дітьми по повороті з Дунаю») позначені рисами барокового і рококового стилів, пізніше — класицизму; різьби К. прикрашають Таврійський палац Потьомкіна, Мармуровий палац, Ермітаж і бульвари Петербургу. К. залишив бл. 40 скульптур, 42 гравюри і портрети; помер у Петербурзі.

М. Козловський
(скульптура роботи
В. Демута-Малиновського, 1802)

Козловський Олександр (1876—98), поет з Дрогобиччини; зб. поезій «Мірти і кипариси» видав з своєю передмовою І. Франко (1905).

Козловський Олексій (*1892), довголітній секретар Укр. Госп. Академії — Укр. Техн.-Госп. Ін-ту (1922—51), чл. закордонної делегації УСДРП та ред.-видавець її центр. органу «Соціал-Демократ» (в Подєбрадах); тепер у ЗДА.

Козловський-Трофимович Ісаїя (†1651), доктор богослов'я (1640), видатний пра-

вос. богослов 17 в., родом з Галичини; деякий час учитель Львівської братської школи, з 1631 Лаврської школи в Києві, ректор Києво-Могилянської Колегії, ігумен Київ. Пустинно-Миколаївського монастиря; був гол. автором «Правос. Ісповідання Віри», прийнятого при митр. Петрі Могилі на Київ. соборі 1640 р. і апробованого потім всією Вселенською Правос. Церквою.

Козова (IV—6), с. у верхів'ях р. Коропець на зах. Поділлі, р. ц. Тернопільської обл.; кол. м-ко.

Козолист, див. *Деревник*.

Козоріс Михайло (*1882), письм., родом з Галичини, писати почав 1908 р., друку-

ючись у гал. і бук. вид. (поезії, оп., байки, п'єси для дітей). Лишившись після першої світової війни в УССР, К. став чл. спілки письм. «Зах. Україна» (1925); м. ін. прозовими творами повісті «Село встає» (1929), «Чорногора говорить» (1931), роман «Голуба кров» та ін. У

М. Козоріс

1930-их рр. був репресований, і про дальшу його долю відомостей нема.

Козуб Сергій (*1897), літературознавець, співр. Іст.-Філол. Відділу УАН; праці про М. Коцюбинського; у сер. 1930-их рр. репресований, дальша доля невідома.

Козубський Борис (*1881), гром.-політ. діяч родом з Волині, чл. РУП і УСДРП та співр. її органу «Слово»; по першій світовій війні адвокат у Крем'янці, в 1922—28 рр. посол до поль. сойму, згодом один з провідних діячів УНДО.

Козубський Гедеон, василіянин, ігумен Почаївського монастиря (1730—36), з єп. Т. Рудницьким фундатор почаївської друкарні 1732 р.; автор передмови до «Служебника» (1735).

Козуля, див. *Скельниця*.

Козюренко Олександр (1892—1959), графік-карикатурист, працював у Києві; політ.-пропагандивні плякати, сатиричні рисунки і карикатури в журн. «Перець», «Всесвіт» й ін.

Козятин (IV—9), м. в зах. частині Придніпровської височини, р. ц. Вінницької обл., важливий зал. вузол; великий пта-

Б. Козубський

хокомбінат; 19 700 меш. в 1956 р. (1897 р. — 9 000). В кін. 1918 — бої повстанців з німцями; в лютому 1919 бої корпусу Січ. Стрільців, літом 1919 — під час наступу на Київ — Укр. Гал. Армії проти большевиків.

Козятинська бригада, частина армії УНР, в січні 1919 брала участь у боях під Львовом, командир — полк. Дідюків.

Козьма Індикоплов (грец. Індикоплейстос), візант. письм. 6 в. Бл. 547—49 рр. написав «Християнську топографію», перекладену ймовірно в Болгарії й розповсюджену з 11—12 вв. на Україні, в якій подає навіть на свій час застарілий виклад космографії, дані (почасті фантастичні) з географії і тваринного світу.

Кокель Олекса (1880—1956), маляр-імпресіоніст, згодом реаліст, чуваського роду; з 1916 р. в Харкові, з 1927 проф. Харківського Художнього Ін-ту; краєвиди, натюрморти, портрети, політ. пропагандивні плякати, картини з сов. рев. тематикою.

Коковський Франц (1885—1940), суддя й адвокат, гром. діяч Сянїччини й Бережанщини, письм.; зб. поезій «Сердечні струни» (1907) і «Настрої» (1909), зб. оп. «Вчорашні дні» (1931), «Людська вдячність» (1934) й ін.; численні оп. для дітей; переклади. Помер у больш. тюрмі.

Кокорудз Ілля (1857—1933), педагог, класичний філолог і україніст, д. чл. НТШ; 1911—27 дир. академічної гімназії у Львові, пізніше гол. т-ва «Рідна Школа» і його добродій («Фундація Іллі й Іванни Кокорудз»); розвідки і ст. з класичної культури, педагогіки й іст. укр. літератури (про Шевченкове «Послання», М. Пашкевича, О. Огоновського, старо-укр. законодавчі пам'ятки та ін.)

І. Кокорудз

Кокс (Сохе) Вільям (1747—1828), англ. мандрівник й історик; 1778 був на Україні й у кн. «Мандрівки по Польщі, Росії...» (1784) описав Степ. Україну.

Кок-сагиз (Taraxacum kok-saghyz Rodin), багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина з родини кошикоцвітих, коріння якої містять у собі 10—14% каучуку. К.-с. знайдений в дикому стані 1931 в Тянь-Шані, культура К.-с. швидко поширилася в ССРСР; на Україні в ліс. і лісо-степ. смугах. 1940 р. площа К.-с. в УССР

мала бл. 50 000 га, теперішні дані невідомі.

Коксохемічна промисловість, важлива галузь хемічної пром-сти, яка переробляє методом коксування кам'яне вугілля на кокс і ряд побічних продуктів. Кокс поступово замінив раніше вживане деревне вугілля і став незамінним паливом насамперед для витопу чавуну, як також вживається і при ливарному виробництві, кольоровій металургії, хем. пром-сті, як паливо тощо. Коксовий газ використовується як джерело одержання тепла та для газифікації пром. підприємств і міських комунальних потреб; ін. продукти коксування мають поважне значення для виробництва різноманітних хем. продуктів (див. *Хем. пром-сть*).

Перші коксові печі збудовано на Україні в Юзівці (Донбас), де в 1872 р. почала працювати перша на Україні доменна піч на мінеральному паливі (коксі). На поч. 20 в. кокс став загальноновизнаним видом палива для доменного витоплювання, і вже в 1913 р. на Україні 75% чавуну витоплювалось за допомогою коксу. Перші коксові печі будувались перев. б. шахт і рудень, і за дореволюційного часу тільки бл. 1/3 всіх коксових печей були комбіновані з метал. підприємствами. Дорев. техн. рівень К. п. був досить низький, що частково пояснюється дрібними формами виробництва та недостатнім технологічним устаткуванням. В 1908 р. з 37 коксових установок тільки на 6 уловлювались побічні хем. продукти. В цілому на Україні в 1913 р. вироблялось понад 90% продукції коксу кол. Рос. Імперії.

За 1921—28 рр. повністю відбудовано занепалу в 1917—20 рр. К. п. та збудовано деяку кількість нових одиниць. В період довоєнних п'ятирічок розпочато будівництво нових швидкохідних динасових печей (перев. системи Бекер-Гіпрококс), ogrіваних доменним газом з повним вловлюванням хем. продуктів. Питома вага виробництва коксу в динасових печах у загальному випалі коксу зросла з 17% в 1929 р. до 73% в 1940 р., а виробництво коксу в печах з вловлюванням хем. продуктів з 29,4% в 1913 р. до 96% в 1940 р. Значно піднісся техн. рівень виробництва, період коксування помітно зменшився, посилилась концентрація виробничих форм, а пересічна річна продуктивність однієї печі в 1940 р. збільшилась удвічі порівняно із станом на 1913 р. В теперішній семирічці приділяється багато уваги освоєнню побічних хем. продуктів коксування. Коксохем. зав. кооперують тепер насамперед з метал. (1940 р. питома вага коксу, виробленого в коксових печах, комбінованих з метал. зав., становить 73% заг. випалу

коксу), наслідком чого відбувається сильне наближення коксового виробництва до р-нів розміщення металургії; воно розміщується, поруч з Донбасом, також в Придніпров'ї і Приозів'ї. Створюються нові великі комбінати, що поєднують коксове і метал. виробництво з продукцією хем. і синтетичних виробів. Розвиток К. п. в УССР видно з чисел (в млн т.): 1913 р. — 4,3, 1928 — 4,0, 1932 — 7,3, 1940 — 15,7, 1950 — 15,0, 1955 — 28,7, 1959 — 29,2.

В Донбасі найбільші коксові установи і коксохем. зав. розміщені в Горлівці, Макіївці, Рутченковому, Єнакієвому, Краматорському, Сталіному, Ворошиловському, Константинівці й ін.; у Приозів'ї в Жданові; у Придніпров'ї — в Дніпропетровському (Амур-Нижньодніпровському), Дніпродзержинському, Запоріжжі, Кривому Розі та ін.; потужний коксохем. зав. є в Харкові (геогр. розміщення К. п. буде представлено на карті при гаслі *Хем. пром-сть*). У зв'язку з значним поширенням К. п. у сх. обл. ССРСР питома вага УССР в повоєнні роки зменшилася з 74,5% в 1940 р. до 54,7% в 1959 р. заг. виробництва коксу в ССРСР. К. п. УССР посідає перше місце в ССРСР і друге (після Німеччини) в Європі, вивозячи деяку частину своєї продукції поза межі, зокрема для ливарного виробництва в РСФСР. Проблеми коксування і планування К. п. на Україні веде н.-д. ін-т в Харкові (на зав. «Гіпрококс»).

Література: Хемізація країни та п'ятирічний план розвитку пром-сти України. Х. 1929; Коксо-химическая промышленность Юга СССР. Х. 1934; Лукьянов П. Краткая история химической промышленности СССР. М. 1959. **Б. Винар**

Коктебель, кол. назва курорта Планерського в Криму.

Колас Якуб, справжнє прізвище Міцкевич Константин (1882—1956), білор. поет, прозаїк і драматург родом з Менцини, один з основоположників нової білор. літератури. Дорев. творчість К. пройнята ідеями боротьби за соц. й нац. визволення й нац. відродження Білоруси, з 1930-их рр. пише в офіц. сов. дусі. Зб. поезій «Песні жалобы» (1910), «Водгулле» (1922), й ін.; оп. «Апавяданьні» (1912), «Радныя з'явы» (1914), «Першыя крокі» (1924). «У ціхай вадзе» (1925); п'єси «Забастоўшчыкі», «Вайна вайне» й ін. К. перекладав Т. Шевченка, його твори поширені в укр. перекладах.

Я. Колас

Колачевський Михайло (1851— між 1910—12), композитор, за фахом адвокат, родом з Полтавщини; закінчив консерваторію в Ляйпцігу (1876), жив і працював у Кременчуці; автор «Укр. симфонії», побудованої на основі укр. нар. мелодій, струнного квартету, тріо, ревієму, хороших творів, пісень.

Колгосп (колективне господарство), від 1930 р. домінуюча в УССР форма орг-ції с.-г. виробництва, введена насильно (див. *Колективізація*); с.-г. артіль з групово-усуспільненою, без права виділення, власністю на гол. засоби виробництва (крім землі, що належить державі), з колективною працею, але з індивідуальним розподілом доходів натурою і грошми, чим відрізняється від ін. типів колективних госп-в — *комун*, *тсозів* і *радгоспів*; правно автономний госп. суб'єкт, що діє на підставі власного статуту в межах адміністративно-правових та договірних зносин з державою, з ін. підприємствами та з власними членами (про колгоспне право див. в ЕУ I, стор. 685—89). В. 1958 в користуванні К. було 86,1% с.-г. земель УССР.

Характеристику довоєнних К. див. в ЕУ I, стор. 1043—46. Сучасні К. стали після злиття дрібних К. у 1950 великими підприємствами. Їхня кількість в УССР мінялася так (на кін. року): 1940 — 28 374, 1949 — 33 653, 1950 — 19 295, 1953 — 16 035, 1955 — 15 404, 1957 — 14 694, 1958 — 13 192; нині лише 58% К. припадає по одному на одне село; решта — один К. на 2—9 сіл. Найбільші К. є в Степу — розміром понад 20 000 га, найменші — на Підкарпатті — до 500 га. За багатством К. різняться навіть у межах одного р-ну (див. також таблицю). На кожні 100 га землі в 1954—55 66,6% К. УССР мали менше, ніж по 50 000 карб. грошових прибутків, 27,8% — від 50 000 до 100 000 карб.; а 5,6% — від 100 000 до 150 000 карб.; третина всіх К. — дуже бідна. Гол. причиною цієї нерівності є те, що, в наслідок встановлення норм заготівель та натуроплати МТС (машинно-тракторні станції) згідно кількості землі, а не врожаю, держава залишила диференціальну ренту тим К., що мають кращі землі чи розміщені ближче до ринків збуту. Велика нерівність прибутків К. призводить і до різниць у заможності колгоспників.

Гол. сенс існування К. в сов. екон. системі полягає в творенні ними максимально великого, безплатного капіталу для держави, потрібного їй для розбудови важкої пром-сти, озброєння армії та утримання бюрократії. Знаючи попит на с.-г. продукцію в країні й за кордоном, держава визначає К. одночасно максимальний розмір заготівель і мінімальні заго-

тивельні ціни. Заготівельні ціни з погляду держави є коштами, які слід ощаджувати, зводячи їх до мінімуму; перепродує ж держава заготовану в К. продукцію за максимально високими продажними цінами, які є її доходом (див. *Заготівлі с.-г. продуктів та Ціни*). Висота продажних цін визначається необхідністю абсорбувати наявну купівельну спроможність споживачів та зрівняти їх попит з наявною кількістю с.-г. продукції. Теоретично можна вважати, що обидві ціни — заготівельну й продажну — держава встановлює на тому рівні, де її граничні (мінімальні) кошти дорівнюють її граничному (максимальному) доходу з перепродажу, себто — у найвигодніший для неї точці монополістичної рівноваги. Зиск з цієї операції, що дорівнює різниці між продажними і заготівельними цінами, держава забирає у свою скарбницю через податок з обігу. Цей зиск у значній мірі є абсолютною рентою, яку держава витягає з К.

на 780 карб. праці й капіталу, а держава платила за ці яйця лише по 200 і 450 карб. Така експлуатація гальмувала ріст продуктивності К. і вбивала зацікавлення у колгоспників до праці; тому на 9,6 млн колгоспників у 1953 р. нараховувалося лише 60 000 «передовиків», а з них тільки 1 000 мали високі нагороди. Щойно пленум ЦК КПСС у вересні 1953 вперше напіввизнав ці факти, і з того часу запроваджуються деякі реформи. 30. 6. 1958 підвищено заготівельні ціни, об'єднано усі форми заготівель в одну та наказано поступово переводити К. на госп. розрахунок.

До 1955 усі деталі госп. життя К. централізовано плянувалися з Москви. Уряд СРСР встановлював однакові для всіх К. норми виробітку, форми орг-ції й оплати праці, норми і терміни висіву чи збирання врожаю, видавано інструкції навіть про те, на яку віддадь садити одну рослину від другої, без дозволу райземвідділу К. не міг ні орати, ні сіяти, ні збирати.

Характеристика середнього колгоспу

На когосп в сер. припадає	Вся УССР			Природні краї УССР на 1955 р.				
	1940	1955	1958	Степ	Ліво-береж- жя	Право-береж- жя	Полісся	Зах. Україна
Дворів	141	361	421	299	300	445	345	396
Працездатних чол.	242	495	571	389	355	589	497	626
Посіву в га	784	1 767	1 970	2 749	1 948	1 561	1 451	943
Великої рогатої худоби, гол.	122	449	674	555	526	410	446	309
Основних засобів виробн. в тис. карб.	164	1 030	2 268	1 512	1 066	983	798	777
Грошових доходів у тис. карб.	171	1 240	2 576	1 845	1 265	1 182	994	746
Вироблено трудоднів у тис.	68	180	182	240	188	199	164	127

Для К. заготівельні ціни є їхнім доходом, який вони мусять прирівнювати до своїх видатків праці й коштів у виробництві. Чим нижчі заготівельні ціни, тим менше у К. зацікавленості продукувати; чим вони вищі, тим вигідніше К. підвищувати продукцію. Отже екон. інтереси К. і держави, виявлені в заготівельних цінах, — протилежні. До 1956 р. в К. не велося жадного госп. розрахунку — обліку коштів та затрат праці. Щойно дані Статистичного Управління УССР з 1957 вперше виявили, що багато К. були дефіцитними. За цими даними сер. собівартість 1 центнера свинини в К. становила 1 158 карб., а держ. заготівельна ціна — лише 425 карб., ціна децентралізованих закупок — 880 карб.; собівартість 1 центнера молока становила 142 карб., а держ. ціни 55 і 135 карб.; щоб випродувати 1 000 яєць, К. мусіли затрачувати

К. мусіли все це виконувати, не зважаючи на те, що воно часто було недоцільне й не відповідало місц. умовам. Щойно 9. 3. 1955 К. надано деяку госп. автономію; відтоді вони одержують (на 5—7 рр. наперед) лише плян заготівель продукції, а як саме його виконувати, вирішують самі, хоч над виконанням наглядають районні с.-г. інспекції та райпарткоми. Також К. здобули право, якщо можуть, вільно продукувати будь-яку продукцію, не передбачену пляном заготівель або понад цей плян, і продавати її на вільному ринковій чи розподіляти поміж членами.

З 1956 р. К. вперше дозволено мати у власності трактори, але повністю ця реформа була здійснена лише законом з 1. 8. 1958, який майже цілком скасував систему машинно-тракторних станцій (МТС). Протягом 1958 94% К. відкупили

у МТС трактори й ін. машини. На один К. припало в УССР по 12 тракторів та 3 зернових комбайни. З цього часу К. мають право самі купувати у держави с.-г. машини та пальне.

Постанова ЦК КПСС з 6. 3. 1956 також надала К. право самим вносити зміни в статут артілі; доти був обов'язковим для всіх К. однаковий «Типовий статут». Відтоді кожен К. сам вирішує заг. зборами членства про норми виробітку, форми орг-ції й оплати праці, розміри присадибних ділянок та обов'язковий до відробітку мінімум трудоводнів. Однак, і ця нова колгоспна демократія залишається дуже обмеженою, бо вирішальну роллю в житті К. грає партосередок К. (в сер. 18 чл., включаючи гол. К. та ін. керівників), який за інструкціями райпарткому керує госп. життям К.

Після скасування МТС та райземвідділів кадри с.-г. спеціалістів зосередилися в К. На кожен К. тепер припадає по 4 фахівці: агроном, зоотехнік, інж.-механік, ветеринарний лікар. В 1958 бл. 40% голів К. мали с.-г. освіту. Також рядові колгоспники постійно вчаться на різних с.-г. курсах.

Робоча сила в К. розподілена поміж бригадами (по 3—4 в К.) на постійно. На польову бригаду в сер. припадає по 110 осіб; на городні, тваринницькі й ін. — по 25—30 осіб. За кожною бригадою не менш, як на один рік, закріплюється земля, будівлі, реманент, худоба. Така орг-ція праці скерована на витворення спеціалізації й фаховости в роботі колгоспника. Бригади городні та по обробці просапних культур діляться ще на ланки, натомість з 1950 скасовані ланки у польових бригадах, бо вони перешкоджали вжитковій машині МТС.

Кожен вид робіт в К. має визначену норму виробітку та оцінений певною кількістю умовних мір, що звуться *трудоднями*. Таких видів робіт і норм є бл. 2 000; усі вони поділені за рівнем оцінки в трудоднях на 9 груп (протягом 1933—47 на 7 груп); найнижча група найлегших робіт оцінюється в 0,5 трудодня, а найвища з найважчих та фахових робіт — в 2, 5 трудодні. За виконання норми колгоспникові начисляється відповідна кількість трудоднів. При кін. року, після того, як К. виконає свої зобов'язання перед державою, він розподіляє рештки свого доходу на усю суму відроблених в К. трудоднів, щоб визначити, скільки припадає на трудодень. Після цього кожен колгоспник дістає таку частку доходу К., яка відповідає кількості трудоднів, зароблених ним впродовж року.

Слабими місцями в орг-ції й оплаті праці в К. є т. зв. «зрівнялівка» та «зне-

осібка», спричинені низькою спеціалізацією с.-г. праці та наявністю зайвої робочої сили в К. Для виконання більшості с.-г. робіт колгоспникові не треба бути спеціалістом, бо ті роботи не складні, а лише важчі чи легші фізично. Якщо їх оплачувати нерівно, то за високооплачувані роботи між колгоспниками виникає боротьба, а на низькооплачувані ніхто не хоче йти. Щоб уникнути таких конфліктів поміж членством, К. постійно прагне до «зрівнялівки» в оплаті праці, але однакова оплата праці, в свою чергу, не стимулює росту продуктивності. Система ж ротації колгоспників по різнооплачуваних роботах, щоб дати кожному можливість заробити, витворює «знеосібку» — себто безвідповідальність. Проти «зрівнялівки» і «знеосібки» К. борються примусовими методами, штучно спеціалізуючи працю колгоспників по другій світовій війні дані зовсім дами й ланками на довгий час та ін.

Про розміри оплати праці колгоспників по другій світовій війні дані зовсім не публікувалися. Лише на підставі вибірки випадкових згадок у газетах про окремі колгоспи можна обчислити, що у 1954 на трудодень в сер. припало по 1,8 кг зерна та по 4 карб. грінми, а в 1957 відповідно по 2,3 кг зерна та 7,9 карб. (в 1935 по 2,4 кг зерна, в 1936 — по 2,6 кг та по 80—90 коп.). З 1956 поступово поширюється нова система щомісячного грошового авансування колгоспників. В остаточному рахунку К. мабуть перейдуть цілком на грошову оплату, як у радгоспах. Заміни натуральної оплати праці грошовою вимагає й заведення госпрозрахунку в К., але держава не поспішає з цією реформою, бо зосередження на селі значної маси грошей змушувало б до розширення там торгівлі та збільшення виробництва пром. споживчих товарів. Все ж таки деякі К. вже перейшли на повну грошову оплату праці. В 1953 на трудодні було розподілено 50,5% грошових доходів К., а з часом цей відсоток, певно, зростає. Також є в окремих багатших К. нова система гарантованого мінімуму оплати трудодня. Досі держава примушувала К. гарантувати мінімум оплати трудодня лише для трактористів (по 3 кг зерна на трудодень) та ін. фахових робітників, а колгоспникам при кін. року могло не припасти нічого на трудодень.

Не маючи достатньо стимулів до праці в К., колгоспник намагався віддавати її більше своєму присадибному госп-ву, яке держава залишила йому після колективізації, щоб задовольнити традиційні приватно-власницькі навики селян і тому, що вона знала, що з К. вона заби-

рає надто багато продукції й для розподілу між колгоспниками залишає надто мало. Цей дуалізм між К. і власним господарством постійно роздирає інтереси колгоспника й негативно відбивається на його продуктивності. Щоб змусити колгоспника більше працювати в К., держава завела в 1939 обов'язковий до виробітку мінімум трудоднів — по 60—100 на особу; з 1942 цей мінімум збільшено до 100—150, а нині по окремих К. він становить 200—250 трудоднів. Проте багато колгоспів часто цей мінімум не виробляють (в 1955 в УССР 17%). В 1955 на присадибні ділянки в УССР припадало 5,3% землі К., а в сер. на двір — по 0,43 га; колгоспникам належало 35% поголів'я всієї рогатої худоби (в тому ч. 48,6% корів) і 30% свиней. Все ж таки лише 56,1% дворів мали власних корів, 81,8% — свиней, 46% — овець та кіз. Але навіть і це бідне госп-во давало колгоспникові значні засоби на прожиття. У 1954 р. (який, щоправда, був неврожайним) дохід сер. колгоспника складався на 54% з К. й на 46% з присадибного госп-ва; за офіц. обрахунками, присадибне госп-во дає звичайно 25% доходу колгоспника.

Після останніх реформ госп-во К. де-що поліпшилося. Зокрема зросли їхні грошові доходи: в 1940 вони становили 4,8 млрд карб., в 1949 — 4,2, в 1953 — 11,4, в 1957 — 25,0 млрд карб. Але зросли одночасно й обов'язкові відрахування до неподільних фондів: в 1940 вони становили 15%, в 1953 — 18%, а в 1959 — вже 23%, бо тепер К. самі мусять купувати свої машини й т. ін.

К. дали державі величезні капітали для індустріалізації, але через визиск їхня власна продуктивність залишилася низькою. Врожайність в К. донедавна була весь час нижчою, ніж до революції. Продуктивність праці (гуртова продукція на працездатного) в 1953—58 була лише на 17,3% вищою, ніж у 1937—38, і дорівнює лише 31% амер. рівня, а в тваринництві — лише 19%. Причиною такої відсталості є не лише брак стимулів в економіці К., а й наявність перенаселення в К. та низький рівень механізації сіль. госп-ва.

З 1956 К. дозволено розвивати на селі свою власну кооп. пром-сть. В 1958 вже 69% К. були об'єднані в районів міжколгоспні будів. кооперативи на паях та мали бл. 300 своїх цегельень, 500 столярних майстерень, збудували 116 кооп. електростанцій і т. д. Це сприяє розвиткові продуктивних сил К. і створює умови для більшого заробітку колгоспників. Держава перекладає на К. обов'язок будувати школи, лікарні й ін. на свій кошт. Так протягом 1953—58 К. УССР побудували своїми власними силами 720 сіль.

шкіл, 125 лікарень, 800 лазень, 1 800 клубів. К. провадять також власними силами лісонасаджування, будують зрошувальні системи, нові шляхи й т. ін.

Література: АН УРСР. Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. К. 1939; Нагорний П. Развитие сіль. госп-ва УРСР за 30 рр. радянської влади. К. 1947; Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. 1953—57 гг. М. 1958; Н.-Д. Ин-т Економіки і Орг-ції Сіль. Госп-ва. Сіль. госп-во Укр. РСР. К. 1958; История колхозного права, 1917—1958 гг., 2 тт. М. 1958.

В. Голубничий

Колгоспне право, частина сов. права, яка нормує орг-цію і діяльність сільгосп. колективних госп-в. Джерелами К. п. є закони і постанови верховних органів ССРСР, союзних республік та КПСС, як також рішення місц. рад, насамперед «Зразковий статут с.-г. артілі». Хоч, згідно з конституцією ССРСР, заг.-союзному законодавству підлягає лише встановлення основних принципів землекористування, все ж сов. практика виявила постійну інтеграцію союзних органів в компетенції УССР, включно до оперативної регламентації К. п. Див. докладніше ЕУ I, стор. 685—89 та ст. *Земельне законодавство*, «Земельний Кодекс УССР» і *Колгосп*.

«Колгоспне Село», с.-г. газ., орган ЦК КПУ, виходить з 1949 в Києві 5 разів на тиждень укр. і рос. («Колхозное Село») мовами.

«Колгоспник України», популярний місячник мін-ва сіль. госп-ва УССР у Києві з 1954 р.

«Колгоспниця України», двотижневик, орган КП(б)У, виділився з журн. «Комунарка України» й виходив у Києві 1924—41 (до 1931 р. п. н. «Селянка України»).

Колегії, сер., деколи й вищі школи на Україні, що існували в 17—18 вв. і були побудовані за зразком зах.-евр. К. Першими К. на Україні були кат. К. єзуїтів (найдавніша в Ярославі з 1574), що відзначалися на той час найвищим рівнем з усіх шкіл. За їх зразком Петро Могила заснував 1632 правос. Києво-Могилянську К., з акад. характером, перетворену 1700—01 на Києво-Могилянську Академію. За зразком Київської К. були організовані ін. правос. К.: на Правобережжі — її філія в Вінниці, перенесена 1639 до Гоці на Волині, на Лівобережжі — Чернігівська К. (з 1700), Харківська К. (з 1734) і К. в Переяславі (з 1738), що називалася то семінарією, то К. У всіх цих К. навчання було організоване за зразком Києво-Могилянської К. з тими самими клясами: фара, інфіма, граматика, синтакса, піїтика, реторика, філософія й богословіє (останніх двох у деяких К., напр., Чернігівській і Переяславській,

не було); крім цих схоластичних наук, вони мали в програмах (в різний час у різному обсязі) мови — франц., нім., грец. (викладовою мовою була латинська), математику з основами фізики та астрономії, малювання, спів тощо. К. були приступні для всіх шарів населення і відіграли визначну роль в поширенні освіти й науки на Україні. З другої пол. 18 в., після відібрання, за наказом Катерини II, монастирських маєтків, що були основним джерелом існування К. на Лівобережжі, ці останні втратили поступово своє значення.

На Правобережжі, крім К. єзуїтів і піярів, були поширені, зокрема в 18 в., уніятські К. *василіян*.

За традицією назву К. носила укр. приватна гімназія у Києві — *Колегія Павла Галагана*, К. називаються також церк. навчально-виховні установи — *Колегія Св. Андрія в Вінніпегу* і *Колегія св. Йосафата в Римі*. Р. М.

Колегія адвокатів, див. *Адвокатура*.

Колегія Малоросійська, див. *Малоросійська Колегія*.

Колегія оборонців, див. *Адвокатура*.

Колегія Павла Галагана, школа, яку заснував 1871 в Києві Г. Галаган у пам'ять свого померлого сина, відписавши на її утримання великі маєтності в Полтавській і Чернігівській губ. і подару-

Вудинок Колегії ім. П. Галагана в Києві вавши їй велику бібліотеку (по революції передану до Держ. Публічної Бібліотеки УРСР). Назву колегії взято для збереження традиційної назви кол. колегій. К. П. Г. за програмою дорівнювала 4 старшим класам класичної гімназії і була розрахована на виховання 70 учнів (30 стипендіатів Г. Галагана і 40 своскоштных), що всі мали жити в інтернаті. Дир. й учителями К. П. Г. було багато чл. Старої Громади й визначних укр. діячів (І. Нечипоренко, П. Житецький, В. Науменко, Є. Трегубов, З. Архімович та ін.); з неї вийшло багато наук. і громад. діячів: А. Кримський, О. Малиновський, М. Максимейко, М. Чубинський, А. Лівицький, П. Филипович і багато ін. По революції більшовики ліквідували К. П. Г., перетворивши її на «трудоу школу».

Колегія св. Андрія в Вінніпегу, заснована 1946 р. як приватна «деномінаційна» школа Укр. Греко-Правос. Церкви в Канаді; утримується з пожертв вірних. Складається з сер. школи і відділу теології (Правос. Духовна Академія); при К. влаштовуються літні курси українознавства. Ректор К. — протоієрей С. Савчук, декан теологічного відділу — митр. Іларіон.

Колегія св. Йосафата в Римі, папська інституція для виховання богословів українців, заснована 1897 папою Левом XII; становить екскляву Ватикану;

Будинок Колегії св. Йосафата в Римі з 1904 під проводом гал. василіян. В 1930-их рр. в К. св. Й. навчалися богослови з усіх укр. епархій; за час свого існування виховала бл. 300 святих К. св. Й. є осередком укр. церк. і громад. життя в Римі; має літній осідок у Кастельгандольфо б. Риму.

Колективізація сільського господарства, в больш. термінології: переведення сел. госп-ва з приватно-капіталістичного на колективно-соц. спосіб виробництва. Ідея К. с. г. віддавна відома в соц. і кооп. рухах, а *марксизм* безпосередньо включив її в свою програму, хоч за Ф. Енгельсом процес К. с. г. мусів бути цілком добровільним і повільним. Рос. більшовики прийняли програму К. с. г. щойно після Жовтневої революції.

В УССР вже в 1919 р. створилися перші колективні сіль. госп-ва — *комуни*, складені гол. чином з робітництва. У лютому 1921 в Одесі відбувся I з'їзд с.-г. колективів. Декрет ВУЦВК 9. 8. 1922 заохочував добровільну К. с. г. значними пільгами. Т. зв. «кооп. план» Леніна передбачав поступову К. с. г. шляхом розвитку усіх родів кооперації, зокрема кооп. машинних т.-в, які екон. заохочували б селян до спільного обробітку їхньої землі. Укр. аграрники-кооператори (І. Клименко, М. Одинець, Триліський та ін.) в УССР також розробляли теорію добровільної К. с. г., гол. чином у формі т-зів, а не *артілей*.

В 1921 існувало 193 добровільні колгоспи, 1928 — 9 734, яким належало 2,5% всіх госп-в та 2,9% землі. За першим ва-

ріантом пляну І п'ятирічки УССР, на кін. 1932 К. с. г. мала бути доведена до 12% усіх земель сел. сектору, а остаточний варіант п'ятирічки, затверджений у квітні 1929, передбачав довести К. с. г. до 25%. Однак, у листопаді 1929 усі ці пляни скасовано і розпочато насильну К. с. г.

Примусову К. с. г. ВКП(б) розпочала тому, що для виконання першої п'ятирічки приспіненої індустріалізації не вистачало капіталу. Додатковий капітал можна було здобути тільки коштом збільшення експорту с.-г. продуктів, а для цього треба було заготовити достатню їх кількість по низьких цінах. Тим часом селяни не бажали здавати державі хліб за безцінь. На додачу, депресія на світових ринках значно понизила ціни на експортне збіжжя. К. с. г. мала на меті піднести товарність зерна і заготовляти дешевий хліб державі, піднести, завдяки механізації та раціональній організації праці, врожайність, і т. ч. створити капітал для індустріалізації, а також, позбавивши селян власних засобів виробництва, виштовхнути їх зайву робочу силу з села до міста.

Примусова К. с. г. була апробована постановою пленуму ЦК ВКП(б) 17. 11. 1929, яка наказувала: «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого усупільненого госп-ва». Пленум постановив розпочати будівниц-

на село. К. с. г. середняцької маси селян велася, як ствердив гол. уряду УССР В. Чубар, за принципом: «Іди в колгосп, а коли ні — то на Соловки!» Заяви на вступ до колгоспу часто підписувалися під фізичним терором. Вживано також екон. тиск: індивідуальні селяни в 1930 мали здавати державі по 300—450 пудів хліба, а колгоспники від цього звільнялися; грошовий податок колгоспники платили в розмірі 5—7% свого прибутку, а усі ін. селяни — 7—70%.

Темп К. с. г. був дуже приспінений. На 10. 3. 1930 колективізовано 65% дворів та 70% робочої худоби, в багатьох випадках усупільнювалося все, навіть кури та домашній посуд. Насильство викликало значні заворушення серед селян, зокрема т. зв. «бабські бунти». Сталін цього злякався і 2. 3. 1930 написав у «Правді» ст. п. н. «Запаморочення від успіхів», в якій наказав зупинити примусову К. с. г. Слідом за цим, 15. 3. 1930 ЦК ВКП(б) дозволив селянам виходити з колгоспів та забирати назад своє майно. На Україні майже пол. селян негайно покинула колгоспи (див. таблицю) і на 1. 11. 1930 залишилося лише 30% колективізованих сел. дворів. Коли ж виявилось, що без застосування примусу всі колгоспи розваляться і селяни повернуться до одноосібного господарювання, знову застосовано примусову К. с. г.

Темпи К. с. г. в УССР 1926—37 рр.
(у відсотках)

На дату	Дворів	Землі	На дату	Дворів	Землі
1. 10. 1928	3,4	3,8	20. 1. 1932	70,0	73,5
1. 10. 1929	8,6	8,9	1. 6. 1933	69,5	86,1
10. 3. 1930	65,0	70,0	1. 6. 1934	78,0	90,6
1. 7. 1930	30,4	39,7	1. 10. 1935	91,3	98,0
1. 4. 1931	55,4	61,9			

тво Харківського тракторного заводу та виробництво комбайнів у Запоріжжі. Керуючись цією постановою, листопадовий пленум ЦК КП(б)У та уряд УССР постановою з 25. 12. 1929 передбачили довести до жовтня 1930 К. с. г. до 21,6% землі, але постанова ЦК ВКП(б) з 5. 1. 1930 наказала приспінити К. с. г., закінчити її в гол. зернових р-нах за один-два роки і «ліквідувати куркуля як класу», поскільки припускалося, що куркулі очолять опір К. с. г. Для виконання цих завдань КП(б)У направила на село багато партійців (з 1930 до 1932 їхня кількість на селі зросла з 38 500 до 112 000), пром. робітників з міст (1930 — 10 500), які призначалися гол. колгоспів та сіль. рад, і 19 400 міськ. робітників і службовців, що дістали тимчасові відрадженьня

В УССР урядовий опір цим постановам протривав ще кілька місяців, але вже в листопаді 1930 уряд УССР постановив довести до весни 1931 К. с. г. до 70%, а грудневий пленум ЦК ВКП(б) підвищив до 80% і додав, щоб впродовж 1932 К. с. г. була цілком закінчена. Так взимку 1930—31 розпочалася друга хвиля К. с. г. Вже 2. 8. 1931 ЦК ВКП(б) відзначив, що К. Україною наближається до «успішного кінця». Про опір укр. селян свідчать офіц. дані про те, що протягом одного лише 1931 р. в 24,7% новостворених колгоспів України наближається до «успішного кінця». доби, в 9,6% — псування машин, в 44,0% — напади на активістів, а в багатьох селах були бунти й повстання; цей опір робили не куркулі, бо вони були ліквідовані гол. в 1930 р. Про опір селянства

К. с. г. свідчить також масове різання приватної худоби, щоб не віддавати її до колгоспу. Між 1928 і 1932 кількість великої рогатої худоби в цілому по УССР зменшилася з 8,6 млн гол. до 4,8 млн. В 1930 Москва збільшила заготовлі хліба на Україні на 115% порівняно з 1926—27; з врожаю 23,1 млн т було забрано 7,7 млн т. Такого ж розміру плян було накладено і на врожай 1931, хоча примусова К. с. г. зменшила врожайність бо колгоспи були безгосподарними, а селяни не вміли і не хотіли колективно працювати; тому, хоч врожай 1931 й становив 18,3 млн т, за офіц. даними, 30—40% його було втрачено при збиранні. З фактичного збору 1931 11—13 млн т — владі вдалося забрати 7,0 млн т. Т. ч. укр. селянам для споживання залишилося в сер. по 112 кг зерна на душу, через що на весні 1932 р. вибух голод на Україні. Не зважаючи на голод, на врожай 1932, що дорівнював 13,4—14,7 млн т на пні і втрати якого становили знову 40—50%, Москва наклала плян хлібозаготівель 6,6 млн т, хоч змогла забрати з цього лише бл. 5 млн т, бо, як висловився М. Скрипник, «брати було нічого, все вже забрали під мітьолку». В наслідок цього на душу сіль. населення УССР залишилося для споживання в сер. по 83 кг хліба, і тому в 1933 голод досяг ще більших розмірів. В Росії голоду майже не було, бо норми хлібозаготівель там були встановлені значно нижчі, ніж на Україні. Про свідому експлуатацію України свідчить те, що врожай її становив 27% врожаю всього СССР, а хлібозаготівлі — аж 38%.

Щоб не дати голодним селянам розтягати колгоспний хліб, уряд СССР видав 7. 8. 1932 закон «Про охорону соц. майна», який дозволяв за це навіть розстрілювати селян. Поскільки протягом 1932 К. с. г. не посунулася, а колгоспи були в жалюгідному стані, 30. 1. 1933 уряд СССР видав постанову «Про зміцнення колгоспів», яка дозволяла конфіскувати усю власність та засилати на Сибір усіх селян, що ще відмовлялися вступати до колгоспів. Одночасно при МТС (машинно-тракторні станції) було утворено т. зв. політвідділи, що одержали повну адміністративну владу на селі. Складені гол. з чекістів, політвідділи терором завершили К. с. г. Колгоспи дещо зміцніли лише після того, як з 1933 механізація сіль. госп-ва на базі МТС стала швидко зростати. (Ще в 1932 уся енергоозброєність сіль. госп-ва УССР складалася на 76,2% з живого тягла і лише на 23,8% — з мех.).

В масштабах усього СССР натиск К. с. г. робився гол. на Україні, на Дону й Кубані. К. с. г. в РСФСР проходила повільніше, ніж на Україні; на 1. 10. 1929 тут

було колективізовано 7,4% сел. дворів, 1. 3. 1930 — 59,3%, 1. 5. 1930 — 23,4%, 1. 7. 1932 — 59,3%, а 1. 10. 1937 — 92,6%.

Вже після 1935, завдяки К. с. г., держава була спроможна закуповувати за безцінь і відбирати понад 50% гуртової продукції сіль. госп-ва України, яку вона потім перепродувала по підвищених цінах у містах і самим селянам та за кордоном і за кошт так створеного безплатного капіталу фінансувала розбудову важкої пром-сти (див. *Заготівлі с.-г. продуктів та Колгосп*). Завдяки К. с. г. капіталовкладення в СССР вже в 1932 змогли перевищити рівень 1928 в 5,2 рази. К. с. г. створила для індустрії також велике джерело робочої сили, яка набиралася в колгоспах в пляновому порядку, як до армії.

К. с. г. Зах. Укр. Земель розпочалася після першої окупації Зах. України літом 1941; на поч. 1941 колективізовано лише 3,1% сел. госп-в, а на 1. 6. 1941 — вже 13,0%. Після війни нова хвиля К. с. г. мала місце восени 1948, остання на весні 1950, як про це свідчить відсоток сколективізованих сел. госп-в: 1. 1. 1948 — 9,6%, 1. 1. 1949 — 49,0%, 1. 7. 1950 — 92,7%. Для проведення К. с. г. большевики стосували тут ті самі методи, що свого часу й на Центр. і Сх. Укр. Землях; зокрема, при МТС були створені політвідділи, складені з озброєних емведистів. Під час К. с. г. на Зах. Україні, особливо на Підкарпатті, завзятий опір колективізаторам ставила УПА. Більшість колгоспів на Зах. Укр. Землях довгий час залишалися недолугими й злидінними (див. також ЕУ I, стор. 550—51 та *П'ятирічки, КПСС, КПУ, Голод, Колгосп*).

Література: Ленин В. О кооперации. М. 1923; Сталин И. Вопросы ленинизма. М. 1937; Всеукраинский сельскохозяйственный коллективизм. Коллективное движение на Украине. Х. 1929; Чубар В. До новых побед. Х. 1930; Наркомзг СССР. Юллетень по хлебному делу. М. 1932—34; Демченко М. Шляхи соц. перебудови сіль. госп-ва на Україні. Х. 1930; Яковлев Я. Вопросы организации социалистического сельского хозяйства. М. 1933; Никулихин Я. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. М. 1934; Коммунистическая Академия. Основные директивы партии и правительства по хозяйственному строительству 1931—34 гг. М. 1934; Мацевич К. Коллективизация сел. госп-ва на Украине. Праці Укр. Наук. Ін-ту, т. XXXII. В. 1936; Вольцева А. Сталин — організатор перемог колгоспного ладу на Україні. Наук. записки ІМЕЛ, ч. 1. К. 1940; Soloviy D. The Golgotha of Ukraine. Нью-Йорк 1953; The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Торонто 1953; АН УССР. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М. 1954; Timoshenko V. Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR. Report on the Soviet Union 1956. Нью-Йорк 1956; Чмыга А. Очерки по истории колхозного движения на Украине. М. 1959.

В. Голубничий

Колективний договір, договір праці, укладений між керівництвом профспілки від імени робітників або службовців та адміністрацією підприємства або установи. В УССР К. д. укладалися до сер. 1930-их рр., згодом їх припинено. В 1947 відновлено практику укладання К. д., але договірна воля сторін сильно обмежена т. зв. типовими К. д.; в сов. практиці К. д. є скорше «засобом мобілізації робітників і службовців на виконання і перевиконання завдань держ. плану» («Трудове право», 1959), ніж джерелом забезпечення прав і претенсій робітника супроти працедавця. Див. докладніше *Трудове право* і ЕУ I, стор. 690.

Колендяни, с. над р. Нічлавою б. Чорткова (Галичина); у лісах городище, з якого збереглися ще вали, за переказом, рештки кол. м. Райгорода, знищеного татарами. З старого замка залишилися дві вежі, перероблені у 1840 р. на палац.

Колесник Петро, письмен. і літературознавець, чл. «Нової Генерації»; роман «На фронті сталися зміни» (1935); 1936 репресований, 1956 реабілітований; ст. в пресі, праці про І. Франка.

Колесниченко Трохим (*1876), антрепренер і актор; в 1907—17 рр. об'їздив з своєю трупкою міста України з побутовим і евр. репертуаром; автор драм («Панщина», «Чад», «Новий закон», «За волю й правду») і перекладач.

Колесса Іван (1864—98), брат Олександра і Філарета, етнограф, з фаху лікар; зб. етногр. матеріалів із с. Ходовичі, «Гал.-руські нар. пісні з мелодіями» (1901).

Колесса Любка (*1904), піаністка, дочка Олександра К., учениця Є. Зауера в Відні; з 1920 р. з успіхом виступає в Європі й Америці з власними концертами і як солістка симфонічних концертів з визначними диригентами (Б. Вальтер, В. Фуртвенглер й ін.). 1929 К. відбула концертне турне по УССР; з 1940 в Канаді, проф. королівської Консерваторії в Торонто.

Колесса Микола (*1904), композитор і диригент, син Філарета К., закінчив кон-

серваторію в Празі, учень В. Новака; викладач Вищого Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка у Львові (1931—39), з 1944 проф. Львівської Консерваторії, з 1953 її дир.; диригент хорів («Боян», «Бандурист», «Студіо-хор»), в 1944—47 диригент оперного театру і симфонічної оркестри у Львові. Як композитор К. використовує перев. гуцульський і лемківський фольклор. Твори для оркестри: «Сюїта», «Симфонія», «Варіації», «В горах»; фортепіанний квартет, сюїти, сонатина для фортепіана, «Лемківське весілля» для мішаного хору, обробка нар. пісень й ін.

Колесса Олександр (1867—1945), брат Філарета, мовознавець й історик літератури, гром. і політ. діяч, д. чл. НТШ (з 1899), доц. (з 1895) і проф. (1898—1918) Львівського Ун-ту,

один з засновників УВУ, його проф., перший і кількаразовий ректор, проф. Карлового Ун-ту в Празі (1923—39). В 1907—18 рр. посол до австр. парламенту, де боронив укр. права в справах шкільництва і ун-ту; один з засновників і заступник гол. Загально-Укр. Культ. Ради у Відні; 1921 гол. дипломатичної місії ЗУНР в Римі. У мовознавстві К. — представник школи Міклошича; досліді староукр. текстів, зокрема городиської групи рукописів і «Житія Сави Освященного», останнє з важливими узагальненнями про особливості староукр. текстів супроти старорос. Заг. концепцію історії укр. мови К. подав у «Погляді на історію укр. мови» (1924). Як історик літератури К. досліджував укр.-поль. літ. взаємини — «Укр. нар. пісні в поезіях В. Залеського» (1892), «Шевченко і Міцкевич» (1894), творчість Ю. Федьковича, а також заг. проблеми укр. літературознавства — «Погляд на сучасний стан іст. розслідів укр. літератури» (1901) й ін. Поезії, м. ін. популярна «Шалійте-шалійте, скажені кати», (1889).

Колесса Філарет (1871—1947), брат Олександра, музикознавець-фольклорист, етнограф і композитор, д. чл. НТШ (з 1909) і ВУАН (з 1929); з 1939 проф. Львів-

О. Колесса

І. Колесса

М. Колесса

Ф. Колесса

ського Держ. Ун-ту ім. І. Франка, з 1940 керівник Львівського відділу Ін-ту Мушкетерства, Фольклору і Етнографії АН УРСР і дир. Львівського Держ. Етногр. Музею. Праці гол. про походження і розвиток укр. нар. творчості, зокрема укр. нар. дум, у яких К. відстоює погляд про нар. походження дум, та ритміку і мелодику нар. пісень і дум: «Огляд укр.-руської нар. поезії» (1905), «Ритміка укр. нар. пісень» (1906—07), «Мелодії укр. нар. дум» (1910—13), «Варіанти мелодій укр. нар. дум, їх характеристика і групування» (1913), «Про генезу укр. нар. дум» (1921), «Нар. пісні з гал. Лемківщини» (1929), «Укр. усна словесність» (1938) й ін.; автор хорових творів «Вулиця», «Обжинки», «Гайліки», «Шкільного співака» й ін.

Колесса Христя (*1915), віолончелистка, дочка Олександра К., учениця Г. Бекера; концертує з 1926 р. в Європі, згодом Америці, включаючи твори укр. композиторів, зокрема В. Барвінського; з 1948 в Канаді, з 1953 працює як викладач Укр. Муз. Ін-ту в Торонто.

Х. Колесса

Коленда Гавриїл (†1674), білор. василіанин, 1655 полоцький архієп., 1665 київський уніятський митр. і протоархимандрит Василіанського Чину; твердо обстоював права унії. Його листування видано в Римі у 2 т. «Epistolae Metropolitum Kioviensium catholicorum» (1956).

Коливо, обрядова страва на похоронному обіді: розварена пшениця або ячмінь з додатком меду. Зерна і мед К., як і куті, мають алегоричне значення: зерно, зотліле в землі, воскресає в новій рослині. Так і тіло померлої людини, поховане в землі, зотліє, але потім воскресне. Мед символізує солодкість майбутнього життя.

Колима, р. в півн.-сх. частині Сов. Азії (Якутська АССР, Магаданська обл. РСФСР), довж. — 2 600 км; сточище — 644 000 км²; впадає до Льодового океану. Півд.-сх. частину сточища займають гори й височини, півн.-зах. — низовина; суворе підсоння (температура січня до — 70° Ц.), тайга і тундра; край здебільша не заселений.

В басейні К. розміщена група концентраційних таборів, які входили в систему «Дальстрою» і були організовані на поч. 1930-их рр. До 1955 р. в них перебувало до 3,5 млн в'язнів, у великій мірі українців. Колимські концтабори на-

лежали до найважчих в СССР; в'язні працювали здебільша в копальнях золота.

Коліскові пісні, пісні, що виконуються при заколисуванні дитини; звичайні для К. п. образи тварин, приємних дітям; відповідно змістові їм властиві поетичні здрібнілі й пестливі форми, в яких мати накликає своїй дитині здоров'я, красу, щастя-долю. Докладніше в ЕУ I, стор. 267.

Коліївщина (від слова колії), гайдамацьке повстання на Правобережній Україні 1768 під проводом М. Залізняка і І. Гонти (див. Гайдамаччина).

Колісник Дмитро (1883—1958), письмен. в Канаді; автобіографічні оп. в 3 частинах «Мое село» (1955).

Коліух Дмитро (бл. 1882— бл. 1937), кооперативний і гром. діяч родом з Россоші (півд. Вороніжчина), активний організатор укр. споживчої кооперації; 1917—20 гол. правління Дніпросоюзу, одночасно 1918 мін. харч. справ в уряді Голубовича; з 1920 заступник гол. управління Вукопспілки і гол. Коопташу, деякий час дир. Укрзовнішторгу. Бл. 1930 заарештований, помер на заслання в Сер. Азії.

Колки (II—6), с. м. т. над Стиром на Волинському Поліссі, р. ц. Волинської обл.; 1915 важкі бої рос. військ з нім. і австр.-угор. У 1943—45 рр. центр розташування групи УПА — Північ, що вела операції проти німців і сов. партизанів, та кількох шпиталів УПА.

Коллард Юрій (1875—1951); інж.-технолог, гром. і політ. діяч; один з засновників РУП, 1917—19 належав до партії соціалістів-самостійників; за Центр. Ради гол. комісар поліських залізниць, за гетьмана старший інспектор, за Директорії управитель мінва шляхів; на еміграції в Чехо-Словаччині, Польщі і Німеччині. Спомини: «З юнацьких днів» (1930), «Спогади з минулого» (1931) та ін.

Ю. Коллард

Колліне (Collins) Самуель, англієць, 1659—67 лікар моск. царя Олексія Михайловича; 1667 видав у Лондоні свої записки, де подав деякі відомості й про Україну та її населення.

Коллар (Kollar) Ян (1793—1852), чес. і словацький поет, етнограф і філолог, й проф. Віденського Ун-ту; мав великий вплив на «Руську Трійцю», зокрема на М. Шашкевича. Слов'янофільські ідеї К. відбилися також у творчості Т. Шевченка і кирило-методіївців.

Колмен (Kleiman) Артур Прудден (*1897), амер. славіст, засновник Амер.

Т-ва вчителів слов. і сх.-евр. мов і співзасновник укр. секції при ньому; автор кн. «A brief Survey of Ukrainian Literature».

Коловодник (Tringa), рід птахів з ряду куликів, невеликий бродун; деякі К. гніздяться на Україні, деякі перелітні. До гніздових належать: К. звичайний, травник (Т. totanus L.), К. набережник, білобрюшок (Т. hypoleucos L.) й ін.; до перелітних — К. чорний (Т. erythrorus Pall.), К. малий (Т. glareola L.) та ін.

Кологривий Григорій († до 1790), осавул Ген. Артилерії з коз. роду на Глухівщині, 1750 р. гостро виступав проти перебування моск. війська на Україні; автор цікавої промови, виголошеної на Запоріжжі 1768 р., в якій підкреслював, що велике держ. діло Б. Хмельницького було зруйноване через чвари його наступників.

Колода, див. *Міри*.

Колода Іван, композитор 17 в., співак у Києві, згодом керівник царської капелі (1666); автор хорових концертів.

Колодзінський Михайло (1902—39), псевд. Кум, Гузар, політ. і військ. діяч; з 1922 чл. УВО, в 1932—33 рр. військ.

референт Крайової Екзекутиви ОУН на Зах. Укр. Землях; учасник військ. вишколу хорв. усташів в Італії. Як шеф штабу «Карпатської Січі», активний при обороні Карп. України й загинув у бою з угорцями. К. — автор студій «Укр. воєнна доктрина», «Воєнне значення й стратегічне положення Закарпаття» й ін.

М. Колодзінський

Колодій Василь (*1922), сов. поет, родом з Поділля; зб. поезій «Вітрам наперекір» (1957).

Колодій (Kolody) Олена (*1912), браз. поетка укр. походження, авторка трьох зб. португальською мовою, перекладачка Т. Шевченка та співавторка «Антології укр. літератури» португальською мовою (1959).

Колодка, забава на масниці, при якій на стіл кладуть поліно (К.), яке чіпляють парубкам і дівчатам, що не одружилися до масниць. Від К. відкупляються, і за ці складки влаштовують гульбища.

Колодкевич Микола (1850—84), рос. революціонер укр. роду, чл. Виконавчого Комітету «Народної Волі», брав участь у змові на Олександра II, помер у Петропавловській фортеці.

Колодуб Оксана (*1905), оперова співачка, драматичне сопрано, з 1929 на сцені Київської опери, з 1935 під пріз-

вищем Березовської в «Большом театре» СССР у Москві.

Колодуб Олександр (*1901), оперовий співак і режисер, ліричний тенор; при кін. 1920-их рр. соліст Харківської опери, з 1930 Київської; з 1934 оперовий режисер, керівник оперової студії Київської Консерваторії.

Колодяжин, княжий город 12-13 вв., над р. Случ, спалений татарами у 1241 р., нині с. Колодяжне Дзержинського р-ну Житомирської обл. Розкопи Ін-ту Археології АН УРСР 1948—50 рр. відкрили рештки 22 жител, ремісничих робітень та госп. приміщень, в пригороді-посаді 16 півземлянок; також кістяки поляглих в бою з татарами та тисячі предметів.

Колокольцов Василь, поміщик на Харківщині, вчений агроном, визначний земський діяч, гол. Вовчанського пов. земства; мін. зем. справ в уряді Ф. Лизогуба та ініціатор закону про право продажу та купівлі землі (1918). В жовтні 1918 підписав т. зв. «записку дев'яток» про потребу відновлення єдності Росії.

Коломак, ліва притока Ворскли (притоки Дніпра); довж. — 100 км, сточище — 1 650 км².

Коломак (IV—16), с. над р. Коломаком (лівою притокою Ворскли), р. ц. Харківської обл.; засноване в другій пол. 17 в. на місці Коломацького городища з 16 в.

Коломан (бл. 1070—1114), угор. король, одружений з Євфимією, дочкою Володимира Мономаха, втручався в усобиці укр. кн. і пішов 1099 р. походом на Галичину як союзник Святополка II київ. проти перемиського кн. Володаря Ростиславича, але був розгромлений під Перемишлем.

Коломан (бл. 1207—41), син угор. короля Андрія II, на основі Списської умови коронований зимою 1215—16 королем гал. при одночасній окупації Галичини угор. військами; зимою 1220—21 панування К. скінчилося, коли Мстислав Удатний вибив угорців з Галича, полонив К. і відіслав його в свій город Торчеськ.

Коломацька рада, ген. рада над р. Коломаком, на кордоні Гетьманщини, яка відбулася 25 липня 1687 р., після скинення й арешту гетьмана І. Самойловича. Оточена з усіх боків моск. військом під командуванням кн. В. Голіцина, рада в присутності обмеженої кількості козаків, під тиском вибрала на гетьмана Івана Мазепу і підписала складені напередодні нові «статті» (т. зв. Коломацькі).

«Коломацькі статті», укр.-моск. договір, укладений при обранні гетьманом І. Мазепи, над р. Коломаком, 25 липня 1687 р. Договір складався з 22 статтів і мав в основі «Глухівські статті» 1669 р. з додатками, зробленими за І. Самойловича.

Поруч з декларативним підтвердженням укр. прав і привілеїв та збереженням 30-тисячного реєстру, К. с. забезпечували інтереси вищої старшини (гетьман не мав права змінювати її без царського указу) й передусім військ.-політ. права Москви на Україні (повна заборона дипломатичних зносин; зобов'язання додержувати «вічний мир і союз» з Польщею, що по суті було визнанням поль. панування на Правобережжі; обов'язок посилати укр. військо проти Криму і Туреччини; перебування в Батурині моск. стрілецького полку тощо). Договір вперше зобов'язував укр. уряд «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое сугласие приводит супружеством и иным поведением». К. с. були дальшим кроком на шляху обмеження держ. прав України Москвою.

О. О.

«Коломацькі чолобитні», дві петиції вищої укр. старшини до царя Петра I, складені за ініціативою полк. миргородського Данила Апостола, під час походу над р. Коломаком влітку 1723 р. з домаганням відновити права України, дозволити обрати нового гетьмана й скасувати побори з маєтностей, встановлені над звичай Малоросійською Колегією. Рос. уряд відповів на ці й ін. подібні петиції арештом наказного гетьмана Павла Полуботка й вищої укр. старшини та ін. репресіями.

Коломиєць Авенір (1906—46), журналіст і письменник, родом з Волині; друкуватися почав 1928 в ЛНВ, 1930—33 співр. прокомуністичної преси у Львові («Нові шляхи»), але скоро від комунізму одійшов. Зрізноманітної творчості К. слід назвати поему «Дев'ятий вал» (1930), зб. поезій «Провісні кадри» (1932), п'єси «Імнем» (1933), «Єретик» (1936) та ін. Крім того, К. залишив багато недрукованих творів. Помер на еміграції в Австрії.

Коломиєць Анатоль (*1918), композитор родом з Полтавщини, учень Л. Ревуцького; оркестрові твори: «Варіації», «Поєма», дитячий балет «Влисковичка»; фортепіанова соната, сюїта, фантазія на теми опери «Тарас Бульба» М. Лисенка, пісні й ін.

Коломийки, особлива форма коротких лірично-побутових пісень жартівливого, гумористичного й сатиричного характеру, часто з злободенною тематикою.

А. Коломиєць

Поєднання поетичного тексту К. з інструментальною музикою і танцем свідчить про старовинність цих форм. 14-складовий коломийковий вірш з його характеристичним розподілом наголосів зустрічається в дуже давніх піснях. Закінчені зразки коломийкового циклу маємо в рукописних зб. кін. 17 в. У першій пол. 19 в. коломийка становить собою вироблений тип нар. пісенної творчості. Вірш типової К. вкладається в форму триколінного 14-складового рядка з цезурами після 4 і 8 складу; строфа К. має дво-віршову будову. Велику роль в композиції К. відіграє паралелізм, позитивний чи негативний, а також заспів, запозичений з стародавнього пісенного матеріалу. К., поєднані з танцем, дають широке поле для імпровізаційних варіацій. Найбільшу збірку К. видав В. Гнатюк «Коломийки» (Етн. Зб. НТШ, XVII—XIX, 1905—07).

Як нар. танець К. найбільше поширені на Гуцульщині. Виконується в замкнутому колі з довільним числом пар. Гол. кроки: голубка, «крутиси», гайдук, мережка, підскоки. Найстаріші коломийкові танці: висока, коло, півторах, рівна, трісунка, чабан. Мімічно-ілюстративний характер мають весільні К. (кочерга, подушковий танець) та косарський танець «косар».

Коломийська (2) бригада УГА, постанала в січні 1919 з групи «Старе Село», відзначилася в боях під Львовом в Сокольниках, Зубрі, Козельниках, під час Чортківської офензиви під Підгайцями, Нижневом, над Нараївкою; по переході за Збруч увійшла до складу центр. армійської групи ген. Кравса, вела переможні бої з большевиками під Калинівкою, Голendraми, Козятином, Жидівцями, Романівкою, Хвастовом, Васильковом та Крушинкою й увійшла 30 серпня 1919 до Києва; з рос. Добровольчою Армією вела важкі бої під Дашевом і Оратовим. 1920 перейменована на 2 піший полк 3 бригади Червоної УГА; командири: отамани Ф. Тінкель, Р. Дудинський, А. Виметаль і Квапіль.

Коломийченко Михайло, сучасний хірург, з 1930-их рр. завідувач катедри хірургії в Київ. Ін-ті вдосконалення лікарів, гол. хірург мін-ва охорони здоров'я УРСР; бл. 100 наук. праць.

Коломийченко Олекса (*1898), брат Михайла, оториноларинголог, проф. Київ. Ін-ту вдосконалення лікарів (з 1944 р.), гол. київ. та укр. наук. т-в оториноларингологів, гол. оториноларинголог та чл. президії наук. ради мін-ва охорони здоров'я України; має понад 90 наук. праць та низку власних хірургічних метод.

Коломийщина, урочище б. с. Халеп'я,

Обухівського р-ну, Київ. обл., де у 1934—38 рр. розкопано (С. Магура, Т. Пассек, С. Кричевський) велике поселення три-

Реконструкція неолітичного селища трипільської культури в Коломийщині

пільського часу з 39 хатами у двох концентричних колах.

Коломия (V—6), м. обл. підпорядкування на лівому березі р. Пруту в півд.-сх. частині Галичини, гол. м. *Покуття*, р. ц. *Станиславівської обл.*, зал. вузол, 34 000 меш. (1956). К. згадується в 13 в.; в минулому важливий осередок торгівлі сіллю (привілей *Казіміра Ягайлончика* на «вічний склад соли»), яку варено в околицях; завдяки положенню на границі з Молдавією К. багато терпіла від нападів молдаван і татар. За Австрії К. мала торг.-адміністративний характер і сильно зростала (1880 р. — 23 100, 1900 — 34 200, 1910 — 42 700 — здебільша жидів); згодом втратила своє значення через занепад торгівлі (1931 р. — 33 400 меш., в тому ч.

Ринок у Коломий (весна 1915 р.)

18,6% українців, 42,3% жидів, 33,7% поляків і латинників, 5,1% німців; 1943 р. після ліквідації жидів нім. нацистами лише 18 500 меш.). До 1939 р., а ще більше до 1914 К. була одним з більших укр. культ. осередків у Галичині, зокрема вид. (до 1900-их рр. друге місце після Львова); важливіші в-ва до 1914 р.: М. *Білоуса*, «Бібліотека для рускої молодіжы» (1894) — 1913) Ю. *Насальського*, «Укр. Накладня», «Жіноча Вібліотека» й ін.; в 1920—30-их рр.: «Заг. Книгозбірня», «В-во Укр. Заг. Енциклопедії, «Ока», «Рекорд» та ін.; 1875 в К. вийшло 17 укр. друків (у Львові — 42), 1913—28 — 238. В К. з гал. провінціальних м. найбільше виходило неперіодичних друків

(разом понад 30): «Голосъ Народный» (1865—68), гумористичне «Кропило» (1869), «Наука» (1871—86), «Хлібороб» (1891—95), «Хлопська Правда» (1903—09), «Поступ» (1903—06), «Жіноча Доля» (1925—39, ред. гром. діячкою О. *Кисілевською*) й ін. В К. містилася найстаріша після Львова і Перемишля укр. гімназія (з 1893 р.), філія муз. Ін-ту ім. *Лисенка* та ін. К. була також важливим осередком укр. радикального і січового руху, організованих К. *Трильовським*.

Нині К. має невелику пром-сть: легку (взуттєву, ткацьку, швейну), деревообробну, харч. (млини, м'ясокомбінат), зав. с.-г. машин, цегельно-черепичний; технікум механічної обробки дерева, пед. і мед. училища, музей нар. мистецтва «Гуцульщина» (заснований 1926 р. за почином В. *Кобринського*), драматичний театр.

Коломойцев П., режисер, в 1930-их рр. працював на Київ. кіностудії; фільми «Не затримуйте рух» (1930), «Генеральна репетиція» (1931), «Вогні Босмера» (1931), «Чорна шкіра» (1931), «Роман Міжгір'я» (1933), «Негр з Шеридану» (1933), «Щасливий фініш» (1934), «Укр. пісні на екрані» (1935) й ін.

Колонщина (III—10), с. *Макарівського р-ну* на зах. від Києва; бої окремого Запор. загону з більшовиками в лютому 1918, УТА влітку 1919, Шостої стрілецької дивізії Армії УНР в травні 1920.

Колосовський Володимир (*1886), ген. штабу підполк. Армії УНР; у 1919 р. військ. радник у делегації УНР на мирову конференцію в Парижі, 1919—20 рр. військ. аташе УНР у Франції; ст. на військ. теми в журн. «Табір» та в чужій фаховій пресі.

Колпак Опанас († після 1786), запор. козак (з 1745), курінний отаман, згодом полк. орельської паланки, учасник тур. війни 1769—74, багато зробив для колонізації Півд. України.

Колпиця, див. *Косар*.

Колтунюк Ярослав (1882—1953), гром. діяч, довголітній дир. забезпечувального т-ва «Дністер» у Львові, чл. управ багатьох гал. установ, зокрема госп., чл. ЦК УНДО.

Колубовський Яків (1863—бл. 1930), бібліограф та історик укр. й рос. філософії, за революції дир. Колегії П. Галагана, пізніше проф. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти. Вібліографічні огляди праць С. Гогоцького й П. Юркевича («Вопросы философии и психологии», 1894—98), огляд рос. філософії (з укр. матеріалами) в «Іст. філософії» Ібервега і Гайнце й ін.

Колцуняк Марія, див. *Кузьмова Марія*.

Колцуняк Микола (†1891), гал. етнограф, нар. учитель; зб. «Пісні з Коломийського Підгір'я», описи весілля на Коломийщині й ін.

Колчак Олександр (1873—1920), рос. адмірал і політ. діяч; 1916—17 командував Чорноморською флотом, 1918—20 провідник руху білих в рос. гром. війні в Сибіру; 1919 визнаний Антантою як «верховний правитель Росії», проти чого протестували уряди нац. держав на території кол. Росії. 1920 розстріляний більшовиками в Іркутську.

Колюбакін Олександр (1869—1914), рос. гром. діяч, кадет, чл. 3 Держ. Думи, прихильник українців; виступав за автономію України та за навчання в школах на Україні укр. мовою.

Коляда, назва нового року у візантійців (*kaléndai*) і римлян (*calendae*), що припадав через тиждень після веселих Сатурналій у другій пол. грудня. Свято К. у церк.-календарному пристосуванні охоплювало час від Свят-Вечора до Водохрищ, включаючи в себе різні обряди, в тому ч. й поминальні (див. ЕУ I, стор. 256).

Коляда Григорій (*1904), поет, друкувався в 1920-их рр.; зб. поезій: «Штурм» (1923), «Прекрасний день» (1926), «Золоті кучері» (1926), «Futur-extra» (1927); в 1930-их рр. засланий, тепер живе в Узбекистані.

Коляда Микола (1907—35), композитор родом з Полтавщини, учень Богатирьова, співзасновник АПМУ. Твори: оркестрова сюїта на укр. нар. теми, фортепіановий квінтет, соната, варіації і г'еси для скрипки з фортепіаном, обробка нар. пісень.

Колядинський Степан (1893—1926), скульптор; студіював і працював у Празі; бюсти-портрети в мармурі.

Колядки, обрядові пісні, що належать до зимового циклу. Зміст К. дуже різноманітний. В найдавніших К. трактується тема постання світу. Основна група К. — це величальні К. з хліборобськими мотивами, з образами родинного щастя і добробуту, з побажаннями врожаю, здоров'я, щастя; парубкам і дівчатам співають К. на теми кохання, сватання й одруження. В К. з воєнною тематикою відбилася лицарська і княжа доба. Окреме місце посідають К. з біблійною тематикою. Процес християнізації послідовно охопив увесь зміст колядської обрядовості і К. (див. ЕУ I, стор. 256—57).

Колядування, різдвяний звичай ходити з «звіздою» (чи без неї) й величати господаря, його дружину й дітей співом колядок (див. ЕУ I, стор. 230).

Коляндра, коріандр (*Coriandrum sativum* L.), однорічна рослина з родини окружкових; частково культивується, трапляється як бур'ян; плоди містять етерову (до 1%) і жирну (до 20%) олію; уживають як приправу до хліба, в кондиторському, пивоварному і лікерному виробництвах; етерову олію застосовують як

вихідну сировину для одержання великої кількості різних запашних речовин в парфумерії, косметиці й миловаренні.

Колянківський Микола (*1912), псевд. Точило, журналіст з Галичини; співр. «Краківських Вістей» (1942—44), у Німеччині співред. газ. «Час» (1946—49), в Канаді співр. газ. «Наша Мета» (з 1955), видавець і ред. ж. «Ми і Світ» (з 1950); зб. фейлетонів «Бомби на весело» (1947).

Коль (Kohl) Йоган Георг (1808—78), відомий нім. географ, подорожник і письмен., автор численних творів про різні країни Європи і Америки, зокрема про Україну, де К. побував 1838 р. Праці К. «Reisen in Südrussland» (2 тт., 1841), «Reisen im innern von Russland und Polen... II Theil. Die Ukraine. Kleinrussland» (1841) і III частина «Die Bukowina, Galizien, Krakau und Mähren» (1841) належать до найцінніших описів України в першій пол. 19 в.

Кольберг (Kolberg) Оскар (1814—90), польс. етнограф і композитор; в 40-томовій зб. «Lud, jego zwyczaj, sposób życia, mowa i t. d.» 8 тт. присвятив етногр. матеріалам з Зах. України: «Pokusie» (1882—89 4 тт.), «Chelmskie» (1890—91, 2 тт.), «Przemyskie» (1891), «Wolyń» (1907).

Кольорова металургія, галузь важкої пром-сти, яка займається пром. переробкою кольорових металів та поліметалів. Початки К. м. відомі на Україні здавна. На базі місц. (невеликих) покладів мідної руди в Донбасі (к. Артемівського) й на пограниччі Херсонщини й Київщини існували в стародавні часи (в скитську добу) розробки міді. Вироби з золота, срібла, міді тощо були поширені на Україні за княжих часів, а згодом досягнули значного розвитку у формі дрібного кустарного і ремісничого виробництва. В 17—18 вв. поширилося виробництво гармат (ливарництво) і дзвонів (ліярництво). Деякі обмеження у виробництві зброї на Гетьманщині завів рос. уряд у 18 в. В 17, 18 і першій пол. 19 в. на Україні існувало мідно-ливарне виробництво (т. зв. гамарні; в 1828—32 рр. — 19 невеликих мідних зав.).

Більше розвинулася К. м. в другій пол. 19 в.; назагал однак, за винятком ртутної пром-сти, вона ще і тепер слаба, бо власні запаси сировини незначні й більшість її треба привозити з ін. частин СРСР. Підприємства К. м. перев. розташовані в Донбасі і Дніпропетровському пром. р-ні та працюють на основі поєднання метал. виробництва з ін. пром. галузями. У 1938 р. на Україні було всього 14 підприємств перев. місц. значення, в 1950-их рр. виробництво К. м. трохи поширилося. До найбільших одиниць тепер належать: Константинівський цинковий зав. у Донбасі, збудований на поч. 1920-их рр. та

реконструйований в 1932 р., Дніпровський алюмінієвий комбінат ім. Кірова в Запоріжжі (див. *Алюмінієва пром-сть*), Микитівський ртутний комбінат у Донбасі й Артемівський зав. кольорових металів, збудований в 1950-их рр., що випускає латунь і латунний та мідний прокат; з ін. слід згадати зав. ферростопів, «Магнезит» і порошкової металургії в Запоріжжі, модерний цирконієвий зав. в півд. Донбасі, який дає також ін. рідкі метали (берилій, ніобій) тощо. К. м. не покриває попиту України, і решту кольорових металів довозять з Уралу, Казахстану, Вірменії й Сибіру.

Література: Проблема развития цветной металлургии на Украине (Труды комитета при Госплане УССР, ч. 15) X. 1927; Цветная металлургия Украины. Статистические данные за 1931—34 гг., ж. Социалистическая индустрия, ч. 1. М. 1935.

Б. Винар

Кольорові метали, пром. назва всіх металів, за винятком заліза і мангану (чорні метали). На Україні родовища руд К. м. невеликі і перев. нині не експлуатовані. Більше значення мають лише руди ртуті (киновар), з ін. треба згадати мідь, алюмінієві руди (боксити й ін.), титан, оливо, нікель, цинк, ванадій, молибден, хромисті залізняки та поліметалічні руди. Найбільш родовищ К. м. є в Донецькому краї, в Карпатах та на Передкарпатті. Див. також *Кольорова металургія*.

«**Комар**», ілюстрований гумористично-сатиричний двотижневик, виходив у Львові 1900—05; ред. І. Кунцевич, ілюстратор Я. Пстрак, карикатурист Я. Струханчук.

«**Комар**», гумористично-сатиричний тижневик у Львові 1933—39 (в-во «Укр. Преса»); ред. і гол. карикатурист Е. Козак; співр. М. Голинський, І. Гірний, І. Керницький, Т. Куршита, Л. Сенишин і ін.

Комар Анатолій (1909—59), інж.-будівельник, д. чл. (з 1956) і през. (з 1957) Академії Будівництва і Архітектури УРСР; заступник гол. Держ. Комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, гол. інж. тресту «Дніпровськ-промбуд». Наук. праці: «Збірні залізобетонні конструкції у пром. будівництві», «Досягнення радянської архітектурно-будів. науки на Україні за 40 років» (1958) й ін.

Комар Антін (*1904), фізик, дир. Ленінградського Фізико-Техн. Досл. Ін-ту, д. чл. АН УРСР; основні праці пов'язані з питаннями фазових переходів в металах та стопах, роботи в галузі вивчення, за допомогою рентгенових променів структури zdeформованих кристалів, відкриття ненормальних змін електричного опору провідників в потужних магнетних полях.

Комар Григорій (*1882), маляр, теат-

ральний декоратор, з 1921 проф. Одеського політехнікуму образотворчого мистецтва; декорації до опери «Сорочинський ярмарок».

Комаревич Василь (1891—1927), гром. і церк. діяч на Волині; 1918 засновник і гол. т-ва «Просвіта» у Володимирі Волинському, з 1922 р. посол до поль. союму.

Комарецький Сергій (1881—1952), хемік родом з Полтавщини, доц. (з 1922) і проф. (з 1927) Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, згодом Укр. Техн. Госп. Ін-ту (його дир. в 1941—45 рр.); праці з ділянки неорганічної хемії (м. ін. про одержання йоду з рослин Чорного м.), підручники хемії для високих шкіл. Помер у Німеччині.

Комаринський Володимир (*1906), син Івана, адвокат, гром.-політ. діяч на Закарпатті; 1938—39 керівник ресорту преси і пропаганди та посол до союму Карп. України; з 1939 на еміграції, тепер у ЗДА, чл. Ради директорів Укр. Конгресового Комітету Америки; праця про звичаєве право Закарпаття слов'янською мовою.

В. Комаринський

Комаринський Іван (*1880), суддя на Закарпатті родом з Галичини; 1938—39 през. Вищого Суду Карп. України, в 1939—45 рр. гол. Апеляційного Сенату Вищого Суду в Братиславі; нині в ЗДА.

Комарі (Culicidae), невеликі комахи з ряду двокрилих; самички мають довгий колчососальний хоботок, яким смокчуть кров людей чи тварин. Поширені в сирих, заболочених місцях. Деякі види К. переносять збудників різних хвороб: малярію переносить малярійний К. (Anopheles maculipennis), зокрема розповсюджений на Поліссі, в гирлах Дністра, Кубані; жовту та семиденну пропасницю — жовтолихорадочний К. (Aedes aegypti), що трапляється на чорноморському узбережжі Кавказу, деякі К. переносять різні збудники недуг тварин, птахів й ін. Близькі до К. москіти, поширені на півдні України, переносники збудників пропасниці — папатачі і лейшманіозів (захворювання шкіри). Дослідженням і боротьбою проти цих недуг займався в 1920-их рр. Укр. Протозойний Ін-т Наркомздор'я УРСР, пізніше Укр. Ін-т малярії і мед. паразитології, Одеська обл. малярійна станція та ін.

Е. Ж.

Комарів, с. Галицького р-ну Станиславівської обл., де був досліджений великий могильник ранньої бронзової доби (1800—1200 до Хр.), що дав назву ко-

марівській культурі (Т. Сулімирський 1934, Грабовський 1935). На ін. місцях було розкриті неолітичне селище, розкопані неолітичні могили (Т. Земенський 1886), знайдене бронзове знаряддя трацького типу, досліджена могила Куштановицького типу (Я. Пастернак 1935) та викопаний з могили скарб срібних руських, львівських та ягайлонських монет 14—15 вв.

Комарівка (II—13), с. на півд.-сх. Чернігівщині, р. ц. Чернігівської обл.

Комарівка (IV—17), с. м. т., відпочинкова оселя Харківського р-ну в 15 км на півд.-зах. від Харкова; текстильна фабрика; мешканці частково зайняті на підприємствах Харкова.

Комарівна Галина (1877—1930), поетка, дочка Михайла Комарова. Перші вірші К. надруковані 1900 в «ЛНВ»; зб. поезій «Починок (пісні, думи та мрії)» видана в Одесі 1905.

Комарівська культура, мішана культура ранньої бронзової доби (культура шнурової кераміки із сильними трацькими впливами) з кістяково-тілопальним похованням, прикметним двовухим глиняним посудом та трацькими бронзами. В багатших могилах також золоті прикраси (Т. Сулімирський, 1934).

Комарницький Йосиф (1852—1920), укр.-кат. свящ., з 1891 проф. біблійних наук Нового Завіту Львівського Ун-ту, 1896—98 — його ректор; написав «Пояснення до Євангелія св. Матея» і багато наук. й популярних розвідок в ж. «Душпастыр» (був його ред.) та в «Руский Сіон»; ред. часопису «Мир».

Комарно (IV—4), м. над р. Верещицею в Наддністрянській котловині, р. ц. Львівської обл.; К. — виникло в 12—13 вв.; дерев'яна Михайлівська церква (з 1661 або 1754 р.), оздоблена настінними фресковими малюнками.

Комаров Михайло (1844—1913), бібліограф, етнограф, громад. діяч, популяризатор, нотар за фахом; автор багатьох бібліографічних ст. в журн. і покажчиків як усього укр. письменства разом («Библиографический указатель новой украинской литературы 1798—1883», 1883, і «Украинская драматургия. Сборник библиографических пособий 1815—1906», 1906), так і літератури про окремих письмен. (І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка й ін.); нарис з іст. цензури на Україні, зб. прислів'їв та замовлянь («Нова Збірка», 1891). К.

М. Комаров

уклав також «Русско-украинский словарь» (4 тт.), виданий у Львові 1893—98 (М. Уманець і Спілка).

Комаров Олександр (псевд. О. Степовик), брат Михайла К., природознавець-популяризатор, автор книжок з природознавства і сіль. госп-ва в 1882—1911 рр.

Комасація, один із засобів землевпорядкування, який полягає у зведенні ділянок, що належать одному власникові, але розпорошені у різних частинах, у більшій з метою зменшення посмужності, а тим самим — більш раціонального використання землі. Сел. землі на Україні завжди терпіли на посмужність, яка збільшувалася з дальшим розподілом і роздрібненням землі. Деякі комасаційні заходи було проведено на Центр. і Сх. Укр. Землях у зв'язку із Столипінською реформою, все ж таки до революції 90% сел. госп-в ділилося на 5—20 смужок. У Галичині стан був ще гірший. Досить інтенсивну К. провів поль. уряд у 1920—30-их рр. на півн.-зах. землях: К. охопила бл. 1,3 млн га.

«Комашня», див. «Муравейник-Комашня».

Комбатантські українські організації, орг-ції кол. укр. вояків (з франц. — combattant — вояк), зокрема укр. армій з 1917—20 рр., що мають на меті збереження укр. традицій, знання військ. справи, самопомоги, товариські зв'язки тощо. К. у. о. постали після визвольних змагань 1917—20 і легально могли існувати після окупації укр. земель лише на еміграції. На Зах.-Укр. Землях до деякої міри можна вважати К. у. о. Укр. Військову Організацію, таємну нац.-рев. орг-цію перев. з вояків УГА (з 1920). Кол. вояки УГА скупчилися б. гром. орг-цій «Молода Громада» у Львові, їх заходами було організоване в-во «Червона Калина», яке у своїх виданнях здебільша містило матеріали з історії визвольних змагань; гал. комбатантам-інвалідам обох укр. армій допомагало Укр. Т-во Допомоги Інвалідам (УКТОДІ) у Львові (16 філій).

Легальні К. у. о. розвинулися з різних орг-цій в таборах інтернованих укр. вояків у Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині. Після їх ліквідації К. у. о. діяли насамперед у Польщі, Франції й Бельгії — країнах найбільшого скупчення кол. вояків Армії УНР. Це були дві орг-ції під однією спільною назвою Товариство Вояків Армії УНР: в Польщі (з 1924 в Каліші), у Франції (з 1927 у Парижі) і менш чисельне Т-во б. Укр. Вояків у Бельгії (з 1934 р.); всі три т-ва мали свої відділи, а два перші видавали бюлетені; орг-цією інвалідів була Укр. Спілка Воєнних Інвалідів, заснована 1920 в Каліші. Ін. К. у. о. були Союз Укр.

Старшин у Берліні (1921—43) і, до деякої міри, Укр. Вільне Козацтво (Укр. Нац. Козацький Рух), створений у Мюнхені І. Полтавцем-Острияницею з кол. чл. формації *Вільне Козацтво*. В ЗДА діяла Укр. Стрілецька Громада, заснована в 1924 р., з осідком у Філадельфії. За зразком цієї орг-ції була утворена 1928 *Укр.-Стрілецька Громада в Канаді* (централа у Вінніпегу, ряд філій, місячник «Стрілецькі Вісті», з 1932 «Новий Шлях»); другою К. у. о. був *Союз бувших Укр. Вояків у Канаді* (з 1937, з Ген. Управою в Торонто). В Півд. Америці діяла Укр. Стрілецька Громада в Аргентині (з 1932 р. в Буенос-Айресі) і Т-во бувших Укр. Вояків у Бразилії (з 1936 у Курітібі).

Під час другої світової війни К. у. о. в Європі не діяли; все ж таки кол. укр. вояки гуртувалися в окремих клітинах при легальних заг.-гром. орг-ціях — Укр. Громаді в Німеччині, при Укр. Допомогових Комітетах в Ген. Губернії (напр., Варшава, Холм), у Переворську тощо.

Після другої світової війни деякі К. у. о. відновили свою діяльність та постав ряд нових, серед них такі, що об'єднували вояків нових укр. військ. формацій — Карп. Січі, Укр. Нац. Армії й УПА. Тепер у Зах. Німеччині діють: Союз Укр. Ветеранів (СУВ), заснований 1946 р. з 10 філіями в Зах. Німеччині й Австрії та крайовими відділами у Великобританії, Австралії, Аргентині, Бразилії (орган «Укр. Комбатант»); Об'єднання Укр. Комбатантів (з 1947), Союз Укр. Воєнних Інвалідів (з 1947), Братство Кол. Вояків І Укр. Нац. Армії (з 1950) з Гол. Управою у Мюнхені, з 1957 в Нью-Йорку, що має свої крайові Братства в ЗДА, Канаді, Аргентині й Австралії (орган «Вісті»). Тепер не проявляють, через виїзд чл. за океан, діяльності; Укр. Нац. Гвардія (УНГ), заснована 1947 Т. Боровцем перев. з кол. вояків українців сов. армії (орган «Меч і Воля»); Місія УПА при Закордонному Представництві УГВР (з 1950; деякий час видавала ж. «До зброї») і Об'єднання кол. Вояків УПА в Німеччині (з 1954). У Франції і Бельгії після війни відновили свою діяльність Т-ва Вояків Армії УНР, які об'єднують тепер усіх кол. вояків-українців; 1950 в Парижі постала Евр. Федерація кол. Укр. Вояків, яка об'єднує ті К. у. о., які стоять на платформі екзильного держ. центру УНР. У Великобританії діють Об'єднання бувших Вояків Українців у Великобританії (ОБВУ), активна орг-ція кол. вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії (з 1949) та Союз бувших Укр. Вояків (СБУВ) у Великобританії (з 1947).

Найбільше кол. укр. вояків перебуває в Півн. Америці, тому там К. у. о. тепер найсильніші. В ЗДА діє Об'єднання був-

ших Вояків Українців Америки (ОБВУА), створене 1949 з Укр. Стрілецької Громади в ЗДА, що об'єднує, крім вояцтва укр. армій, також вояків-українців амер. й ін. армій; з ОБВУА співпрацюють такі К. у. о.: Братство Укр. Січ. Стрільців (УСС), Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії і Об'єднання кол. Вояків УПА. В Канаді, крім раніше створених К. у. о. (Укр. Стрілецька Громада і Союз бувших Укр. Вояків), виникли нові: Союз Укр. Кан. Ветеранів, чл. якого згуртовані в укр. відділах Кан. Легіону, Братство Карп. Січовиків (з 1949), Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії, Т-во кол. Вояків УПА у Канаді, Об'єднання Станиць Вояків УПА та ін. В Австралії діють: Союз Укр. Комбатантів (в Сідней, Мельбурні, Аделаїді), Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії, відділ Союзу Укр. Ветеранів. В Аргентині діє Союз Укр. Ветеранів і Братство кол. Вояків І Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії.

М. Стечишин

Комбінат, в СРСР назва великого, розгалуженого і складного підприємства, між окремими частинами якого є тісна технологічна, екон., а також і адміністративна пов'язаність; назву К. уживають також взагалі для об'єднаних одним адміністративним керівництвом підприємств, нарешті для об'єднання дрібних виробництв — цехів в місц. пром-сті; з другого боку, низка великих підприємств з кількома технологічними процесами носить і далі традиційну назву заводів. В УССР існують такі К. у важкій пром-сті: хемічний у Константиновці, азотно-добривний у Горлівці, мегалюргійний ім. Дзержинського в Дніпропетровському, Дніпровський алюмінієвий ім. Кірова у Запоріжжі, Каміш-Бурунський збагачувальний в Керчі, Південнорудний збагачувальний у Кривому Розі, Микитівський ртутний у Донбасі. К. с.-г. машинобудування ім. Г. І. Петровського у Херсоні; в легкій пром-сті: шовковий К. у Дарниці (Київ), К. натурального шовку (у Києві), трикотажний в Полтаві, камвольно-суконний в Чернігові (будується), бавовняний у Херсоні (будується), парфумерно-скляний К. в Миколаєві; ряд К. у деревообробній пром-сті. Особливо багато К. в харч. пром-сті; майже в кожному м. є м'ясокомбінат, молочний К., хлібопекарський К.; відомий К. «Массандра» — виноградно-виноробне госп-во в Криму (Судак), яке об'єднує 6 радгоспів, 4 винзав. і зав. шампанських вин. Дніпровським К. називають комплекс підприємств, що працюють на енергії Дніпрогесу, які пов'язані техн. а не адміністративно.

Є. І.

Комедія (з грец.), п'єса веселого змісту, часто сатирична. Грец. майстрі К. — Арістофан, Менандр, рим. — Плавт, Теренцій. Поети укр. барокко К. називають п'єси з «щасливим кінцем» або п'єси з дієвими особами «неважними», простішою мовою тощо. Початки укр. К. — в барокових інтермедіях, К. у властивому розумінні слова з цих часів немає. Перші укр. К. — п'єси І. Котляревського та В. Гоголя. Елементи суспільної сатири є вже в інтермедіях Г. Кониського (1747), їх розвинув Г. Квітка (в деяких п'єсах рос. мовою). Пізніші К. обох типів (веселі анекдоти й сатири) є в усіх майстрів укр. драматичної літератури: від М. Кропивницького, І. Тобілевича до М. Куліша й пізніших авторів. Елементи співу в укр. К. спрочинилися до того, що деяким К. давали назву «оперети» (вже від І. Котляревського). (Див. також *Драма*).

Комерційна освіта, див. *Торговельна освіта*.

Комішеваха (VI—16), с. м. т. над р. Конкою, р. ц. Запорізької обл.

Коміш-Зоря (VI—17), с. м. т. на Приозівській височині, р. ц. Запорізької обл.

Комішня (III—14), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Полтавської обл.; місцева пром-сть.

Комінтерн, див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

Комінтернівське (VII—11), кол. Антоно-Кодинцеве, с. в зах. частині Причорноморської низовини, р. ц. Одеської обл.

Комісар (франц. *commissaire* — уповноважений), держ. урядовець з особливими повноваженнями, напр., поліційний К., або в деяких країнах, з доручення уряду тимчасово виконуючий обов'язки, замість виборного органу. В УНР за Укр. Центр. Ради К. очолювали повіти та губернії (див. *Губерніяльні комісари*).

В сов. управлінні К. — назва кількох адміністративних і військ. функцій: військ. К. — призначений партією і сов. урядом уповноважений для керівництва політ. пропагандивною працею у військ. частині; часто роля К. була більшою, ніж звич. військ. командира. Зненавиджену старшинами і бійцями Червоної Армії інституцію військ. К. ліквідовано в 1942 р., проте залишилися військ.-політ. працівники в армії без звання К. В 1919—46 в УССР, за заг.-сов. зразком, К. називали чл. больш. уряду, а мін-ва нар. комісаріатами (див. *Рада народних комісарів*).

Комісаренко Василь (*1907), ендокринолог і патофізіолог, д. чл. АН УРСР, завідувач лабораторії ендокринних функцій в Ін-ті фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР у Києві й катедри патологічної фізіології Київ. Мед. Ін-ту. Має понад 60 наук. праць.

Комісія Виховних Осель і Мандрівок Молоді, див. *КВОММ*.

Комісія для виучування історії західно-руського та українського права при УАН, осередок дослідження історії укр. права в 1920-их рр. Заснована в 1919 р., Комісія активно розгорнула свою працю з 1920 р., коли на чолі її став акад. М. Василенко. До участі в Комісії було притягнуто О. Малиновського, М. Максимейка, М. Слабченка, І. Черкаського, С. Борисенка, С. Іваницького-Василенка, Л. Окішневича, В. Гришка, О. Юрченка та ін. дослідників історії укр. права.

Наслідком праці Комісії були 7 тт. «Праць» (1—6, 8; т. 7 був знищений), що містять різноманітний іст.-юридичний матеріал дослідного характеру. Крім того, Комісія випустила один том «Матеріалів до історії укр. права» за ред. М. Василенка. Розпочата Комісією робота над складанням «Словника укр. юридичної старовини» (керівник І. Черкаський) була припинена в 1930-их рр. і великий зібраний матеріал загинув.

Комісія була ліквідована в 1934 р. в наслідок реорг-ції УАН після розгрому її нац. укр. кадрів. Вид. Комісії були позитивно оцінені в укр. і чужоземних іст. й іст.-юридичних виданнях. Л. О.

Комісія для виучування українського звичаєвого права при УАН, осередок дослідження звичаєвого права України в 1920-их рр., очолений акад. О. Малиновським, під керуванням проф. А. Крістера. Комісія видала 3 тт. «Праць». На поч. 1930-их рр. робота Комісії була припинена у зв'язку із розгромом ВУАН.

Комісія Допомоги Українському Студентству, див. *КОДУС*.

Комітат, див. *Жупа*.

Комітет Визволення (Амер. К. В.), постав 1951 в Нью-Йорку, філія в Мюнхені. Гром. амер. орг-ція, яка ставить собі завдання допомагати політ. еміграції з країн ССРСР, втримувати моральний зв'язок з їхніми народами. К. В. сприяє встановленню дем. ладу на території ССРСР і визнає за всіма народами ССРСР право на самовизначення після визволення від комуністичної диктатури. К. В. фінансує Інститут для вивчення ССРСР і радіо «Свобода» (в Мюнхені); теперішній гол. К. В. — Говленд Сарджент.

Комітет допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій (Комітет для оказання помощи населению Юга России, пострадавшему от воєнних действий), також «Общество помощи населению Юга России», укр. допомога установа в Києві, яка діяла в 1914—18 рр. (затверджена владою в травні 1915) на території всієї України (в деякій мірі й Рос. Імперії) й успішно опі-

кувалася біженцями, також українцями, вивезеними рос. владою з Галичини й Буковини та українцями-вояками австр.-угор. армії, що опинилися в рос. полоні. Гол. В. Ігнатович, заступник гол. Д. Дорошенко, секретар М. Ішуніна, інші діячі: Л. Старицька-Черняхівська, Л. Шульгина, Н. Дорошенко, Н. Іщук-Шульгина, Кучма й ін.

Комітети Незаможних Селян (КНС), скорочено відомі як «комнезами» — сел. орг-ції на Україні, створені більшовиками для зміцнення сов. влади на селі. КНС були організовані за прикладом «комитетов бедноты», що проіснували в РСФСР від червня 1918 до січня 1919. Пізніше «комбедів» в Росії не було, бо тут партія провадила відносно мирну політику на селі; на Україні ж, де хлібозагостівлі мали вирішальне для Росії значення, законом ВУЦВК від 9. 5. 1920 були створені КНС і уповноважені збирати на селі «продрозкладку» та розкуркулювати багатші госп-ва, залишаючи м. ін. 25% забраного збіжжя для власного вжитку «незаможників».

Ч. чл. КНС початково (1920) становило 791 000 осіб, з яких 60% були безземельні й батраки, а решта — бідняки й середняки. На кін. 1920 КНС відібрали від заможних селян 348 600 дес. землі і розподілили її між собою. Великі заохочування належати до КНС призвели до того, що в 1921 в них вже було 1 357 300 чл. Все ж таки з-поміж дійсно незаможних госп-в до КНС належало лише 31%. З другого боку, в 1923 р. серед чл. КНС вже лише 9,1% госп-в не мали землі, а 10,1% госп-в мали аж по 9,1 дес. і більше. Тому стали провадитися чистки членства КНС, і в 1924 в них залишилося лише 582 900 чл.

Під час ліберальнішої політики партії на селі (1923—27) діяльність КНС скорочувалася на творення т-в сел. взаємодопомоги, на керівництво кооперацією і т. д. З заведенням примусової колективізації роля КНС тимчасово відродилася; до них стало знов вигідно належати і їх членство зросло з 600 тис. на поч. 1929 до 1,6 млн у квітні 1930. Але партія стала вимагати від них подавати приклад і першими вступати до колгоспів; на 1. 2. 1930 було колективізовано вже 60% госп-в «незаможників». Коли ж виявилася, що вони неохоче віддають недавно придбану землю і майно у колгоспи, на поч. 1931 КНС були ліквідовані.

За час свого існування КНС відбули 7 всеукр. з'їздів.

Література: Ижевский В. Краткая история Комитетов незаможных селян на Украине. Х. 1925; ЦСУ УСРР. Матерьялы по обследованию КНС в июне 1925 г. Х. 1925; Ремнев М. Деятельность комитетов неза-

можных селян на Украине в 1920 году. Вопросы истории, ч. 4. М. 1954. В. Гол.

Комітет Українок Канади (КУКж), координативна установа укр. жінок, орг-цій — *Союзу Українок Канади, Орг-ції Українок Канади, Ліги Укр. Католицьких Жінок*, заснована 1944, діє як відділ Комітету Українців Канади.

Комітет Українського Студентства Буковини (КУСБ), таємна крайова студ. орг-ція Буковини (1921—25); КУСБ репрезентував і координував діяльність студ. т-в «Союз» («Чорноморе»), «Запороже» і «Правос. Академія» в Чернівцях; чл. ЦЕСУС-у, бл. 120 чл.; діячі І. Данилюк, О. Вельничук, М. Тарко, В. Руснак, М. Синявський, С. Попович та ін.

Комітет Української Молоді, див. КУМ.

Комітет Українців Канади (КУК), суспільно-громад. орг-ція українців Канади, заснована 1940 р. в Вінніпегу для координації праці укр. орг-цій в Канаді і представництва укр. громади назовні, насамперед перед урядом Канади. Чл. КУК є орг-ції крайового значення; чл.-засновниками були: Братство Українців Католиків, Союз Гетьманців Державників, Союз Українців Самостійників, Укр. Нац. Об'єднання, Укр. Роб. Орг-ція, згодом приєдналися всі ін. укр. нац. орг-ції, організовані по війні. КУК має понад 200 відділів у всіх укр. скупченнях у Канаді. Найвищим керівним органом КУК є Конгрес Українців Канади.

Під час війни КУК вів роз'яснювальну роботу щодо громад. обов'язків українців стосовно Канади, спричинився до масового запису укр. добровольців до кан. армії й опікувався ними. По війні дбав за демобілізоване вояцтво і укр. біженців у Європі та з цією метою створив *Фонд Допомоги Українцям Канади (ФДУК)* і Укр. Центр. Допомогове Бюро в Лондоні.

До успішних дій КУК належать м. ін. заходи в справі навчання укр. мови в ун-тах і сер. школах; політ. діяльність, в наслідок якої є укр. посли, сенатори, міністри, будується пам'ятник Т. Шевченкові у Вінніпегу перед будинком парламенту й ін.

Довголітнім през. КУК (в 1940—52 рр. і з 1956) й одним із засновників КУК є о. В. Кушнір. Ін. визначніші діячі з старшої генерації — о. С. В. Савчук, В. Коссар, І. Г. Сирник, М. Погорецький, І. Глинка і за останні роки В. М. Вал, П. Юзик, Я. Рудницький, Т. Михайлівський, о. С. Їжик, В. Мартинець, Т. Кобзей, М. Марунчак, М. Боровський, І. Павлюк, С. Мокрій, Г. Кукса, з жінок — М. Дима, О. Войценко, Е. Ситник, М. Ваврикова, С. Бубнюк; ексекутивний дир. В. Кухан.

Комнезами, див. Комітети Незаможних Селян.

Коморник (помічник підкоморого), місц. шляхетський урядник у Поль.-Лит. державі, який видав зем. межовими справами.

Коморники, у В. Князівстві Лит., а згодом на укр. землях Поль.-Лит. держави, категорія бідних селян, які не мали власної землі і житла; останнє («комора») отримували від дідичів, за що виконували панщину (піщу) та складали данину грішми і натурою. Їхнє соц.-правне становище було уодноставлене «установою на волоки» (див. *Волочний перебір*).

Компаневич Варлаам (1777—1858), василянський родом з Волині, 1822—42 прокуратор василян у Галичині; листувався з Є. Копітаром і М. Погосином.

Компанейський Микола (1848—1910), композитор; опери «Тарас Бульба», «Майська ніч».

Компанієць Григорій (*1881), композитор і диригент з Полтави; закінчив Петербурзьку Консерваторію; викладач Харківської (1932—34) й Київської (1934—40) консерваторій. Опери «Сніжна хатка», 3 дитячі опери, кuartет, колискова і укр. танець (для струнного кuartету), фортепіанові твори.

Компанієць Лідія (*1914), сов. поетка і кіносценаристка; зб. поезій «У всіх у нас діла» (1951), «Працьовита в нас сім'я» (1954).

Компаніївка (V—13), с. над р. Сугоклею, на півд. схилах Придніпровської височини, р. ц. Кіровоградської обл.

Компанійські полки, вільнонаймане («охоче») військо на Україні-Гетьманщині 17—18 вв., що складалося з кількох (за Мазепи — до 8) кінних (охочекомонних або властиво компанійських) і піших (охочепіхотних або сердюцьких) полків, які виконували різні військ.-поліційні доручення, а також брали участь у заг. військ. діяч. К. п. існували вже за Хмельниччини й перебували в розпорядженні гетьманського уряду, дістаючи від нього відповідне утримання.

Компаратив (вищий, другий ступінь), форма прикметника, яка показує більшу міру ознаки, вираженої прикметником, у порівнянні двох предметів (*біліший*); твориться лише від якісних прикметників суфіксами: *інший* (*гарніший*) і *рідше-ший* (*молод-ший*; лише від первісних і тих, що мають суфікс — *к* — з основою на один приголосний), а під чужим впливом і аналітично — слівцем *більш* (*більш гарний*). При К. вживаються порівняльні конструкції, подібні до підрядних речень, із сполучниками *ніж*, *як*, архаїчне *чим* (*твердіший, ніж сталь*), або з керуванням посереднім (*від з родовим; за, (по) над із знахідним: твердіший від сталі*) чи архаїчним уже безпосереднім

(*чорніший чорної землі*). Див. *Ступенювання*.

Компути, реєстри коз. війська, які в часи належності України до Польщі визначали приналежність певної особи до козацтва як окремого суспільного стану. Після 1648 р. в укр. державі коз. компути, зберігаючи цей характер, містили також матеріали про військ.-службову діяльність кожного козака та про його майнове забезпечення. У 18 в. виділяються окремі компути значного військ. т-ва, де також велися вписи військ. і службових доручень, що їх виконував кожний чл. цього зверхнього стану.

Комсомол, Комуністична спілка молоді, на Україні повна сучасна назва — Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (ЛКСМУ); згідно з статутом і програмою, «масова, непартійна орг-ція» молоді, «резерва» й «помічник» КПУ-КПСС; усю свою роботу виконує під керівництвом ком. партії. ЛКСМУ є складовою частиною Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді (ВЛКСМ) на правах обл. орг-ції, але з окремими з'їздами та ЦК.

За прикладом Петрограду й Москви, у Києві 22. 10. 1917 міська Соц. Спілка Роб. Молоді заснувала орг-цію ІІІ Інтернаціонал (на чолі з С. Мальчиновим та М. Ратманським). До нього належали не лише більшовики, а й меншовики, есери та ін. У Харкові в листопаді 1917 при больш. партії Спілка Пролетарської Молоді створила ІІІ Інтернаціонал; такі ж ком. орг-ції молоді створилися й по ін. містах. Окремо творилися соц. спілки шкільної молоді, з ком. ухилом, але багатопартійні. Разом усі ці орг-ції на поч. 1918 об'єднували бл. 1 500 чл., але між собою об'єднані не були.

В Росії К. засновано на І з'їзді Спілок роб.-сел. молоді 29. 10. 1918 у Москві. Ця дата й вважається поч. існування ВЛКСМ, яка тоді звалася (до 1926) Рос. Ком. Спілкою Молоді (РКСМ). Укр. К. не мав прямого орг. зв'язку з РКСМ аж до 1919, хоч і брав з нього приклад. Питання об'єднання орг-цій ком. молоді на Україні постало ційно у 1919, коли більшовики зустрілися з сильною конкуренцією боротьбістів. При створенні УКП (боротьбістів) на поч. 1919 виникла й досить чисельна *Комуністична Юнацька Спілка* (КЮС) з-поміж лівоесерівської укр. молоді, гол. на Лівобережжі. Вона відразу стала успішним конкурентом К., і тому більшовики вирішили негайно об'єднати свої орг-ції молоді в масштабах УССР.

26. 6. 1919 у Києві відбувся І з'їзд, на якому й засновано *Ком. Спілку Роб. Молоді України* (КСРМУ). Цей з'їзд репрезентував бл. 8 000 чл. і ухвалив, що

КСРМУ стає обл. орг-цією РКСМ. Будучи крайньо ліво настроєним, з'їзд також проголосив, що КСРМУ приймає в свої чл. лише роб. молодь. II з'їзд КСРМУ відбувся в Харкові 11. 5. 1920. Він репрезентував 19 080 чл., $\frac{3}{4}$ яких концентрувалося на Харківщині та в Донбасі. На цьому з'їзді вже виникло дві проблеми: ставлення до шкільної молоді та до укр. нац. руху. З'їзд ухвалив постанову приймати в чл. студентів. По нац. питанню на з'їзді створилася укр. опозиція т. зв. «федералістів» на чолі з Окуликом, яка запропонувала, щоб КСРМУ відокремилася від РКСМ і самостійно входила до Ком. Інтернаціоналу Молоді (КИМ). З'їзд, на якому переважали росіяни (як у всьому К.), цю пропозицію відхилив.

Тим часом і КПУ змусила боротьбістів самоликвідуватися й злитися з нею. У липні 1920 самоликвідувалася й КЮС, а більшість її чл. вступила до КСРМУ, де об'єдналася в блок з «федералістами». Решта ж чл. КЮС, як і частина боротьбістів, до большевиків не пішла, а створила разом з укапістською Незалежною Соц.-Дем. Спілкою Молоді, що діяла гол. на Правобережжі, нову Укр. Ком. Юнацьку Спілку (УкрКЮС), яка була відома також під назвою «Комюн», себто Ком. Юнацтво. УкрКЮС продовжувала легально конкурувати з КСРМУ до 1925, коли її змуслено злитися з КСРМУ. У 1920 до КСРМУ влилися також і ком. орг-ції жид. молоді — Євкомол, «Югендбунд» та Єврейська Юнацька Роб. Орг-ція (ЄЮРО).

Після II з'їзду в КСРМУ розпочався великий розлом. У ній створилися дві опозиції (як і в КПУ): 1) Робітнича опозиція синдикалістичного напрямку, очолювана В. Дунаєвським, яка вимагала не допустити в чл. студентів, селян й ін. непролетарів; 2) укр. нац. «федералісти», які дуже зміцніли коштом кол. чл. КЮС та вимагали усамостійнення КСРМУ від Москви. На відміну від того, що діялося в КПУ, обидві групи швидко між собою погодилися і виступили спільно п. н. Української опозиції на III з'їзді РКСМ у Москві в 1920 р. м. ін. з такою платформою: унезалежнення нац. ком. орг-цій молоді від РКСМ, унезалежнення всього К. від партії, збереження його як класово роб. орг-ції, допущення вільного творення безпартійних колективів роб. молоді на підприємствах і спілок сел. молоді по селах і надання їм права участі в управлінні підприємств та в радах й ін. Проти укр. опозиції на з'їзді виступив сам Ленін. Проте, опозиція продовжувала боротьбу ще два роки. Вона випускала дискусійні бюлетені, летючки і спричинила дискусію у всій КСРМУ. Великий бій опозиція звела на III з'їзді

КСРМУ у травні 1921, але партійний апарат, що керував з'їздом, зумів її перемогти.

Після III з'їзду ситуація настільки загострилася, що КСРМУ пішла на ліквідацію опозиції. На селах в цей час спонтанно виникали спілки сел. молоді, в яких провідну роль грала Укр. КЮС, з якою опозиція в КСРМУ стала входити у зв'язки. Тому на поч. 1922 в КСРМУ проведено чистку і виключено 17% чл., а після цього розпочато заходи за опанування сел. молоді. Під час НЕП-у КСРМУ (яка з 1924 стала зватися ЛКСРМУ) перетворилася, як і КПУ, на упривілейовану касту: до неї стало вигідно належати, бо без її рекомендації не можна було дістатися до школи на навчання чи здобути добру посаду. Починаючи з IV з'їзду (1923), в КСРМУ вже більше не було організованих бойових опозицій.

Після дискусії 1920—21 активність КСРМУ стала скеровуватися партією в ін. напрямках. Протягом 1920—23 комсомольці брали активну участь у боротьбі проти різних укр. повстанців. Потім КСРМУ стала надсилати своїх добровольців до Червоного Козацтва та взяла шефство над Чорноморською фльотою. Протягом 1924—27 комсомольців заохочувано робити вуличні антирел. демонстрації, громити й закривати церкви тощо. Далі під час лівого повороту в політиці партії в 1927—29 комсомольців кинуто на боротьбу за відбирання хліба у куркулів. На поч. колективізації й розкуркулювання в 1930 р. на селі діяло бл. 120 000 чл. ЛКСРМУ, які активно допомагали партії змушувати селян вступати до колгоспів.

«Українізація» ЛКСРМУ, себто ріст серед чл. питомої ваги українців, проходила значно швидше, ніж у КПУ чи в держ. апараті. В 1925 р. серед чл. ЛКСРМУ українці становили 58,7%, а на поч. 1932 — вже 72%. Молодь сприймала укр. мову й культуру легко і з захопленням. Доходило до того, що навіть секретар ЦК ЛКСРМУ О. Бойченко виступав на IX з'їзді ВЛКСМ у Москві в 1931 р. з вимогою не змушувати комсомольців вивчати рос. мову. Ідеї М. Хвильового були широко відомі й популярні в ЛКСРМУ.

Але в 1933, під час голоду та розгрому «скупниківщини», членство в ЛКСРМУ раптово зменшилося з 1 148 тис. у 1932 до 449 тис. у 1934; решта була вичищена, значна частина репресована, керівні кадри заслані й розстріляні за опір голодові та за нац.-ком. ухили. Після цього ЛКСРМУ перетворилася на знаряддя партійного апарату, призначене для виконання насамперед продукційних завдань (вербування молоді на будівництво підприємств на Україні й поза нею), а в ді-

лянці ідеології — для русифікації укр. молоді.

Напередодні другої світової війни в ЛКСМУ нараховувалося понад 1,3 млн чл. З них не менше пол. добровільно залишилися під нім. окупацією. В больш. партизанських загонах на Поліссі нараховувалося лише 25 000 комсомольців і за три роки партизанської боротьби вони прийняли в нові члени лише 5 000 молоді. По гол. містах України, побачивши звірства нім. окупації, деякі комсомольці спонтанно створили підпільні орг-ції, що активно боролися проти німців. Чимало укр. комсомольців під нім. окупацією активно співпрацювало, а то й було членами ОУН обох напрямків.

У повоєнний період К., як великою мірою й перед війною, цілком перетворився на виробничу орг-цію, в якій ідейність та політ. свідомість чл. вимірюється виконанням продукційних завдань. Так, протягом 1954—55 ЛКСМУ послала 80 000 чл. на освоєння цілих земель в Казахстані й Зах. Сибіру; протягом 1956—57 — 120 000 чл. послано на розбудову шахт у Донбасі; в 1957 р. — 44 000 послано на тваринницькі ферми в колгоспах; в 1958 — 10 000 чл. послано на будівництво каналу Півд.-Донець-Донбас і т. д. Гол. фактором, що формує свідомість комсомольської молоді вже від 1930-их рр., є протиріччя між комсомольською теорією й фактичною дійсністю в СРСР.

На 1. 1. 1956 в ЛКСМУ було 2 891 077 чл., себто 15,9% чл. ВЛКСМ. Вони були об'єднані в 66 758 первинних осередках на підприємствах та в школах. З усього членства 0,5 млн працювало на селі, 0,7 млн — в пром-сті, 1,1 млн — вчилася в школах, а решта була в армії та на бюрократичній роботі.

В 1920-их рр. до К. приймалася молодь віком від 14 до 23 років; в 1930-их рр. від 15 до 26, в 1940-их рр. — від 14 до 26, а тепер — від 15 до 28 років. Чл. партії можуть бути чл. К., але лише на керівних посадах. З'їзди ЛКСМУ відбуваються раз на 4 роки. Між з'їздами роботою К. керує Центр. Комітет та секретаріат. Під управою К. перебуває піонерська орг-ція шкільної молоді віком від 9 до 14 років, яка тепер нараховує 3,0 млн чл., себто бл. 60% школярів. В 1959 ЛКСМУ видавала 16 комсомольських та піонерських газ. і журн., з яких 12 було укр. мовою.

Література: История молодежи ЦК ЛКСМУ. Юношеское движение, зб. чч. 1—5. Х. 1923—24; Вілокриницький С. Нарис історії ЛКСМУ, Х. 1926; ВЛКСМ в цифрах і фактах. М. 1949; Бойова юність — спогади про перші кроки Комсомолу України. К. 1958; Fisher. R. T. Jr. Pattern for Soviet Youth, A Study of the Congresses of the Komsomol. Нью-Йорк 1959.

В. Голубничий

«Комсомолец Украины», див. «Молодь України».

Комсомольськ на Амурі, м. обл. підпорядкування на Зеленому Кліні, р. ц. Хабаровського краю РСФСР над дол. Амуром, заснований 1932 р., 177 000 меш. (1959), пристань на Амурі, центр метал. (зав. «Амурсталь») і машинобудів. («Амурлітмаш») пром-сти на Дал. Сході.

Комсомольське (IV—9), кол. Махнівка, с. над р. Гнилоп'яттю, притокою Тетерева, р. ц. Вінницької обл.; кол. м-ко, а в 1796—1846 рр. пов. м. на Київщині; зайняте 19. 8. 1919 в бою з большевиками частинами 2 корпусу УГА.

Комсомольське (VI—19), м. Старо-Вешівського р-ну Сталінської обл., в півд. Донбасі над р. Калміюс; видобуток флюсових вапняків; К. виникло в 1933 р.

Комулович (Comuleus) Олександр (+1598), з походження хорват, свящ., ватиканський дипломат кін. 16 в.; з доручення папи Климента XIII їздив до Семигороду, Литви, Московщини, Молдавії й укр. козаків організувати протигур. лігу евр. держав; на весні 1594 р. відвідав Україну й вів переговори з Северином Наливайком.

Комуна, одна з форм колективного сіль. госп-ва, при якій на відміну від с.-г. артілі (див. *артіль*, *колгосп*) усуспільнюються всі засоби виробництва, включно з домашнім госп-вом, з колективного працею й розподілом доходів не за працею, а за потребами; ідеал і програма орг-ції сіль. госп-ва у комуністів та ранніх большевиків полягає зокрема в таких формах, як спільне харчування у їдальнях, мешкання в гуртожитках, з колективними послугами (як пральні тощо), з колективним вихованням дітей у дитсадках і т. д.

Програма КПСС передбачала створення К. з самого початку. В УРСР К. стали творитися в 1919 на базі кол. поміщицьких та монастирських маєтків. Членство К. складалося з червоних партизанів, міськ. робітників (що втікали з міст від голоду) та частини наймитів; в 1919 в УРСР було 404 К.; в 1925 р. їх було в УРСР 316, в 1929 — 412 (2,9% усіх колгоспів). Розмір цих госп-в був малий — в сер. по 49 га землі. Держава постачала їх машинами, не брала з них жадних податків і т. д.

У 1930-их рр. К. перейшли на статут с.-г. артілей. В. Гол.

Комунальне господарство, див. *Міське господарство*.

Комунальні банки, банки для кредитування житлового і комунального госп-ва і будівництва. В дорев. Україні К. б. вели перев. гіпотечні операції (*Гіпотечні банки*) і діяли як акційні підприємства (*Акційне товариство*). В СРСР К. б. діяли

як один з органів централізованого планового держ. госп-ва. З листопада 1924 по квітень 1959 існував центр. (у Москві) банк фінансування комунального і житлового будівництва (Цекомбанк), якому були підпорядковані місц. К. б.; для координації їх діяльності в УРСР існувала Всеукр. контора К. б. К. б. фінансували комунальне і житлове будівництво, видавали довготерміновий кредит на капітальний ремонт, вели розрахунково-касове обслуговування комунальних підприємств, видавали позики на індивідуальне житлове будівництво і ремонт, обслуговували короткотермінове кредитування комунальних підприємств, приймали від населення квартирну плату та платежі за комунальні послуги. 1959 р. Цекомбанк і К. б. були ліквідовані, а їх функції передані Держбанку СРСР і Промбанку СРСР (Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень, скорочена рос. назва *Стройбанк*).

Комунізм, у заг. прийнятому визначенні — суспільно-еко. і політ. лад з колективною власністю як на знаряддя продукції, так і на предмети споживання та з безкласовим і бездерж. устроєм. Прообраз такого ладу існував у первісному родовому суспільстві. К. називається також ідеологія та політ. рух, що прямує до такого ладу в новітні часи. Окремі ком. ідеї виразно виступають у гр.-рим. філософів, первісному християнстві, у середньовічних сект та сел. повстанців, в утопійних літ. творах. Термін «комунізм» вперше вжив франц. утопіст Е. Кабе (1840). У 1847—52 рр. існувала перша політ. орг-ція п. н. Ліга комуністів, для якої К. Маркс і Ф. Енгельс написали «Ком. маніфест» (1848). Пізніше, до 1917 р., політ. орг-цій з такою назвою не було і сама назва майже зникла. Щойно в 1918 р. термін К. набрав особливого значення, бо Рос. Соц.-Дем. Партія (большевиків) прийняла назву Рос. Ком. Партії (большевиків), а в 1919 р. створився Комінтерн. К. з цього часу став окремим від соціалістичного політ. рухом, метою якого є збройне рев. повалення капіталізму і встановлення т. зв. диктатури пролетаріату для побудови ком. ладу. Починаючи з 1918 р., створюються ком. партії й в ін. країнах світу. На 1960 р. у світі існує 91 ком. партія з 36 млн чл. (з цього ч. лише 7 млн поза сов. бльоком).

Ком. ідеї в політ. русі на Україні існували в рос. орг-ціях: народницька Київ. Комуна (1873), осередки «Землі і Волі» та «Нар. Волі» (1876—85), «Южно-Русский Рабочий Союз» (Одеса — 1875, Київ — 1880), марксистський «Союз боротьби за освобождение рабочего класса» (Київ, Катеринослав — 1897). «Ком. маніфест» Маркса й Енгельса появився на Україні

в рос. перекладі в 1880 рр. У 1890-их рр. існували студентські та роб. гуртки в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, що вивчали марксистську літературу. В 1900-их рр. друкувалося багато ком. літератури, зокрема в Одесі. Популярними стали ком. утопії Атлантікуса, Богданова й ін. Тільки в утопійно-моралізаторській та наук.-фантастичній формі К. проник і в укр. літературу («Сон» П. Мирного і значно пізніше «Соняшна машина» В. Винниченка). Акад. марксизм на Україні (М. Зібер) не був ком.

Спонтанного нац.-укр. організованого ком. руху майже ніколи не існувало. *Ком. Партія України* виникла як рос. орг-ція. За своїм характером вона залишилася антиукр. й донині. *Боротьбісти, укапісти*, закордонна група УКП В. Винниченка й ін. не були послідовно укр. марксистськими ком. орг-ціями, а лише продуктами існуючої політ. ситуації, спробами пристосування до рос. больш. влади на Україні з тактичною метою продовжувати боротьбу в нових умовах. Укр. нац. опозиції в КПУ В. Шахрая, О. Шумського, М. Хвильового, а також і М. Скрипника) були більш спонтанними, хоч також являли собою гол. чином лише реакцію на політику Москви. Гол. ідея укр. нац. комуністів полягала в тому, що К. можна здійснювати лише в нац. формі, що для привернення укр. мас до справи К. потрібно задовольнити їх нац. вимоги, принести їм К. у формі укр. ком. держави, укр. мови й культури, школи, книжки тощо, а не накидати їм чужу рос. форму, незрозумілу й ворожу масам. Щоб улегшити сприймання К. укр. народом, укр. комуністи вимагали від Москви розширення прав УРСР, українізації тощо. Москва ж розцінила ці вимоги як «націоналізм» і знищила всіх укр. нац. комуністів протягом 1930-их рр. Хоч укр. нац. К. і не мав впливу за кордоном, його ідеї виявилися тотожніми з нац. ком. рухами в Югославії, Польщі, Угорщині й ін. в наші часи (див. *Ревізіонізм*).

К. у Галичині (*Ком. Партія Зах. України*) і на Закарпатті (*Ком. Партія Закарпаття*) появився на поч. 1920-их рр. *Селяроб* та ін. орг-ції на Зах. Укр. Землях хоч і були радянофільськими, але не послідовно марксистськими. Те саме слід сказати й про «прогресистів» серед укр. еміграції в ЗДА й Канаді, з яких лише незначна частина належить до ком. партій.

К. як програма майбутнього суспільно-еко. ладу належить до гол. ідей *Ком. Партії Сов. Союзу* (КПСС) і КПУ. Вперше КПСС пробувала здійснити т. зв. «воєнний комунізм» (1918—21), але мусіла відмовитися від нього й перейти до НЕП-у. Пізніше, з введенням п'ятирі-

чок, ліквідуючи приватний капітал і ринок, централізуючи планування, застосовуючи колективізацію й фактично примусову працю і т. д., КПСС запевняла, що всі ці заходи і є здійсненням соціалізму з наступним переходом його в К. Але всі ці псевдотеоретичні міркування є тільки пристосуванням до внутрішньополіт. кон'юнктури в залежності від якої міняються не тільки терміни побудови К., але й його гол. ознаки: заводячи терор, Сталін (всупереч Марксові) запевняв, що роля держави в процесі здійснення К. не зменшуватиметься, а, навпаки, зростатиме; по його смерті ця теза заперечена в теорії, але в практиці лишається дійсною і надалі. Щодо термінів, завжди змінних, за останніми обіцянками, доба К. має початися десь після 1970 р. Конкретні наслідки покищо виявляються не так у побудові К., як у зрості мілітарного потенціалу СССР.

В нац. питанні як Маркс, так і КПСС передбачають злиття й зникнення всіх націй, культур і мов, лише що Маркс уявляв собі це як довготривалий процес у світовому масштабі, тоді як Сталін, будучи речником рос. шовінізму, вважав, що при К. нації повинні злитися вже в межах самого СССР і рос. нація й мова абсорбувати всі нації й мови СССР. Після деяких хитань 1956—58 рр. (теж кон'юнктурного характеру) більшість теоретиків К., гол. росіян, продовжує далі твердити, що з заведенням К. в СССР повинна скрізь запанувати рос. мова й культура. У цьому напрямі скеровується й практична нац. політика КПСС (див. ще *Марксизм, Ленінізм, Соціалізм*).

В. Голубничий

Комунікація, див. *Транспорт*.

«Комуніст», див. *«Радянська Україна»*.

«Комуніст України», теоретичний і політ. місячник ЦК КПУ. З 1926 р. у Харкові п. н. *«Більшовик України»*, з 1952 під теперішньою назвою.

«Комуністична Освіта», див. *«Радянська Школа»*.

Комуністична Партія Закарпатської України, створена в 1920 р. з лівих соц. груп на Закарпатті; з 1921 крайова орг-ція в складі Ком. Партії Чехо-Словаччини, спочатку під впливом русофілів, з 1925 прийняла укр. нац. платформу. 1925, 1935 здобула у виборах до чехо-словацького парламенту і сенату найбільше (20—30%) голосів. Гол. діячі — посли і сенатори: І. Мондок, І. Локота, І. Боднар, М. Сидоряк, П. Фуцич, О. Борканок, К. Рещук й ін. Партія видавала газ. *«Карпатська Правда»*, а для угор. меншости *«Munkás»* (Робітник). 1938 заборонена урядом Карп. України, існувала підпільно; 1944—45 єдина офіц. партія на Закарпат-

ті, організатор приєднання Закарп. України до УССР; згодом стала обл. орг-цією КП(б)У.

Комуністична Партія Західної України, КПЗУ, постала 1923 р. як автономна територіальна частина Ком. Роб. Партії Польщі (КРПП). Її предтечею була Ком. Партія Сх. Галичини (КПСТ), оформлена у Вінниці й Києві зимою 1919—20 Центр. Комітетом КП(б)У з різних ефемерних елементів (деякий час назва — Ком. Партія Сх. Галичини і Буковини); в квітні 1920 створено Гал. Орг. Комітет (Галорком). Після захоплення частини Галичини більшовиками в липні 1920 р. створено тимчасовий ком. уряд для Галичини *Гал. Революційний Комітет* (Галревком) з В. Затонським на чолі, а в серпні єдиний Центр. Комітет для всієї КПСТ.

Після повторного зайняття Зах. України Польщею й Ризького договору КП(б)У уклала 1921 в Москві договір з Ком. Роб. Партією Польщі, на підставі якого КПСТ мала входити до складу КРПП на правах автономної частини. Напрями дальшої праці КПСТ мала схвалити її конференція у Львові, учасників якої однак заарештувала поль. поліція (див. *«Святоюрський» процес*). Проти злиття КПСТ з КРПП виступила укр. група КПСТ з О. Васильковим (О. Крликом), К. Максимовичем і Р. Турянським на чолі насамперед через нев'язання ще держ. приналежності Сх. Галичини з погляду міжнар. права. Тільки 1923 р., після рішення Ради Амбасадорів про прилучення Сх. Галичини до Польщі та постанов В Конгресу Комінтерну на II з'їзді Ком. Роб. Партії Польщі, реорганізовано КПСТ й поширено її діяльність на решту укр. земель в Польщі (Волинь, Жолмщину, Підляшшя й частину Полісся) та перейменовано її на КПЗУ.

КПЗУ була з погляду поль. права нелегальною орг-цією; до її складу входили, крім українців, також поляки і жида, які проживали на території Зах. України. Будучи автономною частиною КРПП (1926 р. перейменованої на Ком. Партію Польщі — КПП), КПЗУ відбувала свої конференції і з'їзди (1921, 1925, 1928, 1934), обирала ЦК і мала місце в Комінтерні. Нелегальними прибудівками КПЗУ був комсомол Зах. України і МОДР (філіял Міжнар. Орг-ції Допомоги Революціонерам), офіц. органом КПЗУ був місячник *«Наша Правда»* (1921—34, Відень, Берлін). Під впливом КПЗУ постала 1926 масова легальна партія — Укр. Роб.-Сел. Соц. Об'єднання *«Сельроб»*; чл. КПЗУ працювали в деяких культ.-осв. орг-ціях, і гол. серед студентів (до 1927 р.) тощо. В різні роки

з ініціативи КПЗУ виходили газ.: «Новс Життя», «Сельроб», «Світло», «Професійні Вісті», «Наша Земля» й ін.: на інтелектуальні кола мали вплив ж. «Вікна» (ред. В. Бобинський), «Культура» (ред. С. Рудик), «Нові Шляхи» (ред. А. Крушельницький). (Див також Радіофіліство).

Не зважаючи на свій інтернаціональний склад, більшість КПЗУ з Васильковом, Турянським і Максимовичем на чолі стояла на укр. позиціях комунізму, солідаризувалася з нац. ком. опозицією О. Шумського в КП(б)У й розвинула сильну пропаганду на її користь на форумах Комінтерну та в нім., австр. і польс. компартіях. На поч. 1928 р. спільними заходами КП(б)У, КПП і Комінтерну було розпущено ЦК КПЗУ, групу Василькова-Турянського виключено з партії, а тих з них, які були на території УССР, Москва зліквідувала. Розлам в КПЗУ спричинив також розлам «Сельробу» (див. ще «Сельроб»).

Після ліквідації групи Василькова-Турянського на чолі КПЗУ стояли М. Заячківський («Косар»), Г. Іваненко («Бараба»), М. Павлик, С. Бокатчук, І. Зарва, Ф. Мазур й ін.; як уповноважені КП(б)У діяли О. Кошан, Й. Купранець, М. Олексюк й ін. На поч. 1930-их рр. у зв'язку з новим курсом сов. політики і протиукр. терором в УССР впливи вже й так ослабленої КПЗУ зовсім підупали. Більшість з її провідних чл., що попали до ССРСР, була знищена (м. ін. Турянський, Максимович, Бобинський, А. Крушельницький з родиною й ін.), значна частина рядового членства перейшла до нац. табору. 1936 у зв'язку з заходами Комінтерну проти КПП виступила Москва й проти релігій КПЗУ (зокрема проти Косара і Бараби), а 1938 р. КПЗУ разом з КПП була ліквідована. Після окупації 1939 р. Зах. України більшовики заарештували більшість кол. чл. КПЗУ (м. ін. Чорнія-Розенберга, С. Рудика й ін.). Після смерті Сталіна реабілітовано разом з КПП і КПЗУ (але не її нац.-ком. «ухил») і встановлено, що їх розпуск «був необґрунтований, побудований на матеріалах, зфабрикованих викритими пізніше провокаторами».

Література: Хомин Н. До історії Гал. Ком. Партії, газ. Укр. Щоденні Вісті. Нью-Йорк 1921; Баран М. Ком. Партія Сх. Галичини в процесі іст. розвитку, газ. Укр. Щоденні Вісті. Нью-Йорк; Ірчан М. Трагедія Першого Травня. Спогади з громадянської війни. Нью-Йорк; Гадзінский В. Революционное движение в Восточной Галиции. Москва 1924; Б-іч М. Шкідлива книжка, ж. Червоний Шлях, ч. 6. X. 1924; Кулик І. Радянська влада в Галичині, Вперед. Нью-Йорк 1924; Левицький М. Нац. ухил в КП(б)У і КПЗУ ж. Вільшовик України, ч. 11. X. 1927; Герасименко М., Дудкевич Б. Боротьба трудящих Зах. України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—

39-ті рр.) К. 1955; З історії рев. руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали. Л. 1957; Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921—39 рр.). Станиславів. 1957. Р. М.

Комуністична Партія Советського Союзу, рос. тоталітарна політ. орг-ція, що з 1917 стоїть при владі в ССРСР, в тому ч. й на Україні (див. *Комуністична Партія України*); формально своєю ідеологією КПСС визнає марксизм і лєнінізм. КПСС походить з рос. інтелігентських та міщанських рев. гуртків, що спиралися на міськ. пролетаріят. Вона виникла з розколу в 1903 р. Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії на більшовиків та меншовиків. З 1912 стала формуватися в окрему партію під назвою РСДРП(б), однак остаточно оформилася щойно в процесі революції 1917. На своєму VI з'їзді у липні 1917 КПСС взяла курс на захоплення влади, що й здійснила в Жовтневій революції. Тоді в партії було лише 115 000 чл.; на чолі її стояли: В. Ленін, Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, М. Бухарін, О. Ріков, Й. Сталін та ін. У березні 1918 перейменована на Рос. Ком. Партію (більшовиків) — РКП(б).

Протягом 1918—22 рр. РКП(б) провела глибоку соц. революцію в Росії, націоналізувала власність рос. і чужинецьких капіталістів та, успішно збуджуючи й використовуючи рев. настрої сел. і роб. мас, відстояла свою диктатуру в громадянській війні проти білих рос. армій. Але здобувши перемогу в Росії, РКП(б) потім розвинула збройну інтервенцію і проти посталих у ході революції нац. держав нерос. народів, в тому ч. й України, намагаючися приєднати їх силою до РСФСР. В 1918—20 рр. РКП(б) робила спробу негайно побудувати ком. суспільство й госп-во у вигляді системи воєнного комунізму, але ця спроба скінчилася госп. кризою й призвела до повстань проти сов. влади. У березні 1921 Ленін визнав, що ця політика була помилковою та завів нову екон. політику. В нац. політиці РКП(б), попри проголошення Леніном гасла «самовизначення аж до відокремлення», обстоювала збереження єдиної рос. держави, і то в унітарній формі. Тільки після відокремлення від Росії в 1917—18 ряду нац. республік, в ході їх поновного завоювання, РКП(б) перейшла на позиції визнання федеративної форми сов. державности, з тим, щоб усі нац. республіки влилися в склад РСФСР на правах автономії. Тільки через опір нац. республік, в т. ч. й нац. комуністів, РКП(б) не вдалося влити сов. нац. республіки в РСФСР, і в 1922 Ленін погодився на компроміс — збереження республік та розвиток їх нац. кадрів і культури в складі ССРСР.

Впродовж 1922—27, себто під час хвороби Леніна та після його смерті, в РКП(б) розгорнулася гостра боротьба між фракціями Сталіна і Троцького. Сталін, що в 1922 став ген. секретарем партії, спершу тримався правого курсу в політиці, а троцькісти домагалися рев. політики за кордоном та швидкої індустріалізації і колективізації («перманентної революції»); вони також вимагали збереження демократії в партії, свободи дискусії та твердили, що Сталін бюрократизує партію і веде революцію до загибелі. Сталіна підтримував партійний апарат, ним самим створений. Виключивши троцькістів з партії, Сталін частково перебрав їх програму і взяв лівий курс. Поскільки надій на революцію в Європі не було, Сталін вирішив будувати «соціалізм в одній країні», провести швидку індустріалізацію, мілітаризувати країну і потім розповсюджувати революцію на ін. країни збройною силою.

Швидка індустріалізація супроводилася ліквідацією НЕП-у та примусовою колективізацією села. Проти цього виступила права опозиція, очолена Бухаріном. Боротьба тривала впродовж 1928—30 і закінчилася новою перемогою Сталіна. У квітні 1929 Всесоюзна Комуністична Партія (большевиків) — ВКП(б) (так партія стала зватися з 1925) прийняла плян першої п'ятирічки, а в листопаді того ж року — постанову про колективізацію. В 1930 Сталін проголосив, що СРСР вступив в епоху соціалізму, на XVII з'їзді в 1934 — що соціалізм уже побудовано, в 1937 — що в СРСР вже створилося безкласове суспільство. Хоч в сер. ВКП(б) організованих опозицій більше не було, 1934 Сталін став арештовувати кол. опозиціонерів, а в 1936—38 по партії, як і по всій країні, вдарив ежовський терор (див. Єжов). За цей час з ВКП(б) було виключено і репресовано 0,9 млн чл., себто 47% усього членства 1935, включно з 71% членів ЦК. На трьох судових процесах у Москві були засуджені до розстрілу усі на той час живі керівники Жовтневої революції (Зінов'єв, Бухарін, Ріков та ін.).

В процесі цих чисток склад ВКП(б) кардинально змінився. Партію заповнили кар'єристи з невиразним політ. обличчям; це не були переконані комуністи й революціонери, як в часи Леніна, а лише службовці сталінської диктатури, що служили їй з вигоди і страху. Партія розвинула культ особи Сталіна до меж ідолопоклонства та бездискусійно виконувала всі його примхи. Абсолютну більшість у новій сталінській бюрократії становили росіяни, нац. інтереси яких природно зливалися з сталінським центра-

лізмом. Ці зміни швидко позначилися й на офіц. партійній ідеології: ком. гасла відійшли на задній план, а на їх місце прийшла пропаганда відвертого рос. націоналізму. Цей факт яскраво виявився зокрема під час нім.-сов. війни 1941—45. По війні рос. шовінізм був остаточно легалізований і став одним з найголовніших знарядь ВКП(б). Цю ідеологію зокрема розвивав А. Жданов. Деґенерація режиму Сталіна перед його смертю (1953) стала проявлятися в таких явищах, як закулісні змови, антисемітизм (1949—53) і т. ін. Імперіалістична політика ВКП(б) за кордоном призвела до розриву з югославськими комуністами (1948) та до «холодної війни» й перегонів у озброєнні з Заходом.

Після смерті Сталіна на чолі КПСС (Комуністична Партія Советського Союзу — назва партії з 1952) залишилися люди, яких підібрав і виховав сам Сталін. Вони створили «колективне керівництво», але воно проіснувало лише 4 місяці. Вже літом 1953 був заарештований і розстріляний Л. Верія, в 1955 впав Г. Маленков, в 1957 — Г. Жуков, В. Молотов, Л. Каганович та ін. В 1956 на XX з'їзді КПСС стримано осудила культ особи Сталіна та ежовський терор, однак більшість сталінської спадщини залишила недоторканою. З 1953 КПСС очолює М. Хрущов, а з ним на чолі партії прийшли нові люди, без імені і без ясного політ. обличчя. Терор Сталіна і заг. тоталітаризм не залишили в КПСС місця для нових ідеологів і великих особистостей. За програмою КПСС ніби зобов'язана будувати *комунізм* та поширювати його у світі. Але теперішнім керівникам КПСС це будівництво уявляється не як суспільне перетворення, а як техн. функція екон. росту (індустріалізація Сибіру і т. д.). Для примусово швидкого екон. росту дем. свободи не потрібні й навіть шкідливі. Тому, не зважаючи на реформи, які КПСС завела в СРСР після смерті Сталіна, загалом сталінська система і програма залишаються незмінними. Незмінним лишається й злиття програми «будівництва комунізму» з нац. та соц. інтересами панівної рос. бюрократії.

В. Голубничий

Комуністична Партія Східної Галичини, див. *Комуністична Партія Західної України*.

Комуністична Партія України (КПУ), до 1952 — Ком. Партія (большевиків) України, скорочено КП(б)У, частина Ком. Партії Сов. Союзу (КПСС), що об'єднує осередки останньої в межах УРСР та керує всіма ділянками суспільного життя, посідаючи абсолютну владу. В теорії КПУ визнає *марксизм*, а за соц. програмою будує на Україні *комунізм*. КПУ

виникла з об'єднання осередків Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії (большевиків) на Україні. Пізніше, після захоплення влади, до її складу влилися невеликі групи боротьбистів і укапістів та жид. лівих соціалістів. Засновники КПУ та її перші керівники походили з перев. з кїл рос. та жид. інтелігенції. Рядове членство складалося з рос. та нац. несвідомого укр. пролетаріату великих пром. центрів. На час створення КПУ не більше 7% її чл. вважали себе українцями. Укр. політика КПУ була визначена її установчим з'їздом так: «І з'їзд КП(б)У вважає, що завданням нашої партії на Україні є: боротися за рев. об'єднання України з Росією на засадах пролет. централізму в межах РСФСР». Це своє завдання КПУ намагається виконувати весь час.

Большевики на Україні відділилися від меншовиків у цілком окремі орг-ції щойно у 1917 р. Літом 1917 ЦК РСДРП створив з них два окремі територіальні об'єднання: окружну орг-цію Півд.-Зах. Краю з центром у Києві та обл. орг-цію Донецько-Криворізького басейну з центрами у Харкові й Катеринославі. Київські большевики, під натиском укр. нац. комуністів, серйозніше потрактували укр. нац. революцію і голосували проти підготовки до Жовтневої революції, вважаючи її в умовах України нереальною, натомість харківські больш. осередки виступили за перебрання влади советами. На партконференціях у липні й грудні 1917 В. Затонський, В. Шахрай та Ю. Лапчинський вимагали об'єднання больш. орг-цій усієї України в одну укр. ком. партію, яка мала б включитися в укр. нац. революцію, щоб її опанувати. Натомість ЦК РСДРП(б) і харківсько-катеринославські осередки, які знецінювали вагу і силу укр. нац. відродження, пробували відокремитись від України, створюючи з її пром. р-нів «самостійну» Донецько-Криворізьку Республіку. Тільки у 1918, коли силою фактів большевики були змушені визнати існування УНР, а далі розпочати війну проти неї та створити в протіву Укр. Центр. Раді свій власний уряд УНР у Харкові, вони пішли на створення єдиної ком. партії України. На партконференції в Таганрозі 20. 4. 1918, все ще переборюючи опір рос. чл., М. Скрипник, підтриманий київськими большевиками провів резолюцію про утворення КП(б)У, як самостійної партії, орг. не зв'язаної з Рос. Ком. Партією (большевиків) — РКП(б).

Однак вже перший з'їзд КП(б)У, що відбувся у Москві 5—12. 7. 1918, скасував таганрозьку постанову і проголосив, що КП(б)У є складовою частиною РКП(б) та підпорядковується її ЦК. На цьому

з'їзді й на наступних двох точилася запекла боротьба в питаннях тактики революції на Україні поміж київською і харківсько-катеринославською групою. Після кожної невдачі КП(б)У знайти підтримку укр. народу, а особливо в 1919 й 1920, в ній виникали укр. нац. опозиції (В. Шахрай, Ю. Лапчинський, а потім — кол. боротьбисти), що вимагали відокремлення КП(б)У від РКП(б) у самостійну укр. партію, яка була б достосована до укр. дійсності і т. ч. знаходила б зв'язок з масами. Але шовіністична Москва і рос. більшість в КП(б)У постійно ліквідували ці опозиції, вважаючи їх проявами укр. націоналізму.

КП(б)У стала при владі на Україні виключно за допомогою окупаційної армії РСФСР і не раз мусіла переносити свій осідок до Москви, устатковувавшись на Україні щойно після остаточної її окупації большевиками. Вона була нечисленною (див. таблицю в кін. ст.) і непопулярною; українці становили в ній лише 19% (1920), і то це вже після влиття лівих УСДРП («незалежників») та боротьбистів (серед пром. пролетаріату українці тоді становили 52%). Політично КП(б)У була сектантською, і її соц.-екон. політика з самого поч. натрапляла на нар. опір. Накидаючи Україні систему воєнного комунізму, в 1919 КП(б)У не хотіла ділити поміщицьку землю між селянами і намагалася примусово перетворити поміщицькі маєтки на радгоспи й комуні, що в додаток до «продрозкладки» було причиною масових повстань. В 1920 в КП(б)У виникла робітничча опозиція, яка, будучи підтримана роб. страйками, захопила на IV з'їзді провід КП(б)У в свої руки та скасувала екон. політику воєнного комунізму. Ця опозиція була адміністративно ліквідована ЦК РКП(б).

Влада КП(б)У на Україні стабілізувалася щойно під час НЕП-у, зокрема після злиття з нею її конкурентів — боротьбистів та укапістів. В питанні нац. політики в КП(б)У точилася боротьба впродовж 1920-их рр. Коли в 1922—23 Й. Сталін і ЦК РКП(б) висунули знов свою стару пропозицію ліквідувати УССР та ін. сов. республіки і влити їх на правах т. зв. автономних республік до складу РСФСР, Політбюро ЦК КП(б)У цю пропозицію відкинуло, а укр. делегати в Москві, очолені М. Скрипником, Г. Гриньком та О. Шумським, здобувши підтримку нац. комуністів ін. республік та переконавши В. Леніна, перемогли рос. шовіністів і зберегли УССР, хоч змушені були погодитися на компроміс у вигляді СССР.

Черговий ще більший конфлікт в КП(б)У виник з приводу українзації.

Неукр. більшість в КП(б)У, очолювана Е. Квірінгом та Д. Лебедем ставила впертий опір висуванню укр. кадрів у керівництво КП(б)У й УССР та поширенню укр. мови і культури. Проти цього рос. засилля гостро виступила нац. ком. опозиція в КП(б)У, очолена О. Шумським та М. Хвильовим, що мала широку підтримку серед укр. інтелігенції та молоді, а також Скрипника. В наслідок цього спільного фронту ЦК ВКП(б) забрав Квірінга з України, але прислав в 1925 на його місце на чолу КП(б)У Л. Кагановича, давши йому інструкцію: українізацію не спиняти, але одночасно укр. нац. комуністів розколоти й приборкати. Це своє завдання Каганович виконав. М. Скрипник і частина укр. комуністів змушені були виступити проти шумськізму-хвильовізму, які, не довіряючи рос. шовіністичній бюрократії, закликали «геть від Москви». Протягом 1926—28 з КП(б)У було виключено 36 300 чл., себто 12,5% усього складу. Також вся Ком. Партія Зах. України пішла тоді за шумськістами. Одночасно КП(б)У вела й боротьбу проти незначної троцькістської опозиції в своїх лавах.

Після встановлення, по перемозі над Троцьким і Бухаріном, особистої диктатури Сталіна в партії і в країні дійшло в ССРСР до суворой централізації влади, бюрократизації партії й всього суспільного життя. Природним союзником сталінської централізації став рос. шовінізм і його носій — рос. бюрократія, а перешкодою — кожна місц. нац. автономія. Тому в 1933—34 рр. Сталін різко змінив нац. політику ВКП(б), проголосив найголовнішим ворогом «місц. націоналізм» та наказав припинити і розгромити українізацію, як процес, що протистояв централізмові; на ті ж часи припала й примусова колективізація села, а разом з нею і ліквідація куркулів та голод. КП(б)У пережила ці зміни політики в глибокій кризі; вже в першій фазі колективізації та розкуркулювання, в 1929—30 рр., було виключено з її рядів 26 700 чл., яких тоді вже почали і заарештовувати, під час голоду 1932—33 ще — 51 000 чл. Вимоги Скрипника і частини ін. керівників КП(б)У знизити надто високі хлібозаготівлі й припинити голод, були розцінені Сталіном як ставлення інтересів укр. селян понад інтереси будівництва соціалізму, прихильників Скрипника обвинувачено в укр. націоналізмі. Негайно після цього українізацію припинено, а кадри українізаторів і багато укр. письменників та культ. діячів знищено, з КП(б)У було виключено ще 27 500 чл. Т. ч. впродовж цієї кризи з КП(б)У було виключено й репресовано 46% її член-

ства, що існувало в 1929, в тому ч. й 49% чл. ЦК КП(б)У.

Цей терор провадив присланий з Москви у січні 1933 новий диктатор КП(б)У, другий секретар ЦК П. Постишев. Разом з ним з Росії прибула велика кількість рос. партійців, що замінили вичищених та опанували весь апарат КП(б)У й УССР. Постишев винищив усіх укр. комуністів, що будь-коли були боротьбістами, укапістами, шумськістами, скрипниківцями, троцькістами чи ін. опозиціонерами, з ними відійшло майже ціле покоління тих революціонерів, що створили КП(б)У і встановили сов. владу на Україні. Хоч до КП(б)У в 1934 прийнято нових чл. і участь українців зросла аж до 60%, проте це вже був елемент кар'єристів, що погоджувалися з кожною зміною політики; 20% чл. КП(б)У були апаратчиками, себто платними службовцями партії, натомість відсоток робітників зменшився з 58,5% в 1921 до 41,1% в 1933. Новий статут партії 1934 перетворив її на госп.-адміністративну установу, що стала керувати всіма відтинками суспільного життя; високоплатні партійці зайняли всі керівні посади. КП(б)У стала «монолітною» дисциплінованістю чл. заради вигод і з страху.

В 1936—38 цілком уже льоальна КП(б)У несподівано пережила другу за чергою велетенську чистку. Розраховуючи на неминучість війни з Німеччиною й Японією, Сталін вирішив винищити заздалегідь усіх «потенційних дворушників», які могли б стати «зрадниками». Впродовж 1936 з КП(б)У було вичищено й репресовано 45 000 чл., а в 1937—38, коли НКВД очолив М. Єжов, — ще 162 000 чл., що становило понад 50% усього членства. В процесі цього терору навіть П. Постишев і С. Косіор стали в опозицію до Сталіна, за що вони були ліквідовані. Протягом другої пол. 1937 був розстріляний майже весь ЦК КП(б)У і уряд УССР. Нове керівництво КП(б)У встановилося в 1938, коли на Україну з Москви прибув М. Хрущов, який привіз із собою цілий гурт рос. партійців, а також висунув на чолу КП(б)У й УССР нікому доти не відомих укр. партійців районного масштабу.

В заг. в 1930-их рр. КП(б)У остаточно втратила всі зв'язки з укр. народом. Цей брак опертя у масах яскраво виявився під час нім.-сов. війни, коли КП(б)У не змогла організувати численного підпілля на окупованій німцями території та очолити нар. опір окупантам. Майже всі чл. партії або втекли тоді на схід, або були мобілізовані до армії. На Україні залишилося не більше 1% чл. КП(б)У та й ті в більшості були серед сов. партизанів на Поліссі, а не в підпіллі.

По війні, завдяки своїй досконалій ад-

міністративній машині, опертій насамперед на МВД, КП(б)У досить швидко спромоглася стабілізувати свою владу над укр. народом та організувати відбудову укр. госп-ва. Але політ. й ідеологічно вона залишилася мертвою; на її з'їздах більше не порушуються ніякі програмові, теоретичні чи міжнар.-політ. проблеми; ідеологічний партійний орган «Комуніст України» в 1958 передплачувало лише 7% чл. партії. В КП(б)У немає ніяких опозицій; невеликі чистки 1946 і 1949—52, що виключили бл. 3% членства (за бездіяльність чи нелояльність під час війни та за прояви укр. націоналізму й жид. космополітизму), заг. рутини не порушували. Єдиною ідеологічною проблемою, що турбує КП(б)У по війні, є «укр. буржуазний націоналізм». За вказівками А. Жданова і Л. Кагановича, в повоєнний період КП(б)У перетворилася на відвертого носія рос. шовінізму; звеличуючи все рос., вона культивувала комплекс меншевартості в українців, систематично гальмувала і нищила укр. культуру, допустила до значної русифікації шкільництва і т. д. Русифікаторський курс і шовіністична пропаганда досягнули найвищого щабля за секретарства Л. Мельнікова в 1950—53. Смерть Сталіна, а особливо виступ Хрущова проти Сталіна на XX з'їзді КПСС, а далі й розгром опозиції В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова й Г. Жукова в 1956—58 закінчилися формальним осудом сталінізму, але рос. шовінізм осуджений не був. КПУ й далі залишається антинар.

силою, а про її непопулярність і далі свідчить той факт, що до партії належить лише трохи більше, ніж 2% роб. класи України; в 1956 на 1 000 меш. УССР припадало лише 22 комуністи (в РСФСР — 38).

При кін. 1958 стан КПУ характеризувався такими даними: в ній було 1 095 250 чл. і кандидатів; за нац. приналежністю українці становили 60,3%, росіяни — 28,2%, ін. — 11,5%; 25% членства належало до партії з передвоєнних часів, 33% — з часів війни, 42% — з повоєнного періо-

ду; за віком членство розподілялося так: до 30 р. — 17,6%, 31—40 рр. — 36,9%, 41—50 рр. — 28,2%, понад 50 рр. — 17,3%; жінки становили 17,5% членства; 40% чл. КПУ мали сер. і вищу освіту (в 1940 — 19%); в пром-сті, на будівництві й транспорті працювало 29% членства, у сіль. госп-ві — 19%, на бюровій та інтелектуальній роботі — 52% (відповідні показники за 1949 — 35%, 19% та 46%). Усі члени КПУ об'єднані в 52 983 осередках, що існують на підприємствах, в установах та орг-ціях. Осередки обирають делегатів на районні партконференції, районні на обласні, а обл. — безпосередньо на всесоюзні з'їзди КПСС, а також на респ. з'їзди КПУ. Місц. осередками всіх ступенів керує апарат партійних комітетів на чолі з секретарями. Респ. з'їзд КПУ обирає ЦК КПУ раз на 2—3 роки. Пленуми ЦК збираються 3—6 разів на рік. Постійними органами ЦК та повсякденним найвищим

З'їзди КПУ

З'їзд	Дата	Чл. і кандидати під час з'їздів в 1000	В тому ч. в %	Перший секретар ЦК під час з'їзду
I	5—12. 7. 1918	4,4	7 ¹⁾	Ю. П'ятаков
II	17—22. 10. 1918	5,0	²⁾	Ф. Артем
III	1—6. 3. 1919	16,4	²⁾	Е. Квірінг
IV	16—13. 3. 1920	33,5	²⁾	С. Косіор
V	17—20. 11. 1920	42,0	19	В. Молотов
VI	9—13. 12. 1921	68,1	22	Д. Мануїльський
VII	4—10. 4. 1923	54,8	24	Е. Квірінг
VIII	12—16. 5. 1924	105,0	33	Е. Квірінг
IX	6—12. 12. 1925	167,6	40	Л. Каганович
X	20—29. 11. 1927	203,6	52	Л. Каганович
XI	5—15. 6. 1930	270,1	53	С. Косіор
XII	18—23. 1. 1934	469,8 ²⁾	60 ²⁾	С. Косіор
XIII	27. 5.—3. 6. 1937	³⁾	³⁾	С. Косіор
XIV	13—18. 7. 1938	306,5	³⁾	М. Хрущов
XV	13—17. 5. 1940	636,9	63	М. Хрущов
XVI	25—28. 1. 1949	684,3	³⁾	М. Хрущов
XVII	23—27. 9. 1952	777,8	58 ¹⁾	Л. Мельніков
XVIII	23—26. 3. 1954	833,8	³⁾	О. Кириченко
XIX	17—21. 1. 1956	895,4	³⁾	О. Кириченко
XX	16—19. 1. 1959	1 282,5	60	М. Підгорний

¹⁾ Обрахунок

²⁾ у жовтні 1933

³⁾ не опубліковано

керівництвом КПУ по політ. лінії є президія ЦК КПУ (раніше — політбюро) в складі 7—11 осіб, а по орг. лінії — секретаріат ЦК КПУ в складі 3—5 осіб. Очолоє весь партійний апарат перший секретар ЦК КПУ.

Література: Равич-Черкаський М. Історія КП(б)У. Х. 1923; Кулик І., Яворський М. Нариси іст. КП(б)У. Х. 1923; Поссе С. й ін. Партія в боротьбі з правими ухилами, 1917—1928. К. 1929; Скрипник М. Статті й промови. Х. 1929—31; Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Х. 1931; Істпарт. Історія КП(б)У в матеріалах та

документах, 2 тт. К. 1933—34; XVI (так само XVII—XIX) съезд КП(б)У. Материали съезда. К. 1949; (1952, 1954, 1956); Lawrynenko Y. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine. An Annotated Bibliography 1917—1953. Нью-Йорк 1953; Majstrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism. Нью-Йорк 1954; Шморгун П. Большевицские организации Украины в годы первой русской революции 1905—07 гг. М. 1955; Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У, Укр. Збірник, ч. 9. Мюнхен 1957; Dmytryshyn B. National and Social Composition of Membership of CP(b)U. Journal of Central European Affairs, October 1957; Істпарт. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К. 1958; Holubnychy V. Outline History of the Communist Party of the Ukraine, Ukrainian Review, no. 6. Мюнхен 1958; Armstrong J. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. Нью-Йорк 1959; Borys J. The Russian Communist Party and the sovietization of Ukraine. Стокгольм 1960.

В. Голубничий

Комуністична Спілка Молоді України, див. Комсомол.

Комуністична Спілка Робітничої Молоді України, див. Комсомол.

Комуністична Юнацька Спілка (КЮС), лівоесерівська, боротьбістська орг-ція молоді, існувала від січня 1919 до липня 1920, мала бл. 8 000 чл., гол. на Лівобережжі; успішно конкурувала з больш. орг-ціями молоді, пропагуючи советську, але самостійну Україну; в 1920 розкололася, частина чл. перейшла до больш., а решта — до укапістського УкрКЮС (див. Комсомол та Українська Партія Соціалістів-Револуціонерів Комуністів-Боротьбістів).

Комуністичний Інтернаціонал, Комінтерн, також відомий як Третій Інтернаціонал, міжнар. орг-ція, що об'єднувала ком. партії усього світу, заснована в Москві в 1919. Спочатку К. І. вважав себе єдиною світовою компартією, що має здійснити світову революцію; з 1921 партії-члени стали вважатися секціями К. І., а домінуючою секцією стала рос. Осідком К. І. весь час була Москва. За Сталіна К. І. з усіма його секціями перетворився на експозитуру зовн. політики та розвідки ССРСР. Такий стан викликав в К. І. затяжні кризи й різні опозиції, проти яких Сталін застосовував терор навіть за кордоном. На чолі К. І. стояли, по черзі, Г. Зінов'єв, М. Бухарін, Г. Дімітров та Д. Мануїльський. За весь час відбулося 7 світових конгресів К. І. Щоб заспокоїти побоювання зах. альянтів, 1943 Сталін ліквідував К. І. Впродовж 1947—55 рр. існував ще Комінформ (Інформаційне бюро ком. партій), але до нього належали лише євр. компартії, і він не мав такого значення, як К. І.

Не зважаючи на свою приналежність до Рос. Ком. Партії (большевиків), КП(б)У весь час була також і окремою секцією К. І., маючи там спочатку три голоси, а потім один. Перший світовий маніфест К.

І. від КП(б)У в 1919 підписав М. Скрипник, до Виконкому в 1921 від КП(б)У входив О. Шумський; на конгресах К. І. КП(б)У репрезентували також С. Гопнер, Ф. Кон, М. Попов та ін. В 1920 до К. І. окремо належали також і гал. комуністи. Домагання боротьбістів у 1919—20, щоб К. І. прийняв їх у чл. на правах самостійної укр. компартії, К. І. на вимогу РКП(б) відкинув.

Укр. політ. проблеми часто дебатувалися в К. І. протягом 1919—21. V конгрес К. І. 1924 проголосив, що укр. проблема має міжнар. значення та що від її розв'язки в УСССР залежать симпатії до ССРСР народів Сх. та Півд. Європи. В 1925 К. І. ухвалив розпустити Укр. Ком. Партію (укапістів), мотивуючи це тим, що, мовляв, УСССР є самостійна сов. держава, і тому немає потреби обстоювати її усамостійнення, як того вимагали укапісти. В 1927—29 в К. І. гостро дебатувалися проблеми шумськізму-хвильовізму та нац. політики Москви на Україні, бо КПЗУ оскаржувала КП(б)У перед К. І. в переслідуванні укр. комуністів, але під рос. тиском К. І. засудив КПЗУ. На XIII пленумі К. І. в 1933 та на VII конгресі К. І. в 1935 порушувалася також і справа М. Скрипника та голоду на Україні. До Комінформу КП(б)У не належала. Щойно в 1956—58 представників КПУ стали знову включати до складу офіц. делегацій КПСС на деякі міжнар. ком. наради.

Література: ZK der KPZU. Die ukrainische nationale Frage. Materialien zur Frage der sogenannten ukrainischen nationalen Abweichungen („Schumskismus“) in der KPU und der KPWU. Л. 1928; Гопнер С. Під прапором світової пролет. революції (до 10-ліття Комінтерну). Х. 1929; Лозовский А. История Коминтерна в конгрессах. Х. 1929; Гирчак Е. На два фронта в борьбе с национализмом. М. 1930; Коммунистический Интернационал в документах 1919—32. М. 1933; журн.: „Fahne des Kommunismus. Берлін 1927—33; „Коммунистический Интернационал“. М. 1919—43; Majstrenko I. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. Нью-Йорк 1954.

В. Голубничий

Комункульт, див. Футуризм.

Кон Фелікс (1864—1941), больш. діяч жид. роду, журналіст. У 1920—21 рр. К. належав до керівництва КП(б)У, керував боротьбою проти т. зв. «робітничої опозиції»; у 1920-их рр. був постійним представником уряду УСССР при Совнаркомі РСФСР у Москві і представником КП(б)У в Комінтерні.

Конашевич-Сагайдачний Петро, див. Сагайдачний Петро.

Конвалія, ландиш (Convallaria majalis L.), довгорічна рослина з родини ліліюватих, 20—30 см заввишки, поширена у ліс. і лісостеп. р-нах України; цінна лікарська рослина, використовується в медицині як сечогінний засіб і на регулювання діяльності серця.

Конгрегація (згромадження), чернеча спільнота, заснована в новіші часи, яка різнилась від чернечих чинів тим, що її члени складають тільки т. зв. звичайні (не урочисті) обіти. Такими К. є в укр. кат. Церкві сх. вітка *Редемптористів* і *Сестри Служебниці*.

Конгрегація для Східної Церкви (повна назва — Священна К. для С. Ц.), відділ Рим. Курії (управління Кат. Церкви), керує справами сх. Церков, створена 1862 р. папою Пієм IX; до 1862 р. цими справами займалася Конгрегація для поширення віри (т. зв. Пропаганди). Папа Бенедикт XV 1915 повністю усамотивив К. С. Ц. Гол. її є папа, а секретарем — один з кардиналів (1936—59 рр. кардинал Є. Тіссеран, з 1959 — кардинал А. Дж. Чіконіяні). Компетенцію К. С. Ц. окреслює канон 195 з Апостольського листа 11. 6. 1957, що проголошував особове право Сх. Церкви; згідно з ним у сх. країнах, в яких переважна більшість кат. населення належить до сх. обрядів, К. С. Ц. підлягають навіть вірні, установи та монахи і місіонери латинського обряду. Право давати дозволи на перехід з одного обряду на ін. належить К. С. Ц.; вона також має право видавати сх. літургічні книги.

о. В. Л.

Конгреси Національних Меншостей, щорічні збори політ. представників нац. меншостей з різних країн Європи, крім СРСР (разом бл. 40 млн осіб), влаштовували в 1925—38 в Женеві, Берні або Відні установою п. н. «Конгреси організованих нац. груп в державах Європи» (коротко «Конгреси Меншостей», «Конгреси Національностей») з метою боротися за кращу міжнар. охорону нац. меншин та захищати їх інтереси проти зловживань павітних націй. Укр. Нац. Група з Румунії брала участь в К. Н. М. з 1927 р. (делегати В. Залозецький та ін.), з Польщі з 1928 (делегати: В. Левицький, З. Пеленський — один з них звич. репрезентував українців у Президії К. Н. М., та ін.). Укр. делегати порушували на К. Н. М. гол. труднощі під окупаційними режими; найважливіші виступи: у 1931 в Женеві в справі т. зв. *пацифікації*, 1932 у Відні — критика меншостевої процедури Ліги Націй, 1933 в Берні справа голоду на Україні (виступи М. Рудницької).

М. Р.

Конгресівка, див. *Королівство Польське*.

Кондакар, богослужбова книга, вживана на Україні в 11—15 в., нотована невимовним т. зв. кондакарним знам'ям.

Кондаков Никодим (1844—1925), рос. історик візант. та староруського мистецтва, чл. Рос. Академії Наук та одеського т-ва історії і древностей, автор багатьох

описів пам'яток культури і мистецтва України княжої доби, що він їх вважав візант. імпортом; «История византийского искусства» (1891).

Кондзелевич Йов, маляр кін. 17 і поч. 18 в.; 1688—1705 виконав з своїм іконописним гуртком знаменитий іконостас у Манявському скиті. По скасуванні скиту (1785) іконостас перейшов до церкви в Богородчанах, а звідси 1923 (п. н. Богородчанського) до Нац. Музею у Львові (нині Львівський Держ. Музей Укр. Мистецтва).

Кондиторська промисловість, одна з важливіших галузей харч. пром-сти України (8% виробництва харч. пром-сти УССР у грошовому рахунку), почала розвиватись ще в другій пол. 19 в. До революції більші підприємства існували в Харкові, Києві, Одесі та Львові, багато дрібніших було розкинено по всій території України; пром. виробництво було незначне, даючи бл. 1 кг кондиторських виробів на душу населення України на рік. Ширший розвиток К. п. припадає на 1930-і рр., ще більше на 1950-і; продукція за окремі рр. (в млн т): 1940 — 191,8, 1950 — 190,4, 1955 — 265,4 і 1959 — 369,7. К. п. використовує у виробництві сировину, що нею є численні продукти ін. галузей харч. пром-сти, і виготовляє досить широкий асортимент виробів: карамельні, борошняні вироби, драже, овочево-ягідні вироби, цукерки, шоколад та ін. К. п. тісно пов'язана в своєму розвитку з цукровою пром-стю, будучи одним з основних споживачів цукру (вміст цукру — 60—90% в цукрових і до 30% в борошняних výroбах). В повоєнні роки на частку цукристих виробів припадає бл. 80% всього виробництва К. п.

К. п. розміщена насамперед в р-нах більшого споживання кондиторських виробів, а такими є гол. великі міста. За станом на 1955 р. 59% підприємств К. п. (на всіх 399) розміщені в Харківській, Київській (Київська фабрика ім. Маркса), Одеській, Сталінській та Львівській обл. Виробництво К. п. УССР становить 20,6% всього СРСР (1959 р.), деяка її частина возиться також і в ін. частини СРСР.

Б. В.

Кондра Петро (*1911), проф. тваринництва Манітобського Ун-ту в Вінніпегу (Канада); праці з птахівництва.

Кондра Ярослав (1910—44), поет, літ. критик і перекладач родом з Тернопільщини; до 1939 р. друкувався в проком. журн. «Нові шляхи» й «Вікна»; зб. поезій «Юрба» (1931).

Кондратенко Гаврило (1854—?), маляр пейзажист реалістичного напрямку; «Місячна ніч у Севастополі», «Бахчесарай уночі» та ін.

Кондратович Іреней (1878—1957), гр.-кат. свящ., закарп. історик, автор «Історії Підкарпатської Русі» (1925) й нарисів іст. мукачівської єпархії (1930); 1949 перейшов на православ'є, тимчасовий адміністратор мукачівської правос. єпархії.

Кондратовіч (Kondratowicz) Людвік, псевд. Владислава Сирокомлі (1822—62), польс. поет, перекладач «Кобзаря» Т. Шевченка.

Кондратьєви, старшинський рід на Слобожанщині. 1655 р. отаман м. Ставищ на Правобережжі Герасим Кондратович переселився на Слобожанщину і заснував м. Суми. Син його Андрій К., забитий донськими козаками К. Булавина, і внук Іван К. (†1726—27) були полк. сумськими. К. були близько споріднені з старшинською аристократією Гетьманщини.

Конектікут (Connecticut), стеїт в півн.-сх. частині ЗДА; 12 900 км², 2 млн меш., в тому ч. бл. 40 000 українців. Гол. укр. скупчення: Бріджпорт, Гартфорд, Нью-Гейвен.

Конєцполь, Конєцполь Новий, кол. м-ко на півд.-сх. Поділлі, тепер с. Першомайського р-ну Одеської обл., положене в гирлі р. Кодими; в 17 в. польс. фортеця на кордоні Польщі й Туреччини.

Конєцпольський Станислав (1591—1646), польс. полководець, краківський каштелян, польний і великий коронний гетьман, ворог укр. козаків, в 1625 р. ініціатор *Куруківської угоди*, брав діяльну участь в придушенні коз. повстання у 1637—38 рр., воював з татарами і турками.

Коник Клим (*1888), ком. діяч з Галичини, старшина УГА і Червоної УГА; в 1920-их рр. працював в Нар. Комісаріаті Освіти (заступник завідуючого, деякий час завідуючий Укрнауки), був ректором Ін-ту Нар. Освіти в Житомирі. 1932 р. заарештований і засланий.

Кониський Олександр (1836—1900), письмен. (під псевд. Верниволя О., Горovenko Ф., Буркун В., Перебендя, Хуторний О. і багато ін.), публіцист і громад. діяч, родом з Чернігівщини, друкуватися почав у «Черниговском Листке» (1858). Гром. праця К. велика й різноманітна. В Полтаві, де він служив, К. брав діяльну участь в орг-ції недільних шкіл і писав для них підручники, виступаючи одночасно в пресі на церк. теми. У Києві, як чл. міської ради, він домагався введення в школі укр. мови; багато приділяв уваги вид. діяльності на підрос. Україні й у Галичині. У зв'язку з переслідуванням укр. літератури й мови К. був засланий (1863) на півн., зазнаючи репресій і в пізніші роки. З 1865 р. жив за кордоном, зійшовшись близько з діячами укр. відродження в Галичині. Повернувшись до Києва, працював у «Киевском Телегра-

фе». К. був одним з фундаторів Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові (1873) й пізніше ініціатором перетворення його на НТШ. Поезії К. свого часу були дуже популярні («Я не боюсь тюрми і ката», «На похорон Т. Шевченка» та ін.), але більше значення мали його оп. й повісті. Тематика оп. К. — нар. побут («Хвора душа», «Старці», «За кригою») та соц. й нац. притягнення України в царській Росії («Північ пазник», «Млин», «Спокуси-ва нива»); у повістях «Семен Жук і його родичі» та «Юрій Горovenko» порушені проблеми нац. відродження України. К. належить ґрунтовна біографія Шевченка, що не втратила значення ще й досі: «Тарас Шевченко-Грушівський, хро-

О. Кониський

ніка його життя», І—ІІ (1898—1902). В сов. літературознавстві К. зарахований до «націоналістів», і твори його (за винятком кількох поезій, передрукованих останнім часом) від кін. 1920-их рр. лишаться під забороною. Докладна бібліографія творів К. поміщена в КСт. (І, 1901).

Література: Грушевський М. Пам'яті О. Кониського, ЗНТШ. Л. 1901; Франко І. Про життя і діяльність Кониського. Л. 1902; Єфремов С. Вступна стаття. О. Кониський. Вибрані твори, І. К. 1927. *І. Кошелівець*

Кониський Юрій (світське ім'я Григорій, 1717—95), визначний укр. письмен., проповідник і церк. діяч шляхетського роду з Ніжена, ви-

Ю. Кониський

хованець Київ. Академії, з 1745 її проф., 1752 — ректор, 1755 еп. могиливіський і білор., з 1783 р. архиеп. Автор віршів (у підручнику поезики), драми «Воскресеніє мертвих» (опублікована в «Летописях русской литературы», 1860), численних проповідей, двох рукописних курсів філософії, кількох іст. праць: «Prawa i wolności obywatelów Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego...» (1767), «Историческое известие о Белорусской епархии» (1776), «Записка... о том, что в России до конца XVI в. не было унии с Римской Церковью» (вид. 1847). К. дбав про інтереси правос. Церкви на Білорусі й сприяв поверненню уніятів на православ'є. Пишучи вірші в стилі барокко, К. в проповідях схилявся до простішого

клясичного стилю. Твори К. зидані в 2 тт. (1835), проповіді окремо (1892).

Конка, Кінська, Кінські води, ліва притока дол. Дніпра, до якого впадала на території *Великого Лугу*, нижче гирла також назва лівої відноги Дніпра; нині дол. течія К. залита водами *Катізьського водоймища*; довж. — 140 км (раніше 240 км), сточище — 1 600 км².

Конкордат, угода між Кат. Церквою і державою як рівними контрагентами щодо т. зв. мішаних справ (*causae mixtae, res utriusque fore*), себто таких, що ними одночасно зацікавлена і держава і Церква, напр., церк. орг-ція, номінація осіб на вищі церк. уряди, матеріальне забезпечення духовенства, церк. посілости, шкільництво, подружжя тощо; К. не охоплює справ, що вважаються внутр. для кожної установи (Церкви і держави) і підлягають виключно її нормативній і адміністративній компетенції. Де укладення К. натрапляє на труднощі, там установлюється лише т. зв. модус вівенді (напр., з Чехо-Словаччиною 1927 р.) на неозначений час, що не обов'язково охоплює всі «мішані» справи.

Для Укр. Кат. Церкви важливими були два К.: австр. К. з 1855 (формально скасований австр. урядом, але, доповнений деякими держ. законами, лишився в силі до кін. існування австро-угор. монархії) і поль. К. з 1925 р. (діяв до кін. другої світової війни). В обох К. Укр. Кат. Церква була прирівняна в правах до Зах. Церкви. Посилаючись на постанови К., ієрархи Укр. Кат. Церкви могли боронити свої права, що їх часто порушували неприхильно наставлені поль. церк. й урядові кола. Все ж таки К. виключив з-під юрисдикції укр. еп. гр.-кат. вірних на Волині, підпорядковуючи їх владі місц. латинських еп. о. В. Л.

Коноваленко Петро (*1889), співак, ліричний тенор, учень О. Муравйової; соліст Харківської опери (1911—20); спорядично виступав у театрі Садовського.

Коновалець Євген (14. 6. 1891 — 23. 5. 1938), полк. Армії УНР, військ. діяч і політик, комендант УВО, гол. Проводу Укр. Націоналістів. Нар. в с. Зашків Львівського пов. в родині учителя. Під час правничих студій у Львівському Ун-ті був секретарем львівської філії «Просвіти»; суджений за участь в боротьбі за укр. ун-т у процесі 101 студентів (1910), К. виявився політично як представник укр. студентської молоді в ЦК Укр. Нац. Дем. Партії.

Опинившись як хорунжий австр. армії в рос. полоні (після бою на Маківці, 1915), К. організував разом з А. Мельником, Р. Сушком, В. Кучабським, І. Чмолюком, Ф. Черником й ін. укр. групу полонених в таборі в Царицині як початок піз-

нішої військ. формації. Звільнившись восени 1917 р. з полону, К. виступив у Києві як співорганізатор Гал.-бук. Куреня, пізніше Куреня Січових Стрільців, який він очолив і який визначився у придушенні больш. повстання та в боях проти наступу Муравйова, а згодом, після Берестейського миру, в укр. протинаступі за звільнення Києва, 1. 3. 1918 р. К. розбудував частину, перейменовану на полк Січ. Стрільців, який згодом, після гетьманського держ. перевороту, роззброїли німці. Під час гетьманату К., не вступаючи в політ. спори, відновив у порозумінні з Укр. Нац. Союзом військ. формацію як Окремий Загін Січ. Стрільців з осідком у Білій Церкві. Після безуспішних переговорів з гетьманом, які не стримали проголошення федерації з Росією, К. виступив на чолі формації на боці Директорії й вирішально спричинився до успішності повстання, а згодом розбудував загін у дивізію, корпус та групу Січових Стрільців. Після самодемобілізації формації (Чортотарія, грудень 1919)

Є. Коновалець

К. опинився в поль. таборі полонених у Луцькому, звідки вибрався весною 1920 р. в порозумінні з С. Петлюрою за кордон з метою створити з укр. інтернованих вояків УГА в Чехо-Словаччині і українців, полонених у таборах Італії, військ. формацію, що йому не вдалося через неприхильність Є. Петрушевича до політики С. Петлюри.

Після невдачі визвольних змагань К. намагався з-за кордону організувати збройне підпілля в сов. і поль. займанщинах, а влітку 1921 р. вернувся до Львова, щоб особисто розбудувати Укр. Військ. Орг-цію й керувати її діями. З грудня 1922 р. на еміграції (до 1929 — Берлін, 1929—36 Женева, останні роки Рим). К. зміцнив орг-цію, встановив контакти з політ. колами Німеччини, Великобританії, Литви, Італії, Іспанії й ін., організував політ.-інформативну діяльність, ініціюючи постанови укр. чужомовних пресових бюр та в-в в різних країнах. Рівночасно він підготував ґрунт для постанови *Орг-ції Укр. Націоналістів*, яка остаточно оформилася на Конгресі у Відні в лютому 1929 р. і обрала К. на першого гол. Проводу Укр. Націоналістів. Під час подорожі по ЗДА й Канаді (1929) К. ініціював постанови *Укр. Стрілецьких Громад*, які стали початком гром.-політ.

орг-цій (Орг-ція Держ. Відродження України в ЗДА та Укр. Нац. Об'єднання у Канаді). На своєму посту К. розбудував упродовж 10 рр. орг-цію в усіх займанщинах та на еміграції, ініціював постановлення гром. орг-цій соборницького характеру у Франції, Німеччині та Австрії, намагався винести укр. питання на форум Ліги Націй, а постійні спроби відновити націоналістичне підпілля в межах УСРР призвели до його смерті в Роттердамі з рук больш. агента.

К. — одна з найвидатніших постатей укр. історії першої пол. 20 в. Як військовик він визначився орг. здібностями й беззастережним послухом держ. владі; як політик він зумів сполучити принципальність з дипломатичною гнучкістю, як також творчу думку із систематикою й реалізмом, що забезпечило йому авторитет серед орг. кадрів і пошану навіть серед політ. противників. Його смерть на посту вождя укр. революції скріпила націоналістичні настрої серед молодого покоління.

К. — автор студії «Причинки до історії укр. революції» (1928, 2 вид. 1948).

Література: «Золоті Ворота». Іст. Січових Стрільців 1917—19, т. 1, 1937; 36. Є. Коновалець. Париж 1938; Олесь О. — Кандиба О. Є. Коновалець. В-во Укр. Патріот 1948; 36. Славному з славних. Париж 1953; Бойків О. Командир — держ. муж — творець організованого націоналізму. 36. Орг-ція Укр. Націоналістів 1929—54. Париж 1955; Мірчук П. Є. Коновалець. Торонто 1958.

В. Янів

Коновалець Мирон (*1894), псевд. Запківський, брат Євгена, журналіст і гром. діяч, правник; м. ін. співред. щоденника «Новий Час» (1926—39) у Львові і ред. тижневика «Християнський Голос» (з 1949) в Мюнхені; довголітній секретар Гол. Управи Рідної Школи (1927—39) у Львові, в 1940—45 рр. правний референт УЦК; в 1950—56 — гол. Спілки Укр. Журналістів на чужині; численні ст., брошури на актуальні теми.

М. Коновалець

Коновалюк Федір (*1890), маляр-графік, реаліст, працює в Києві; ілюстрації до творів І. Котляревського («Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль Чарівник»), Г. Квітки-Основ'яненка («Пан Халавський»), Т. Шевченка («Єретик», «Кавказ», «Юродивий»), останні спільно з І. Іжакевичем.

Кононенко Константин (*1889), економіст і суспільно-політ. діяч родом з Слобожанщини. Чл. Укр. Центр. Ради від

рос. соц.-дем. (меншовиків), 1919—20 дир. Харківського Союзу с.-г. кооператив, 1921—24 завідувач відділу нар. комісаріату зем. справ УСРР, 1924—30 дир. Всеукр. с.-г. банку і референт Держплану. На еміграції з 1943, з 1951 в ЗДА. Автор низки ст. і розвідок на екон. теми; важливіші праці: «Сіль. госп-во Лісостепу і Полісся України» (колективна праця, 1924), «Аграрна політика большевиків (під псевд. Н. Олещко, 1947), „Ukraine and Russia, a history of the economic relations between Ukraine and Russia 1854—1917“ (1958).

К. Кононенко

Кононенко Митрофан (*1899), драматичний актор; з 1923 в «Березолі», тепер у Харківському театрі ім. Т. Шевченка.

Кононенко (псевд. Школиченко) Мусій (1864—1922), письмен., родом з Полтавщини, освіту здобув самотужки, співр. «Зорі», «Правди», «Буковини», «Дзвінка», «ЛНВ»; друкуватися почав 1883 (поема «Кохання»). Оп. «Між народ», «На скелі»; 5-томова зб. поезій «Хвилі» (1917—18). Деякі поезії К. («Вечір») стали нар. піснями.

Х. Кононенко

Кононенко Харитя (1900—42), гром. і госп. діячка родом з Полтавщини; активна в жін. русі на еміграції в Чехо-Словаччині й у Галичині, в 1930-их рр. організаторка Секції Сіль. Господинь при т-ві «Сіль. Господар у Львові, замордована нім. поліцією у Рівному.

Кононович Олександр (1850—1910), астроном, проф. і завідувач астрономічної обсерваторії Новоросійського Ун-ту в Одесі, один з піонерів астрофізичних дослідів у Росії.

Конопле-джутова промисловість, галузь текстильної пром-сти, що займається переробкою волокна конопель і джуту; головніші вироби: мішки, линви, шпигат, тара та ін. До революції конопляна пром-сть мала перев. кустарний характер і концентрувалася в р-нах посівів конопель, гол. на Чернігівщині. З кін. 19 в. на Україні поширилася і джutowa пром-сть, що, працюючи на

імпортній сировині, мала два більші зав.: Одеську джутову фабрику і канатний зав. (1100 робітників, 70% укр. продукції) й Харківський зав. мішкових та снопов'язальних виробів (300 робітників, 20% укр. продукції). Питома вага К.-д. п. України в продукції Рос. Імперії наближалась до 20% (14,3 млн карб. в незмінних цінах 1925—27 рр.).

Сов. влада ліквідувала дрібніші форми зав. виробництва (зокрема кустарний промисл); з 1930-их рр. майже припинено імпорт джуту, який заміняють сировиною коноплянику. Тоді ж було почато на Україні посіви півд. конопель, що значно збільшило базу сировини та виробництво: 1927—28 р. — 25, 4 млн карб, 1940 — 88 млн карб, або 4,1% виробництва укр. легкої пром-сти, даючи 28,6% виробництва ССРСР, в тому ч. союзного виробництва мішків — 50% та 45% ливн. В 1955 р. на Україні працювали 27 зав. К.-д. п., які переробляли 22 700 т конопляного волокна, включаючи луб (1940 р. 27 зав., 24 600 т). Більші зав.: канатний (Харків), джутова фабрика (Одеса), зав. мотузяних виробів (Кіровоград); натомість немає К.-д. п. на Зах. Україні, хоч вона має бл. $\frac{1}{3}$ заг. площі посівів конопель УССР. Б. В.

Коноплі звичайні (*Cannabis sativa* L.), однорічна дводомна рослина з родини шовковицевих (матірка — жін. рослини, плоскінь — чоловічі), яку вирощують для волокна (вихід волокна 16—18% до ваги стебла) і олії (30—33% до ваги насіння), побіч льону гол. волокниста культура України. К. з. вимагають родючої землі, доброго забезпечення вологою та поживними речовинами. Волокно К. з. дуже міцне й стійке щодо гниття, воно йде на виробництво полотна, ливн, мотузів, мішків, брезентів, шпагатів тощо; олія К. з. є сировиною для виготовлення вареної олії, лаків, фарб, менше для харчування, раніше також для освітлювання, макуха — високоякісний корм для худоби.

На Україні вирощують два роди К. з. — середньорос. (вегетаційний період 90—120 днів, довж. стебла 1,5—2 м, високий врожай насіння) і півд. (вегетаційний період 130—140 днів, довж. стебла 2,5—3 м, високий врожай волокна), який з 1930-их рр. інтенсивно поширюють (1956 р. — 87% в заг. посівній площі К.). До 1920-их рр. К. з. розводили селяни перев. з року в рік на тих самих ґрунтах, т. зв. коноплицях, нині (1956 р.) 91% посівної площі під К. з. припадає на колгоспи, 9% на землі колгоспників (здебільша середньорос. К., які дають і олію й волокно). Гол. і найдавнішим р-ом поширення К. з. є лівобережне Полісся і Лісостеп, зокрема Чернігівщина, який межує з великим рос. коно-

плиним р-ном. В новіші часи щораз більше поширюється культура К. з. зокрема в центр. і півн. Степу (обабіч р. Бога, в сточищі р. Самари й ін.) та на Черкащині. Площа зайнята під К. з. зазнає немалих коливань; до 1914 вона зменшилася (в 9 укр. губерніях) з 161 300 га в 1901—05 рр. на 149 300 га в 1906—10 рр. і 129 700 га в 1911—15 рр. гол. через конкуренцію імпортового джута. 1913 р. площа під К. з. в УССР становила 126 600 га, 1928 — 170 300, 1940 — 198 800, 1950 — 183 300, 1956 — 159 100 га (0,5% всієї посівної площі УССР), на всіх укр. землях в ССРСР бл. 200 000 га, себто 27,0 (34) % засівної площі у всьому ССРСР; в наступні роки вона зазнала значного зменшення. Продукція волокна становила 1956 р. в УССР приблизно 70 тис. т (на всіх укр. землях в ССРСР 85 тис. т), себто 19 (23) % світової продукції і друге місце в світі після Росії. До революції Україна ввозила більшість макухи і частину волокна за кордон (гол. до Великобританії й Німеччини), натомість олію використовували на місці, нині майже все волокно перероблюється на Україні (див. *Конопле-джутова пром-сть*). В. К.

Коноплянка, маковей (*Carduelis cannabina* L.), перелітна пташка з родини юркуватих ряду горобиних, бурувата, з червоною шапочкою на голові; на Україні гніздиться по садах, галях, ліс. полянах в ліс. та лісостеп. смузі.

Конопницька (Konopnicka) Марія (1842—1910), поль. поетка й письмен.; серед ін. новелі з життя львівського міщанства «Moi znajomi» (1890), поеми про переслідування підляських уніятів після 1875 р., поема про поль. селян емігрантів «Pan Balcer w Brazylji» (1892—1906) популярна в укр. літературі. Твори К. є в багатьох перекладах на укр. мову; останне вид. «Вибрані твори» (1955) в перекладах І. Франка, М. Рильського й ін.

Конотін (II—14), м. обл. підпорядкування над р. Єзуч (притокою Сейму), р. ц. Сумської обл., заснований і укріплений в першій пол. 17 в. Влітку 1659 під час укр.-моск. війни К., який захищав полк. Г. Гуляницький, облягала моск. армія кн. О. Трубецького; 8.7 перша велика перемога гетьмана І. Виговського, який прийшов на оборону К., при чому 30 000 москвичів згинуло або розбіглося, а 5 000 потрапило в полон. 1664 К. зруйнували поляки. До революції пов. м. Чернігівської губ. К. почав зростати щойно з розбудовою зал. вузла (1860 р. — 8 600 меш., 1897 — 19 400, 1926 — 33 000, 1956 — 48 000). Машинобудів. (паротяго-вагоноремонтний, електро-мех. зав. й ін.) і легка пром-сть; іст. музей ім. А. Луначарського.

«Конотопські статті», договір укр. коз. уряду з Москвою, укладений 6. Коното-

пу 17. 6. 1672, при обранні гетьмана І. Самойловича. «К. с.» (10 пунктів) повторювали «Глухівські статті» 1669 з дальшим обмеженням прав України, зокрема в царині зовн. політики.

Конрад Микола (1876—1941), свящ., педагог, проф. іст. філософії й соціології Гр.-Кат. Богословської Академії у Львові; ст. з обсягу філософії й соціології, «Нарис іст. старинної філософії» (1934—35), «Основні напрямки новітньої соціології» й ін. К. був організатором і духовним опікуном Т-ва Укр. Студентів-Католиків «Обнова». Замордований більшовиками.

Консерватизм (латинське *conservare* — зберігати), духовна настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі й у традицією освячених установах і формах життя, і тому бажає їх зберегти. У вужчому розумінні К. — політ. течія, що постала на переломі 18 і 19 в. як реакція на франц. (політ.) та англ. (індустріальну) революції. Термін «консерватизм» вперше появився у франц. романтичного письмен. Шатобріана (1818). Протиставленням до К. в 19 в. вважався звич. духовий, політ. і екон. *лібералізм*.

Носіями К. були спочатку гол. шляхетські кола (*noblesse*) та вище духовенство, які змагалися за збереження «старого режиму», коли він знаходився в боротьбі з силами рев. поступу, або до реставрації «старого режиму», коли він перед тією революцією змушений був поступитися. Згодом створилася нова, синтетична форма «ліберального К.», який, не протиставляючись поступові та стоячи на позиціях конституційної свободи, наголошував на потребу авторитету, ладу й дисципліни у суспільному житті, вірив у творчу місію традиційних установ (монархія, церква) і традиційної провідної верстви, і тому відстоював ідею інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим.

Укр. К. до пол. 19 в. В укр. історії К., як стихійна духовна настанова великої частини суспільства, відіграв важливу роль і виявився в міцному збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного і громад. життя. Така настанова допомогла зберегти укр. нац. індивідуальність в умовах бездержавності і чужоземних окупацій. На К. спиралася реакція проти наступу поль. цивілізації, боротьба «старої віри» проти церк. унії. В історії Держави Війська Запор. зустрічаємо поруч консервативні, ліберальні та рев. первні, що виступали в різноманітних констеляціях. Гетьман Хмельницький, що спирався в боротьбі проти Польщі на рев. енергію нар. мас, рівночасно використо-

вував консервативні гасла («за короля проти королів») і притягав до держ. будівництва укр. панів. Політ. думка коз. провідної верстви хиталася між лібералізмом (нахили до республіканства та конституційно-представницького устрою) і консерватизмом: зусилля надати гетьманській владі монархічно-спадкового характеру (Б. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, К. Розумовський), посилення на традиції Київ. Руси та держ.-правний легітимізм, що став ідеологічною плятформою «малоросійського шляхетства» кін. 18 — поч. 19 в. в його боротьбі за збереження нац. і станових «прав і вольностей». Рос. уряд, що прямував до ліквідації укр. автономії, вмів використовувати для цієї мети не тільки клясову ворожнечу «черні» до провідної верстви, але й стихійний консерватизм сел.-коз. мас: їхню пошану до монархічної царської влади, підтримувану рел. авторитетом православія.

К. на підрос. Україні від другої пол. 19 в. до 1917 р. Модерний укр. нац. рух, розпочатий у 1840-их рр. Шевченком і кирило-методіївцями (див. *Кирило-Методіївське Братство*), ішов у річищі народництва і соц. радикалізму, які визначали основне політ. обличчя українства другої пол. 19 і поч. 20 вв. в межах Рос. Імперії. Але і К. виступав на поверхню то як опозиція до сучасної укр. «гайдамаччини» (П. Куліш), то як нахил до поміркованості з боку впливових в укр. культ. установах і громад.-політ. орг-ціях представників укр. землевласницьких і капіталістичних кіл. Звідси розходження між Старою Громадою (див. *Громада*), очолюваною В. Антоновичем і її радикальнішим членом М. Драгомановим. Звідси посередництво більш консервативних укр. кіл з підрос. України (В. Антонович, О. Кониський) між поль. консервативно-аристократичними правителями Галичини і провідниками гал. «народовців», що довело до т. зв. «Нової ери».

Представників укр. виразно консервативної думки та її епігонів зустрічаємо і в другій пол. 19 в. (Г. Галаган, В. Тарновський, Г. Милорадович та ін.) і в кін. 19 та на поч. 20 в. (Ф. Уманець, В. Горленко, брати Андрій і Микола Стороженки, П. Дорошенко й ін.); з цих кіл вийшов і майбутній гетьман П. Скоропадський.

Причиною переваги народницьких і радикальних течій над консервативними до першої світової війни було й те, що царська Росія була цілком несприятливим ґрунтом для розвитку консерватизму евр. ліберального типу, і ритм її політ. життя хитався між крайностями революції й реакції. Це також

некорисно відбилося на укр. К. Під тиском реакційної політики рос. уряду, з одного боку, й під натиском укр. соц. радикалізму, з другого — укр. консервативні діячі знаходили своє політ. оформлення на базі рос. реакційного К. й ставали імперськими рос. діячами, зрештою часто не втрачаючи почуття свого етнічного походження та укр. територіального патріотизму (напр., ген. М. Драгомиров). Такий русифікований К., що не шукав підпори в рідному громадянстві та власних нац. традиціях, легко вироджувався в політ. й соц. реакцію (напр., газ. «Киевлянин» або «чорносотенні» орг-ції, що діяли на Україні після 1905 р., як «Союз русского народа» й ін.).

К. на півдні України. Інша доля К. на укр. землях в Австрії, насамперед у Галичині. Тут консервативні елементи суспільства знаходили духову й орг. основу в сильній установі, що тривало стояла в центрі всього нац. життя півдні України: гр.-кат. Церкви, духовенство якої в Австрії зрівнялося щодо освіти і щодо прав з кат. духовенством латинського обряду. Проте між обома залишилася велика соціологічна різниця: укр. священики були одружені й господарили на землі. На цій основі створилася своєрідна священицька аристократія із квазідідичним характером. Ця провідна священицька верства, у протилежність до поль. шляхти, яка в першій пол. 19 в. мала іредентистичну настанову супроти Австрії, постійно маніфестувала свою лояльність до габсбурзької династії, що особливо виразно виявилось в 1848—49 рр. Гал. українці, очолені Гол. Руською Радою, якою керувало консервативне духовенство, т. зв. «святоюрці» (від собору св. Юра у Львові), стали по боці австр. уряду проти поль. і угор. повстань, висуваючи домагання окремого «руського» коронного краю з укр. земель Австрії.

Цьому старосвітському укр. консерватизмові в Австрії були чужі соц. інтереси селянства і методи політ. боротьби в умовах модерної конституційної держави, а його патріотизм полягав у прив'язаності до церк. обряду, юліанського календаря, кирилиці з етимологічним правописом, як ознак, що відділяли русинів від поляків. Священицька аристократія відстоювала проти новіших течій (М. Шашкевич і його послідовники) традиційну церк.-слов'янщину, що виродилася у т. зв. «язичіє», яке вважалося «панською» мовою у протиставленні до «хлопської» народної.

Коли в 1860-их рр. австр. уряд порозумівся з поль. шляхтою й передав їй управління в Галичині, «святоюрці»,

розчаровані у своїх розрахунках на Відень, переорієнтувалися в бік царської Росії. Це дало поштовх до постанови т. зв. москвофільського табору (див. *Москвофільство*), який став гол. зборищем гал. «твердої Руси» і, спираючись на духовенство, зокрема його вищу ієрархію, до 1880-их рр. мав перевагу над «народовецьким» табором (див. *Народовці*), що розвивався під впливом сх.-укр. дем. народництва. Орієнтація на сторонню силу, кастовість і крайня духовна зашкарублість москвофільського табору довели до його поступового розпаду і зникнення.

Але й народовецький табір мав у собі консервативні елементи, репрезентовані діячами типу І. Борискевича, Ю. Лаврівського, Д. Танякевича, С. Качали, братів Володимира і Олександра Барвінських, що намагались зробити народовецтво «респектабельним». Коли ж у 1890-их рр. народовецтво перебрало політ. провід, в його лоні виявились виразніші консервативні тенденції у згадуваній «Новій ері» та її відгомоні, *Християнсько-суспільній Партії*, і також серед деяких кіл *Націонал-Демократичної Партії*, провідної політ. групи Галичини перед першою світовою війною.

Укр. К. після 1917 р. Під час укр. революції й боротьби за державність 1917—20 рр. і під їх безпосереднім впливом прийшло відродження нац. змістом організованого укр. К. Це відродження виявилось у держ.-політ. (Укр. Держава з гетьманом П. Скоропадським на чолі) і в ідеологічній площині (праці В. Липинського). Зародком укр. політ. К. стала заснована в червні 1917 р. у Лубнях Укр. Демократично-хліборобська Партія (засновники М. Боярський, С. Шемет, Л. Климов, О. Шкляр й ін.; програму опрацював В. Липинський). Заснований на еміграції у Відні 1920 р. В. Липинським, С. Шеметом, Д. Дорошенком і О. Скоропис-Йолтуховським Укр. Союз Хліборобів-Державників, перейменований згодом на Союз Гетьманців-Державників, та створена Липинським у «Листах до братів хліборобів» ідеологія укр. «клясократичної», трудової й дідичної монархії надали укр. К. нового обличчя, що протиставляло його як дем. республіканству, так і диктаторсько-тоталітарним («охлократичним») течіям.

В Укр. Державі 1918 р. укр. К. мав суперника не тільки в укр. соц. партіях, але і в рос. К. на Україні, що спирався на сильні орг-ції, як Союз Земельних Власників і Протофіс, які хотіли використати Україну як базу для будівництва єдиної Росії. Деяку співзвучність знаходив укр. К. серед поміркованих укр. партій, як соціалісти-федералісти

(див. *Укр. Партія Соціалістів-Федералістів*) та соціалісти-самостійники (див. *Укр. Партія Самостійників-Соціалістів*), а також в нечисленних укр. колах рос. Конституційно-Демократичної Партії.

Після першої світової війни вплив ідеології модерного укр. К. позначився на укр. духовому й політ. житті також поза межами гетьманського руху. Той вплив поширився і поглибився й завдяки тому, що Липинський дав поштовх до постановня цілої школи консервативних істориків і публіцистів (Д. Дорошенко, С. Томахівський, В. Кучабський, Т. Коструба, О. Назарук, Б. Гомзин й ін.). Іст. праці Липинського в 1920-их рр. були досить відомі і на Сов. Україні, де залишили певний слід на думанні ряду укр. істориків. На Зах. Укр. Землях впливи консервативних ідей Липинського були помітні в усій кат. пресі й у пресі та писаннях різних націоналістичних авторів, зокрема згуртованих у партії *Фронт Нац. Єдності*, яка шукала синтезу націоналізму й монархізму.

Організований укр. К. в період між двома світовими війнами пережив тяжку кризу у зв'язку з конфліктом між П. Скоропадським і В. Липинським, передчасною смертю Липинського, поступовим звужуванням людської бази руху в Європі через вимирання старшого покоління, тоді як молодше йшло за модерним націоналізмом. Певну підтримку укр. К. дала нова укр. еміграція після другої світової війни. Тепер укр. К. не обмежений лише рамками гетьманського руху. Існують менші консервативні течії, монархічна (негетьманська) і респ., які, хоч не мають певних організаційних форм, все ж мають деякий вплив на політ. думку укр. еміграції.

Література: Барвінський О. Спомини з мого життя, I—II. Коломия 1913; Хліборобська Україна, I—V. Відень 1920—25; Андрієвський В. До характеристики правих укр. партій. Берлін 1921; Томахівський С. Під колесами історії. Берлін 1922; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 4 т. Л. 1923—24; Липинський В. Листи до братів хліборобів. Відень 1926, 2 вид. Нью-Йорк 1954; Томахівський С. Про ідеї, героїв і політику. Л. 1929; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. 2 т. Укр. Гетьманська держава 1918 р. Ужгород 1930, 2 вид. Нью-Йорк 1954; Кучабський В. Україна і Польща. Л. 1933; Андрусак М. Генеза і характер гал. москвофільства в 19—20 ст. Прага 1941; Стахів М. Гетьманський режим в 1918 р. і його держ. правна якість. Скрантон 1951; Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен 1960. *І. Лисяк-Рудницький*

Консерваторії музичні, див. *Музична освіта*.

Консервна промисловість, одна з важливіших галузей харч. пром-сти України, що консервує харчові продукти, спеціалі-

зуючись гол. ч. на виробництві плодо-овочевих, м'ясних, рибних і молочних консервів. К. п. розвинулась на Україні вже в другій пол. 19 в., гол. на півдні, зокрема в Одесі (50% виробництва рибних консервів та понад 30% всього консервного виробництва України). В 1913 р. на Україні працювало 12 більших зав. К. п., що разом з дрібнішими підприємствами випродукували 16—18 млн умовних банок овочевих і 15 млн м'ясних і рибних консервів, даючи до 90% виробництва цієї галузі в Рос. Імперії. За сов. влади ліквідовано більшість дрібних підприємств К. п. та збудовано рівночасно ряд більших; найбільшим осередком К. п. стає Херсонщина (50% укр. продукції), далі Одещина (25%). Ріст продукції УССР такий (у млн умовних банок): 1940 р. — 339, 1950 — 298, 1955 — 667, 1959 — 967.

Найбільше значення має на Україні виробництво плодо-овочевих консервів (80% виробництва всієї К. п. України); в 1950-их рр. на Україні працювало 38 більших плодо-овочевих консервних зав., та бл. 215 дрібніших, розміщених переваж. на півд. Україні. Найбільші з них працюють в таких містах, як Одеса, Херсон, Жданов, Осипенко, Мелітопіль, Симферопіль, Джанкой, Вінниця, Краматорське, Кам'янець Подільський, Черкаси, Біла Церква, Ніжен. Менш розвинена рибоконсервна пром-сть (6% заг. виробництва К. п. України), що розташована гол. в портових містах на Чорному і Озівському м. (Керч, Одеса, Херсон — великий консервний зав. ім. Сталіна, Миколаїв, Очаків, Жданов, Осипенко, Генічеське, Феодосія, Ялта), на Дніпрі (Київ, Дніпропетровське, Запоріжжя), на Бозі (Миколаїв, Вінниця, Вознесенське), на Дунаї (Кілія, Вилкове, Рені, Ізмаїл), на Дністрі (Білгород Дністровський). Ще слабше розвинене виробництво м'ясних консервів (бл. 5% заг. продукції К. п. України), що розташоване гол. у великих містах. З нових галузей слід назвати виробництво молочних консервів (шість зав.), натуральних соків, заморожених овочів і ягід, дієтичних продуктів, сухих сніданків, харчових концентратів, вітамінів тощо. У зв'язку з швидкою розбудовою К. п. в ін. частинах ССРСР питома вага України у загальносоюзному виробництві зменшилася з 30,5% в 1940 р. до 22,5% в 1959. Значна кількість продукції (зокрема плодо-овочеві консерви) вивозиться з України в ін. частини ССРСР.

К. п. розвинена також досить сильно на Кубані: понад 10% продукції ССРСР, гол. плодо-овочева (Краснодар й ін.) та рибоконсервна (Новоросійське, Таганріг, Анапа та ін.). *Б. Винар*

Консисторія (з латинської *consistere*), колегіальна установа церк. управління. В

Кат. Церкві існує Папська К. (збір кардиналів для полагодження чи проголошення важливих рішень у справах віри, обряду і церк. орг-ції) та єпархіяльна К., що є апаратом єп. в управлінні єпархії; до неї входять каноніки, консисторські радники, архівари, референти і канцлер; К. існують у всіх укр. кат. єпархіях. У Правос. Церкві єпископська К. є допоміжним і дорадчим органом церк. управління при архиєреї. В Рос. Правос. Церкві К. введено 1744 — т. зв. духовні К.; гол. роллю в них відігравав секретар К., підлеглий обер-прокуророві синоду. К. існували в укр. правос. єпархіях й існують в УАПЦ після другої світової війни. На еміграції подекуди вони мають вирішальний вплив на управління єпархії (Канада). При К. є консисторський суд, що розглядає справи свящ., а в деяких випадках і мирян (подружні справи).

Констанкевич Іван (1859—1918), укр.-кат. свящ. родом з Лемківщини, гром. і церк. діяч у ЗДА (з 1893); парох у Шамокіні, де заснував першу укр. парохіальну школу в ЗДА, один з перших організаторів укр. життя в Америці, співзасновник Укр. Нар. Союзу і перший його гол. секретар, ред. «Свободи» (1895—96); К. очолював *Духовну Рад*у в ЗДА (1901—07); гостро виступав проти москвофільської і угрофільської течій в укр.-амер. житті.

Константин, гравер поч. 18 в., працював у Чернігові; дереворити-ілюстрації до книги «Краткое обучение о седми sacramентах» (1716) й ін.

Константин I (†1159), митр. київ. і всієї Руси, родом грек; 1155 поставлений у Царгороді замість *Клима Смолятича*, що довело до церк. заворушень у Києві. К. виїхав до Чернігова, де й помер.

Константин VII Багрянородний (Порфірогенет 905—59), візант. імператор і письмен.; під час його панування існували жваві зв'язки між Київ. і Візант. державами (невдалий похід Ігоря і його договір з Візантією 944 р., хрищення кн. Ольги тощо). Твори, написані (De administrando imperio) або зредатовані (De thematibus, De ceremoniis) К. Б., містять багато матеріалів про іст. і географію Київ. держави.

Константин Добринич (†1022), держ. діяч 11 в., син *Добрини*; з 1017 новгородський посадник, 1018 допомагав Ярославові Мудрому, коли той після поразки від Болеслава Хороброго та Святополка прибув до Новгороду.

Константин Манасія (грец. Манассер), візант. письмен. 12 в.; м. ін. написав виклад всесвітньої, гол. візант., історії, доведений до 1081 р. («Сінопсис»), що характеризується мальовничим поетичним сти-

лем. Болг. переклад (бл. 1350) мав чималий вплив на Україні на мову та стиль літ. творів (зокрема вживання складних слів).

Константи́нів (IV—8), с. на сх. Поділля над гор. Богом, Лятичівського р-ну Хмельницької обл.; 1648 і 1649 — бої козаків з поляками; 1919 бої Запор. корпусу з большевиками.

Константи́нів Володимир (*1904), балетмайстер; з 1923 р. в Київ. опері, з 1925 — соліст, 1936—42 балетмайстер і соліст Харківської опери; з 1950 викладач школи танців у Нью-Йорку.

Константи́нівка (IV—16), с. м. т. Краснокутського р-ну в зах. частині Харківської обл.; цукровий зав.

Константи́нівка (V—18), м. обл. підпорядкування Сталінської обл., положене на півн. схилах Донецького кряжу уздовж р. Кривого Торця; зал. вузол; великий пром. осередок Донбасу; 89 000 меш. (1959 р.; 1926 — 25 000). Роди пром-сти: хем. (виробництво фосфатних добрив і сірчаної кислоти), скляна (зав. «Автоскло» та ін.), керамічна, шкіряна; цинковий, металургійний зав. ім. Фрунзе (реконструйований по війні); технікум скляної пром-сти. К. зазнала великих знищень під час другої світової війни.

Константинович Іван (1821—94), гал. правник, чл. правничої комісії Собору руських учених у Львові 1848, автор укр. перекладу австр. кримінального кодексу.

Константинович Микола (1844—89), педагог, гром. діяч Чернігівщини, гол. Чернігівської губ. зем. управи; автор (разом з О. Лазаревським) «Обозрения Румянцевской Описи» (1866—75).

Константинович Митрофан (1841— до 1901), брат Миколи, гром. діяч на Чернігівщині, автор ст. з історії Остерщини в «КСт.» та ін. виданнях.

Константинович Ярослав (*1893), дослідник церк. мистецтва і мист. критик; «Wychowanie estetyczne w nowoczesnej szkole» (1936), праця про зах.-укр. ікони — «Ikonomastis» (1939). Тепер у Польщі.

Константиноград, кол. назва м. Красноград.

Константинопіль, див. *Стамбул*.

Конституанта, див. *Установчі Збори*.

Конституційно-Демократична Партія (Партія Народної Свободи), популярна назва «кадети», рос. ліберальна партія, заснована 1905; брала участь у всіх Держ. Думах (у першій Думі — 35% всіх депутатів). В нац. політиці К.-Д. П. визнавала права на розвиток нац. культури нерос. народів, але була проти перебудови Росії на засадах автономії чи федерації. Лідер кадетів П. Мілюков виступав (1914) в Думі проти заборони святкування роковин Т. Шевченка. Активними діячами К.-Д. П. з українців були: М. Василенко,

Ф. Штайнгель, Ю. Соколовський, І. Шраг, І. Луцицький, А. Ржепецький та ін. К.-Д. П. відігравала видатну роль в Тимчасовому Уряді 1917, ставши на позиції перебудови Росії на демократичну республіку, проте більшість кадетів була проти автономістичних вимог Центр. Ради. У гетьманському уряді 1918 було кілька кол. кадетів (М. Василенко, А. Ржепецький, Ю. Соколовський).

Конституція (з латинської *constitutio*), основні закони про держ. устрій та взаємовідносини громадян і держави.

Першим документом конституційного характеру на Україні була *Бендерська конституція*, прийнята 1710 р. мазепинськими емігрантами.

Укр. держ. формації, що виникли в 1917—20 рр. мали кілька К.: устрій УНР визначали окремі держ.-правні акти — універсали і закони аж до прийняття Центр. Радою 29. 4. 1918 суцільного документу — *Конституції Укр. Нар. Республіки*, яка не увійшла в життя в наслідок гетьманського перевороту. К. Укр. Держави за гетьмана П. Скоропадського міститься в «Грамоті» гетьмана та в «Законі про тимчасовий держ. устрій України» (див. *Гетьманський уряд* і *ЕУ I*, стор. 649—50). Конституційними актами УНР за Директорії були окремі декларації та закони, м. ін. «Закон про форму держ. влади», прийнятий трудовим Конгресом 28. 1. 1919. Значення для укр. політ. правної думки має проект «Основного держ. закону про устрій Укр. Держави», опрацьований у травні 1920 Всеукр. Нац. Радою в Кам'янці Подільському та проект, опрацьований 1921 р. О. Ейхельманом, який приймає федеративну структуру УНР. В ЗУНР прийнято було ряд законодавчих актів, що становили зміст *Конституції Зах.-Укр. Нар. Республіки*.

В УССР діє *Конституція УССР* з 10. 1. 1937 з пізнішими змінами.

Постанови про автономію Закарпаття (Підкарп. Руси) були включені в К. Чехо-Словацької Респ. з 1920 р., а поширену автономію Карп. України в 1938—39 рр. зафіксував конституційний закон ч. 328. Конституційним актом проголошеної 15. 3. 1939 незалежної Карпато-Укр. Республіки був закон ч. 1 сойму Карп. України (див. *Закарпаття*). В. М.

Конституція Західньо-Української Народної Республіки (пізніше Зах. Области Укр. Нар. Республіки), гол. законодавчі акти ЗУНР, які визначали її політ.-правний устрій. Найважливішим з них є «Тимчасовий основний закон про держ. самостійність укр. земель бувшої Австро-угор. монархії» 13. 11. 1918. Цей закон охоплює 5 артикулів: Назва, Границі,

Держ. суверенність, Держ. заступництво, Герб і прапор. Назву держави прийнято — ЗУНР, а її кордони покривалися з «укр. суцільною етногр. областю в межах бувшої австро-угор. монархії». Сувереном є весь народ, виявляючи свою волю через представництво, обране заг. рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням. До часу проведення виборів Установчих зборів усю владу в ЗУНР виконувала УНРада і відповідальний перед нею Держ. секретаріят.

Дальшими законами, які доповнювали К. ЗУНР були: з 16. 11. 1918 про тимчасову адміністрацію і орг-цію судів (закон залишив у силі австр. законодавство, «оскільки воно не противиться державності ЗУНР»), закони 3. 1. 1919 про злуку ЗУНР і УНР, 4. 1 про Виділ УНРади, 15. 2 про держ. мову, 8. 4 про виконання громадянських прав і обов'язків, 16. 4 про сойм ЗУНР, 9. 6 про передачу виконання всієї військ. і цивільної влади «уповноваженому диктаторові» й ін.

На підставі цих конституційних законів верховна влада в ЗУНР належала УНРаді, що виконувала насамперед законодавчу владу. Її Виділ на чолі з през. УНРади репрезентував ЗУНР назовні та здійснював деякі важливіші функції нар. суверенності (ствердження й оновлення законів, покликання чл. Держ. секретаріату тощо). Виконавча влада належала Держ. секретаріатові, який складався з окремих ресортів (держ. секретар) і був відповідальний перед УНРадою. Судівництво було незалежне, а верховною інституцією був Найвищий Держ. Суд у Львові.

К. ЗУНР виразно відзеркалювала тип правової держави. Структура органів влади дечим нагадувала УНР першого періоду (Укр. Центр. Рада і Мала Рада, Ген. Секретаріят).

Конституційний характер мають деякі проекти держ.-правного статусу території ЗУНР, опрацьовані пізніше міжнар. й укр. чинниками: проект договору між Найвищою Радою держав Антанти і Польщею про автономний статус Галичини, опрацьований в Парижі 20. 11. 1919, але відкинений Польщею; проект «Основ. держ. устрою Гал. Держави», опрацьований урядом Диктатора ЗУНР і пред'явлений Лізі Націй і, врешті, приватний проект К. ЗУНР видатного правника проф. С. Дністрянського.

Докладніше див. *Державний Секретаріят, Диктатор, Західня Область УНР, Західньо-Укр. Народна Республіка, Українська Національна Рада ЗУНР*.

Р. М.

Конституція Української Народної Ре-

спубліки, прийнятий 29. 4. 1918 основний закон УНР, що його зміст визначили великою мірою попередні законодавчі акти Укр. Центр. Ради; він поважно впливав на даліше законодавство і устроєві форми УНР. До прийняття К. УНР значення конституційних актів мали *Універсали Укр. Центр. Ради* та окремі закони: закон 8. 12. 1917 про порядок видавання законів, закон про вибори до Установчих Зборів України, закон 22. 12. 1917 про Укр. Держ. Банк і Гол. Скарбницю УНР, закони 15 і 30. 12. 1917 про судівництво УНР, закон 21. 1. 1918 про нац.-персональну автономію, закон 1. 3. 1918 про герб УНР, закон 2—4. 3. 1918 про громадянство УНР та ін.

Більшість з цих актів були зібрані в один конституційний документ — К. УНР, підготований окремою комісією та прийнятий Укр. Центр. Радою на її останній сесії 29. 4. 1918, в день перевороту гетьмана П. Скоропадського. К. УНР складалася з 83 ст. і 8 розділів: Заг. постанови, Права громадян України, Органи влади УНР, Всенар. Збори УНР, Про Раду нар. мін. УНР, Суд УНР, Нац. Союзи, Про часове припинення гром. свобод.

К. УНР стверджувала, що УНР є «державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною»; суверенне право в УНР належить народові України, який здійснює його через Всенар. Збори. К. УНР не визначала кордонів України, але зазначала, що її територія є «неподільна». Громадянам УНР без різниці статі і національності забезпечувалися основні громадянські і політ. права (див. *Громадянські права*). Верховним органом влади в УНР є Всенар. Збори, які видають закони та формують вищі органи держ. управління і суду. К. УНР устійнує порядок виборів до Всенар. Зборів, визначає їх орг-цію, порядок законодавства й компетенції найвищого держ. управління. Гол. Всенар. Зборів репрезентує УНР назовні. Вищу виконавчу владу в УНР виконує Рада нар. мін., покликувана гол. Всенар. Зборів у порозумінні з Радою старшин Зборів та затверджувана Всенар. Зборами. Рада нар. мін. відповідає на перед Зборами, які можуть їй або окремим мін. висловити недовір'я. Найвищим органом судової влади є Ген. Суд УНР, складений з колегії, обраної на 5 р. Всенар. Зборами; Ген. Суд є касаційною інстанцією для всіх судів УНР. Стверджено принцип незалежності судівництва від виконавчої і законодавчої влади. Окремим розділом увійшов у К. УНР закон Укр. Центр. Ради про нац.-персональну автономію нац. меншостей України (див. *Національно-персональна автономія*). В кінці К. УНР містила постанови про тимчасове припинення громадян-

ських прав у випадку конечности.

К. УНР залишила ряд важливих конституційних питань для розв'язання далішому законодавству. Внески про зміну К. УНР мали розглядатися звич. законодавчим порядком, з тим, що для їх прийняття потрібно $\frac{3}{5}$ присутніх депутатів та додаткове схвалення новим складом Всенар. Зборів після найближчих виборів.

В заг. К. УНР стверджує принцип парламентарної демократії з перевагою законодавчої влади над виконавчою. Вона висловила за децентралізацією та за адміністративне самоуправління. Розв'язана в ній проблема нац. меншостей свідчить про поступовість і лібералізм в політиці УНР супроти меншостей.

К. УНР, попри її законне схвалення найвищим органом влади УНР, залишилася скорше документом морально-політ. значення, бо гетьманський переворот в день її прийняття перешкодив їй здійсненню. Грамота гетьмана П. Скоропадського про перебрання ним влади і оголошений закон про тимчасовий устрій України з 29. 4. 1918 скасували К. УНР (див. ЕУ I, стор. 648—49). Її окремі постанови інспірували законодавство УНР доби Директорії (див. ЕУ I, стор. 649—50 і *Директорія*).

М. Стахів

Конституція УССР, основний закон укр. сов. держави. Перша К. УССР прийнята 14. 3. 1919 р. на 3 *Всеукр. З'їзді Рад* роб., сел. і червоноармійських депутатів у Києві ще під час 2 походу рос. большевизму проти УНР. К. УССР була складена цілком за зразком К. РСФСР, прийнятої 10. 7. 1918 р., яка мала правно оформити режим «диктатури пролетаріату». За К., органами держ. влади мали бути ради (совети) роб., сел. і червоноармійських депутатів по містах і селах. Найвищою держ. інстанцією став *Всеукр. З'їзд Рад*, постійним органом якого був *Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет* (ВУЦВК). Урядові функції виконувала обрана ВУЦВК Рада нар. комісарів УССР. У територіальних адміністративних одиницях збірного типу (губ., пов., волості) органами управління були відповідні виконавчі комітети, вибрані на з'їздах рад цих одиниць. Виборчі норми до советів та їхніх з'їздів були не однакові для різних категорій виборців. Пропорційно найбільше представників вислали робітники (до міськ. рад по 1 від 100 виборців, від ін. верств «трудящих» — по 1 від 300). При цій системі нерівних і непрямих (до вищих ланок сов. системи) виборів у центр. органах сов. влади представники перев. більшості населення України — селянства, становили меншість. Виборчих прав були позбавлені також представники т.

зв. «нетрудових» верств суспільства (див. *Вибори*).

Формально К. забезпечувала «трудящим» громадянські права і вільності; практично ж залишила можливість їх здійснення цілком волі органів влади. К. формально не встановлювала монопартійного режиму, але ще до 1924 р. всі політ. партії, крім ком., були зліквідовані. В основі держ. устрою лежала засада т. зв. «дем. централізму», основним принципом якого є цілковита підпорядкованість нижчих ланок вищим. При формально широких повноваженнях місц. рад вони не були органами самоврядування, бо безпосередньо підпорядковувалися вищепоставленим виконкомам і з'їздам советів.

К. УССР 1919 р. не визначала форм держ. зв'язку її з РСФСР. Останній установлювався на основі окремих актів обидвох цих держ. формацій. Резолюція Всерос. Центр. Виконавчого Комітету 1. 6. 1919 встановлювала військ. і госп. союз між сов. республіками. 30. 12. 1920 р. цей зв'язок був оформлений т. зв. союзним «Роб.-сел. договором» між РСФСР і УССР. 30. 12. 1922 р. було утворено ССРСР, що остаточно об'єднав сов. «суверенні респ.» в одну «союзну державу». К. ССРСР, затверджена 31. 1. 1924, формально складалася з декларації про утворення ССРСР і союznego договору, що визначав нові взаємини між сов. республіками на принципі *федералізму*. Союзний договір, як і пізніші К. УССР, фіксують право виходу УССР із складу Союзу, яке при наявній політ. системі має лише теоретичне значення. За цією К., об'єднувалися такі ділянки держ. і госп. життя: зовн. політика, торгівля, військ. справи, шляхи сполучення, пошта і телеграф; для їх керування створено заг.-союзні органи. В ряді ін. галузей заг. керівництво залишалося за союзними органами, а виконання належало респ. органам (т. зв. директивні наркомати). Тільки деякі ділянки (внутр. справи, хліборобство, освіта, юстиція, соц. забезпечення, охорона здоров'я) належали до автономних компетенцій республік. Але і в цих справах за союзними органами залишалося право встановлювати «заг. засади» законодавства і керівництва.

1925 р. була прийнята нова редакція К. УССР, яка вносила деякі зміни, пов'язані з приналежністю УССР до складу ССРСР; 15. 5. 1929 — 9 Всеукр. З'їзд Рад прийняв другу К. УССР, яка ще більше за формою і змістом наближалася до К. ін. сов. республік.

10. 1. 1937 р. на надзвич. з'їзді советів УССР було прийнято нову К., складену на основі К. ССРСР, прийнятої в грудні

1936 р. Основні риси К. з 1937 р. зводяться до того, що, поперше, в ній визначаються основи суспільного «соціалістичного» устрою, подруге, вводиться формування советів усіх категорій на основі заг., рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. У зв'язку з цим органами влади всіх щаблів є «ради». Вищий держ. законодавчий орган називається *Верховна Рада*, обл., районні, міські і сіль. органи влади — радами депутатів трудящих, що для практичної адміністративної діяльності вибирають відповідні виконавчі комітети. В К. задекларовано широкі *громадянські права*, але, разом із тим, законодавчим шляхом оформлено монопартійний режим (стаття 106), що констатує існування лише однієї політ. партії — КПУ. У зв'язку з приналежністю КПУ до КПСР, на правах «обл. орг-ції», ця постанова фактично оформлює повну політ. підпорядкованість України моск. центрові.

Від 1937 р. текст К. УССР зазнав чимало змін, гол. у зв'язку з відповідними змінами в тексті К. ССРСР. Проте, вони стосувалися тільки певних сторін структури держ. орг-ції: зміна кількості і назв мін-в (перейменованих з кол. нар. комісаріатів 1946 р.) та органів місц. урядування, змін в адміністративно-територіальному поділі тощо. Дещо поважніші зміни внесені 1. 2. 1944 та після 1953 р. 1944 р. УССР було надано права вступати в безпосередні взаємини з чужими країнами та мати свої військ. формації. Перше право використовується обмежено (представництво УССР в ООН). Друге залишилося без реалізації. Після смерті Сталіна в зв'язку з повною деконцентрацією урядування збільшено повноваження органів УССР. У травні 1957 р. скасовано більшість пром. мін-в, а з 1960 р. керівництво пром-стю зосереджено в Укр. Раді Нар. Госп.-ва і Держплані УССР, які здійснюють це під контролем Держплану і Ради міністрів ССРСР. Оперативне керівництво пром-стю здійснюють «ради нар. госп.-ва» т. зв. екон. адміністративних р-нів (в УССР їх 11).

Основні засади держ. і суспільного устрою залишаються й надалі незмінними. Вони визначені в К. ССРСР і до тексту К. УССР внесені майже дослівно. На підставі 20 ст. К. ССРСР, закони УССР, якщо б вони розходилися із законами ССРСР, не можуть бути чинними.

Компетенція змінювати чи доповнювати К. належить Верховній Раді, яка вирішує більшістю не менше $\frac{2}{3}$ голосів (ст. 127). Практично зміни вносить Президія Верховної Ради, а остання тільки їх затверджує (див. докладніше ЕУ I, стор. 670-77).

О. Юрченко

Конструктивізм, мист. напрям, побу-

дований на принципі утилітарного функціоналізму, користується перев. простими геометричними формами. В архітектурі відзначається виразним самої конструкції і будів. матеріалів (залізо-бетон, метал, скло) без декоративних прикрас. На Україні, поширений після 1920 р., залишив ряд споруд децю фабричного характеру, але плідотворних для розвитку архітектури. До більш ім-

Будинок поштового уряду в Харкові
(архітект А. Мордвінов)

позантних будов К. належить Будинок держ. пром-сти і Будинок проєктів (1925-29, архітекти С. Кравець і С. Серафимов), пошта (1927-29, А. Мордвінов) і клуб будівельників у Харкові, палац культури в Кадіївці й ін.

К. у малярстві культивує абстрактні комбінації ліній, об'ємів і барвних плям. Початки його поклали О. Архипенко, К. Малевич, пропагував журн. «Нова Генерація». К. відбився в творах А. Петрицького (театральні декорації), В. Меллера, В. Єрмілова, П. Ковжуну й ін.

У літературі елементи конструктивізму є в поезії раннього Є. Маланюка, М. Бажана, О. Влизька, Г. Шкурупія й ін. авторів «Нової Генерації». В музиці К. наявний у творах Б. Лятошинського, Б. Яновського, А. Рудницького, частково М. Вериківського й ін. 1932 К. в УССР проголошено «націоналістичним» і шкідливим.

Консульська служба, частина зовн. служби держави, яка, на відміну від дипломатичної служби, відає торг. і госп. інтересами держави та виконує деякі адміністративні функції супроти власних громадян на території чужої держави. Основну установу К. с. — консульство

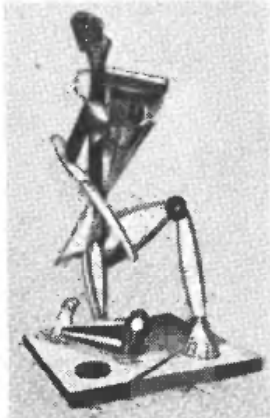
(також консулянт) очолює консул, який, залежно від ваги свого уряду й компетенцій, належить до однієї із 4 категорій: ген. консул, консул, віцеконсул і консульський агент. К. с. є інституцією міжнар. права, джерелом якого у випадку К. с. є міжнар. звичай, договори (т. зв. консульські, торг. тощо) та держ. законодавство країни, яка висилає консулів, та країни, що їх приймає.

На Україні в гетьманській коз. державі К. с. виконували дипломатичні посольства і делегації. Перед першою світовою війною на укр. землях діяли під Росією консулянти в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, а під Австрією — у Львові та Чернівцях (в обох цих містах м. ін. були і рос. консульства, що також займалися русофільською пропагандою).

В 1917—18 рр. чужомовні консульства на Україні відіграли також політ. роллю; вони перші встановили контакт з укр. урядом (напр., бріт. ген. консул в Одесі П. Багге, який згодом став дипломатичним представником при уряді УНР). Більшість їх і далі працювали за укр. урядів; після Берестейського миру Центр. держави відкрили свої консульства на Україні, натомість консульства держав Антанти виїхали, а їхні інтереси відстоювали нейтральні держави.

За гетьманату, коли зовн. взаємини Укр. Держави були відносно нормальними, на Україні були такі чужоземні консульства (при ген. консульствах додано г. к., при віцеконсульствах — в. к.): Австро-Угорщина — Київ (г. к.), Одеса (г. к.); Азербайджан — Київ; Білорусь — Київ, Одеса; Болгарія — Київ; Греція — Київ, Одеса; Грузія — Київ (г. к.), Харків, Одеса; Данія — Київ; Еспанія — Київ, Одеса (в. к.); Естонія — Київ; Італія — Київ (г. к.), Одеса; Латвія — Київ; Литва — Київ; Німеччина — Київ (г. к.), Харків, Одеса, Катеринослав, Миколаїв; Норвегія — Київ; Персія — Київ (г. к.), Одеса; Польща — Київ, Одеса; Росія (РСФСР) — Київ (г. к.), Харків, Одеса, Полтава; Румунія — Київ (г. к.), Одеса (г. к.); Туреччина — Київ (г. к.), Одеса; Фінляндія — Київ, Одеса; Швайцарія — Київ; Швеція — Київ.

Укр. уряди висилали за кордон насамперед дипломатичні представництва, яким було доручено виконувати і консульські функції. Але за гетьманату організовано й окрему К. с. (тоді в Києві були створені консульські курси). З цією метою укладено спеціальні умови про встановлення консульських взаємин з РСФСР (договір про перемир'я 12. 6. 1918), Кубанню (16. 11. 1918), Грузією (5. 12. 1918) та Центр. державами (в Берестейському мирному договорі). В 1918—19 рр.

Медрано
«Конструкція, 1912»
О. Архипенка

С. Г.

існували окремі від дипломатичних представництв укр. консульства в таких країнах: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія (г. к. в Тбілісі Лісняк, к. в Батумі, Сухумі й Гаграх); Дін (к. В. Міщенко), Кубань (г. к. П. Понятенко), Латвія, Литва, Німеччина (в Берліні, Мюнхені — В. Оренчук, Данцігу), Польща, Румунія (Яси, Галац), Фінляндія (к. П. Сливенко), Угорщина, Швейцарія (к. Є. Сокович в Цюриху, О. Вілінський в Женеві), Швеція (г. к. Д. Антонович).

З уваги на велику кількість укр. громадян в Сов. Росії утворено там ряд укр. консульств, відразу ж після підписання з нею прелімінарного договору (закон з 4. 7. 1918). Ген. консульства відкрито в Москві (О. Кривцов) та Петрограді (С. Веселовський), консульства і консульські агентства в Архангельську, Астрахані, Владивостоці, Воронежі, Казані (П. Бачило), Курську, Ново-Миколаївську, Омську (Адамович), Пензі, Рибинську, Самарі (О. Багрій), Саратові (І. Яковлів), Ташкенті, Тобольську, Томську, Тулі, Харбіні (П. Твардовський), Царицині й ін. На консулів призначувало здебільша голів місц. укр. громад або ін. їхніх кандидатів. Всі ці консульства займалися в основному репатріацією укр. громадян і орг-цією місц. укр. культ. життя, а подекуди й орг-цією укр. військ формацій. 24. 12. 1918 декретом Совнаркому РСФСР наказано закрити укр. консульства в Росії; рівночасно укр. уряд запропонував рос. консульствам залишити Україну.

За Директорії УНР консульські функції виконували посольства і дипломатичні місії, за винятком тих консульств, що збереглися з попереднього періоду. ЗУНР так само не розбудовувала консульських представництв.

УСРСР не мала нормально утвореної і функціонуючої К. с. Після другої окупації сов. військами Києва, уряд УСРСР усунув усі чужоземні консульства з столиці України, посилаючися на те, що ці держави не визнають УСРСР і не дозволяють відкриття її консульств на своїй території (19. 3. 1919). Після заключення Ризького договору та встановлення дипломатичних взаємин з деякими несов. країнами, К. с. УСРСР виконували деякі представництва УСРСР в своїх окремих відділах (в Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині й Австрії) абож представництва РСФСР. В політ. договорах УСРСР (1920—22) з балтицькими країнами, Туреччиною, Австрією й Чехо-Словаччиною є постанови про консульські взаємини, а в деяких включено постанови про заключення пізніше окремих консуляр-

них умов, проте до них не дійшло, а після утворення СРСР вся зовн. служба УСРСР була ліквідована.

На території УСРСР в 1930-их рр. діяли такі чужоземні консульства: нім. в Києві, Харкові й Одесі, італ. — в Харкові й Одесі, поль. — в Харкові й Києві, тур. — в Одесі, японське — в Одесі, чехо-словацьке в Києві. Починаючи з 1935 р. уряд СРСР почав їх усувати у зв'язку з чисткою опозиційних елементів, яким закинено співпрацю з чужими дипломатами; з 1937 залишилися лише поль. і чехо-словацьке консульства в Києві. В К. с. СРСР на нижчих постах працювали також українці, зокрема в країнах, де УСРСР мала деякі інтереси (наявність укр. меншості). В Канаді в 1920-их рр. виконував консульські обов'язки українець І. Кулик, в Польщі — Ю. Лапчинський (Львів).

На укр. землях під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною перебували чужоземні консульства у Львові (понад десять консульств), Чернівцях та Ужгороді. Під час автономної Карпат-Укр. Держави там перебували поль. консульство (Севлюш) і нім. ген. консульство (Хуст).

Після зміни конституції СРСР і УСРСР в 1944 р. остання має право входити в безпосередні взаємини з чужоземними країнами та обмінюватися з ними дипломатичними і консульськими представниками (15-б ст. конституції УСРСР). Але до цього часу Україні не дозволено організувати власної К. с.; ця служба в СРСР далі централізована. Так само на Україні не було відкрито чужих консульств за винятком поль. і чехо-словацького ген. консульства (обидва в Києві).

Література: Храпко І. Збірник законів і постанов укр. правительства відносно закордонних інституцій. Відень 1919; Україна на дипломатичному фронті, Альманах Червоної Калини. Л. 1938; Дорошенко Д. Історія України 1917—20 рр., I—II. Ужгород 1930—32, 2 вид. Нью-Йорк 1954; Трембіцький В. До 40-ліття дипломатичних зносин укр. держави. Вісник, ч. 4—5. Нью-Йорк 1958; Markus V. L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales 1918—1923. Париж 1959. **В. Маркус**

Контактний Комітет, Комітет Контакт-ту, діяв у Львові в 1937—39 рр. для координування укр. політики в Польщі в загальнопринципових питаннях і в протиставу тодішній тактиці УНДО. До К. К. входили: від опозиції УНДО (т. зв. група «Діла») Д. Левицький і В. Кузьмович, від Фронту Нац. Єдності Д. Паліїв і С. Волинець, від УСРП М. Стахів та І. Костюк, від Союзу Українок (згодом Дружина Княгині Ольги) М. Рудницька і О. Шепаровичева, від УСДП В. Старосольський, від групи «Нової Зорі» О. Назарук. Хоча К. К. був конспіративний і не

виступав відкрито, але його постанови виконували солідарно всі представлені в Комітеті групи та їх преса.

Контрибуція, примусові побори грошми і натурою окупаційною армією на ворожій території; також грошові виплати після війни на користь переможної держави у формі воєнного відшкодування. Під час першої і другої світових воєн окупаційні війська здійснювали на укр. землях К. односторонньою реквізицією майна. Зокрема больш. війська визначали К. в грошах і харчах на багатші верстви населення. Хоч *Берестейський мир* 1918 між Україною і Центр. Державами формально не ставив питання про К., проте його госп. постанови фактично наклали тягар К. на Україну. Під час революції 1917 большевики висунули популярне гасло «мир без анексій і К.».

Конфіскація, примусове і безвідплатне відібрання майна на користь держави у висліді судового рішення. К. відома здавна і фігурує чи не в усіх карних законодавствах як гол. або, найчастіше, додаткова кара.

В княжу добу К. називалась «потоком і розграбленням» і була звич. зв'язана із смертною карою або вигнанням; skonфісковане майно йшло на покриття шкоди та до княжого скарбу. У В. Князівстві Лит. К. мала те саме значення, з тим, що іноді пов'язували її з карою позбавлення честі. В Гетьманщині К. найчастіше виступала разом із позбавленням життя і честі. В УССР, за діючим кримінальним кодексом, повна або часткова К. майна може бути самостійною або ж додатковою карою (нормально стосується в останній версії) і зв'язана гол. із злочинами військ., госп., службовими та злочинами проти держави. Держава задовольняє претенсії вірителів до засудженого із skonфіскованого майна.

Від суд. К. належить відрізнити К. звич. рев. порядком на підставі декретів чи адміністративних рішень, що широко практикувалося большевиками, зокрема в перший період їхньої влади. Вивласнення майна за винагородою є ін. порядку відчуженням майна (див. *Експропріація*).

К. — також вживаний термін для заходів припинення окремих видань чи усунення деяких матеріалів із преси (див. *Цензура*). В. М.

Концевич Григорій (1863-?), композитор і етнограф; зб. укр. нар. пісень «Вандурист», пісні для кубанського військового хору.

Концентраційні табори, місця ізоляції цивільного населення під час миру або війни владою, яка розглядає окремих осіб чи цілі групи населення як політ. непевний і небажаний елемент; крім поз-

бавлення волі, режим К. т. зв'язаний з обов'язком примусової праці.

Першим К. т., в якому перебували українці, можна вважати австр. табір інтернованих під час першої світової війни в *Талергофі*, де австр. уряд інтернував бл. 7 000 українців, закидаючи їм русофільство; через негігієнічні умови і пошесні хвороби поважний відсоток їх помер. Далеко більше українців (70—100 000) опинилося в 1919—20 рр. в таборах, куди поль. влада інтернувала, крім вояків УГА, тисячі українців, обвинувачених чи лише підозрюваних у непослухві владі. Найважливіші з цих таборів: *Стшалково*, *Берестя*, *Вадовіце*, *Домбе й ін.*; через невідповідні сан. умови, недостатнє харчування й пошесні хвороби (тиф, червінка) велика частина в'язнів загинула.

Поширення тоталітарних ідей в Польщі у 1930-их рр. дало поштовх для створення К. т. в *Березі Картузькій* (1934—39), в якому на підставі розпорядку през. Польщі (з 17. 6. 1934) органи адміністрації мали право приміщувати осіб, що «їх діяльність або поведінка давали основу здогадуватися, що з їх боку загрожує порушення безпеки, спокою і публічного порядку». Українці, підозрювані в приналежності до ОУН становили бл. 65% в'язнів. Велику кількість українців заслано до Вережи Картузької з вибухом поль.-нім. війни 1939 р. (4 500 на 7 000 всіх в'язнів).

Після утор. окупації Закарпаття 1939 р. кілька сот укр. діячів і чл. Карп. Січі інтерновано в утор. К. т. у Кривій б. Хусту та у Варлапаш б. Ньїредьгази.

В націонал-соц. Німеччині К. т. були заведені на підставі декрету «про безпеку Райху» з 1939 р. В них ізолювали як політ. противників нацизму, так і побутових злочинців. К. т. організаційно підлягали Гол. урядові безпеки Райху, очолюваному Г. Гіммлером. Під час другої світової війни К. т. в Німеччині розрослися до величезних розмірів, і не тільки як ізоляційні осередки, але й як осередки рабської праці та масового винищення в'язнів, зокрема жидів. Заг. ч. в'язнів в нім. К. т. перевищувало 10 млн. До більших нім. К. т., в яких перебували також українці, зараховувалися табори в Дахав, Бухенвальді, Оранієнбурзі, Саксенгаузені, Грос Розені, Фльоссенбурзі, Освенцімі, Майданеку (обидва на території Польщі), Мавтгаузені (Австрія), Терезині (Чехія) й ін.; дрібні К. т. були й на самій Україні (м. ін. у Києві).

В нім. К. т. перебували українці гол. з політ. мотивів, майже виключно чл. ОУН або запідозрені як її чл. (бл. 2 000 осіб). Арештовано їх двома хвилями — ран-

ньої осені 1941 р. і в пол. січня 1944. В К. т. потрапило також чимало робітників з Центр. і Сх. Земель, вивезених на примусові роботи до Німеччини (т. зв. «остарбайтери»). Сотні тис. українців во-яків сов. армії згинувало в нім. таборат полонених.

Концтабори в ССРСР офіц. звуться «поправно-трудовими таборами» (исправительно-трудовые лагеря, ИТЛ), а вживання терміну «К. т.» карається як антисов. агітація. На поч. революції сов. юриспруденція розглядала політ.-карний і поправно-виховний моменти окремо, програма Рос. Ком. Партії (б) передбачала заміну в'язниці виховними установами, а кари позбавлення волі — карою примусових робіт. Ця теорія знайшла свій вислів і в поправно-трудовому кодексі РСФСР та ін. сов. респ. Таборову систему примусової праці було заведено декретами Всерос. Центр. Виконавчого Комітету «Про табори примусової праці» 15. 4. 1919 та 17. 5. 1919. Такі табори мали створитися у кожній губ., але для важливіших політ. в'язнів у 1920 р. створено окрему систему таборів Соловецькі о. на Білому м. Сюди були заслані за декретом від 26. 9. 1919 гол. чином еищі держ. урядовці царської Росії, поміщики, аристократи, вищі церк. достойники, жандарми й ін. В 1920-23 з українців до цих К. т. були заслані гол. чином повстанці, зокрема махнівці. Тоді ж К. т. були створені на Печорі (гол. лісорозробка) й на золоторозробках у Сибіру. З 1924—25 з України до цих К. т. засиляли свящ. УАПЦ, «непманів», а далі й «куркулів».

Період 1928-34 характеризується вже виникненням цілої мережі К. т., в яких мета перевиховання в'язнів все більше поступається перед госп. використанням їхньої праці. В'язні будували в цей час Віломорсько-Валтицький канал, гідроелектростанції на рр. Свирі й Ниві в Карелії, залізницю Котлас-Ухта, Байкало-Амурську й ін. Сов. уряд не приховував існування таборів примусової праці, підкреслюючи, що у них працею перевиховується «нетрудовий», «класово ворожий» елемент. Але статистику в'язнів з сер. 1920-их рр. перестали публікувати. На Україні на цей період припадає перша важка хвиля терору, розкуркулення, колективізації й голоду. До К. т. за цей час з України було заслано понад 1 млн осіб, в тому ч. бл. 70% самих куркулів, а також багато інтелігенції, письмен., чл. кол. укр. нац. партій та опозиціонерів у КПУ. Куркулів засиляли здебільша до спеціального роду К. т. — т. зв. «спецпоселень». Це були новостворювані (або й старі) села на Півночі, в Сибіру, в Сер. Азії, в яких оселявано депортованих

куркулів, а також тих, хто відбув кару у поправно-трудових таборах, але не мав права повертатися на батьківщину. Спецпоселенці були під постійним наглядом НКВД, не мали права відлучатися з села, але не були за дротом і мусіли самі собі заробляти на прожиток.

Ще в 1930 р. було оформлено «Положение об исправительно-трудовых лагерях», а в 1933 прийнято новий «Исправительно-трудовой кодекс РСФСР», побудований на визнанні «ИТЛ» та т. зв. трудових колоній для дрібних кримінальних злочинців як основного типу місць ув'язнення в ССРСР. Тому що більшість К. т. в цей час зосереджувалася на території РСФСР, цей кодекс набрав особливого значення. 10. 6. 1934 при НКВД ССРСР був створений славнозвісний ГУЛАГ — «Главное Управление исправительно-трудовых лагерей и трудовых поселений», якому підпорядковано усі К. т., за винятком дрібних «місцевих», що підлягали Наркомюсту. В структурі ГУЛАГу було кілька великих територіальних Управлінь таборами; в кожному управлінні було по 10—20 відділів, а в кожному відділі по кілька лагпунктів, які й були самими місцями ув'язнення. До найвідоміших перед нім.-сов. війною належали такі відділи й групи К. т. як «Белбалтлаг» (Біломорсько-Балтицький), «Карлаг» (Каратанда), «Дальстрой» (Коліма), Темніковські табори (Саранськ-Потьма в Мордовській АССР), «Свирьстрой» б. Ленінграду та ін.

Під ГУЛАГом К. т. остаточно перетворилися на госп. підприємства рабської праці. За даними Міжнар. Орг-ції Праці та Соц.-Екон. Комітету ООН у 1941 р. НКВД ССРСР примусовою працею продукувало на 6,8 мільярдів карб. продукції, що становило 14% всієї пром. продукції ССРСР (12% всієї продукції ліс. пром.-сти, 5% вугілля, 2% нафти, 40% хромової руди, 77% золота і т. д.). В К. т. ГУЛАГу перед нім.-сов. війною нараховувалося бл. 10—12 млн в'язнів, тобто бл. 30% всієї робочої сили ССРСР, зайнятої поза сіль. госп.-вом.

Основу К. т. становили політ. в'язні. Під час другої великої хвилі терору 1936—38 було заслано до К. т. бл. 1 млн укр. політ. в'язнів, гол. інтелігенції, техн. та адміністративних працівників. До К. т. засиляли також робітників і колгоспників (за дрібні крадіжки сов. майна, аварії машин тощо), а також майже всіх сектантів, чужинців, людей, що мали родичів за кордоном; далі спекулянтів, бандитів, хуліганів і т. д. Після окупації Зах. України, Зах. Білоруси та прибалтицьких держав до К. т. наплинув нац. свідомий елемент з цих країн. Під час

війни і після неї суджено і приміщувано в К. т. за антисов. агітацію, вихвалювання буржуазного ладу, співпрацю з німцями, за зв'язок або участь у підпільних орг-ціях, в протисов. русі тощо. В К. т. було багато й чужинців, гол. військ.-полонених, кол. комуністів, яких захопили большевики й ін.

Суворість режиму в К. т. в різний час мінялася. В 1930-их рр. умови перебування в К. т. були особливо важкими через сваволу й беззаконня адміністрації, яка складалася у великій кількості з кримінального елементу. Нерідко траплялися випадки звірств, знущань, садизму. Нестерпні умови витворювано навмисне ще й тим, що між політ. в'язнями поселювано бандитів і хуліганів, що тероризували інтелігентів та жили за їх рахунок. В різні роки, зокрема 1937, 1938 і 1941, були відомими накази НКВД розстрілювати політ. шкідливих в'язнів; саме в цих хвилях розстрілів загинув цілий ряд видатних укр. культ. та політ. діячів, засланих на поч. 1930-их рр.

Норми виробітку, від яких залежало харчування й ін. приділи, були в К. т. завжди високими, так що їх не могли виконувати всі в'язні. В засаді вони отримували таке прохарчування, щоб їх втримати працездатними. Більшість в'язнів мала право листуватися й одержувати від родини пакунки. Однак у спеціальних таборах-ізоляторах, куди засиляли найбільших «злочинців», режим був далеко жорстокіший. В умовах суворого півн. клімату, браку найелементарнішої мед. опіки та важкої праці — хвороби і смертність серед в'язнів К. т. були дуже поширені.

В 1948 р. проведено перереєстрацію всіх в'язнів. Для тієї категорії, що була засуджена за зв'язок або за участь в протисов. орг-ціях, за диверсійну роботу, за шпигунство і за найважчі кримінальні злочини, в 1948 р. були організовані спецтабори, які відрізнялися від звичайних К. т. особливою суворістю режиму; в'язнів після відбуття терміну поселювали у віддалених місцевостях без права повертатися до родин. Спецтабори були під наглядом МГБ, що мало в кожному таборі свого офіцера. Суворий режим у спецтаборах часто переходив у сваволу охорони. Позбавлення можливості протестувати на протизаконні дії адміністрації і охорони легальним шляхом було причиною виступів в'язнів, звич. у формі відмови виходу на роботу. Ці страйки в'язнів адміністрація таборів придушувала безжалісно всіма засобами, включно до танків і кулеметів. В 1953 р. більші повстання були на Воркуті й у Норильську, що спричинили велике ч.

вбитих і поранених; під час повстання в Кінгірі (1954 р.) було вбито кілька сот в'язнів, в тому ч. багато жінок. Рушієм протирежимної дії в таборах були гол. чином українці, до яких приєднувалися ін. гноблені національності. Приблизне ч. в'язнів у спецтаборах становило бл. 1,5 млн (у всіх К. т. понад 10 млн в'язнів); кількісно на першому місці були українці, на другому — всі нерос. народи разом, на третьому — росіяни. Починаючи з 1954 р. режим у спецтаборах послаблено, вимагали лише виходити на роботу. Змінено також офіц. назву для означення в'язнів з «ворогів народу» на «тимчасово ізольованих».

Серед українців в К. т. після війни переважав сел. елемент, фізично загартований, який відносно легко переносив негоди таборового життя. Дуже важко переносили таборовий режим незвичні до фізичної праці інтелігенти. Серед українців було багато укр.-кат. духовенства.

Місцями К. т., де ч. українців було дуже велике в 1945—54 рр., були (в дужках спецтабори): Воркута («Речлаг»), Інта-Абезь («Мінлаг»), Ухта, Саранськ-Потьма («Дублаг»), Омськ («Камішлаг»), Караганда («Песчлаг»), Кінгір-Джезказган («Степлаг» — пізніше приєднаний до «Песчлагу»), Тайшет («Єзьорлаг»), Норильськ («Горлаг»), Колима («Береглаг») та ін. Крім того широкі простори Азії та півн. Європи служили для поселювання виселенців з України. Більшість наведених К. т. знаходиться в півн. частині СРСР, в смузі суворого полярного або субполярного клімату. До 1954 р. К. т. існували і в УССР, гол. в Донбасі та пром. р-нах Дніпропетровського і Кіровоградського; в'язнями були гол. чином військ.-полонені.

Після смерті Сталіна наступила ґрунтовна зміна табової системи. На XX з'їзді КПСР (1956 р.) визнано концепцію Сталіна про загострювання класової боротьби в міру наближення СРСР до соціалізму неправильною і висунено тезу, що соціалізм в СРСР вже переміг, а разом з тим затерлися в свідомості населення буржуазні пережитки і вороже ставлення до соціалізму. У зв'язку з цим систему ГУЛАГ'у і багато К. т. ліквідовано; в'язнів, яким залишилося бути в ув'язненні менше 5 років, та тих, що були суджені за співпрацю з німцями, — звільнено, а решті — скорочено терміни; однак частина звільнених мусіла залишитися на території півночі. Категорію політ. в'язнів зменшено до невеликої групи активно вороже до режиму наставлених людей. Вони перебувають гол. чином у закритих в'язницях. Табори примусової праці, які тепер називаються

поправно-трудовими колоніями, існують далі, як форма пенітенціарної політики, що має на меті «перевиховати» засуджених судом порушників кримінального закону.

К. т. присвячено багату мемуарну літературу, а також твори красного письменства. Див. також *Заслання, Пенітенціарна система, Примусова праця*.

Література: а) К. т. в Березі Картузькій: Береза Картузька, Саскатун; Макар І. Береза Картузька. Торонто 1956. б) Нім. К. т.: Данський О. Хочу жити. Мюнхен 1946; Мартинець В. Brätz. Штутгарт 1946; Янів В. Нім. концентраційний табір. Мюнхен 1948. в) Сов. К. т.: Юрченко В. Шляхами на Соловки. Л. 1931; Підгайний С. укр. інтелігенція на Соловках. Мюнхен 1947; Dallin D. Nikolaewsky B. Zwangsarbeit in Sowjetrußland. Відень 1948; Савченко В. Безимляг. Ангсбург 1948; Slave Labor in Russia. American Federation of Labor. Вашингтон 1949; Stalin's Slave Camps. International Confederation of Free Trade Unions. Брюссель 1951; Prychodko N. One of the fifteen million. Бостон 1952; Марголін Ю. Путешествие в страну Зек. Нью-Йорк 1952; Report of the Ad Hoc Committee on Forced Labor. United Nations. International Labour Office. Женева 1953; Иванов. Разумник Р. Тюрмы и ссылки. Нью-Йорк 1953; Gerland B. Die Hölle ist ganz anders. Штутгарт 1954; Scholmer J. Die Toten kehren zurück. Мюнхен 1955; Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР. Мюнхен 1955; Грицак П. Вежі й кулемети. Мюнхен 1959. Вілінський А. В концтаборах СССР. 1944—55, Мюнхен 1961.

А. Білинський, В. Голубничий
Конча-Заспа, рибний заповідник на правому березі Дніпра, в 20 км на півд. від Києва; з 1921 р. гідробіологічна станція Т-ва Природників у Києві, згодом УАН, площа 3 700 га. К.-З. розташована в річному займищі й охоплює оз. Конча і Заспа, старе річище Дніпра, лути, болота, сосновий бір і мішані ліси; на території К.-З. санаторія, дома відпочинку.

Кончак, половецький хан, який у другій пол. 12 в. об'єднав племена сх. половців і зробив ряд нападів на Переяславщину (1171, 1179, 1184), зокрема нищив землі вздовж Сули. 1185 зазнав поразки під Хоролом від кн. Святослава, Рюрика й ін. молодших, але в тому ж р. погромив на р. Каялі Ігоря Святославича, взяв його в полон та згодом напав на Київщину і Чернігівщину. Боротьба К. з укр. князями з Ігорем Святославичем на чолі стала сюжетом для «Слова о полку Ігореві».

Кончаківський Яків, гравер на міді другої пол. 18 в., працював при друкарні Києво-Печерської Лаври; 1776—98 виконав понад 120 мідеритів, перев. копіюючи спадщину Л. Тарасевича, Г. Левицького, Д. Галаховського, А. Козачковського й ін.

Конюхи, с. на зах. Поділлі Бережанського р-ну, Тернопільської обл.; 1917 бої УСС з рос. військами.

Конюшина (*Trifolium* L.), однорічні й багаторічні зіллясті рослини з родини

стручкових; цінні кормові рослини, листки та квітки яких мають 10—13% білка (на суху речовину), багаті на вітаміни, медоносні; на коріннях К. в симбіозі є азотові бактерії, що збагачують ґрунт на азот; значна кількість К. введена в культуру. На Україні є понад 30 видів, з яких найпоширеніша К. лучна або червона (*T. pratense* L.), далі біла, або повзуча (*T. repens* L.) і швед. (*T. hybridum* L.), всі — багаторічні. Культура К. поширена гол. на Поліссі і півн.-зах. Лісостепу. Укїсна площа К. в УССР (в тис. га): 1940 р. — 860, 1950 — 402, 1956 — 381, що становить бл. 40% всіх багаторічних трав. Врожай сіна 30—40 центнерів з 1 га й більше, насіння 3,0 до 4,5 центнерів. Це майже виключно ранньостигла червона К., двоукїсна. Кращі місц. сорти К.: Глухівська, Носівська, Чернігівська, Волинська, Київська та Подільська.

Коняєва Надія, спортсменка України (Київ-Дарниця); мистець світу в метанні списом 55,48 м (по 1958 р.), бронзова медалія на олімпійських іграх у Мельбурні (50,28 м); перемоги на міжнар. змаганнях.

Конярство, становить важливу галузь тваринництва. До механізації сіль. госп-ва кінь був найпотрібнішою робочою твариною в сіль. госп-ві, чимале значення він мав для транспорту, військ. цілей і, нарешті, як постачальник м'яса та шкури. Нині на Україні коней використовують на допоміжних роботах у сіль. госп-ві, коли застосування машин екон. не доцільне, для місц. транспорту, щораз більше для спорту.

К. виникло на Україні вже в бронзову добу на території, охопленій трипільською культурою, де кінь, побіч вола, був робочою твариною в сіль. госп-ві, а також в степ. смузі. Велике значення К. мало у степовиків, зокрема у скитів (для їзди, м'яса, молока, шкури). У княжі часи К. мало й далі хліборобське, а ще більше військ. значення (див. *Кіннота*). Коні того часу були місц. годівлі, частково їх діставали від степовиків шляхом купівлі або здобичі. Великі табуни коней мали князі; їх доглядали конюхи, над якими стояв урядовець — конюший. Вже тоді були початки кіннозаводства й було відомо кілька кінських порід.

За коз.-гетьманської доби К. розвивалося зокрема в зв'язку з військ. потребами. Гетьманський уряд 17—18 вв. дбав за розвиток К. Великі кінські зав. за Самойловича й Мазепи були на Віловезькому степу Ніженського полку (для потреб ген. артилерії) і в Самбірському старостві Прилуцького полку. Вони існували й пізніше, але деякі з них перейшли в руки рос. уряду. Коней плекали

також великі землевласники з коз. старшини на Гетьманщині, Слобожанщині й Запоріжжі. З кін. 18 в. кінські зав. з'являються по магнатських маєтках Правобережжя (Браницьких, Потоцьких, Ржевських тощо).

В другій пол. 18 в., після витиснення татар із півд. степів, землевласники випасували на них великі табуни коней; К. набирало тоді ринкового характеру. Згодом, у зв'язку з заорюванням степів і зменшенням пасовищ при одночасно меншому попиті на коней для війська, в степах підупало табунове К.; гол. робочою худобою для розорювання цілинних земель був тоді віл (напр., на Херсонщині ч. коней зменшилося з 400 000 у 1808 р. до 120 000 в 1861 р.). До відродження К. дійшло в другій пол. 19 в., коли, після розорання цілини, повільного вола заміняє як робоча худоба рухливий кінь (в лісостеп. смузі процес відбувся вже скоріше). Так, на тій же Херсонщині поголів'я коней зросло до 392 000 у 1881 р. і 814 000 у 1913 (в 1881 р. на 1 вола припадало 1,4 коня, в 1913 р. вже 8,7), а в усіх степ. губ. з 360 000 у 1861 р. до 1,1 млн у 1882 і 2,1 млн у 1912 р.; в ін. губ. з 2,3 млн у 1883 р. до 3,5 млн у 1912.

Разом в 1912 р. на території УССР в сучасних межах було 6,6 млн коней, а на всіх укр. етногр. землях 8,7 млн; таке саме ч. було і в 1916 р. 89% коней належало селянству, на одне сел. госп-во припадало пересічно 1,1 робочого коня, бл. 1/3 госп-в не мали коней. Укр. селянин докладав зусиль, щоб і на малому госп-ві мати свого коня. Тому сел. коняка була, через недостатню поживу й надмірну працю, невелика на зріст і слабосила. Лише невеликий відсоток коней належав до чистих порід. З місц. порід це були укр. і чорноморські породи, виплекані запор. (і кубанськими) козаками, поширені гол. на півдні України, донська на півд.-сх., поліська на півночі, гуцульська в Карпатах і — до деякої міри — т. зв. «коники» на Поділлі. Расових коней, яких розводили на кінських приватних і держ. зав. було небагато; найважливішими зав. були: Дубрівський в Миргородському пов. на Полтавщині, Новоолександрівський, Стрілецький, Деркульський — всі три в Старобільському пов. на Харківщині, зав. в Янові на Підляшші й у Радівцях на Буковині.

Після першої світової війни й революції ч. коней впало до 70% довоєнного стану (найнижче в 1923 р.), але вже в 1928 поновився попередній стан. 1929 р. на території УССР в сучасних межах було 6,8 млн коней (на всіх укр. землях 8,3), так що Україна посідала 4 місце в

світі після РСФСР (24 млн), ЗДА (14) й Аргентини (9,4), перед Бразилією (5,3), Польщею (4,1), Німеччиною (3,7), Канадою (3,4), Францією (2,9) й ін. На 100 га хліборобської площі припадало в УССР 15,6 коней (найбільше в густозаселеному лісостепу з дрібними сел. госп-вами і на Поділлі), на 100 душ сіль. людности 21 (найбільше в степ. смузі, в якій ведено однобічне зернове госп-во за допомогою кінської робочої сили).

Колективізація й механізація сіль. госп-ва, значно менше розвиток автотранспорту спричинили упадок ч. коней на Центр. і Сх. Землях — з 5,6 млн в 1929 р. до 2,5 млн в 1934 (числа для УССР без Зах. України). Дальший занепад К. був затриманий сов. владою, гол. щоб мати К. для військ. цілей (заходи Будьонного); відтоді звернено більше уваги на піднесення якості коней і на кіннозаводство. Нове зменшення ч. коней принесла друга світова війна та колективізація на Зах. Україні, а згодом дальший зріст механізації сіль. госп-ва. Зміну ч. коней в УССР (в сучасних межах) видно з таблиці:

Роки	Ч. коней в млн	Роки	Ч. коней в млн
1916	6,5	1935	3,8
1923	4,7	1941	4,7
1929	6,8	1951	2,2
1932	4,8	1959	2,1

1959 р. в УССР було 2,1 млн коней, на всіх укр. етногр. землях бл. 2,6 млн (в Бразилії — 7,6, Китаї — 7,4 (?), Аргентині — 7,2, РСФСР — 6, ЗДА — 2,7, Мехіко — 2,9, Польщі — 2,6, Франції — 2,2, в усій Німеччині — 1,8); 63,8% коней припадало на колгоспи, 13,6% на радгоспи. На 100 га хліборобської площі 1959 р. припадало 5,2 коней (найбільше — 9,5 на Зах. Україні з її найгустішою мережею сіль. населення, найменше в степ. — 3,5), на 100 душ сіль. людности 9,2. Масове поліпшення К. ведеться тепер в УССР за єдиною системою держ. заводів, які полягають в орг-ції держ. племінних зав., племінних стаєнь (їх є 23), держ. племінних розплідників (5), колгоспних племінних коней тощо. Кращими кінськими зав. в УССР є згадані вже Дубрівський, Стрілецький, Деркульський і Олександрівський та ч. 65 на Дніпропетровщині; на Кубанщині м. ін. є кінський зав. «Восход». З численних кінських порід на Україні розводять насамперед такі: з рисистих (запряжних) орловського і рос. рисака; з важковозів (важкозапряжних) радянського і рос. важковоза, першерона; з верхових —

чистокровну верхову породу, донську, будьоннівську. З численних укр. місц. порід розводять лише гуцульську (верховоючну) і поліську (запряжну). Р.М.

«Кооперативна Зоря», двотижневий журн. споживчої кооперації, орган «Дніпро-пролетару» в Києві 1918—20; серед співр. були Х. Барановський, А. Сербиненко, І. Чопівський, П. Височанський, Д. Коліух, А. Харченко й ін.

Кооперативна наука, ділянка екон. науки, яка займається вивченням теоретичних питань кооперації (К.) та її окремих галузів. Перші укр. праці, статистично-описового, а згодом й іст. характеру, зв'язані з питанням споживчої К.: монографія М. Зібера «Потребительные общества» (1869) і його студії заг. теоретичних основ та історії К. і статистична праця М. Балліна «Первая памятная книжка потребительных обществ» (1870). Першою студією з ділянки кредитової К. була монографія П. Чубинського про ощадно-позичкове т-во, засноване Г. Галаганом у 1871 р. в Сокиринцях (у «Записках» Півд.-Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва); по довшій перерві вийшли праці двох теоретиків і практиків кредитової К. — Василя Доманицького (брошури «Товариські крамниці», 1904, «Про сільську кооперацію», 1906) та О. Юркевича; історію кредитової К. досліджував С. Бородаєвський («Credit populaire en Russie», 1900), В. Косинський («Укр. кооперація», 1918), Г. Кривченко та ін. Студіями з ділянки виробничої (продукційної) К. була праця Ф. Щербини про форми побутового спілчанства в традиції укр. народу («Южно-русские артели», 1880) та значно пізніше М. Левитського, ініціатора перших хліборобських артелей («Про хліборобські спілки», 1919).

Сильніший розвиток К. н. з виразним підкресленням укр. нац. рис кооп. руху припадає на роки укр. державности. На Центр. і Сх. Землях цими дослідками займався заснований у 1917 р. Укр. Центр. Кооп. Комітет у Києві, в якому працювали відомі укр. економісти: М. Туган-Барановський, К. Воблий, К. Мацієвич, В. Мартос, В. Садовський й ін. З 1920 р. осередками К. н. були кооп. секція Т-ва Укр. Економістів при УВАН (гол. П. Пожарський), н.-д. катедра К. при Київському Кооп. Ін-ті (за 1927—30 рр. видано 5 тт. «Праць») та централі кооп. установ, які випустили цілий ряд окремих публікацій та велику кількість періодичної кооп. літератури (див. Кооп. преса). В кін. 1920-их рр., після остаточного знищення більшовиками автономії укр. К., дальший розвиток К. н. в УССР майже припинився, якщо не рахувати вид.

практичних посібників та популярної літератури.

На Зах. Укр. Землях до другої світової війни дослідники К. гуртувались у Т-ві Укр. Кооператорів у Львові й у Комісії Економіки, Соціології і Статистики при НТШ, співпрацюючи у екон. і кооп. виданнях (зокрема ж. «Кооп. Республіка»). На еміграції дослідна робота провадилась на екон.-кооп. фак. Укр. Госп. Академії та в Т-ві Укр. Кооператорів у Подєбрадах; по другій світовій війні кооп. питання вивчаються в укр. високих школах та при екон. комісіях НТШ і УВАН.

Назагал укр. К. н. займається дослідками історії К. на Україні та теоретичними і практичними питаннями К. Найвидатнішим укр. теоретиком К. був М. Туган-Барановський, який у цілому ряді своїх праць (зокрема «Соц. основи кооперації», 3 вид., перекладені на багато чужих мов, «Кооперація, соц.-екон. природа та її мета», 1918, «Продукційні підприємства кооператив з точки погляду кооп. теорії», 1919 та ін.) дав теоретичне обґрунтування поняття кооп. підприємства та провів класифікацію окремих галузів кооп. діяльності. Істориком та теоретиком К., зокрема кредитової, був С. Бородаєвський («Кооперація среди славян», 1912, «Історія кооп. кредиту», 1923, «Іст. кооперації», 1925 та ін.), багато уваги кооп. питанням присвятив економіст К. Воблий («Будів. кооперація та фінансування її», 1919, «Кооп. крамообіг України 1923—24 — 1926—27», 1927, «Студії до методики кооп. статистики» та ін.). Теорії й орг-ції К. присвячені досліди Б. Мартоса (студії про класифікацію кооператив, про межі розвитку К. споживачів й ін.). Ідеологія укр. кооп. руху та її історія вивчалась у Галичині провідними кооп. діячами: А. Жуком, Ю. Павликовським, К. Коберським, О. Луцьким. Авторами більших іст. нарисів укр. К. були: П. Пржарський, В. Височанський, Е. Дешко; історією зах.-укр. К. займалися І. Витанович, А. Качор.

З дослідників поодиноких галузів К. треба згадати: кредитової — І. Івасюка, Х. Барановського; с.-г. — О. Мицюка, Віктора Доманицького, Є. Храпливого, І. Батюка; споживчої — І. Петрушевича, А. Сербиненка, Д. Піснячевського; кооп. виробництва — І. Феценка-Чопівського; кооп. фінансування — Л. Бобир-Бухановського; молочарської — К. Михайлюка, А. Палія, А. Мудрика. Деяку увагу присвячували К. в своїх студіях В. Садовський, Г. Кривченко, С. Остапенко, П. Кованько, В. Косинський, І. Замша та ін.

Кооперативна преса, періодичні друки, присвячені питанням кооперації (К.), га-

лузь екон. преси. Кооп. рух на Україні завжди знаходив відзеркалення в заг. пресі й почасти в агрономічній; спеціальна К. п. з'явилася тільки в час сильнішого росту К.

На підрос. Україні перші відомості про К. появилися 1868 р. (ст. М. Зібера в газ. «Киевский Телеграф»). З поживавленням кооп. руху в 1890-их рр. про кооп. справи писала м. ін. преса, що її видавали губ. госп. т-ва (зокрема місячник «Хуторянин» 1895—1917, орган Полтавського Сіль.-Госп. Т-ва). По революції 1905 р. ст. на кооп. теми з'являлися на стор. посталої укр. преси (місячник «Слово» мав окремий кооп. відділ п. н. «Гуртом»); багато місця кооп. проблемам присвячувала с.-г. («Рілля», «Хлібороб», «Світова Зірниця» й ін.) й земська («Киевская земская газета») преса. Тоді ж постала вперше спеціальна К. п.: рос. мовою — «Сплотщина» і «Наше Дело», обидві в Києві та «Южный Кооператор» в Одесі; двомовні — вид. союзів кредитової К. київського — «Муравейник-Комашня», кубанського — «Союз» і харківського — «Потребитель». Щойно 1913 р. укр. К. створила свій власний ж. «Наша кооперація» (1913—14), орган т-ва цієї ж назви.

З вибухом революції 1917 р. і буйним ростом укр. К. цілковито українізувався довоєнний «Муравейник-Комашня» і появилось ряд нових органів. Органами центральної різниці видів К. були: споживчої (Дніпросоюзу) — «Кооперативна Зоря» (1918—20), сіль.-госп. — «Сільський Господар» (1918), вид. (Книгоспілки) — «Громада»; виданнями ідейного центру укр. К. — Укр. Центр. Кооп. Комітету були «Укр. Кооперація» (1918) і «Бюлетень» (1918). Крім того, К. п. з'являлася в кількох губ. і пов. містах. Разом у 1918—20 рр. на Україні виходило понад 20 укр. кооп. газ., в тому ч. кілька двомовних.

За больш. режиму К. п. з'являється знову за НЕП-у; число її становило бл. 15. Це були перев. центр. органи різних видів К., зокрема споживчої (Вукопспіл-

ки) — двотижневик «Кооп. Будівництво» (1921—35); с.-г. («Сіль. Господар») — «Кооперативне Село» (1922—28), що згодом разом з ж. «Радянський Кредит» дало базу для двотижневика «Кооперована Громада» (1928—30); вид. (Книгоспілка) — «Нова Громада» (1923—31); пром. — «Вісник пром. та пром.-кредитової кооперації України» (1927—30), згодом п. н. «Кооп. Фабрика» (1930) тощо. Свої журн. і бюлетені видавали також окружні й районні кооп. спілки. Після знищення большевиками кооперації К. п. на Україні перестала існувати.

На Зах. Україні, в Галичині й на Буковині, довгий час відомості про К. появлялися також лише в заг. екон. пресі. Тільки 1904 р. почав виходити «Економіст», екон.-госп. місячник Крайового Союзу Ревізійного у Львові, який містив багато кооп. матеріалу, при ньому в 1909—14 рр. — популярний місячник для членів кооператив «Самопоміч». Патронат для рільничих спілок при Крайовому Виділі у Львові видавав для укр. частин т. зв. Кас Стефчика «Часопис для спілок рільничих» (1904—21). Молочарська К. видавала — «Господар і промисловець» (1909—11).

Після воєнного занепаду К. п. в Галичині відновилася з 1921 р. Органом Ревізійного Союзу Укр. Кооператив (РСУК) був місячник «Господарсько-Кооп. Часопис» (1921—44); він же видавав місячники — «Кооп. Республіка» (1928—39), присвячений теоретичним питанням кооперації і заг. екон. справам, та популярний ж. «Кооп. Родина» (1934—39). Окремим галузям К. були присвячені орган «Маслосоюзу» ж. Кооп. Молочарство» (1926—39) і орган Центробанку «Кредитова Кооперація» (з 1928). Москвофіли видавали у Львові «Кооп. Вісник», орган Ревізійного Союзу Руських Кооператив. Поза Львовом виходили «Вісник Повітового Союзу Кооператив» (1930)

у Станіславові, місячник «Торгівля і промисл» (1929) у Коломиї й ін. Спроби видавати К. п. на Волині («Зоря кращо-

го», 1922 в Крем'янці, «Супруга» 1924 в Здолбунові) були по кількох числах ліквідовані польс. адміністрацією.

На еміграції в Німеччині Об'єднання Укр. Кооператорів видавало «Госп.-Кооп. Життя» (1947—48) в Авґсбурзі; в Канаді кооп. стор. має газ. «Новий Шлях» у Вінніпегу; органом укр. кредитового кооп. руху в Півн. Америці був «Наш Контакт» (1954—59) у Детройті, об'єднаний 1959 р. з ж. «Наш Світ» у Нью-Йорку.

Література: Краєвий Я. Періодична кооп. преса на Україні. ЛНБ, кн. XI. Л. 1913; Ігнатієнко В. Розвиток укр. кооп. преси, ж. Кооп. Зоря, ч. 9—12. К. 1918; Жук А. Укр. госп.-кооп. преса. Госп. Кооп. Часопис. ч. I, Л. 1931; Периодическая печать СССР 1917—49, журн., труды и бюллетени по общественно-политическим и социально-экономическим вопросам, вып. 2. М. 1958.

А. Жук

«Кооперативна Республіка», місячник, присвячений питанням теорії кооперації й заг. екон. справам, вид. Ревізійного Союзу Укр. Кооператив у Львові; виходив у 1928—39 рр., ред. К. Коберський.

«Кооперативна Родина», популярний кооп.-осв. місячник, вид. Ревізійного Союзу Укр. Кооператив у Львові, призначений для чл. кооператив, наклад бл. 50 000; виходив у Львові 1934—39 за ред. О. Луцького і Р. Купчинського; «К. Р.» мала відділ «Для нашої хати», редагований кооперативою «Укр. Нар. Мистецтво».

«Кооперативне Будівництво», двотижневик, згодом місячник, орган Вукопспілки, виходив у Харкові (1921—34) й Києві (1934—35), спочатку п. н. «Кооп. Бюлетень» (1921—25), до 1926 р. рос. мовою; місячні додатки «Кооп.-осв. робота» (1927—29), «Культ.-осв. і побутова робота споживкооперації» (1930) та «Інформаційний Бюлетень Вукопспілки» (1930—31).

«Кооперативне Життя», провідний орган для активних працівників усіх галузей кооперації, виходив у Харкові 1926—27 два рази, 1928 три рази на тиждень, вид. «Книгоспілки», 1929 як стор. «Вістей ВУЦВК».

«Кооперативне Молочарство», популярний фаховий місячник, орган Крайового Союзу Молочарських Кооператив, виходив у Львові в 1926—39 рр., спочатку як додаток до «Госп. Кооп. Часопису»; ред. А. Мудрик, А. Палій, М. Хронов'ят.

Кооперація (у вузькому розумінні слова), співпраця людей в екон. житті, яка здійснюється через спеціальні об'єднання-кооперативи (Кп.), які веденням спільного підприємства намагаються або заощадити видатки своїх членів, або підвищити прибутки з їх праці. Основні оз-

наки кооп. т-в — необмежена кількість членів, вільний вступ і вихід з т-ва, рівність прав й обов'язків, виборність керівних органів. Кп. намагаються встановлювати для свого підприємства обмежені відсотки від капіталів, належну ціну за послуги і товари, відповідну винагороду за працю. Іноді Кп. ставлять собі мету поліпшення культ. умов життя та морально-громад. чеснот свого членства. Прихильники К. вважають, що К. спроможна поступово усувати негативні явища існуючого соц.-екон. ладу (кооп. рух, кооператизм). Большевики були в засаді проти кооп. руху, що, на їх думку, відтягував увагу робітництва від безпосередньої класової боротьби. Проте, прийшовши до влади, Ленін висунув т. зв. «кооп. план», згідно з яким пролет. держава мала б використати К. для включення роздрібнених сел. госп-в і дрібних пром. підприємств у справу побудови соціалізму. К. під большевиками стала т. ч. залежною від держ. і партійних органів і втратила фактично гол. ознаки, які характеризують її у вільному світі.

Початки зах.-евр. кооп. руху виникли з потреб індустріального робітництва. Натомість укр. кооп. рух (див. докладніше його історію в ЕУ I, стор. 1111—1123) почався в другій пол. 1860-их рр. з соц.-госп. потреб звільненого з підданства селянства і міського дрібно-ремісничого та робітничого населення. Рідко який народ надавав такого значення К., як укр. В тогочасних політ. умовах укр. народу кооп. рух як засіб соц.-екон. самооборони став рівночасно складовим елементом його нац.-визвольних прагнень, засобом госп. зміцнення й громад. виховання широких мас у самоуправних екон. орг-ціях, він підготував значні кадри діячів, які відіграли видатну роль у роки укр. державності.

У зв'язку з різними політ.-правними умовами інший розвиток К. був на Центр. і Сх. Землях, інший на Зах. Україні і зовсім відмінний під сов. окупацією.

К. на Центр. і Сх. Землях була до 1917 р. тісно зв'язана з К. в Рос. Імперії. Кооп. рух розпочався в 1860-их рр. (перша споживча Кп. постала 1866 р. у Харкові заходами М. Балліна, перша кредитова — в Гадячому 1869, друга — в Сокиринцях на Полтавщині 1871 р. заходами Г. Галагана), але до 1890-их рр. він розвивався слабо. Причиною була слаба підготовка кооп. усвідомлення серед населення й проводів перших кооп. товариств, негативне ставлення до К. з боку адміністрації, зокрема якщо йшлося про творення кооп. союзів, та брак відповідної правової підстави — окремого кооп. закону. Тому по-

одинокі Кп. були слабкі й часто закривалися, а їхнє заг. число на Україні становило в 1880 р. ледве — 130, 1895 — 290; це були перев. кредитові Кп. (гол. ощадно-позичкові т-ва), рідше споживчі (1895 р. бл. 50). Кооп. починам допомагала сіль. інтелігенція, згодом земства, зокрема ж земські агрономи, які довгий час були гол. пропагаторами й інструкторами Кп., а після 1904 р. також держ. інспектори кооп. кредиту, земські інструктори та земські каси дрібного кредиту.

Краще стала розвиватися К. з 1890-их рр. як завдяки заг. пошвавленню гром. життя на Україні, так і виданню важливого для К. нормального статуту споживчих т-в з 1897 р., за яким статуту Кп. стали затверджувати місц. губернатори (а не мін-во, як це було доти), та закону з 1. 6. 1895 про орг-цію дрібного кредиту (доповненого згодом 1904 і 1910 рр.). Ще вільніше розвивається К. після 1905. В той час за кількістю споживчих Кп. в Рос. Імперії на першому місці стояли укр. губернії — Полтавська, Київська й Подільська. Відтоді в кооп. русі на Україні, який доти розвивався лише в системі рос. К., починають виявлятися все більш виразно укр. нац. тенденції, зокрема вимога власних кооп. союзів, без чого був неможливий здоровий розвиток укр. К.

Першими союзами, що виникли на Україні були Союз Кредитової К. в Бердянському (1901) і союзи споживчої К. у Києві (1908) й у Вінниці (1910). Але в 1913 р. споживчі союзи ліквідувалися і укр. К. була примушена користуватися послугами Моск. Союзу споживчих т-в; його заходами було утворене в Харкові «Потребительское Общество Юга России» — ПОЮР, що вело моск. політику і намагалася стати центром споживчої К. на Україні. Боротьба укр. К. за своє нац. обличчя виразно виявлялася на Всерос. Кооп. З'їздах, в яких брали участь і укр. кооп. діячі; на I — в Москві 1898 вони порозумілися щодо співпраці в орг-ції кооп. життя на Україні, на II — 1913 у Києві (в ньому брали також участь зах.-укр. діячі) поставили питання за право укр. К. організувати власне союзне будівництво. 1913 р. центром укр. кооп. руху був Київ, де м. ін. діяло т-во «Наша кооперація», ідейний осередок укр. кооп. руху, і виходила більшість укр. кооп. преси. Ріст К. видно з чисел: 1900 р. Кп. всіх типів було — 450, 1905 — 820, 1910 — 2 100, 1914 — 6 510, в тому ч. 3 022 споживчих (порівну на селі й у місті), 2 477 кредитових (ощадно-позичкових і кредитових т-в). З передових укр. кооп. діячів до 1914 р. слід згадати В. Доманиць-

кого, О. Юркевича, Х. Барановського, Б. Мартоса, П. Пожарського, Я. Волошинського, М. Стасюка та ін. Менше значення мала сіль.-госп. К. — сіль.-госп. спілки (1915 р. — 1 020) і сіль.-госп. т-ва (бл. 150) та виробнича К., яка постала з ініціативи М. Левитського, спершу (в кін. 19 в.) як хліборобські, згодом гол. як ремісничо-пром. артіль. Хоч укр. К. не вдалося ще усамотійнити і створити свій укр. центр, проте вона була вже до революції, побіч земств, важливим чинником в екон. житті України. Підготову працівників Кп. звич. вели приватно їх засновники-інтелігенти, вони й писали перші брошури для народу про К. (М. Левитський, В. Доманицький, О. Юркевич, Ф. Черненко, сіль. учитель на Уманщині, й ін.). З 1910 р. відбувалися перші кооп. курси (багато їх м. ін. організував Б. Мартос).

В роки війни, ще до 1917 р., К. поширила свою діяльність, зокрема споживча (з огляду на труднощі прохарчування) і виробнича (достави для війська). З вибухом революції 1917 К. на Україні відразу почала відокремлюватися від рос. центрів, творячи власні; цей процес ішов разом з процесом політ. сепарації України. Розвиткові К. допомогло видання Тимчасовим Урядом кооп. закону з 20. 3. 1917 (боротьба за нього велася понад 10 років). Провідні діячі укр. кооп. руху намагалися вбудувати кооп. орг-цію в основи нар. госп-ва відродженої держави, яка не могла спиратися на укр. нац. капіталістичні надбання; з рядів К. вийшов ряд укр. держ. діячів (пол. складу першого Ген. Секретаріату Центр. Ради становили кооп. діячі). Три Всеукр. кооп. з'їзди (в травні й серпні 1917 р. і найбільший в травні 1918) вирішили орг. форми укр. К. і створили Укр. Центр. Кооп. Комітет, як центр. орг-цію для всієї укр. К. В 1917—19 рр. не зважаючи на воєнні події, постали тисячі Кп. усіх типів і ступенів; 1917 їх було — 9 200 (1915 — 6 860), 1920 — вже 22 300. Низові Кп. об'єднувалися в численні новозасновані союзні орг-ції; наприкінці 1918 р. їх було 253 (до війни кільканадцять), з них споживчих — 120, кредитових — 43, сіль.-госп. — 7, мішаних — 41, різних — 42. Найгустіша союзна мережа була на Харківщині й Поділлі, де спілки мали дрібно-районовий характер; Полтавщина, навпаки, мала широко розвинену кооп. мережу, але невелику кількість союзних об'єднань. На поч. 1920 р. ч. різних Кп. дійшло до 22 000 із 6 млн чл. та яких 270 кооп. союзів, так що майже не було місцевості, в якій не було б хоч однієї Кп.; в споживчих Кп. було об'єднано бл. 60%

усього населення. Крім Кп. першого і другого ступеня, ще постало 6 всеукр. фахових кооп. централей: для споживчої К. «Дніпросоюз» (гол. ради — Б. Мартос, гол. правління — Д. Коліух), для кредитової *Українбанк* (гол. правління — Х. Барановський), який був також фінансовим центром для всієї укр. К., для сіль.-госп. *Централ* (гол. ради К. *Мацієвич*, правління — В. Коваль); були основані, але не встигли ширше розвинутися *Трудсоюз* (Всеукр. Союз Продуктивних Кп.) для виробничої К., *Страхсоюз* для страхової, *Книгоспілка* для видавничої. Крім цих гол. видів К., постали менші органі ін. видів, які мали тенденцію стати всеукр. центрами, як, напр., будів. Кп. «Оселя», «Українфільм» й ін. Всю структуру закінчував ідейний і орг. центр — *Український Центральний Кооперативний Комітет*, скорочено Коопцентр (гол. ради М. *Туган-Барановський*, гол. правління Б. Мартос). В 1919 р. три всеукр. кооп. союзи: *Українбанк*, «Дніпросоюз» і *Централ* створили об'єднання кооп. центр. союзів України (ОЦУКС) для репрезентації й ведення операцій за кордоном, але ця спроба мала лише часткові успіхи.

Буйно розвинулася кооп. освіта. Кооп. школи виникли: в Києві — 3-річна ім. 50-річчя укр. К. при Союзбанку, 1-річна ім. В. Доманицького при «Дніпросоюзі», 1-річна кооп. школа ім. В. Доманицького в Звенигороді й ін. Майже постійно відбувалися різного виду й ступеня кооп. курси при пов. союзах. Лекції про К. читали в Київ. Комерційному й Адміністративному ін-тах і у Держ. Укр. Ун-ті. При Укр. Центр. Кооп. Комітеті існував окремий відділ кооп. освіти і курсів. З кооп. курсів при ньому розвинулася 1919 р. Висока Кооп. Школа (перша в світі) — Кооп. Ін-т ім. М. Туган-Барановського, відновлений за НЕП-у із зміненою назвою — ім. Чубаря.

І. Витанович К. під більшовиками. В роки воєнного комунізму всі види К. були злиті разом і перетворені у т. зв. «споживчі комуни» (або «Єдині Споживчі Т-ва», ЕСТО), підпорядковані наркоматові харчування та продовольчим відділам армії. Через ці «комуни» відбувався розподіл споживчих товарів (гол. чином у містах); членство в них було примусовим для всіх робітників і службовців аж до 1924, але всі їхні органи були виборними, як у нормальній К. На селі ж подекуди і далі діяла незалежна стара укр. К.

З 1924 р., під час НЕП-у, К. стала швидко розвиватися. В багатьох відношеннях вона не відрізнялася від старої

К. (виборні органи, добровільне членство, конкуренція на вільному ринку, підприємча ініціатива), але поруч з тим вона була й знаряддям в руках ком. партії й держави. На селі К. зроблено гол. органом екон. зв'язків між державою й селянами (лише через неї селяни діставали від держави пром. товари й кредит), у місті — упривілейованим конкурентом приватного пром. і торг. підприємства. Особливо К. підтримувала держава, коли йшлося про конкуренцію з *непманами* в місті й *куркулями* на селі. Тому К. діставала кредити, замовлення чи постачання від держ. пром-сти в першу чергу й на вигідніших умовах, ніж *непмани* й *куркулі*; держава також допомагала субсидіями тримати ціни кооп. торгівлі на нижчому рівні, ніж у приватника й т. д. В основі такої політики щодо К. лежав т. зв. «кооп. плян Леніна», основним гаслом якого було: «К. — шлях до соціалізму». Ця політика тривала до 1927—30 рр.

У 1925 від кредитової і с.-г. К. відокремлено споживчу К. (центр — *Вукоп-спілка*), що з цього часу стала гол., а з часом й єдиною ланкою торг. мережі на селі по збуту продукції держ. пром-сти. Поважно розвинулася кредитова К. (центр — *Українбанк*), гол. на селі; вона видавала цілеві позички на придбання с.-г. реманенту, худоби, на житлове будівництво, а також кредитувала різні заготівельні та збутові операції. С.-г. К. (гол. центр — «Сіль. Господар», деякі спеціальні — *Плодоспілка*, *Укрбуряксоюз*, *Укркооптах*, «Добробут» й ін.) мала свої збутові та переробні підприємства. Пром. К. кустарів стала офіц. стимулюватися щойно з квітня 1925; доти кустарі прирівнювалися до *непманів* і вважалися «нетрудовим елементом», тепер їх заохочувано об'єднуватися в Кп. та надано пільги в замовленнях та постачанні держ. пром-сти. Новим видом К. була житлово-будів. К., який уряд передав у відання конфісковані будинки в містах (див. *Житлова проблема*). Центром страхової К. був Коопстрах. Кооп. централі об'єднано створили велике в-во *Книгоспілка* і менші — «Рух», «Сяйво» тощо.

В 1928 ч. низових Кп. дійшло до 41 734 (в 1921 р. — 4 725), в тому ч. на споживчу К. припадало 9 423, на с.-г. — 24 450, кустарно-пром. — 4 296, житлову — 2 417; крім цього, *Українбанк* об'єднував бл. 5 800 низових кредитових Кп. Структура товарообігу в роздрібній торгівлі УССР змінилася так: в 1925—26 — приватна — 47%, кооп. — 39%, держ. — 14%; в 1928—29 — приватна — 18%, кооп. 74%, держ. 8%; на селі в 1929 р. понад 60% селян належало до одного з видів К. К. під

час НЕП-у мала свою пресу, вела пропаганду кооп. ідей, провадила ряд кооп. курсів, а в Києві існував Кооп. Ін-т ім. В. Чубаря. В роботу К. включилася і посідала провідні становища перев. більшість старих діячів укр. К. Тому кооп. рух в УРСР був одним з найважливіших осередків укр. нац. свідомості і під час терору 1930-их рр. був розгромлений за «націоналізм». Відомі укр. діячі К. в ті часи були Д. Коліух, Ф. Крижановський, М. Ботвиновський, В. Ганчель, П. Височанський, Д. Токаревський, Волозович, Кудря, Хотовіцький, Діброва та ін.

З 1927 почалося обмеження діяльності К.: її чимраз більше підпорядковувало держ. плянові та контролеві з боку наркомату торгівлі та обмежувало її конкуренцію з держ. підприємствами. Проте на селі К. ще й далі підтримувалося; тут роблено навіть натиск на селян, щоб зробити їх усіх членами Кп., бо лише т. ч. держава сподівалася підпорядкувати їх своїм плянам контрактизації с.-г. продукції. Плян першої п'ятирічки встановлював різні цифрові завдання для К., які вона мусіла виконати. З 1930 держава стала встановлювати сама ціни на товари, що продавалися чи вироблялися К. Право самопостачання й самозаготівель К. було зведене нанівець тим, що поза держ. пляном нічого ніде не можна було дістати. Так само весь кооп. кредит був включений до держ. фінансового пляну. Крім цього, на К. накладено важкі податки (прибутковий і податок з обігу, останній значно вищий, ніж у держ. пром.-сти), а з 1936 до розподілу між членами дозволено залишити лише 20% зиску. С.-г. К. після колективізації була перетворена на систему колгоспів — МТС. Вже з 1932 стали зникати й спеціалізовані кооп. центральні; 1937 ліквідовано житлову К.

Про занепад К. свідчить факт, що в роздрібній торгівлі питома вага її в товарообігу впала з 86% в 1930 до 42% в 1934 й 29% в 1940, при одночасному ростові держ. торгівлі й повному занепадові приватної. На селі споживча К. перетворилася на монопольний орган держ. торгівлі: селяни були змушені купувати пром. товари тільки в Кп. взамін за здачу по низьких закупних цінах своєї продукції в натурі. Ця система, хоч в дещо поліпшеному вигляді (бо селяни можуть легше зараз купувати в містах) існує на селі й досі; держ. крамниць тут і далі майже немає, а тільки Кп.

В 1941—44 рр. під нім. окупацією відродилася Вукопспілка (див. ЕУ I, стор. 1118), натомість на сов. боці К. цілком занепадала. Щойно постановою уряду СРСР від 9. 11. 1946 знову стимульовано

розвиток споживчої і пром. К., дозволено вільно заготовляти для себе продукцію й сировину без карток, але за т. зв. комерційними цінами; ряд пільг надано К. інвалідів. Але після грошової реформи 1947 уся діяльність К. знову суворо підпорядковано держ. плянові, і вона в містах знов підупала. 1956 ліквідовано пром. К., за винятком лише К. інвалідів та К. мист. виробів. Натомість дещо поширено права споживчої К. на селі. К. бере приватну продукцію колгоспників до міст, допомагаючи їм у її транспортуванні й збуті на далеких ринках, однак тим самим ініціатива самого колгоспника обмежується, він рідше виїздить до міста і т. д.

Орг-ція споживчої К. в УРСР тепер така: низовими клітинами є сіль. споживчі т-ва з членством на паях (пай — мінімум 50 карб.), вони об'єднуються в райспоживспілки, ті — в обл. союзи, респ. централею є Укоопспілка, підпорядкована Центросоюзові в Москві. Торг. мережа Укоопспілки в 1956 нараховувала 56 498 підприємств (в тому ч. 3 055 для комісійної торгівлі с.-г. продуктами), її питома вага в роздрібному товарообігові становила 31,3%, ч. членів (в 1959) бл. 10 млн. Всі органи К. виборні знизу, але, самозрозуміло, під партійним контролем.

В. Голубничий

К. на Зах. Україні. Початки укр. кооп. руху в Галичині зв'язані з само-допомоговою акцією, організованою в 1870-их рр. гол. духовенством при парохіях і гром. урядах (братські каси, гром. шпихлірі тощо) з метою поліпшити важкий екон. стан села. Більше успіху мали з 1891 р. заходи т-ва «Просвіта» (крамниці, позичкові каси). Справді життєздатною формою К. виявилися однак щойно Кп., засновані згідно з австр. законом 1873 р. про «заробітково-торг. спілки». Першою такою Кп. була «Народна Торговля», заснована у Львові 1883 р. В. Нагірним, яка після зміни свого статуту 1907 р. стала центр. об'єднанням споживчих Кп. рочдельського типу. Краще розвивалася кредитова К., зокрема коли в Перемишлі Т. Кормош заснував зразкову Кп. «Віра» і 1898 р. постало перше кооп. об'єднання — Крайовий Союз Кредитовий (див. Центробанк), який став гол. фінансовою інституцією для всієї К., як також і її верховним орг. центром. З 1904 р. ревізійним осередком укр. Кп. в Галичині став Крайовий Союз Ревізійний (див. Ревізійний Союз Укр. Кооператив), що розвинувся в провідний орг.-ідейний центр укр. К. Сіль.-госп. К. почалася з 1904 р., з орг-ції перших молочарських Кп. на Стрийщині (заходами о. О. Нижанківського й ін.); їх союзне об'єднан-

ня постало 1907 р. — Крайовий Моло-
чарський Союз (див. *Маслосоюз*). 1889 р.
засновано у Перемишлі Спілку для госп-
ва й торгівлі, яка 1911 злилася з торго-
вельним синдикатом т-ва «Сіль. Госпо-
дар» під назвою Крайовий Союз Госп-
Торг. Спілок (з 1924 назва *Центросо-
юз*); на її базі постало до 1914 бл. 30
торг. сіль.-госп. спілок у Галичині. Ши-
рокої популярності набуло т-во забез-
печень від вогню «Дністер», засноване
1897, яке до 1914 р. згуртувало понад 1/4
млн членів; до типу мішаних Кп. нале-
жали «Нар. Доми». Велике значення для
укр. К. мав Освітньо-екон. Конгрес, ор-
ганізований 1909 р. у Львові заходами
т-ва «Просвіта», в якому брали участь
представники укр. кооп. руху з усіх зе-
мель (за винятком Закарпаття) і визна-
чили спільні ідейно-орг. основи для ко-
оп. співпраці. 1914 р. було об'єднаних в
Крайовому Союзі Ревізійному 609 Кп., з
них 60,9% кредитових. Крім того, 106 Кп.
було об'єднаних в москвофільському
«Руському Ревізійному Союзі» у Львові,
а бл. 400 менших кредитових Кп. типу
Райфайзена було під патронатом Кра-
йового Виділу.

На Буковині в той час розвинувся кре-
дитовий райфайзенський рух, і бл. 150
сіль. кас об'єдналося 1903 р. в союз *Се-
лянська каса* (гол. діячі — С. Смаль-
Стоцький, Л. Когут). Кооп. рух на За-
карпатті через брак у ті часи власної
свідомої інтелігенції був слабкий. Розпо-
чаті кредитові Кп. Е. Етаном входили до
заг.-угор. кооп. орг-ції.

Під час воєнних подій 1914—20 рр. гал.
К. занепадала й стала відбудовуватися ли-
ше 1921 р. на підставі поль. кооп. закону
з 1920 р. Її діяльність пожвавилася з по-
станням (1922) Крайового Комітету Орг-
ції Кооператив, гром. установи, що мала
на меті провести відбудову Галичини за
допомогою К.; з його ініціативи виникли
пов. комітети, з яких пізніше постали
пов. союзи Кп. Крайовий Союз Ревізій-
ний, що з 1928 р. прийняв назву — Реві-
зійний Союз Укр. Кооператив — РСУК
(гол. С. Павликовський), поширив свою
діяльність на Волинь і Полісся і вже
1923 об'єднував 834 низових Кп., а 1925
— 1 029, себто майже вдвічі більше, ніж
до війни, натомість фінансово був далеко
слабший (1912 р. — 56,5 млн корон обо-
ротового капіталу, 1925 лише 9,2 млн зло-
тих). 1934 р. в РСУК було вже об'єдна-
них 3 193 Кп., але в тому ж році новий
поль. кооп. закон зміцнив догляд адмі-
ністративної влади над К. і обмежив ді-
яльність РСУК до 3 гал. воєводств, а 430
Кп. з півн.-зах. укр. земель і Лемківщи-
ни були примушені перейти до поль. со-

юзів; 1939 р. РСУК об'єднував 3 455 Кп.,
які мали 643 000 чл.

Повоєнна укр. К. в Галичині склада-
лася з тих самих видів, що і до 1914 р.,
тільки перевагу в ній мали не кредитові
Кп., а сіль.-госп. для заг. закупу і збу-
ту; 1939 р. на них припадало з усіх 3 455
Кп. 2 360 (69%) з 27 пов. і окружними со-
юзами та Центросоюзом. Їхньою фахо-
вою централею, на чолі. Молочарська К.
з Маслосоюзом у провіді нараховувала
143 районові молочарні; кредитова (цен-
траля — Центробанк) 115 більших Укра-
їнбанків і 573 менших сіль. райфайзен-
ських кас та ін. кредитових Кп.; «На-
родна Торговля» мала 18 своїх філій і 27
складів та об'єднувала 194 міські спо-
живчі Кп.; на ін. види (виробничі, здо-
ров'я, будів. тощо) припадало понад 39
Кп. Власне майно всіх Кп. становило
22,9 млн злотих, торг. обороти — 159 млн
злотих, торг з власного виробництва 6,8
млн (ч. на 1937—38 рр.).

Бл. 250 укр. Кп. у Галичині були об'єд-
нані в «Руському Ревізійному Союзі» у
Львові, а яких 600 (на півн.-зах. землях
і на зах. Лемківщині) в поль. союзах (на
Волині у варшавських союзах — Ріль-
ничо-заробіткових Кп. і «Сполем») та ре-
гіонально-волинському «Гурті»). Обидва
укр. союзи об'єднували 1937 р. — 3 516
Кп., або 25,4% всіх Кп. у Польщі та
661 000 чл., або 22% всіх чл. у Польщі
(укр. населення трьох сх.-гал. воєводств,
на терені яких діяли обидва союзи, ста-
новило лише 11% населення всієї Поль-
щі), себто скооперованість укр. населе-
ння була вдвічі більша, ніж пересічно у
всій Польщі; натомість з матеріального
боку питома вага укр. К. була значно
слабша. Все ж таки її значення було
дуже велике. Укр. К. на Зах. Укр. Зем-
лях у період між двома світовими війна-
ми, не зважаючи на великі труднощі з
боку поль. влади (м. ін. *пацифікація* 1930
р., обмеження діяльності РСУК з 1934
р.), спричинилася до зменшення убогства
перенаселеного укр. села і піднесення
його екон. спроможностей.

Кооп. працівників у Галичині вихову-
вала вже в кін. 19 в. «Народна Торговля»
(для споживчої К.), згодом Крайовий Со-
юз Ревізійний і Ревізійний Союз Укр.
Кооператив у Львові, поодинокі центральні
і пов. союзи за допомогою короткотри-
валих курсів і заочного навчання. Під-
готову працівників для К. мала в про-
грамі Торг. Школа т-ва «Просвіта» у
Львові (з 1911), перетворена в кін. 1920-
их рр. на Торговельну гімназію «Рідної
Школи», нижча кооп. школа в Яворові
та для вищих кооп. установ — 3-річний
Кооп. Ліцей у Львові, організований 1938
р. РСУК. Кооп. освітня праця входила

в програму діяльності т-в «Просвіта» й «Рідна Школа». Для цієї мети служили «кооп. свята», що відбувалися щороку 30 вересня — в день св. Софії, Віри, Надії й Любови.

Під час першої окупації Зах. Укр. Земель большевики ліквідували РСУК і кредитову К. та націоналізували міську споживчу, натомість залишили реорганізовану по селах сіль. споживчу і поширили примусову пром. К., з присланими з Сов. Союзу керівниками; пов. союзи були перетворені на райспожспілки і розподілені між облспоживспілками, які ввійшли до Укоопспілки. На зах. окраїнах, які входили до т. зв. Ген. Губернії, працювало бл. 1000 Кп. (до війни ледве 160), об'єднаних у 10 повітових і 1 окружному (в Сяноку) союзах з двома ревізійними відділами в Любліні й у Кракові. Після відступу большевиків РСУК відновив свою діяльність на терені усєї Галичини й об'єднав 4624 Кп. Однак діяльність укр. К. була сильно обмежена нім. владою, яка сконфіскувала ряд її пром. підприємств і підпорядковувала її різним нім. госп. урядам та наклала на К. обов'язок провадити обов'язкову заготовку с.-г. продуктів. Після нової больш. окупації в Галичині створилися такі ж відносини, як і на Центр. і Сх. Укр. Землях.

Укр. К. на Буковині під рум. окупацією замерла. Натомість вона розвинулася на Закарпатті; централею Кп. тут був Крайовий Кооп. (Дружественний) Союз в Ужгороді, який об'єднував у 1930-их рр. понад 400 Кп., здебільша укр. Кооп. рух на Закарпатті поволі набирає укр. характеру і форм праці, вироблених на ін. укр. землях. Докладніше див. ЕУ I, стор. 1123.

Укр. кооператори, які по другій світовій війні опинилися в Німеччині й Австрії, організували в еміграційних таборах дрібні споживчі й виробничі Кп. (союзне об'єднання «Унія» в Мюнхені). В нових країнах поселення нараховується нині бл. 100 укр. Кп., зокрема в Канаді й в ЗДА.

З 1919 р. аж до другої світової війни укр. кооп. орг-ції були членами Міжнар. Кооп. Союзу, а укр. кооп. діячі брали активну участь у міжнар. кооп. конгресах; С. Бородаєвський і Б. Мартос були чл. Міжнар. Ін-ту для Кооп. Студій, жін. т-во Союз Українок було чл. міжнар. кооп. гільдії. Тепер усю К. в СССР репрезентує в Міжнар. Кооп. Союзі моск. Центросоюз.

Див. також ЕУ I, стор. 1111—24, Кооп. наука, Кооп. преса, назви укр. кооп. централі і деяких важливих кооп. установ та біографії укр. кооператорів.

Література: Жук А. Укр. кооперація в Галичині. К. 1913; Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета. К. 1918; друге вид. Л. 1936; Пожарський П. Нариси історії укр. кооперації. К. 1919; Туган-Барановський М. Социальные основы кооперации. Берлін 1921; Височанський П. Історія укр. споживчої кооперації. К. 1922; Мартос Б. Теорія кооперації. Подєбради 1924, друге вид. Регенсбург 1947; Бородаєвський С. Історія кооперації. Прага 1925; Вилимович А. Советская кооперация после второй мировой войны. М. 1956. Докладніше див. ЕУ I стор. 1123. I. Витанович

«Коопероване Село», див. «Сільський Господар».

Копа, лит. лічильна грошова одиниця, заг. поширена на Україні за лит.-поль. доби; до Люблінської унії 1569 р. дорівнювала 60 лит. грошам або 75 поль., згодом, коли вартість лит. гроша знижено до рівня поль., — 75 поль. або лит. грошей. В рос. валюті 17 в. К. дорівнювала 50 копійкам, і ще у 19 в. була нар. назвою — синонімом 50 копійок.

Копа, також купа, гром. зібрання на Україні й Білорусі в 15—18 вв., гол. для гром. суду (див. *Копні суди*).

Копай, кол. назва р. ц. Озівського в Криму.

Копайгород (V—8), с. м. т. на сх. Поділля над р. Немією, р. ц. Вінницької обл.; 1919—20 бої Армії УНР з большевиками (в липні 1919 групи отамана Ю. Тютюнника), в листопаді 1919 Січ. Стрільців, літом 1920 — перемога військ УНР над большевиками.

Копаний м'яч, див. Футбол.

Копач Іван (1870—1953), гром. діяч, педагог, класичний філолог і філософ, д. чл. НТШ; довголітній візитатор укр. сер. шкіл у Галичині, гол. т-ва «Боян» та «Укр. Бесіди», проф. Львівського Ун-ту ім. Франка; праці з грец. філософії і латинської філології; шкільні підручники, ст. на пед., філол. і філос. теми.

Копержинська Нонна (*1921), дочка Костя К., драматична акторка, з 1939 р. в Київ. театрі ім. І. Франка на характерних ролях; також у фільмах «Украдене щастя» (1952), «Доля Марини» (1953) й ін.

Копержинський Кость (1894—?), етнолог і історик літератури; численні праці з етнології (перев. про обряди), історії укр. літератури, літературознавства й театру, друковані перев. у вид. УАН 1920-их рр.; «Обжинки» (1926), «До системи поняття часу у слов'ян» (1928), «З історії театру на Чернігівщині» (1928),

І. Копач

«Укр. наук. літературознавство за останнє десятиліття 1917—27» (1929) та ін. 1934 р. засланий.

Коперницький (Kopernicki) Ізидор (1825—91), поль. антрополог, археолог і етнограф, родом з Київщини, проф. Краківського Ун-ту і чл. поль. Академії Наук; його праці містять багато укр. матеріалу, зокрема щодо Галичини.

Копиленко Олександр (1900—58), письмен. родом з Харківщини; літ. діяльність почав з 1921 р. як поет і прозаїк, зупинившись у дальшому виключно на прозі. Твори К. 1920-их рр. присвячені тематиці громадянської війни: зб. оп. «Кара-Круча» (1923), повість «Буйний хміль» (1925); зб. «Твердий матеріал» (1928) і роман «Визволення» (1929) були критиковані з офіц. позицій за «нерозуміння» сов. дійсності, песимізм і індивідуалізм. К. був одним з перших ваплітян, що на вимогу партії почали «перебудовуватися» на освітлення «соц. будівництва» в офіц. дусі — роман «Народжується місто» (1932). Найкращими творами К. вважаються його романи для юнацтва з життя сер. школи «Дуже добре» (1935) і «Десятикласники» (1938). Повоєнний роман «Лейтенанти» (1947) в трафаретній для того часу в сов. літературі сюжетній схемі показує перехід від війни до відбудови. Останній роман К. «Земля велика» (1957) дещо глибше трактує проблеми життя сіль. інтелігенції, викриваючи типові для сов. життя кар'єризм, бюрократизм і бездушність. Крім того, велика кількість оп. і нарисів. **І. К-ць**

О. Копиленко

Копинський Ісає, див. Ісає Копинський.

Копистенський Захарія (†1627), визначний правос. богослов. Вчився у Львові і мандрував по слов. півдню; з 1616 р. — в Києві, 1624 архимандрит Києво-Печерської Лаври. 1622 р. К. закінчив широкий твір «Паліодія» (виданий в «Русской Исторической Библиотеке», 1878), найґрунтовніший виклад правос. богослов'я київ. школи, насичений іст. та богословським матеріалом (спрямований гол. про-

З. Копистенський

ти Л. Крєвзи). Крім того, К. залишив «Книгу о вѣрѣ» (1616), передмову до Номоканона (1624), проповідь «на погреб» Є. Плетенецького й ін.

Копистенський Михайл, еп. перемиський, див. Михайл Копистенський.

Копистинський Теофіл (1844—1916), портретист і церк. маляр-академіст з Галичини; «Сирітки» (1870), «Гуцул з Липовиці» (1884), портрет дружини — «Гуцулка» (1884), еп. І. Ступницького, В. Ковальського, А. Петрушевича й ін.; іконостаси, ікони, стінописи. К. перший ілюстратор «Ліса Микити» (1891) і «Пригод дон Кіхота» (1892) І. Франка та ін.

Копистирин, с. на сх. Поділлі Шаргородського р-ну Вінницької обл.; 1432 битва кн. Федора Несвицького, намісника кн. Свидригайла, з поляками за Поділля; 1487 королевич Ян Ольбрехт побив тут татар.

Копистянський Адріян (1871—1934), учитель гімназій в Станиславові й Львові, автор підручників іст. для гімназій «Історія Руси» I—III, 1931—33. Опублікував матеріали до іст. Львівської Ставропігії 18 в. й «Історію Волоської Церкви» (1929, по-рос.).

Копитов Віктор (*1906), чл.-кор. АН УРСР, дир. Ін-ту використання газу в комунальному госп-ві й пром-сті АН УРСР; праці з нагріву металу в пром. печах й ін.

Копиця Давид, сучасний сов. критик і літературознавець. 1938 р. вчений секретар, 1939—41 заступник дир. Ін-ту Літератури ім. Шевченка, 1953 гол. Комітету в Справах Мистецтв при Раді Мін-в УРСР; з 1959 ред. журн. «Вітчизна». Літ.-критичні ст. в офіц. дусі.

Копичинці (IV—6), м. на зах. Поділлі в долині р. Ничлави, р. ц. Тернопільської обл.; зал. вузол.

Копійка, рос. монета вартістю в 1/100 «рубля» (карбованця). На Україні К. вперше з'явилася в 2 пол. 16 в., але істотного значення набула тільки десь в останній чверті 17 в. Мідяні моск. К., що їх карбовано під час фінансової скрути 1660—63 рр., називано на Україні «руді К.»; з ними населення завзято боролось.

Копітар (Kopitar) Єрней Вартоломей (1780—1844), заслужений словінський славіст, засновник літ. словінської мови, захоплений прихильник слов. нар. мов, м. ін. і укр. в Галичині; виступав проти штучного язичія перших укр. граматиків.

Копіова Катерина (1895—1930), оперова співачка (меццо-сопрано); з 1920 р. в Київській, згодом в Одеській, з 1926 в Харківській опері.

Копко Максим (1859—1919), укр.-кат. свящ., автор хороших світських і церк.

творів, видавець «Музикальної Бібліотеки» в Перемишлі.

Копко Петро (1886—1923), мовознавець москвофільського напрямку; досліджував мову старо-укр. пам'яток 11—14 вв.: *Пандектів Антіоха*, *Бесід на Євангелія папи Григорія Великого* (1909) та *Бибельського Апостола*, що його й опублікував (*Denkschriften d. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-Hist. Kl. LV, 1*).

Копні суди, гром. суди на укр. і білор. землях В. Князівства Лит., що проіснували до 18 в. К. с. розвинулися з давніх вервних судів (див. *Верв*); їх визнавала держава, а їхні компетенції визначав Лит. Статут насамперед у справах зем. межі, ліс. і польових шкод; у важчих карних справах роля К. с. була тільки процедурно-слідча («гонити слід», «вести опит»). На місце суду — «копище» сходилася ціла громада «копою», але суд. функції виконували обрані судді — «добрії люди». Територіально один К. с. включав кілька сіль. громад. «Копу» скликав пошкодований або обвинувачений (якщо бажав реабілітації), але також гром. старшина, напр., для виявлення злочинця, за якого громада мала відповідати. Апеляційною інстанцією проти вироків К. с. були *гродські суди* або ін. відповідні держ. суди. Після Люблінської унії поль. уряд ставився неприхильно до К. с., бачачи в них вияв сел. самоуправління. На Гетьманщині К. с. втратили значення, бо представники громад були притягнені до відповідних інстанцій гетьманського судівництва.

К. с. — найцікавіший інститут укр. звичаєвого права. Його досліджували М. Іванишнев, О. Єфименко, Р. Лащенко, І. Черкаський, А. Яковлів й ін. **В. М.**

Копняев Павло (1867—1932), електротехнік, проф. Харківського Технологічного Ін-ту (з 1899 р.) і засновник електротехн. фак. при ньому (1921). Багато спричинився до поширення електротехн. освіти і електротехн. індустрії на Україні; праці з ділянки електр. машин і електротяги; «*Основи електротехніки*» (1931).

Копорський А., економіст, статистик, дослідник зовн. торгівлі України в 1920-их рр. «Торговий баланс України в 1913 г.» та ін.

Коцула (зв'язка), дієслівна частина складеного присудка. К. звичайно позбавлена речового значення (й тоді означає лише час і спосіб, узгоджуючися з підметом в числі, особі або роді), напр., форми дієслова *бути*, які в теперішньому часі можуть бути відсутні (тоді мова про «нульову К.», компенсовану виразнішою реченневою інтонацією) або підкріплені чи й замінені часткою *це*, *то*, (*чи сон це?*).

Речові дієслівні К. (*стати, ходити, стояти...*) мають зблідле речове значення (*ходить сумний*).

Копштейн Арон (1915—40), укр. сов. поет жид. походження; зб. поезій «Хочемо, прагнемо, можемо» (1933), «Розмова» (1934), «Вулиця Щорса» (1936), «Джерело» (1937), «Держава сонця» (1938).

Кораблів Іпполіт (1871—1951), пасічник, проф. Уманського С.-Г. Ін-ту; праці з пасічництва і шовківництва.

Корвін-Павловська (псевд. Зірка) Станислава (†1920), письм.; «Казки баби Оксани» (з власними ілюстраціями). Розстріляна більшовиками.

Кордин-Головко Неоніла (*1902), археолог, наук. співр. Ін-ту Археології АН УРСР, досліди над трипільською культурою, тепер у ЗДА.

Кордт Веніамин (1860—1930-і рр.), нім. роду, історик і бібліограф, приват-доц. Київського Ун-ту і довголітній дир. його бібліотеки; наук. співр. Київської Археологічної Комісії (згодом ВУАН); один з організаторів Всенар. Бібліотеки України, де згодом завідував відділом картографії. Працював в архівах Голландії і Швеції. Гол. праці К. присвячені історії укр. картографії («Матеріали по історії русской картографии», тт. I—II; «Матеріали до іст. картографії України», I, 1931). Крім того, «Чужоземні подорожі по Сх. Європі до 1700 р.» (1926), «Матеріали з Стокгольмського держ. архіву до іст. України другої пол. XVII—поч. XVIII ст.» («Укр. Археологічний Зб.», III, 1930), публікації голл. архівних матеріалів до іст. Сх. Європи XVII в. й праці з іст. бібліографії.

Кордуба Мирон (1876—1948), історик, студіював у Віденському Ун-ті, пізніше у Львівському, де був учнем М. Грушевського; учитель гімназій у Чернівцях, Львові й ін., в 1925—39 рр. проф. Варшавського Ун-ту, д. чл. НТШ (з 1903 р.). Автор праць з історії й іст. географії старої і середньовічної України («Перша держава слов'янська» — ЗНТШ 13; «Суспільні верстви та політ. партії в Гал.

М. Кордуба князівстві до пол. XIII ст.», ЗНТШ, 31—32; «Зах. пограниччя Гал. держави між Карпатами та дол. Сяном в XIII ст.» — ЗНТШ, 138—140 та ін.), з іст. Хмельниччини («Венеційське посольство до Хмельницького 1650» — ЗНТШ, 78; «Проба австр. посередництва між Хмельницьким і Польщею» — ЗНТШ, 84; «Боротьба за

поль. престол по смерті Володислава IV», вступна розвідка до XII т. «Жерел до іст. України-Руси», «Між Замостям та Зборовом» — ЗНТШ, 133 тощо), численних праць з укр. історіографії (зокрема „La littérature historique ukrainienne en Pologne et dans l'émigration ukrainienne“, 1929; „La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917—31“, 1938), геогр.-статистичних праць («Територія й населення України», 1917 й ін.), ст. та рецензій на укр. іст. теми, наук.-популярних іст. праць (зокрема «Історія Холмщини і Підляшшя», 1941); співавтор «The Cambridge History of Poland», т. I (1950).

О. О.

Кордюк Богдан (*1908), політ. діяч і публіцист, геолог; провідник Крайової Екзекутиви ОУН на Зах. Укр. Землях (1932—33), в'язень поль. і нім. тюрем та конц. таборів; з 1954 гол. політ. ради ОУН за кордоном. В 1937—41 асистент нім. ун-ту в Берліні; тепер проф. УТГІ в Мюнхені; ст. на теми Близького Сходу, укр.-жид. відносин та ін.

Кордюм Арнольд (*1890), кінорежисер і сценарист; в 1920—30-их рр. працював на Київ. Кінофабриці, з 1938 в Ташкенті; поставив «Шпигун» (1927), «Непереможні» (1928), «Джальма» (1929), «Останній лодман» (1930), «Мірабо» (1930), «Полум'я гір» (1931), «Загибель ескадри» (1934) й ін.

Кореїз (IX—15), с. м. т. і курорт на півд. березі Криму, підпорядкований Ялтинській міській раді.

Коренець Денис (1875—1946), педагог, кооператор і історик, один з піонерів укр. фахового шкільництва; дир. укр. торг. школи т-ва «Просвіта» у Львові (1917—34), довголітній дир. Спілки для госп-ва і торгівлі у Перемишлі й Львові, гол. і чл. управ. різних госп. і осв. установ. Писав на іст., екон. й осв. теми, м. ін. «Зносини гетьмана І. Виговського з Польщею в рр. 1657—58», «Повстання Мартина Пушкаря», «Наше фахове шкільництво», автор популярної іст. України.

Д. Коренець

Коренець Ольга (*1880), нар. Добрянська, дружина Дениса К., гром. діячка і письм.; нариси в ЛНВ, окремо «Зшиток малого монгола» (1949); ст. в жін. журн. («Наша Мета» й ін.).

Кореницький Порфир (1815?—54), письм. родом з Харківщини; співр. альманахів «Сніп» і «Ластівка». Бурлескна

поема «Вечерниці, сатирицька поема» (1841), байка «Панько та Верства» (1841), оп. «Антипка» (1844).

Коренівка (VIII—20), станиця на Кубані над р. Бейсужок, р. ц. Краснодарського краю РСФСР; с.-г. пром.-сть.

Корець (III—8), м. на Волині над р. Корчином, притокою Случі, р. ц. Рівенської обл.; 6 500 меш. (1931); цукровий зав., руїни замка. Перша згадка про К. з 1150 р. (Коречок, Корческ), 1494 під К. розгромлено татар; осідок кн. Корецьких; в кін. 18 і на поч. 19 вв. в К. була велика фабрика порцеляни, що славилася високою якістю своїх виробів. В березні й квітні 1919 бої Півн. групи Армії УНР з большевиками.

Корецький Володимир (*1890), правник-міжнародник, з 1920 р. проф. Харківського Ін-ту Нар. Госп-ва, згодом Юридичного Ін-ту в Харкові; д. чл. АН УРСР (з 1948) і гол. Сектора держави і права; правний дорадник сов. делегацій при ООН та на Міровій конференції 1946—47, чл. багатьох міжнар. комісій, а з 1957 чл. сов. групи Міжнар. третейського трибуналу в Газі, віце-през. Сов. асоціації міжнар. права й ін. К. є автором понад 50 наук. праць з міжнар. приватного і публічного права, м. ін. «Проблеми міжнар. приватного права в договорах, укладених Радянськими Респ. з іноземними державами», «Застереження про взаємність в міжнар. приватному праві», «Нариси англо-амер. доктрини і практики міжнар. приватного права», «Заг. принципи права в міжнар. праві» та ін.

Корецький Юрій (1911—41), літературознавець, перекладач і поет; зб. поезій «Плем'я відважних» (1935), переклади з Байрона (з вступною ст.) «Трагедії» (1939), Шекспіра «Макбет» (1940), Шіллера «Марія Стюарт» (1941).

Корещенко Арсеній (1870—1922), рос. композитор укр. роду; закінчив Моск. Консерваторію, де згодом був проф., 1919—22 проф. і ректор Харківської Консерваторії; автор 3 опер, симфонії, камерних та фортепіанових творів. Деякі твори К. написані на основі кавказьких нар. пісень.

Корж Кузьма (†1919), гром. і політ. діяч, чл. ЦК УПСР і Укр. Центр. Ради, секретар її Інформаційного бюро; за участь в орг-ції протибольш. повстання розстріляний влітку 1919 в Києві.

Корж Микита (1731—1835), запорожець, відомий своїм оп. «Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа».

Корисні копалини, природні мінеральні речовини, які можна ефективно використати для нар. госп-ва в природному виді або після попередньої обробки; використання різних мінералів і гірських

порід як К. к. міняється з розвитком техніки й потребами нар. госп-ва. Галузь техніки й пром-сти, завданням якої є відкриття родовищ і видобуток К. к. із земних надр та їх початкова переробка, має назву гірництва (Г.), або гірничої пром-сти (Г. п.). З погляду використання в нар. госп-ві К. к. діляться на такі групи: паливні (вугілля, торф, горючі лупаки, нафта, горючі гази, уран), металеві (руди чорних, кольорових, рідкісних металів) і неметалеві — будів. матеріали, сировина для хем. і добривної пром-сти, дорогоцінні камені, мінеральні джерела й ін.

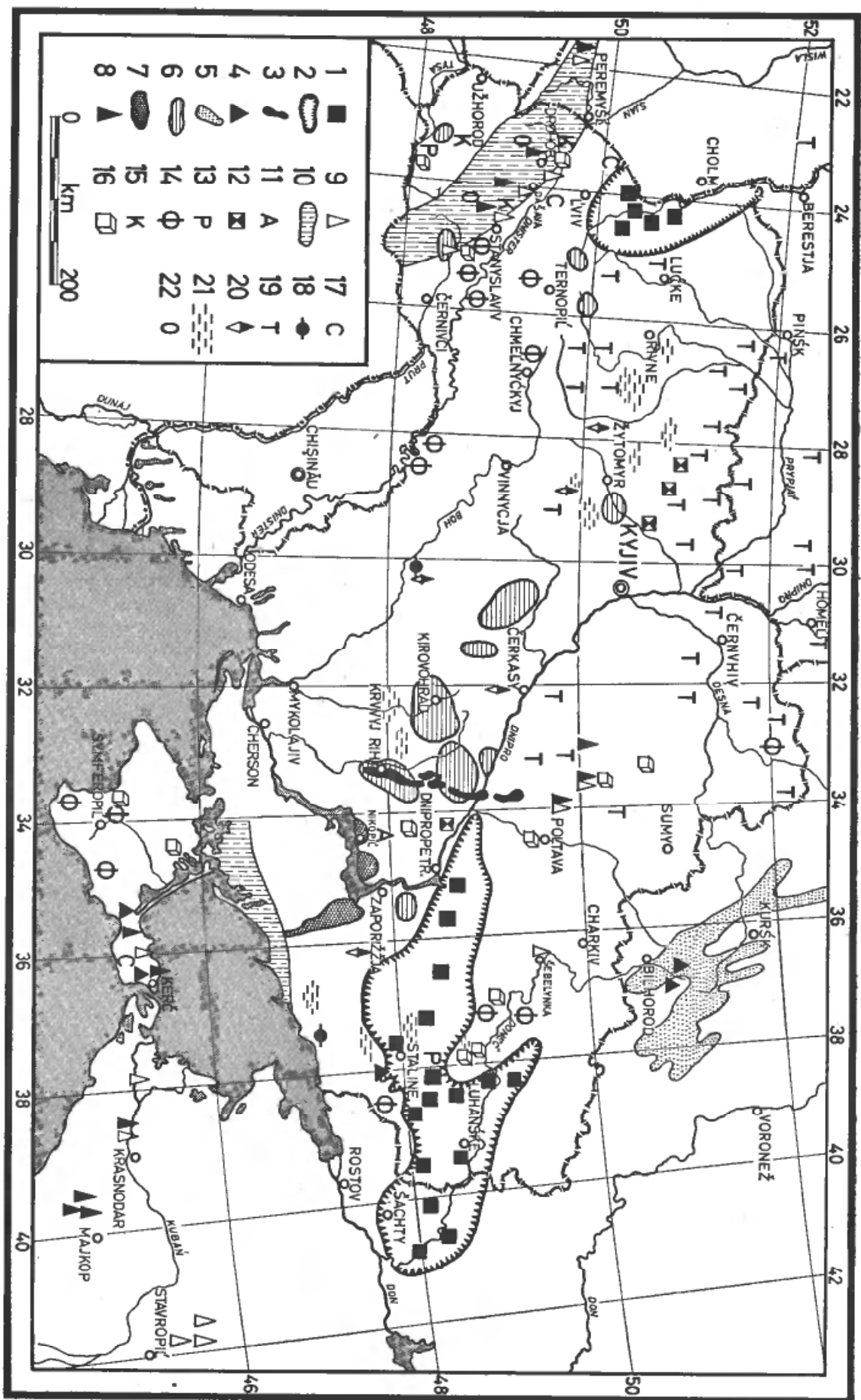
Історія гірництва. Початки Г. на Україні сягають ще палеолітичних часів, коли добували й обробляли кремні (напр., «копальні» в с. Лазорівці б. Нижнева, в с. Луці Врублівській над Дністром б. Кам'янця Подільського тощо), який був навіть предметом торгівлі. В бронзову добу добували мідь у Донбасі (напр., б. хутора Калинівки Амвросіївського р-ну) на Херсонщині і на Закарпатті, хоч перев. цей метал довозили з Семигороду й Кавказу. На зал. добу припадає початок добування залізної руди осадового походження в ліс. смузі; тоді також добували, крім будів. каменю й кременю, камінь жорновий, точильний, ганчарські глини тощо. В 4—5 вв. до Хр. в Криму добували мармурові вапняки, які використовували при будовах м. Херсонесу й Пантікапеї. Мабуть, в доіст. часи добували вже сіль (в Галичині, з соляних оз. над Чорним м.) і золото (гол. на Закарпатті). За княжих часів добували й обробляли залізну руду, сіль, ганчарську глину, будів. камінь, буристин тощо. Так було й за лит.-поль. й коз.-гетьманської доби; особливе значення мало добування соли, залізної руди і салітри.

Хоч початок видобутку кам'яного вугілля припадає на кін. 18 в. і тоді ж модернізовано й збільшено експлуатацію залізної руди, все ж таки широке пром. використання К. к. на Україні почалося 100 років пізніше (в 1870-их рр. кам'яне вугілля, 1881 початок експлуатації залізної руди в Кривому Розі, 1886 манганової — в р-ні Нікополя; на 1850-і рр. припадає початок видобутку нафти в Галичині). Особливий розвиток видобутку К. к. припадає на 1890-і рр.; з того часу Г. п., зокрема кам'яновугільна й залізрудна розвивається швидко і беззастанно. Ці К. к. й тепер (після другої світової війни також горючі природні гази) є основними К. к. України, і на них припадає бл. 90% вартості продукції всіх К. к. Крім того, Україна має ряд інших К. к. (найважливіші — сіль, калієві солі,

фосфорити). Вони є підставою її різноманітної, зокрема важкої, індустрії; деякі з К. к. України посідають визначне місце в світі (у видобутку вугілля 5 місце, залізної руди — 3, мангану — 2 або й перше).

Розміщення К. к. Багатою є мінерально-паливна база України. З горючих К. к. це насамперед кам'яне вугілля (див. Кам'яновугільна пром-сть), далі горючі природні гази, нафта, буре вугілля, торф, озокерит і неексплуатовані ще горючі лупаки (сланці), що залягають в Карпатах і на Поділлі (зокрема б. Кам'янця Подільського); урану на Україні мало. До металевих К. к. належать багаті залізні й манганові руди, натомість не мають великого значення руди кольорових металів (ртуть, боксити, титан й ін.), які розміщені в багатьох малих родовищах, а збірні їх запаси невеликі. Сировиною для хем. пром-сти є багаті родовища соли (див. Соляна пром-сть), калієвих солей, фосфоритів, також гіпс, крейда; менше значення мають гліяберова сіль, алюніт, хлористий магній, борати, солі, з яких добувають бром; мінеральною сировиною для виробництва фарб є вохра, гліявконіт, мунія, сурик, умбра. Цінними К. к. є каолін (світове значення), графіт, вогнетривкі глини; невеликі родовища сірки. Україна багата на будівельні матеріали, зокрема кристалічні — граніт, базальт, андезит, порфірит, лабрадорит; з некристалічних — пісковики, вапняки, мрамур, різного роду глини, піски тощо. З дорогоцінних і виробних каменів є м. ін. топаз, гірський криштал, гранат, опаль, буристин, турмалін, халцедон й ін. Важливе лікувальне значення мають величезні запаси мінеральних вод.

Деякі К. к. поширені по всій Україні, інші скупчені в певних р-нах, залежно від геол. будови. Гол. р-ни: Донецький басейн — кам'яне вугілля, сіль, також вапняки, мергель, вогнетривкі глини, гіпс, цинобра й ін.; Дніпропетровський промисловий р-н — залізна й манганова руди, далі буре вугілля, вогнетривкі глини, каолін, графіт й ін.; Передкарпаття — нафта, горючі природні гази, сіль, калієві солі, а також буре вугілля, озокерит; Передкавказзя — нафта, горючі природні гази, сировина на цемент й ін.; Керчинський залізрудний басейн; Львівсько-Волинський кам'яновугільний р-н, Олександрівський буровугільний, Шебелинський р-н (природних горючих газів) й ін. Див. також карту. Використанню К. к. в пром-сті сприяє порівняно коротка віддаль між р-нами їх залягання (зокрема вугілля й руд) та вигідне положення близько від моря або над Дніпром.

1 — Кам'яне вугілля. 2 — Р-ни залізання кам'яного вугілля. 3 — Криворізький і Кременчуцький залізрудний басейни. 4 — Залізна руда. 5 — Курська магнітна аномалія. 6 — Р-ни залізання бурого вугілля. 7 — Р-ни залізання манганової руди. 8 — Нафта. 9 — Природний газ. 10 — Газоносні р-ни. 11 — Воксигіт. 12 — Титан. 13 — Рутій. 14 — фосфорити. 15 — Калієва сіль. 16 — Біварна сіль. 17 — Сірка. 18 — Графіт. 19 — Торф. 20 — Каолін. 21 — Боксити. 22 — Озокерит. Мінеральні джерела і будів. матеріали представлені на окремих картах (карта будів. матеріалів у доповненнях)

Продукцію найважливіших К. к. (в самій лише УССР) видно з таблиці (в млн т):

Корисні копалини	1880	1913	1930	1940	1950	1958	1959
Кам'яне вугілля	1,3	23,5	30,5	83,3	76,4	164,5	167,6
Залізна руда	0,1	6,9	7,8	20,2	20,0	49,8	
Манганова руда	—	0,3	0,3	1,0	1,0		
Нафта	0,1	1,0	0,5	0,35	0,3	1,2	1,6
Горючі природні гази*	—	—	0,4	0,5	1,5	9,5	11,7

* В мрд м³

(Докладніше див. ЕУ I, стор. 1074—82).

Гірнича освіта. До революції нижчу гірничу освіту давали нечисленні гірничі школи з дворічним навчанням. Першою високою гірничою школою на Україні (й другою в Рос. Імперії) був Гірничий Ін-т у Катеринославі (з 1899 р.; див. Дніпропетровський Гірничий Ін-т); до того часу вищу гірничу освіту можна було дістати лише в Гірничому Ін-ті в Петербурзі (з 1773 р.) або за кордоном; з 1907 р. існував гірничий фак. при Політехн. Ін-ті в Новочеркаському. На Зах. Україні була тільки нижча гірничча школа в Бориславі; нечисленні укр. гірничі інженери діставали освіту гол. в гірничих академіях у Леобені (Австрія), Пшібрамі (Чехія) й Кракові; за Польщі існував нафтовий відділ при Політехн. Ін-ті у Львові.

Тепер на Україні є широка мережа гірничих шкіл різного типу. Нижчу освіту дають 10-місячні гірничо-пром. школи, які підготовляють робітників масових професій та гірничо-пром. училища (з 2-річним навчанням і гірничо-техн. спеціальні училища з 7-річним навчанням), які готують фахових робітників. Сер. освіту дають гірничі технікуми; їх ч. найбільше в Донбасі, деякі з них вузько спеціалізовані (напр., нафтовий технікум у Дрогобичі, вугільної пром-сти в Кадіївці тощо). Високими школами є гірничі ін-ти в Дніпропетровському (з 1899), Кривому Розі (з 1929) й Харкові (з 1947); крім того, гірничі фак. в інших високих школах, зокрема при політехн. ін-тах. При АН УССР є два ін-ти, що займаються дослідженнями К. к. на Україні: Ін-т Геології К. к. (у Львові) й Ін-т Мінеральних Ресурсів (у Симферополі).

В. Кубійович

Коріятович Федір (†1414), кн., син Коріята Гедиминовича, подільського кн.; вигнаний В. кн. лит. Витовтом з Поділля,

Ф. Коріятович

був прийнятий угор. королем Жигмонтом і з 1393 став паном Мукачівської до-

міні на Закарпатті; заснував монастир на Чернечій Горі і привів з собою на Закарпаття, за старими хроніками, бл. 40 000 українців з Поділля.

Кормилець, виховник княжих дітей, урядник при дворі старо-укр. князів; іноді це бували раби, які потім здобували волю й ставали впливовими.

Кормлення, в давній Русі-Україні утримування держ. (княжих) урядовців населенням. Призначувані кн. урядовці для виконання суд. і адміністративних функцій (тивуни, посадники й ін.) отримували від населення «корм» натурою (харчування для себе, своїх дружинників, слуг і коней). Ці приходи іноді були визначені в «ряді» — умові між кн. і дружиною; частину їх творили прибутки з карних штрафів — *Вира* («покон вирний»). Інститут К. сильніше розвинувся пізніше на рос. землях, де він проіснував до 17 в. Рештки К. збереглися в деяких обл. до 19 в. як натуральні побори шляхти і церковнослужителів.

Кормова база, система виробництва і використання кормів для домашніх тварин. К. б. охоплює: природні сіножаті й пасовища, посіви кормових культур, відходи с.-г. культур (солома, полова, листя коренеплодів тощо) і пром-сти (млинарської, спиртової, цукрової тощо), виробництво комбінованих і мінеральних кормів. Гол. роди кормів для домашніх тварин: грубі (сіно, солома, полова тощо), соковиті (силосні, коренеплоди, баштанні й ін.), зелені й концентровані (зерно, висівки, макуха й ін.).

У зв'язку з заміною природних сіножатей і пасовищ на ріллю кормова площа і К. б. на Україні були з другої пол. 19 в. недостатні. Кормова площа УССР (в сучасних межах) займала 1913 р. бл. 10 млн га, в тому ч. лише 9% кормових культур. Основним кормом для домашніх тварин були зимою сіно і солома, літом — випас на пасовищах, перелогах і стернях, значно менше — овес і ячмінь, а б. цукроварень — відходи їх продукції (докладніше див. ЕУ I, стор. 1064). Щойно з 1930-их рр. інтенсивний ріст кормових культур (див.) збільшив кормову площу і зміцнив К. б. 1955 р. кормова площа УССР займала 13,6 млн га, з чого

на кормові культури припадало 40%, 1959 р. вже 17,7 млн га, в тому ч. 55% кормових культур (в усьому СРСР ледве 17%), так що природні сіножаті й пасовища постачають нині не більше як $\frac{1}{3}$ всіх кормів. До збільшення й інтенсифікації К. б. дійшло зокрема за останнє десятиріччя у зв'язку з намаганням сов.

на Центр. і Сх. Землях — лише 2,7% (1928 р. і 2,0% в 1913 р.) і то перев. в півн. смузі. Щойно в роки п'ятирічок К. к. значно поширено на всіх укр. землях та введено їх у сівозміну як для збільшення урожайності с.-г. культур, так і для створення тривкої кормової бази для домашніх тварин.

Ріст К. к. на території сучасної УРСР такий:

Роки	1913	1928	1933	1940	1950	1955	1959
В тис. га	893	1 350	2 330	4 428	5 238	5 518	9 684
% до всієї посівної площі	3,2	4,3	7,1	14,2	17,1	16,8	29,1

влади збільшити поголів'я домашніх тварин і піднести їх якість. Для цієї мети служать збільшення посівів і урожайності кормових культур, зокрема збільшення посівів кукурудзи і коренеплодів, інтенсивна заготівля силосу (1953 р. — 8,2 млн т, 1959 р. вже 48,7 млн т, в тому ч. 38,5 т кукурудзи), піднесення урожайності природних сіножатей, виробництво комбікормів (кормові суміші, виготовлені на зав.) тощо. Див. також *Тваринництво*.

Ріст площі К. к. відбувається коштом площі зернових, відсоток яких зменшився з 88,4% в 1913 р. до 68,2% в 1940 р., 65,4% в 1950 р. і 52,5% в 1959. Відсоток К. к. в УРСР вищий, ніж в усьому СРСР (27,8; в РФРСР — 28,1) і в ін. респ., за винятком надбалтицьких; це зв'язане з тенденцією перетворити Україну на країну інтенсивного тваринництва.

Структура посівної площі К. к. в УРСР за різні роки така (в тис. га і у % до площі всіх К. к.):

	1913 р.		1940 р.		1955 р.		1959 р.	
	Тис. га	%	Тис. га	%	Тис. га	%	Тис. га	%
Однорічні трави	377	42,0	1 793	40,5	2 976	53,8	5 991	67,1
Багаторічні трави	401	54,9	2 038	46,0	1 574	28,7	1 701	17,6
Кормові коренеплоди			350	7,9	367	6,6		
Кормові баштанні	?	?			180	3,3	?	
Силосні	?	?	247	5,6	421	7,6	?	
Разом	893	100,0	4 428	100,0	5 518	100,0	9 684	100,0

Кормові культури, одно- дво- й багаторічні рослини, що культивуються як інтенсивний корм для домашніх тварин у вигляді випасного корму, свіжої зеленої маси, сіна, сінової муки, силосу, коренеплодів або зерна. До складу К. к. входять на Україні: *Кормові трави* — одно- і багаторічні; *кормові коренеплоди* (кормова морква, кормова бруква, кормовий буряк, ріпа, пашня картопля, турнеп та ін.); *кормові баштанні рослини* (гарбуз, кавун, кабачки й ін.), гол. в степу; *силосні* (кукурудза, сояшник, кормова капуста та ін.); *кормові зерново-бобові культури* (польовий горох, кінський біб, вика, лупин та ін.); деякі зернові (овес, ячмінь, кукурудза).

К. к. становлять тепер на Україні найважливіше джерело кормової бази. До кін. 1920-их рр. К. к. були сильніше поширені тільки на Зах. Укр. Землях, де вони були введені у сівозміну і становили 9,6% всієї засівної площі, натомість

Аналіза геогр. розміщення К. к. по поодиноким обл. УРСР виявляє такі найважливіші особливості: 1) К. к. становлять найменший відсоток у ліс. смузі й у Карпатах, кормову базу яких насамперед складають природні сіножаті й пасовища; 2) найбільше коренеплодів мають Зах. Укр. Землі, найменше степ; 3) баштанні К. к. виступають гол. в степу, також у степу найбільше силосних; 4) кормові трави становлять у всіх обл. 75—85% площі всіх К. к., але в степ. обл. порівняно найбільше однорічних трав, найменше багаторічних, на Поліссі — навпаки.

На Кубані (Краснодарська обл.) К. к. займали в 1955 р. 965 000 га (1950 — 696 400), або 22,4% всієї засівної площі; на однорічні трави припадало 41,8% площі всіх К. к., на багаторічні — 46,7%, на коренеплоди — 2,9%, баштанні — 2,8%, силосні — 5,8%.

В. Кубійович

Кормові трави (сіяні трави), одно- і ба-

гаторічні трав'янисті рослини, найважливіший рід кормових культур, що використовується як корм для домашніх тварин у вигляді сіна, зеленого корму, силосу, подекуди й зерна; крім цього К. т. є важливою складовою частиною сівозмінів і спричиняють ріст врожайності с.-г. культур. 1959 р. К. т. займали в УРСР 7,7 млн га (23,2% всієї засівної площі і 84,7% площі всіх кормових культур), в тому ч. на однорічні К. т. припадало 6,0 млн га (18,1 і 67,0%), на багаторічні 1,7 млн га (5,1 і 17,6%); докладніше див. статистичну таблицю на стор. 1136).

Найбільша питома вага однорічних К. т. в стефу і лісостефу; найважливіші з бобових: *вика*, кормовий *горох* (пелюшка), *чина*, *соя*, кормовий *лупин*, *сераделя*; із злакових: *суданська трава*, *могар*, *сорго*, *чумиза* й ін. З багаторічних К. т. на Україні вирощують гол. чином *конюшину* (1955 р. — 562 000 га на 1 500 000 всіх багаторічних К. т.), *люцерну* (573 000 га) і *еспарцет* (324 000 га); менше значення мають: *глімофйївка* (23 800 га), *пирій* (5 200 га), *житняк* (2 900 га), *райграс* (1,900 га), *столос* (1 300 га) й ін. (посіви минулих років).

Кормош Теофіл (1861—1927), адвокат, гром. діяч, політ.-екон. організатор Переміщини; засновник кредитового т-ва «Віра» і банку «Нар. Щадниця» в Перемішлі, співзасновник ряду госп. установ у Львові; посол до гал. сойму, видатний чл. Укр. Нац. Дем. Партії, а згодом УНДО.

Кормча книга, зб. церк. законів укладена Іваном Схоластиком; перекладена вже Методієм, пізніше доповнена обробкою Фотія 9 в. та коментарями до неї. Вже в старій ред. К. к. є деякі доповнення зах. походження.

Корнахольський, львівський гравер на міді другої пол. 18 в.; гравюра з Туринецьким образом Ісуса Христа (1767) й ін.

Корначевський Михайло (*1887), металург; 1917—18 один з організаторів секретаріату торгу й пром.-сти в Києві; праці з металознавства.

Корнелія Андрій (*1934), інж.-меліоратор і екон. діяч; праці з ділянки меліора-

ції, зокрема торфів; активний діяч низки екон. установ — т-ва «Сіль. Господар» (його почесний чл.), засновник і гол. парцеляційного т-ва «Земля» у Львові, гол. Крайового Союзу Госп. Спілок й ін.

Корнилів Микола (1895—1958), лікар, спеціаліст суспільної медицини родом з Харківщини; в 1920—36 рр. в Болгарії, де видав працю «Методика і практика здорової пропаганди» (по-болг.); в 1936—39 рр. ред. ж. «Нар. Здоров'я» у Львові; помер у ЗДА.

М. Корнилів

Корнилович Михайло (*1870), родом з Холмщини, історик і етнограф, наук. співр. Археографічної й Етногр. Комісій УАН; «Бібіковські інвентарі» («Укр. Археографічний Зб.», I, 1926), ст. в «КСт.», «Україні» тощо.

Корниляк Платон (*1920), укр. кат. сп., апостольський екзарх для укр. католиків у Німеччині з 1959 р.; родом з Буковини, теологічні й філософські студії в Римі, свячений на свящ. 1945, в 1948 — 59 рр. в ЗДА, з 1952 канцлер Філадельфійської екзархії (з 1958 архієпархії).

еп. П. Корниляк

Корнин (III—10), с. м. т. Попільнянського р-ну Житомирської обл., половецьке над гор. Ірпенем; цукровий зав.

Корнієвський Олександр (*1888), майстер бандурного виробництва; з 1906 р. виробив 200 бандур високої мист. вартості.

Корнієнко Василь (1867—1904), маляр і дитячий писем. з Катеринославщини; портрети, малюнки до «Енеїди» І. Котляревського, іст. картини — «В'їзд Хмельницького до Києва», «Козак Голота й татари» та ін.; казка «Запорозький клад».

Корнієць Леонід (*1901), сов. політ. діяч родом з України; 1938 гол. президії Верховної Ради УРСР, 1939—44 гол. ради народних комісарів УРСР, 1944—53 заступник гол. ради міністрів УРСР; чл. ЦК КПУ, з 1952 кандидат в чл. ЦК КПРС; з 1953 мін. заготовель, з 1956 — мін. зернових продуктів СРСР.

Корнійчук Артем (*1898), архітект з Волині; працював у Празі, виконав ряд проектів у стилі конструктивізму; 1945 заарештований більшовиками.

Т. Кормош

А. Корнелія

Корнійчук Олександр (*1905), сов. письмен. і політ. діяч з Київщини, д. чл. АН УРСР, 1953 заступник гол. Ради Мін., 1944 мін. закордонних справ УССР, чл. ЦК КПСС і КПУ, кінорежисер гол. Спілки сов. письмен. України. Перші п'єси К. «На грані» (1928), «Кам'яний острів» (1929), «Штурм» (1931) липшилися малопомітними; славу визначного сов. драматурга він здобув п'єсою на тему громадянської війни «Загибель ескадри» (1933). Далі з'явилися п'єси: на модну тоді тему «турботи за живу людину» «Платон Кречет» (1934), до 20-ліття больш. революції «Правда» (1937), в якій К. одним з перших почав говорити про «допомогу» рос. народу Україні, на колгоспну тему «В степах України» (1941); на тему останньої війни «Партизани в степах України» (1942) і «Фронт» (1942). Щойно почали намічатися політ. загострення між ССРСР і ЗДА, К. написав п'єсу «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» (1943). Усі повесні п'єси К. — «Приїздить у Дзвінкове» (1945), «Макар Діброва» (1948), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958), — відзначаються тією самою кон'юнктурністю. Окремо стоїть написана в дусі сов. монументалізму іст. п'єса «Богдан Хмельницький» (1939), що пропагує «возз'єднавчу» лінію больш. партії. До популярності К. спричинилася ще удавано гостра критика недоліків сов. системи (особливо в «Крилах»), яка в дійсності ніколи не виходить за межі дозволеного партією.

О. Корнійчук

Корнілов Лавр (1870—1918), козак-текинець, рос. ген., головнокомандувач армії за Тимчасового уряду і організатор невдалого повстання проти нього (серпень 1917 т. зв. «корніловщина»), в липні дав наказ українізувати 34 корпус під командуванням П. Скоропадського. В листопаді 1917 подався на Дін і разом з М. Алексеевим організував Добровольчу армію; в лютому 1918 пробився на Кубань; помер від ран, отриманих в бою з більшовиками біля Катеринодара.

Корноухов Микола (1903—58), механік, д. чл. АН УРСР (з 1951), доц., згодом проф. будів. механіки Київ. Інженерно-Будів. Ін-ту (з 1931). Основні праці К. з теорії стабільності стрижневих систем, К. створив нову методу розрахунку стійкості рам (деформацій); понад 40 наук. праць з теорії споруд, серед ін. «Перевірка стійкості стиснено-зігнутих конструк-

цій за межею пружності» (1936), «Міцність і стійкість стрижневих систем» (1949), «Спрощений розрахунок деформативності і стійкості сталевих каркасів високих споруд» (1953) й ін.

Корняк Константин (1517—1603), грек з Криту, львівський купець, чл. Ставропігії, своїм коштом побудував вежу Успенської церкви у Львові і власний дім (Корняків дім) — кращі зразки укр. ренесансу.

Корняків дім, побудований 1580 у Львові на Ринку архітектором П. Барбоном для К. Корняка; пам'ятка ренесансової архітектури з внутр. подвір'ям з відкритою триповерховою галерією. Портал і завершення К. д. (добудоване пізніше) — бароккові. З другої пол. 17 в. К. д. став власністю короля Яна Собеського, 1912—39 у ньому містився Музей ім. Собеського, тепер Львівський Держ. Іст. Музей.

Корняків дім від подвір'я

Коробка Микола (1872—1921), історик літератури й етнограф родом з Волині, один з засновників Т-ва дослідників Волині; працював перев. в Росії. Ст. з укр. етнографії й нар. словесности, зокрема Волині й Поділля; в підручнику «Опыт обзора истории русской словесности» багато місця присвячено укр. нар. поезії.

Коробка Федір, діяч Хмельниччини, чигиринський отаман (1649), ген. обозний (1650—54), виконував важливі дипломатичні доручення Богдана і Юрія Хмельницьких та Виговського (посольство до

Москви 1657, Швеції 1657 і 1658, Туреччини 1657, Молдавії 1657 та ін).

Коробка Федір, кийв. міщанин, срібляр поч. 19 в.; гравюра пляну і фасади Лаврської дзвіниці (1817), багато золотарських робіт для Києво-Печерської Лаври (1816—23), 33 шати на іконостас лаврської великої церкви (1836, разом з Г. Проценком).

Корова, див. *Розата худоба*.

Коровай, весільний хліб, що відіграє велику роль у весільних обрядах. К. оздоблюється різними зображеннями у формі сонця, місяця, голубів тощо. Благючи К., співають спеціальних пісень, в яких висловлюється побажання, щоб К. «та був рясенький, усьому роду веселенький». «Святий» К. в урочистих обставинах роздають присутнім на весіллі.

Коровицький Іларіон (1837—92), протоіерей м. Житомира, з 1882 видавав щоденну газ. «Волинь».

Коровицький Леонид (1890—1945), лікар, проф. мед. ін-ту в Одесі; дослідження в галузі терапії, хвороб обміну речовин, тропічних хвороб, зокрема малярії.

Коровки-Вольські, старшинський рід, мабуть, шляхетського (з Правобережжя) походження. Григорій К.-В., діяч часів Многогрішного і Самойловича, був ген. бунчужним і хорунжим (1672—76), полк. чигиринським і наказним гетьманом (1677—78), полк. стародубським (1678—81) і кийвським (1682—84, 1690). Федір К.-В., син Григорія, був полк. кийвським (1708—12).

Корогва, від монгольського хоронго, прапор, одна з інсигній; за лит.-поль. часів 15—16 вв. К. називалися також полки, бо кожен з них мав свою К. Коз. К. були військ., гетьманські, полкові та сотенні; крім того, були ще малі значки-прапорці. К., як і значки, прикріплювалися до ратища, на вершкун яких був спис або хрест. Військ. К. охороняв ген. хорунжий з спеціальним загоном вояків, полкову — полковий, а сотенну — сотенні хорунжі.

К. були шовкові й з ін. тканин, гаптовані золотом, вишивані або мальовані, різних фарб: блакитної, жовтої, жовто-блакитної, червоної, чорної, білої або в сполученні двох кольорів у формі обвідки або смугами. На К. містилися образи Спаси, Богородиці та святих, часто — хрест, іноді з півмісяцем та зірками по краях; з ін. зображень вживалися орел, герби воеводств та повітів або окремі геральдичні знаки. У 18 в. вже на всіх військ. К. було лише єдине зображення — нац. герб: — козак з самопалом та шаблею. Значки, здебільша трикутні однокольорові прапорці, прикріплювалися до списів.

К. церк. відрізнялися від військ. ін. формою та ін. способом прикріплювання до ратища: на вершкун лише хрест; образи Спаси, Богородиці та святих, іноді з написами з св. Письма. Виносяться з церкви під час хресних ходів. Коз. військ. К. зникли з ліквідацією козацтва наприкін. 18 в., церк. вживаються Церквами Кат. і Правос. й досі. М. М.

Корогва, відділ війська під однією короговою; надвірна К. прибічна ївардія укр. гетьманів.

Королева Наталена (*1888), уроджена Дунін - Борковська, дружина К.-Старого, письм., з 1919 на еміграції в Чехо-Словаччині; друкуватися почала з 1909 р. франц. мовою, з 1919 р. — укр. Значна кількість творів К. базовані на іст.-археологічних студіях.

Теми творів: євангельські, середньовіччя, екзотичні оп. з неукр. оточення (Вірменія, Кавказ, Персія й ін.), легенди, спомини, автобіографічні оп. Серед ін.: «Во дні они», «1913» (1935), «Без коріння»; «Інакший світ», «Сон тіні», «Предок» (1936), «Легенди старокиївські» 1—2 (1942—43); багато творів в періодичній пресі, зокрема в ж. «Дзвони». Переклади, м. ін. «Наслідування Христа» Томи Кемпійського.

Королево (V—4), с. м. т. Севлюського р-ну Закарп. обл., положене в долині Тиси б. підніжжя Вулканічних Карпат; зал. вузол, підприємства по обслуговуванню зал. транспорту; руїни старого замка.

Короленко Володимир (1853—1921), рос. письм. укр. роду з Волині, багато жив на Україні, зокрема в Полтаві, де й помер. Кілька кращих творів К. написані на укр. теми: «Сліпий музика» (1886), «Без язика» (1895), «Ліс шумить» й ін. Як публіцист К. виступав в обороні укр. повстанців у с. Сорочинцях — «Сорочинська трагедія» (1907), хоч, при всіх симпатіях до українства, лишався байдужим до нац. змагань укр. народу. Серед багатьох перекладів К. на укр. мову кількатомове вид. за ред. С. Єфремова (1922) і останнє 1954 р.

Короленко Прохп (1834—1913), історик

Н. Королева

В. Короленко

Кубані; праці «Черноморць» (1874, іст. чорноморського війська з 1775 р. до 1842), «Материалы по истории войска Запорожского» (1897), «Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре» (1901), «Кошевые атаманы Черноморского козацкого войска» (1902) й ін.; по-укр. оп., вірші й етногр. замітки.

Королів Федір (1886—1935), політ. діяч, укр. соц. рев.; 1906 емігрував з Росії до Галичини, 1914—17 у Відні, 1918 дир. департаменту мін-ва в Києві, 1919 гол. торг. місії УНР у Швейцарії, згодом у Берліні, де був гол. Комітету допомоги емігрантам з України, співзасновник УНО.

Королів-Старий Василь (1879—1941), ветер. лікар, письм., гром. діяч і видавець; співр. «Ради» та ін. часописів, співзасновник (1908) і дир. в-ва «Час» у Києві, 1917—19 ред. журн. «Книгар», з 1919 в Чехо-Словаччині, спершу як чл. укр. дипломатичної місії в Празі, згодом доц. Укр. Госп. Академії. Підручники зоології та фізіології тварин; роман для юнацтва «Чмелик» (1923), оп. й п'єси для дітей, автобіографічні «Згадки про мою смерть», «Змоїх споминів» («Жраківські Вісті» 1942), переклади з чес. Помер на еміграції в Празі.

В. Королів-Старий

Королівство (Царство) **Польське**, Конгресівка, півсуверенна країна, утворена на Віденському Конгресі 1815 р. з Варшавського Князівства, зв'язана реальною унією з Рос. Імперією. Після поль. повстань 1830—31 і 1861 Росія скасувала відрубність К. П. і назвала його Привислянським краєм. Територія — 123 000 км², населення — 12 млн (1910 р.). К. П. ділилося на 10 губ. і обіймало також Холмщину й Підляшшя, які становили сх. частини Люблінської і Сідлецької губ.; 1912 їх виділено в окрему Холмську губ.

Королівський канал, кол. назва Дніпро-Бузького каналу.

Король Михайло (1856—1925), гром. і політ. діяч, адвокат у Жовкві; з 1889 посол до гал. сойму, з 1907 — до австр. парламенту, за ЗУНР — комісар Жовківщини; належав до групи «старорусинів», в 1920-их рр. до Укр. Нац.-Дем. Партії.

Корольчук Олександр (1886—1925), драматичний актор і режисер; на сцені з 1905 (в трупі І. Сагатовського), в театрі М. Садовського (1907—17), Держ. Драма-

тичному Театрі в Києві (1918—19), інструктор театрів при уряді УНР, один з засновників театру ім. М. Заньковецької (1922).

Корона, грошова одиниця в деяких євр. країнах, м. ін. в Австро-Угорщині (Krone = 100 геллерам), а згодом в Австрії й Угорщині (до 1924 р.) та в Чехо-Словаччині (Koruna).

Коронний край, адміністративно-територіальна одиниця Австро - Угорської

О. Корольчук

монархії, територіяльне визначення якої базувалося не на етнічному, а скорше на іст. принципі. К. к. користувалися внутр. автономією, маючи свої окремі призначені та обрані політ.-адміністративні органи (намісник, крайовий сойм, крайовий виділ). Укр. землі Австрії входили в 1774—1849 рр. до Королівства Галичини і Володимирії, а згодом до К. к. — Галичини та до новоутвореного К. к. — князівства Буковини. Галичина обіймала частини укр. і поль. етногр. території, Буковина укр. і рум.; тому українці Галичини домагалися вже з 1848 р. поділу її на укр. і поль. та утворення окремого К. к. з укр. частин Галичини, Буковини й Закарпаття, але австр. уряд під поль. впливом відмовлявся реалізувати цей плян. Щойно в 1918 р. він підписав таємну умову з УНР у Бересті (додаток до Берестейського миру) про те, що Австро-Угорщина утворить з укр. частин Галичини і Буковини окремий К. к., але згодом анулював цю умову. (Див. ще ЕУ I, стор. 495—98).

Короп (*Syrpinus carpio* L.), цінна пром. риба України, довж. до 1 м, вага до 20 кг (найчастіше 1—3 кг). К. поширений як у річках (найбільше в пониззі Дністра і Дунаю), так і спеціально культивованний по ставках. Зат. вилов К. у 1941 р. — 134 000 центнерів з заг. площі 59 150 га нагульних ставів.

Короп (II—13), с. м. т. Чернігівської обл., положений в долині р. Десни; 6 000 меш. (1932).

Коропець, ліва подільська притока Дністра; довж. — 80 км, сточище — 510 км².

Коропець (V—6), с. при впадінні р. Коропця до Дністра, р. ц. Тернопільської обл.

Коропчевський Павло (1741—1808), військ. канцелярист, коз. роду на Конопщині, вихованець Київ. Академії, в 1768 році був заарештований як причет-

ний до повстання *пикінерів*. В 1780—90-их рр. високий урядовець Новгородсіверського намісництва, згодом «малоросійський» віцегубернатор і чл. Ген. Суду, учасник Новгородсіверського патріотичного гуртка.

Коросно (IV—2, Krosno), пов. м. в Польщі, в 15—17 вв. славився своєю торгівдою, 17 000 меш. (1955). Колись княжий город на пограниччі Гал. князівства і Польщі, в 15—17 вв. славився своєю торгівлею (гол. з Угорщиною), пізніше занепадав. К. і Коросненський пов. здавна зазнали польонізації за винятком кількох укр. островів і півд. частини (Лемківщина), що до 1946 р. належала до укр. нац. території і на 9 400 осіб нараховувала 8 700 українців (1939).

Коростень (III—9), стара назва Іскоростень, м. обл. підпорядкування, р. ц. Житомирської обл., положений на Київському Поліссі над р. Уж, що протікає тут серед гранітових, скелястих берегів. К. відомий вже з 10 в. (перша літописна згадка 946 р.) як столиця Деревлянської землі; після знищення Ольгою і переходу столиці в другій пол. 10 в. до м. Вруччій (Овруч) підупав. Значення К. почало зростати щойно від кін. 19 в., коли він став важливим зал. вузлом (перехрестя залізниць Одеса-Ленінград і Київ-Варшава), а згодом пром. м. Населення в тис.: 1897 р. — 2,5, 1926 — 12, 1956 — 34. Род. пром.-сти: металообробна (зав. торфодобувних і шляхових машин), порцеляново-фаянсова, деревообробна і меблева, швейна, харч. Завдяки своєму транспортному і стратегічному значенню К. був тереном боїв укр. армії з більшовиками в 1918, в лютому і влітку 1919 рр. та під час другого зимового походу (листопад 1921). В р-ні розробки високоякісного граніту, різних глин, каоліну та торфу.

Коростинів (III—10), м. на сх. Волині над р. Тетеревою, р. ц. Житомирської обл.; паперова і бавовняна фабрики; спиртовий та обозний зав. 16 000 меш. (1956). Вперше згадується в 13 в. За К. вели бої з більшовиками влітку 1919 р. Січ. Стрільці, Запорожці і 1 корпус УГА, літом 1920 р. 6 Стрілецька дивізія Армії УНР.

Коростовець Володимир (1888—1953), укр. діяч на еміграції, журналіст; за царських часів рос. дипломат, по приході більшовиків у Берліні (чл. кураторії Укр. Наук. Ін-ту), згодом у Лондоні (ред. журн. «Investigator» 1932—34, після війни чл. президії СУБ-у), монографія про мін. Вітте, «*Noch ist Polen nicht verloren*» (антиполь. наставлення) й ін.

Коростовець Іван (1862—1932), рос. дипломат укр. роду з Чернігівщини; перед

першою світовою війною посол у Пекіні; за гетьманського уряду 1918 — уповноважений для переговорів з представниками Антанти в Ясах, призначений гол. проєктованої спец. місії від гетьмана до Великобританії й ЗДА. Автор кількох праць про Китай і довоєнну дипломатію.

Коротич (IV—17), с. м. т. положене в 15 км на півд.-зах. від Харкова, в якому працює більшість меш.

Короткі прикметники, як рештки іменникової відміни прикметника вживаються в сучасній укр. літ. мові лише в називному відмінку однини чоловічого роду: 1) від кількох специфічних прикметників (*варт, винен, готов, здоров, певен, рад...*), звичайно в присудковій функції (*він винен*); 2) від присвійних прикметників (*батьків, сестрин*); 3) від інших прикметників (і пасивних дієприкметників) як фолклорно-пісенні архаїзми (*молод козак, ворон кінь*) чи як засіб архаїзації поетичної мови (Тичина, Маланок, Стефанович: *закован, зелен-золот...*). Іст. аналіз викриває старі короткі форми прикметників у деяких сталих словосполученнях (*пів-третя*) і прислівниках (*помалу, безмала, мало*).

Коротченко Дем'ян (*1894), сов. політ. діяч родом з Сумщини; в 1920-их рр. на партійній роботі в УССР, в 1930-их рр. — у Москві; 1938 гол. ради нар. комісарів УССР, 1939—47 секретар ЦК КП(б)У та організатор партизанського руху на Україні; 1947—54 гол. ради мін. УССР, з 1954 гол. президії Верховної Ради УССР і заступник гол. президії Верховної Ради ССРСР; чл. президії ЦК КПУ, з 1957 кандидат у чл. президії ЦК КПСР.

Короча (III—18), м. на Слобожанщині, над р. Корочею (притокою Дінця), р. ц. Білгородської обл. РСФСР; хар. пром.-сть. За переписом 1926 українці в К. становили 40,6%.

Корпорації, студентські об'єднання для плекання патріотизму, відваги й дисципліни в малих гуртках, з'єднаних веселим товариським життям; виникли в Німеччині в час «визвольних воєн» і високо розвинули розуміння честі (з обов'язком двобоїв за образу), але виявили з часом нахил до безжурного, а то й гулящого життя. Серед укр. студентства К., започатковані 1906 р., поширилися щойно в добу між двома світовими війнами, зокрема серед молоді, що студіювала за кордоном, при чому помітний поворот до первісних форм та ідеалів («честь, свобода, батьківщина»). Найбільшу традицію мали К. в Чернівцях: «Запороже» (1906—40) і «Чорноморе» (1913—40), які перебрали чимало коз. назв; в Данцігу К. існували з 1924 р. («Чорноморе», «Галич», «Зарево») і звідти поширилися на ін. укр. студентські осередки

Львова, Відня, Праги, Берліну, Риму, Варшави, Познаня й Кракова. Однойменні К. з різних осередків творили союзи із спільними ідеологічними засадами й статутами. 1931 р., в час найбільшого орг. розвитку К. (бл. 20), відбулися два з'їзди союзів братніх К. «Чорноморе» (7 осередків) і «Запороже» (6).

Корпус Січових Стрільців, див. Січові Стрільці.

Корсак Рафаїл (бл. 1600—40), церк. діяч білор. шляхетського роду, спочатку кальвініст, пізніше василіянин, вчився в Бравнесбергу, Празі і Римі; єп. галицький (1627—32) і турово-пинський (1632—37), з 1637 київ. уніятський митр., оборонець унії на поль. соймах. Перекладав твори М. Смотрицького на латинську мову; написав життєпис митр. Рутського. Помер у Римі. Листування К. з Римом видане А. Г. Великим у «Листах Київ. Кат. Митр.» (1956).

Корсак Фльоріан (1749—1811), василіянин, з 1783 архимандрит жидичинський, з 1794 помічник єп. луцького, з 1805 єп. острозький; оборонець прав укр.-кат. Церкви.

Корсак-Могила, невелике родовище залізної руди (магнетит і гематит; 45—65% заліза) на Приозівській височині на території с. Мануйлівки Ногайського р-ну Запор. обл.; розроблялося з кін. 19 в. до революції (1907 р. продукція 21 000 т).

Корсун Олександр (1818—91), письмен., видавець альманаха «Сніп» (1841) і переробки 7 укр. казок — «Українские поверья», автор спогадів про М. Костомарова (1890).

Корсуновський Павло (1884—1949), гром. і церк. діяч, чл. Всеукр. Церк. Правос. Ради 1917—18, чл. Капелі О. Кошиця, з 1920-их рр. свящ. УАПЦ в ЗДА; диригент місц. хорів; статті і спомины в укр.-амер. пресі.

Корсунський Данило, паломник 16 в., архимандрит з Корсуня б. Кобрини на Городенщині; 1590—94 подорожував до Царгороду, а пізніше описав свою подорож.

Корсунський Олександр (*1894), мікробіолог і бактеріолог, проф. с.-г. ін-тів у Кам'янці Подільському (1930—33) і Білій Церкві (1934—41), на еміграції — УТГІ, д. чл. НТШ. Понад 20 наук. праць гол. з ділянки хвороб птахів (нова метода імунізації курей проти віспи, вивчен-

О. Корсунський

ня бактерієм пульорум у птахів) і риб. З 1949 в ЗДА.

Корсунь, староруська назва грец. м. Херсонесу в Криму; див. Херсонес-Таврійський.

Корсунь (V—19), с. м. т. в центр. частині Донбасу, Єнакіївського р-ну Сталінської обл.

Корсунь Шевченківський (IV—12), до 1944 Корсунь, м. на Придніпровській височині, мальовничо положене в долині Росі, р. ц. Черкаської обл.; найпотужніша на Україні міжколгоспна гідроелектростанція. К. заснований за княжих часів як фортеця, що мала захищати Київщину перед степовиками. За коз. часів полкове м., 16 (26) травня 1648 друга після битви під Жовтими Водами перемога Б. Хмельницького над поляками; під час воєн часто руйнований поляками, татарами й турками. В лютому 1944 перемога сов. військ над німцями.

Корунка Севастіян (†1668), церк. майстер, старшина малярського цеху у Львові (1662—66), виконував праці для Ставропігії і костьолів.

Корунка Семен (Сенько), один з перших друкарів і книгарів Львова, учень І. Федорова; мав друкарні у Львові й Константинові.

Корунки, родина львівських ремісників 17 в.: Іван (†1657), його син Іван (1594—1665), визначний чл. львівського братства, Олександр відомий у 1660—66; Севастіян (†1668) і Семен К. (див.).

Корф Микола (1834—83), барон, із зросійщених німців, земський діяч в Олександрівському пов. на Катеринославщині, педагог-практик; організатор земських шкіл, що були популярними на всю Росію, зокрема дешевої трирічної сіль. школи, автор ряду підручників для вчителів і учнів і безлічі ст. на пед. теми. В укр. школі К. не вимагав рівноправності укр. мови з рос., але вважав, що до вивчення останньої треба доходити через укр. мову, що на той час мало велике значення.

Корчак-Чепурківський Овксентій (1857—1947), відомий гігієніст та епідеміолог; після закінчення Харківського Ун-ту земський санітарний лікар, з 1899 санітарний лікар м. Києва, з 1903 приват-доц., згодом проф. Київ. Ун-ту, в якому очолював катедру гігієни, д. чл. УАН (з 1921), в 1928—34 рр. її неодмінний секретар. Численні праці з профілактики, гігієни, епідеміології (зокрема «Матеріа-

О. Корчак-Чепурківський

лы к изучению эпидемии дифтерии в России», 1898) та санітарної статистики. К.-Ч. розробив сучасну укр. номенклатуру хвороб («Номенклатура хвороб», 1927).

Корчев (Карх, Кърчев), місц. слов. назва кол. *Пантікапею* у 7—12 вв.; належав до Тмутороканського князівства; нині м. Керч.

Корчик, р. на Волині, ліва притока Случі; довж. — 85 км, сточище — 1 450 км².

Корчинський Михайло (1885—1937), адвокат, політ. і гром. діяч родом з Поділля; в 1908—17 рр. діяльний чл. укр. колонії в Петербурзі, гол. т. зв. Молодого ТУП-у і Укр. Громадського Клубу; 1917 за Тимчасового Уряду заступник губерніяльного комісара Буковини; чл. Центр. Ради (від партії УСФ), 1919 держ. секретар в кабінеті Остапенка, гол. Укр. Нац. Ради в Кам'янці Подільському; 1920 ініціатор і чл. Ради Респ. в Тарнові; з 1922 р. правний радник у Ревізійному Союзі Укр. Кооператив у Львові. Ст. й розвідки в кооп. і заг. укр. пресі.

М. Корчинський

Корчмарьов Климент (*1899), композитор родом з Катеринославщини, закінчив Одеську Консерваторію, з 1923 р. в Москві; опери, балети, кантати, оркестрові сюїти, скрипковий концерт, кuartет, 2 зб. укр. нар. пісень для співу з фортепіаном й ін.

Корчувате, місцевість б. Кисва, де був досліджений І. Самойловським (1940—41) великий могильник доби «полів поховань», що дав назву зарубинецько-корчуватівському типові таких поховань.

Корш Федір, укр. псевд. Хведір Корж (1843—1915), визначний рос. класичний філолог, славіст і орієнталіст, проф. Московського, Одеського і Петербурзького ун-тів, акад. рос. АН, д. чл. НТШ, оборонець укр. культ.-нац. руху і прав укр. мови, співавтор відомого меморіалу Рос. Акад. Наук «Об отмене стеснения печатного малорусского слова» (1905). Побіч праць з рим. метрики

Ф. Корш

й літератури («De versu Saturnio», 1869 та ін.), важливі праці з слов. пісенної метрики «О русском народном стихосложении» (1896, 1901), «Введение в науку о славянском стихосложении» (1906), іст.-порівняльної синтакси — «Способы относительного подчинения» (1877). Писав також ст. з історії укр. мови й літератури (генеза укр. мови, тур. елементи в «Слові о полку Ігореві», Шевченко); вірші укр. мовою.

Коршак Кирило, археолог, співр. УАН, дослідник неоліту України, засланий 1937 р.; дальша доля невідома.

Коршиков Олександр (1889—1942), ботанік-альголог, проф. Харківського Ун-ту, праці про прісноводні водорості України; забитий німцями.

Корюківка (II—13), с. м. т., р. ц. Чернігівської обл.; кінцева станція зал. вітки від лінії Гомель-Бахмач; 6 500 меш. (1932 р.); фабрика техн. паперу, олійниця і лісопильний зав.

Коряк Володимир (*1889), сов. літературознавець і критик, активний у 1920-их

рр. чл. «Гарту» і ВУСПП, боротьбист; в літ. дискусії 1925—27 рр. виступав проти Хвильового, автор вульгарно-марксистських, хаотично написаних праць і підручників, позбавлених наук. вартості: «Орг-ція жовтневої літератури» (1925), «Боротьба за Шевченка» (1925), «Нарис іст. укр. літератури», I-II (1925—29), «Укр. література» (1928) та ін. Засуджений 1937 р., як «націоналіст, троцькіст і ворог народу», був репресований, дальша доля невідома.

В. Коряк

Кос Андрій (1864—1918), адвокат, гал. гром. діяч, організатор (разом з І. Курівцем) Калуцини, в 1900—07 рр. посол до австр. парламенту, після окупації Галичини росіянами засланий на Сибір (1915—17).

Кос Михайло (1863—1930), лікар-окуліст, суспільний діяч у Перемишлі, д. чл. НТШ; автор наук. та популярних праць з медицини, описів-споминів з подорожей, співр. «Діла» та ін. гал. укр. часописів.

Кос Михайло (1904—56), син Михайла, інж.-механік з Галичини, з 1948 в Канаді й ЗДА; низка винаходів і патентів, м. ін. 2-тактового двигуна внутр. горіння «Кос-мотор».

Кос-Анатольський Анатоль (*1909), композитор родом з Коломиї; викладач

і доц. (з 1954) Львівської Консерваторії; опера «Назустріч сонцю», балети «Хустка Довбуша» і «Сойчине крило», концерт для арфи з оркестром, пісні, хоріві твори.

Коса, низька й вузька наливна смуга суші висунена в море, прилегла одним кінцем до берега, збудована з піску, гальки, дрібної черепашки; утворюється в результаті відкладання намулів морськими хвилями або течією вздовж берега. К. поширені на півн. берегах Чорного м., зокрема між гирлом Дністра і Каркінітською затокою та на Озівському м.

Косар, колпиця, лопатень (*Platalea leucorodia* L.), бродун, з родини ібісуватих, білий довж. бл. 80 см, вага 1,5 кг; на Україні гніздиться над водами з густими зарослями у низзі Дунаю, Дністра, Дніпра, на Приозов'ї.

Косаренко - Косаревич Василь (*1891), публіцист родом з Галичини; в 1918—19 рр. на дипломатичній службі УНР, згодом на еміграції в Німеччині й (з 1957) в ЗДА; політ. в'язень тім. концтаборів. Праця: «Моск. сфінкс» нім. (1955) і укр. (1957) мовами.

В. Косаренко-Косаревич

Косарик (справжнє прізвище Коваленко) Дмитро (*1904), сов. письмен., наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка; зб. оп. «Червона купіль» (1925), «Мій азимут» (1931), «Партизанський колодязь» (1932); біографічні нариси в офіц. дусі «Войовниче життя Т. Шевченка» (1943), «Життя і діяльність Т. Шевченка» (1955) й ін.

Косарів Борис (*1897), маляр-декоратор, викладач Харківського Художнього Ін-ту, оформлював вистави в харківських театрах, тепер у львівському театрі Юного Глядача.

Косач Михайло (1869—1903), літ. псевд. М. Обачний, брат Лесі Українки, математик; оп. «Різдво під Хрестом Полудневим» й ін., друковані в «Зорі», переклади з рос. В. Короленка, М. Гоголя та ін.

Косач Олександра, див. Григоренко Грицько.

Косач Олена (по чоловікові Тесленко-Приходько, 1845—1928), літ. псевд. Ластівка, Зовиця, тітка Лесі Українки, гром. діячка і письмен.; за гром. і рев. роботу заслана (1879) на 5 рр. до Сибіру; поему К. «Козачка» видала Олена Пчілка.

Косач Ольга, див. Пчілка Олена.

Косач Юрій (*1909), поет, белетрист і драматург, небіж Лесі Українки, друку-

ється з 1928 р.; зб. поезій «Черлень» (1934), «Мить з майстром» (1936), «Кубок Ганімеда» (1958); зб. новель «Чорна пані» (1932), «Чарівна Україна» (1936), «Клубок Аріадни» (1937) та ін.; повість «Еней і життя інших» (1947), «Дивимось в очі смерті» (1948), роман до 300-ліття Хмельниччини «День гніву» (1948) та ін. Кілька драматичних творів «Жирка з льоліо», (1937) «Облога» (1943), «Дійство про Юрія Переможця» (1947). Стиль К. характеризується поєднанням барокових засобів вислову з модерними, зокрема експресіоністичними. Політ. К. переходив від крайньо правих до крайньо лівих позицій, аж до співпраці в сов. пресі. Тепер ред. просов. ж. «За синім океаном» у Нью-Йорку.

Ю. Косач

Косач-Борисова Ісидора (*1888), дочка Олени Пчілки, сестра Лесі Українки, вчений агроном; працювала в 1920—30-их рр. у високих школах Києва; 1937—40 на засланні, тепер у ЗДА; спомини «Колодязне» («Наше Життя», 1952), важливі для біографії Лесі Українки, переклади тощо.

Косач-Квітка Лариса, див. Українка Леся.

Косач-Кривинюк Ольга (1877—1945), сестра Лесі Українки, лікар, гром. діячка, авторка спогадів про Л. Українку. Зб. «Укр. нар. взори з Київщини, Полтавщини і Катеринославщини», переклади з франц. Померла на еміграції в Німеччині.

Косевич Євген (1876—1914), адвокат, гал. гром. діяч, засновник і співр. місячника «Молода Україна» 1900—03, один з засновників Укр. Соц.-Дем. Партії.

О. Косач-Кривинюк

Косенко Віктор (1896—1938), композитор, піаніст; закінчив Петербурзьку консерваторію, учень Міклашевського, Соколова і Штейнберга; з 1929 проф. Київського Муз.-Драматичного Ін-ту. У ранній творчості К. помітні впливи рос. композиторів. Твори: «Героїчна увертюра» (1932), «Молдавська поема», концерт для фортепіано, тріо, скрипковий концерт, соната для скрипки з фортепіаном, численні фортепіанові

твори (етюди, прелюди, поеми, цикл творів у формі старовинних танців), пісні, музика до театральних п'єс, обробка нар. пісень, зб. дитячих п'єс для фортепіяна.

Косенко Іларіон (1888—1950), інж., гром. діяч; за Директорії чл. Трудового Конгресу і начальник Київ. поштово-телеграфної округи, 1920 — в кабінеті В. Прокоповича мін. пошт і телеграфів; на еміграції в Парижі активний гром. діяч, в 1925—40 рр. адміністратор тижневика «Тризуб».

В. Косенко

Косинка Григорій (1899—1934), письменник, родом з Київщини, чл. київ. літ. орг-цій «Ланка» і «Марс», перше оп. «На буряки» надрукував 1919 в газ. «Боротьба». Пізніше вийшли зб. його оп. (деякі з них кількаразово перевидані) та окремі оп.: «На золотих богів» (1922), «Мати» (1925), «За ворітьми» (1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Вибрані оповідання» (1928), «Серце» (1929), «Циркуль» (1930). Офіц. сов. критика гостро нападла на К., закидаючи йому «куркульську ідеологію», «контр-революцію» і «бандитизм». У 1934 р. за постановою військ. колегії Найвищого Суду СРСР К. засуджено на розстріл.

Г. Косинка

В укр. літературу доби відродження 1920—30-их рр. К. увійшов як один з визначніших прозаїків, у творчості якого всебічно відбилися рухи і настрої селянства часів визвольної війни 1917—21 рр. З одного боку, К. є продовжувачем традиції укр. імпресіоністичної новели М. Коцюбинського, С. Васильченка, В. Стефаника, з другого — він споріднений стилем (орнаменталізм, елементи експресіонізму) з сучасниками (Хвильовий), але при тому не є епігоном укр. імпресіоністів (як любила визначати його марксистська критика), маючи свій власний стиль.

Література: Лейтес А., Яшек М. Десять років укр. літератури (1917—27), І. Х. 1928; Лаврінко Ю. Розстріляне відродження. Мюнхен 1959.

І. К-ць

Косинський Володимир (1866—?), економіст родом з Чернігівщини, один з кращих знавців аграрних відносин в до-

рев. Росії, проф. Одеського Ун-ту, Київського Політехн. Ін-ту, Кам'янецького Ун-ту, д. чл. УАН. Праці про розвиток поміщицьких і сел. госп-в, зем. ренту, кооперацію; з укр. — «Укр. кооперація» (1918—19). Чл. Центр. Ради (від Конституційно-Дем. Партії), за гетьманату товариш мін. праці і мін. праці.

Косинський Криштоф (†1593), шляхтич з Підляшшя, гетьман запор. козаків (1586). Маючи маєткові суперечки з кн. Острозькими, провадив з ними 1591—92 боротьбу, яка перетворилася на перше велике коз. повстання проти Польщі. 2. лютого (н. ст.) 1593 К. зазнав поразки під м-ком П'яткою, але боротьба тривала ще на весні 1593.

К. Косинський

К. загинув у бою при облозі м. Черкас.

Коситець, див. Півники.

Косів (V—6), м. б. підніжжя Карпат, над р. Рибницею, притокою Пруту, р. ц. Станіславської обл., до 1939 пов. м. і адміністративно-торг. осередок гал. Гуцульщини, 5 000 меш. (1956). Солярня, видобуток (в К. і в р-ні) природних газів (будується газопровід К. — Чернівці), деревообробна пром-сть; завдяки лагідному, теплому підсонню — курорт (до війни бл. 3 000 осіб на рік), К. є здавна осередком мист. промислів — різьби, килимарства, вишивкарства й кераміки; до війни діяли тут килимарня «Гуцульське Мистецтво» і виробничо-пром. кооператива «Гуцульщина»; тепер діють артлі — різьбарська «Гуцульщина» та ім. Шевченка (виробництво килимів, кераміки); школа прикладного мистецтва.

Косів Сильвестр, архiep. і письмен., див. Сильвестр Косів.

Косіор Володимир (1893—1937), брат Станіслава, больш. діяч у Донбасі, активний діяч т. зв. «робітничої опозиції». 1937 розстріляний разом з ін. представниками цього руху.

Косіор Станіслав (1889—1939), больш. діяч польс. роду; 1918 секретар підпільного комітету больш. партії на Правобережжі, 1919—22 і 1928—38 секретар ЦК КП(б)У, 1925—28 секретар ЦК ВКП(б), чл. політбюро ЦК ВКП(б) і президії Центр. Виконавчого Комітету СРСР. На час його керівництва ком. партією на Україні припадає найгостріший наступ на укр. культуру й село, що виявився в переході від українізації до русифікації й у знищенні мільйонів селянства під час колективізації, а також великої кількості

діячів укр. культури. 1938 усунений з України, а згодом розстріляний. По смерті Сталіна реабілітований.

Косма, перший (?) гал. еп., за часів Ярославла Осмомисла, згаданий у київ. літописі під 1157 та 1165 рр.; свідченням про нього є привісні молибдобулі, відкопані на терені княжого Галича.

Косма і Дам'ян, св., брати, лікарі-безсеребренники (популярна назва на Україні бесеребники), загинули мученицькою смертю за Діоклетіяна бл. 303 р. в Кілікії (Мала Азія); покровителі лікарів і аптекарів. К. і Д. дуже шановані м. ін. на Україні, часто служили темою в іконографічному і мозаїчному мистецтві. Сх. Церква відзначає їх пам'ять 14 листопада н. ст. У день К. і Д. ворожать, яка буде зима, і вживають різних заходів проти морозу.

Космачов Григорій (*1911), графік, працює в Харкові; станкова графіка, кольорова автолітографія; «Рудний двір. Макіївка» (1950), «В горах» (1954).

Косоногов Йосиф (1866—1922), з донських козаків, фізик (учень М. Авенаріуса), викладач (з 1896) і проф. (з 1903) Київського Ун-ту, д. чл. УАН; праці з метеорології (К. керував у 1895—1915 рр. метеорологічною Придніпровською мережею), про діелектрики (1901), з оптики (1902 відкрив оптичний резонанс в ділянці видимих променів), про дифузію газів через пористі тіла тощо, підручники фізики для високих і сер. шкіл.

Косоноцький Володимир (1886—1942), гром. і церк. правос. діяч на Холмщині, в 1922—34 секретар укр. посольського клубу в Варшаві; ред. Холмського Нар. Календаря й епархіяльних видань.

Коссак Василь (1886—1932), актор-співак (тенор), на сцені з 1903 р. в трупі М. Губчака, М. Садовського (1905), в театрі т-ва «Бесіда» (1906—18), який очолював у 1915—18 рр.; 1918—22 мав власну трупу в Коломиї, згодом у театрах Станиславова і Стрия.

Коссак Григорій (1882—1931?) гром. і військ. діяч, полк. УГА, до 1914 нар. учитель і діяч т-ва «Січ. Стрільців». З серпня 1914 в легіоні УСС спершу командир куреня, пізніше полку, в 1917—18 рр. — вишколу УСС; 3—9 листопада гол. командир укр. військ у Львові, згодом 3 корпусу УГА і запілля УГА. З еміграції (Відень, Закарпаття) виїхав до УССР, де був викладачем у Школі Червоних

Г. Коссак

Старшин у Харкові; 1931 заарештований і розстріляний більшовиками.

Коссак Зенон (1907—39), чл. УВО і ОУН, в 1930—32 рр. бойовий референт УВО; в'язень поль. тюрем (1932—37); чл. Крайової Екзекутиви ОУН, активний при обороні Карп. України, загинув у боротьбі з угорцями.

Коссак Іван (1879—1927), брат Григорія, гром. і військ. діяч, учитель учительської семінарії; сотн. УСС, учасник карп. боїв 1914—15, окружний командир Жовкви 1919; 1925 виїхав до Харкова, де й помер.

З. Коссак

Коссак Михайло, львівський міщанин, гром. діяч-народовець, з 1860 управитель друкарні Ставропігійського Ін-ту; видавець календаря «Львовянинъ» (1862 і 1863) і «Шематизму провінції чина св. Василя В. в Галиції» (1867).

Коссак Михайло (*1874), брат Василя. диригент театру т-ва «Бесіда» у Львові в 1896—1914 рр., в 1920-их рр. викладач Ін-ту Нар. Освіти в Кам'янці Подільському; в 1930-их рр. репресований.

Коссак Юлій (1824—99), поль. маляр, аніمالіст і баталіст, укр. роду; на укр. теми: «Зустріч Б. Хмельницького з Тугай-Беем», «Козаки в степу» (1884), «Оранка» (1889), подільські та київські красиви.

Коссар Володимир (*1890), гром. діяч у Канаді, інж. агроном (спеціальність — екологія рослин); з 1927 в Канаді. К. посідає провідні пости в ряді центр. укр. установ у Канаді, м. ін. є одним з засновників Укр. Стрілецької Громади, 1937—54 гол., згодом почесний гол. Укр. Нац. Об'єднання, довгий час заступник през. Комітету Українців Канади, гол. вид. спілки «Новий Шлях» й ін.

В. Коссар

Костанді Киріак (1852—1921), маляр-академіст з нахилом до реалізму, родом з Одещини; вихованець, а з 1907 р. д. чл. Петербурзької Академії Мистецтв. З 1885 викладач Одеської Рисувальної Школи, учасник виставок і з 1897 чл. Т-ва передвижників, з 1917 дир. Міськ. музею в Одесі. В 1890—1920-их рр. К. очолював

Т-во півд.-рос. художників, що в 1922—29 рр. носило його ім'я. Серед численних творів: «У хворого товариша» (1884), «В люди» (1885), «Гуси» (1888), «Рання весна» (1892), «Світла хмаринка» (1906), «Синя хмаринка» (1908) та ін.

Костек Франц (1827—83), укр.-кат. свящ., проф. пастирського богослов'я у Львівському Ун-ті, 1870—71 — його ректор.

Костельник Гавриїл (1886—1948), свящ. родом з Бачки, письм. і публіцист, філософ-богослов, катехит сер. шкіл і викладач (1920—28) Гр.-Кат. Духовної Семінарії у Львові. 1922—32 ред. «Ниви». Замолоду писав вірші по-хорватськи і бачвансько-укр. діалектом, що (разом з його сценічними творами тим же діалектом) дало початок бачванській письменності. Автор зб. ліричної поезії та літ.-критичних і іст. нарисів. Окремі праці: «Християнство і демократизм» (1918), «Граматика бачвансько-русской бешеди» (1923), «Три розправи про пізнання» (1925), «Нарис християнської апологетики» (1925), «Спір про епіклезу між Сходом і Заходом» (1928), де виявив себе прихильником візант.-грец. позиції, «Засада тотожності» (нім. мовою, 1929), «Становище і походження людини» (1936) та ін. Після другої окупації Львова більшовиками гол. Ініціативного Комітету для підпорядкування укр.-кат. Церкви в Галичині моск. патріархові та один з гол. діячів псевдособору у Львові (1946) для її ліквідації. Вбитий укр. підпільниками.

Костенко Валентин (*1895), композитор і муз. критик. Хлопцем був чл. петербурзької придворної капелі, згодом закінчив Петербурзьку Консерваторію; з 1923 проф. Муз. Ін-ту в Харкові, муз. керівник харківського радіо і гол.

К. Костанді

О. Г. Костельник

В. Костенко

АРКУ. Опери «Кармелюк», «Карпати», «Кочубейвна»; симфонія «1917 рік», скрипковий концерт, 6 струнних квартетів, фортепіанові етюди, пісні. Праці: «Павло Сениця» (1922) «Нар. пісня та музика укр.», «Нім. експресіонізм і впливи його на укр. музику» (1924); підручник теорії музики.

Костенко Ліна (*1930), поетка родом з Київщини. У двох перших зб. інтимної лірики — «Проміння землі» (1957) і «Вітрила» (1958) — виявився свіжий ліричний талант К. з нахилом до філософичної медитації, оригінальної образності й вишуканої ритміки. На сірому тлі поезії соцреалізму індивідуалізм і естетизм поезії К. стали відразу помітним явищем і накликали на авторку гострі напади офіц. сов. критики.

Костенко Сергій (1868—1900), маляр-реаліст, учень, згодом викладач Київ. Рисувальної Школи; брав участь у розмалюванні Володимирського собору в Києві («Хрищення Володимира», «Блаженство раю» й ін.), «Тайна вечеря» в церкві на Аскольдовій могилі, «Христос» й ін.; виставляв з передвижниками з 1889 на київ. виставках («Фавст і Маргарита», «Дніпро», «Автопортрет») і 1894 в Паризькому салоні («Біля звіринця»); помер у Парижі.

С. Костенко

Костецький Володимир (*1905), маляр-реаліст, родом з Чернігівщини; закінчив Київ. Художній Ін-т; в 1930-их рр. перейшов на позиції соц.-реалізму; тематичні малюнки, портрети; «Допит ворога» (1937), «Повернення» (1947) та ін.

Костецький Ігор (*1913), письм., режисер і театрознавець; друкується з 1941 р.; поєднує модерністичні виразові засоби (сюрреалізм, дадаїзм) з традиціоналізмом; новелі «Оповідання про переможців» (1946), «Там, де початок чуда» (1948), п'єса «Близнята ще зустрінуться», студія «Советская театральная политика и система Станиславского» (1956); перекладач В. Шекспіра, Ф. Новалиса, О. Вайльда, Т. С. Еліота, Е. Павида й ін. К. є видавцем серії «На горі»;

І. Костецький

діяльний також як журналіст. На еміграції в Німеччині.

Костецький Келестин (1843—1919), бук. церк. діяч, гр.-кат. парох, один з організаторів укр. міщанства та ініціатор т-ва «Мироносиці» в Чернівцях.

Костецький Платон (1832—1908), публіцист і літератор, ред. «Зорі Галицької» (1855—56), в 1860-их рр. перейшов на поль. позиції, співр. різних поль. газ. і ред. „Gazeta Narodowa“ (1869—1908); укр. мовою оп. з лемківського життя, зб. віршів.

Костирко Карло (*1888), маляр з Галичини; краєвиди, натюр-морти, нар. типи з Стрийщини.

Костирко Петро (*1900?), архітект, учень В. Кричевського і В. Альошина, з 1936 р. викладач Київ. Художнього Ін-ту, пізніше дир. Київ. Будівельного Ін-ту; проект реконструкції будинку Міськ. Ради в Києві, участь у проєктуванні (разом з В. Кричевським) Будинку Письменників у Києві і музею на могилі Т. Шевченка й ін.

Костичев Павло (1845—95), визначний рос. ґрунтознавець; м. ін. досліджував ґрунти і рослинність та способи боротьби з посухою на укр. чорноземних степах.

Костів Василь, див. *Верховинець* Василь.

Костка-Наперський (Kostka-Napierski) (справжнє прізвище невідоме) Олександр Лев (бл. 1620—51), правдоподібно, шляхтич з Мазовії, провідник сел. повстання на Підгаллі, в півд. Польщі. Підняв повстання на власну руку, хоч є деякі не досить певні відомості про стосунки його з Б. Хмельницьким. Повстання зазнало поразки, і К.-Н. був страчений.

Костоґриз (Coccothraustes coccothraustes L.), співучий птах з родини юркуватих; вдвоє більший від горобця; поширений в садках і лісах.

Костомаров Микола (1817—85), історик, публіцист і письмен., син діда-росіянина і укр. селянки-кріпачки, народився в с. Юрасівці, Острогозького пов. на Вороніжчині. Вчився у Воронізькій гімназії і Харківському Ун-ті, який закінчив 1837 р. Перша магістерська дисертація К. («О причинах и характере Унии в Западной России», 1842) викликала протест з боку церк. влади і була знищена, друга — «Об историческом значении русской народной поэзии» дала йому ступінь

М. Костомаров

магістра (1844). В 1844—45 рр. К. викладав історію в рівненській і І київській гімназіях, а 1846 р. був призначений ад'юнктом проф. Київського Ун-ту по кафедрі рос. історії. У Києві 1846 р. К., разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та ін. заснував *Кирило-Методіївське Братство*. К. був автором програмових творів К.-М. Б. («Книги Битія українського народу», «Правила» і 2 відозви), де висловлено ідеї укр. нац. відродження, демократії, укр. месіанізму та панславизму. Після розгрому К.-М. Б. рос. урядом 1847 р. К. був засуджений на рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці в Петербурзі й заслання до Саратова, де він перебував на обов'язковій канцелярській службі до 1856 р. 1859 р. К. переїхав до Петербургу, де був обраний проф. ун-ту по кафедрі рос. історії. 1862 р. К. вийшов з ун-ту й відтоді присвятив себе виключно наук. діяльності. К. помер і був похований у Петербурзі.

Наук. спадщина К. величезна. Він — автор фундаментальних праць з іст. України 16—18 вв., зокрема монографій «Богдан Хмельницький» (І вид. «Отечественные Записки», 1857, I—VII; II вид. — 2 тт., 1859; III вид. — 3 тт., 1876), «Руина» (1879—80), «Мазепа» й «Мазепинцы» (1882—84), розвідок «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Павел Полуботок», «Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты» та ін. Ці праці сперті на великому документальному матеріалі, що його К., як чл. Петербурзької Археографічної Комісії зібрав у моск. та петербурзьких архівах і частково видав у зб. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». К. належить також низка праць з історії Росії. Іст. монографії і статті К. видав «Литературный фонд» у Петербурзі (останнє вид. у 8 книгах, 1903—06). К. написав також «Русскую историю в жизнеописаниях ее важнейших деятелей» (1874—76), де найбільше уваги присвячено укр. іст. діячам (укр. мовою видано в «Правді» і окремо «Руська історія в життєписах її найголовніших діячів», 3 тт. 1875—77; нове укр. вид. «Укр. історія в життєписах її найзнаменитіших діячів», 1918).

К. — основоположник народницького напрямку в укр. історіографії. Вважаючи метою іст. науки дослідження минулого людської громади, народу, К. у своїх іст. монографіях, історіософічних розвідках («Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Две русские народности», «Черты народной южно-русской истории» — всі в «Основах» 1860—61 рр.) і публіцистичних ст. («Правда москвичам

о Русі», «Правда полякам о Русі», «Україна» — лист до ред. лондонського «Колокола» 1860 р.) обстоював самостійність укр. нації й окремішність укр. іст. процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного дем. духу укр. народу.

Ці ж ідеї покладені в основу етногр. праць К., який вважав, що «етнограф повинен бути сучасним істориком, а історик у своїх працях повинен викладати стару етнографію» («Об отношении русской истории к географии и этнографии»). К. опублікував низку етногр. студій («Об историческом значении южнорусского народного песенного творчества», «История козачества в южнорусских народных песнях» та ін.) і був ред. 3, 4 і 5 тт. «Трудов» етногр.-статистичної експедиції П. Чубинського на Правобережну Україну. Частину етногр. праць К. перевидав окремою зб. М. Грушевський 1930: «Етногр. писання М. Костомарова».

Численні публіцистичні ст. К. друкувалися в журн. «Основа», «Отечественные Записки», «Современник», «Вестник Европы» та ін. періодичних вид. 1860—80-их рр. Частково їх перевидав М. Грушевський у зб. «Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова» (1928).
Я. Пеленський

Як письм. К. належить до харківської школи романтиків. Зб. поезій (під псевд. Ієремія Галка) «Укр. балади» (1839) і «Вітка» (1840) містять твори на іст. теми з старокнязівської доби («Митуса», «Ластівка») й Гетьманщини («Дід пасічник»), в яких К. підкреслює безперервність нац. традиції аж до сучасності; філос., історіософічні й любовні вірші в нар. дусі. Мова поезій К. характеризується, з одного боку, широким використанням словника й фразеології нар. пісні, з другого — намаганням підносити її до рівня літературної. Іст. драми «Сава Чалий» (1838) і «Переяславська ніч» (1841) становлять цікаві спроби в стилі «високої трагедії», вони не відтворюють ні іст., ні побутового тла, а характер драматичного напруження й загибель героїв у фіналі свідчать про значний вплив В. Шекспіра. Завдяки слабкій сценічності драми К. не лишили помітного впливу на дальший розвиток укр. театру, що мав нахил до етнографізму. Менше значення має проза К. рос. (повість «Кудеяр», 1875) і мішаною мовою (з укр. діалогами) — «Черниговка» (1881). Бібліографія праць К. в зб. «Литературное наследие Н. И. Костомарова». II. 1890.

Література: Драгоманов М. М. І. Костомаров, ж. Світ 1—2, л. 1881. (2 вид. л. 1901); Памяти Н. И. Костомарова, КСт. V. К. 1885; Антонович В. Костомаров, как историк

ibid.; Литературное наследие Н. И. Костомарова. II. 1890; Грушевський М. Укр. історіографія і М. Костомаров, ЛНВ, V. л. 1910; Крип'якевич І. Археографічні праці Костомарова, ЗНТШ, т. СХХVI-СХХVII; Автобіографія Н. И. Костомарова. М. 1922; Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. Ляйпціг 1924; Грушевський М. Костомаров і новітня Україна, ж. Україна III. К. 1925; Рубач М. Федералистические теории в истории России, Русская историческая литература в классовом освещении, П. М. 1930; Етнографічні писання Костомарова. К. 1930; Чижевський Д. Історія укр. літератури. Нью-Йорк 1956; Doroshenko D. A. Survey of Ukrainian Historiography, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. тт. V—VI. ч. 4 (18) — 1, 2 (19—20). Нью-Йорк 1957; Полухін Л. Формування іст. поглядів М. І. Костомарова, К. 1959.

Костопіль (III—7), м. на Волинському Поліссі, над р. Замчиське (правою притокою Горині), р. ц. Рівенської обл., 11 000 меш. (1958); ліс. і деревообробна пром-сть, домобудів. комбінат; поруч базальтові каменоломні Берестовця і Іваної Долини. К. був базаром Ю. Тютюнника перед другим зимовим походом воєни 1921.

Костриця, типчак (*Festuca L.*), довго-річні цінні кормові рослини з родини трав. На Україні росте бл. 13 видів, з них найпоширеніші: К. лучна, типчак луговий (*F. pratensis Huds.*), К. червона, типчак червоний (*F. rubra L.*), типчина, типчак овечий (*F. ovina s. str.*) — всі поширені звич. на Поліссі і в Лісостепу; типчина борозниста, типчак борознистий (*F. sulcata Hack.*) — одна з основних трав степів України, високоякісна кормова рослина.

Костромська могила, б. Костромської станиці, Ярославського р-ну Краснодарського краю, одна з групи великих скитських могил (поч. 6 в. до Хр.), досліджена М. Веселовським (1897). Над похованням було колись дерев'яне шатро, навколо нього 22 забитих коней, слуги, залізна зброя, особливо помітний круглий щит з золотою прикрасою у вигляді оленя в скоку.

Коструб (Кострубанько), персоніфікація зими. Великодня гагілка «К.» символізує похорон зими. Дівчата співають про хворобу К. і його смерть. (Текст гагілки у Я. Головацького: «Народные песни...», III. стор. 167).

Коструба Теофіл, чернече ім'я Теодосій (1907—43), василіянин, історик у Львові; праці з іст. церкви княжої доби та з іст. Гал.-Волинської держави і Га-

Т. Коструба

личини, м. ін. «Нариси з церк. історії України 10—13 ст. (1939, 2 вид. 1955), переклад на сучасну укр. мову Гал.-Волинського літопису (1936).

Костюк Григорій (*1899), педагог, проф. Київ. Пед. Ін-ту, дир. Укр. Н.-Д. Ін-ту Психології в Києві.

Костюк (псевд. Б. Подоляк) Григорій (*1902), літературознавець і критик, родом з Поділля, чл. літ. групи «Проліт-фронт», на еміграції гол. об'єднання письмен. «Слово» (Нью-Йорк); ст. і рецензії в журн., критично-біографічний нарис «Панас Мирний» (1931), „The Fall of Postyshev“ (1954) й ін. Тепер у ЗДА.

Костюк Петро (1905—39), гром.-політ. діяч, зокрема на відтинку молоді, чл. Гол. Секретаріату УСРП, гол. секретар орг-ції молоді «Каменярі»; співред. ж. «Каменярі» і «Гром. Голосу».

Костюк Юрій (*1910), драматург, мистецтвознавець і критик; п'єси з тетралогії Т. Шевченка «Тарас Шевченко» (1939), «Слово правди» (1955) та ін. в сов. дусі; оп., статті про сов. драматургію й ін.

Костурин Віктор (1853—1919), революціонер з дворянського роду на Херсонщині, належав до гуртків в Одесі, Києві (т. зв. комуна бунтарів), Єлисаветграді й ін. Суджений кілька разів, каторгу відбував у Карі, пізніше жив і помер у Сибіру.

Косюра Микола (1869—1942), лісівник, проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах; праці з лісівництва.

Косаченко Григорій (1903—32), поет; родом з Прилуччини. Почав друкуватися 1924 р.; зб. поезій «Віхоли» (1927), «Залізна кров» (1927), «Схід сонця» (1928), «Штурм» (1929), «Полустанок» (1930), «Дорога» (1931), «Вибрані поезії» (1931), «Борня і дні» (1932). 1932 репресований.

Кот (Kot) Станислав (*1885), визначний польс. історик культури, проф. Краківського Ун-ту, політик і дипломат, д. чл. НТШ; з 1947 р. на еміграції. Праці К. з ділянки іст. культури й реформації („Z dziejów kultury humanizmu w Polsce“, 1920, „Historja wychowania“, 1924, „Socinianizm in Poland“, 1957 й ін.) містять багато матеріалу до історії укр.-білор. земель. До іст. козащини відноситься праця „Jerzy Niemirycz“ (1960).

Котарбінський Вільгельм (1849—1921), польс. маляр укр. роду, академіст з нахилом до символізму; розмальовував собор св. Володимира в Києві, пляфон у домі Терещенка; «Оргія», «Темна зірка», «Юда», «На могилі», ілюстрації до св. Письма й ін.

Котек Ніна (*1904), малярка, закінчила Київ. Художній Ін-т, учениця В. Кричевського; працює в Харкові; краєвиди, натюр-морти, прикладне мистецтво.

Котельва (III—15), с. над р. Котельвою, поблизу її впадіння до р. Ворскли, р. ц. Полтавської обл.; до поч. 1930-их рр. — одно з найбільших сіл України (бл. 20 000 меш.) з різноманітною кустарною пром-стю (гол. ткацтво).

Котельня, Котельнича, Котельнич, Стара К., с. Андрушівського р-ну Житомирської обл.; староруський город в Київському князівстві, вперше згаданий під 1143 р.; в 16 в. укріплений замок, від якого залишилися руїни; до 1930-их рр. м-ко.

Котермак Юрій, справжнє прізвище Дрогобича (Дрогобицького) Юрія.

Котецький Кость (1882—1936), хемік-нафтовик і промисловець у Галичині; хем. досліди нафтових продуктів.

Котівка (IV—15), с. над р. Орель, р. ц. Дніпропетровської області.

Котко Дмитро (*1892), диригент, 1920 р. організував хор з інтернованих вояків УНР і в 1920—30-их рр. з успіхом концертував на Зах. Укр. Землях, у Польщі й Німеччині.

Котко Кость, див. Любченко Микола.

Котляревська Марія (*1902), гравер, родом з Харкова; гол. дереворити і лінорити на теми з нар. побуту; «У крамниці», «Музики»; ілюстрації.

Котляревський Іван (1769—1838), визначний поет і драматург, що поклав початки нової укр. літератури. Нар. К. в Полтаві, в родині дрібного урядовця, вчився в Полтавській духовній семінарії, не закінчивши якої, став домашнім учителем у сіл. поміщицьких родин, завдяки чому мав змогу познайомитися з сел. побутом і за-своїти нар. мову, використавши ці знання пізніше. 1796 р. К. вступив до війська, брав участь у поході на Туреччину (1806). Залишивши 1808 р. військ. службу, К. працював наглядачем «Дому для виховання бідних дворян» і попечителем «Богоугодного заведення». Був близькою людиною до ген.-губернатора і брав участь у театральних виставах у його домі, пізніше став дир. Полтавського те-

Д. Котко

І. Котляревський

атру (збудованого 1808 р.). 1835 р. залишив службу. Помер у Полтаві.

Найбільший твір К. «Перелицьована Енеїда» є початком нової доби в укр. літературі. Перші три частини її вийшли в Петербурзі коштом М. Падури, друге вид: (1808) було повторенням першого, третє з додатком 4 частини появилось 1809 р.; 5 й 6 частини К. писав ще понад 20 рр., і повне видання поеми з'явилося друком по смерті автора — 1842 р. За жанром поема К. бурлескна травестія Вергілієвої «Енеїди», що мала свою традицію в евр. (Скаррон, Блюмауер) і рос. літературі — «Вергилиева Енеїда» Осипова і Котельницького. Хоч безпосереднім зразком для К. служила ця остання, «Енеїда» К. є цілком оригінальним твором, з мист. погляду значно вищим від «Енеїди» Осипова. Крім нар. мови, К. застосував і зовсім нову на той час віршову форму: десятирядкова строфа чотиристопного ямба, з правильним чергуванням рим (супроти панівного до того часу силабічного віршування). К. на початку своєї творчості стояв на межі двох епох: минулої Гетьманщини й кріпосницького ладу, заведеного на Україні рос. царатом, і обидві ці епохи, з їх побутом, соціальними й становими відносинами, знайшли широке відображення в поемі К., а нац. забарвлення й співчуття до долі простого люду мали сприятливий ґрунт у тогочасній літературі. Усе це разом забезпечило їй великий успіх серед сучасників, викликало багато наслідувань («котляревщина»: П. Гулак-Артемовський, К. Думитрашко, П. Білецький-Носенка) і спричинилося до того, що нар. мова остаточно витіснила з літ. вжитку стару книжну мову.

Другорядне значення в творчості К. має «Ода до князя Куракіна». Зате основоположними для розвитку укр. театру були дві п'єси — оперета «Наталка Полтавка» і водевіль «Москаль-чарівник», написані бл. 1819 р. і тоді ж виставлені, але надруковані значно пізніше в «Українском Сборнике» Срезневського (1838 і 1841). Обидві були призначені для Полтавського театру, і безпосереднім приводом до написання, зокрема «Наталки Полтавки», був протест К. проти карикатурного зображення укр. життя в п'єсі кн. Шаховського «Казак-Стихотворец», що йшла в тому ж таки театрі. І в драмі К. був, з одного боку, продовжувачем традицій інтермедії, з другого — знавцем сучасного йому сел. побуту й живої нар. творчості. Вплив його п'єс помітний як на творчості безпосередніх наслідуників (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, слабші — Я. Кухаренко, К. Тополя, С. Писаревський та ін.), так і на

етногр.-побутовий театр пізнішої доби. Відзначають також вплив К. і поза межами укр. літератури (письм., що пішли в рос. літературу: В. Наріжний і М. Гоголь, білор. «Энеїда навыварат» та ін.).

Кладучи початки нової літератури, К., як про це свідчать і жанри, і стиль його творів, належав більше до доби класицизму, ніж розпочинав нову, що наближалася (романтичну). У своїх суспільних поглядах К. керувався не так соц.-політ. як моральними критеріями, і тому співчуття до соц. й нац. поневоленого народу сполучалося в нього з лояльністю до рос. самодержавства. Див. також ЕУ I, стор. 751.

Література: Житецький П. «Енеїда» Котляревського и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы 18 в. К. 1900, по укр. 1919; Комаров М. Библиографичний покажчик вид. Котляревського, творів та писань про нього. 36. На вічну пам'ять Котляревському. К. 1901; Зеров М. Нове укр. письменство. К. 1924; Айзеншток Я. Студії над текстами І. Котляревського. ЗІФВ УВАН. К. 1927; Рулін П. Рання укр. драма. К. 1927; Горещкий А. І. Котляревський. О. 1928; Залашко А. (ред.). І. Котляревський у критичі та документах. К. 1959.

П. Петренко

Котляревський Олександр (1837—81), славіст і етнограф, проф. Дорпатського, пізніше Київського Ун-ту (з 1875); один з засновників і гол. Іст. Т-ва Нестора Літописця. Гол. праця: «О погребальных обычаях языческих славян» (1868). Критичний огляд укр. літератури під псевд. Скубент Чуприна.

Котмаєр (Kottmeier) Елізабет (*1902), нім. письм. та перекладачка, зокрема з укр. мови. Співр. неперіодичного ж. «Україна і Світ» й ін. вид. Поезії К. перекладали укр. мовою М. Орест, Я. Славутич та ін. Переклади К. з укр. поезії: Wassyl Barka „Trojanden-Roman“ (1956), антологія „Weinstock der Wiedergeburt“ (1957) та ін.

Котов Михайло (*1896), ботанік (геоботанік, флорист, систематик), завідувачий відділом систематики рослин Ін-ту Ботаніки АН УРСР, учасник бл. 40 наук. експедицій, описав низку нових рослин, перев. на Україні, співред. «Флора УРСР», бл. 160 наук. праць.

Е. Котмаєр

М. Котов

Котович Анатоль (*1890), церк. правос. діяч на Волині та на еміграції, ред. правос. рел. видань, педагог, публіцист; оп. статті з іст. церкви; тепер у ЗДА.

Котович Павло (1900—60), журналіст, родом з Одещини; празький кореспондент «Діла» (1930—38), ред. газ. «Наше Життя» в Авґсбурзі (1945—47).

Котович Петро (1873—1955), василіянин, церк. діяч і письм. у Галичині, на Закарпатті (1920—32) і в Канаді; залишив бл. 50 рел.-аскетичних праць, перекладних і оригінальних, календарі, молитовники.

Котовське (VI—10), до 1935 Бірзула, м. в півд.-сх. частині Подільської височини, р. ц. Одеської обл.; зал. вузол, харч. пром-сть (млини, виноробний зав. тощо), мебльова фабрика; 24 500 меш. (1956). Взимку і на весні та літом 1919 бої армії УНР з більшовиками, 2 вересня укр. частини під проводом ген. П. Єрошевича і О. Удовиченка розгромили більшовиків і взяли 3 000 полонених; в р-ні К. оперували укр. повстанці отамана Заболотного і больш. партизани Котовського.

Котовський Григорій (1881—1925), больш. діяч і партизанський командир, родом з Басарабії, спочатку анархіст. 1919 воював на півд. України проти армії УНР та Денікіна, літом 1920 на чолі червоної кінноти дійшов до Львова; згодом воював проти укр. повстанців, у вересні 1920 зазнав поразки від Чорних Запорозжців під Галузинцями, восени 1921 ліквідував частини Другого Зимового Походу під Базаром. К. був одним з організаторів Молд. Автономної ССР.

Котян, половецький хан, зять Мстислава Гал. і його союзник; після розгрому половців монголами (1222) відійшов від Дніпра і прохав допомоги в укр. князів; 1223 разом з ними зазнав поразки над Калкою; 1238 остаточно розгромлений Батием в астраханських степах, оселився з рештками половців на Угорщині під владою угор. короля.

Коуї, коуї, тюркське плем'я, згадуються в літописі з 12 в. як військ. осадники Київщини, Чернігівщини та Переяславщини.

Кох (Koch) Ганс (1894—1959), нім. історик, прот. теолог, суспільно-політ. діяч родом із Львова, проф. Кеніґсберзького, Бреславського, Віденського і Мюнхенського ун-тів, дир. ін-тів Сх. Європи в Бресла-

ві (1937—40) і Мюнхені (з 1952), д. чл. НТШ; дослідник історії Сх. Європи, зокрема історії церкви і протестантизму; знавець укр. проблеми, що відстоював іст. окремішність і самобутність укр. народу. К. брав участь в укр. визвольних змаганнях 1918—20 як сотник ген. штабу УГА; впродовж другої світової війни як старшина і експерт причетний до нім.-укр. взаємин. 1939—40 як чл. нім. репатріаційної комісії допоміг багатом українцям, загрозеним більшовиками, виїхати з Зах. України; в 1952—54 гол. Укр.

Нім. Т-ва ім. Гердера в Мюнхені, з 1954 його почесний гол. Серед численних праць К. укр. проблематиці присвячені м. ін. «Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraine» (в «Osteuropa», 1927), «Byzanz, Ochrid und Kiev 987—1037, (в «Kyrios», 1938), «Теорія Третього Риму в історії відновленого Моск. Патріархату 1917—1952» (1953), «Ukraine und Protestantismus» (1954); спомини «Договір з Денікіном» (1931); переклад вибору з укр. лірики з коментарями «Die ukrainische Lyrik 1840—1940» (1955). Біографія і повний список праць в «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» VII, 2, 1959.

Кох Еріх (*1896), нім. нац.-соц. політик; з 1928 гавляйтер Сх. Пруссії, в 1941—44 рр. райхскомісар України; ворог слов'ян, зокрема українців, уславився брутальним режимом над укр. населенням. 1949 заарештований у Зах. Німеччині й 1959 засуджений поль. судом на кару смерті. Докладніше див. *Райхс-комісаріат Україна*.

Кохан Володимир (*1898), кооп. і гром.-політ. діяч у Галичині, зокрема на Сокальщині; в 1928—30 рр. посол до поль. союму від УНДО, згодом діяч Фронту Нац. Єдності; чл. дирекції «Центробанку» 1940—44, з 1948 р. виконавчий дир. Комітету Українців Канади у Вінніпегу.

Коханенко Євген (*1891), справжнє прізвище Кохан, драматичний актор і режисер, родом з Галичини; на сцені з 1913 в театрі т-ва «Бесіда» у Львові, зго-

О. П. Котович

Г. Кох

В. Кохан

дом у Держ. Драматичному Театрі в Києві (1918—19), з 1923 в театрі ім. І. Франка. Гол. постанови: «Лісова пісня» (Л. Українка), «Мірандоліна» (К. Гольдони), «Княжна Вікторія» (Я. Мамонтова).

Коханович Григорій Онуфрій (†1814), єп. луцький (з 1807 р.), 1809—14 митр. уніятської церкви в Рос. Імперії, не затверджений Римом з формальних причин, гол. через скасування царським урядом титулу митр. київ.

Кохановський Пантелеймон, хроніст, ієромонах, економ печерської Лаври; зладив 1681—82 хроніку п. н. «Обширный синопсис русский».

Кохітник, див. *Бердулян*.

Кохно Микита (*1895), церк. діяч, протоієрей УАПЦеркви з 1922 р., свящ. на Черкащині і в Харкові; заарештований 1936 р.

Коховський Василь, гал. письмен. 1860—80-их рр., сатиричні оп., м. ін. «Пан Комарчук» (також п. н. «Пан Народолюбцець»), ст. з етнографії; перев. друкувався в «Основі» й «Правді».

Коховський (Kochowski) Веспазіян Гієронім (бл. 1633—99), поль. поет і хроніст, учасник протикозацьких воєн і віденського походу 1683. Хроніка К. «Appalium Poloniae. Climacter», I—III (1683—93) і IV (1853) містить багато матеріалу з історії України другої пол. 17 в. і була одним з джерел літопису Г. Граб'янки.

Коцак Арсеній (1734—1800), гр.-кат. свящ. на Закарпатті, викладав філософію в монастирських школах; автор «Граматики руської», тогочасної книжної мови з нар. домішками.

Коцевалов Андрій (1892—1960), проф. класичної філології Харківського Ун-ту і УВУ, дослідник грец. іст. граматики та визначний знавець і дослідник мови грец. написів античного Причорномор'я, автор багатьох праць з грец. епіграфіки, д. чл. НТШ і УВАН. Гол. праця «Syntaxis inscriptionum antiquarum coloniarum Graecarum Ponti Euxini», 1935; помер на еміграції в ЗДА.

А. Коцевалов

Коциловський Йосафат, Йосип (1876—1947), укр. кат. перемиський єп. родом з с. Пакошівки на Лемківщині, студіював у Львові й Римі, свячений 1907, пізніше проф. богослов'я і проректор духовної семінарії в Станиславові, 1911 р. вступив до ЧСВВ, в 1915—16 рр. ректор укр. духовної семінарії в Кромєрижі (Моравія),

з 1916 р. єп. у Перемишлі. Заснував орг-цію духовенства «Спархіяльна Поміч», організував Єпархіяльний Ін-т Кат. Акції, Марійські Дружини, жін. Згромадження Сестер св. Йосифа, тижневик «Укр. Бескид», відбудував і підніс духовну семінарію, розвинув широку харитативну допомогу тощо. 1946 переданий поляками большевикам, помер у в'язниці в Києві.

Коциловський

Януарій (1879—1937), василіянин, брат єп. Йосафата, місіонер і церк. діяч у Бразилії й Аргентині. Піонер орг-ції укр. церк. життя в Аргентині.

єп. Й. Коциловський

Коціпинський (Kocipiński) Антін (1816—66), поль. композитор, муз. етнограф і видавець у Кам'янці Подільському і в Києві; «Первая сотня дум і пісень рускаго народа на іден голос з фортепіаном издаваемых» (1862), «Пісні, думки і шумки рускаго народа на Подолі, Україні і в Малоросії» (1862).

Коцка Андрій (*1911), маляр родом із Закарпаття; жанрові картини, пейзажі з нахилом до експресіонізму.

Коцко Адам (1882—1910), студентський діяч, борець за укр. ун-т у Львові, чл. КУМ, загинув від поль. руки 1. 7. 1910 під час сутички в ун-ті; його смерть мала великий вплив на наступні студентські покоління.

Коцовський (псевд. Корженко) Володимир (1860—1921), дир. учительської семінарії в Сокалі й літературознавець, співр. «Зорі» і «Діла», д. чл. НТШ; «Життя і значення М. Шашкевича», «Іст.-літ. замітки до Слова о полку Ігореві» та ін.; писав поезії.

А. Коцко

Коцюба Гордій (*1892), письмен., перше оп. «Два світи» в одеському альманасі «Червоний вінок» (1919), романи в офіц. сов. дусі «Родючість» (1934), «Нові береги» (1934—35, 2 вид. 1959), «Перед грозою» (1937). Засланий за «ежовщини», реабілітований після 1956 р.

Коцюба Михайло (1855—1932), осв. діяч і педагог, організатор с.-г. фахової

освіти; почесний чл. т-ва «Просвіта» у Львові й довголітній керівник його с.-г. діяльності, засновник і дир. дівочої семінарії Укр. Пед. Т-ва у Львові, діяч і деякий час гол. т-ва «Сіль. Господар»; ст. на госп. теми в «Економісті» (1904—14).

Коцюбинська Наталія (1890—1939), мистецтвознавець і етнограф; «Композиція пелікана, що своєю кров'ю напоює своїх дітей, в укр. мистецтві» та ін.; заарештована 1937 р., померла на засланні.

М. Коцюба

Коцюбинський Михайло (1864—1913), один з найвизначніших укр. письмен. кін. 19— поч. 20 в. Нар. К. у сім'ї дрібного урядовця у Вінниці, де жив до 7 рр., а потім по м-ках і с. Поділля, за місцем служби його батька. 1880 р. К. закінчив Шаргородське духовне училище — бурсу, потім учився в духовній семінарії, якої не закінчив, бо мусів утримувати родину (батько втратив на той час працю, а мати осліпла), поповнюючи знання самоосвітою. Він рано познайомився з творчістю укр. письмен., зокрема мали на нього вплив Т. Шевченко і М. Вовчок, також читав Золя, Гюго, Мопасана й ін. зах.-евр. письмен. і був знайомий з модною тоді соц. літературою (Фюєрбах, Фур'є).

Під впливом укр. класики у К. рано пробудилася нац. свідомість і бажання працювати для народу, так що вже 17-літнім юнаком він мав політ. процес, наслідком якого довгий час був під наглядом поліції і не міг здобути урядову службу, заробляючи на сім'ю приватними лекціями. Тільки завдяки зв'язкам з нац.-культ. діячами (М. Костомаров) К. вдалося 1892 р. влаштуватися в філоксерній комісії, у якій він працював (Басарабія, Крим) до 1897 р. Потім деякий час був співр. житомирської газ. «Волинь», а з 1898 р. оселився в Чернігові, де й прожив до кін. життя, працюючи земським статистиком. Слабий здоров'ям, К. шукав відпочинку від праці то в Галичині (звич. в с. Криворівні на Гуцульщині, останній раз 1912 р.), де познайомився з визначними діячами (І.

М. Коцюбинський

Франко, В. Гнатюк, М. Павлик та ін.), то в подорожах по Європі, зокрема Італії (Капрі). У Галичині ж друкувалися й перші його твори в журн., а потім і окремими зб.: «У путях шайтана» (1899), «Полюдському» (1900) й ін. Виснажлива праця не давала змоги К. цілковито віддатися літ. творчості й прискорила смертельну хворобу серця. Тільки 1911 р. Укр. т-во допомоги літературі визначило К. стипендію, зобов'язавши його кинути службу. Але вже було пізно, і К. два роки пізніше помер у київ. клініці Образцова.

Перші літ. спроби К. позначені впливом народницької літератури (зокрема І. Нечуя-Левицького) і «ходіння в народ»: «Андрій Соловейко» (1884) і «21 грудня, на Введеніє» (1885). Народницький характер мали і дальші твори К. 1890-их рр.: «На віру» (1891), «П'ятизлотник», «Ціпов'яз» (1893), «Хо» (1894), «Для загального добра» (1895) й ін., в яких він зображує перев. сел. побут і говорить про обов'язки інтелігенції супроти народу. Але з кін. 1890-их рр. К. не вдовольняє тематична вузькість і мист. примітивізм народницької літератури. Його творчість дедалі більше набирає тематичної різноманітності, охоплюючи найширші верстви суспільства, і стає модерною в стилі письма. К. переходить до імпресіонізму, і в його творчості модерний на той час в укр. літературі імпресіонізм досягає вершинної досконалості. Імпресіоністичним є вже оп. «У путях шайтана» (1899), ще виразніше наступні екзотичні етюди: «На камені» (1902), «Під мінаретами» (1904). К. дедалі більше заглиблюється в психологічну аналіз, яка виявляється то в іронічному змалюванні розчарування інтелігента в своїх молодечих захопленнях («Лялечка», 1901), то в складному, повному драматизму роздвоєнні мистця, що спостерігає смарть своєї дитини і фіксує ці спостереження як матеріал для майбутнього твору («Цвіт яблуні», 1902), то в бунті проти отруйної буденщини («Сон», 1911) і т. д.

Та сама тонка психологічна аналіза характеризує й творчість К. часів першої рос. революції. Але тут з усією гостротою і в своєрідній інтерпретації виступає (відзеркалений зрештою в усій творчості К.) момент нац. й соц. гніту на Україні в умовах рос. самодержавства: «Він іде» (1906), «Сміх» (1906), «Persona grata» (1907), «Подарунок на іменини» (1911) і багато ін. Сюди ж належить і визначна художньою силою й типізацією образів не закінчена повість «Fata morgana» (1903—10), в якій К. розкрив

гострі соц. конфлікти на укр. селі в умовах рос. колоніалізму.

Вершинним з мист. погляду твором К. є «Intermezzo» (1908), в якому в психологічні медитації мистця раз-у-раз вривається брутальна дійсність, схоплена часом, як контраст до тонкого імпресіоністичного малюнку новелі, підкреслено натуралістичними мазками («Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду»), нагадуючи про його обов'язки перед народом.

Децо окремо стоїть майстерна стилізація — повість з життя гуцулів, написана в півлегендарному пляні, — «Тіні забутих предків» (1911).

Висока майстерність, культура слова й глибокий ліризм творчості К. великою мірою вплинули на дальший розвиток укр. літератури, не лише прози, а й поезії в кращих її зразках (П. Тичина). Твори К. видавалися багато разів до й особливо по революції. Найповнішими були 7-томове вид. ДВУ і 9-томове «Книгоспілки» з вступними ст. і належним наук. апаратом (обоє 1920-их рр.). З 1930-их рр. большевики стандартизували оцінку К. як «реаліста» й «рев. демократа», чим закрили можливості до дальшого вивчення його творчості, і почали видавати перев. вибрані твори з дуже тенденційним їх тлумаченням.

Література: Див. БУ I, стор. 775 і Гнатюк В. Листи В. Коцюбинського до В. Гнатюка, з передмовою і поясненнями В. Гнатюка. Л. 1914; Михайло Коцюбинський (до 75-річчя з дня народження). Зб. матеріалів, ст., віршів та нарисів. Упорядкував Ф. Федун. Вінниця 1939; Возняк М. До зв'язків М. М. Коцюбинського з Галичиною. Л. 1941; Зб. до 75-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського, упорядкував Ж. М. Коцюбинський, друге вид. Чернівці 1941; Іванов Л. Літ.-естетичні погляди Михайла Коцюбинського 90-900 рр. Дніпропетровське 1950; Коцюбинська-Єфіменко З. Михайло Коцюбинський. Життя і творчість. К. 1955; Калениченко Н. Михайло Коцюбинський. К. 1956.

І. Кошелівець

Коцюбинський Юрій (1897—1936), син Михайла, больш. політ. діяч родом з Чернігівщини. З 1913 р. К., увійшовши до РСДРП, став рев. діячем; з грудня 1917 заступник нар. секретаря військ. справ у першому (харківському) больш. уряді УССР, а з березня 1918 працював у підпіллі в Донбасі та на Полтавщині. Згодом очолював больш. орг-ції Чернігівщини в боротьбі проти укр. повстанців. 1921—23 К. посол УССР у Відні, потім радник посольств ССР у Відні (до 1925) й Варшаві (до 1930). У 1930—35 рр. К. працював в уряді УССР: заступник нар. комісара зем. справ (1930), заступник гол. (1931—33) і гол. Держплану та заступник гол. Ради Нар. Комісарів (1933—35). За-

арештований у квітні 1936 і розстріляний без суду як нібито керівник «Укр. троцькістського центру», що «бл'юкувався з УВО».

Коцюбинського ім., кол. Берковець (III—11). с. м. т., Києво-Святошинського р-ну Київської обл., на півн.-зах. від Києва; деревообробна пром-сть.

Кочевський Віктор (*1923), поет; зб. поезій «Господарі весни» (1951), «Земляки» (1957), «Дружне колосіння» (1959), вірші для дітей «Зелений світ» (1955) у сучасному сов. дусі.

Кочерга Іван (1881—1952), визначний драматург родом з Чернігівщини; почав писати 1904 р. рос. мовою, перша п'єса К. «Песня в бокале» (1910) була виставлена щойно 1926 р. Але завдяки своєрідності стилю і щільній увазі до форми його замовчували й за сов. часу, і популярності він набув після нагороди на закритому всесоюзному конкурсі 1934 р. (за п'єсу «Майстрі часу»). К. написав понад 30 п'єс, з них найпопулярніші: «Фея гіркого мигдалю» (1926), «Алмазне жорно» (1930), «Марко в пеклі» (1930), «Свічине весілля» (1930), «Майстрі часу» (1934), «Підеш — не вернешся» (1935), «Ярослав Мудрий» (1946) та ін. Найповніше вид. «Твори» в 3 тт. (1956) — містить 25 п'єс. Оригінальний стиль К., вишукана форма, філософічна символіка образів, з одного боку, визначили зовсім окреме місце його в сов. драматургії, з другого — були причиною того, що офіц. сов. критика незаслужено відсувала К. на другий план супроти менш талановитих, але політично більш ангажованих драматургів типу О. Корнійчука.

І. К.

Кочеток (IV—17), с. м. т. Чугуївського р-ну Харківської обл. над р. Дінцем.

Кочін Євген (*1910), бачванський укр. письм.; оп. з життя бачванського селянства, п'єса «Вона невіновата» (1953).

Кочубей, укр. старшинський рід, мабуть, тат. походження, одна галузь якого дістала в 19 в. рос. князівський титул. Найвідоміші: Василь К. (див.) ген. суд-

Ю. Коцюбинський

І. Кочерга

дя за часів Мазепи, син його Василь К. (бл. 1680—1743), полк. полтавський (1727—43), внук Семен К. (1725—79), полк. ніженський (1746) і ген. обозний (1751), фактичний керівник укр. уряду за гетьмана Розумовського, і внук Семена К. — Семен К. (бл. 1778—1835), полтавський губернський маршал, чл. укр. масонської лжожі «Любов до істини» в Полтаві. До цього ж роду належав кн. Віктор К. (1768—1834), визначний рос. держ. діяч і дипломат, віцеканцлер, мін. внутр. справ (1802—07, 1819—25), гол. Держ. Ради й Комітету міністрів (1827) Рос. Імперії.

Кочубейвна Мотря (*бл. 1688), дочка ген. судді Василя Кочубея, хрищенця Мазепи, який хотів одружитися з нею (1704), але батьки її не дали на це згоди. Дальша доля Мотрі невідома; є вістка, що вона скінчила своє життя в монастирі. Збереглися цікаві, поетично написані листи Мазепи до неї. Цей роман став сюжетом для укр. (трилогія Б. Лепкого «Мазепа») і рос. (поема О. Пушкіна «Полтава») письменників, композиторів (опера П. Чайковського «Мазепа»), малярів («Мотрона Кочубей» І. Рєпіна).

Кочубей Василь (бл. 1640—1708), держ. діяч мазепинської доби; виконував дипломатичні доручення Дорошенка (посольство до Адріанополя 1675), був реєнтом ген. військ. канцелярії за Самойловича, який посилав його до Москви (1685), в 1687—99 ген. писар, з 1700 ген. суддя, не раз виконуючи також обов'язки наказного гетьмана. К. став лідером полтавської старшинської опозиції, що була невдоволена з участі України в антиур. коаліції кін. 17 в. й інспірувала акцію Петрика (див. Іваненко Петро). Це відбулося на відносинах (колись дружніх) К. з Мазепою, які ще більше загострилися на поч. 18 в. в зв'язку з відомим романом Мазепи і дочки К. — Мотрі. Довідавшись про зносини Мазепи з польс. королем С. Лещинським, К. зробив донос на гетьмана Петрові І, можливо в надії дістати гетьманську булаву. Цар не повірив доносові К., який під час слідства на тортурах зрікся своїх обвинувачень, і наказав його стратити. О. О.

Кочубинський Олександр (1845—1907), рос. славіст, проф. Одеського Ун-ту, політ. близький до офіц. слов'янофільства. Праці в домолодогораматичному дусі з іст. міжслов. стосунків і іст. сх.-слов. мов (сполучення сонорних з глухими) і топо-

В. Кочубей

німіки (про іст. межі балтицьких і слов. племен у басейні Дніпра, 1887, слов. колонізацію Семигороду, 1891). Концепція розвитку укр. мови викладена К. у його дисертації «К вопросу об отношениях славянских наречий» (1877) і в його розгорненому огляді «Очерк литературной истории малорусского наречия» П. Житецького (1892). Звіт про студії гал. говірок і львівських рукописів К. дав у ст. «Из-за границы» (1876). Список праць К. у «Сборник в память А. А. Кочубинского» (1909).

Кочура (псевд. Одинокий) Михайло (1851—?), поет родом з Полтавщини; перші поезії друкував в альманахах; окремо видав 3-томову зб. «Народні сльози» (1906) і «Відгуки наболілого серця» (1914). Деякі поезії К. («Справжнє кохання») стали нар. піснями.

Кошари (IV—21), с. в сх. Донеччині, р. ц. Ростовської обл. РСФСР; в р-ні К. в 1926 р. українці становили 88,4% населення.

Кошевський Кость (*1897), драматичний актор і режисер; у 1917—19 рр. в «Молодому Театрі», з 1920 в театрі ім. І. Франка. Ставив «Коммольці» (1929) і «Невідомі солдати» (1931) Л. Первомайського, «Шельменко-денчик» (1931) Г. Квітки-Основ'яненка, «Платон Кречет» і «Правда» (1934) О. Корнійчука, «Останні» (1937) М. Горького, «Русские люди» (1942, в Москві) К. Симонова й ін. Автор п'єс («Кооператори», «Вудні» й ін.) і спогадів.

К. Кошевський

Кошелівець Іван (*1907), літературознавець і критик, з 1955 ред. «Укр. літ. газети», з 1961 журн. «Сучасність» (Мюнхен); літ.-критичні ст.; «Нариси з теорії літератури», I (1954); переклади з франц. й нім.

Кошельник Юрій (*1902), псевд. А. Юриняк, письм. і публіцист; п'єса «На далеких шляхах», зб. літ.-критичних нарисів «Літ. твір і його автор». Тепер в ЗДА.

Кошилівці, с. Товстенського р-ну Тернопільської обл., поблизу якого є залишки поселення пізнього етапу трипільської культури з поліхромною керамікою і поселення з тілопальним могильником ранньої княжої доби (Р. Кайндль 1906, К. Гадачек 1908—1912, Л. Козловський і Г. Чайльд 1923).

Кошиці (словацька назва Košice, угор. Kassa), м. в Чехо-Словащині, гол. м. сх.

Словаччини; 1956 р. — 78 000 меш., в тому ч. бл. 1 000 українців і пословачених гр.-католиків; в 1850-их рр. Закарпаття короткий час належало до кошицької адміністративної округи, в 1920—39 рр. тут містився чехо-слов. верховний суд з територіальними компетенціями на Закарпаття, з 1950 р. осідок правос. ген. вікаріату.

Кошиць Олександр (1875—1944), визначний диригент, композитор і етнограф, родом з Київщини; закінчив Київ. Духовну Академію (1901) і Муз. Школу М. Лисенка (1906—12), у якій як диригент співпрацював з М. Лисенком; з 1909 диригент хору Київ. Ун-ту, з 1911 учитель хорової музики Імператорської Муз. Школи (згодом консерваторії), капельмайстер театру М. Садовського, в 1916—17 диригент Київ. Міськ. Опері; 1918 р.

О. Кошиць

К. співорганізатор Укр. Респ. Капелі (згодом Укр. Нац. Хор), з якою відбув 1919—24 рр. концертну подорож по Зах. Європі й Америці. З 1926 р. К. поселився в Нью-Йорку і багато уваги присвятив педагогічній роботі, виховуючи хороших диригентів гол. у Канаді. Помер у Вінніпегу. К. один з кращих знавців і популяризаторів укр. нар. пісні й церк. співу. Записував нар. пісні з 1893 р. на Київщині, згодом на Кубані (1903—05). Церк. твори (5 літургій, окремі співи), обробки нар. пісень, деякі з них опубліковано з англ. текстом у Нью-Йорку. К. автор «Спогадів», I—II (1947—48), «З піснею через світ» (1952), студії про укр. обрядові пісні й ін.

Кошиць Тетяна (*1892), нар. Георгієвська, дружина Олександра К., громад.-культ. діячка, з 1926 в ЗДА, з 1945 в Канаді, з 1948 управителька архіву, бібліотеки й музею в Осередку укр. культури й освіти у Вінніпегу, поширює укр. нар. мистецтво, зокрема нар. пісні.

Кошиць-Квітницький Григорій, автор популярної свого часу «Оди, сочиненої на малоросійськом наречіи по случаю временного ополчення», написаної з нагоди «ополчення» проти Наполеона. Відомостей про життя К.-К. немає. Ода вперше опублікована в журн. «Вестник Европы» (1907), пізніше в «Укр. пропілеях» І. Айзенштока (1928).

Кошівка, бейсбол, спортова гра м'ячем двох команд. Новітня К. народилася в ЗДА 1892 р., в 1904 р. була в програмі олімпійських ігор. На Україні перші

спроби К. сягають 1910—12 рр.; 1913 р. грали турнір К. у Києві. На поч. 1920-их рр. К. поширилася в Галичині (спершу по жін. школах); в Чернігові (1922 р. створилася перша на Україні кошівкова ліга, що провела змагання за першість), Києві (1925 р. проведено перший чемпіонат міста серед жін. дружин-команд), Харкові, Одесі й ін. З 1927 р. відбуваються змагання за першість УСССР (за системою репрезентацій міст, а з 1937 р. — між клубами), з 1935 ведуться змагання за чемпіонат УСССР серед юнацьких дружин; відбуваються також змагання за кубок СССР (жінки УСССР здобули його у 1950—51 рр.). Рекордсменки і рекордсмени України виступають на міжнар. змаганнях за першість світу, на олімпійських іграх. На еміграції у Німеччині (1945—50) К. була поширена серед молоді в таборах. В ЗДА Укр. Ліга Молоді організує щорічно змагання за першість з К. Багато українців кошівкарів ЗДА є визначними гравцями амер. коледжів чи проф. амер. дружин. **Е. Ж.**

Кошмідер (Koschmider) Ервін (*1895), нім. славіст, структураліст, проф. ун-ту в Вільні, потім Мюнхені, д. чл. НТШ. Праці з теорії мови, староцерк.-слов. мови, слов. акцентології, історії поль мови. Зокрема важливі праці К. з теорії й історії дієслівного виду і з іст. церк. співу у сх. слов'ян.

Кошовий Василь (бл. 1870 — бл. 1914), зем. статистик у Полтаві, згодом у Житомирі і Києві; до 1905 діяч Полтавської Вільної Громади РУП, пізніше чл. Укр. Дем. Партії; розвідка «Національно-територіальні межі України» (ЛНВ, 1907).

Кошовий Степан (*1921), маляр-реаліст, працює в Києві; перев. картини з колгоспного життя; «Оранка» (1950), «Колгоспні лани» (1957) й ін.

Кошовий отаман, виборний гол. Запоріжжя й керівник його виконавчої влади в 16—18 вв. К. о. обирала січ. рада на один рік з-поміж заслужених і впливових козаків; перевибори були можливі, як також іноді січ. рада могла його передчасно усунути. К. о., за допомогою січ. старшини, виконував військ.-адміністративну владу, видав зовн.-дипломатичними взаєминами та вирішував важливіші суд. справи. Під час походу його влада була значно ширшою. В мирний час К. о. ділився своєю владою з *Радою старшин* та *Січовою Радою*; вона була радше респ. типу в протидію до влади гетьмана, що нерідко набирала монархічного характеру. (Див. також *Запоріжжя*).

Коштелячук Леонід (*1914), маляр-реаліст, працює в Києві; портрети, жан-

рові картини з колгоспного життя; «На зборах» (1954) й ін.

Коялович Михайло (1828—91), рос. історик, проф. Петербурзької Духовної Академії. Праці К. присвячені гол. історії укр.-білор. церкви, написані тенденційно з рос. урядового і церк. погляду. «Литовская церковная унія» (2 тт., 1859—62), «Лекции по истории Западной России» (1864), «История воссоединения западно-русских униатов старых времен» (1873), «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884), «Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к Восточной России и к Польше» (1865), «Дневник Люблинского сейма 1569 г.» (1869).

КП(б)У (КПУ), див. *Комуністична Партія України*.

КПЗУ, див. *Комуністична Партія Західної України*.

Краби (голл. Krab), короткохвості раки (Brachyura); в Чорному і Озівському м. відомо бл. 15 видів. Багато К. мають пром. значення: споживаються в консервованому вигляді.

Кравс Антін (1871—1945), нім. роду з Буковини, ген.-чотар УГА; 1918 командир Самбірської (8) бригади, на весні 1919 р. з Гал. корпусу, у поході на Київ Центр. армійської групи, яка 30 серпня здобула Київ; в Червоній УГА спочатку командир 3 бригади, потім усунений більшовиками. 1920 командир бригади, зформованої з вояків Укр. Гал. Армії, в складі Херсонської дивізії Армії УНР, від якої відколовся в серпні 1920 під час поль.-укр. боїв з більшовиками і прорвався з рештками УГА до Чехо-Словаччини, де був інтернований до 1924 р. Помер у Відні. Автор спогадів «За українську справу» (1937).

А. Кравс

Кравців Богдан (*1904), поет, журналіст, пластовий і грим.-політ. діяч, родом з Галичини, д. чл. НТШ. Замолоду чл. УВО і студентський діяч у Львові, м. ін. гол. Союзу Укр. Націоналістичної Молоді (1928—29); в 1930-их рр. ред. ряду націоналістичних вид. («Вісті», «Голос Нації», «Голос») і літ. ж. «Дажбог» і «Обрії», в 1940—45 рр. газ. «Голос» й ін. вид. для укр. робітників у Німеччині; з 1949 в ЗДА в складі ред. «Америки» і (з 1955) «Свободи»; кількакратний ред. пластового ж.

«Молоде Життя». Зб. поезій «Дорога» (1929), «Промені» (1930), на в'язничні теми — «Сонети і строфи» (1933), пізніші зб. з дедалі більшим наближенням до класицистичної форми; «Остання осінь» (1940), «Під чужими зорями» (1941), «Зимозелень» (1951); переклади «Пісні пісень» (1934) і Р. М. Рільке — «Речі й образи» (1947). Праці з сучасної укр. літератури, бібліографії, про старі карти України і староукр. мітології.

Кравців Петро (1856—1929), лікар і педагог, проф. Харківського Муз. Ін-ту, популяризатор знання з ділянки фізіології, гігієни й біології.

Кравченко Василь (1862—1945), етнограф і письм., дир. Житомирського Музею, дослідник Волині; зб. етногр. матеріалів з Волині та етногр. розвідки; зб. оп. «Буденне життя» (1902).

Кравченко Віктор (*1905), укр. роду комуніст, був керівником ряду метал. підприємств на Україні й на Уралі. 1943 висланий до ЗДА як чл. Сов. Заготівельної Комісії, 1944 зрікся сов. громадянства й видав антисов. книжку «Я вибрав свободу»; в якій став на єдинонеділимську антиукр. позицію.

Кравченко Євген (*1907), письм.; оп. «Мої сучасники» (1954), п'єси «Комсомольська лінія» (1951), «Коли зацвітуть черешні» (1953), «Пастушка Таня» (1956) й ін. в сучасному сов. дусі.

Кравченко Іван, коз. сотн. (1650), полк. білоцерківський (1658), бився з росіянами під Києвом 1658.

Кравченко Іван (*1898?), історик, наук. співр. ВУАН і Київ. Іст. Архіву; праці з екон. історії України 18—19 вв. і з історії поль. повстання 1831 р. на Україні.

Кравченко Михайло (1858—1917), кобзар-сліпець родом з Полтавщини, учень С. Яшина і Ф. Холодного; виконував також думи і пісні власного укладу («Про Сорочинські події 1905 року», «Чорна неділя в Сорочинцях»); з його голосу списували кобзарські думи П. Мартинович і Ф. Колесса.

В. Кравців

М. Кравченко

Кравченко Олекса (1881—1940), маляр і графік; студіював у Москві, брав участь у виставках «передвижників»; численні ілюстраційні дереворити до творів М. Гоголя, В. Короленка, Ч. Дікенса, А. Франса, Дж. Байрона, В. Гюґо, Й. Гете й ін., серії офортів, подорожніх пейзажів (Нью-Йорк, Італія, Індія, Париж, Дніпрогес), гравюри на реві. теми («Паризька комуна»), побутові теми («Життя жінки», «Страдіваріос у своїй майстерні»), портрети, ескібри й ін.

Кравченко Сергій (*1914), маляр і графік, працює в Києві гол. в галузі книжкової графіки.

Кравченко Теодор (*1906), письмен., друкується з 1926 р. Оп., повісті «Барикади в селі» (1931), «Хліб» (1933) та ін., крім того, проза рос. мовою.

Кравченко Уляна, справжнє прізвище Шнайдер Юлія (1860—1947), поетка, за фахом учителька, родом з Дрогобиччини, друкуватися почала з 1883 р. На творчість К. великий вплив мав І. Франко, значне місце в її ліриці посідають мотиви жін. долі. Зб. поезій „Річмавєта“ (1885). На новий шлях» (1891). «В житті є щось» (1929); зб. поезій для дітей і юнацтва «Проліски» (1921), «В дорогу» (1921), «Лебедина пісня» (1924), «Шелести нам, барвіночку» (1932); прозові нариси «Спогади учительки» (1935). За сов. часу вийшли «Вибрані поезії» (1941), «Вибране» (1956) і «Вибрані твори» (1958).

У. Кравченко

Кравченко-Крюковський Іван (1820—85), кобзар, виконавець великої кількості дум та іст. пісень.

Кравчук Михайло (*1890), укр. кат. свящ. з Галичини; згармонізував віршем за євангелієм життя Ісуса Христа (1930—34), віршований переклад «Голосіння пророка Єремії» з грец. тексту (1938). Тепер у ЗДА.

Кравчук Михайло (*1892), математик, проф. Київ. Ун-ту, С.-Г. Ін-ту й Політехн. Ін-ту, д. чл. УАН, д. чл. НТШ; понад 80 праць, перев. з ділян-ки матем. статистики, диференціаль-

М. Кравчук

них рівнянь, теорії множин і теорії функцій та вищої алгебри; «Інтерполяція та деякі питання з теорії функцій дійсного змінного» (1925), «Про спосіб найменших квадратів та про спосіб моментів у теорії наближеної інтеграції диференціальних рівнянь» (1927), «Про задачу моментів» (1933) та ін., друковані у вид. АН УРСР. Засланий 1937 р., по війні відновлений в УАН.

Краєвиди України, див. ЕУ I, стор. 62—82; основні К. У.: гірський (див. Кавказькі гори, Карпати, Кримські гори), ерозійно-яровий, льодовиковий і прибережний.

Краєзнавство, сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, нар. госп-ва тощо; в УССР під К. розуміється вивчення якоїсь невеликої території з вищеподаних поглядів, звич. місц. силами. Форми краєзнавчої праці: краєзнавчі музеї, т-ва, гуртки, виставки тощо; К. відіграє велике значення в школі.

До революції матеріяли з К. збирали й публікували різні центр. і гол. місц. урядові й гром. установи й т-ва, зокрема т-ва природників при ун-тах, земські установи (їх статистичні відділи), місц. наук. т-ва (напр., на Волині, Кубані) тощо, а також приватні особи. В широкому маштабі краєзнавчі дослідні провадила в 1850-их рр. Комісія для опису губернь Київської шкільної округи, що існувала при Київ. Ун-ті. За час свого короткого існування (1873—76) поважну краєзнавчу роботу провів Півд.-Зах. Відділ Рос. Геогр. Т-ва; укр. землі були також предметом зацікавлення Моск. Т-ва дослідників природи і — якщо ідеться про Правобережну й Зах. Україну, Поль. Т-ва Краєзнавства у Варшаві (орган «Ziemia»). Докладніше див. Географія.

В 1920-их рр. К. буйно розвинулося на підсов. Україні. Краєзнавчу роботу вели: Краєзнавча Комісія при ВУАН (з 1922), яка видавала свій «Бюлетень» і мала студентську секцію та свої підкомісії у Харкові й Одесі, Сільсько-Госп. Наук. Комітет (при Наркомземі), Укр. Комітет Краєзнавства в Харкові (всеукр. установа при Укрголовнауці), що видавав місячник «Краєзнавство» (в 1927 р.), Центральне Статистичне Управління УСРР та його філії й ін. Льокальну краєзнавчу працю вели т-ва дослідників природи і місц. наук. т-ва, музеї, краєзнавчі гуртки тощо; деякі з них видавали свої краєзнавчі публікації. Т-во дослідників природи в Києві видавало «Записки», Одеська Комісія Краєзнавства (з 1920 р.) «Вісник Краєзнавства», Комітет вивчення Поділля (з 1924) — 23 краєзнавчі праці, Окружний Краєзнавчий Комітет в Кам'ян-

ці Подільському зб. «Кам'янецьчина» (2 випуски). Краєзнавче значення мали такі праці, як «Вся Одещина», зб. про Вінницину, Уманщину, Миколаївщину тощо. Краєзнавчий характер мали праці низки Комісій ВУАН, як Комісії Києва й Правобережжя, Полудневої України, Лівобережної України, Зах. України, Іст.-геогр. тощо. Всього існувало бл. 100 різних краєзнавчих орг-цій.

В 1930-их рр. большевики розгромили цю краєзнавчу роботу й установи, які її вели. Сучасне К. має м. ін. завдання допомагати в реалізації сов. госп. планування (напр., розробляти краще використання природних ресурсів даного р-ну) та насамперед ширити сов. патріотизм: на прикладі даного р-ну вивчати події з больш. революції і війни 1941—45, місц. сов. героїв тощо. К. плекається за допомогою спеціальних краєзнавчих музеїв, ч. яких перевищує 50; серед них є ряд великих обл. (наприклад, Вінницький, Житомирський, Закарпатський, Кримський, Сталінський, Чернівецький та ін.), також низка районних, шкільних, колгоспних тощо. Краєзнавчі публікації в УРСР почали численніше виходити тільки в другій пол. 1950-их рр. (описи окремих обл. — серія «Області Укр. РСР», міст, туристичні довідники й карти, ж. «Краєзнавство в школі» тощо). Краєзнавчі гуртки існують при бібліотеках, музеях, різних клубах, школах. Натомість немає ні центр. укр. краєзнавчої установи, ні укр. краєзнавчого журн.

На Зах. Укр. Землях в період між двома світовими війнами діяло краєзнавчотуристичне т-во «Плай» у Львові (з 1924 р.), яке видавало 1937—39 р. ж. «Наша батьківщина». Краєзнавчий характер мало т-во «Бойківщина» з його цінним музеєм; до краєзнавчих музеїв можна зарахувати музеї в Сяноці (Лемківський), Яворові, Коломиї, Ужгороді й ін. З краєзнавчих монографій слід згадати зб. «Карп. Україна» (1939), публікації Ю. Тарновича, присвячені Лемківщині та ін.

На еміграції краєзнавчий характер має Інститут Дослідів Волині. Чимало краєзнавчого матеріалу містять регіональні монографії, які тепер виходять (про Буковину, Львів, Тернопільщину, Угнів, Перемишчину та ін.). Р. М.

Край, адміністративно-територіальна одиниця в РСФСР, яка відрізняється від області тим, що в його склад, крім р-нів, входять ще автономні обл. й нац. округи, організовані за нац.-територіальною ознакою. В РСФСР є 6 К., з яких два, Краснодарський і Ставропольський (на Півн. Кавказі), лежать на укр. етногр. території, а в трьох — Алтайському у Сибіру, Хабаровському і

Приморському (в складі якого немає автономних обл. чи нац. округ) на Далекому Сх. укр. населення становить поважний відсоток.

Крайківський Юрій (1876—1927), гром. діяч, піонер укр. орг. життя в ЗДА, куди приїхав 1896 з Галичини; співзасновник Укр. Роб. Союзу і його кілько-разовий голова.

Крайнев Данило (1872—1940), маляр-реаліст, учень К. Костанді; проф. Мист. школи в Одесі; портрети, пейзажі, натюр-морти, великі тематичні полотна.

Крайова Спілка для господарства й торгівлі, див. Центросоюз.

Крайова Спілка для господарства й для тих видів шкільництва, якими відали **Крайові сойми** в австр. провінціях. К. Ш. Р. в Галичині створено постановою Гал. сойму 1867, і їй було підпорядковане нар. і сер. шкільництво. Українці становили в ній ледве 20%, тому вона вела польонізаційну роботу. Крім К. Ш. Р., існували також пов. і громадські Ш. Р. Поль. влада скасувала 1921 р. К. Ш. Р. і на її місце створила шкільну кураторію, яка була тільки шкільною владою другої інстанції з вилученням гром. чинників. К. Ш. Р. на Буковині мала окрему укр. референтуру і належно брала до уваги укр. права. (Див. докладніше ЕУ I, стор. 497—98 928, 932).

Крайовий Комітет для охорони революції, створений 7. 11. 1917 Укр. Центр. Радою з представників укр. і неукр. орг-цій і партій для оборони здобутків революції проти можливої реакції у зв'язку з поч. гром. війни в Росії. Спочатку до К. К. о. р. належали і большевики, які згодом, коли Центр. Рада засудила больш. повстання, з нього вийшли. Комітет керував боротьбою проти військ. штабу Київ. округи, який захищав інтереси режиму Керенського. За допомогою К. К. о. р. та утвореного 3 Всеукр. військ. з'їздом Першого укр. полку оборони революції в пол. листопада 1917 р. Центр. Рада перебрала у свої руки повноту влади в Києві. Пізніше К. К. о. р. був скасований.

Крайовий Молочарський Союз «Масло-союз», див. Маслосоюз.

Крайовий сойм, однапалатний законодавчий орган автономного краю в Австрії. К. с. були утворені в Галичині й Буковині 1861 р. До законодавчих функцій К. с. входили справи адміністрації, місц. госп-ва, нар. і фахового шкільництва, суспільної опіки та ін.; прийняті К. с. закони вимагали санкції цісаря. Виконавчим органом К. с. був Крайовий виділ, обраний на всю каденцію сойму (6 рр.). Українці в складі К. с. і Крайових виділів були в меншості, зокрема в Галичині.

(Докладніше див. ЕУ I, стор. 496—98 і Вибори).

Крайовий Союз Господарсько-Торговельних Спілок, див. *Центросоюз*.

Крайовий Союз Кредитовий, див. *Центробанк*.

Крайовий Союз Ревізійний (КСР), див. *Ревізійний Союз Укр. Кооператив*.

Крайовий Шкільний Союз, установа, заснована у Львові 1910 р. із представників політ. партій і центр. укр. т-в, яка мала керувати укр. приватним шкільництвом у Галичині; в своїй праці К.Ш.С. звернув гол. увагу на сер. школи. Гол. М. Грушевський, згодом І. Кивелюк, дир. Л. Салю. К.Ш.С. перестав діяти з поч. першої світової війни, остаточно ліквідувався 1920. Діяльність К.Ш.С. часто стикалася з працею Укр. Пед. Т-ва (див. *Рідна Школа*).

Кракалія Кость (*1884), бук. політ. діяч, журналіст; до 1922 провідний діяч соц-дем. партії Буковини, в 1922—30 рр. очолював укр. секцію рум. цараністичної партії, згодом колаборував з різними ін. рум. партіями, посол до рум. парламенту в 1920—22 і 1928—31 рр., ред. тижневика «Хліборобська Правда» (1924—38), перекладач укр. творів на нім. мову.

К. Кракалія

Краків (Kraów), одно з найбільших і найстаріших м. Польщі, положене в її півд.-зах. частині над р. Вислою, важливий культ. центр; в 11—13 вв. поряд Гнезна гол. м. Польщі, в 1320—1609 — її столиця й одно з найбільших м. Сер. Європи; 469 000 меш. (1957).

В княжу добу зв'язки К. з Україною були спорадичними, гол. торг. (через К. проходив важливий шлях з Києва до Праги і півд. Німеччини), вони стали ближчими з другої пол. 14 в., коли К. став столицею Польщі, до складу якої увійшла частина укр. земель. За Ягайлонів на королівському дворі, в замку Вавелі, перебували також українці, м. ін. мистці, а в ун-ті (з 1364) студіювала укр. молодь; одним з проф. був Юрій Дрогобич (1488), в К. друкувалася у Швайпольта Фіюля перша укр. книжка (1491). В кін. 18 в. в К. постала гр.-кат. парохія, якій з 1808 віддано церкву св. Норберта. Укр. колонія збільшилася в другій пол. 19 в., коли К. належав до Австрії, і в 1910-их рр. вона становила бл. 1 500 осіб, в 1930-их рр. бл. 2 000 (частково спольоновані); переходною елементом були

студенти й жовніри. Українці купчилися б. церкви й т-ва «Просвіта» (з 1894), студенти (1888 — 60 осіб, 1911 — 200, 1924 — 100, 1930 — бл. 500) б. Укр. Студентської Громади (1924—39). В К. українці спершу студіювали перев. медицину, пізніше всі фахи в ун-ті, Академії Мистецтв, Гірничій Академії, Вищій Торг. Школі тощо. В ун-ті викладали в 19 в. (на теологічному фак.) українці — Ф. Кулєвич, Л. Лаврисевич, О. Черлунчакевич (всі три були одночасно гр.-кат. парохами), в період між двома світовими війнами — Б. Лепкий (катедра укр. літератури), І. Зілинський (катедра укр. мови), С. Томашівський, В. Кубійович, Ю. Панейко; в Гірничій Академії — І. Феценко-Чопівський.

В 1939—41 рр. К. був важливим осередком укр. еміграції, яка туди наплинула після зайняття Галичини більшовиками; ч. українців тоді перевищувало 3 000. У зв'язку з тим, що К. був осідком нім. ген.-губернатора, в К. діяла в 1940—44 рр. централія укр. легального життя в Ген. Губернії — Укр. Центр. Комітет та Укр. Видавництво, яке, крім книжкової продукції, видавало в К. щоденник «Краківські Вісті» й ін. газ. Після другої світової війни укр. колонія не може виявляти діяльності; гр.-кат. церкву поль. уряд 1947 skonфіскував і віддав полякам.

Низка пам'яток укр. старовини є в музеях Чарторийських (м. ін. рукопис Лав-

Укр.-кат. церква св. Норберта в Кракові ришівського євангелія, грамоти з 14—15 вв.) і Чапських, в бібліотеках Поль. Академії Наук і Ягеллонській, в скарбниці Вавельської катедрі та ін. У Вавельській катедрі знаходиться поліхромія Каплиці Чесного Хреста з 1470 р. з староукр. написами, натомість не збереглися ін. розписи укр. мистців з 15 в. — спальних кімнат у Вавелі, Каплиці Мансіонерської і св. Трійці (каплиця королеви Софії, четвертої жінки Ягайла). У церкві св. Норберта був іконостас, виконаний

учнями мистця Матейка за його проектом. На Раковецькому цвинтарі поховано бл. 300 вояків УГА, померлих в таборі Домбе.

Література: Альманах укр. студентського життя в Кракові. Кр. 1931; Горняткевич Д. Укр. пам'ятки в Кракові. 36. матеріалів НТШ в Торонто 1954; Божик С. Укр. кат. парохія і церква св. Норберта в Кракові. Лювен 1959.

Д. Горняткевич

«Краківські Вісті», щоденник (до 30. 5. 1940 виходив двічі, далі до 30. 10. 1940 тричі на тиждень) у Кракові (1940—44) й Відні (з 10. 10. 1944 до 4. 4. 1945), неофіц. орган УЦК за ред. М. Хом'яка (заступник Л. Ленкий), вид. Укр. В-ва в Кракові. Всього вийшло 1 400 чч, тиражем від 7 200 до 22 500. «К. В.» були призначені для укр. населення Ген. Губернії, але розходилися й серед українців у Німеччині й Чехії та Моравії. Попри гостру нім. цензуру, «К. В.» були єдиним за другої світової війни заг.-укр. щоденником і становлять цінне джерело для пізнання того часу на всіх укр. землях. Паралельно виходив (з 1. 11. 1940 до кін. 1944) тижневик «К. В.» (200 чч., тираж 6 000 — 27 000) за ред. Я. Заремби; його дещо змінене вид. для Холмщини появлялося п. н. «Холмська Земля».

Краковець (IV—4), с. м. т. Яворівського р-ну Львівської обл., над р. Шкло, побіч нинішнього кордону УССР з Польщею.

Кралицький Анатоль (1834—94), гр.-кат. свящ.-василіанин, ігумен мукачівського монастиря, письмен.; опублікував ряд давніх пам'яток до іст. Закарпаття, збирав етногр. матеріали для Драгоманова, містив ст. й іст. розвідки та біографії в закарп. і гал. пресі; оп., помітна романтична повість «Князь Лаборець» (1863).

Краль (Kráľ) Їжі (*1893), чеськ. географ, проф. ун-тів у Братиславі й Празі, д-чл. НТШ; праці з антропогеографії і географії, бібліографії Закарпаття тощо.

Крамаренко Андрій (*1902), драматичний актор; на сцені в Харківському Червонозаводському Драматичному Театрі (1927—33), з 1933 в Одеському Укр. Драматичному Театрі; виступає в побутовому, класичному і сов. репертуарі.

Крамаренко Євген (1881—1957), хірург родом з Умані; працював у Києві, Одесі, Кіровограді, Ялті, Дніпропетровському, Кисловодську й ін.; залишив 160 наук. праць та низку хірургічних метод.

Крамаренко Іван (1801—83), етнограф; збирав укр. нар. пісні. «Историческо-статистическое описание переяславских церквей».

Крамаренко Лев (1888—1937?), маляр-монументаліст з Умані; 1920—32 проф.

Київ. Художнього Ін-ту, чл. ОСМУ; фрески в Дитячому м-ку ім. В. Леніна, «Робітниця», «Збір чаю», «Комуна»; засланий у 1930-их рр.

Крамаренко Леонід (*1885), проф. с.-г. механіки Київ. Політехн. Ін-ту, чл.-кор. АН УРСР; праці з ділянки будівництва с.-г. машин.

Краматорське (V—18), м. обл. підпорядкування Сталінської обл., положене в півн. частині Донбасу над р. Кривим Торцем; зал. вузол; центр важкого гірничо-метал. машинобудування на Україні; 115 000 меш. (1959 р.; 1914 — 4 000; 1926 — 12 000; 1939 — 93 000). К. виникло в другій пол. 19 в., пром. значення набуло з побудовою 1897 мех.-металургійного зав., згодом кілька разів реконструйованого (нині Старо-Краматорський зав. ім. С. Орджонікідзе); К. розбудовалося в 1930-их рр. у зв'язку з будовою Ново-Краматорського машинобудівельного зав. (ім. Сталіна), який виробляє разом з Старо-Краматорським устаткування для вугільної та ін. промсти. Ін. зав.: варстатобудів., коксо-хем., цементний, шиферний та ін.; машинобудів. технікум. К. — одно з найбільш озелених і впорядкованих міст Донбасу.

Крамський Іван (1837—87), маляр-реаліст родом з укр. міщан з Острогорську (півн. Слобожанщина), студіював у Петербурзькій Академії Мистецтв (1857—63), згодом жив у Петербурзі; засновник та ідеолог «передвижників». Твори: портрети (м. ін. Т. Шевченка, 1871), «Травнева ніч», «Христос у пустині» й ін.

Красилів (IV—7), с. м. т. на сх. Поділі над гор. Случчю, р. ц. Хмельницької обл.; цукровий зав.

Красицький Фотій (1873—1944), маляр-реаліст імпресіоністичного нахилу; учився в Київській Рисувальній Школі (з 1888), згодом в Одеській мист. школі (1892) і у Вищій художній школі при Петербурзькій Академії Мистецтв; з 1927 проф. Київського

Художнього Ін-ту. Низка сюжетних картин на укр. теми з дбайливим відтворенням етногр. подробиць: «Гість із Запоріжжя», «Дід», «Пасіка», «Біля крилиці», «За обідом», «Козацьке село» й ін.; портрети М. Старицького, М. Садовського, Лесі Українки Т. Шевченка, М.

Грушевського та ін. Автор підручників малювання й рисування.

Ф. Красицький

Красіцький (Krasicki) Ігнаці (1735—1801), єп. Вармиї, згодом архиеп. Гнезна, польс. письмен.-сатирик і байкар; його «Вайкі» (1779) мали вплив на укр. байкарів, іст. поема «Wojna Chocimska» (1780) згадує про участь козаків Сагайдачного.

Красіцький Олександр (1870—1946), підполк. УГА, майор австр. жандармерії, організатор і командант Польової Жандармерії УГА, згодом усієї Держ. Жандармерії ЗОУНР.

О. Красіцький

Красковський Іван 1880—?, укр. політ. діяч білор. роду з Півн. Підляшшя, історик; під час першої світової війни уповноважений Союзу Міст у Галичині; 1917 губ. комісар Тернопільщини; в грудні 1917 — товариш ген. секретаря внутр. справ; за гетьманату чл. ради мін-ва закордонних справ, товариш мін. в уряді УНР і посол у Грузії. У пол. 1920-их рр. повернувся на Білорусь і був доц. Білоруського Держ. Ун-ту в Менську; в 1930-их рр. заарештований, дальша доля невідома.

І. Красковський

Красна (Полонина Красна), гірська група в Полонинському Бескиді між р. Теремлю й Тересвою, вис. до 1568 м (верх Ружа), з якою на півд. зах. пов'язана група *Менців* (1487); широкий лагідний хребет, вкритий полонинами, стрімкі узбіччя буковими й (на півн. сх.) шпильковими лісами.

Красна, лівобічна притока Бугу на Підляшші.

Красна, ліва притока Донця; довж. — 130 км, сточище — 2720 км²; перетинає Сер. височину і Донецьку низовину.

Красна Яруга (III—16), с. на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; цукроварня. В р-ні українці становили за переписом з 1926 р. 88,2%.

Красне (IV—5), с. м. т. Бузького р-ну Львівської обл.; зал. вузол, цукровий зав.; під час укр.-польс. війни 1918—19 авіобазу Укр. Гал. Армії; 28. 6. 1919 тут заломився наступ УГА (т. зв. *Чортківська офензива*).

Красне (V—9), с. Тиврівського р-ну

Вінницької обл. на сх. Поділлі, кол. м-ко; тут 1651 в бою з поляками загинув брацлавський полк. Данило Нечай; укріплений замок з 15 в., 1765 зруйнований гайдамаками.

Красний Іван (*1917), маляр і графік, працює в Києві; акварелі «Ранок», «Молдавська осінь», «Старий Київ» й ін.

Красний Пінхас (1881—1939), жид. пром. діяч на Україні родом з Київщини, чл. управи жид. нар. партії (Фолькс-партай), організатор жид. шкіл на Україні, мін. жид. справ за Директорії. Розстріляний більшовиками.

Красний Брід, с. на Пряшівщині над гор. Ляборцем із стародавнім василіянським монастирем з 16 в. В 1614 спроба завести унію (заходи графа Юрія Другета і перемиського єп. Атанасія Крупецького) не вдалася через опір селян. Після 1646 р. монастир став гр.-кат.; в 17 і 18 вв. відома школа з клясою філософії. В новіші часи — відпустова місцевість, хоч з 1915 р. церква і монастир у руїнах.

Руїни монастиря у Красному Броді

Красний Кут (V—19), с. м. т. Краснолуцького р-ну Луганської обл.; населення працює на найближчих вугільних шахтах.

Красний Кут (III—27), с. м. т. і р. ц. Саратовської обл. РСФСР над р. Сруслан, лівою притокою Волги; 13 700 меш. (1956). В К. К. за переписом 1926 українці становили 25,1%, в р-ні 13,9% всього населення.

Красний Лиман (V—18), м. в півн. Донбасі, р. ц. Сталінської обл.; великий розподільний зал. вузол, через який ідуть продукти Донбасу на північ.

Красний Луч (V—19), кол. Криндачівка, м. обл. підпорядкування Луганської обл., в центр. частині Донбасу; 94 000 меш. в 1959 р. (1926 р. — 12 000, 1939 — 51 000). Антрацитові шахти, ремонтний зав. шахтного устаткування, авторемонтний і шлякобильовий зав., обробка мармуру, 2 деревообробні комбінати, холодильник, м'ясокомбінат.

Красний Октябр (V—19), с. м. т. в центр. частині Донбасу; входить до складу Єнакіївської міської ради Сталінської обл. Видобуток вугілля.

Красний Профінтерн (V—19), с. м. т. в центр. частині Донбасу; входить до складу Єнакіївської міської ради Сталінської обл. Видобудок вугілля.

Красний Сулин (VI—21), кол. Сулин, м. обл. підпорядкування Ростовської обл. РСФСР, положене в сх. (рос.) частині Донбасу; 36 200 меш. (1956 р., 1926 — 14 300, в тому ч. 14,2% українців); метал. пром-сть, вугільні шахти, зав. будів. матеріалів, велика електростанція «Несветайгрес».

Красний Яр (III—25), с. м. т. на Надволжанщині, над р. Медведицею, р. ц. Сталінградської обл. РСФСР; харч. пром-сть. В р-ні українці становили за переписом з 1926 р. 72,4% всього населення.

Красноармійська (VIII—19), кол. Полтавська; станиця, положена в дельті р. Кубані, р. ц. Краснодарського краю РСФСР; с.-г. пром-сть; в р-ні посіви рижу і кенафи.

Красноармійське (V—18, до 1938 — Гришине), м. в зах. частині Донбасу, р. ц. Сталінської обл.; 41 000 меш. (1956); зал. вузол; вугільні шахти, великий ди-насовий зав. ім. Дзержинського, підприємства по обслуговуванню зал. транспорту.

Краснов Андрій (1862—1914), рос. ботанік і географ, проф. Харківського Ун-ту (1889—1911); для вивчення природи України важливі його праці: «Травяные степи северного полушария» (1894), «Прошедшее и настоящее южнорусских степей» (1891) та ін.

Краснов Петро (1869—1947), рос. ген. і письмен., 1918 — отаман Донського війська, з 1919 на еміграції в Німеччині. Під час свого отаманства підтримував приязні відносини з урядом гетьмана Скоропадського. 1945 виданий англійцями більшовикам і повішений у Москві.

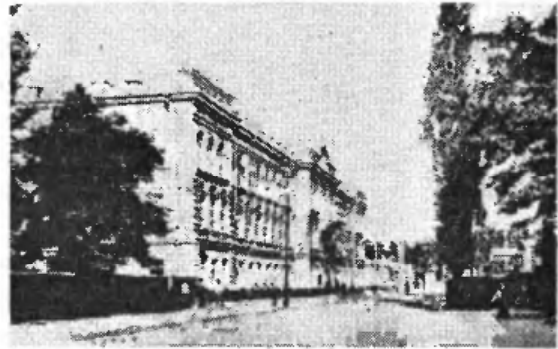
Красногладова Віра (*1902), композиторка родом з Полтавщини; оркестрова увертюра, кuartет, фортепіанові твори, дитячі пісні, варіації на укр. тему для оркестри нар. інструментів.

Красногорівка (V—18), м. в півд.-зах. Донбасі, в Маріїнському р-ні Сталінської обл.; 17 600 меш. (1956); зав. вогнетривких матеріалів ім. Леніна (збудований в 1895), реконструйований і поширений за останні роки.

Красноград (IV—16), м. над р. Берестовою (правою притокою Орелі), р. ц. Харківської обл.; зал. вузол, харч. пром-сть, зокрема млинарська, с.-г. технікум, краєзнавчий музей. К. виник 1731 р. під назвою Білевської кріпости, в 1797 переіменований на Константиноград (назва до 1922 р.); за царських часів пов. м.

Красногвардейське (VIII—15), кол. Курман-Кемельчі, с. м. т. і р. ц. в центр. частині степ. Криму.

Краснодар (VIII—19,20), до 1920 — Катеринодар, гол. м. Кубані, положене на правому березі р. Кубані, нині м. крайового підпорядкування і центр Краснодарського Краю РСФСР; 312 000 меш. (1959). К. заснований 1794 чорноморськими (кол. запор.) козаками, як погранична фортеця, положена серед боліт в коліні р. Кубані (т. зв. Карасунський Кут);

Центр м. Краснодару

аж до закінчення кавказьких воєн (1864) населення К. складалося виключно з козаків. 1867 К. став м. і адміністративним осередком Кубанського Козачого Війська, а з будовою залізниці Тихоріцька — К.—Новоросійське (1888) і гол. торг. осередком Кубані, зокрема торгівлі с.-г. продуктами; незабаром в К. розвинулася також с.-г. пром-сть. Разом з цим насе-

Плян м. Краснодару

Б півн. частині (ліворуч від мірила) простягається с. м. т. Калініно

лення К. швидко зростало: з 8 000 в 1860-их рр. до 66 000 в 1897 і 148 000 в 1913 р. К. був також деяким культ. осередком (ряд сер. шкіл, духовна семінарія, т-во дослідників Кубані, в-ва, преса тощо). З 1900-их рр. в К. діяла громада РУЦ, яку очолював С. Ерастов, Кубанський Союз

Кредитових Товариств, в якому українці мали значний вплив, укр. книгарня тощо.

В 1917—20 рр. К. був — з перервами — осідком уряду респ. Кубанського Краю (див. *Кубань*) та часто тереном боїв білих і червоних армій; весною 1920 р. К. попав остаточно під больш. окупацію. 1926 р. К. мав 162 500 меш., в тому ч. 48 600 (29,9%) українців, 83 400 (51,3%) росіян. В другій пол. 1920-их рр. під час українізації при краснодарському Ін-ті Нар. Освіти діяв укр. відділ, виходила преса укр. мовою тощо; згодом і донині в К., як і на всій Кубані, укр. мова не має ніяких прав.

К. є тепер важливим пром. осередком. Гол. галузі: харч. (масло-товщевий, м'ясний, тютюновий комбінат і ін.), легка (камвольно-вовняний комбінат союзного значення, шкіряна, взуттєва, швейна, лимарно-сідельна фабрики), металообробна (зав.: будів., нафтового устаткування, електро-ваговимірювальних приладів, виробництво запасних частин для с.-г. машин тощо), хемічна. В К. сходяться 4 зал. лінії з водним шляхом на р. Кубані.

К. — поважний культ. осередок. Ін-ти: мед., с.-г., пед., харч. пром-сти; технікуми: нафтовий, верстатобудів., електро-мех., с.-г.; низка н.-д. ін-тів: тютюну й махорки, олійних культур й ін.; музеї — іст.-краєзнавчий і мистецтва; театри: драматичний, муз. комедії, ляльковий.

Центр. частину К. становить одноманітна регулярна шахівниця житлових кварталів (квадрати величини 2 десятиці, ширина вулиць — 2 сажні, себто 21 м). Гол. артерія К. — вулиця ім. Сталіна (кол. Красна), яка перетинає м. від р. Кубані на північ. Пром. передмістя містяться вздовж зал. шляхів, гол. на півн. і сх. від центру; ці останні вже на сх. від заболоченої Циганової долини з річкою Карасуном, яка тепер осушена. К. добре озеленений. Міський транспорт: трамвай, автобуси, тролейбуси; частково газифікований (з 1954 р.).

Краснодарський край, край у межах РСФСР, обіймає в основному *Кубань*; 83 700 км², 3 766 000 населення, в тому ч. 1 465 000 міськ., 2 301 000 сіль. (1959); 54 р-ни, 20 міст, 24 с. м. т., 406 сіль. рад. До складу К. к. входить *Адігейська Автономна Обл.*

Краснодон (V—20), м. в півд.-сх. частині Донбасу, р. ц. Луганської обл., виникло в 1930-х рр. на місці кол. шахтарського селища Сорокиного; один з центрів видобутку вугілля в Донбасі. 32 000 меш. (1956).

Краснознам'янський канал, канал, який має сполучити Кахівське водоймище (див. *Кахівський гідровузол*) з Краснознам'янкою над Чорним м. та постачати воду з Дніпра для обводнення і зрошення частини Херсонщини й Криму. Магістральна частина К. к. запроектована на 161 км (з цього до кін. 1960 р. збудовано бл. 100 км), 5—13 м глибини і

1 — Частина К. к., збудована до 1. 1. 1960.
2 — Частина в будові. 3 — Півн.-Кримський канал (проект). 4 — Насосні станції. 5 — Гол. споруда К. к. KR. — Краснознам'янка

60 м шир.; на 64 км К. к. бере початок *Північно-Кримський канал*. Вздовж траси К. к. передбачено збудувати 6 водоймищ заг. місткістю 134 млн м³; К. к. зрошуватиме 220 000 га і обводнюватиме 980 000 га.

Краснокутське (III—16), с. м. т. над р. Мерлею, р. ц. Харківської обл.; засноване 1651 р.

Краснокутський курган («Товста могила»), б. с. Лошкарівки Сталінського р-ну Дніпропетровської обл. з похованням скитського племінного вождя з 4—3 вв. до Хр., досліджений І. Забеліним у 1860 р.; поховання було пограбоване ще в старовину.

Красно-Перекопське (VIII—14), кол. Ішунь, с. м. т., р. ц. в Криму, на Перекопському перешийку, на березі оз. Старого; засноване в 1932 р.

Краснопілля (III—16), с. м. т. на півд. Слобожанщині, р. ц. Сумської обл.; місц. пром-сть.

Краснопілля (V—15), с. м. т. Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.; більшість населення працює в сусідньому Дніпропетровському.

Краснопілля (V—19), с. м. т. в Донбасі, підпорядковане Кадіївській міськраді Луганської обл.; вугільні шахти.

Краснопуца, с. на Бережанщині, Тернопільської обл., де містився до 1945 р. василіянський монастир, заснований

1664; чернечі студії в 1771—72 і 1809—14-их рр. Славний іконостас роботи львівського маляра Василя згорів (за винятком царських воріт і дрібних медальйонів).

Святоїванський монастир у Києві

нів) 1899 р. (зменшена копія в Онуфріївському монастирі у Львові з 1890-их рр.).

Красносельський Олександр (1877—1944), архітект; збудував у Дніпропетровському: Дитячий пансіон (1914—15), житловий будинок з аптекою (1915—16), Анатомічний корпус Мед. Ін-ту (1916) й ін. в стилі класицизму й модерн.

Красностав (Krasnystaw, III—4), м. на Холмщині над р. Вепрем, нині пов. м. Люблінського воєводства в Польщі, 10 000 меш. (1955). К. одне з найстаріших міст Холмської землі (давня назва Щекарів), яке дійшло до великого розквіту в 16 в. І саме м., і пов. зазнали з часом польонізації, так що в 1940 р. в Красноставському пов. жило лише бл. 5 000 українців і бл. 5 000 польонізованих українців. В 1945—46 рр. українців вивезено.

Красностав, кол. м-ко на Волині, тепер с. Берездовського р-ну Хмельницької обл., засноване 1394; в 15 в. місц. братство мало школу й шпиталь; 1649 і 1654 здобутий козаками.

Красовський Микола (1876—1953), фармаколог родом з Білорусі; доц. (з 1909) і проф. (з 1917) Харківського Ун-ту, з 1921 Харківського Фармацевтичного Ін-ту (був його засновником і довголітнім заступником дир.); бл. 40 наук. праць та підручник з фармації.

Красовський (Красковський) Олександр (1891—1921), політ. діяч; 1917 чл. Київ. Губ. Виконавчого Комітету, 1919 помічник держ. інспектора армії УНР, в жовтні 1919 висланий укр. урядом на переговори до Москви в справі військ. угоди проти Денікіна. Загинув у повстанському протибольш. русі.

Красовський Петро, видатний львівський архітект другої пол. 16 в.; бudoвав вежу *вірменської катедр* (1570), т. зв. «Чорну кам'яницю» на площі Ринку

(1577), Трисвятительську каплицю (1578) й ін. міські будинки, виконані в архітектурних формах італ. Відродження.

Красовський-Улагай Леонід (1880?—?), письм. родом з Харківщини; «Сон весняної ночі», весняна казка за М. Гоголем (1925), «Вій» — фантастичне видовище (1926), сатиричні комедії — «Люди й маски» (1930), «Обзолотились» (разом з М. Дубовським, 1926), «Драматургія. Теорія і техніка драми у стислому викладі» (1930).

Крат Михайло (*1892), ген.-хорунжий Армії УНР; під час першого Зимового походу начальник штабу Запор. дивізії, згодом на еміграції в Польщі; 1944—45 рр. при штабі дивізії «Галичина» і Укр. Нац. Армії, пізніше укр. комендант табору полонених І Укр. дивізії в Белярії, б. Ріміні в Італії; тепер у ЗДА.

Крат Павло (1882—1952), гром. і церк.-прот. діяч родом з Лубенщини; в 1901—04 рр. діяч Лубенської орг-ції РУП, пізніше Укр. Спільноти.

Рос. Соц. Дем. Рев. Партії, рев. поет, співр. «Селянина» і «Правди». Як студент у Львові (1906—07) один з організаторів боротьби за укр. ун-т; з 1907 р. в Канаді, з 1918 пастор і діяч Укр. Євангельської Церкви; в 1923—38 рр. перев. перебував на Зах. Україні, де був засновником Євангельсько-Реформованої Церкви; видавець і ред. ж. «Віра та Знання» в Торонто (1922), ст. на рел. і гром. теми. Помер у Торонто.

П. Крат

Кратко Бернард (*1884), скульптор-імпресіоніст жид. походження, проф. скульптури Академії Мистецтв (1919) і Київ. Художнього Ін-ту (з 1925); портрети-погруддя Т. Шевченка, М. Заньковецької, М. Бойчука, В. Дранішнікова й ін.; 1937 засланий в Сер. Азію.

Кратохвиля-Відимська Юзефа (*1878), графік, поль. походження, працює у Львові; серія офортів і гравюр «Старий Львів», в кольорових монотипях «Гуцульські мотиви» («Старий гуцул», «Гуцулки», «Дружки») й ін.

Крачковський Кузьма, чернігівський гравер на дереві 18 в.; рамка на заголовок і дереворити в Псалтирі (1720), рамка до епіграфа з посланням св. Павла до Коринтян (1758) й ін.

Крачун, гадожер (*Circaëtus gallicus* Gmel.), птах з роду хижаків, розмах крил

до 2 м, живиться плазунами; на Україні живе в ліс. і лісостеп. смугах як осілий, в степу — перелітний.

Крачанка, див. *Писанка*.

Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаци (1812—87), поль. письмен., автор низки повістей з життя укр. простолюддя й поль. шляхти на Волині, Поліссі й Київщині: «Historia Sawki» (1842), «Ułana» (1843), «Latarnia czarnoksiężska» (1843—44), «Ostap Bodnarczuk», «Budnik» (1848), «Jatupa» (1850), «Chata za wsią» (1854—55) й ін.; остання відома на укр. сцені в переробці М. Старицького. Крім того, «Wspomnienia z Polesia, Wołynia i Litwy» (1840).

Крашенінников Сергій (*1895), зоолог-паразитолог, дир. протозоол. Секції УАН (1930—35), проф. С.-Г. Ін-ту у Білій Церкві (1934—41), Київ. Ун-ту (1936—37) і Укр. Техн. Госп. Ін-ту (з 1945), д. ч. НТШ; з 1949 в ЗДА. Бл. 30 праць з зоології і паразитології, м. ін. «Chilodonella cyprini Moroff» і розміщення цього виду на Україні» (1939), «The silver-line system of Ch.» (1953), «Observations on the division of Eudiplodinium neglectum Dog.» (1955), «Some new data concerning the morphology and division of Balantidium coli and B. caviae (?)» (1956); «Abnormal infraciliatures of B. coli and B. caviae» й ін.

С. Крашенінников

Кревецький Іван (1883—1940), історик родом з Галичини, д. чл. НТШ, довголітній дир. бібліотеки НТШ у Львові (1905—14, 1921—37); ред. журн. «Наша Школа» у Львові (1909—12), урядового органу ЗУНР «Республіка» в Станиславові (1919), іст. місячника «Стара Україна» у Львові (1924—25). Бл. 40 праць, друкованих перев. у ЗНТШ, присвячених гол. іст. Галичини в пол. 19 в. («Оборона на орг-ція руських селян на гал.-угор. пограниччю в 1848—49 рр.», ЗНТШ, тт. 63—64; «Справа поділу Галичини в 1846—50 рр.», там же, тт. 96—97; «Проби організування руських нац. гвардій у Галичині 1848—49» там же, т. 113 й ін.), історії укр. преси, зокрема її початків («Початки преси на Україні 1776—1850», 1927, «Часописи Гал. Поділля», 1927—28),

І. Кревецький

опрацювань гасел з укр. преси в УЗЕ, історіографії («Укр. історіографія на переломі», ЗНТШ, тт. 134—5), бібліотекознавству («Бібліотека НТШ у Львові», ЛНВ 1905 і 1923), й ін.

Кревза-Ржевуський Лев (*1632), білор. василіянин, архимандрит у Вільні, з 1625 перший уніятський архиеп. у Смоленську, учений богослов і гарячий прихильник унії; «Obrona jedności cerkiewnej...» (1617).

Кревська унія, проголошене 1385 р. в м. Креві об'єднання Польщі й Литви на основі інкорпорації останньої до Поль. Королівства, до якого мали бути включені також укр. і білор. землі В. Князівства Лит.; лит. кн. Ягайло мав стати поль. королем. Проти К. у. виступили лит. і укр. та білор. пани на чолі з кн. Витовтом, двоюрідним братом Ягайла; під їх тиском К. у. не була проведена у життя.

Кредит, тимчасова передача вірителем боржникові грошових або ін. вартостей, звич. за певну винагороду (відсоток). Кредит може бути приватний, банківський (див. *Банки*) і держ. (див. *Позики*). За часів Рос. і Австро-Угорської Імперій укр. селянство терпіло в наслідок надуживань, що їх робили приватні вірителі, позичаючи в обставинах матеріальної скрути (неврожай, час перед жнивими) гроші або збіжжя з дуже високим лихварським відсотком; боротися з лихвою допомагала селянству укр. кооперація. З переходом влади до большевиків всю кредитну систему удержавлено. Але до 1930 р. кредитування госп. орг-цій відбувалося на тих же підставах, що й раніше: існувало взаємне кредитування на підставі спеціальних кредитних документів (векселів), які потім пред'являлися до виплати в банки (дисконтувалися). В 1930—31 рр. вексельний кредит було скасовано і перейдено до системи прямого банківського кредитування, що одночасно мусить служити засобом контролю держ. органів за виконанням госп. орг-ціями госп. планів.

Є. Г.

Крезуб Антін, див. *Думін* Осип.

Крейда, відміна вапняку, біла, м'яка, слабо зцементована порода з 91—98% вапнякового вугляну; складається з порошкуватого кальциту, відломків кістяків многоклітинних черепашок форамініфер і коклітофор та нерозчинних мінералів. К. використовують в цементній, хем., скляній, цукровій та ін. пром-сті. Гол. р-ни залізання К. на Україні: окраїни Донбасу (найважливіші родовища в Лисичанському і Слов'янському р-нах), де К. розробляють для потреб донецької хем. пром-сті; півн.-сх. окраїни Дніпровсько-Донецької западини на території

Чернігівської й Сумської обл., зокрема вздовж Десни (м. Новгород-Сіверський, с. Разлети); укр. частини Білгородської і Воронізької обл.; менші — на Волинській (перев. зах. частина) і Подільській височинах.

Крейдовий період, див. *Геологія України*.

Крейсберг Ісаак, провідний київ. большевик часів революції, чл. Гол. Комітету Соціал-Демократії України; чл. Укр. Центр. Ради в листопаді 1917; співзасновник КП(б)У та чл. її першого ЦК; розстріляний денікінцями 1919.

«Крейцарова Бібліотека», книжечки для дітей, видавані т-вом «Руська Школа» в Чернівцях 1902—08; ред. І. Карбулицький, І. Синюк, І. Ілюк, Д. Пігуляк.

Кремар Роман (1886—1953), справжнє прізвище Солодуха Михайло, громад.-політ. діяч у Канаді родом з Галичини; ред. і видавець тижневика «Нова Громада» (1911—12) і «Новини» (1912—15 і 1917—18) в Едмонтоні, організатор Укр. Нар. Орг-ції (1913—15), яка вела жваву політ. діяльність в Зах. Канаді.

Кременець, див. *Крем'янець*.

Кременчук, скеля на сер. Бозі, б. Олександрівки, на якій було досліджене велике кочовницько-хліборобське селище — городище. На валах, місцями з кам'яною вимісткою, рештки стін зграїтових уламків.

Кременчук (IV—14), м. обл. підпорядкування Полтавської обл., положене над сер. Дніпром (саме м. лежить на лівому низькому березі, його передмістя Кроків, яке злилося з К. на поч. 20 в. на правому, високому), 86 000 меш. (1959). К. заснований в другій пол. 16 в. як фортеця, за Гетьманщини сотенне м-ко Миргородського полку, в 1765—89 рр. гол. м. Новоросійської губ., згодом повітове (з 1802 Полтавської губ.). В 19 в. К. був одним з важливіших торг. м. України, завдяки корисному транспортному положенню (перехрестя Дніпрового шляху з зал.); розвивалась торгівля хлібом й ін. харч. продуктами, лісом, який сюди доходив Дніпром, та переробка цих продуктів, існував мех. зав. Боте. Населення швидко зростало з 24 000 в 1860 р. до 57 000 в 1897. В 1920-их рр. К. був в занепаді через упадок торгівлі: в 1926 р. — 59 000 меш. (в тому ч. 42,6% українців, 47,2% жидів, 8,8% росіян), на роки п'ятирічок припадає розвиток пром-сти. Ззнав великого знищення під час другої світової війни (м. ін. найкращих архітектурних пам'яток м. — Спаського собору, збудованого архітектором Д. Кваренгі, й магістрату з кін. 18 в.).

Тепер в К. є такі гол. галузі пром-сти: машинообробна, машинобудів., зокрема

транспортне машинобудів. (зав.: великий вагонобудів. в Крокові, ім. Сталіна, що виробляє дорожні машини, моторо-ремонтний, автомобільний), харч. (млини, макаронна, кондиторська, м'ясо-беконна, тютюнова й ін.), деревообробна (деревообробний комбінат), легка (суконна, панчішно-трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва), поліграфічна. К. — значний зал. вузол і порт. на Дніпрі. Має технікуми: машинобудів. і зал. транспорту, мед. училище, пед. ін-т, 2 театри, музей А. Макаренка.

За 12 км від К. вгору на Дніпрі вибудовано (1930) б. с. Табурище потужний Кременчуцький гідровузол (водоймище 2 520 км², 18 мільярдів м³, потужність ГЕС — 450 000 квт). Наявність дешевої електроенергії, видобування залізної руди (див. *Кременчуцький залізрудний басейн*) і сусідство нового вугільного басейну — Зах. Донбасу є підставами для розвитку в околицях К. нового р-ну важкої індустрії України.

В. К.

Кременчуцький залізрудний басейн, кременчуцька магнітна аномалія, виявлений тільки в 1926 р. при проведенні магнітометричного зйомання і розвідуваний 1949—53 рр., є продовженням Криворізького залізрудного басейну; простягається від с. Гор. Плавні б. Кременчука вздовж р. Псла на 50 км. Запаси багатих руд К. з. б. (вміст 46—69%) становили на 1956 р. по категорії В+С₁ — 119 млн т, по категорії С₂ — 28 млн т, запаси гор.-плавенських залізистих кварцитів (сер. вміст. заліза 36%) по категорії А+В — 256 млн т, по категорії С₁ — 362 млн т. Покищо руди К. з. б. неексплуатовані; експлуатація можлива як відкритою метою, так і підземною; для використання покладів залізистих кварцитів проектується побудова гірничо-збагачувального Дніпровського комбінату (потужність концентрату — 7 млн т).

Кремінна (IV—19), м. в півн. частині Донбасу над р. Красною, р. і. Луганської обл.; кам'яновугільні шахти, мебльовий комбінат, фабрика гармоній і баянів.

Кремпський, коз. отаман, вибраний гетьманом після смерті Лободи в таборі б. Солониці (1596); після потрому коз. табору Жолкевським К. вдалося пробитися з табору з 1 500 козаками.

Крем'янець, Кременець (III—6), м. на зах. Волині, мальовничо положене у вузькому яру, що врізується в берег Поділля (*Крем'янецькі гори*), р. ц. Тернопільської обл.; 16 000 меш. (1956); одне з найдавніших укр. міст. Найперші сліди заселення походять з палеоліту (Остра Гора, Дівича Гора), а знахідки грец. і рим. монет

вказують на жваві торг. зв'язки К. в античні часи з Придніпров'ям. Вперше згадується К. в літописі під 1226 р., хоч він існував уже давніше. 1240 р. Батий не міг здобути К. З 1321 К. під володінням Литви, з 1569 — Польщі (пов. м. Волинського воеводства). На 15—16 вв. припадає розквіт К.; 1438 він дістав маґдебурзьке право, 1536—56 був власністю поль. королеви Бони, яка укріпила замок і розбудувала м. К. відіграв значну роль у війнах з татарами і турками. 1648 К. здобули коз. війська, з другої пол. 17 в. починається його за-

Гора Бони з руїнами замка і укріпленням; внизу правос. собор і лицей

непад. З 1636 р. діяв правос. Богоявленський монастир, а при ньому школа, друкарня і шпиталь; в 1725—1839 в ньому правили василіяни. В першій пол. 19 в. за Росії завдяки *Крем'янецькому Лицею* К. був важливим поль. культ. осередком (т. зв. «Волинські Атени»). В 1920—30-их рр. К. відіграв поважну роль як церк.-адміністративний (єпископ, церк. вид. «Духовний Сіач», «Правос. Волинь», богослужбові книги) та осв. (правос. духовна семінарія, укр. гімназія, поль. сер. школи) центр на зах. Волині.

Нині в К. розвинена буровугільна пром-сть, крейдяний, тютюновий зав., броварня, фабрика вати тощо; пед. ін-т, лісотехн. технікум. З пам'яток старовини залишилися руїни замка (т. зв. замок Бони, 13—16 вв.) і укріплення, кол. єзуїтська колеґія з 1731—43 рр., правос. собор у бароковому стилі. Р. М.

Крем'янецький Гавриїл (бл. 1715—83), у світі Григорій, правос. церк. діяч, українець з походження; з 1749 р. в сані єп., в 1762—70 рр. — архієп. петербурзький, з 1770 — митр. київ., провадив русифікаційну політику рос. уряду.

Крем'янецький Лицей, поль. вища школа в м. Крем'янці, яка розвинулася 1819 р. із заснованої 1805 поль. гімназії, був важливим поль. культ. осередком, який в деякій мірі заступав ун-т; на 600 студентів ледве було 34 українці (1821

р.). К. Л. мав багату бібліотеку й наук. збірки, а його професори чимало спричинилися до вивчення природи Правобережної України (напр., А. Анджейовський, В. Бессер й ін.). Масова участь учнів К. Л. в поль. повстанні 1830—31 рр. призвела до його закриття, а 1833 р. до перенесення до Києва і перетворення на ун-т св. Володимира. К. Л. відновила поль. влада в 1920-их рр. як комплекс поль. сер. шкіл (учительська семінарія, гімназія, фахові школи).

Крем'янецькі гори, сх. частина берега Подільської височини, т. зв. Гологірсько-Крем'янецького східця між р. Іквою й Горинню, що стрімко спадає до *Малого Полісся*; сильно розчленовані р. Іквою, Горинню та їхніми притоками, висота до 409 м.

Кренжаловський Дмитро (1891—1946), видавець ж. «Будяк» (1921—22), «Кіно» (1930—36) і книжок у Львові; помер у Бельгії.

«Крестьянский поземельный банк», заснований 1882 р. в Росії з завданням видавати позики селянам на купівлю землі; з 1895 р. одержав право купівлі поміщицьких земель з метою пізнішого їх перепродажу селянам; з 1906 р. у зв'язку з Столипінською реформою (див. *Земельний устрій*) видавав позики для переходу на хутори. Служив знаряддям зем. політики царського уряду, підтримуючи ціни на землю на високому рівні. Платежі за позики становили включно з погашенням $7\frac{1}{2}$ — $8\frac{1}{2}\%$. Скасований 25. II. 1917.

Кретчер Михайло (1820—98), гром. діяч, приятель Шевченка і добродійник його рідні.

Крех (Mergus), плавун з родини качкуватих, живиться гол. рибами, гніздиться у півн. країнах, зустрічається на перелетах на Україні, а то й зимує на півдні над Чорним і Озівським м. На Україні є такі види: К. великий (M. merganser L.), вага до 2 кг; К. сер. (M. serrator L., вага 0,8—1,3 кг; К. малий (M. albellus L.), вага 0,5—0,9 кг.

«Крехівська Палєя», пам'ятка укр. апокрифічної літератури 15 в., відкрита І. Франком у Крехівському монастирі в Галичині. Літ. опис пам'ятки та апокрифічні уривки з неї надрукував І. Франко у своїх «Пам'ятках укр. мови і літератури».

Крехівський апостол, важлива пам'ятка сер.-укр. літ. мови в період її найбільшого наближення до розмовної мови; містить переклад Апостола з коментарями, гол. за поль. Біблією 1563, зроблений 1563—72 р.; має 663 стор. Рукопис знайдено в *Крехівському монастирі* в Галичині, описували В. Лев та І. Огієнко.

Крехівський монастир, відомий (ставропігіяльний) монастир в с. Крехові на Жовківщині (нині Нестерівський р-н Львівської обл.), заснований на поч. 17 в. і розбудований в 1619—58 рр. у великий комплекс церков та ін. споруд, обведених оборонними мурами 1669 р., — характеристичний укр. дерев'яний монастир-фортеця. Спаська церква і дзвіниця з 1658 р., перенесені згодом до с. Крехова, прекрасні пам'ятки дерев'яної архітектури; цінний іконостас маляра Василя із

Крехівська обитель

Львова і славний дереворит монастиря Д. Сінкевича (1699) та багата бібліотека (*Крехівський Апостол* і Палея). З 1902 р. новіціят гал. василіян і місце прощ (2 чудотворні ікони — Матері Божої і св. Миколая). Башти і мури тепер розібрані. Цінні зразки декоративної різьби і малярства в кол. церкві К. м. спалено більшовиками.

Креховецький Іван, шляхтич з Галичини, старий співр. Б. Хмельницького, виконував його дипломатичні доручення (переговори з Польщею 1650, з Семигородом і Швецією 1656); полк. корсунський (1658), ген. суддя у Тетері (1665); схоплений у Корсуні козаками Брюховецького й москалями 1665 і засланий до Москви.

Кречет Василь (1886—1939), драматичний актор на героїчних ролях; з 1919 на сцені Першого Держ. Театру УРСР ім. Т. Шевченка в Києві, з 1920 в театрі ім. І. Франка, з 1931 в Червонозаводському Театрі в Харкові й з 1934 в Чернігівському Держ. Укр. Муз.-Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка.

Кречетніков Михайло (1729—93), граф, рос. ген., учасник воєн з Туреччиною й Польщею, 1768 придушив Коліївщину; з 1790, після усунення П. Румянцева, управляв трьома лівобережними укр. губ.; 1793 — ген.-губернатор Правобережної України.

Кржеміньський Кость (*1893), дослідник нар. мистецтва; «Стінні розписи на Уманщині» (1927), «Хати с. Ходоровець» та ін.

Кривавник, див. *Деревій звичайний*.

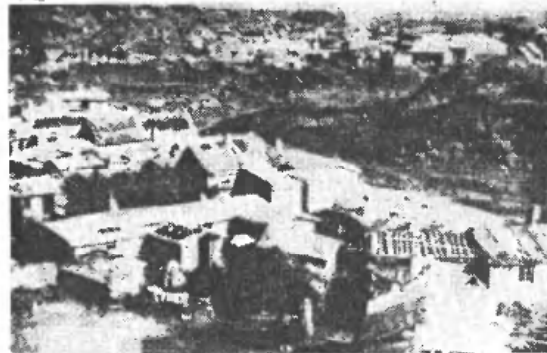
Криве Озеро (VI—11), с. над р. Кодимою на Придніпровській низовині, р. ц. Миколаївської обл.

Кривецький (Крживецький) Борис, режисер, до 1917 р. працював у театрах Москви, 1918—19 режисер і дир. Київ. Драматичного Театру; створив разом з О. Загаровим укр. психологічно-реалістичний театр, за зразком Моск. Художнього Театру, де раніше працював; 1921 режисер Укр. театру в Ужгороді, згодом в Оломоуці в Чехо-Словаччині.

Кривецький Михайло (†1929), економіст, політ. діяч з Укр. Партії Соціалістів-Самостійників, 1917—19 радник мін-ва фінансів, 1919 керуючий мін-вом фінансів в уряді С. Остапенка; на еміграції у Відні й Франції, де й помер.

Кривецький Степан (*1886), економіст, проф. Харківського С.-Г. Ін-ту в 1920-их рр.; праця «Донбасс за 10 лет» (1930) та ін.; в 1930-их рр. заарештований і засланий, дальша доля невідома.

Кривий Ріг (VI—14), м. обл. підпорядкування Дніпропетровської обл., центр Криворізького залізничного басейну,

Старе робітничє селище б. Кривого Рогу

положене над р. Інгульцем та його притокою Саксаганню; 386 000 меш. (1959). Перші відомості про К. Р. походять з пол. 17 в., в 1860-их рр. він став м-ком з 4 000 меш. Дальший розвиток його зв'я-

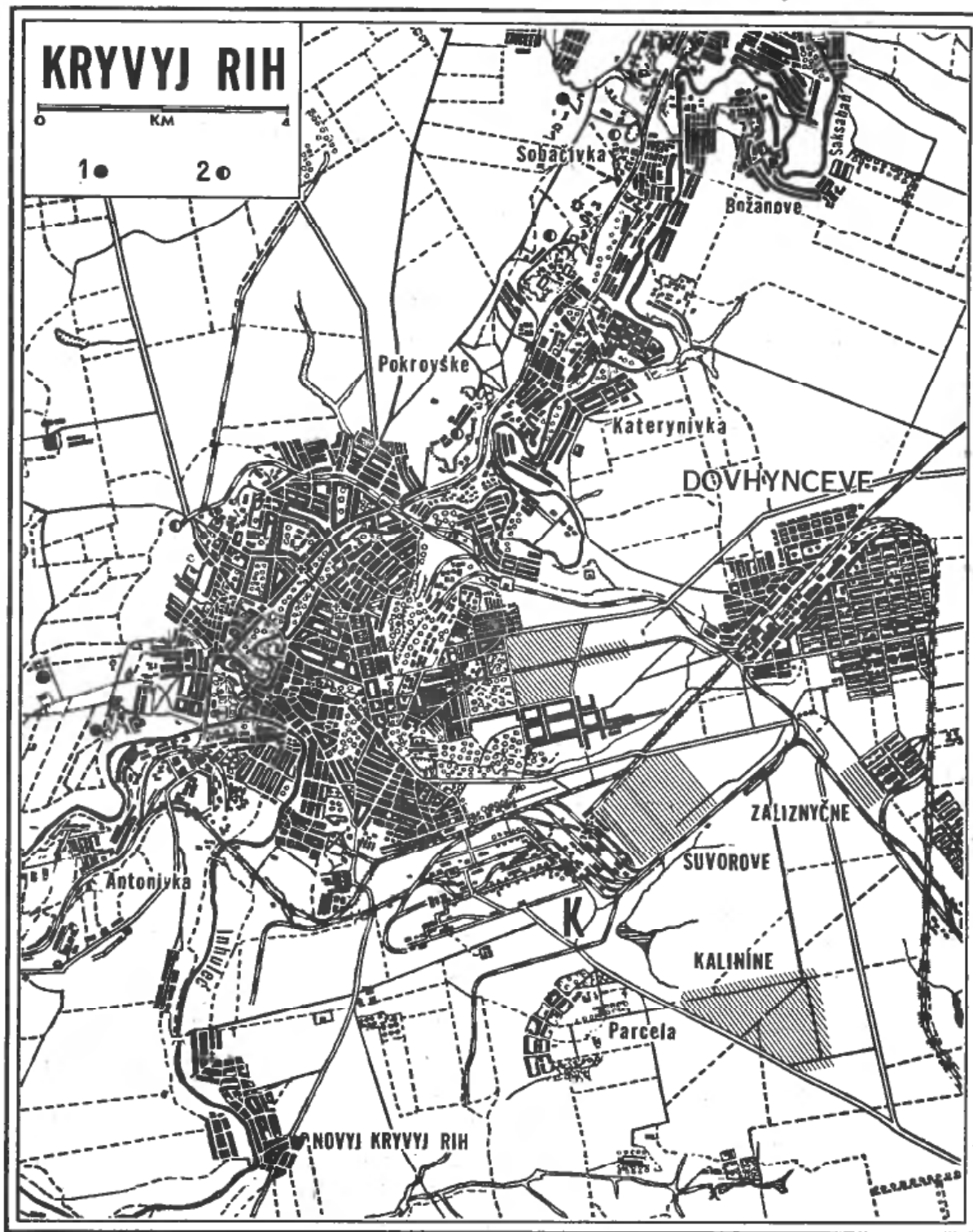
Нове робітничє селище в Кривому Розі

заний з зростанням залізничної пром-сти: 1897 р. К. Р. мав 15 000 меш., 1923 р. — 19 000, 1926 — 31 000 (в сучасних адміністративних межах бл. 50 000). За роки

п'ятирічок К. Р. зростав швидким темпом: 1939 р. — 197 000, після воєнного занепаду і часткового знищення вже в 1956 р. мав 322 000.

Крім залізорудної пром-сти (численні шахти — серед них такі потужні, як

«Гігант», «Северная», два рудозбагачувальні комбінати) розвинена пром-сть: металургійна, енергетична, хем., машинобудів., будів. матеріалів, харчова. Важливіші зав.: великий комбінат «Криворіжсталь», який після закінчення ре-

Кривий Ріг

1 — Металургійні заводи, 2 — Копальні. К — «Криворіжсталь»

Г. Колодін

конструкції стане одним з найбільших у СРСР, гірничого устаткування («Комуніст»), коксохем., цементний та ін. Гірничорудний (з 1929 р.) і пед. ін-ти, гірничої металургії, гірничий і будів. технікуми, мед. училище, н.-д. гірничорудний ін-т, драматичний театр.

Сучасний К. Р. простягнений смугою на довж. 60 км вздовж р. Інгульця і Саксагані. Транспорт: зал. лінії (11 станцій), трамвай; автобуси і тролейбуси; м. частково газифіковане.

В. К.

Кривий Торець, р. на території Донецького кряжу, правобічна притока Казенного Торця; довж. — 90 км, сточище — 1 600 км².

Кривицька Олександра (*1899), драматична акторка родом з Чигирини; на сцені з 1917 р., з 1921 в Галичині, м. ін. у театрах ім. Тобілевича (1928—33) і в «Заграві» (1934—36), ім. Котляревського (1938—39), ім. Лесі Українки (1940—41), у Львівському Оперному Театрі (1941—44) — всі під орудою В. Блавацького; з 1944 в Театрі ім. М. Заньковецької; провідні ролі в укр. класичному, побутовому й евр. репертуарі.

О. Кривицька

Кривичі, численне східнослов. плем'я, що сиділо по верхів'ях Волги, Дніпра і зах. Двини та займало також частину Озерного Краю і басейну Німана. За галузь К. вважають також Ільменських слов'ян. За останніми дослідженнями К. прийшли в 6 в. дець з півдня, ймовірно Карпат-Волині (М. Міллер) або у 8 в. із зах. (Я. Станкевич). Політ. центри кривичів: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ. Кривичі, в більшості, разом з частиною дреговичів, створили білор. народ, частинно ввійшли до росіян.

Кривобабко Іван (1897—?), хемік, викладач Харківського Технологічного Ін-ту, зав. хем. лабораторією Палати Мір і Ваги; «Дослідження укр. силікатів» та ін. праці. Засланий у 1930-их рр., загинув на засланні.

Кривоблоцький Андрій, писар коз. війська, підписав коз. інструкцію на сойм 1625 р.

Кривоніс Денис, кошовий отаман Запоріжжя 1671—72 рр., посол до Москви 1673.

Кривоніс Максим (†1648), коз. полк., визначний полководець Хмельниччини. Походження К. невідоме: за деякими ві-

домостями — це був мандрівний воєк з Шотландії, за іншими — певнішими — міщанин з Острога чи Могилева. Відзначився у битві під Корсунем; потім, командуючи резервами коз. армії, які склалися з різного стану повстанців (перев. селян), воював з кн. С. Вишневецьким на Лівобережжі, згодом на Правобережжі, де брав участь у всіх гол. воєнних діях, зокрема зайняв Бар і львівський Високий Замок (5 жовтня 1648). Був рішучий противник угоди з Польщею; помер під час пошести в таборі під Замостям.

Кривоносок Петро (*1897), гал. педагог; ст. в журн. «Шлях Виховання і Навчання» і «Рідна Школа», зокрема про навчання дефективних дітей.

Криворівня, с. Жаб'ївського р-ну Станіславівської обл., положене на Гуцульщині над р. Черемошем; тут в 1901—14 рр. спинався на літній відпочинок І. Франко, а також приїздили В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Коцюбинський, Лесь Українка, В. Стефаник, Г. Хоткевич й ін. 1960 р. в К. відкрито філіял літ.-меморіального музею І. Франка у Львові.

Криворіжжя (V—19), с. м. т. в Донбасі, підпорядковане Кадіївській міськ. раді Лутанської обл.; кам'яновугільні шахти, збагачувальна фабрика.

Криворізький залізорудний басейн, Кривбас, Криворіжжя, найважливіший на Україні і один з найбільших у світі р-н залягання залізних руд і залізорудної пром-сти, розташований на території Укр. кристалічного масиву в р-ні сер.

Відслонення залізорудних кварцитів «Орлине гніздо»

Подніпров'я вздовж р. Інгульця і його приток Саксагані й Жовтої. Криворіжжя є легкохвилястою рівниною на висоті 80—130 м, розчленованою долинами, що лежать на висоті 20—80 м (докладніше див. *Степова Україна*).

Геологія. К. з. б. являє собою синклінарий, складений з залізо-роговикових і лупакових порід, які залягають

на саксаганських гранітах і гнайсах; він простягається з перервами в меридіональному напрямі на просторі понад 250 км на ширині 1—7 км (найширше на території м. Кривого Рогу). Півд. його частина між с. Миколо-Козельським на півд. і с. Жовтим на півн., довж. бл. 100 км, становить власне К. з. б. (площа бл. 300 км²), півн. частина від Кременчука на півн. це — *Кременчуцький залізоруд-*

Півд. гірничозбагачувальний комбінат

ний басейн. В складчастій смузі К. з. б. відрізняються три р-ни: Півд., найважливіший Саксаганський (центр.) і Півн. Саксаганська світа, збудована з багатьох порід протерозойського віку, перев. морського походження. Вона поділяється на три підсвіти: долішню, збудовану з пісковиків (частково аркозових) і філітів, найважливішої сер. з залізистих кварцитів, джеспілітів і кристалічних лупаків та горішню з рябих лупаків, пісковиків і кварцитів; всі ці породи перерізують виливи гранітів, пегматитів і аплітів. Залізисті кварцити (залізисті роговики і джеспаліти) являють собою метаморфізовані осади докембрійського моря, які багато разів перешаровуються з глинястими осадами; вони є вбогими рудами (вміст заліза 25—45%), і тому їх можна використати лише після процесу збагачення. Серед залізистих кварцитів і рідше залізистих лупаків є поклади багатих залізних руд, здебільша гематитово-маритових з вмістом заліза 46—67%, в сер. 60%, хем. чистих, з невеликим вмістом шкідливих домішок — сірки (0,03%), фосфору (0,2%) й ін. В К. з. б. нараховується бл. 300 покладів залізної руди від 1 000 м² до 90 000 м² горизонтальної площі кожна, потужність шарів сягає 10—15 м і більше, глибина залягання доходить 1 500 м, при чому деякі шари виходять на поверхню, деякі починаються тільки на глибині 100—400 м. Досліджені баянсові запаси руди на 1. 1. 1956 р. по різних категоріях такі (в млн. т):

Руди	К а т е г о р і ї			
	A+B	C ₁	C ₂	A+B+C ₁ +C ₂
Багаті	935	657	506	2 098
Залізисті кварцити	2 355	4 193	12 328	18 876

Крім того, запаси т. зв. забаянсованих залізистих кварцитів — 14 340 млн т, а перспективних — 500—600 млн т.

К. з. б. в 1880 — 1914 р. р. Першими дослідниками К. з. б. були В. Зуєв (1781), Леваков, Кульшін, але точніші досліди провів щойно Варбот де Марні (1862—67), а згодом С. Конткевич (1880) та ін. Дальші досліджування і початок розроблення криворізьких руд належать ді-

дичеві О. Полеві, який 1881 заснував Перше акційне т-во залізних руд Кривого Рогу, з перевагою франц. капіталу. Того ж року видобуто 37 400 т руди; першою копальнею цього т-ва була Саксаганська. На розвиток К. з. б. вплинула бу-

дова 1884 р. Катерининської залізниці, яка зв'язала його з Донбасом і Придніпров'ям; відтоді на базі криворізьких руд і донецького вугілля розбудовано потужну металургію України. На поч. 1890-их рр. К. з. б. зайняв по видобутку залізної руди перше місце в Рос. Імперії; її експлуатація поступово збільшувалася (в млн т): 1896 — 1,2; 1900 — 3,0; 1905 — 3,3; 1910 — 4,0 і 1913 — 6,4 (максимальна експлуатація). 1913 р. працювало 51 копальня, ч. робітників становило 23 600 (1901 — 4 200, 1910 — 11 700). 40% руди добувалося відкритою методою, 60% — підземною. На К. з. б. припадало 94—95% експлуатації залізної руди на всій Україні і 70% в Рос. Імперії.

1920 — 60 рр. Після цілковитого занепаду під час революції, експлуатація залізної руди знову піднялася і 1930 р. перевищила довоєнний рівень (1931 р. — 7,6 млн т), а за роки п'ятирічок сильно зросла і 1940 р. дійшла до 18,9 млн т. (94% продукції УССР і 63% всього ССРСР). Одночасно відбувалася концентрація видобутку руди в нечисленних великих шахтах, електрифікація і механізація основних процесів видобутку і транспорту, заг. поступ техніки і збільшення продуктивності праці. Після занепаду, спричиненого другою світовою війною, продукція залізної руди в К. з. б. досягла 1950 р. довоєнного рівня, 1958 р. — становила 45,5 млн т (другий залізорудний басейн України — Керчинський лише 4,3 млн т), 1960 р. 53 млн т (приблизно);

план на 1965 р. — 64,3 млн т (вся УССР — 74,3 млн т).

Тепер вже експлуатується в К. з. б. бл. 85% площі, багатой на залізну руду, так

що даліше збільшення видобутку може йти лише шляхом інтенсифікації вже існуючих шахт. Шахти К. з. б. належать до найбільших у світі; деякі з них (напр., «Гігант») можуть щороку видобувати від 3 до 3,5 млн т руди. Видобуток руди ведеться в основному підземною методою до глибини 1 200 м. Залізорудною пром-стю відає дванадцять рудоуправлінь, які належать до двох трестів («Ленінруда» і «Дзержинськруд»), що нині підлягають Мін-ву Чорної Металургії УРСР. У зв'язку з надмірною експлуатацією багатих руд, щораз більше значення мають вбогі руди, і тільки вони, після введення в дію рудозбагачувальних комбінатів, в стані забезпечити далішу пром. експлуатацію К. з. б. 1955 р. став до ладу Півд. рудозбагачувальний комбінат (річна потужність бл. 5 млн концентрату з вмістом заліза 60%). 1959 р. — Ново-Криворізький (потужність 4,5 млн т концентрату), будується Центральний і Південний ч. 2, проектується Північний, Інгулецький та ін. 1960 р. збагачена руда на цих комбінатах мала б становити бл. 20% заг. продукції залізної руди в К. з. б., 1965 р. після закінчення даліших рудозбагачувальних комбінатів — 36%. Проте, не зважаючи на виснаження багатих руд, проектується ще збільшити їх видобуток до 41,2 млн т в 1965 р. (64% всієї продукції) і 46,8 млн т в 1970 р. (55% всієї продукції). При такому темпі продукції багатих залізних руд в К. з. б. ледве вистачить на якихсь 30—40 рр.

Залізна руда К. з. б. тепер покриває цілком попит доменної металургії Донбасу і Придніпров'я і сталеливарної металургії всієї УРСР, Прикавказзя, Поволжя та 25% приозівської (Озівсталь, Керч); бл. 1/4 продукції вивозиться за кордон, зокрема до країн сх.-евр. ब्लюку. Докладніше про залізорудну пром-сть К. з. б. за сов. часи див. *Залізорудна промисловість*.

Довгий час єдиною галуззю пром-сти в К. з. б. була залізорудна. Тільки в другій пол. 1930-их рр. у Кривому Розі постав металургійний комбінат («Криворіжсталь»), який постійно розбудовується; створення його викликано потребою використання на місці вбогих руд і врівноваження вантажопотоку руди, яка йде у Донбас, вантажопотоками коксівного вугілля з Донбасу у Кривий Ріг. Ін. галузі пром-сти — виробництво мінеральних фарб, будів. матеріалів, добування покривельних лупаків, бурого вугілля тощо (див. також *Кривий Ріг*).

Дуже складними проблемами є постачання електроенергії та води. Процеси рудозбагачування надзвичайно енерго-

місткі, напр., тільки один Південний рудозбагачувальний комбінат потребує стільки електроенергії, скільки всі шахти К. з. б. разом. Крім власної теплової електростанції, К. з. б. дають електроенергію Дніпрогес і Кахівська ГЕС, на майбутнє — також Дніпродзержинська гідроелектростанція і Придніпровська теплова електростанція. Попит води в К. з. б. становитиме на найближчі роки не менше 650 млн кубометрів на рік, або 20 кубометрів на сек., що значно перевищує теперішні можливості, не зважаючи на побудову за сов. часи водоймищ на рр. Інгульці й Саксагані. Для ліквідації маловоддя в 1957 р. почали будувати канал Дніпро—Кривий Ріг довж. на 42,2 км, який іде від Кахівського водоймища і постачатиме питну воду, для техн. цілей і для зрошення земель.

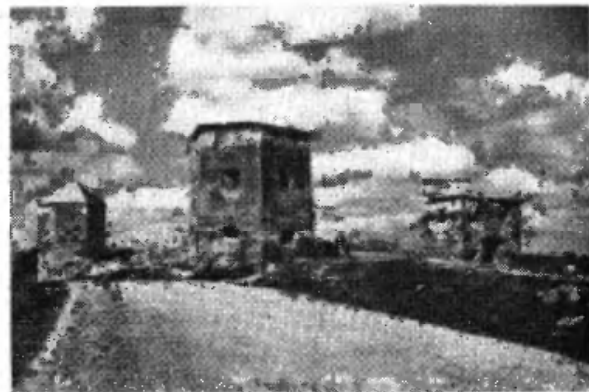
Людність. К. з. б. є одним з найбільших скупчень населення України. В самому Кривому Розі живе 386 000 меш. (1959), в усьому К. з. б. понад 1 1/2 млн; числа на 1926 р.: 50 000 і 120 000 (приблизно). Крім Кривого Рогу в К. з. б. є 3 міста: Жовті Води (м. обл. підпорядкування), Інгулець і Терні та 10 с. м. т. (на території Криворізької міської ради — Веселі Терні, Залізничне, Калініно, Мириське, Рахманівка, Суворове; в Широківському р-ні — Зелене, Миколаївка, Христофорівка, Широке). Всі вони простягнені вузькою смугою від Широкого на півдні по Жовті Води на півн. і мають тенденцію стати одним великим м.

Література: див. *Залізорудна промисловість*; Беленцев Я. Геологическое строение и железные руды Криворожского железорудного бассейна. М. 1957; Бардин И. (ред.) Железорудная база черной металлургии СССР. М. 1957.

В. Кубійович, С. Процюк

Кривоус Степан (*1902), гром.-політ. діяч у сх. Канаді родом з Галичини; один з організаторів Союзу Укр. Організацій, гол. контролер Укр. Роб. Союзу.

Кривче, с. Борщівського р-ну Терно-

Руїни замка в Кривчу

пільської обл., на Зах. Поділлі; городище княжої доби, руїни замка з 17 в.; великі печери карстового типу в гіпсах,

що їх відкрив 1908 р. К. Гутковський.

Кривченко Юрій (*1883), економіст і статистик, в 1920-их рр. проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва і співр. ВУАН; найважливіші праці: «Збір статистичних відомостей по нар. госп-ву України» (1919); «Внешняя торговля Украины в настоящее время и до войны» (1923) та ін.

Кривченя Олександр (*1910), співак-бас родом з Одеси; учився в Одеській Консерваторії; з 1938 на сценах опер Луганського, Дніпропетровського, Новосибірського (1945—49); з 1949 соліст Московської опери.

Крижанівський Андрій (*1907), письмен., співред. літ. ж. «Ми» у Варшаві (1933—38); роман «Сонце в пісках», новелі «Історія одного вагону», «Очі в труні», «Новеля про мене, Ірен і залізну людину» й ін.

Крижанівський Антін (1852—1927?), гром. діяч, один з організаторів Одеської Укр. Громади в 1870-их рр.

Крижанівський Богдан (*1898?), театральний композитор; 1920—26 у театрі ім. І. Франка, з 1926 в «Березолі» й Харківському Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка. Музика до п'єс: «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Правда» і «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Талан» М. Старицького, «Земля» (В. Василька за О. Кобилянською) та ін.

Крижанівський Василь (1891—1926), майляр-візантиніст; студіював у Київській художній школі, згодом у Краківській Академії Мистецтв; з 1923 у Львові; майстер акварелі. Серед ін. праць — «Автопортрет», «Діти», «Ерос і Псіхея», «Ангел».

Крижанівський Всеволод (*1885), історик культури і правник; чл. візантологічної і правничо-термінологічної комісії ВУАН; співр. «Рос.-укр. словника правничої мови» (1926); праці з іст. укр. культури 16—18 вв.

Крижанівський Григорій (1858—?), рос. письмен. укр. роду; праці про рукописні євангелія, про тетраєвангеліє з Камірки Струмилі, про Почаївську Лавру та ін.

Крижанівський Петро (*1885), письмен.; оп. в журн. «Нова Громада» й ін. і окремо «Нота», «У вовколівні» (1929).

Крижанівський Степан (*1907), актор легкого жанру; 1926—39 в театрі під управою Й. Стадника у Галичині, 1939—41 в театрі ім. Лесі Українки у Львові,

1941—44 у Львівському Оперному Театрі; тепер в Австралії.

Крижанівський Степан (*1910), поет і літературознавець родом з Миколаївщини, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР; друкується з 1928 р. Зб. поезій «Енергія» (1930), «Моїм ровесникам». «Країна майстрів» (1932), «Поезії» (1934), «Гори й долини» (1946), «Під зорями радянськими» (1950), «Весна людства» (1951), «Срібне весілля» (1957). По війні К. працює також як літературознавець, ред. офіц. курсу «Історії укр. літератури» (1957) та ряду ін. вид.; автор критико-біографічного нарису «Василь Стефаник» (1946); ст. в офіц. дусі про соц. реалізм тощо.

Крижанівський Федір, кооператор і політ. діяч (укр. «трудолик»), чл. Центр. Ради і товариш її гол., 1918 — юрис-консульт Дніпросоюзу. Заарештований більшовиками, дальша доля невідома.

Крижановський Гавриїл (1837—1912), гр.-кат. свящ., крилошанин і довголітній канцлер львівської капітули, активний діяч староруського політ. напрямку в Галичині в другій пол. 19 в.; посол до австр. парламенту і гал. сойму.

Крижановський Навкратій (1876—1940), василіянин, церк. діяч у Канаді (з 1903 р.), один з перших організаторів укр.-кат. життя в Канаді, перший протоігумен Чину св. Василя В. в Канаді й ЗДА (1932—40).

Крижевецька єпархія, гр.-кат. єпархія в Югославії від її осідку — м. Крижевці (Križevci), положеного в півн. Хорватії; заснована 1777 р. Пієм VI у висліді заходів Марії Терезії із гр.-кат. марчансько-свідницького ген. вікаріату римокат. Загребської дієцезії. Останній постав у 17 в. із створеної 1611 р. окремої уніятської єпархії, коли єп. Симеон Вратаня прийняв унію разом із своїми вірними, правос. переселенцями з Сербії і Боснії. Між ними працювали також українці — Методій Терлецький, пізніше єп. холмський, Никифор, який став єп.-помічником Симеона, Григорій Було (єп.-

С. Крижанівський

О. Н. Крижановський

С. Крижанівський

помічник у 1730-их рр.) і єп. Гавриїл Палькович (1751—59), обидва останні родом із Закарпаття. До К. є. були приділені, крім гр.-католиків у Хорватії, також укр. поселенці в Бачці, а в кін. 19 і на поч. 20 в. укр. поселенці в Славонії, Боснії й Банаті. Першим єп. К. є. був Василь Божичкович (1759—85), що відбудував гр.-кат. семінарію в Загребі. Після ряду єп. хорватів в 19 в. К. є. правили також українці: Юлій Дрогобецький (1891—1920), родом з Пряшівщини, і Діонісій Няраді (1920—40) з Бачки. В 1942—46 рр. К. є. очолював хорват Янко Шіма-рак, що помер від тортур у тюрмі; з 1950 р. нею управляє єп. Гавриїл Букачко, бачванський українець.

Нині К. є. охоплює всіх гр.-католиків в Югославії і нараховує 52 000 вірних, в тому ч. 38 000 українців (бл. 25 000 бачванських), 10 000 хорватів, 2 500 македонців та небагато румунів й угорців; на 45 парохій є 28 укр., на 59 свящ. — 41 українець. В Загребі діє духовна семінарія.

о. М. Б.

Крижень, див. Качка.

Крижицький Костянтин (1858—1911), маляр-реаліст родом з Києва, вчився в Київській Рисувальній Школі, 1877—89 у Петербурзькій Академії Мистецтв, її д. чл. з 1900 р.; брав участь у виставках «передвижників». Пейзажі (перев. з України), декоративне малярство, ілюстрації; «Сільська вулиця», «Початок теплих днів», «Дуби», «Перед полуднем», «Хутір на Україні», «Перед бурею», «Село» й ін.

К. Крижицький

Крижопіль (V—9), с. м. т. в півд.-сх. частині Поділля, р. ц. Вінницької обл. Літом 1919 успішні бої Укр. Гал. Армії з більшовиками; в жовтні 1919 бої армії УНР з денікінцями, в травні 1920 з більшовиками (при повероті з Зимового походу).

Кризи економічні, явища, що до останнього часу супроводили розвиток того госп. ладу, що має поточну назву капіталістичного. Ознаки К.: падіння цін, скорочення госп. активності, конкурси підприємств, безробіття. За К. звичайно приходять роки госп. депресії, які потім переходять у піднесення.

На Україні перша пром. К. відбулася в 1875—76 рр. (фінансовий крах 1875); друга — 1880—82, третя — 1899—1902, четверта — 1907—09; роки найбільшого

госп. піднесення — 1896—99 і 1910—13. В сов. умовах такого роду К. немає. Але пляновість не охороняє сов. госп-во від великих перебоїв, дуже дошкульних для госп-ва і для населення, на яке сов. влада перекладає наслідки К. Провал 6 п'ятирічки (1956—60) і перехід до семирічного пляну (1959—65) є одним з яскравих прикладів недовладності госп. планування. Натомість в умовах вільного світу, після другої світової війни, завдяки заходам екон. і фінансової політики, госп. розвиток відбувається без великих струсів, якими раніше були К. С. Г.

Крилів, див. Ново-Георгіївське.

Крилов Володимир (1841—1906), патологоанатом, проф. Харківського Ун-ту (з 1872), засновник катедри патологічної анатомії й Харківської Бактеріологічної Станції, активний чл. Харківського Мед. Т-ва; численні праці з ділянки патологічної анатомії.

Крилов Іван (1768—1844), рос. байкар; мав вплив на укр. байкарів (Є. Гребінка, Л. Глібов). На укр. мову байки К. перекладав М. Старицький.

Крилов Микола (1879—1955), видатний математик, д. чл. АН УРСР (з 1922) і АН СРСР (з 1929), д. чл. НТШ; з 1912 проф. Петербурзького Гірничого Ін-ту, з 1917 — Кримського Ун-ту, з 1922 керівник катедри матем. фізики УАН; понад 200 праць з проблем теорії інтерполяції й механічних квадратур, наближеного інтегрування диференціальних рівнянь, матем. фізики та нелінійної механіки; вклав багато праці у виховання матем. кадрів на Україні.

М. Крилов

Криловський Амвросій (1853—1930), історик і бібліотекознавець, родом з Галичини, дир. бібліотеки Київ. Духовної Академії, згодом зав. відділу Всенар. Бібліотеки України, д. чл. Археологічної комісії УАН. Серед ін. праць «Львовское Ставропигиальное Братство» (1904).

Кринос, с. Гал. р-ну Станіславівської обл., засноване після 1241 р. на місці центр. частини княжого столичного городу Галича.

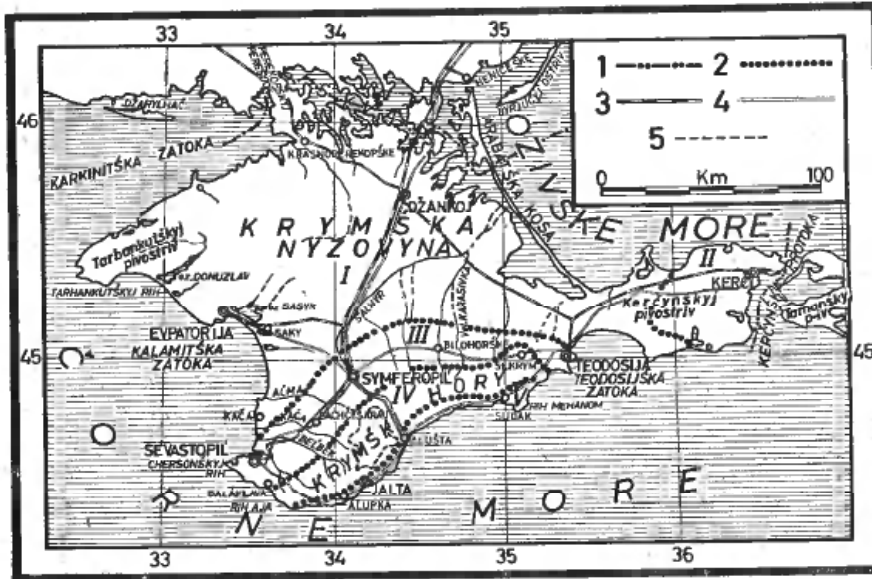
Крилоське євангеліє, див. Галицьке євангеліє 1144 р.

Крилошанин, див. Канонік.

Крим, Тавріка, Тавріда, Таврія, найбільше — побіч Кубані — висунена на південь частина України, півострів, по-

ложений поміж Чорним (з зах. і півдня) і Озівським (із сх.) м., довж. 200 км з півн. на півд. і 320 км із зах. на сх., площа 26 600 км². К. має вигляд неправильного чотирикутника, витягненого в сх. напрямі, де його продовження є Керчинський півострів. З материком К. зв'язує вузький (7 км) Перекопський перешийок, а відділяють від нього Каркінітська затока на зах. і Сиваш на сх., що, однак, на довж. 80 км має ледве 1—2 м глибини, і через нього проходить насипами зал. і битий шляхи з материка на К. На сх. в Керчинській протоці К.

країнами та Середземним м. Завдяки цим фактам і глибокому висуненню в Чорне м. при наявності гарних природних гаваней, К. являє собою форпост, який забезпечує панування над Чорним м., зокрема над його півн. частиною. Тому в минулому К. був часто політ. і культ. експозитурою півд. держав і народів, як також на його долю впливали ті організми, які витворювалися на укр. материкові. За володіння К. змагалися віками ці дві групи сил, сам же К. був надто малий, щоб використати своє вигідне положення і створити тривку, незалежну політ. орг-цію: він був назагал лише об'єктом у боротьбі великих держав. Часто К. не являв собою навіть політ., а вже ніколи — етнічної єдності, бо його півн. частина була зв'язана з політ. утворами на материкові, натомість на півд. знаходили відповідні умови існування колоністи з заморських країн; тут і в горах мали також захист нащадки тих різних народів, які впродовж віків мандрували степами України.

Схематична карта Криму

1 — Межі Кримської обл. 2 — Межі природних р-нів. 3 — Залізниця. 4 — Биті шляхи. 5 — Межі Кримського заповідника. I—V — Природні р-ни Криму: I — Кримська низовина; II — Керчинський півострів; III — Кримське передгір'я; IV — Кримські гори; V — Кримський південний берег

наближується до Кубані (Таманського півострова).

К. складається з двох зовсім відмінних частин — рівнинної степ. Кримської низовини на півн. і Кримських гір на півдні. Крим. степ з його континентальним кліматом, степ. ґрунтами й рослинністю є продовженням Степової України і займає разом з Керчинським півостровом $\frac{4}{5}$ всього К. Крим. гори складаються з вузького передгір'я і самих, вкритих лісами і високогірськими пасовищами, гір, в затіні яких простягається на півдні вузька (2—12 км) смуга загір'я (див. Кримський південний берег) з середземноморським підсонням і рослинністю.

На значення К. чимало впливає його корисне комунікаційне положення на пограниччі України, Півд. Кавказу й обох морів, які в'яжуть його з гірлами великих рік — Дніпра, Дністра, Дону, Дунаю, Кубані, іншими чорноморськими

Завдяки своєму положенню К. мав з усіх земель Укра-

їни найдавнішу, своєрідну й багату на події історію, яка відіграла величезну роль в минулому. Посідання К. дає тепер Україні широкий, тривкий і безпечний доступ до Чорного й Озівського морів, зв'язок з Кубанню й Кавказом та закриття її півд. кордонів.

З 1954 р. К. становить Крим. область УССР. Територія — 25 600 км², населення — 1 202 000, в тому ч. 785 000 міського, 417 000 сільського (1959); 27 сіль. р-нів, 13 міст, 25 с. м. т., 186 сіль. рад.

В. К., М. М.

Історія. Найдавніше населення К., відоме досі, відноситься до часів сер. палеоліту (Муст'є) від 100 000 р. тому; це була людина ще неандертальського типу, не подібна до сучасної, від якої знайдено чимало пам'яток по печерах (Кіик — Кобинська й ін.). Відтоді й донині історія людства в К. не переривається. В добу бронзи (2 000—800 р. до Хр.) з'являється населення індо-евр. типу із скотарством і хліборобством. Найдавніше

іст. населення в перші століття і тисячоліття до нової доби становили *кіммерійці* (іранського походження), в 7 в. до Хр. витиснені *скитами* до Малої Азії; решта їх залишилася в горах п. н. таврів до кін. старої доби. З 7 в. до Хр. з'являються *греки*, які від 6 в. засновують в К. колонії, що з них далі висувались *Херсонес* (укр. Корсунь), *Пантікапей* та *Теодосія*. З 5 в. до нової доби та до 4 в. нової доби в сх. К. існувало *Боспорське царство* із столицею в Пантікапеї. В 3—2 вв. до нової доби в степ. частині К. ство-

Бахчесарай. На першому плані старе татарське м. з мечеттю і кол. ханським палацом; на задньому плані видно вапнякові узбіччя долини р. Чурук-су

рили своє царство залишки скитів, яких витиснули із степів *сармати* (столиця Неаполіс-Скитський, нині Симферопіль); воно впало в 2 в. під натиском Херсонесу та *алан*. Залишки *алан* в К. зберігалися до 10 в. в околицях м. Фули (Чуфут-Кале). В другій пол. 1 в. до Хр. Боспорське царство попало в васальну залежність від *римлян*, які захопили весь К. і встановили по більших містах свої залоги, а в Херсонесі — флоту. Панування Риму в К., з перервами, тривало до кін. 4 в. нової доби. Таким чином в перші століття по Хр. К. належав до трьох держав — Боспорського царства, респ. Херсонесу і скитської держави. В 3 в. по Хр. до К. вдерлися *готи*, яких в кін. 5 в. витиснули із крим. степів у гори *гуни*; тут проіснувало їх князівство аж до 15 в.

Наїзд *гунів* знищив Скитську й Боспорську держави й спричинив упадок К.; занепав Пантікапей. В кін. 5 в. К. підпав під владу Візантії. В кін. 6 в. більшість К. захопили *хозари*, і лише в кін. 9 в. Візантія відновила своє панування у всьому К. Найгустіше заселеною була в той час півд.-зах. частина К.; тут знаходилося найбільше м. К. — Херсонес і низка дрібних феодалних князівств; на півд.-сх. узбережжі чимале значення мало м. Сугдея (сучасний Суда́к, укр. Сурож).

Слов'яни стали напливати до К. мабуть з 4 в., сильніше з 6. В 6—10 вв. гр.-візант. К., зокрема Херсонес мав велике значення в поширенні християнства (яке тут прийняли в 3—4 вв.) та вищої культури на сусідні — Україну, Хозарію й Півн. Кавказ; деякий час він був посередником між Україною і Візантією. Київ. кн. Ігор і Святослав, володіння яких межували з К. з півн. і сх., намагалися оволодіти К., Володимир В. здобув 989 р. Херсонес, сх. частина К. входила в 10—12 вв. до складу *Тмутороканського Князівства*, частини Київ. Держави. Вплив Київ. Держави на К. утруднювали наїзди печенігів і половців, які навіть деякий час володіли частиною К. Жваві торг. зв'язки між К. і Україною (м. ін. вивіз соли з К.) йшли двома шляхами: давній по Дніпру і Чорним м., інший — з нижчого Подніпров'я через Перекоп.

Після зайняття Царгороду хрестоносцями Візантія втратила свої впливи в К., натомість з 13 в. тут постали італ.-венеційські й гол. генуезькі торг. колонії; осередком їх була Кафа — Теодосія, ін. — Чембало-Балаклава, Сугдея-Судак, Евпаторія та дрібніші; зовсім занепав Херсонес. З пол. того ж в. К. зайняли татари *Золотої Орди* і утворили тут Крим. ханат, італ. колонії платили їм данину. В 1425 р. крим. татари відокремилися від *Золотої Орди* і створили самостійний Крим. ханат з династією *Гіреїв* на чолі (з 1432 р. столиця Бахчесарай). В 1475 р. К. захопили турки, які зруйнували італ. колонії, забили останнього готського кн. Саїка, а Крим. ханат звели до васальної залежності від Туреччини, збудувавши в кількох місцях фортеці та посадивши там свої залоги. З 13 в. в К. з'явилися жиди-купці, а в 14 в., після падіння Вірменської держави — чимало вірменів.

Історія Крим. ханату була в найближчих зв'язках з Україною, з якою він весь час воював, а іноді заходив у союз (див. докладніше *Татари*). В 1687—89 рр. Москва, за допомогою укр. війська, зробила перший, невдалий похід на К. Далі наступ Москви на К. тривав, доки *Кучук-Кайнарджийським миром* з Туреччиною Москва не добилася незалежності К. під своїм протекторатом, а 1783 остаточного його приєднання до Рос. Імперії.

К. увійшов до складу Новоросійського краю, а пізніше був виділений у самостійну Таврійську губ. (гол. м. Симферопіль), до якої увійшли й три повіти Степ. України. Відразу Росія використала стратегічне значення К.: заснувала порт Севастопіль і створила з нього фортецю й базу Чорноморської флотії. Рел.

і екон. утиск татар (м. ін. передача більшості їхньої землі рос. землевласникам) спричинили масову еміграцію татар до Туреччини (гол. в перші роки рос. панування і після *крим. війни*) і приплив, перев. в степ. смугу укр. хліборобів, а також нім., болг. та ін. колоністів; до міст і курортів (з 1870-их рр.) стали напливати росіяни, так що на поч. 20 в. К. був з нац. погляду мішаним укр.-рос.-тат. краєм.

Після вибуху революції 1917 р. в К. змагалися чотири течії: рос. — прихильників дальшої приналежності К. до Росії, крим.-тат., яка прагнула автономії, а згодом і незалежності К., укр. (досить слаба) — приналежності К. до України й після жовтневої революції — больш.

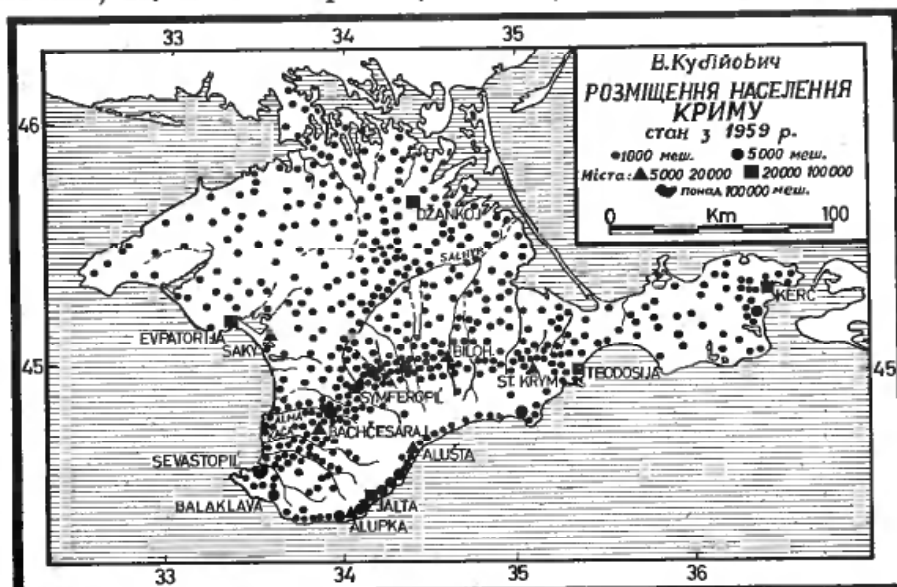
Укр. Центр. Рада в 3 Універсалі не включала К. до України. В січні 1918 р. К. зайняли большевики, в квітні їх витиснули з півн. К. укр. війська під командою полк. П. Болбочана, 25. 4. 1918 вони здобули Симферопіль і Бахчисарай, але під тиском нім. командування мусіли відійти (див. *Кримська група*). Це спричинило втрату зосередженої в Севастополі Чорноморської флотії, яка вже вивісила укр. прапори. При підтримці німців в К. створився уряд ген. Сулькевича (лит. татарина), в якому переважали неприхильні для України впливи. Це призвело до проголошення Україною митної війни з К. і примусило К. до перемовин з Україною (Київ, вересень 1918) та до прелімінарної угоди, на підставі якої К. мав входити до складу України, діставши внутр. автономію — власний сойм, територіальне військо й адміністрацію та пост. держ. секретаря в Раді Міністрів Укр. Держави. Ця угода не здійснилася, бо після відходу німців, при підтримці десанту зах. альянтів, К. опанували праві рос. кола. Весною 1919 р. К. зайняли на недовгий час большевики, яких витиснув ген. Денікін, 1920 р. К. був базою ген. Врангеля. В кін. 1920 р. в третій раз К. опанували большевики і 18. 10. 1921 створили з нього Автономну Крим. Респ., але не в складі УССР, а в складі РСФСР, хоча з нею К. не межував.

Деякий час крим. татари в межах

Крим. УССР мали можливості розвитку своєї культури, але в 1930-их рр. прийшов курс русифікації й переслідування татар; укр. мова в К. ніяких прав не мала, не було також укр. шкіл. Під час другої світової війни К. був 2½ рр. зайнятий німцями. Після війни большевики виселили тат. населення за «зраду» і співпрацю з німцями, а 25. 6. 1946 зліквідували Крим. АССР і перетворили її на звич. обл. в складі РСФСР. Місце виселених татар зайняли українці (м. ін. з зах. окраїн, які віддано Польщі) і росіяни, перев. з центр. Росії. Указом Президії Верховної Ради з 19. 2. 1954 р. К. передано із складу РСФСР до складу УССР.

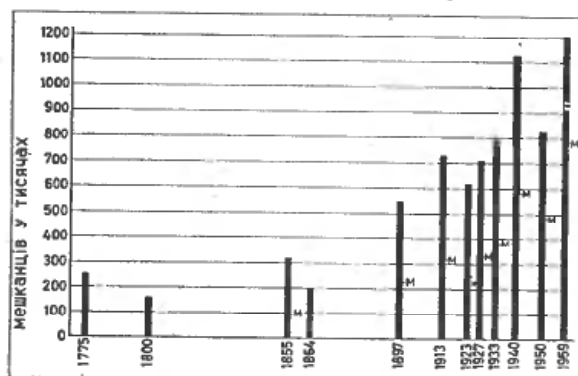
М. Міллер

Людність. Наприкін. тат. володіння в К. жило (1775 р.) бл. 250 000 меш., в основному татар, бл. 1/8 становили греки. Ще за кілька років перед зайняттям К. (1783) росіяни переселили майже всіх греків (бл. 30 000) з К. на Маріупільщи-

ну та вірмен на пониззя Дону (Нахичевань), згодом розпочалася масова еміграція татар до Туреччини, так що населення К. впало до 158 000 в 1800 р., хоча тим часом до К. приплинуло деяке ч. укр. і рос. поселенців. Як і до Степ. України, так і до К., зокрема півн., на поч. 19 в. рос. уряд стягав для обробки вільних просторів нім., болг. й ін. колоністів; до К. повернулася також частина греків з Маріупільщини. Завдяки цьому в К. населення зросло до 319 000 в 1855 р., але в результаті Крим. війни і другої масової еміграції татар впало до 194 000 в 1865 р. Будова залізниці (1875) і розвиток курортів вплинули на постійний приплив укр. хліборобів (у степи) і росіян (перев. до міст), так що населення зросло до 545 000 в 1897 р. і 729 000 в 1913 р. Зміни ч. населення в період між двома світовими

війнами зв'язані з двома хвилями голоду (1921, 1932—33) й індустріалізацією в 1930-их рр.; 1940 р. населення становило 1 127 000. Зріст населення К. був значно

Зміни населення Криму

В тому ч. міське населення позначене М. вищий, ніж в ін. частинах України (за 1897—1940 рр.) в УССР 30%, в К. 107%), тут також завжди був найвищий відсоток міського населення. Населення К. за різні рр. видно з таблиці (див. також діаграму):

Населення в тис.	1897	1926	1940	1959
Все	545	711	1 127	1 202
В тому ч.:				
міське	227	330	586	785
сільське	318	381	541	417
міське у % всього населення	41,6	45,9	52,0	65,3

Нац. склад населення К. був до 1940 р. досить різноманітний. На підставі перепису з 1926 р. він представлявся так:

	В 1 000	у %/о
Українці	77,4	10,8
Росіяни	301,4	42,2
Татари	179,2	25,1
Німці	43,6	6,1
Жиди	39,9	5,6
Греки	16,0	2,3
Болгари	11,4	1,6
Вірмени	10,7	1,5
Кримчаки	6,0	0,8
Караїми	4,2	0,6
Інші	24,0	3,4
Разом	713,8	100,0

Ч. кол. володарів К. — татар постійно зменшувалося (в тис. і % всього населення): 1775 р. — 200? (80%), 1897 — 194 (35,5%), 1926 — 179 (25,1%). 1926 р. татари жили перев. в селах і становили відносно більшість лише в півд. К. (42,4%). Німці жили перев. по селах (90%) в степ. К., болгари на півд.-сх. К. і в Білогірському р-ні, греки й вірмени по м. півд. узбережжя. Жиди, кримчаки (крим. жиди) і караїми мешкали по містах, гол. в

Симферополі, ч. жидів пізніше значно збільшилося, бо з 1927 р. больш. влада почала оселяти їх по степ. р-нах; 1936 р. ч. переселенців досягло 24 000, існував жид. нац. р-н — Лярідорфський. Українці й росіяни становили разом 379 000, або 53% всього населення. Які були чисельні взаємовідносини обох цих народів невідомо, бо урядова статистика не відповідає дійсності. Імовірні числа: 180—200 000 українців (більшість півн. К.) і 180—200 000 росіян (більшість по містах); див. також ЕУ I, стор. 168.

Друга світова війна принесла цілковиту зміну людностевих відносин: заг. спад всього населення, виїзд німців і частини (ще до війни) греків, винищення німцями більшості жидів, виселення всіх татар 1946 р., потім сильний приплив українців і — менше — росіян. 1956 р. К. мав уже стільки людности, як і до війни, 1959 р. — 1 202 000, в тому ч. 65,3% по містах. Розміщення населення нерівномірне: найтустіше заселене загір'я і передгір'я, мало — самі гори й степ (див. Карту). К. має 4 м. з понад 50 000 меш. (Симферопіль — 189 000, Севастопіль — 148 000, Керч — 99 000, Евпаторія — 59 000), 3 м. з 20—50 000 меш. (Теодосія, Ялта, Джанкой) і 6 менших; крім того. 25 с. м. т. Майже $\frac{3}{4}$ міського населення живе по містах, розташованих на двох важливих фізикографічних лініях: півд. березі й на межі гір і степів; окремим скупченням є Керч.

Нар. госп.-во. Перед зайняттям К. Росією татари вели на степах півосіле життя, займаючись скотарством і екстенсивним хліборобством, а в півд. К. гол. садівництвом, городництвом та кустарними промислами. Під рос. владою спершу нар. госп.-во К. занепало в наслідок еміграції татар і греків, пізніше воно піднеслося завдяки колонізації степу і поширенню культури винограду й тютюну на півдні, а згодом будові залізниць до Севастополя. В півн. К. розорано степи і замінено давнє скотарство на зернове госп.-во, тим більше, що наявність портів полегшувала експорт збіжжя; в півд. К. щораз більше значення набувало плекання інтенсивних культур, які знаходили легкий збут у глибині Росії, та курортне госп.-во (на поч. 1910-их рр. бл. 150 000 осіб на рік). З пром.-сти розвивалися різні галузі харч., соляна, суднобудів. (Севастопіль), пізніше — залізорудна (Керч). За сов. часи сильно розбудовано пром.-сть (1913 р. вона давала 45% валової продукції нар. госп.-ва, 1940 р. вже 80%), значно поширено інтенсивні с.-г. культури, розбудовано курорти.

В К. вирізняються 3 с.-г. р-ни: зерно-

вий з м'ясошерстим тваринництвом в степ. частині, садово-виноградний з тютюнництвом у передгір'ї й на півд. березі та р-н лісів і літніх пасовищ у горах. Рілля займає 51% площі К., пасовища, сіножаті й вигони 25%, ліси й чагарники 16%, виноградники 3,5%, сади 1,5% (числа приблизні). Розподіл засівної площі та її еволюцію видно з таблиці (в тис. га, в дужках у %/о/о):

	1913 р.		1959 р.	
Зернові культури	770	(95,7)	650	(56,8)
В тому ч.:				
пшениця	439	(54,6)	309	(27,0)
ячмінь	224	(27,9)	70*	(6,1)*
кукурудза	4	(0,5)	195	(17,1)
овес	89	(11,1)	56	(4,9)
Технічні	19	(2,4)	62	(5,4)
Картопля				
і баштани	12	(1,5)	39	(3,4)
Кормові	3,0	(0,4)	393	(34,4)
Вся засівна площа	804	(100,0)	1 144	(100,0)
* На 1955 р.				

З техн. культур припадає на (числа на 1956 р., в дужках на 1913 р.): соняшник — 36 400 га (200), льон-жудряш — 9 770 (16 600), тютюн — 7 170 (2 300), етеро-олійні — 6 940 (—). Культуру бавовника, яку було значно поширено в 1930-их рр. (1937 р. — 57 100 га), по війні зовсім залишено. Заг.-укр., а навіть всесоюзне значення має тютюнництво (кращі тонкі сорти, напр., «дюбек», гол. на півд. березі) і етеро-олійні культури — троянда, леванда, павлія й ін. К. є найважливішим р-ном виноградарства України, яке значно поширюють по всьому К.; площа виноградників збільшилася з 12 000 га в 1940 р. до 22 400 в 1956 р. і 90 250 га в 1959; різні сорти винограду вживають у свіжому виді або переробляють на міцні, десертні й столові вина. Також збільшилася за останні роки площа садів (1950 р. — 15 500 га, 1955 — 20 500, 1959 — 39 160 га), розповсюджених гол. на передгір'ї; зокрема розводять кращі сорти яблук, груш, черешень, абрикосів, броскви, грец. орхів тощо. З субтропічних культур поширені: маслина, інжир, хурма, лавр, фісташкове дерево, мигдаль і ін. На передгір'ї вирощують культуру черсака, цінної текстильної рослини. Поголів'я домашніх тварин на 1959 р. (в тис., в дужках числа на 1916 р.): велика рогата худоба (гол. червона степ. порода) 368,1 (210,8), в тому ч. корови 172,4 (77,7), свині 258,8 (83,6), вівці (перев. цигейської породи) 878,6 (710), коні 45 (193).

В К. широко розповсюджене зрошу-

вання, зокрема земель під інтенсивними культурами. 1955 р. зрошені землі займали 44 000 га, тепер, після побудови Салгирської зрошувальної системи більше; будується Півн.-Кримський канал для обводнення степ. К. водами Дніпра.

З різних галузів пром-сти найбільше значення мають нині залізорудна і металургійна, зосереджені в Керчі (див. Керчинський залізорудний басейн). З машинобудування слід згадати суднобудів. і судноремонтний зав. (Керч), виробництво машин для харч., зокрема консервної пром-сти (Симферопіль) й ін. Хем. і соляна пром-сть базується на використанні солей численних соляних оз. і Сівашу. Найдавніша пром-сть К. харч. переробляє багату місц. сировину; особливе значення має виноробство (великий комбінат «Масандра» б. Ялти, зав. шампанських вин в м. Судаку й ін.), плодоовочева консервна (Симферопіль і Джанкой) та рибна (Керч і Симферопіль); ін. галузі — м'ясна, молочна, маслоробна, макаронна. Тютюнова пром-сть зосереджена в Ялті, Симферополі, Керчі. З будів. матеріалів добувають різного роду вапняки, гіпс, мармур, діорит й ін.; розвинене виробництво цегли, черепиці, збірних залізобетонних виробів у Кер-

Виноробний комбінат «Масандра»

чі, Балаклаві та ін. Слабше розвинена легка пром-сть — швейна, трикотажно-панчішна, шкіряно-взуттєва й ін.

К. має 620 км зал. шляхів і 2 200 битих з твердим покриттям (1955 р.). Найстарішою (з 1875 р.) й найважливішою зал. лінією, яка зв'язує К. з материком, є лінія Севастопіль—Запоріжжя—Харків—Москва (т. зв. Сталінська); ційно перед другою світовою війною постала друга, що в'яже К. через Перекоп з Херсоном. Тепер точками виходу зал. ліній є гол. порти К. — Евпаторія, Севастопіль, Теодосія і Керч, звідки прокладено зал. поронну переправу через Керчинську протоку на Таманський півострів. Натомість донині не має зал. сполучення півд. берег. Велике значення мають шосейні шляхи й автотранспорт, зокрема асфаль-

тове шосе Алушта—Симферопіль—Харків—Москва (з 1950 р.), поздовжній шлях на передгір'ї — Севастопіль—Симферопіль—Теодосія і надморський — Севастопіль—Байдарські ворота—Ялта—Теодосія. Надморські міста пов'язані між собою та з материком і Півн. Кавказом пароплавним сполученням.

К. є найважливішим р-ном курортів і туристики України й одним з важливіших у всьому ССРСР («всесоюзна здравниця») завдяки лагідному підсонню, цілющим властивостям моря, солоним оз. і грязьолікуванню та красі природи. Найголовнішим р-ном курортів є півд. узбережжя, зокрема його зах. частина до Алушти на сх. (докладніше див. *Кримський південний берег*); на зах. березі знаходяться дитячий курорт Евпаторія і грязьовий Сакі, над Озівським м. Чокрак. 1958 р. в К. було бл. 150 санаторій і будинків відпочинку, разом з понад 35 000 місць, при чому щороку відвідувало й лікувалося в К. бл. 800 000 осіб (див. також *Курорти*).

Назагал К. має всеукр., а в деякій мірі й всесоюзне значення, як край, що дає надвишки залізної руди й металу, цінних с.-г. культур (овочі, виногради, тютюн, рання городинка, квіти), вин, риби, консервів і є р-ном курортів і туристики.

В. Кубійович

Література: Башкиров А. Историко-археологический очерк Крыма. Симферополь 1914; Дорошенко Д. История Украины, 1917—23, т. II. Ужгород 1930; Оляничин Д. До історії торгівлі України із Кримом (1754—1758), ЗНТШ, т. 152. Л. 1933; Олесіюк Т. Південні кордони Укр. Нар. Республіки, ж. Табор, ч. 15. В. 1937; Дубровський В. Україна й Крим. Женева 1946; Надинський Н. Очерки по истории Крыма. Симферополь 1951; Kirimal Edige. Der nationale Kampf der Krimtürken. Емсдеттен 1952; Маслов Е. Крым. Экономико-географическая характеристика. М. 1954; Курьянов М. Крым. К. 1955; Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. Симферополь 1957; Крым. Путеводитель-справочник. Симферополь 1959.

Крим Веніамин (1877—1938), хемік, організатор вуглехем. лабораторії в Харкові (1912), проф. Донецького Індустріального Ін-ту в Сталіно; головні праці: «Класифікація викопного вугілля» (1924), «Викопне паливо Донецького басейну, його властивості, здача і прийом» (1925).

Крим-сагіз (*Taraxacum megalorrhizon* Hand-Mazz), багаторічна трав'яниста чаучконосна рослина з родини кошичкоцвітих, коріння якої має до 8% каучуку; в дикуму стані росте в субтропіках Криму; з 1930-их рр. культивується в Криму і на півд. Україні.

Кримінальне право, див. *Карне право*.

«Кримінальний Кодекс УСРР», з 1927 р., прийнятий постановою ВУЦВК 8. 6. 1927, чинний з 1. 7. 1927; перехідно діє

також у Молд. ССР. Засади кримінального законодавства ССРСР і союзних респ. з 25. 12. 1950 відхилили заг. частину «К. К. УСРР», вступаючи на її місце, а закон про протидерж. злочини з 25. 12. 1958 входить, замість стосовного розділу, в Кодекс. Кодекс має 206 ст.; він побудований з двох частин: заг., що визначає заг. засади відповідальності і складається з 6 відділів (53 ст.), та окремої, що дає перелік злочинів і складається з 9 розділів. (Див. докладніше *Карне право*).

«Кримінально-Процесуальний Кодекс УСРР», затверджений постановою ВУЦВК УСРСР 20. 7. 1927, чинний на Україні до нині з численними змінами. Закон про заг. основи карно-процесуального законодавства ССРСР і союзних респ. з 25. 12. 1958 касає відповідні постанови цього кодексу, вступаючи на їх місце. «К.-П. К. УСРР» має 7 відділів і 403 ст.

Кримов Олексій (1872—1954), видатний хірург, д. чл. Академії Мед. Наук. ССРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1940); з 1912 р. — проф. Київ. Ун-ту, з 1930 Київ. Мед. Ін-ту, з 1936 — гол. Укр. Т-ва хірургів. Залишив 135 наук. праць, в тому ч. низку великих монографій та підручників, а також ряд оригінальних хірургічних метод; створив у Києві хірургічну школу, з якої вийшло багато проф. та хірургів практиків.

О. Кримов

Кримська (IX—18), станиця на Кубані, положена б. півніжжя Зах. Кавказу, р. ц. Краснодарського краю РСФСР; зал. вузол, консервний комбінат.

Кримська, сорт озимої пшениці. Див. *Пшениця*.

Кримська Астрофізична Обсерваторія, див. *Астрономія*.

Кримська війна (1853—56), Туреччини та її союзників — Англії, Франції й Сардинії проти Росії, яка намагалася поширити свої володіння і впливи на Близькому Сході й кінець-кінцем знищити Оттоманську імперію. Зокрема Росія претендувала на протекторат над Молдавією, Валахією, Болгарією й Сербією, а також застерігала за собою право окупувати Царгород і протоки. Влітку 1853 Росія окупувала Молдавію і Валахію. Восени того ж року почалися військові дії на Кавказі, і тур. флот зазнав поразки б. Синопу. Наприкін. того самого року англо-франц. флот ввійшов в Чорне м., а коли на весні 1854 р. рос.

військо перейшло Дунай, союзники оголосили Росії війну, маючи також політ. підтримку з боку ін. євр. держав. Це примусило рос. військо податися за Прут. Союзники заблокували рос. порти й висадили десант у Криму, завдаючи Росії поразки під Балаклавою та Інкерманом. Загроза окупації Басарабії й Півд., а навіть Правобережної України і втрата Севастополя (2. 9. 1855) викликали велику тривогу в рос. урядових колах. Війна заподіяла поважної шкоди госп-ву України, яка стала не лише близьким запіллям, а почасти й тереном воєнних дій. У зв'язку з цим опозиційні настрої укр. громадянства (як дідичів, так і торг. кіл) і поширення сел. рухів (зокрема т. зв. Київська козащина 1855 р.) набирали загрозливих для Росії розмірів. Уряд особливо боявся укр. визвольного руху, який знаходив собі підтримку й на Заході: пляни поділу Рос. Імперії в Пруссії (Wochenblattpartei Бетмана, меморіал пруського амбасадора в Лондоні фон-Бунзен на королеві Фрідріхові Вільгельмові IV 1854), в Англії, в колах поль. еміграції — пляни кн. А. Чарторийського, М. Чайковського (Садик-Паші) тощо. За таких обставин Росія була змушена підписати Паризький мирний договір (30. 3. 1856), який позбавляв її півд. частини Басарабії й гирла Дунаю та права мати військ. флоту на Чорному м.

Військ. поразка Росії й рев. події на Україні мали безпосередній вплив на скасування кріпацтва в 1861 р. і піднесення укр. нац.-визвольного руху. Л. В.

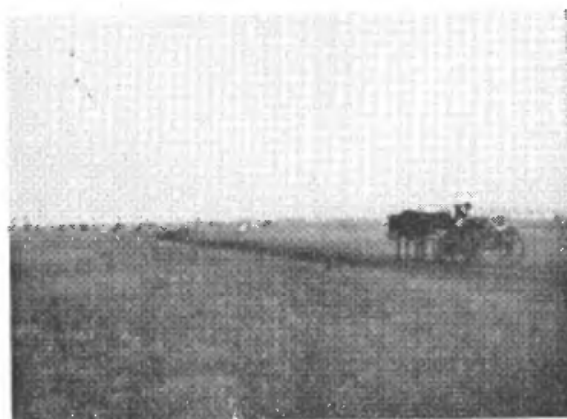
Кримська група, частина Армії УНР, виділена на поч. квітня 1918 з Запор. корпусу й вислана під командуванням полк. П. Болбочана очистити від большевиків Крим та захопити чорноморську флоту. Група форсувала лінію сівашиських укріплень і 24 квітня 1918 здобула Симферопіль і Бахчисарай, але на вимогу німців мусіла покинути Крим.

Кримська конференція 1945 р., див. Ялтинська конференція.

Кримська низовина, частина Причорноморської низовини й Степової України, положена в півн. частині Криму від Перекопського перешийка на півн. до передгір'я Кримських гір (на півн. від лінії Бахчисарай—Симферопіль—Теодосія) на півдні; займає бл. $\frac{1}{3}$ території всього Крим. півострова. З геол. погляду К. н. є продовженням Причорноморської западини і збудована в глибині з гор.-крейдових і палеогенових, на поверхні неогенових і четвертинних шарів. Найнижчою й найрівнішою є півн.-сх. рівнина, що прилягає до мілкої Сівашиської затоки, відділеної від відкритого м. Арабатською косою. Вищу і легкохвилясту

рівнину творить Тарханкутський півострів (до 178 м) з стрімкими на 30—40 м морськими берегами; це легко піднесена антикліналя, обмежена двома положистими синкліналями — на півн. — Каркінитською і Сівашиською, на півдні — Альманською й Індольською; вони обидві зливаються на сх. в Озівсько-Кубанську западину.

Відмінний краєвид являє собою півн.-сх. частина Керчинського півострова; це

В степах Центр. Криму

до 190 м висоти горбовина, складена з хребтів, відділених долинами і котловинами, збудована з вапняків і м'яких глеїв третинного віку, зфалдованих в неогені. Серед горбів і вздовж моря розташовані озера, обширні солонці та багато болотних вулканів.

Клімат К. н. такий, як і на Степ. Україні, але через висунення на півд. дещо тепліший; зима тут відносно гостра (сер. температура січня від $+1^{\circ}\text{C}$. на півд.-зах. до -2°C . на півн.-сх.), малосніжна, з частими, бурхливими вітрами, літо гаряче — з температурою липня від $22,5^{\circ}$ до 24°C .; ч. атмосферичних опадів 270—400 мм, перев. влітку, так що К. н. зазнає посухи, вологість збільшується в півд. напрямі. Ріки маловодні, часто висихають літом і не доходять до гирла; найбільша Салгир (232 км); на Керчинському і Тарханкутському півостровах рік взагалі немає. Для зрошування використовують гол. артезійські води. Ґрунти і рослинність виявляють зональність, залежну від вологості: в найпосушливішій півн.-сх. частині поширені солончаки і солонці з полиново-солянкуватою рослинністю, півн. частина вкрита каштановими ґрунтами і ковиловим та типчиново-ковиловим степом, найбільше волога півд. (частково й центр.) малогумусовими півд. чорноземами з різнотравним тигчиново-ковиловим степом (докладніше див. Степова Україна). Первісний степ перетво-

рений на ріллю (до 60% всієї площі), до 30% займають витони й пасовища.

Людність, нар. госп-во див. *Крим.*

В. К.

Кримська область, див. *Крим.*

Кримська філія АН УРСР, кол. філія АН ССРСР, у зв'язку з приєднанням Криму до УРСР передана 1954 АН УРСР, має вісім відділів і *Карадагську біол. станцію*, 74 наук. робітники (1955). Гол. об'єкти дослідження: геологія і хемія нафти, керчинські залізні руди, сіль Сиваша і Криму, генеза карсту, ґрунтовий покрив, рослинництво, агролісомеліорація, фауна, історія й археологія Криму.

Кримське Примор'я (IX—16), кол. Отузи, кліматичний курорт в сх. частині Крим. півд. берега, положений в 30 км на півд.-зах. від Теодосії.

Кримське ханство, держава на території Крим. півострова, прилеглої частини Степ. України й Кубані; з поч. 13 в. уділ Золотої Орди, після її розпаду, з поч. 15 в., самостійна держава, з кін. 15 в. у васальній залежності від Туреччини, в 1774—83 рр. під протекторатом Росії, 1783 нею окупована. Докладніше див. *Татари, Крим.*

Кримський Агатангел (1871—1941), визначний укр. орієнталіст, письменник (псевд. А. Хванько), історик укр. мови й літератури, дослідник фолкльору, д. чл. ВУАН і НТШ. Родом з Володимира Волинського сер. освіти дістав в Колегії П. Галагана, вищу на Іст.-Філол. фак. Моск. Ун-ту та в Лазаревському Ін-ті Сх. Мов у Москві, в якому був з 1898 р. доц., з 1900 до 1918 проф. араб. філології й іст. Сходу; в 1896—98 студіював у Сирії. 1918 р. повернувся до Києва, де став одним з організаторів ВУАН і її першим неодмінним секретарем, фактично керівником, поклавши багато зусиль для розбудови ВУАН і особливо її Іст.-Філол. Відділу; 1929 р., на вимогу сов. влади, відійшов з цього посту.

Як орієнталіст К. є автором цінних праць з ісламу, іст. та літератури арабів, турків і персів, м. ін. «Історія мусульманства» (1904—12), «Історія арабов и арабской литературы светской и духовной» (1911—12), «Історія Персії та її письменства» (1923), «Хафиз та його пісні» (1924), «Перський театр» (1925), «Історія Туреччини та її письменства», 4 тт. (1924—27, рос. вид. 1910—16).

До студій з історії укр. мови К. спонукали виступи Соболевського. К. поставив своїм завданням розбити погляд Соболевського про рос., а не укр. характер мови давнього Києва. Свої докази він будував однобічно тільки на пильному, але не завжди критичному вивченні староукр. текстів. Так постали три його

полемічні ст.-розвідки «Филология и погодина гипотеза» (1904), «Непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906), «Древнекиевский говор», а далі іст. «Украинская грамматика» (1907, незакінчена). Пізніше К. підсумував свої погляди в ст. «Укр. мова, звідки вона взялася і як вона розвивалася», вміщений у «Нарисах з історії укр. мови»

Шахматова і К. (1922), де також додано важливу хрестоматію староукр. текстів. Спільно з Михальчуком К. видав велику «Програму для збирання особливостей малоруських говорів». К. брав активну участь в упорядкуванні укр. літ. мови й правопису, гостро виступаючи проти гал. правописної традиції, був ред. першого тому «Акад. словника» (1924).

А. Кримський

Як письм. К. відомий своїми поезіями на орієнтальні теми — три збірки «Пальмове гілля» (1901, 1908, 1922), романом «Андрій Лаговський» (1895-1905), крім того, зб. «Повістки й ескізи з укр. життя» (1895), «Бейрутські оповідання» (1906) й ін.; переклади з араб. і перської мов. К. належить чимало праць з літературознавства, серед них «Розвідки, статті й замітки» (1928), спільно з А. Левченком «Знадоби для життєпису С. Руданського» (1926), і «Нові знадоби для життєпису С. Руданського» (1929).

Кримський заповідник, держ. заповідник, заснований 1920 р., положений в центр. найвищій частині *Кримських гір*

Кримський заповідник. Ліси на півн. узбіччя Яйли

на висоті 400—1545 м з верхами Роман-Кош (1545), Чатир-Даг (1525) й ін.; на території К. з. беруть початок більшість рік Криму: Альма, Коса, Мавля, Кача

та ін.; 32 200 га. В К. з. представлені вертикальні смуги рослинності, характерні для півн. узбіч Кримських гір: смуга дубових (400—500 м) і букових (600—1 300 м) лісів та гірських степів; на півд. узбіччях поширені ліси з перевагою крим. сосни і дуба (700—1000 м) та звичайної сосни і бука (1000—1200 м); до реліктів з третинного періоду належать тис, береза й ін. Основними охоронюваними тваринами є крим. олень, козуля, муфлон (акліматизований з 1920), з ін. лисиця, кам'яна куниця, білка телеутка; з птахів: чорний гриф, орел-сіруватень, суп білоголовий та ін.

Кримський південний берег, Кримське загір'я, Кримська Рів'єра, вузька (2—12 км) смуга в півд. частині Криму, положена між обривом найвищого пасма Кримських гір — Яйли і морем на довж.

Трояндові поля на півд. березі Криму; на задньому пляні стрімкий берег Яйли

бл. 150 км від Форосу на зах. по Кара-Даг на сх., площа бл. 600 км². Захищений від півн. вітрів К. п. б. є р-ном середземноморського клімату і рослинності та субтропічних с.-г. культур. Краса природи й корисне підсоння спричинили великий розвиток туристики і зокрема курортів (найбільше на Україні), а разом з тим і велике скупчення людності.

Рельєф К. п. б., збудований гол. з відкладів таврійської флішевої формації тріасового віку (маловідпорні глинясті лупаки, пісковики, конгломерати), творить горбовину з м'якими лагідними формами поземелля, з невеликими долинами і водороздільними пасмами та низкою (3 до 5) терас. Подекуди цей рельєф ускладнений обривами великих вапнякових скель (т. зв. «хаоси», напр., Алушкінський), а ще більше сповзуванням глинястих порід, яке відбувається на поверхні, похилій до моря, і створює м. ін. великі труднощі для госп-ва. Характеристичними елементами півд. берега є також вулканічні форми; одні з них являють собою вулканічні породи, що піднялися з глибин землі — лаколіти,

напр., Аю-Даг, ріг Плака, гора Кагель й ін., інші — рештки зруйнованих вулканів, як масив Кара-Даг.

На півд. березі немає вигідних заток. На форми берега має вплив склад гірських порід: в маловідпорних лупаках абразійна діяльність сильніша, ніж у вапняках і зокрема у вулканічних породах, які утворюють звичайно роги як Фіолент, Аю-Даг, Кара-Даг й ін.; багато тут надводних і підводних скель, печер тощо. Опускання узбережжя К. п. б. улегшує його розмивання морем і не дозволяє на розвиток ширших пляжів, які тут вузькі (до 50 м) і часто кам'яністі.

Клімат. Температури К. п. б. в сер. до 3° Ц. вищі, ніж на півн. узбіччях гір (зимою — 5° Ц., літом — 1 до 2°), літо гаряче (4 місяці температура понад 20° Ц., в липні до 24,5°) і без дощів, але спеки злагіднені бризами; осінь довга, тепла й суха, зима лагідна; сер. температура січня +4° Ц., лише рідко віють холодні вітри з півночі, і тоді вона падає винятково навіть до —15° Ц. Сер. температури року +13° Ц. (Київ +6,9°). Ч. атмосферних опадів в сер. 400—550 мм на рік, перев. зимових. Велика соняшність — 2 000 до 2 500 год. або 50—58% всіх можливих соняшних год. на рік (літом в Ялті навіть 76%). Курортний сезон починається в травні й триває до жовтня; найкращі місяці — серпень і вересень. Подана характеристика стосується зах. частини К. п. б.; частина, положена на сх. від Алушти, слабше захищена від півн. вітрів, має більш континентальний клімат і менше опадів (до 300 мм).

К. п. б. має дуже різноманітну рослинність (бл. 1 500 видів), зближену до середземноморської. Її становить сухолюбний дубово-ялівцевий низькостовбурний ліс (гол. дерева: пухлятий дуб — *Quercus pubescens*, ялівець — *Juniperus excelsa*, фісташкове ди́ке дерево — *Pistacia tatica* й ін.) з чагарниками типу шибляка; тут ростуть вічнозелені рослини: полуничне дерево (*Arbutus andrachne*), чист (*Cistus tauricus*), іглиця (*Ruscus ponticus*), з ліян — плющ і ломиніс (*Clematis* (Dill.)). та ін. Домінуючу роль в краєвиді К. п. б. становить тепер декоративна паркова й садова рослинність. Скрізь видно кипариси, кедр, плятани, вічнозелені дуби, евкаліпти, деякі роди пальм, лаври, лавровиці, магнолії й ін. Великі простори займають овочеві сади (яблуні, груші, черешні, мигдаль, абрикоси, броскви, інжир, маслини та ін.), виноградники, плянтації тютюну, етеро-олійних культур (зокрема троянд) тощо. Рослинність сх. частини К. п. б. зближена до степ. і більш одноманітна. Вище смуги

ги вічнозеленої рослинності простягаються смуги дубово-соснових і букових лісів (див. Кримські гори).

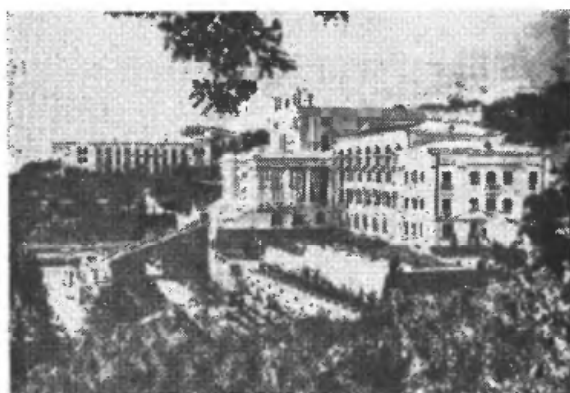
Тваринний світ К. п. б. також різниться від решти України (див. Кримські гори).

Курорти й людність. К. п. б. відомий з 1870-их рр. як краще місце для кліматологічного лікування грудних хвороб, відновлення сил та відпочинку. На поч. розвитку курортів, 1880 р. на зах. частині К. п. б. жило постійно (по Алушту на сх.) ледве 10 000 меш., тепер понад 100 000, як це видно з таблиці (в тис., приблизно):

	1880	1897	1926	1959
Вся людність	10	23	53	110
В тому ч. в Ялті	3	13	29	40
Татари у % до всієї людности	80	39	29	

Значно більше було приїжджої людности: до Ялти приїздило річно на поч. 1880-их рр. бл. 8 000 осіб, в 1910 р. вже до 50 000; нині на К. п. б. приїждить щороку понад $1\frac{1}{2}$ млн. осіб, так що під час сезону населення збільшується в два-три рази. Гол. курортом є *Ялта*, інші важливіші — *Сімеїз*, *Алушка*, *Місхор*, *Лівадія*, *Гурзуф*, *Алушта*. Всі вони положені вздовж берега на довж. 60 км й виявляють тенденцію злитися в одне ціле; за винятком Алушти, вони всі входять до складу Ялтинської міської ради. Вздовж К. п. б. йде асфальтове шосе з регулярним автобусним сполученням; від нього відходять на північ через гори два гол. шосе: до Севастополя (через Байдарські ворота) та з Алушти до Симферополя (з 1960 р. тролейбусне сполучення).

Далеко менше значення має сх. частина К. п. б., де живе лише бл. 20 000 меш.;

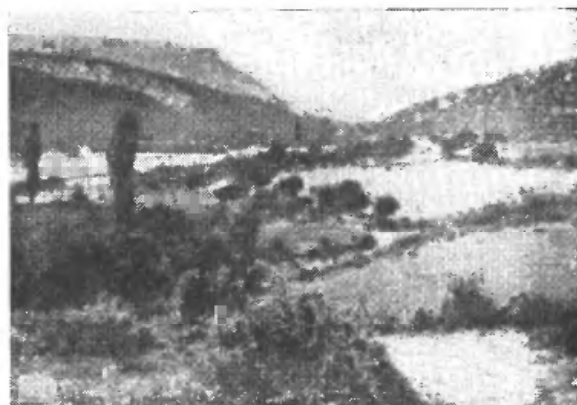
Санаторія «Україна» в Місхорі б. Алушки
важливіші курорти — *Судак*, *Кримське Примор'я*, *Планерське*.

Див. також *Крим* (там також літерату-

ра) і малюнки: ЕУ I, стор. 81, 91; ЕУ II, стор.: 32, 33, 38, 250, 463, 958.

В. Кубійович

Кримські гори, молоді, складчасті гори, ланка альпійської гірської системи, які займають півд. частину Криму (разом з передгір'ям бл. $\frac{1}{5}$ заг. площі) і тягнуться на довж. бл. 150 км від Севастополя до Теодосії, на ширині 40—50 км. К. г. складаються з трьох поздовжніх паралельних пасем, відділених одно від одного долинами, які лагідно обнижуються на півн. і стрімко спадають на південь. Два перші, йдучи з півн., становлять передгір'я, третє високе — самі гори — Яйлу (іноді цю назву дають всім

Кримське передгір'я. Провалля р. Бельбек через тверді крейдові вапняки. Дно долини вкритє інтенсивними культурами й садами

К. г.); між її різким обривом на півд. і морем простягається прибережна горбошина — *Кримський південний берег*.

Геологія. К. г. це велике і суцільне антиклінальне піднесення, півд. крило якого занурюється в море. Піднесення й складчасті рухи мали місце вже в юрі, в кін. дол. крейди виникла вищезгадана антикліналя, але гол. горотворчі процеси припадають щойно на міоцен і пліоцен, коли також обірвалася півд. частина антиклінали; піднесення тривало ще в четвертинному періоді, з тим, що півд. частина гір далі обнижувалася. Крім поздовжніх западин, постав також ряд поперечних і мала місце вулканічна діяльність, гол. з півд. боку. Про наявність сучасних тектонічних рухів свідчать землетруси, які тривають і донині (останній великий 1927 р.). К. г. збудовані перев. з осадових порід морського походження — піщано-глинястих лушпаків, конгломератів, пісковиків і вапняків пермсько-тріаського і юрського вв.; зокрема поширені тверді юрські вапняки. Нижчі пасма збудовані з крейдяних і третинних шарів, легко похилених на півн. Осадкові шари перерізані вулканічними породами (діорити, порфірити).

Краєвид. Гірський Крим завдячує

свій рельєф складним взаємодіям внутр. і зовн. процесів у третинному і четвертинному періодах; кількакратні піднесення й опускання спричинили чергування жвавої ерозійної діяльності і пенепленізації.

Два нижчі пасма це монокліналії півн. крила крим. антикліналі з положистими зовн. півн. та стрімкими півд. схилами (куести), виниклими там, де на поверхню виходять тверді породи. Зовн. пасмо — до 342 м висоти — збудоване з неогенових вапняків і вапнякуватих пісковиків, внутр. (550—750 м) з твердих гор. крейдових і дол. палеогенових вапняків, що лежать на м'яких, крейдових мергелях. Перед куестами простягаються островні столові гори, свідки давнішого засягу куест, які під впливом денудації уступають на північ. Обидва пасма розчленовані поперечними долинами, часто у формі кенйонів, а між ними тягнеться широке (3—4 км) зниження, яким іде залізниця і битий шлях Севастопіль—Симферопіль. Друга поздовжня долина простягається на південь від сер. пасма в м'яких тріасово-юрських лупаках і зливається на сх. з першим.

За другим поздовжнім зниженням поступово підноситься найвище пасмо — Яйла, яке відповідає осевій частині антикліналі й збудоване з твердого юрського вапняку. Її хребет творить перев. велику високорівню й раптово спадає високим на кількаторисний обрив до півд. берега. В зах. частині ця високорівня досить суцільна; різні її частини носять назви — Ай-Петрівська Яйла (1 320 м), Ялтинська (1 406 м), Никитська (верх Демир-Капу 1 504 м), Бабуган-Яйла з найвищою точкою К. г. Роман-Рош (1 545 м). Далі на сх. Яйла розпадається на ряд більше або менше ізольованих столових масивів: Чатир-Даг (верх Еклізі-Бурун 1 525 м), обмежований тектонічними розламами і дуже характеристичний для центр. частини гір, Демерджи-Яйла (1 237

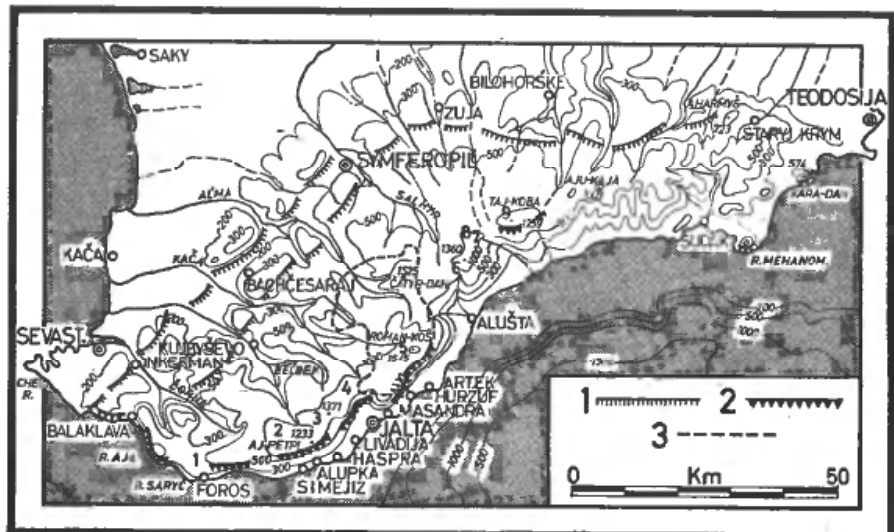
м), Тирке, Довгоруківська Яйла і округла велика Карабі-Яйла (1 259 м). В сх. частині столові масиви зникають (останнє їх виявлення — гора Агармиш 723 м), гори розпадаються на численні хребти, розчленовані ерозією, і знижуються нижче 1 000 м. Особливістю Яйли, зокрема її зах. частини, є карстові явища середземноморського типу: каррові поля в місцях, позбавлених ґрунтового покриву, всякого роду й величини замкнені форми (лійкуваті заглибини, западини,

Профіль Кримських гір

воронки тощо), провалля, на дні яких зберігається сніг впродовж цілого року, підземні печери (найвідоміші — Биндаш-Коба, Суук-Коба в р-ні Чатир-Дагу) із сталактитами й сталактитами. Поверхня Яйли безводна, бо атмосферичні опади, попадаючи в глибину вапнякової товщі, затримуються щойно над водостійкими лупаками сер. юри і творять підземні ріки й озера. Узбіччя Яйли розчленовані глибоко втягнутими кенйонами.

В зах. частині К. г. спадають безпосередньо до моря, на сх. від Форосу відходять від нього на кілька

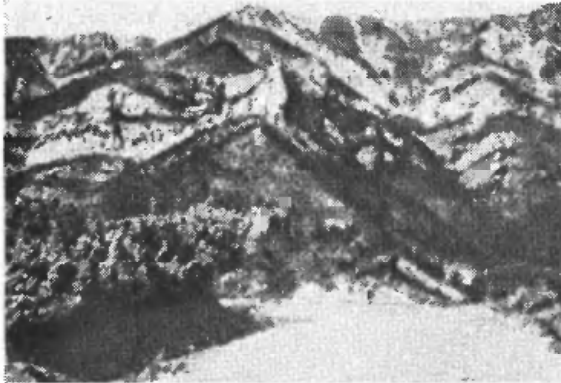
Кримські гори

1 — Куести. 2 — Обриви. 3 — Межі Кримського заповідника. Числа на карті означають: 1 — Байдарська долина; 2 — Ай-Петрівська Яйла; 3 — Ялтинська Яйла; 4 — Никитська Яйла; 5 — Бабуган-Яйла; 6 — Демерджи-Яйла; 7 — Тирке; 8 — Долгоруківська Яйла; 9 — Карабі-Яйла

км і творять вузьке Кримське загір'я.

Клімат самих власне К. г. характеризується зниженням температури (на висоті 1 200 м сер. температура липня +15,7°, січня —4,2°, року +5,7°Ц.), більшим ч. атмосферичних опадів (на зах. 1 000

—1 200, на сх. 510—700 мм на рік), сильними вітрами та низкою мікрокліматичних варіацій, залежних від висоти, рельєфу, експозиції тощо. Ґрунти — бурі лісові, які в найвищій частині гір переходять в гірсько-лукові підальпійські, а на півд. узбіччях в субтропічні червоноземи. Передгір'я має поміркований континентальний клімат (температура січня в Симферополі —1°Ц., липня +22°Ц., за рік +10°Ц., ч. атмосферичних опадів 437 мм), ґрунти — малотумусові чорноземи

Півд. узбіччя Яйли над Ялтою, порізане ерозією

на твердих карбонатних породах, частково щаблюваті.

Рослинність К. г. має інший характер на півн. схилах, ніж на півд. — в р-ні середземноморського клімату. На півн. узбіччях зустрічаємо такі смуги: 1) на передгір'ї лісостеп, пересіяний зарослями низькорослих дубів (т. зв. дубки), грабінняка й ін. деревисто-чагарникових порід, які зайняли місце високорослого лісу; 2) до висоти 600—700 м дубові ліси (нижче — дуб пухнастий,

Високорівня Яйли б. Алупки

вище — скельний); 3) до висоти 1 300 м букові ліси з домішкою граба, липи, клена, горобини, цінного тису, а в гор. межі лісів також гачкуватої і крим. сосни. На півд. схилах К. г. до висоти 300 (інколи й 500) м простягається смуга середземноморської вічнозеленої рослинності (див. *Кримський півд. берег*), до 800—900 м смуга лісів з крим. сосни (*Pinus Pallasiana*) і дуба (*Quercus petraea*, *Q. calcarea*), вище до

1 200—1 300 м букові ліси (*Fagus taurica*) з домішкою крим. і гачкуватої сосни (*Pinus hamata*), граба, клена й ін. Найпоширенішим деревом К. г. є дуб, який займає більш, ніж половину заг. лісової площі. К. г. мають велике водоохоронне і протиерозійне значення.

Верх К. г. — Яйла становить собою безлісне карстове кам'янисте плато, вкрите високогірськими луками з кущами ялівця. Із зернівців тут поширені: типчак, стоколос, кищець, тимофіївка степова, ковила; з різнотрав'я деякі види конюшини, альпійська фіялка, гірський васильок, протачник й ін.; на кам'янистих полях виступає м. ін. ендемічний крим. едельвайс. З давніх часів татари використовували Яйлу як літнє пасовище для овець, що спричинило сильне збіднення рослинності; тепер випас обмежений.

Обидва нижчі пасма К. г. назагал виліснені й зайняті ріллею; зокрема густо заселена й вкрита інтенсивними с.-г. культурами нижча поздовжня долина. Натомість у вищій поздовжній долині переважає ліс, а самі гори цілком вкриті лісами й високогірськими пасовищами.

В. Кубійович

Фавна К. г. і Крим. загір'я належить до середземноморської зоогеогр. підобласті і відзначається відсутністю ряду звич. ліс. форм, але наявністю балканських, малоазійських і середземноморських та низкою ендеміків. Гірсько-ліс. фавна найбагатша на півн. узбіччях Яйли (зокрема в лісах Крим. заповідника), де живуть: крим. олень (ендемічний підвид), крим. сарна, куна ліс., лис, землерийка, бурозубка, кам'яна куниця та ін.; з птахів — сойки, синиці, вівсянка гірська, чорний гриф, чорний і кам'яний дрізд, осоїд та ін.; з амфібій — леопардовий полоз, мідянки; риби мало. В Крим. заповіднику акліматизовані — муфлони, білка-телеутка й ін. На півд. березі серед рептилій виступає ендемічний крим. гекон, кілька середземноморських видів ящірок (напр., скельна) і птахів; з безхребетних характеристичні — цикади, богомільник, сколопендра, крим. скорпіон, крим. турун, фаланга (маслячок) і ін.; багато середземноморських видів м'якунів, з двокрилих — москити. Первісна рослинність і фавна найкраще збережені в *Кримському заповіднику*.

Е. Ж.

Людність, нар. госп-во й література див. *Крим*. Див. також світліни: ЕУ I, стор. 81, ЕУ II, стор. 32, 38, 958.

Кримські татари (кримські тюрки), тюркський народ, який до 1946 р., себто до виселення їх більшовиками, заселявав Крим, кількість — 179 000 (1926), релі-

гія — мохаммедансько-сунітська, ділилися на дві групи — степ. і півд. Степові (в 1926 р. — 125 000) К. т. селилися в півн. Криму і суміжній частині передгір'я, мовою належали до кипчацької групи тюркських народів і були нащадками монгольсько-тат. завойовників Криму, змішаних з ін. тюркськими степ. народами. К. т., що заселяли частину передгір'я, гори й півд. берег (54 000), виникли із змішання татар з ін. народами, які жили в Криму — греками, готами, хозарами, італійцями й слов'янами, мовою належали до тур. групи тюркських народів і представляли собою расово євр. тип. Див. докладніше *Крим, Татари*.

Кримчаки, кримські жиди, хрим-аюду, окрема група жидів, які говорять крим.-тат. мовою; живуть в Криму в Білогорському, Симферополі й ін. містах; за переписом з 1926 р. їх було 6 000. Тепер підпали мовній русифікації.

Криниця (IV—1), с. і курорт на Зах. Лемківщині — найбільший в Польщі (до війни до 60 000 осіб на рік), мін. джерела — вапнево-магнезєво-содово-залізисті. Колись чисто укр. населення (1860 р. на

Криниця, заг. вигляд

1 100 меш. українці становили 92⁰/₀), згодом мішане (1939 р. на 8 000 меш. — 2 900 українців, 4 300 поляків, 1 600 жидів). В 1940—44 рр. важливий осередок укр. нац. життя (укр. учительська семінарія та ін. школи, ряд культ. і екон. установ, будинки відпочинку).

«Криниця», вид. т-во в Києві 1912—14 і 1917—20 рр. До 1914 р. видало низку дешевих книжок, зокрема «Чудацькі думки» і «Шевченко, українофіли і соціалізм» М. Драгоманова, повне вид. «Кобзаря» та ін. З поч. війни в-во було закрито й відновлене в 1917 р. За 1917—20 рр. воно видало багато книжок з різних ділянок, м. ін. твори І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, О. Олеса, Г. Чупринки, С. Васильченка, видавало шкільні підручники, дитячі книжки, «Муз. бібліотеку» (ред. О. Кошиць) та ін. За укр. державности в-во придбало власну дру-

карню й книгарню. Ліквідоване більшовиками в 1920 р.

Криницька Любов (*1912), драматична акторка на характерних ролях; в 1930-их рр. в Одеському Укр. Драматичному Театрі й у театрі ім. Франка в Києві, тепер у театрі ім. Т. Шевченка в Харкові.

Криницький Онуфрій (1791—1867), гр.-кат. свящ., довголітній (з 1817) проф. біблійних студій і сх. мов Львівського Ун-ту і кілька разів його ректор.

Кринички (V—15), с. м. т. над р. Мокрою Сурою, р. ц. Дніпропетровської обл.

Кринична (V—19), с. м. т. в Донбасі, входить до складу Макіївської міської ради Сталінської обл.

о. О. Криницький

Крип'якевич Іван (*1886), син о. Петра К., історик родом із Львова, д. чл. НТШ (з 1911), довголітній дир. його Іст.-Філософ. Секції, д. чл. АН УРСР (з 1958), викладач історії в гімназіях Галичини (1909—39), приват-доц. Кам'янець-Подільського Ун-ту (1919), проф. Львівського Ун-ту (з 1939), дир. Ін-ту Суспільних Наук АН УРСР (1953). Почавши наук. діяльність під керівництвом М. Грушевського, К. досліджував спочатку соц.-екон. й культ. історію Галичини 16—17 вв. («Матеріяли до історії торгівлі Львова» — ЗНТШ, LXV, 1905; «Львівська Русь в першій пол. XVI в.» — ЗНТШ, LXXVII—LXXIX, 1907), але незабаром перейшов до студій над історією Козаччини й Хмельниччини, яким присвячені його головні праці: «Козаччина і Баторієві вольності» (вступна ст. до VIII т. «Жерел до іст. України-Руси»), «Козаччина в політ. комбінаціях 1620—30 рр.» — ЗНТШ, CXVII—CXVIII, 1914, «Студії над державою Богдана Хмельницького» — ЗНТШ, CXXXVIII—CXL, CXLIV—CXLV, CXLVII, CLI, 1925 — 31; низка ін. розвідок про Хмельниччину в ЗНТШ й велика монографія «Богдан Хмельницький» (1954), написана вже в дусі офіц. сов. історіографії. Ін. праці К. (він їх опублікував бл. 180)

присвячені історіографії (зокрема «Укр. історіографія», 1923), іст. географії, сфра-

І. Крип'якевич

гістичні, іст. культури (зокрема «Історія укр. культури», 1937), численні наук.-популярні огляди й нариси з іст. України (зокрема «Велика історія України» 1935, «Історія Укр. Війська» 1936 — разом з ін. авторами), де він виявив себе блискучим популяризатором. Автор. іст. оповідань для дітей і молоді (під псевд. Іван Петренко) в «Дзвінку» (був його ред. в 1911—14 рр.) і в окремих вид. О. О.

Крип'якевич Петро (1857—1914), батько Івана, укр.-кат. свящ., переселенець з Холмщини, катехит гімназій у Львові; ст. з рел. маріології в «Душпастирі», «Богословському Віснику», «ЗНТШ» та в пресі.

Криса Герасим, кошовий Запор. Січі, вибраний в 1703 на місце Костя Гордієнка, кандидат Мазепи і речник партії, що схилилася на бік порозуміння з царем; однак течія, ворожа Москві й Мазепі, була сильніша, і вже в грудні 1703 вибрано знову кошовим К. Гордієнка.

Кристер Арнольд (*1886), правник-цивіліст і історик права, проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва, гол. Комісії звичаєвого права України УАН і ред. її видань, заступник гол. Т-ва правників. Ряд праць із звичаєвого права, В 1930-их рр. засланий.

Кристинопіль, кол. назва м. Червонограда.

Критика, див. *Літературна критика*.

«Критика», місячник критики, бібліографії та літературознавства в Харкові (1928—32); до складу ред. входили М. Скрипник, А. Хвиля, В. Десняк, В. Коряк, Ф. Таран, І. Кулик, Т. Степовий, Я. Савченко та ін. Співробітничали в «К.» визначніші критики й літературознавці, перев. марксистського напрямку. З 1932 р. теоретичний рівень журн. знизився, натомість посилилися протиукр. тенденції, що позначилося і в зміні назви на «За марксо-ленінську критику» (1932—35); з 1936 р. журн. виходив п. н. «Літ. критика», з 1940 р. перестав виходити.

«Критика», журн. у Львові 1933, див. «Нові Шляхи».

Кричевський Василь (1873—1952), визначний мистецтвознавець, архітект, маляр, графік, театральний і фільмовий декоратор, нар. в с. Ворожбі б. Лебедин (Харківщина); співорганізатор і проф. Укр. Академії Мистецтв (1917), проф. Київ. Архітектурного і Художнього ін-тів (1921—41), почесний д-р мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв УРСР (1940), з 1944 на еміграції в Німеччині, згодом у Венесуелі, де й помер. К. як архітект здобув собі ім'я проектом будинку Полтавського земства (1903), яким розпочав відродження укр. стилю, взоруючися на іст. спадщині укр. архітек-

тури, зокрема використовуючи мотиви нар. будівництва і декоративних орнаментальних прикрас. Йому належить низка проектів держ. і приватних будинків у новому укр. стилі (Нар. дім у Лохвиці, будинки Д. Милорадовича, Щитківського, Меморіальний музей б. могили Т. Шевченка й ін.), а також надгробних пам'ятників (М. Милорадовича 1908, М. Грушевського 1936 в Києві, М. Коцюбинського 1931 в Чернігові та ін.).

У малярстві К. майстер імпресіоністичної школи, насамперед пейзажист, що з модерним декоративним малярством зв'язує укр. льокальний кольорит. В його композиціях помітний великий декоративний хист.

Як графік К. піонер укр. книжкового мистецтва, з 1903 оформив понад 70 укр. видань («Ілюстрована Історія України», «Культурно-нац. рух» — М. Грушевського, «Укр. Книга XVI—XVIII

В. Кричевський

вв.», «Вібліографічні Вісті» й ін.), уживаючи елементів старої укр. графіки і нар. орнаментики (В. Щербаківського «Укр. мистецтво» та ін.), а також користуючися композиціями з абстрактних конструктивістичних мотивів. К. виконав проекти держ. гербів, друків і печаті УНР, грошових банкнотів, поштових марок, ескізів і ін. В 1907—10 виготовив декорації і костюми для театру М. Садовського («Продана наречена», «Сіль. честь», «Степовий гість», «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка» та ін.), згодом у Держ. Нац. Театрі (1917—18 — «Панна Мара», «Уріель Акоста» й ін.), і Укр. Держ. Театрі (1920). 1925—29 був мист. консультантом укр. кінематографії й оформив в Одесі й Києві низку іст. і побутових фільмів («Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Звенигора», «Земля», «Кармелюк», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок» й ін.). К. як дослідник і збирач нар. мистецтва працював також у прикладному мистецтві, керував килимарнею Ханенків (1912—13) в Оленівці й був дир. Керамічної Школи в Миргороді (1918—19), виконав багато проектів килимів, вишивок, вибілок, посуду, меблів, внутр. оформлення приміщень і т. д. (На ретроспективній виставці К. 1940 р. в Києві було показано 1100 експонатів його творчості).

Ст. й рецензії К. на мист. теми друкувалися в журн. «Сяйво», «Україна», «Червоний Шлях» й ін. («Про розуміння

укр. архітектурного стилю», 1914, «Будинок, де жив Т. Шевченко» 1925, «Архітектура доби» 1928 й ін.). К. найбільш всебічний мистець нашої доби, провідна і авторитетна постать у справах мистецтва на Україні; 1903—43 виховав цілу школу своїх послідовників.

Література: Таранушенко С. Укр. мистці. Василь Кричевський. Х. 1931; Радіонов Г. В. Г. Кричевський. До характеристики творчого шляху, журн. Образотворче Мистецтво, ч. 7. К. 1940; Пропамятна виставка присвячена творчості В. Г. Кричевського. Каталог. Нью-Йорк 1953; Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. Лондон 1954; Горняткевич Д. Укр. мистці в автобіографіях. Лондон 1958.

В. Павловський

Кричевський Василь (*1901), маляр, син Василя К.; закінчив Київ. Художній Ін-т, в 1930-их рр. викладач Київ. Художньо-Пром. Школи; краєвиди, портрети, книжкова та плякатна графіка, мист. кераміка (порцеляна), театральний і кінодекоратор. З 1943 на еміграції, з 1950 в ЗДА.

Кричевський Микола (*1898), маляр-імпресіоніст, син Василя К. старшого, родом з Харкова; закінчив Мист.-пром. школу в Празі, з 1929 в Парижі; краєвиди, портрети, книжкові ілюстрації, декоративні панно, театральні декорації (в театрах М. Садовського, О. Затарова 1920—25; «Théâtre des Arts» 1939, «Théâtre Hébertot» 1942 й ін.); виставляє в Салоні Незалежних у Парижі; самостійні виставки в містах Зах. Європи, ЗДА і Канади.

Кричевський Михайло Станислав (†1649), укр. шляхтич з Верестейщини, чигиринський полк. реєстрових козаків (1643), взяв заарештованого Б. Хмельницького на поруки й випустив на волю (1647), пристав до повстання Хмельницького (1648), полк. київ. (1648). 1649 р. командував тридцятитисячним коз. військом, якому Хмельницький доручив відбити поль.-лит. похід на Україну. Загинув після невдалої битви під Лоевом.

М. Кричевський

Кричевський Олександр (1896—1956), дерматолог, з 1920 р. працював в Укр. н.-д. шкіряно-венерологічному ін-ті в Харкові, з 1937 його дир., з 1931 проф. дерматології Харківського Ін-ту вдосконалення лікарів, гол. Харківського і Укр. наук. т-в дерматологів та заступник гол. Всесоюзного т-ва дерматологів; понад 120 наук. праць та низка власних метод лікування шкіряних хвороб.

Кричевський Федір (1880—1947), визначний маляр і педагог, родом з Харківщини, брат Василя К. старшого; закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (1910), в 1914—18 рр. дир. і проф. малярства Київського Художнього Училища, співзасновник і проф. Укр. Держ. Академії Мистецтв (з 1917 р., її ректор 1918 і 1920—22), проф. Київського Художнього Ін-ту (з 1923); почесний д-р мистецтвознавства (1939), заслужений діяч мистецтва УРСР (1940); в 1943—45 рр. на еміграції в Німеччині, 1945 репатрійований. К. працював перев. в жанровому, іст. і портретному малярстві. Його творчість позначається переходом від імпресіонізму до синтезу укр. стильового виразу на зразках нар. мистецтва. «Молода», «Інвалід», «Родина», «Довбуш», «Веселі доярки», «Переможці Врангеля», «Мати», «Портрет сина», портрет Т. Шевченка та ін.; мист. оформлення опери М. Лисенка «Тарас Бульба» у Харкові (1929). К. виховав багато укр. мистців.

Ф. Кричевський

Криштафович Микола (1866—1941), геолог родом з Смоленщини, проф. Харківського Ун-ту і С.-Г. Ін-ту; перев. праці з дослідження території Польщі.

Криштофович Африкан (1885—1953), палеоботанік, геолог родом з Катеринослава, д. чл. АН УРСР і чл.-кор. АН СРСР; працював у Ленінграді; палеоботанічні досліді К. обіймають увесь СРСР і сх. Азію; гол. праця «Палеоботаника» (1941), також праці про рослинність та ґрунти України.

Кріжаніч ((Križanić) Юрій (1617—83), хорватський кат. свящ., філолог-панславист, прихильник єдності слов. народів з моск. царем на чолі та церк. унії правос. і кат. церков. Двічі перебував у Москві, 1661—76 на заслання в Тобольську. 1658—59 перебував на Україні й описав свої враження в творах «Půtno opísání ot Lewówa (Львова) do Móskwi» і «Besída ko Czerkasom»; був противником незалежності України. К. склав проєкт штучної «всеслов.» мови з елементами ц.-слов., рос., укр. й хорватської.

Крілик Осип, див. Васильків Осип.

Кріль, трус, крілик (*Oryctolagus cuniculus* L.), гризун з родини зайців. Дикий К. привезений на Україну в кін. 19 в., поширився в півд.-зах. Степу; корисний м'ясом, шкурками, пухом. Від диких К.

походять домашні К., розповсюджені скрізь на Україні (див. Кролівництво).

Кріп (*Anethum graveolens* L.), однорічна рослина з родини окружкових до 1 м висоти; сіють по городах; вживається як приправа до їжі.

Кріпацькі капелі, на Україні існували в 18 і на поч. 19 в. при дворах вельмож і складалися перев. з музик-кріпаків. Чимало з чл. К. к. діставали муз. освіту в школах Зах. Європи, а керівниками нерідко бували чужинці. Деякі з К. к. досягали високого мист. рівня і виконували м. ін. твори зах.-евр. композиторів (капеля П. Галагана в Дехтярях — симфонії Ветговена, капеля Г. Тарновського в Качанівці вперше виконувала фрагменти з незакінченої опери Глінки «Руслан і Людмила»).

Кріпацькі театри, див. ЕУ I, стор. 845.

Кріпаччина, див. Паницина.

Кріт звичайний, кертця (*Taipa europaea* L.), ссавець з ряду комахоїдних; довж. тіла до 16 см, вага понад 100 г, пристосований до життя в землі, де риє нори, викидаючи землю наверх (кротячі купки), живиться червою, лялечками комах. Поширений в ліс. і лісостеп. смугах, в Карпатах, на Кавказі. Завдяки своїм шкуркам має пром. значення; в 1954 р. заготовано в межах УССР понад 1,75 млн штук шкурок.

Кроковський Йоасаф, митр., див. Йоасаф Кроковський.

Крокос Володимир (1889—1936?), геолог, проф. Ін-ту Нар. Освіти й ін. високих шкіл в Одесі, згодом у Києві, д. чл. НТШ; бл. 40 праць, присвячених перев. вивченню четвертинної геології й морфології України; К. дав перше зведення з четвертинних відкладів України й розробив вчення про поховані ґрунти. Важливіші праці: «Лес і фосильні ґрунти півд.-зах. України» (1924), «Матеріали для характеристики четвертинних покладів сх. та півд. України» (1927), «Некоторые вопросы четвертичной геологии Украины» (1930), «Четвертинная серия Черниговского р-ну» (1934) та ін. Заарештований, поповнив самогубство.

Кролевець (II—14), м. на Чернігівщині, р. ц. Сумської обл.; 13 000 меш. (1956 р.). Заснований 1601 р.; в універсалі Острянці 1638 К. згадується як пов. м., 1644 р. дістало маґдебурзьке право і було укріплене; за гетьманщини — сотенне м. Ніженського полку, за Росії пов. м. К. і околиці здавна відомі як осередок нар. мист. ткацтва; спеціальність — вишивані рушники і сорочки, хустки, плаhti; в сов. часи давню кустарну пром-сть замінили мист.-ткацькі артілі. Технікум мист. ткацтва.

Кролівництво, галузь тваринництва,

що забезпечує одержання за короткий час м'яса, шкурок та пуху кролів (див. *кріп*). Вата кроля 2—5 кг; від вирощеного приплоду однієї кролематки за рік можна одержати 50—60 кг м'яса. На Україні найпоширеніші дві групи кролів: м'ясошкуркового напрямку — шиншила, віденський голубий, сріблястий, сірий і білий велетень, і пухового — ангорський. К. розповсюджене гол. серед колгоспників і робітників, але також і в колгоспах: 42% колгоспів в УССР мають кролівничі ферми.

Кронтовський Олексій (1885—1933), патолог-експериментатор та бактеріолог; з 1917 р. доц., в 1921—24 рр. проф. Київ. Ун-ту, з 1924 наук. співр. київ. бактеріологічного та рентгенологічного ін-тів; 80 наук. праць з питань експериментальної патології, онкології та мікробіології.

Кропивницький Марко (1840—1910), визначний актор, режисер і драматург, один із засновників і керівник першого самостійного укр. професійного театру побутового напрямку. К. нар. в с. Бешбираках на Херсонщині в збіднілій дворянській родині. Працюючи дрібним чиновником у пов. суді і ратуші то в Бобринцях, то в Єлисаветграді (1861—71),

М. Кропивницький

К. брав участь, як актор і керівник, у аматорських театральних гуртках разом з І. Тобілевичем. 1871 К. переїхав до Одеси і не без впливу О. Кониського і П. Ніщинського вступив до професійного рос. нар. театру графів Моркових, перев. на укр. ролі. Десятилітня праця (1871—81) в рос.-укр. провінційних трупах (Одеса, Харків, Херсон, Єлисавет, Катеринослав, гастролі в Галичині — 1875, у Криму, в Петербурзі і ін.) закріпила за ним славу знаменитого актора. Очоливши в 1882 р. першу укр. професійну трупу, організовану в Єлисаветі, — Товариство укр. акторів, К. започаткував нову добу в житті укр. театру. Зібравши в трупі всі найкращі сили того часу (М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська й ін.), К. об'їздив з побутовим репертуаром Україну і рос. міста Ростов над Доном, Москву, Петербург і ін., здобуваючи високу оцінку як укр., так і рос. критики. К. працював у різних побутових укр. трупах понад 20 рр. і тільки 1902 зійшов із сцени, жив у себе на хуторі «Затишок» (на

Харківщині), де продовжував писати п'єси, спомини і з 1905 деколи виїжджав на гастролі. Повертаючися з гастролей в Одесі, К. помер у поїзді; похований у Харкові.

К. виконував ролі різноманітного перекладу, як характерно-драматичного, так і комедійного жанру (в якому виявлявся найсильніше): Стецько («Сватання на Гончарівці»), Вибірний («Наталка Полтавка»), Карась («Запорожець за Дунаєм»), Бичок («Глитай, або ж павук»), Тарас Бульба, Отелло і Тельбук («Марія Стюарт»). Продовжуючи традиції К. Соленика і М. Щепкина, К. створив власну школу виконання, прокладаючи дорогу сценічному реалізмові. Через його практичну школу перейшли численні покоління акторів побутового театру дореформеної доби, з корифеями укр. сцени на чолі.

Драматична творчість К. (з 1863) переважно диктована репертуарними потребами. Ставши на ґрунті романтично-побутового театру, К. відображення реальної дійсності підкорює вимогам романтичної театральності. Кращі драми К. — «Дві сім'ї» і «Зайдиголова» (1889). Дотепно, у стилі шекспірівської «Комедії помилок», скомпонована оперета-жарт «Пошились у дурні». Зручно драматизоване оп. Стожаренка «Вуси», де широко змальований побут укр. поміщиків на Лівобережжі в 1840-их рр. Добрий малюнок типів тогочасного села в комедії «Чмир». Найпопулярніші п'єси соц. спрямування «Глитай, або ж павук» і «По ревизії». Драма «Дай серцеві волю, заведе в неволю» (перша драма К., 1863) будить інтерес виведенням кольоритних нар. звичаїв. Збереглися й досі в репертуарі, крім названих, «Олеся», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Вій» (за Гоголем), «Енеїда» (за Котляревським), «Невольник» і «Титарівна» (за Шевченком) й ін. К. написав понад 40 оригінальних і з ін. авторів перероблених п'єс, і вони запевнили йому місце класика укр. драматургії.

Література: див. ЕУ I стор. 866; Кропивницький М. 36 творів, 3 тт., з передмовою Г. Коваленка. Х.—Полтава 1903—11; Садовський М. Мої театральні згадки. К. 1919, 2 вид. 1955; Слабченко Т. З листування М. Кропивницького. Одеса 1927; Кропивницький М. Твори, 7 тт., ред. і вступна ст. Руліна П. Х.—К. 1929—31; Кирилюк Є. Марко Лукич Кропивницький (актор і драматург). К. 1943; Кропивницький М. П'єси (Критико-біографічний нарис Кисельова Й.). К. 1950; Мар'яненко І. З минулого укр. театру. К. 1953; 36. М. Л. Кропивницький. К. 1955; Йосипенко М. Марко Лукич Кропивницький. К. 1958.

Кропивницький Михайло, шляхтич, підсудок брацлавський, оборонець правос. Церкви на поль. соймах 1610—30 рр.; підписав разом з волинським депутатом

Л. Древинським протестацію опозиції на соймі 1615 р.; брав участь у Київському церк. соборі 1629 р.

Кропив'янка (Sylvia), малий співучий птах з ряду горобчаків, гніздиться по кущах, збиває гнізда з волосіння. Поширений на Україні К. сіра (S. communis Lath.), К. чорноголова (S. atricapilla L.) і К. рябогрудка (S. nisoria Bechst.); у Крим залітає К. садова (S. hortensis Gm.); всі живляться комахами.

Кропоткін (VIII—21), м. крайового підпорядкування Краснодарського краю РСФСР, положене над р. Кубанню на сх. Кубанщині, 54 000 меш. (1959); постав на місці зал. станції Кавказька і Романівського хутора. З поч. 20 в. став важливим зал. вузлом, а згодом осередком с.-г. пром-сти (олійниця, молочний і м'ясний зав., плодоовочеконсервний комбінат, броварня).

Кросно, див. Коросно.

Кротевич Євген (*1884), письмен. родом з Київщини. П'єси «Сантиментальний чорт» (1923). «Син сови». «Секретар прем'єр-міністра» (1924), й ін.; романи «Звільнення жінки» (1930), «Сини землі» (1951), «Понад Славутичем-Дніпром» (1955), «Новелі» 1957, «Вибране» (1959) й ін. В 1930-их рр. був на засланні.

Є. Кротевич (*1884)

Кротевич Євген (*1897), мовознавець, автор шкільних граматики у 20-их рр., після заслання в Алма-Ату проф. Львівського Ун-ту. Праці з синтакси сучасної укр. і рос. мов, ред. «Словника лінгвістичних термінів» (1957).

Кротевич Костянтин (1872—?), суддя, з 1922 р. архієп. УАПЦ в Полтаві, пізніше у Вінниці; заарештований і висланий у 1930 р., дальша доля невідома.

Крохмалюк Юрій, див. Тис Юрій.

Крохмально-мелясна промисловість, галузь харч. пром-сти, що виробляє крохмаль, мелясу, глюкозу, декстрину та саго; основна сировина для К.-м. п. на Україні — картопля, кукурудза. К.-м. п. України слабо розвинена, не зважаючи на наявність сировини, і тому сюди довозять значну частину крохмальних продуктів з ін. частин СРСР, зокрема з Півн. Кавказу (з Півн.-Осетинської й Кабардино-Балкарської АССР). К.-м. п. розміщена переважно в лісостеп. р-нах, на Поліссі й Передкарпатті; майже пол. виробництва крохмалю припадає на Чернігівську обл., а одним з найбільших

зав. є Карлівська фабрика крохмалю в Полтавській обл. В 1950-их рр., у зв'язку із збільшеними посівами кукурудзи, що більш транспортабельна і своєю крохмальністю в кілька разів перевищує картоплю, швидше відбувається зростання крохмального виробництва; за останній час на цій базі збудовано два нові зав.: Верхньо-Дніпровський (Дніпропетровське) і Вознесенський.

Кругляк Юрій (*1925), поет-гуморист, зб. «Звичайні люди» (1950), «Хрін і Лаврін» (1956), «Коротко кажучи» (1959) в сучасному сов. дусі.

Круз Машадо (Slyz Machado), муніципальне м-ко штату Парана в Бразилії; в околицях бл. 250 укр. родин, що поселилися там ще в 1910—13 рр.

Кружок Українок, до 1905 р. назва Кружок Укр. Дівчат, постав 1901 р. у Львові для гуртування жін. молоді з метою самоосвіти. К. У. домагався створення дівочих гімназій, видав книжку К. Малицької «Про жіночий рух» (1904), в 1908 р. видавав жін. часопис «Мета». Перша гол. — Н. Будзиновська, далі Д. Шухевич-Старосольська, С. Данилевич, І. Січинська, М. Негребецька, О. Озаркевич. У 1909 р. К. У. об'єднався з Клубом Русинок у *Жіночу Громаду*.

Крук, ворон, тайворон (*Corvus corax L.*), птах з ряду горобиних, довж. тіла до 65 см; гніздиться перев. по лісах України.

Крук Григорій (*1911), скульптор родом із Станіславщини; студіював у Краківській Академії Мистецтв, згодом у Берлінській і в Римі. Виставляв у Берліні, Римі, Парижі, Лондоні, Мюнхені, Нью-Йорку, Боні, Детройті. Скульптури К. визначаються сильною ліпкою і психологізмом у портретах; його улюблений мотив — типи селян, в яких К. відтворює первісну примітивність людини, зв'язаної з землею і працею на ній («Селяни», «Скитальці», «Прачка», «Варітна», «Швачка» й ін.). З 1945 К. працює в Мюнхені.

Г. Крук

Крукеничі (група), операційна частина УГА, яка зимою 1918—19 тримала протиполь. фронт у Галичині від Перемишля до Судової Вишні на сх.; мала 5 куренів піхоти, відділ кавалерії, 2 батареї гавбиць і 2 батареї польових гармат; командири: до січня 1919 чотар М. Стахів, згодом полк. Кравчук, полк. Шепель і пізніше підполк. Федорович.

Крупецький Атанасій Олександр (†1652), королівський писар та началь-

ник королівської канцелярії, згодом василіянин, з 1610 р. єп. перемиський, висвячений митр. Потім. Уся його єпископська діяльність пройшла в боротьбі з правос. за утримання перемиської єпархії.

Крупницький Миколайський (колись Спаський) **монастир** б. Батурина на Чернігівщині; час заснування невідомий, за переказом, 15 в., перша звітка — 1636 р.; до 1683 жін., потім чол. Розквіт К. М. м. припадає на добу Самойловича й Мазепи, коли ігуменами його були св. Дмитро *Туптало* (1682—83, 1686—92) і кол. ректор Київ. Академії Гедеон *Одорський* (з 1705 р.); ігуменом монастиря був також Володимир Сокальський (1776—90), кол. січовий архимандрит. К. М. м. існував до революції 1917 р.

Крупницький Борис (1894—1956), історик родом з Київщини, з 1920 р. на еміграції в Німеччині, вихованець Київ. і Берлінського Ун-тів, наук. співр. і проф. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні, доц. (з 1932) і проф. (з 1941) УВУ, д. чл. НТШ. Праці з історії України 17—18 вв.: «Гетьман Пилип Орлик (1672—1742)» 1938, «Hetman Mazepa und seine Zeit 1687—1709» 1942, «Гетьман Данило Апостол і його доба» 1948 й багато ін.; досліді й огляди історіографії: «Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine» (1931), «Укр. іст. наука під советами» (1920—1950, там же бібліографія праць К., 1957); «Історіо-знавчі проблеми іст. України» (зб. статей, 1959) тощо; праці історіософічні («Основні проблеми іст. України», 1955); курс «Geschichte der Ukraine» (1939, II вид. 1943); мемуарні ст. і наук.-популярні публікації, зокрема «Гетьман Пилип Орлик» (1672—1742), 1956.

О. О.

Крути (II—13), зал. станція на Чернігівщині на лінії Москва—Бахмач—Київ, відома з укр. оборонних боїв у січні 1918 р. перед наступом большевиків на Київ. Тут 29 січня відбувся бій сотні *Юнацької Школи ім. гетьмана Б. Хмельницького*, сотні *Студентського Куреня Стрілців* та чоти Гайдамаків (разом бл. 600 бійців) з 4000 больш. загоном. В цьому бою загинуло бл. половина бійців, між ними сотн. Омельченко, командир Студентського Куреня, Опір під К. стримав на кілька днів здобуття Києва большевиками, що мало важливий вплив на успішне закінчення берестейського дого-

Б. Крупницький

вору. Не меншим було моральне значення бою, що став символом жертвенності, на якому виховувались покоління молоді, зокрема студентської та пластової. На Зах. Україні та на еміграції крутянцям присвячені численні твори, зокрема поезії й популярні брошури. Початкова бібліографія зібрана А. Фіголем у «Студентському Шляху», чч. 21, 33—34. Л. 1933—34. В 40-ліття бою під К. ЦЕСУС видав брошуру англ. мовою (V. Janiw „The Battle of Kruty“).

Крутиголовка (*Jynx torquilla* L.), малий перелітний птах з ряду дятлів; гніздиться гол. в ліс. і лісостеп. смугах України.

Крутилівський яр, мальовничий яр довж. 20 км, який творить р. Збруч, проломлюючися через хребет Товтрів.

Крутікова Ніна (*1913), літературознавець, чл.-кор. АН УРСР, заступник дир. Ін-ту Літератури ім. Шевченка; численні праці перев. з ділянки укр.-рос. літ. взаємин: «Творчість А. П. Чехова та її значення для розвитку укр. літератури» (1954), «В. Г. Короленко та укр. література» (1955), «Традиції Гоголя в повістях Шевченка» (1955), «Гоголь і укр. література» (1957), «Лев Толстой і укр. література» (1958) й ін.

Крутневич Гаврило, коз. діяч першої пол. 17 в., конкурент гетьмана Самійла Кішки, тричі вибраний на гетьмана в 1600—03 рр.; брав участь у лівонській війні 1602 р.

Крушельницька Марія (1876—1934?), уроджена Слободівна, дружина Анто́на К., акторка і письмен.; на сцені театру «Бесіди» у Львові (1890—1910), насамперед на ролях ліричних любовниць; авторка драми «Вона» (1911), зб. оп. «І хто ж вона була» та ін.

Крушельницька Соломія (1873—1952), С. Крушельницька світової слави співачка, драматичне сопрано, родом з Бучацького пов.; закінчи-

ла консерваторію у Львові, згодом студіювала в Італії (Міляно) і Відні. 1893 дебютувала на сцені львівської опери; з 1895 виступала в усіх великих операх Європи і Півд. Америки; своєю креацією Мадам Батерфляй (Пуччіні) 1904 спричинилася до введення цієї опери до світового репертуару. Найкращі партії К. Саломея і Електра в одноіменних операх Р. Штрауса, Ізо́льда (в «Трістан і Ізо́льда») і Брунгільда («Кільце Нібелюнга») Р. Ваґнера, Галька (С. Монюшка), Аїда (Д. Верді) й ін. Виконувала також укр. нар. пісні під власний акомпаньямент; в 1945—52 проф. консерваторії ім. М. Лисенка у Львові. К. померла і похована у Львові.

Крушельницький Антін (1878—1935), письмен., педагог і політ.-громад. діяч, за студентських часів активний у групі «Молода Україна» у Львові, згодом учитель і дир. сер. шкіл, визначний чл. Укр. Радикальної Партії, в 1919 р. мін. освіти УНР; в 1929—33 рр. ред. радянськфільмських ж. «Нові Шляхи» і «Критика»; 1934 виїхав з родиною до УРСР, де не забаром всі були зліквідовані (м. ін. сини Іван — див. і Тарас, початкуючий письмен.) або заслані (також дружина К. Марія — див.). К. — прозаїк під впливом зах.-евр. модернізму; між численними творами зб. оп. «Пролетарі» (1899), «Буденний хліб» (1920) й ін.; драми «Семчишини» (1901), «Чоловік честі» (1904), комедія «Орли» (1907), «Артистка» (1920) та ін.; повісті — «Рубають ліс» (1918), «Гомін Галицької Землі» (1918—19), «Як промовить земля», «Як пригорне земля» (1920) й ін.; літ. нариси (м. ін. про І. Франка), шкільні читанки для молоді («Вибір з нар. письменства», 2 тт., 1918—22 та ін.), переклади.

А. Крушельницький

СПИСОК СТАТЕЙ

	стор.
Зернове господарство — В. Кубійович	805
Зеров Микола — В. Державин	808
З'єднані Держави Америки — В. Маркус	808
Зимові походи — Р. М.	828
Зібер Микола — І. Витанович	830
Зілінський Іван — О. Горбач	830
Злочинність — Ю. Старосольський	833
Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет — В. Галан	834
Значне військове товариство — Л. Окіншєвич	836
Зовнішня торгівля — І. Витанович, Є. Гловінський, В. Голубничий	836
Зоологія — Е. Жарський	842
Зоотехніка — І. Розгін	845
Зрошення — В. Кубійович	847
Зубні приголосні — О. Горбач, Ю. Шевельов	849
Івана св. собор у Перемишлі — Б. Загайкевич	851
Ієрархія — І. К-ий	856
Ікона — С. Гординський	859
Іконопис — С. Гординський	860
Іконостас — І. К-ий, С. Гординський	861
Іларіон — І. К-ий	863
Ілюстрація — С. Гординський	864
Іменник — Ю. Шевельов	865
Іміграція — В. Кубійович	866
Імпресіонізм — С. Гординський	867
Інсігнії — М. Міллер	870
Інститут Археології АН УРСР — Я. Пастернак	870
Інститут Економіки АН УРСР — В. Голубничий	871
Інститут Історії АН УРСР — Л. Сонєвицький	872
Інститут Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР — І. Кошелівець	873
Інститут Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР	874
Інститут Мовознавства АН УРСР — О. Горбач	874
Інститут Української Наукової Мови (ІУНМ) — К. Туркало	875
Інтелігенція — М. Шлемкевич	877
Інтернаціоналізм — Р. М.	879
Інтонція — О. Горбач	880
Інформаційна служба — Р. М.	881
Історіографія — О. Оглоблин	887
«Історія Русів» — О. Оглоблин	891
Італія — В. Федорончук	892
Історія України — Л. Сонєвицький	893

Кавказ — В. Кубійович	911
Кавказькі гори, Кавказ — В. Кубійович, Е. Жарський	913
Кагал — о. П. Качур	916
Казахська ССР — В. Кубійович	918
Казка — П. Одарченко	919
Календар — В. Павловський, С. Янів	922
Кам'янець Подільський — В. Кубійович	929
Кам'яновугільна промисловість — С. Процюк	931
Канада — В. Казимира, В. Кисілевський, І. Тесля, З. Янковський, К. Андрушишин, В. Боровський, В. Витвицький, Е. Жарський, І. Кейван, В. Кривоус, В. Ревуцький, Д. Сокульський, Р. М.	932
Канонізація — І. К-ий	950
Канонічне право — о. В. Лаба	950
Капіталізм на Україні — Є. Іловіньський	952
Капіталовкладення — Є. Іловіньський	955
Капніст Василь — О. Оглоблин	956
Каразин Василь — Б. Винар	958
Карикатура — С. Гординський	959
Карне право — Ю. Старосольський	961
Карний процес — Ю. Старосольський	962
Карпати — В. Кубійович, Е. Жарський	963
Карпатська Січ — В. Маркус	974
Карпенко-Карий Іван	975
Картографія — Б. Кравців, Г. Колодій	977
Картопля — В. Кубійович	982
Касіян Василь — С. Гординський	984
Католицька Акція	986
Кахівський гідровузол — А. Жуковський	986
Кахлярство — Я. Пастернак	987
Квітка Григорій — І. Кошелівець	991
Керчинський залізрудний басейн — С. Процюк	995
Киево-Могилянська Академія — Р. М.	996
Киево-Печерська Лавра — В. Павловський	998
«Киево-Печерський Патерик» — Д. Чижевський	999
«Киевская Старина» — О. Оглоблин	1000
Київ — В. Кубійович, В. Павловський	1000
Київська Археологічна Комісія — О. Оглоблин	1017
Київська Духовна Академія — І. К-ий	1018
Київська митрополія — І. Власовський, о. Г. Великий	1019
Київський Державний Академічний Театр Опер і Балету ім. Т. Шевченка	1021
Київський Державний Академічний Український Театр ім. І. Франка	1022
Київський Державний Університет ім. Т. Шевченка	1024
Київський Контрактовий Ярмарок — В. Павловський	1024
«Київський літопис» — Д. Чижевський	1025
Килимарство	1027
Киргизька ССР — В. Кубійович	1028
Кирилиця — Ю. Шевельов	1029
Кирило — Ю. Шевельов	1030
Кирило-Методіївське Братство — І. Кошелівець	1031

Китай — Л. Голубнич, І. Світ	1035
Кіннота — М. Курах	1036
Кіно — І. Кошелівець	1038
Клен Юрій — В. Державин	1043
Кляса — І. Витанович	1046
Клясицизм — Д. Чижевський, С. Гординський	1046
Клясична філологія — В. Стецюк	1047
Книга — В. Кубійович, Б. Кравців	1049
Князь — Л. Окіншевич	1055
Кобилянська Ольга — В. Радзикович	1057
Ковалевський Максим — В. Маркус	1059
Ковжун Павло — С. Гординський	1062
«Кодекс законів про працю УСРР» — Б. Цюцюра	1064
«Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського ста- ну» — Ю. Фединський	1065
Козацтво — І. Витанович, Р. М.	1067
Коксохімічна промисловість — Б. Винар	1073
Колгосп — В. Голубничий	1074
Колективізація сільського господарства — В. Голубничий	1078
Колесса Олександр	1081
Коломия — Р. М.	1085
Кольорова металургія — Б. Винар	1086
Комбатантські українські організації — М. Стечишин	1088
Комбінат — Є. Гловінський	1089
Комітети Незаможних Селян — В. Голубничий	1091
Комітет Українців Канади	1091
Комсомол — В. Голубничий	1092
Комунізм — В. Голубничий	1095
Комуністична Партія Західної України — Р. М.	1096
Комуністична Партія Советського Союзу — В. Голубничий	1097
Комуністична Партія України — В. Голубничий	1098
Комуністичний Інтернаціонал — В. Голубничий	1102
Кондиторська промисловість — Б. Винар	1103
Кониський Олександр — І. Кошелівець	1104
Коновалець Євген — В. Янів	1105
Конопле-джутова промисловість — Б. Винар	1106
Коноплі звичайні — В. Кубійович	1107
Консерватизм — І. Лисяк-Рудницький	1108
Консервна промисловість — Б. Винар	1110
Конституція — В. Маркус	1112
Конституція Західно-Української Народної Республіки — Р. М.	1112
Конституція Української Народної Республіки — М. Стахів	1112
Конституція УССР — О. Юрченко	1113
Конструктивізм — С. Гординський	1114
Консульська служба — В. Маркус	1115
Концентраційні табори — А. Білинський, В. Голубничий	1117
Конярство — Р. М.	1120
Кооперативна наука — І. Витанович	1122
Кооперативна преса — А. Жук	1122

Кооперація — <i>І. Витанович, В. Голубничий</i>	1124
Кордуба Мирон — <i>О. Оглоблин</i>	1131
Корисні копалини — <i>В. Кубійович</i>	1132
Кормова база	1135
Кормові культури — <i>В. Кубійович</i>	1136
Косинка Григорій — <i>І. Кошелівець</i>	1145
Костомаров Микола — <i>Я. Пеленський</i>	1148
Котляревський Іван — <i>П. Петренко</i>	1150
Кох Ганс	1152
Коцюбинський Михайло — <i>І. Кошелівець</i>	1154
Кочерга Іван — <i>І. Кошелівець</i>	1155
Кошиць Олександр — <i>В. Витвицький</i>	1157
Кошівка — <i>Е. Жарський</i>	1157
Краєзнавство — <i>Р. М.</i>	1159
Краків — <i>Д. Горняткевич</i>	1161
Краснодар	1164
Кременчук — <i>В. Кубійович</i>	1168
Крем'янець	1168
Кривий Ріг — <i>В. Кубійович</i>	1170
Криворізький залізорудний басейн — <i>В. Кубійович, С. Процюк</i>	1172
Крижевецька єпархія — <i>о. М. Бучко</i>	1175
Крим — <i>В. Кубійович, М. Міллер</i>	1176
Кримська війна — <i>Л. Винар</i>	1182
Кримська низовина — <i>В. Кубійович</i>	1183
Кримський Агатангел	1184
Кримський південний берег — <i>В. Кубійович</i>	1185
Кримські гори — <i>В. Кубійович, Е. Жарський</i>	1186
Крип'якевич Іван — <i>О. Оглоблин</i>	1189
Кричевський Василь — <i>В. Павловський</i>	1190
Кропивницький Марко	1192

СПИСОК КАРТ

Українці в ЗДА (1914) — <i>В. Кубійович</i>	811
Українці в ЗДА (1958) — <i>В. Кубійович, Т. Олесюк</i>	811
Українці в півн.-сх. частині ЗДА (1958) — <i>В. Кубійович, Т. Олесюк</i>	812
Архітектурний комплекс в Зимнім	828
Зимовий похід Армії УНР 6. 12. 1919 — 5. 5. 1920	828
Другий зимовий похід Армії УНР	829
Природні країни Кавказу	911
Політико-адміністративна карта Кавказу	912
Кавказькі гори	915
Канада	933

Українці в Канаді 1911 р.	934
Українці в Канаді 1951 р.	934
Українці в степових провінціях Канади	936
Українці в степових провінціях Канади у % до всього населення (1951)	937
Поділ Східних Карпат	965
Морфологічні краєвиди Східних Карпат	966
Розміщення населення в Сх. Карпатах — В. Кубійович	970
Посівна площа картоплі під урожай 1910—12 рр. у % до заг. посівної площі	983
Посівна площа картоплі під урожай 1956 р. у % до заг. посівної площі	987
Кахівський гідровузол	987
Кахівське водоймище	1001
Київ та його околиці	1002
Схематичний плян Києва	1003
Схематичний плян стародавнього Києва	1005
Схематичний плян Києва з 1810 рр.	1008
Плян Києва — А. Жуковський	1009
Територіальний розвиток і рельєф Києва	1026
Київщина	1134
Корисні копалини	1164
Краснодар — Г. Колодій	1165
Краснознам'янський канал	1171
Кривий Ріг — Г. Колодій	1177
Схематична карта Криму	1179
Розміщення населення в Криму — В. Кубійович	1187
Кримські гори	